Республиканская библиотека А. С. Пушкина

Кызылдың төвүнде чем садының садыгжылары. ның ажыл-ижи чымыштыг. Хамык барааннарны чонга садарда чүгле талоннарны көрүп садыглаар. Оон соонда ол талоннарны шуптузуп алыры үнелиг акша-көпеектер дег санаар, онча-лаар. шүүттүг ажыл база тывылган.

Бо магазинде мурнунда чыдларда дег, ковей бараан база чок. Ижер суксуннарны делгиирлерде салган. Оон өртээ база улгаткан. Бо магазиндеи кижи чогуи чүү ап болурул? Макарон аймаандан кылган чемнерни делгеп каан. Үс-саржаг, чигир дээн чижектиг чемнерни кижи моон колдуунда көрбес. Сүттү өртемги шактарда эккээр. Улус ону алыр дээш чеди шактан маанап эгелээр. Оон ол сүт улустуң шуптузунга чедиш-пее-даа. «Мынчаар-ла, чүгеда чедиместен, чурттап чоруур бис бе?» диген айтыры кижинин бажына турукчүр туруптар апарган үе-дир ийин. Байдал бергеда болза, садыгжылар кызып ажылдап турар.

ЧУРУКТА: Кызылда төп чем садының садыгжызы Инна Сергеевна Домовских. Оолар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ӨӨРҮП ТУРАР

Тыва Республиканың чонунуң девискээр аажы-биле амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжышкынының коллективтери бо чылдың эгезинден бээр багай эвес ажылдап турар. Садыг-магазиннерде белең хеп чок болган ужурундан чонунуң кирип турар чагыларының саны оранчок өскен, даараан кылыглар ковудеп турар.

Кызылда хеп даараар болган ону септөөр арендалыг бүдүрүлгенин ажыл-ишчилери чонга 585 муң рубльдиң ажылдарын кылыр турган, херек кырында 790 муң рубльдин ажылдарын кылган. Ол бүдүрүлгеге хамааржыр «Чечек», «Довураак» ательелериниң ажылчыннары Нина Якушкина, ток даараакчызы Петр Дамба, берт даараакчызы Нина Колотина болгаш оон-даа өскелериниң кылган чүүлдериниң шынары эки. Чагыкчылар оларның шалыпкынынга өөрүп турар.

Телеательеним, идик даараар болгаш септөөр бүдүрүлгенин база Бин-Хемниң, Чөөн-Хемчиктиң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелериниң ажылдап турары эки.

ХӨЙ КЕЗИИ АНЫЯКТАР

Өөнүр районда чаа тургузулган «Эрзинскийг» совхозтуң Кадый-Бажы хойжу бригадазында малчыннарның хөй кезии — аныяктар. Ында 24 өг-бүле 12 муң 300 ажыг хойну болгаш часкы хураганнарны кыштадып турар.

Аныяк малчыннар боттарының кадарганы мал-магаңны Ак-Кара-Суг, Чайлаг-Хем, Дош-Бажы, Ак-Белдир, Дөнгүлек деп терен сөттүг тайгаларга шыырак кыздыр семиртип алганнар. Хоочун хойжулар Кара-оол Ховалыг, Сургуул-оол Монгуш, Дөрбет-оол Түлүш болгаш оон-даа өскелер аныяктарга практиктиг дузаны көргүзүп, арга-сүмезин берип турарлар.

Кадый-Бажының аныяк хойжулары демнежип турган, 188 тонна сигенни, 164 тонна көк-суланы белеткээн, ону улешкеш, кыштагларында чедирип алганнар. Малды кыш ажыраарына аныяктар белен.

(Бистиң корр).

УЖУРАЖЫЛГА

Республиканың хөгжүмшүн театрынга Кызылдың педагогика институдунуң филология факультединиң дөртүү курстулары «Өпей ыры» деп шүүлге ойнап турар артистер-биле ужуражкан.

Шүүлүмнүң режиссёру Ирина Лопсан, артистер Екатерина Кенденбиль, Дарый Монгуш, Надежда Наксыл, Галина Мунзук, Зоя Байыр-оол, Анзат Куулар боттарының ажылының дугайын, тургускан онуур-хевирлерин канчаг билип, шинжеп алганын студентилерге чугаалап берген. Ол солун, ажык чугаа баштай шиг, театр дугайы турган болза, чоорту амыдыралдың өске айтырыгларынче шилчий берген.

Студентилерниң театрже аян-чоруу база таварылга эвес, а институдунда эртип турар кичээлдериниң аайы-биле болган. «Эстетика» эртемин өөренип турар үеэзинде олар уран чүүлүнүң шупту хевирлерин эртип, уран чуруулга, архитектура, музыка хевирлерин доосканы, ам театр дугайында өөренип турары ол.

Республиканың политилел-политиктиг солуну

1925 чылда үнүп эгелеттинген

ШЫН

№ 185 (14685) 1991 чылдың ноябрь 1, пятница ● Садар өртээ 20 көп.

КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕ СООНДА

«Самагалдай суурда Культура бажыңын септелге дээш хаттанындан бээр үрле апарды» диген медээлер редакцияга база кээп турган. Шын харын, капитал септелге чорудары-биле ол хаг-дынган турган, септелге узаан, үш-дөрт-даа ай четкен турган боор. Район төвүнде культура одаа бо хүннерде ажылдап турар деп медээ алгаш, Тес-Хем рай-күүскомунуң даргазы К. Л. Лапчаа-биле ужуражы бергеш, ол дугайын чугаалажы бердивис.

— Культура бажыңының септелгезин алызын бодап, хынамчалыг кылыр дишкининден эде база чаарты кылыр ажылдарның хемчээли эвээш эвес болган. Ол ындыг-дыр, ынчаарга саадаашкының бир кол чылдагааны — залга салыр сандалларны тургузуп быжыглаар эзрилдер чедир тывылбайн, оон-моон айтыртының, диле-нип турда, өлүп үе эткен. Ынчалзажок ажылдар доозулган, октябрь 25-тен эгелеп ол катап ажыттынган. Катап деп сөстү ажыглап турарым таварылга эвес, эде кылдынган чүүлдер шынап-ла дыка хөй, барык чаа кылдыр ажыттынган Культура бажыңының ажылдакчыларының бодалы, кирген саналдары-биле чаарты кылган. Ынчангаш ам олар соорулгазын чедип алганнар деп болур.

Залды театр хевирлиг кылдыр эде кылырын кызыткан, ам 250 олуттуг сандайларны одуруглар аайы-биле дугаарлаан. Шалаларны чоорту бедиткеним эптиг, видеосалон база ажыттынган янзы-бүрү оюнар ойнап болур өрээл дериттинген. Шыдыраа ойнаарынга сонуургалдыг кижилер Культура бажыңына доктаамал кээп болур апарган. Оон-биле кады сцена ындында өрээлди концерт шиидер үеэзинде оюн көргүзер кижилерге эптиг кылдыр эде дерээн, гримненир чер хевирлиг кылдыр таарыштыр кылдынган.

Ам кол-ла чүве — ында бар, тургустунган чүүлдерни кижилерниң дыштанылгазынга ажыктыг кылдыр бүрүн ажыглаары. Культура бажыңын капитал септелге соонда катап ажылып турар үеде чыыланнарга оон ажылдакчылары чугаалап турду, моон соңгаар түү кылырын, канчаар ажылдаарын, соорулгаларын дыңнатканнар. Чонуң чылып келгенин ажыглап, күүсконм аваа отчёт база бердивис, арай үе кызыы болганындан, ажылывыстың дегерезин оралакчыларывысты кинрилтир чугаалап четтирпейн бардывыс. Ынчалзажок айтырыглар, саналдар, бистиң ажыл-чорудулгавыска хамаарыштыр болалдар, күүлдер эвээш эвес болган. Ону шуптузуп өөренип көөр апаар бис.

Кара-оол Лопсановичиниң чугаазындан оон ыңай даараазында үүлдер биллинди: Культура бажыңының ажылдакчылары культура-массалыг ажылдарны хөй янзылыг болдурар дээш кызымак ажылдаарлар. Көрүкчүлерден түү хамааржырыл? Ол дугайын чыыганнар-биле база чугаалашкан: Культура бажыңын ажыктыг, чептүг кылдыр ажылаарындан амгыда, мында бар бүгү-ле эт-хөреңгиге камныг, хумагалыг болур апаар.

Вера КУУЛАР.

АКШАНЫ ҮНДҮРҮП БЭЭР БЕ?

Республиканың чурттачы чонунуң аъш-чем-биле хандырылгазын чогумчударының талазы-биле хемчеглерде октябрь-ноябрь айларда чурттакчы чондан 5 муң тонна дириг деңзиге малмаган болгаш куш аймаан садып алыр, ол сорулга-биле РСФСР-ниң Төп банкызының девискээр эргелели колхозтарга болгаш совхозтарга эргежок чугула акша-төгерилги үндүрүп бээр деп бижээн.

Оон канчаар күүсеттинип турарын сонуурган, ады үнген банк эргелелиниң удуртукчуларының бирээзинче долгаарывыска, ол акшаны Агробанкының Тыва эргелели үндүрүп бээр ужурлуг хемчеглериң телевилелин белеткеп турган кижилер үүнү бижип турарын боттары билбес болган-дыр деп харылаан. Агробанк өрөгелиниден акшаны чаалыга берип болур ажыл-агыйларга акша бээр бис деп харыны алдывыс. Чурттакчы чонуң бодундан мал-маган, куш аймаа садып алырына колхозтар, совхозтар каш акша ап болуру азы каш акшаны оларга бергениниң дугайында медээлер ук банк эргелелинде чок болган.

Чондан мал-маган садып алырына эргежок чугула акшаны ажыл-агыйларга үндүрүп бээр бе?

Көдээ ажыл-агый киллдизи.

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫЫНДАН ЭВЭЭШ

Республиканың Агроүлетпүр эвилели сүт бүдүрелиниң өткен чылы Деңнелинче октябрь 25-те үнер деп даалганы колхозтарның болгаш совхозтарның сүт-бараан фермаларына берген.

Октябрь 25-те Агроүлетпүр эвилелинге келген медээлерни көөр болза, даалга күүсеттинмейн барган. Бир эвес 1990 чылдың октябрь 25-те сүт-бараан фермалары 74 тонна 139 килограмм сүттү саап алган болза, бо чылын 62 тонна 795 килограмм сүт саап алган. Күрүнеге бо чылдың октябрь 25-те, өткен чылдың ол-ла үеэзинге деңнээрге, 11 тонна эвээш сүттү дужааган. Бир инектен хонутта, өткен чылдың ол-ла үеэзинде 3,5 килограмм сүт саап ап турган болза, бо чылдың октябрь 25-те республиканың саанчылары бир инектеннге 3,1 килограмм сүттү саап алган.

Любовь СЕМИДОЦСКАЯ.

ДУЗАЛААР ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫР БООР

Бистиң Тыва Республикада наркоманияның барын үр үеде ыыттавайн, чажырып келген бис. Бөгүн Тывада чүгле наркомания бар эвес, а наркобизнес тыптып эгелээн. А коррупция, мафия, организастыг кемхерек үүлгедиишкиннери Тывага турган болгаш амдаа тыптып кээп турар. Чижеглээн санаашкыннар-биле ам Тывада чажыт эрисиде-де 20 миллион хире рубль чоруп турар.

Коррупция (хээлилениишкин) бодунуң кончуг аймылдыг, хирлиг холдарын эргечаргыра, хоойлу-дүрүм камгалалының органнарынче безин хандыр киирип четтигипкенин амыдырал көргүзүп турар. Черле ынчаш хүн бүрүде өскерлип турар амыдырада кем-херек үүлгедиишкининиң чаа хевирлери көстүп кээп турар. Аңаа база-да Эвилелден шуруп кирип келген кем-херек үүлгедиишкининиң рокет деп (хөй түнүг акша негеп алыр) бир хевири база тыптып келген. Амдыызында Тыва Республикада харыдаа эн айыылдыг кем-херек үүлгедиишкининиң терроризм болгаш экстремизм дээн ышкаш хевирлери чок бооп турары эки-дир.

Бистиң хүн бүрүдеги амыдыралывыста кем-херек үүлгедиишкиннериниң мындыг байдалдарында Барыын-Хемчик районда иштики херектер органында истелге салбырының бөлүк ажылдакчылары-биле бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис ужурашкаш, сонуурган каш айтырыгларын салган.

— Амыдыралывыстың мындыг, хүн бүрүде өскерлип турар нарын байдалдарында силерниң ажылынарда чаа кандыг үүлдер барыл?

ИХК-ның истелге салбырының начальниги Никита Апан-оолович СААЯ:

— Үениң негелдези-биле хүн бүрүде чаа үүлдү дилеп ажылдавас болза хоржок. Ынчангаш бистиң иштики херектер органының ажылында өскерлиишкиннер база бар. Аңаа бир дугаарында, моон мурнунда аңгыаңгы ажылдап турган истекчилериниң, байысаакчыларның, күрүне өнүү-хөреңгизиниң самчыгдакчылары-биле демисел чорудар киддистиң база эксперт-криминал киддизиниң ажылдакчыларын каткаш, криминалдыг милиция албан чери кылдыр эде тургусканывыс хамааржыр. Ынчангаш кемниг херектерни ажыдып илередириниң истээриниң бүгү харысалгалыг ажылдакчыларының күжүн чаңгыс черде мөөнүүн. Ол чорук оларның ажылында хүн бүрүде тургустунуп келген байдалдарга хамаарыштыр күжүн таарыштыр турузуп ажылдаарыпта, ажылының ниити түүнелин экижидеринге салдарлыг болган. Чаа тургустунган криминалдыг милицияның албан черинде ам бедик мергежилдиг, дуржулгалыг 14 ажылдакчы бар.

— Оларны адап көрүнерем.

— Бистиң албан черин районнуң иштики херектер киддизинин начальнигиниң оралакчызы майор Виктор Васильевич Коблов дорт удуртуп турар. Ында дуржулгалыг, түскай эртемчиг кижилер: улуг төлөө майор Петр Павлович Пилюрев, улуг төлөө капитан Алексей Дакпай-оолович Хомушку, истелге салбырының төлөөзи улуг лейтенант Владимир Оскурович Ондар, истелге салбырының төлөөзи, улуг лейтенант Валерий Семисович Монгуш ышкаш ажылынга бердинген кижилер ажылдап турар. Кадрлар талазы-биле четчеленгенивис-даа, оларның ниити белеткелиниң арга-дуржулгазының даа талазы-биле бистиң чаа албан чери өске районнарга бодаарга эки деп демдеглеп турар бис.

— Ынчангаш кылып турар ажылдарывыстың чамдык түүнелерни тыныалап болур ышкажыл силер?

— Районда кем-херектер үүлгедиишкининиң сөөлгү йии чылда ниити өзүлдези бар-даа болза, аар кем-херек үүлгедир чорук эвээжеп турар. Ылангыя кижилериниң өлүржүр чоруу, аар кем-дээшкиннер, балыглаашкынар, үптээшкиннер, дээрбедээшкиннер, хулиган чорук кылыры эвээжеп турар. Оон-биле кады мурнунда шиитпирип чораанларның, назы четпестерниң, кудумчуларга болгаш хөй-ниити чевлериниге кем-херек үүлгедир чоруу эвээжеп турар. Ол-ла үеде квартира оорлаар, мал-маган оорлаар чоруктар, гаражтардан хүү кижилериниң машина-техниказын оорлаар чоруу өскен. Ынчангаш бистиң мурнувуста кылыр ажылдар контуг хөй.

Ам бистиң чамдык кылган ажылывыска доктаап көрейн. 1983 чылда автобус доктаар черден хамааты А. С. Хомушкунуң мөчүзү тывылган. Ону 18 катап бижектеп өлүрген болган. Ол херекти үш чыл истеп келгеш, 1986 чылда ону үүлгеткен О. Хомушкуңу илереткен бис. 1989 чылда Кызыл хоорайга хамааты Елисеев дээрен автомашинаазы-биле чиде берген. Оон истелгезиниң үеэзинде Барыын-Хемчик чурттуг оолдар ол кижиниң такси машиназын доозуп олургаш, оон бодун өлүргеш, машинаазын Кара-Хөлге чажырып каан турганы илерээн. Ол аар херекке бүрүүдаттырып турар Мерген Ооржак биле Роман Намзырайның херээнин истелгези доозулган. 1990 чылда Бай-Хаак суурдан «Жигули» машина чиде берген. Ол машинаазы Дан-Терезин суурунуң эрттан-чыы Ордан Монгуш Бай-Хаакка угбазының бажынга чораан, оорлап эккелгеш, артык кезектер чылдыр адырган, садыпкан болган.

Кызыл-Мажалык суурга эрткен чылын бөлүк оолдар хөй бажыңнар оорлаан, ол оорлаан үүлдерин өске черлерге аппарып, садып-саарын турганнар. Ынчан, Чаа чыл бүдүүзүнде, аныяк оол У. Монгуштуң өлүг магаболу тывылган. Ол херектиң истелгезиниң үеэзинде ону оон эжи Буян Сат бижектээн болган. Истелгеден илерээни болза, олар бажыңнардан оорлаан чүвезин садып-сааргаш, арагалаан соонда ниити тывыпты үлежип турган чогушкан. Оор херектер болгаш өлүрүүшкүп дээш бурууттуг Буян Сат биле Николай Ховалыг оларның херээ ынчаар илереттинген. Мурнунда наркотиктиг бүдүмелдер чыып, ажыглап турганы дээш шиитпирип чораан аныяк оолдар Амир Сат, Альберт Ооржак ам бажыңнар оорлааны дээш база бурууттырып турар.

— Наркотиктиг бүдүмелдер болгаш ону ажыглап турар кижилер дугайында чугаа үнүп келди. Ам ол социал кемниг херектиң дугайында кым чугаалап болур ирги?

Истелге салбырының оперативтээн Юрий Николаевич МОНГУШ:

— Районнуң девискээринде чыдыг чашпан (конопля) үнер шолдер хөй. Ында үнүп турар чашпандан болбаазырадып ап турар наркотиктиг бүдүмелдиң шынары база бедик бооп турар. Ынчангаш бистиң ол чашпанывысты чүгле түс черниң чамдык кижилери чыып ап турар эвес, а областардан, хоорайлардан ону чыып алыр дээш кээп турайлар бар. Чүүлүн өске регионнары болур Абазадан Александр Белогороднов, Омскиден Борис Бондарев, Новосибирскиден Сергей Безаев биле Юрий Кривцов олар машина-болаттыг кээп, эвээди оолдарга чыдыг чашпан чыгдырып алгаш, ону болбаазырадып алгаш, үндүр соөртүп аппар чыткаш, тут-турганнар. Район девискээринде-даа чурттап турар улуг кижилериниң (ылангыя хорутдал черлериндеи хоста-дып келгеннер) чыдыг чашпан чыырынче бичии оолдарны көгүдүп чорудуп турары хоралыг. Ол бичии кижилер оон соонда ындыг таакпы тыртар кижилер апаарлар. Чогум-на улуг наркоманнар-биле кады чорук турганының түңнелинде Кызыл-Мажалык чурттуг аныяк оол Радик Сарыглар ам наркотиктиг бүдүмелдер чыып ап, ажыглааны дээш үш дугаар удаа кеземге хереэнге онаажыр деп турар.

Районда районнар аразының наркологтуг диспансеринде наркотиктер ажыглап турар 72 кижини хайгааралда ап, дадылаан. Оларның иштинден 20 ажыг кижи өзүлүг наркоманнар болуп турар. А ол-ла 72 кижиниң 46-ының назы четпээннер бооп, турары дүвүренчиг. Оон-биле кады сөөлгү үеде токсикоманнарның (бензин, будук тынар чоруктун) ховаар таваржып турар апарганы эки-ле харын.

Бо чылдың эрткен 9 айларында хыналда, рейдилерни, доскуулдарны кылып турганывыс түңнелинде, янзы-бүрү кижилерден никотиаи-биле 30 килограмм конопляны хураан, өрттеткен бис, ол-ла үеде шуут белен кылдыр белеткеп каан ташишти 1.300 граммны хураап, ону ап, кадагалап чораан кижилерге харысалганы онаагаан. 17 кеземге хереэн оттурган. Бо ажыл ам системажылып тургускан түскай план бөлүгаар чоруп турар.

— Силерниң ажылыларга амгы үеде кандыг дузалаа хемчегленнирин турарыл?

Истелге салбырының улуг оперативтээн Василий Семисович МОНГУШ:

— Кем-херек үүлгедиишкининиң бөлүктерниң ниити чажырар, будаар дээш ап турар хемчеглери чыл келген тудум нарыыдап, оларның кажары дендеп бар чыдар. Бистиң истелге салбырында 6 истекчите онаштыр истээр кем-херектер саны чыыдың өзүп турар. Бо чылын ол саны чижеглей бодааргa, бисте истекчи кижиниң кылыр ажылы он катап өскен. Мындыг таварылгада истелгеде херектерниң шынарлыг чоруттуларының дугайында чугаалаарыдаа, негээри-даа берге. Оон-биле кады бистиң чонувустуң кандыг-даа истелге херээнге дузалажыксаваазы кончуг-дур. Херечи тып алыры кончуг берге. Шекпээр, Аянгаты, Дөн-Терезин суурларның чурттакчылары көргеп-даа үвезин чугаалавас, чажырар боор-дур. Өчүктерин өскертир, чугаалажып каартары кайы хөй. Малмаган, еске-даа чүве оорлаткаш, дорваан келбес, 4-5 хонганда, медээлээрге, оон изи ырап, сооп калган боор-дур.

Бистиң истелге салбырында амгы үеде ажыглап турарывыс техниктиг дериг-херекселдеривис үениң негелдезинден чыдып каап турар. Биске амгы үеде компьютер кончуг херек. Район Советиниң күүскому биске, компьютерлер садып бээринге дузалажыр болза эки деп санап турар бис. Компьютерлер садып аар акша тып бербес чүве болза, штатты ковудеримнин база шалын фондуун улаттыгарының айтырыы туруп кээр-дир Ынчанмас чүве болза, амгы бар дериг-херекселдеривис, техникавыс-биле кем-херек үүлгедиишкининиң мындыг ковуделиктиг үеэзинде чаа тургустунган криминалдыг милициянын албан черинин ыңнарлыг эки ажылаарын өскерип алырына кайы хире күш кижи бурунзен негеттинер апаар-дыр. А кижи аазыг-даа-ла кижи-де болгай, ажылаап ыңнаар кылыгаарлыг аяа.

Интервьюны Чкалов МАНДЫЫНЧЫ кылган.

Интервью

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БЕШКИ СЪЕЗДИЗИНДЕ

МОСКВА. (СӘТА). РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки Съездизинге РСФСР-ниң Конституция судунуң кежигүннериниге кандидатураларны чугаалажыры болгаш соңгууру барык бүдүн чартык хүн уламчылаан болгаш соңгуткан судьяларның дамгырак хүлээп алыры-биле доозулган. Конституция судунуң кежигүннериниге 15 кижиниң 13-ү соңгуттунган, нийизин дараазында съездиге немей соңгуурун дугурушкан.

«РСФСР-ниң Конституция судунуң судьязының эргехүлээлгезин шынчы болгаш ак сеткилдиг күүседирин, Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Конституциязын, чүгле ону барымдаалап, өске кымгаа-даа, чүге-даа чагыртпайн РСФСР-де конституциялыг тургузугну болгаш оон Үндезин Хоойлузунуң кол күштүг болурун камгалаарын байырлыы-биле даштыраглап тур мен» — деп даңгыракты ол судтуң кежигүннериниге амыдыралының бүгү дургузунда соңгуткан:

Эрнест Михайлович Ашетистов — совет күрүне тургузуунуң болгаш хоойлужудулганың Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, юридиктиг эртемнериниң доктору;

Николай Трофимович Ведерников — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң агартылга айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы, юридиктиг эртемнериниң доктору, профессор, РСФСР-ниң улус депутаты;

Николай Васильевич Витрук — ССРЭ-ниң ИХМ-ниң бот-өөредилгелиг юридиктиг дээди школазының күрүне-эргe-хоойлу эртемериниң кафедразының начальниги, юридиктиг эртемнериниң доктору, профессор;

Гадис Абдулаевич Гаджиев:— Дагестан ССР-ниң Хоойлужудулга, эргe-хоойлу болгаш корум-чурум талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы, юридиктиг эртемниң кандидаты, доцент, Дагестан ССР-ниң улус депутаты;

Валерий Дмитриевич Зорькин — ССРЭ-ниң ИХМ-ниң бот-өөредилгелиг юридиктиг дээди школазының күрүне-эргe-хоойлу эртемериниң кафедразының профессору, юридиктиг эртемниң доктору;

Анатолий Леонидович Кононов — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң агартылга айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазының оралакчызы, юридиктиг эртемниң кандидаты, РСФСР-ниң улус депутаты;

Виктор Осипович Лучин— Россияның социал-политиктиг институдунуң доцентизи, юридиктиг эртемниң кандидаты;

Тамара Георгиевна Морщакова — совет күрүне тургузуунуң болгаш хоойлужудулганың Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң кол эртем ажылдакчызы, юридиктиг эртемниң доктору;

Владимир Иванович Олейник — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Чүдүүр-чүдүүзинин база шажын-чүдүлгениң хостуунуң, чаагай-сеткилдиг болгаш буянныг ачы-дуза талазы-биле комитединиң биче комитединиң даргазы, РСФСР-ниң улус депутаты;

Юрий Дмитриевич Рудкин — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы, юридиктиг эртемниң кандидаты, доцент, РСФСР-ниң улус депутаты;

Николай Васильевич Селезнев — Кемерово областының прокурору;

Олег Иванович Тинунов— РСФСР-ниң Дээди Совединиң Делегей керектериниң болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитединиң биче комитединиң даргазы, юридиктиг эртемниң доктору, профессор, РСФСР-ниң улус депутаты;

Борис Сафарович Эбзеев — Саратовтуң күрүне университединиң совет күрүнениң эргe-хоойлу кафедразының профессору, юридиктиг эртемниң доктору олар берген.

РСФСР-ниң Конституция суду албан черлериниң, албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлужудулга актыларының Россияның Үндезин Хоойлузунга дүгүрүнүң дугайында шиитпирлерни үндүрер. Бир эвес суд РСФСР-ниң Президентиниң хеделиишкиннерим Конституцияга дүүшпес деп көөр болза, президентиниң эргe-чагыргадан халаарының талазы-биле суд чорудуун эгелээр эргелиг.

Конституция судунуң кежигүннериниге соңгуткан РСФСР-ниң улус депутаттары Н. Т. Ведерников, В. И. Олейник, Ю. Д. Рудкин, О. И. Тинунов, А. Л. Кононов олар депутат хүлээлгелериниден хосталган.

Октябрь 30-де хүннүң йиити чартыында депутаттар РСФСР-ниң күрүне чөвүлекчизи С. М. Шахрайның илеткели-биле съездиниң «Үндезин экономиктиг реформаның ye-чазында күүсекчи эргe-чагырганы организастаарының дугайында» докталдарының телевилелдерин сайгарып чугаалашкан. Докталдар телевилелдерин РСФСР-ниң Президентиниң өмүнээзинден киирген. Чидиг маргылдаалар ол айтырыглар талазы-биле кыптыккан. Бүгү чүвени балыдаашкын шиитпирлээр.

КЫШ КОРГУНЧУГ ЭВЕС

Кышка хынамчалыг белеткенири хоочун хойжунуң чаагай чанчылы болу берген Бо чылын малчын Бора-Хопуй Куулар эрткен чыдар дег кыштаглаашкынга белеткелди эки чорудуп турар. Бодунуң күжүбиле 12 тонна сигенни кезип, сараатталаш, Кургаг өдекти чечиири-биле болуп алган. Бо хүннерде Чиигe-Оорга-Дөзүнде кыштааның үүрмек септелгезин күзээнеп аытыг чоруп турган кылып турар. Удавас ону бурунуу-биле доозар. Башкы хар чаарының бүдүүзүнде ынаар кежүп чеде бээр.

Ниитинин малының баш санын өстүрер дээш дуржулгалыг малчын чыл бүрүде сагыш салып турарындан багай эвес көргүзүлгерни чедип ап турар. Бо чылын үүс баш төрүүр хойга онаштыр 87 хураганны менди доруктургаш, бир хойдан 2,2 кг дукту кыргып алган. «Хорум-Даг» колхозтуң хойжуларының арасынга чарыцка хөреңгерниң санынга киргеш, өртөктиг белек-биле шаннаткан.

Виктор ХОВАЛЫГ.

Чөөн-Хемчик район.

«ЧЫДА ӨЛҮР ЧЫЛАН ЭВЕС...»

Бистиң Өвүрде Саглы көдээ Советиниң девискээринде «Кызыл тук» совхоз турып турар. Район төвүнден 80 километр ыракта. Кыдыг-кызыгаар черге амыдырап-чурттаары, ажы-төл өередири, ыдай-бээр аргыжары ындыг-ла белен эвес болгай. Ылангыя бо берге болташ нарын үеде саглыжылар өскелерден чыда калбайн, мал-маганын кыштан хүр ажырар, чидириглерни болдурбас, ажы-төлүн аштатпас, оларны азырап-хепперер дээш бүгү аргаларны ап турар дээр болзумза, частырыг чок.

Бистиң суурнуң девискээринде 457 өөренкичилиг ортумак школа, 90 орунлуг ясли-садик, аъш-чем, идик-хеп, ном-дептер садыгары, почта салбыры база Культура бажыңы ажылдап турар.

Сөөлгү үениң чизе-саналшкынын өзугаар алырга, бистиң Саглы суурда 2 муң хире чурттакчы, 403 өреге бар. А көдээде пенсионерлер-биле катай 115 малчын өреге бригадалар аайы-биле үзүлген.

Сөөлгү үеде чурттакчы чонга мал-маган, хаван тудар база ногаа, картофель аймаа өстүрер арганы тургузар сорулга-биле совхозтуң киржилгези-биле чамдык тодаргай ажылдарны кылып келдивис. Көдээ Советтиг девискээринде амгы үеде чурттап орар чонла бо хүннерде 1730 инек, 4600 хире шээр мал, 120 чылгы болгаш шоолуг хөй эвес хаван бар. Бо чайын суурнуң чурттакчыларындан 48 өреге боттарының огородтарынга, участоктарынга картофельди, согунаны, редисканы болгаш өске-даа ногаа аймаан хире-шаа-биле өстүрүп алганнар. Чоннуң хүүда огородтарындан ангыда, 6 тонна картофельди, 8 тонна арбайны болгаш ак-тарааны чонга чоокта чаа немей саткан.

Райпо шугуму-биле келген аъш-чемни садыгда үлегелиг садып турар бис. Ындыг-даа болза район төвүнден хлебти эккээрин үзүктелдире бээр таварылгалар хөй. А суурувустун пекарнязы септелге соонда дериг-хереклер-биле чаала четчелеттинин турар болташ, хлебти чедир өжүрүп күш четпейн турар. Черле ынчаш хлебти моон мурнунда чылдарга демнээрге, чон хөйү-биле чемге ажыглап турар (өске арбын, янзы-бүрү чем бар эвес). Ону ажыы-биле чугаалаар апаар. Хандагайтыны таварты кээп турар электри шугуму чырык бербейн барганда, база-ла бергедээр мындыг улус-тур бис. Чадап-чадап каащ, пекарнявыстың үрелген эрги печказын бузуп октааш, ам Кызылдан электри-биле бызжырар дериг эккелдивис. Электри күжү ону үгбас боорга, база-ла Кызыл киргеш, трансформатор эккеп салдывыс. Ону орта кожуп чадап, база-ла шүүдеп турдувус.

Чоннуң хүн бүрүнүң хереглел бараанларындан көдээ кижилерге тааржыр чугула үүлдер черле келбес-тир. Ону Респотребсоюз баазазы чоруттайн турар бе азы Өвүр райпозу албайн турар бе дээрзи биллинмес. Көдээ кижилерге, ылангыя фуфайка, сапыктар, өг хереклерди, эзер-чүген дээш, оон-даа өске үүлдер кончуг чугула. А суур чурттакчыларынга бажың иштилиг эт-хереклерди, идик-хеп, аъш-чем дыка негеттинип турар. Биске амгы үеде далган, чигир, үс аймаа, эр-хереженен улустуң идиктери, уруглар хептери, чөргектер дыка хереглеттинип турар. Харын-даа чамдык өөренкичилер үк чок чоруп турарлар. Ону даарадыр аргазын көрүп, кооператив тургузуп алыр дээривиске, пес шуут тывылбас-тыр.

Чогум малчын чон аъш-чем-биле амдыызында багай эвес хандыртынып турар. Эът, саржагны, ааржы-курутту, соктап чиир тарааны малчыннар оон-моон тыптынып, боттары белетиеп ап турар.

«Чыда өлүр чылан эвес», моон сонгаар бар аргаларны ажыглап тургаш, амыдырап-чурттаар апаар бис.

Михаил НАЗЫТАЙ.
Саглы көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы.

ЧУРУКТАРДА: «Кызыл тук» совхозтуң мурнакчы малчыннары: Ч. К. Ооржак (үстүнде); Досумаа биле Казарак Ооржактар.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АЛЫС АДЫН АРТТЫРАР

Таңдының Суг-Бажы, ам Кочетово суур Тывада төөгүдүг болгаш ыдыктыг черлериниң бирээзи. Чайгаар үнгеш, инек-хараганнар, көктаңдар ону хүрээлээн. Оларның кыдыларындан үнген кезек-кезек суглар баштары, артыы талазында кылбак ногаан шыпаазы база оон кавызын арыг кылаң суу-биле суглар ыып чыдар. Мурнунда делгем ховуу, бедик Таңдызы чатты берген, ол ажык шөлүү Суг-Бажы деп эрте-бурунгу өгбелер адап, мөңгежидип келген.

Тывага Улусчу революция 1921 чылда тиилээн. Тыва күрүвеин чарлап тургускан чер Суг-Бажы деп төөгүге кирген. Чүс-чүс чылдар мурнунда Суг-Бажының ады тыва улустуң амыдырал төөгүзүнге чаяаттынган демдектер бар. Оон артыы талазында, ийи километр четпес Элегес хемниң мурнуу эриинде Дөн-Теректе туйбу-биле тудугларлыг эрги хоорай орнун геологтар 50-60 чылдарда тодаратканнар. Ол ышкаш Элегестиң үндезин чурттакчыларының 30-40 чылдарга чедир чугаазын бодаанаарга, сонгу ховузунуң кедээзи, мурнуу ховузунуң иштии кыдыы-биле, Суг-Бажын таварты эрткеш, Таңды эдээн дургаар чоруткан эрги улуг оруктуң изин «Чуулза сруу», «Бел орук» дижир турганнар. Меп бичиимде молдурга, казыра, оон соонда аът-даа мунуп алгаш, ону эдерти чоруп-даа турдум.

«Чуулза» (чууза) дээрге эрте-бурунгу шагда күрүне азы аймак хөй улустуң улуг баштыны кижилерниң байырнаадымда азы ырак орукка олурып чоруур хөлгези-тергези, ам болза улуг даргаларының саадаптар «Чайказы» чүвелдир. Ону бодаарга, ол улуг кижилер Суг-Бажынга доктаап, хонуп, дыштанып ап турганнары база чугаажок. Ол ышкаш Тываның география талазы-биле тову база болуру чыгыы.

Элегес хемниң мурнуу кыдыындан ырак эвесте, арын хоорай турган Дөн-Теректиң болгаш Өл-Арыгның улуг арыглары барыын-сонгу талазын бүргээн ужурунда, Суг-Бажын көөрге чадагай шөлде кылдыр кижээ кажаа-даа сагындырбас. Оон Таңды-Уланың төп кезээ, Элегес, Межегейниң делгем шынаалары, ховулары илдик чокка көстүп чыдарлар. Тус черниң араттары шаандан бээр мынча деп ырлажырлар:

Сүзүглээштиң сүдүн өргүүр
Сүүр ыдык Таңдымайны.
Чалбарааштың чажыын
өргүүр
Шаарак ыдык Таңдымайны.

Төөгүлүг Суг-Бажы чылдан чылче сайзырап келген. Ам ол делгем, дорт асфальтыг, беш кудумчуларлыг, ийи каът ортумак школа болгаш база ийи каът ясли-садтыг, Культура бажыңныг, музейлиг, өске-даа хөй чаа чурттарга тудуглары калбарган, арыг-силиг суур болуп турар.

Бодум хуумда эвээш-биче үлүүмну бо суурнуң амыдырылгына киноген мен. Ол болза 1938-1941 чылдарда час дүшкен санында азы апрель-май айларда суурнуң артында шынаа кежир машина орунун шефтеп септээринге киржип, арбан, сумуна чонун эвилелдештим.

1941 чылдың күзүнүнде колхозтуң снопка турган хөй тараазын 74 өрегеннің эзи салыпкан хүү хой инек, чылгызы хову кажаазын үреп киргеш, сигенин дойлаан. Тестиң О. Шынаадан Чедерже сүрген 150 ажыг чылгы сүрүкчүлери арагалааны-биле, дүнс када сараат сигенни үрегдеп турда, ону чайладырынга киржип, 16 муң ажыг акшаны колхозка эгидип төледиринге, 1942 чылдың январьда Элегес хемниң кол уныында суу чайлып, суурну суг алыр четкен турда, ону моондактап, 3 хонук ажылдаан кижилерни чем-тержип, мээн фронтуга өскелер-биле бир дөмей, малдарымдан улуг инек, бе, дөрт баш хой, өшкүнү ажыглаанны деткимче чедирген дээрзи чугаажок. Ынчангаш ук суурумну үргүлчү бодаар мен.

1921 чылдың декабрьда ак генерал Бакич үгер-боозу-биле өрттендир адар деп кел чорда, оозун Оюн Дардаакы сүгже киирипкен. Ынчаарга бо чаяаттынган салым-чолдуг, чараш черниң төөгүзүн болгаш ат-сывын буданнавайн, адын Суг-Бажы кылдыр эгидип арттырар санаанды сумелеп турар мен.

Тываның кызыл партизаннарының каттышкан отрядының командири Сергей Кочетовтуң алдарлыг херээниң дугайында «Шын», «Туванская правда» солуннарга хөйну бижип, аныяктарга таныштыып турар кижи мен. Тыва Республиканың найысылалында оон адын эдилээн, эн кол хайыышкынныг, хөй кижилиг төп, чараш кудумчуну Тывада көрбээн, баспаан кижи ховар. Ону улам сайзырадырын база күүзээр мен.

Оюн ТОВУУ.
Кызыл хоорай.

КҮЗЕЛДИИМ-БИЛЕ КИРЖИР МЕН

Чоокта чаа «Шынга» Мандып-оол Белек-оолдуң «Хоочуннарны деткидим» деп үүлүн номчааш, мен база оон бодалдарынга каттыжып тур мен. Хоочун спортчулар арезынга район маргылдаазын эрттиргеш, аңаа тиилээнилерни республика төвүнге ойнадыр болза эки.

Хөл-шыдыраа талазы-биле хоочун спортчулар бистиң республикада хөй-ле болгай. Орук шүүдели, харык-даа аъш-чем ортээн боттары-даа төлеп чораайла, аңаа бистер торулбас бис.

Кол-ла чүве— маргылдааны эки организацаларында болгай. Чамдык черлерде хоочуннар шыдыраа ойнаар черлер азы ойнакчылар дилеп чоруп турары чажыт эвес. Хар-назында-даа шоолуг ылгал чок, чүге дизе кижи бүрүзүнүң ойнаар аргазы аңгы-аңгы болуур болгай. Ындыг маргылдааларга 65-70 хардан эвээш эвес назылыг спортчуларны киириштирзе солун чадавас. Боду-ла күзээр болза, 80-даа харлыг улус ойнаай-ла.

Бо хевирлиг ажылдарны районнарда хоочуннар чөвүлели организастап эгелээр болза эки. Мындыг маргылдаа болур болза, аңаа бодум күзелдиим-биле киржип болур мен.

Даир КОШКЕНДЕЙ.
Сарыг-Сеп суур.

ЧЫЛГЫЛЫГ КИЖИ ОМАК

Агы-кадыының чаагай чыды айыдап кээр, сергедип кээр Теректиг биле делгем Тестиң аразы херни-ле.

Тестиң делгемин чолаачывыс Макар Монгуш «демир аъды»-биле чыара тыртып халдып олур, бүүрелчин тейлерлиг ховуу соовуста чыдып каап чор. Кудай-биле тудушкан куу доозуп мурнувуста көстүп келди.

— Бо-ла болгай, ужуражыр дээш сураглап чорааныывыс чылгычының арбын сүрүү — дээримге:

— Ылап-ла ол-дур. Кулун тударга, доозуныг, куда кылырга, хөлзээшниг дижир ийикпе—деп, чолаачы менээ ушкашты.

Халдытпышаан келиривиске, Тес унунда сураа алгаан чылгычывыс Т. Д. Чооду кезек оолдар-биле аъттар сыдымнаан, кызыг-кыныг чайчок, дерт хавааңда мөңгүннелдир сысты берген ураачы Хүрецни мунупкан ужуктуруп туру. Агаарга сырыннадыр сыг кыныып, сыдым эмдик-даа, чаашдаа аъттарныц хыл моюнларынче чазыг чок кедирлиг-ле тур. Сыдымнааш, катай каккаш, карак чивеш аразында төрепчилептер эзир дег кашпагайын кайгадым.

Тараа Дажыевичиден дудак чок сыдымчыны база ацаа эскердим. Карааңда оттуг, хавааңда көстүг, ол аныяк оолду чылгычыдан сонуургадывыс.

— Ол дээрге дузалакчы чылгычы Шолбан-дыр. Шынал-ла, эрес эр. Эзер кырынга чаяап каан дег оол-дур— деп, хоочун чылгычы оолду мактады.

Чылгы малды экер-эрес кижилер малдаар. Эки аъттыг чоруу-биле эрес эрниң сагыш-сеткили каттажа бээр. Көжете дег чүгле хөйлеп шимчедип чоруур шүшпей кижилер болза, чылгыны чаңгыс-даа дүше күзеттеп шыдавас. Чылгы дээрге бичии-ле када сула салыптар болза, чүк башка чашкан тараа дег, чаттыла бээр ужаган эрес мал. Чүгле оон ажыл-ижин безин көөрге, Тараа Дажыевич эрес-кежээ кижилериниң бирээзи-дир.

Оон өөнге бар-аш, чин сарыг шайын аартап, чигир-боовазын чип, ажыл-ижиниц, амыдырал-чуртталгазының дугайында чугаалаштывыс.

Тараа биле Чайсуу Чоодулар 1968 чылда өг-бүле тутканда, мал ажылынче киргеш уаус болду. Баштайгы дээрезинде фермага кадарчылап, саанчылап турганнар. Мал ажылынга өөренип, чоорту бот-тускайлап ажылдай бергеннер. Чылгы малды беш чыл чедир малдап турар. Олар чыл саныда чүс баш беге онааштыр чеден, сезен кулунну ап келгеннер. Бо чылын көрүзүүлери кайчамчык болган. Чүс беден тозан кулунну камгалап алганнар. Ол дээрге чүгле Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта эвес, а республикада бедик көрүзүүлерини бирээзи. Амгы үеде оон кадарган коданында үш чүс ажыг мал бар. Оларны чылгычы онча-менди кадарып турар.

— Чылгы малдың ажыы улуг, ажаалдазы эвээш, өске мал-маганга бодаарга, сигенширбиниш, кажаа-хораа деп турбас. Эъди эътсиг, мүнү мүнчүг, ажыглап шыдаар болза, шанактаар, тергеэр, судун саггаш, оон амданныг, эм-дом шынарлыг хымысты кылып болур —деп, Чайсуу биле Тараа Чоодулар чылгы малдың ажык-дүжүүнүң дугайында чугаалап турарлар.

Олар ийи чыл улаштыр чаарби дерт бени чаажыктырып, саап, судунден хымысты кылып, чонунга берип келгеннер. А бо чылын хымысты кылбааннар. Чүге дээрге оларның эгелээшкинин совхозтуң удуртукчулары херекке албаан, хымысты ортек-үнезин тодарадып бербээн.

Чылгы малды ажыглаар талазы-биле Чайсуу Суваноловна биле Тараа Дажыевич онзагай бодалдыг улус болду. Эът планынга чылгы малды дужаап турарынга таарымнаан ордулар. Чылдын-на 70-80 хире чылгы малды дужаап турарындан бо ажыктыг малдың баш санын шоолуг-ла өспейн турар.

Чылгычы ог-бүленің амыдырал-чуртталгазының байдалынче база көрүүр чугула боон турар. Оларның турум кыштаа, чылыг бажың-балгады чок. Черле ынчаш чаңгыс бо өг-бүле эвес, а өске-даа чылгычыларның доктаамал кыштаан тудуп эгелээринин үези келген.

Өөлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

40 ЧЫЛДАРДА ТУРГУСТУНГАН

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң коллективтиг ажыл-агый боон тургустунганын бо чылын демдеглеп эрттирген. Ынчалза-даа оон дугайында материалдар парлалгага үнмейн барган. Эш-өөрүмнүң дилээ-биле кызыл суглуг Баян-Колга орус тараачыннарның, тыва араттарның коллективтиг ажылагыйының төөгүзүнүң дугайында кыска үүлдү «Шын» солунче чоруттум.

ССРЭ-же фашистиг Германия халдаан 1941 чылдың июнь айның 22 хүнүнде Кызыл хоорайга Тыва Арат Республиканың Х дутаар Улуг хуралы ажыттынган. Ол хуралга ССРЭ-ге деткимчени көрүзүп, дузалаары-биле Тываның ажыл-агыйы дайын байдалынче шилчиндер дээн шинтпирин хүлээп алган. Дайынның кадыг-берге баштайгы чылында Баян-Колга тургустунган колхозту «Х Улуг хурал» колхоз деп адаан.

Колхозка кирер күзелдиг кижилер мал-маганын, терге, шапаан, андазын, илиирин дээш коллективтиг ажылдаарынга херек эт-хереклерин ниитиниң өнүзүнге салгаш, киирип турганнар. Баштай дээрезинде 20 өреге кирген. Ажылдап шыдаар кижилериниң саны 40 хире. Колхозтуң баштайгы өнүзү: 20 чылгы мал, 44 инек, 310 хой, терге, шапак, андазын дээш өске-даа үүлдер. «Х Улуг хурал» колхозтуң баштайгы даргазы Ефим Миронович Гурков, баштайгы хой кадарчызы Байкара Пар-оол болган.

Бир эвес дайын эвес болза, колхозка кончуг дээн шыырак, ажыл-агыйжы кижилер турар ийик. Дайынның баштайгы хүннеринде-ле ССРЭ-ниң хамаатылары боор орус кижилерни шеригже, фронтуже кыйгыртып эгелээн. Баян-Колдан Андрей Полев, Александр Федоренко, Устин Федоренко дайынче чоруткаш, тимлеглелиг аян келгеннер. Тыва араттар база аңаа олурбааннар. Байкара Өөгек, Оюн Демчи, Кыргыс Балдан, Сат Самбуу, Ховалыг Чолдак-оол, Тулуш Чулдум-оол дээш өскелер-даа хөй малмаганны фронтуга дузалаачы кылдыр бергеннер.

«Х Улуг хурал» колхозту 1954 чылда Сталин аттыг колхозка каттыштырган, оон адын ол хевээр арттырган.

Амгы үеде «Х Улуг хурал» совхоз сайзырааган ажылагыйларының бирээзи.

Билек-оол МАНДЫП-ООЛ.

НОМЧУКЧУ: оон бодалы, саналы, туружу

ЧАРАШ ЧҮҮЛДЕРГЕ КИЖИЗИДЕР

Солуннарга кандыг-даа айтырыгларны ажыы-биле бижип турар апарганын эскерип турар бис. Өлүрүүшкүн, кижи күштээнибиле холбашкан чүүлдер, очулгаларда-даа турар боор чораан, «күзенчиг эвес салдарлыг апаар ирги бе?» деп кижи сестип олурар. Чүгле мени эвес, өске-даа аваларны сагышсырадып турар чадавас. «Хай-бачыт халдады бээр чүүлдер турып келбес ирги бе? Тенек биле тенек, дезиг биле дезиг каттыжар» дээрзи дег аан.

Аваларның хөлзээшкинин билип турар мен. Көрүүдер даан, күштээшкиннен камгаланырының аргаларын бижип турар-дыр, кижилер ону билип алзын дээш бижип турар деп чүве биллингир. Ындыг чүүлдерни ажыы-биле чугаалаарга, мен бодум хуумда таарышпас кижи болдум. «Центр Азии» деп солундан ындыг чүүл номчааш, ону чугаалап олурарым ол-дур ийин. Ындыг чугааны, аргалыг-ла болза, кыс уруглар кайда хөй өөрешип турарыл, аңаа чугаадан чорутса деп бодаар-дыр мен. Солунга парлаарга, ону «камгаланыкчылардан» ангыда, «халдакчылар» база номчуур апаар болгай. Черле ынчаш кижизидилге ажыглып эң чараш чүүлдерге даанып чорудары күзенчиг. Үен-даян чүүлдерни колдады чарлап турбайн, аңаа хамаарыштыр профилактиктиг хемчегларни харын шептередип, ол ажыыды күштелдирер болза эки, кемхерек үүлгеткен кижилерге Тыва Республиканың хоойдуу-биле ялзны оваар. Ындыг болза бо чорук шеглээр ирги бе деп бодаар мен. Четкес бир үүлдүвүс —кемхерек үүлгедикчилерин чиик шиидип, оларны хосталгаже салып турары. Бүрүү чок оолдар олурып турза, оларның «башкарыкчылары» хостуг чоруп турар бээр-дур, амыдыракда ындыг таварылгалар бар. Хулиган херек кылыпкан кижилерни эш-өөрү милициядан камгалаар боор-дур.

Аймак-өскенни чараш чүүлдерге кижизидер деп үстүнде чугааладым. Ону кайнын тып алырыа? Долгандыр-ла аас-дыл, маргылдаа, удун оочур, курут баартактар, шүүгүмүүлээшкин... Мындыг байдалда аан. Тапты көөр, дилээр болза, тып ап болбайн аан. Кижилер шуптуу-да бак эвес-ле болгай. Багай, бак кижилер эвээш, ынчалзажок оларның салдары улуг - бооп турар. Чүге ындыгыыл? Эки кижилер, эки, үлегерлиг өг-бүлелер, төлептиг күш-ажылдыг кижилер хөй. Оларның үлегерин кижилерге чедирери күзенчиг. Мээн билирим безин өг-бүлелер бар, оларны кижи чугаалаксаар аан. Чижээ, Ак-Довурак хоорайда чурттап олурар Күжүгеттерниң өг-бүлезин чоп хейге чугаалап болбазыл? Олар ийи оол, ийи кысты кижизиткен болгаш оларын ажыл-ишче, амыдыраңче — чонуун чоон орутунче углап баштап киргеннер. Кыстары дээди эртемниг специалистер. Оолдарының улуу Ахмед шериг эрттиргеш келгеш, бир-ле каан аяс хүн Хемчик кыдыынга шала чадыы чуп турган авазынга дузалажып турган. Ол үеде оларның чаны-биле аныяк кыстар хөглүг чугаалажып эрткеннер. Удаваанда уругларның барган үүнче алгы дыңналган, «дузалажып көрүвер» диген үн дыңнааш, Ахмед үрдаа боданмайн, ынаар углапкан. Ээремге долгадыпкан уруг суг кырында көзүлбес болган. Бичии-даа саадавайн, ээремче ол шымны берген соонда, уругну көдүрүп алган бо көстүп келген. Уругну өөрү уштуп алган, а шаа пат-ла үзүлгеп оолду ээрем дедир тыртып киире берген. Өске кижи тыны дээш Ахмед хып дээн чалыы назынында амыдыраадан чарылган. Ава хем кыдыынга ынчаар-ла арткан...

Аваның хомудалын чүүнүбиле деңнээр боор, сес тывылбас. «Уругнуң арнын-даа көрбээн мен, ада-незин-даа билбес мен» деп чугаалаар чораан. Раиса Күжүгетовнаның бичии оглу дээди өөренилге чериндe өөренип турар, ава оозунуп доозуп алырын манап олурар. Уругларының уруглары кыргаан-авазының өстүкил-сагыжын өөртүп келир.

Кижи кижиге кандыг-даа байдалдарда дузалажып кээри дег чүве кайда боор дээрзин маңаа дыңнала чугаалаксаар-дыр мен.

Раиса ЧУДАК.
Барыын-Хемчик район.

1952 чылдан бээр башкылап келгеш мээд бо саналымны чон деткиирниге улуу-биле идеп олур мен.

«Тыва кобальт» комбинат дээрге хоралыг база аар ажылдыг бүдүрүлге чери болганындан санаторий-профилакторийлиг турганы шын. Бо хүннерде ук комбинат хагдынып турар. Оон профилакторийинге бир сезондa-ла 50 орунлуг дыштаныр, бир чылда 700 кижи дыштанып, эмнедип турган. Кобальтылыг комбинат бо рынок үеинде орулгазы чок. хоозурааны-биле холбаштыр, санаторий-профилакторийни моон сонгаар тежээр-азыраар шинээ төнүп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, ындыг онза эмнелге бажыңы эзн калырының кырында келген. Доозрындан хайгаарап чоруур башкы, бижикки кижи, шак ол төтчеглеттинер ээлчээ келген санаторий-профилакторийни оон чанында (150 метр хире черде) Хову-Аксы ортумак школазынга балансыдан балансыже белек кылдыр дамчылып бээрин дилеп, саналдап тур мен, эш-өөр, номчукчулар. Школаның башкылары-даа, профилакторийниң ажылдакчылары-даа ону деткиир болду.

Профилакторийниң бухгалтериязы-биле чугаалашкан мен. Ында улуг эмчи баштадыр 18 кижи шалың ап ажылдап турар. Сезонда 50 орун көрдүнген дыштаныкчыларга эмнелге чарыгдалы, аъш-чем болгаш өске-даа хандырылгага акша-хөрөнгинин ниитилиг-биле бир чылда чарыгдалы эн-не бөдүүнү-биле алыр болза, 250 муң рубльге деңнежир. Ону ам-даа санаар, деңзигүүрлээр апаар. Ортумак школаның балансызынче ону шилчидип берген таварылгада, бүгү чарыгдалды школаның бюджединге киирер апаар. Чаа 1992 чылдан эгелээш, улус өөредилгезинге күрүнеден бюджеттин 10 хуузун берип турда, ол чарыгдалдан кортканн херээ чок деп бодаар мен.

Оюн КОРОДА.
Башкы.
Таңды район.

СУЛАРАТКАН ХЕРЕЭ ЧОК

Алызында барып бистерни солуур кижилер аныяктар болгай. Ынчангаш оларның дугайын, оларның мурнунда тургустунуп турар айтырыглар дугайын чугаалажы бээривис таварылга эвес. Комсомол организациязы ам чок-тур, аныяк оолдар, кыстарны углап баштаар кижилер хым боор чүвел, шуут кичээнгей чок салыптар бе? Улуг кижилерниң, бистерниң арга-сүмевис мындыг байдалдарда эргежок чугула деп билип турар мен. Ынчангаш маңаа мындыг үүл дугайын чугаалап көрейн.

Спорт, культура ажылдарын чер-черге аныяк өскениң сонуургалынга дүүштүр улам сайзырадыр болза эки. Кандыг-даа айтырыг тургустунуп келиргге, акша-төгеримге кээп үзер апарган үүве-дир бо. Ынчалзажок бо айтырыглары кичээнгейден үндүрүптер ындыг байдал тургустунмас боор деп бодаар мен. Бо үүлдерни чугаалап тура, мен маңаа Хадыа суурувуста байдалды какысы-даа бол, чугаалап көрзүмзе деп бодаар кижидир мен. Чүгле төпке эвес, көдээ черлерге культура-массалыг ажылдарны ол талазы-биле харыысалгалыг кижилер хайгааараар болза, эки-дир ийин. Аңаа көрдүнген акша-төгерими-даа болза аан. Удуртуп баштаар чер чок дээш ажыл-херекти ала-чайгааралаашкынче киирер бээр эвес. Бистин суурга спорт талазы-биле черле чамдык хемчеглер алыр болза эки, аныяктарның ындыг бодалы мээнии-биле карышпас боор деп бодай-дыр мен. Бо айтырыгны хөй удаа чугаалажып келген үүве, ындыг болганда, тодаргай, ону ылап-ла чедип алыр тодаргай хемчеглер херек боор турар. Бо айтырыгга суурнуң аныяктары мени деткиир боор.

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

КУРУГ ЧЕРГЕ МАНАТПАС

Кижи мегелээрни билбес болгаш бодум кижилерге боола мегеледип алыр мен. Ол дугайын чугаалаар бодап алгашымның ужуру мындыг. Албан-ажыл аанынбиле Улуг-Хем райкүүскомунуң албан бажыңына чораш, аныяк оолдарга таваржы берген мен. «Тыва» ансамбли чаа программабиле октябрь 20-де Арыскан суурга кээп оюн көргүзер кылдыр дугурушкаш, «дугурушканывыс ёзугаар болур, оолдарым» деп, хол тутчуп байырлаштывыс.

Артистер-биле болчашкан хүнүвүске чедир актив ийи удаа чыглып чугаалаштывыс. Эң ырак черде малчыннарга чарны бодум чедирер болгаш Серин-Дөңге шеф болган черге чедип барып чарладым. Артистер келир деп медээ суурнуң кудумчуларын дургаар тараан, чарлалдарны эң көскү черлерге астывыс-даа. Ол ёзугаар чон клуб чанынга октябрь 20-де 16 шакта чыглып келдивис. Артистеривис чок. Ам канчаар, кежээкинин алды шакта тарап эгелеливис. Ынчан хойжу бригадаының бригадири Андрей Сенди «Малчыннарны чүнүп-биле, канчаар чандырарыл?» деп айтырыг тургузуп келди. Чоңун хомудадыр эвес, айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп алдывыс.

Ансамбльдин суурларже концерт көргүзериниң графигин район солунунга кончуг таптыг берип каан турган, ынчангаш оларның бистиинге кээр хүнүнде белеткенип, манап турганывыс ол.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
«Арыскан» совхозтуң директору.

ЛОЯН-ШАРАЗЫ

Бистин мерген угаанныг бурунгуларывыс чавгай чанчылдарны аажок сагып, салгалдан салгалче дамчыдарын кичээнгейге ап чораан. Амгы чалыы салгал ону билген турары ажыктыг. Ылангыя алдар-сураа алгаан улуг дужаалдыг чораанныңнарның, улуг эртем-биилиг камбы-соржуларының чевегхөөрлерин үревес, олче чажыын чажып, сан салып чораанныр.

Шаанда тывалар бүрүп, калган кижини хеммес, аңаа-ла аянныг черге (ойчикке, даглар адаанга) песке ораагаш, каап каар, а бичии даш, уругну ак песке ораагаш, ужу-кыдыын дүй даарап каан-даа болурун көрген мен. А ук акка салган өлген кижини бөрүлер, дастар дээн ышкаш араатаннар дүрген дойлап каапкан болза, «оон соо эки болур-дур» деп чугаалаар азы өлген кижиниң арткан чоок төөлдериниде хымыралы чок-тур деп билирлер.

Даа кожуунуң улуг эргедужаалдыг (кызыл чиңелиг) нояны Монгуш Хайдын мөчүй бөөрге, ону Хөндергей биле Шеми аразында бедик арт кырында орнукшутканың бичии шаамда барып көрген мен. Оон сасказын (дутаның) үжен-дөртен чылдарда үреп каапкан болганын дагын көрдүм. Ук ноян чыдар черин мурнуда-ла кады чораан дужметтериңге боду айтып берген дижир. «Чалааныны-даа, Шеми-ни-даа көрүп чыдарымда аянныг чер-дир» деп дириг тургаш-ла, баш удур чагаан деп, кырганнар хөөрөөрлер.

Саска иштинге алдын-мөңгүнү чайнап турар улуг ширээ кырынга мөчээн нояның мөчүзүн чалаанын аваам аныланда көргенин чугаалаар. Ол черни ам-даа Ноян-Шаразы деп адаар.

Калган нояның эргээзиниң орнун база сөй ыыштап (бөдейлеп) каанын Чадааныңныг хоочуну Ондар Шаажан-Хөө бадыткаар. Ук арат сөөлүнде Хайдыптың дужулгезин ээлээн Буян-Бадыргының соодалы (эштенчизи) чораан.

Моолда Чингис-Хаанның чөвүзүн дилеп, япон-моол экспедиция ам-даа ажылдап турар болгай, ылангыя оон тарээн чери —Хентий аймак девискээрин чиндип турарлар, а бисте мындыг шинчилел ажылдары ам-даа чоруттунмайн турар-дыр.

Саидан САНДЮ.

ЧУРУКТАР КӨРГҮЗҮП ТУР

Чоон Берлинде, ооң мурнунда ГДР-ниң пайысылаы боон турар үеэзинде, дескей пролетариадының баштыңчыларынга түргүеклп турасхаал ам ооң мурнунда хүндүтеелдиин чидирген болгаш канчаар-даа аажылап болур хире ындыг «демократчы» апарган деп болур.

ЧУРУКТА: хоорайның төвүнде К. Маркска болгаш Ф. Энгельске турасхаал.

В. ОГОРОДНИКОВАНЫҢ фотозу.
(СӨТА-ның фотохрониказы).

МОСКВА. В. И. Ленинниң музейиниң чанында ооң камгалакчылары ам-даа чыглыг кээн турар. Олар митингилеп, ат салыышкынын организастап түрүүлер. Кызыл шолге чыскаалды база эртүрүп, чазак баштынчылары-биле ужуражыр, үүлүүлга бижик тыпсыр күзелин илереткен. Ынчалзажок чазактың удуртукчулары чай чок бис дээш келбейн барган.

ЧУРУКТА: Ленинниң ажыл-херээнинг камгалакчылары.

О. БУЛДАКОВТУҢ фотозу.
(СӨТА-ның фотохрониказы).

Үжен чылдарның төнчүзүнде болгаш бежен чылдарның эгезинде Тывага шуурганнаан эрткен коргунчуг репрессия дугайында кезек номчукчулар арганы-та маргыныг турар бис. Бирги белүүтүн номчукчулары репрессияның кол организакчызы болгаш өскүдүкчүү ССРЭ-ниң ИХЯ-зы болгаш Тываның ИХЯ-зы база ооң ийи чыл хире сайыды турган Оюн Полат деп турар. Ийиглери Тывага ажыг хораның төккен халаптыг репрессияның организакчылы болгаш хей-аът кириикчизи Салчак Калбак-Хөрекович Тока деп санап турарлар.

Бо маргылдааның үнүп келгенинде хөлзи кайгаар чүве база чок. Чонга, күрүнеге болуп эрткен буянныгдаа, бүүдүүгүн-даа болуушкуннар болгаш үүлгедиглер ыяап-ла кандыг-бир организакчылыг болгаш баштынчылыг болур болгай. Мен ийги белүүкне хамаажыр болгаш кол бүрүүну С. Токага онаан турар мен. Моңа бодум шаам-биле бичии тайылбырлап көөрүн кызыдайн.

Репрессияның эге үеэзинде, үжен чылларның төнчүзүнде С. К. Токаның эргедужаалы болгаш Сот дугайты иниги байдалы кандыг турганыл? С. Тока ТАРН ТК-ның Чингине секретары, ТАР-ның Биче Хуралының президиумунуң кежигүнү база чазактың бир кол кежигүнү турган. Москвага өөренип турган ол ВКП (б) кежигүнүнге база кирип алган. С. Токаның бир боттогдунар чоруу болгаш Сталиниң орүүндан чандыр басхас мен дээр күзел-соруу ооң ВКП (б) кежигүнүнге киргенинде деп бодаар мен. Ол бодунуң чамдык албан-хаакчы өөрүнге көшкүрүүрде, орес дылды эки билир кижи турган.

Тыва күрүнеге кандыг-бир ажыл-херекти организастап чорударынга азы хорүп сокладырынга-даа С. Токаның бо бүрүн эргелери база хүүда артык шынаалары, ол шагның өзүүр-биле, шүүт четчир турган. Бир эвес репрессияның үүлгедиглери Токаның сеткилинге таарышпас турган чүве болза, ол оны баш удур-ла хорүп каалтар эргелиг турган. Репрессия Тонага аажок таарышкан. Ол оны бодуунуң эш-өөрүнге удур солуттунмас чепсек кылып алган.

ТАР чазааның тос башлыңчыларын түүнү хорутдаар өөрдерге С. Тока эвес, а О. Полат ат салган дижип турар. Ол шын. Ооң өскээр болбас. Күрүненің хоойлу-дурум негелдези ийиг. Ам бо ат салышкынын тозарадыптары-выска-ла, чүвенин ужуру тыштын, ужу кестүп келир. Уамык ужур бодунуң адын Полаттың канчаар, кандыг байдалдыг турган салганыда. Азы кандыг-бир айтышкын болгаш күү-күүшкүн-биле бе? Азы бо хөректи чөрле үүлгедир даап бодунуң кара туразы-биле бе? Бир эвес Оюн Полат бодунуң кара туразы-биле бир тускай күрүненің барык бүгү эң харыысалгалыг күрүне ажылдакчыларын түүнү хорутдаар өөрдерге адын салган, бодунуң күүлү ажылдакчыларынга оны күүсеттирген болза, ол күрүне эргилдези болур, а кызыгаар чок бүрүн эргелер Полаттың хоолчага мөөнөжир. О. Полат бо өөрдерге ат салган, улут-ла өскерилбээн-тир, ийи чыл хире Биче Хурал президиумун даргалаар кежик четтирген, ол-ла. 1938 чылдың бо айыыл-халаның кижи болган көөрге, шынап-ла, күрүне эргилдези-биле аажок демей ийин. Чазак, баштынчыларын шаажылаан үүлгедиглер эгаартынмес улут кежик С. Токага таваарышкан. Тока ам күрүненің кара чаттыг даап эргелиг хааны апарган. Полат шала дынгыр эвес апаарга, оны дужур изипкеш, соң орнунга бодунуң кадайын олуртуп алган. Ынчангаш О. Полат бодунуң адын күү-күүшкүн-биле салган-дыр. Полаттың өөрдерге ат салганын мен ынчаар тайылбырлаар кижи-дир мен.

Мен бо үүлүүмү чогаалчы Эдуард Донгактың (ол бирги белүкке хамаажыр кижи) 1991 чылдың июль 26-да үнген 18 дугаарлыг «Молодежь Тувы» солунга парлаттынган «Полат кайдаа барбас» деп үүлүүнге база хамаарыштыр бижип олур мен. М. Эргеп сугларының О. Полаттың Парчынны, Артасты болгаш Товаришчайны агартыксаан үүлдерин солунналган номчаан, аваа оргаланып, ам кандыг-даа буруу чок, актыг кижи мен деп О. Полаттың санаттының турарын ол үүлүде бижээн.

Мен репрессия дугайында «Шынга» чаңыс-ла материал бижээн кижи мен. Ында Тока биле Полаттың кайызы хартаачызыл, кайызы эдеринчиг дээрзин тайылбырлаарын оралдашкан мен. О. Полатты репрессияга кол бүрүүлүг кылыр саараанын шыч, ам-даа ынчаар санаавайн турар мен. Ынчалза-даа ону бүрүү чок кылыр кажаа-даа агартпаан мен.

Ам бо маргылдааның үүгазын эки билип ап көрөөлүвер. Чүвенин үк ужуру үүл дээрге, бистиң маргылдаавыс кым бүрүүлүгүл, кым бүрүү чогул даап эвес, чүүлалап маайн. Кым кол бүрүүлүгүл дээрзин тодарадыпы-биле чорүп турар маргылдаа кылыр билир мен.

Репрессияның кол организакчызы С. Тока деп-кен кижини-ле Э. Донгактың бо О. Полатты агартып турар кижи-тир кылыр санап турары окта шын эвес. Тывага репрессияның эгиижёру Оюн Полат дээрзинин дугайында тускай үүлүү ол база бижиди.

Ол үүлүде О. Полат композитор С. Токаның аалгазының дирижёру дивээн, а сөөлүүде чүвени билир кижилер аваа удурланы бөөрге, ам композитор Тока деп чүвени тып эккелген кижи. Э. Донгактың О. Полат-биле алгышканы, суд-ташканы ындыг-ла ийнаан, ол кылыын күрүне ужурдузалыг бо маргылдааже киир сөөрткен хөрөө үүл?

Архив материалдарын чеже-даа каскаанаан, ооң-биле чеже-даа танып болза, ындыг хөөн-биле Э. Донгак репрессия хөрөөнге О. Полаттан еске кымныдаа тыппаан кижи хевирлиг болуп турар эш-тир.

Оюн Полат дээрге С. Токаның ийчы ыны хевирлиг рольду ойнап турган. Кайнаар дуклура-дыр. ында турган ам-менин барып үзе-чаза соп аар. Ынчангаш О. Полатты репрессияның бир идеийлиг киржикчизи, харыы-даа өлүрүкчү кылыр бүрүүдалыры безин шын апаар боор деп болаар мен. Ынчалзалаа ол кол үүлгедикчи, хартаачы болбас. Э. Донгак репрессияга кол бүрүүлүг кижи С. Тока кылыр болаар мен деп каксы бижизе-даа, сөөлгү бижээн үүлдери, «Бүреп ховузунум чажыттары» ону бадыткавайн турар.

Э. Донгак 18 дугаар «Молодежь Тувы» солуда С. Токаны ажыы-биле камгалап эгелээн. Ында ТАРның чамдык удуртукчуларының өлүмүнге болгаш «Улуг-Хем» хөрөөнің бичии кезиннге Тока бүрүүлүг кылыр бижээн. Аажок өөгелеткен сөстер-тир. Ол дыка улуг үүлүде чаа ажыылыышкынаар ховар, а Полаттың Токага чагаалы дээрге-даа, ында Токаны агартыптар азы Полаттың харартыптар хире кандыг-даа оска чүве чок. Ол-ла үүлүде Тывага болган репрессия дугайында Ю. Араңчынның ажылдарын мактаан одурулар-ла хей. Ю. Араңчынның кончуг хей үүлүдерин номчаан мен, мнчалза-даа ооң огулуг-ла чүүл-даа билип албаан мен.

Бо эрткен чайын-на боор, үеэзин эки билбейн-дир мен, «Шын» солунга Э. Донгактың «Серен бүрүүлүг бе?» дээн хевирлиг үүлү база үнген. Ында бижип турарының кол утказы болза 1938 чылда түүтүрүп, шаажылаткан ТАР чазааның тос удуртукчуларының биразын шерит комиссары Серен дээр кижи Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол сутларны карартыптар бүрүүдаып, сузка мөге өчүн берип турган, дириг үнген болуп турар. Э. Донгак ол кижини бүрүү чок кылдыр санап турар ышкаш чүве ийин. (Өскээр билип турарым чадавас, бүрүүдатпайн көөрүн диледим). Кижинин кызыл тыны кончут-ла ийнаан. Ынчангаш меге өчүн берип турган кижи-дир. Ында кандыг бүрүү турар боор кылдыр түүнээн. Мен болза, Серенни Полаттан-даа улуг бүрүүлүг кылдыр санаар мен. Серенни нүүтүдешкини-биле Полат шаажылаан-дыр. Тыва чон тоол шаглан бөөр нүүлхоппу эң бүжар, кара сарыыптыг үүлгедит кылдыр санап чораанын утпас херек.

Республикада турган репрессия комиссиязы Тыва чонунуң чүктеп эрткен ажыг-човуланын херекке албайн, ооң сайгарылгазын саалдың турбаан чүве болза, бо маргылдаа шагда-ла шинтпирлеттинге берген турар чүве-дир ийин.

Монгуш ЭРГЕП.

Репрессияларга хамаарыштыр

КЫМ КОЛ БУРУУЛУГУЛ?

БИЖИВЕС АРГАМ ЧОК БОЛДУ

«Шын» солунга Кызыл районнуң Кур-Чер суурдан Эренсен Тежит мөөн ачамның даайы Ондар Чотпанның дугайында бижээн болду. Ону номчаан, моңа биживес аргам чок болду. Ийе, мен бичии турумда, ачам сутта Чотпа дээр кыргын-ачам бо-ла келир чүве. Ынчан ачамның кадыы багай турган. Ачамга янзы-бүрү эм оттар, кара ай эккеп турганын дака сактыдыр мен. Ол аажок баштак, чугаакыр кижи чораан. Мен ооң репрессияга тыварыып чораанын мынчага чедир кайын билир ийик мен.

Ол кыргын-ачамның төрелдери Алдан-Маадырда эндерик боор. Чүге дээрге, мөөн ачамның төрелдери шупту Алдан-Маадырда улус. Кыргын-ачамны сөөлгү катап өөнүң ишти-биле ачам сутта кээп чораанда көргөн мен. Сураа мынаар бурунгаар совхозтарда кижи. Чеже-даа ооң сонгу адазы болза, Эренсен Тежит ону чылыы-биле сактып чоруур-дур. Чүге дээрге, ол кончуг сагыш човангыр, буянныг чораан. Ынчангаш ол кыргын-ачамның төрелдери-биле аргыжып, Алдан-Маадыр суурга аалдап чедиргенин күзээр-дир мен.

Альберт ОНДАР.
Таңды район.

Бөмбүрзектің судалы

МАДРИД: чугула болуушкуннар

● Мадридте Чоокку Чөөн чүк талазы-биле тайбың конференция ажыттынган. ● М. С. Горбачевтуң Ф. Гонсалес-биле ужуражыышкыны. ● ССРЭ-ниң Президентизи Францияже аңтаныпкан.

МАДРИД (СӨТА-ның тускай корр). Ында октябрь 30-да Чоокку Чөөн чүк талазы-биле тайбың конференция ажыттынган. Ону эң качыгдалдыг база ур улаңчылап келген девискээр чорудаалаларының бирээзин таарыштыр шинтпирлээр дээш чылдырган.

Мадридтің Чөөн ордузунда «Т» хевирлиг стол артынга израиль, иордан-палестин, ливан, сирий болгаш египет делегациялар бир-ле дугаар чугаалажып олурупкан.

Конференцияның даргалакчылары болза Совет Эвилели болгаш Американың Каттышкан Штаттары боон турар ынчангаш стол башын ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Борис Панкин биле АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер эзлээн.

Бо төөгүүлүг чышта КНО-ның, Европа ниитилежиргенинің, Араб магриниинин эвилелинин база Перси мүүлдүрүүнүң араб күрүнелериниң кады ажылдажылга чевулелиннин төлөөлекчилери хайгаракчылар боон киржип турар.

Чоокку Чөөн чүк конференциязы Испанияның чазааның баштыңы Филипе Гонсалес он минута эге сөөбиле ажыткан. Ооң соонда АКШ-тың болгаш ССРЭ-ниң президентилери Джордж Буш биле Михаил Горбачев олар чүве чугаалаан.

Мадридтин Монклоа ордузунга совет удуртукчуунуң испан чазактың даргазы-биле ужуражыышкыны болган. Филипе Гонсалес-биле чугаалажыышкынар соонда, Михаил Горбачев Францияның президентизи Франсуа Миттеран-биле ужуражыры-биле ынаар ужудупкан.

(СӨТА).

Кыска медээлер

Ядролуг чепсекке контроль дугайында

САН-ФРАНЦИСКО. Хамаарышпас чорукту чедип алырын күзээн Совет Эвилелиниң чамдык республикалары ядролуг чепсекке контрольче чүткүй бөөр болза, үк республикаларны Каттышкан Штаттар тускай күрүнелер кылдыр күзээвес апаар деп, төлөөлекчи оон ыкай чугаалаан. Ол ышкаш кажан республикалар ядролуг чепсекти алырынче чүткүй бөөр болза, АКШ оларга экономиктиг болгаш политиктиг деткимчени көргүслес. Совет Эвилелиниң чамдык аай контролюнда турар ядролуг болгаш ракета чепсээн ооң түс-түс республикалары үлежип аптар болза, ындыг байдал кижи төрелгенин салым-чолунга улуг айыылдыг болур деп, америк администрация санап турар.

Кады ажылдажылга

ТОКИО. Азия болгаш Оожум океан девискээринин күрүнелер аразында кады ажылдажылганы калбартырынга, делегейнин ол белгем кезээнге тайбыны болгаш айыыл чок чорукту хандырарынга идигни бөөр сорулгабиле «Азия—Оожум океан девискээринин удуртукчуларының чыыжын» доктаамал организастаарын Мурнуу Корей санаалдап турар деп, Рейтер агентилел дамчыткан. Бо инициативаны сокуурганлыг бүгү чурттар деткиир болза, баштайгы шуулганны кедир чылдың январында Сеулга чыылдырып болур деп, Мурнуу Корейниң удуртулгазы санап турар.

Азия—Оожум океан девискээринде күрүнелер удуртукчуларының шуулганын чыылдырар дугайында саналды ам безин элээн каш чурттар, чижээ, Американың Каттышкан Штаттары, Канада, Япония, Австралия, Чаа Зеландия, АСЕАН кежигүннери алды чурттар деткээн. Ынаыг шуулганга киржир күзелди Мооңгун удуртулгазы база илергейлээн. Делегейнин ол долгем девискээринде чурттарның удуртукчуларының шуулганынга Корей Улус-Демократтыг Республиканы болгаш Кытат Улус Республиканы база киириштирип болур ийик деп, Мурнуу Корейниң парламент депутады Хан Сеп Су медегээн.

85 МЛН. АКША КАЙДАЛ?

Мен бо айтырыгны шагда-ла көөрер болаан кижи мен. 1991 чылдың төнчүзүнде чаңгыс чер-чурттугларым-биле солун дамчыштыр сумележип көрээ деп бодап алдым.

Тыва Республикада Чаа-Хөлдү билбес тыва кижи чок дизе хөөрем эвес. Чогум чүү-кандыг черил ол, аваа чүү турганыл база чер-бойдустуң байдалы кандыг турганыл даап-ла, хейле айтырыглар көдүртүүп болур. Чүге дээрге, бо хүндө ол чер географтыг картада чок. Баштай ол черниң суг адаанда кирген чер хемчээлин бижип таныштырайн. Амы Шагаан-Арыг хоорайдан Чаа-Хөлдүк Хемчик аксы чедир 70 км, дооразы 20 км (ортумак хемчээли), бо хире хемчээлдиг черни суг адаанда «хөөржүүп» каан.

Бир эвес бо үйгу чок Улуг-Хемнин уну болур Чаа-Хөл шынаазынга чүү үнүп, кандыг арга-арыг турганыл деп айтырыг туруп кедзе, мен ону допчуу-биле харыылап берип болур мен. Бир талазында, Чаа-Хөл шынаазы Тыва Республиканың чаңгыс-ла мал чеми алыр, мал азыраар чери турган. Бо черден оът-сигенни чүгле чаа-хөлчүдер эвес. Хемчик кожуннарында колхоз, совхозтар кээп кезип, ажаапап турган болгай. Оон аңгыда кат-чимизин чүү дээр! Бүдүн алаактарны эжеленген турду. Ынчангаш ол черлерниң аттары безин тоолда дег, оска чараш, Чижээдээрге, Чодураалыг, Кажаалыг, Дуңгурлуг, Тегектиг, Балыктыг алаактар, Кара-Каңы, Сарыг-Качы, Булак, Кечи ортулуктуг, Кызыл-Чыраа, Кара-Тал, Балыктыг-Сеп, Дуруалыг өөш-ле, кандыг аттар турбаан дээр, шуптуун мен маңза тода бижип шыдавас-тыр мен. Чуртталга черин алыр болза, Эрги-Шагаан-Арыг хоорайдан, Тас-Булук, Эйлиг-Хем суур, Кара-Тал, Чаа-Хөл («Найырал» совхозунуң төвү), Үрбүн, Кара-Тей. Бо болза арат чонуң бүгү наныда чурттап чораан черлери болур. Ам бо черлер 80-100 метр ханы суг адаанда чылып турар. Бо суг адаанда кирген черниң хемчээлин Тываның эске, ам бар кожуннарының хемчээли-биле эп-кешей. Чүге дээрге ол черниң чурттаачы чону моңу деннеп корун болгайда.

Кызыл хоорайдан — Баян-Кол аксы, Чадаанадан — Чыргакы чедир. Суг-Хөл кожуунуң шупту ийре бөөр, ол болза Алдан-Маадыр, Ишкин чедир, Барыын — Чадаана аразы 90 км болгай. Оон 20-ни кызыптарга биилине бөөр. «Шекпээр» совхозтан Бай-Тайганың Бай-Тал суур чедир, Таңды кожуунунуң Элегес суурдан Чаңытай хөл, Тес-Хемниң Самагалдайдан Эрзин чедир, Кызыл хоорайдан Каа-Хем кожуунунуң Бояровка суур чедир, Бин-Хем кожуунунуң Туран хоорайдан Кызыл хоорай чедир. Өске кожууннарның хемчээлинге деннеп көөрге, Арыгның чону база ындыг байдалда тура бергени факт боон турар. Мындыг хараадаанчыг чүве бар. Мен чүгле Чаа-Хөл суурнуң улуг назылыг улустарынга яныгы сагыш байдалы илередийн. Сөөлгү чеде кырганнар эвээжээн. Ийе, кыргаан кижи «кызыл-дуставр» апаар. Ынчалзажок чүгле 60 хар ашкаш-ла, аарыг, чүү-даа чокка моочу каардыр. Оларның аразында мөөн бодумнуң безин ыракчоок дөргүл-төрелим болур, дириг чорда кандыг-дыр сеч, акый, үйбай, дзай деп айтыларга, аарыг-аржык-даа ажыыбас, ынчалза-даа мындыг янзылыг чер узуткаттынган база оон доора хемчээли 20-22 км деп чүвени утпаакар. Тываның кожуун бүрүүнүң улуг-биче арат чону боттарының чурттап турар черинин зайы-биле деннеп көрзүн дээш бо хемчээлдерни тодарадыпы.

Оон аңгыда, база бир сагыш аарыгчыг чүве бар. Бо суг адаанда кирген чүс-чүс чеверлер бар болгай. Моңу бодап келгеш, кижи ылаксаазы келир. Чүгле чаңгыс мен эвес, бо үстүнде ады бижиттинген черлерниң арат чонунуң ыракчоок дөргүл-төрелиниң чеверлери. Тыва Республиканың географтыг хемчээлин алыр болза, 100 хуу тыва чернин 82 хуузу даглыг чер, а оон үчүле 18 хуузу оргу чер. Ам чүү хире оргу чер артканыл, ону номчукчу бүрүзү ожаап көрзүн. Бир эвес узуну 70 км, дооразы 20 км болганда, шупту 1400 дөрбелчин километр чер Тывада чок кылдыган. Бо хемчээл дугайында чайгы телеламчыдылага 23 муң дөрбелчин метр дээнинге мен чөпшээрешпес мен.

Чүге дээрге 1976 чылда «Вокруг света» журналга бистин бо көктүг-шыктыг шынаавысты аңаа-ла херек чок чер, ында кандыг-даа орук-ирик чок, өөн чер деп бижээнин мен 1989 чылда «Тываның аныяктары» солунга бижээн мен. Чөрле мен эвес, өске-даа номчукчулар төп солуннардан номчаан-на боор. Үүл дээрге Американың индейлерин шаг-шаа-биле чурттап чораан черлериндан уңгур сывыргаш, ремвакциялар-да көжүүп турар деп өөн үүлдерни эскергеп-ле боор силер, Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг хоорайдан Чаа-Хөлдүк Хемчик аксы чедир 70 км, дооразы 20 км болганда, шупту 1400 дөрбелчин километр чер Тывада чок кылдыган. Бо хемчээл дугайында чайгы телеламчыдылага 23 муң дөрбелчин метр дээнинге мен чөпшээрешпес мен

Чүге дээрге 1976 чылда «Вокруг света» журналга бистин бо көктүг-шыктыг шынаавысты аңаа-ла херек чок чер, ында кандыг-даа орук-ирик чок, өөн чер деп бижээнин мен 1989 чылда «Тываның аныяктары» солунга бижээн мен. Чөрле мен эвес, өске-даа номчукчулар төп солуннардан номчаан-на боор. Үүл дээрге Американың индейлерин шаг-шаа-биле чурттап чораан черлериндан уңгур сывыргаш, ремвакциялар-да көжүүп турар деп өөн үүлдерни эскергеп-ле боор силер, Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг хоорайдан Чаа-Хөлдүк Хемчик аксы чедир 70 км, дооразы 20 км болганда, шупту 1400 дөрбелчин километр чер Тывада чок кылдыган. Бо хемчээл дугайында чайгы телеламчыдылага 23 муң дөрбелчин метр дээнинге мен чөпшээрешпес мен

Ийиде, чуртуудан үндүртken кижиниң бирээзи боор болгай. А кедээ Совет даргалары боттары эн-не эки бажынарлыг. Ынчангаш олар бир дугаар сорт. Инвалид дээрге, кандыг-даа сорт чок, кижи санныг дириг амытан боор турар. Шагаан-Арыг база ындыгла кончуг эки байдалда эвес. Кежүргек чон компенсация албаан, огород, одары чок, чурттаар чер чедиштес. Хоорайның бюджеди чегенчиг байдалда. Ол 85 млн. акшазы чүге Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг хоорай, Эйлиг-Хем, Кара-Тал, Чаа-Хөл, Үрбүн сумуу — бо черниң чурттакчы чону республиканың баштаар черинден боттарының көшкен орук-суур шүүзелин алак дээрге-ле 5-6 муң рубльден эвээш эвести суд, прокуратура дамчыштыр негеп, толеттирип алыры чүүл. Ол черлериң кедээ Советтер, хоорай баштаар черлери 85 млн. акшаның келзе чогуур түүнүн алган турар. Аксыңа суг пактап алган орган хөрөө чүү боор. «Кысканда кызылын чажырбес» деп чүве бар. Ынчангаш 85 млн. акша кайда, кымда, кандыг агар санда чыдарыл деп айтырыгны республиканың сан-хөө сайыдынан харыылап бөөрин солун дамчыштыр негеп тур мен.

Кызыл-оол ТУЛУШ.

Ажык чагаа

УЕ-ШАК ДУГАЙЫНДА

Бүгү чуртта шакты, 200 чыл бурунгаар турганы ындыг дээш 1 шак аткаар чылдырган соонда, ажылдаар кижилер өөренир өөренникчилер, ясли, садикте турар чаш уруглар, моон мурнунда турганынга бодаарга, 1 шак орай ажылдаар, өөренир, садикке келир, 1 шак орай чаяр апарган. Ол ажыл-агыйга, экономикага кайы хире ажыктыгыл, кижилериниң амыдыралынга кайы хире эптигил? Тыва Республиканың Дээди Советиниң чаа эрткен сессиязында бо талазы-биле ажылчын коллективтерниң киноген саналын бистин депутаттарывыс шын шинтпирлеттинге хомуланчыг-дыр.

А чурттакчы чонуң хей кезии— ажылчын кижилерге бо шак-биле ажылдаары коинчуг-ла таварымча чок. Ажылчын кижилер эртен турып өөренген үеэзинде оттуп-даа кээрге, ажыл шагынга чедир ие чыгбас, кончут бүгүрукчулуг ажылдаар шагында, аваа-ла бажынынга ора эгелеп апарган.

Бистиң республика кол-дуунда кедээ ажыл-агыйлыг. Ажылчын чонуң хей кезии — малчыннар, човаачылар, механизаторлар, тудугжулар. Мал-маган шактың орайталыпканын билир эвес, оттаар, чемгерер үеэзинде оттап үвер, чемненнери хөөрөр артар, ынчангаш малчыннар база-ла эртен эрте ажылдап эгелээр үеэзинде, 5-6 шакта, ажылдап турар. Кышкы үеде амгы шак-биле болза, кежээ 4 шакта-ла карангы турар. Карангы чөрге тудуг ажылдары кылдыкар бе, чүк чудуруп, дүжүрүп ап болур бе, ынчаш? Карангылаан соонда чамдык коллективтер ажылын соксалыр ужурга таваржыр апаар. Оон ажчыл-агыйга, экономикага хей каража чедиргенери биилиитир-дир. Оон аңгыда хоорай, суулаарывыстың ховум-чуруму багай, кижилерге айыылдыг кончут дээрзин утпазывысса эки. Чырык хүндүс оорданыр чамдык кижилер база амыран кагбас бе?

Тывага шактың эрги хөөрөр арттырар дээрге, Эвилел-биле кавышкактыг апаар дээш шинтпирлеттинмейн барган-дыр. Ындыг болганда, чаа шак турар-ла ийнаан, а ажыл шагын эрги шактың темп-биле деннеп эгелеп алза эки деп, ыка-ла хей мергежилдиг кижилер-биле тулаалажып көөрүгге, болалы ынчыг болур болуу.

Бозат-оол САЯН.
Чоон-Хемчик район.
(Гонорарын «Шынның» аңгы сачыыр шилчилерин дилеп).

85 МЛН. АКША КАЙДАЛ?

Мен бо айтырыгны шагда-ла көөрер болаан кижи мен. 1991 чылдың төнчүзүнде чаңгыс чер-чурттугларым-биле солун дамчыштыр сумележип көрээ деп бодап алдым.

Тыва Республикада Чаа-Хөлдү билбес тыва кижи чок дизе хөөрем эвес. Чогум чүү-кандыг черил ол, аваа чүү турганыл база чер-бойдустуң байдалы кандыг турганыл даап-ла, хейле айтырыглар көдүртүүп болур. Чүге дээрге, бо хүндө ол чер географтыг картада чок. Баштай ол черниң суг адаанда кирген чер хемчээлин бижип таныштырайн. Амы Шагаан-Арыг хоорайдан Чаа-Хөлдүк Хемчик аксы чедир 70 км, дооразы 20 км (ортумак хемчээли), бо хире хемчээлдиг черни суг адаанда «хөөржүүп» каан.

Бир эвес бо үйгу чок Улуг-Хемнин уну болур Чаа-Хөл шынаазынга чүү үнүп, кандыг арга-арыг турганыл деп айтырыг туруп кедзе, мен ону допчуу-биле харыылап берип болур мен. Бир талазында, Чаа-Хөл шынаазы Тыва Республиканың чаңгыс-ла мал чеми алыр, мал азыраар чери турган. Бо черден оът-сигенни чүгле чаа-хөлчүдер эвес. Хемчик кожуннарында колхоз, совхозтар кээп кезип, ажаапап турган болгай. Оон аңгыда кат-чимизин чүү дээр! Бүдүн алаактарны эжеленген турду. Ынчангаш ол черлериң аттары безин тоолда дег, оска чараш, Чижээдээрге, Чодураалыг, Кажаалыг, Дуңгурлуг, Тегектиг, Балыктыг алаактар, Кара-Каңы, Сарыг-Качы, Булак, Кечи ортулуктуг, Кызыл-Чыраа, Кара-Тал, Балыктыг-Сеп, Дуруалыг өөш-ле, кандыг аттар турбаан дээр, шуптуун мен маңза тода бижип шыдавас-тыр мен. Чурттаачы черин алыр болза, Эрги-Шагаан-Арыг хоорайдан, Тас-Булук, Эйлиг-Хем суур, Кара-Тал, Чаа-Хөл («Найырал» совхозунуң төвү), Үрбүн, Кара-Тей. Бо болза арат чонуң бүгү наныда чурттап чораан черлери болур. Ам бо черлер 80-100 метр ханы суг адаанда чылып турар. Бо суг адаанда кирген черниң хемчээлин Тываның эске, ам бар кожуннарының хемчээли-биле эп-кешей. Чүге дээрге ол черниң чурттаачы чону моңу деннеп корун болгайда.

Кызыл хоорайдан — Баян-Кол аксы, Чадаанадан — Чыргакы чедир. Суг-Хөл кожуунуң шупту ийре бөөр, ол болза Алдан-Маадыр, Ишкин чедир, Барыын — Чадаана аразы 90 км болгай. Оон 20-ни кызыптарга биилине бөөр. «Шекпээр» совхозтан Бай-Тайганың Бай-Тал суур чедир, Таңды кожуунунуң Элегес суурдан Чаңытай хөл, Тес-Хемниң Самагалдайдан Эрзин чедир, Кызыл хоорайдан Каа-Хем кожуунунуң Бояровка суур чедир, Бин-Хем кожуунунуң Туран хоорайдан Кызыл хоорай чедир. Өске кожууннарның хемчээлинге деннеп көөрге, Арыгның чону база ындыг байдалда тура бергени факт боон турар. Мындыг хараадаанчыг чүве бар. Мен чүгле Чаа-Хөл суурнуң улуг назылыг улустарының яныгы сагыш байдалы илередийн. Сөөлгү чеде кырганнар эвээжээн. Ийе, кыргаан кижи «кызыл-дуставр» апаар. Ынчалзажок чүгле 60 хар ашкаш-ла, аарыг, чүү-даа чокка моочу каардыр. Оларның аразында мөөн бодумнуң безин ыракчоок дөргүл-төрелим болур, дириг чорда кандыг-дыр сеч, акый, үйбай, дзай деп айтыларга, аарыг-аржык-даа ажыыбас, ынчалза-даа мындыг янзылыг чер узуткаттынган база оон доора хемчээли 20-22 км деп чүвени утпаакар. Тываның кожуун бүрүүнүң улуг-биче арат чону боттарының чурттап турар черинин зайы-биле деннеп көрзүн дээш бо хемчээлдерни тодарадыпы.

Оон аңгыда, база бир сагыш аарыгчыг чүве бар. Бо суг адаанда кирген чүс-чүс чеверлер бар болгай. Моңу бодап келгеш, кижи ылаксаазы келир. Чүгле чаңгыс мен эвес, бо үстүнде ады бижиттинген черлериниң арат чонунуң ыракчоок дөргүл-төрелиниң чеверлери. Тыва Республиканың географтыг хемчээлин алыр болза, 100 хуу тыва чернин 82 хуузу даглыг чер, а оон үчүле 18 хуузу оргу чер. Ам чүү хире оргу чер артканыл, ону номчукчу бүрүзү ожаап көрзүн. Бир эвес узуну 70 км, дооразы 20 км болганда, шупту 1400 дөрбелчин километр чер Тывада чок кылдыган. Бо хемчээл дугайында чайгы телеламчыдылага 23 муң дөрбелчин метр дээнинге мен чөпшээрешпес мен

Чүге дээрге 1976 чылда «Вокруг света» журналга бистин бо көктүг-шыктыг шынаавысты аңаа-ла херек чок чер, ында кандыг-даа орук-ирик чок, өөн чер деп бижээнин мен 1989 чылда «Тываның аныяктары» солунга бижээн мен. Чөрле мен эвес, өске-даа номчукчулар төп солуннардан номчаан-на боор. Үүл дээрге Американың индейлерин шаг-шаа-биле чурттап чораан черлериндан уңгур сывыргаш, ремвакциялар-да көжүүп турар деп өөн үүлдерни эскергеп-ле боор силер, Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг хоорайдан Чаа-Хөлдүк Хемчик аксы чедир

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

Шыдыраа

АСАТОВ АЛДЫРТПААН

Тыва Республиканың 1991 чылда чемпиону ат дээш эр улустуң шыдыраа маргылдаазы доозулган. Маказ бистиң республиканың спорт мастеринге кандидаттар Леонид Мохов, Монгуш Адыг-оол, Оюн Чыртак-оол, Вячеслав Асатовтан ангыда, Абакандан келген аалчылар Сергей Калуга биле Валентин Тараканов киришкен. Мастерге кандидаттар-биле күжүм шенешкен бирги разрядтыг 7 шыдыраачының үжү — Орлан Донгак, Александр Болдынов, Монгун-оол Тулуш ийи-ийи кандидат баллдыг. Бо сеңгүлде ады кирген 3 ойнакчы 12 салыгдан 8,5 санны алган таварылгада, мастерге кандидаттың нормазын күүседиптер арналыг турган. Ынчалза-даа оларның кайызы-даа ол хирс санны ап чалашкан. Орлан биле Монгун-оол 7-7 саннарлыг маргылдааны доозган. А. Болдынов 5 санныг болуп, чүгле бирги разрядын балыткаан.

Ак аът чылының чемпиону В. Асатов хой чылы — 1991 чылда база кончуг эки ойнаашы, чемпион алын бүзүреллиг камгалап шыдаан. Аваа-чангыс аштырышкынны М. Тулуш таварыштырган. 12 салыгдан бир санны М. Тулушке алзып, уттурза-даа, 11 санны таблицаже кирир бижээш, маргылдаа төнериңге чедир ийи салыг арткан турда-ла, чемпиониап каан.

Маргылдаага бүдүн чартык чидириглиг Асатовту чер алыспайн сүрүп чоруп орган Матпа Хомушку Асатов-биле ойнаар салыының бичии мүрнүү чарыында кижи бүрүзүнүң канчаар ойнап турарының байдалын билип алыр дээш таблицаже көре кааптарга, Асатовка улуг ойнаар ужуруглуг турган Мохов келбейн барганындан, Асатовту чемпион кылдыр бирги черже үлүгүр каапканы илерээн. Ол-ла бүгүге сагыш-сеткил талазы-биле базыышкына кызыгдаткаш, холу салдынчак ойнаан Хомушку Асатов-биле ужуражылага эге кештерге кончуг кошкак шилиишкин кылгаш, ол-ла хевээр өөдөлевейн, салыгны эжиждип чадашкан.

Эдлчегдиг соолгу соонда 7,5 саннарлыг М. Хомушку — Ч. Оюн ужурашкан. Агы-биле ойнаан Хомушку мерге талазындан халдаашкынны күштелдиреринде оралдашса-даа, удурланыкчызының дуржулгазы улуг болгаш мерзелер солушканының соонда, кара тада шын камгалангаш, дем турган байдалды чаа базып, артыкшылыг көштерни арыг тиилелгеге чедиргеен. 8,5 санныг Ч. Оюн ийиги черже үнгеен. Үшүзүн 7,5 санныг М. Хомушку эвлээн.

Улуг-Хемнин адын камгаан М. Тулуш биле Абакандан чалаттырган Валентин Тараканов 6,5 саннарлыг маргылдааны тенгдиргеен. Арткан шыдыраачылар чер албаан.

Маргылдааның киржикчилери хүнде-ле ийи салыг ойнаанар. Салыг бүрүү үш шак болгаш-ла тонуп турган.

Республиканың хууда бирги чери дээш маргылдаа болунуң мурнунда салдынган соруглаларын күүседип шыдаан бе? Мен бодаарымга, ол чедип алдынмаан хире. Мастерге кандидат атты кым-даа чедип ап чадашкан. Аныяк талантылар көзүлбээн. Л. Мохов биле М. Тулуш соолгу оюнарга келбээн, маргылдааны каапкаш барылган.

Абаканның ийи кандидады ат чодуп, аажок далажып ойнаанар. Оон түнелинде Кызылның шыдыраачыларына кызыдыр-ла күш четпээнер. Улуг удурланышкын көргүзер шаа чок болганнар.

Маргылдааның киржикчилери баштайгы үш тиилекчиге шаанал кылдыр база аалчыларга белекке сеңгээр ном садары-биле кижи бүрүзү 20 рубль (абаканчылардан акша албайн) окташкан. Ол түңден бирги черни эжелээн В. Асатов 100 рубльди, Ч. Оюн 58 рубльди, М. Хомушку 30 рубльди ап үнгеен.

Ресспорткомитет чүгле бирги черни эвлээн шыдыраачыга 100 рубль үндүргеен. Ону В. Асатовка тыыскан.

Данзы САЛЧАК.

ТИЛБУРГТА МАРГЫЛДАА

Гаага, октябрь 30, (СЭТА). Голландияның Тилбург хоорайында болуп турар делегей маргылдаазының онгу салымында 17 харлыг Гата Камский делегей чемпиону Гарри Каспаров-биле хаймнашкан.

Рейтер агентилелиниң дыннаткынын өзүгаар алырга, Камский маргылдаа соонда бодунуң харылзаачылын таварыштыр келир чылын июльда бир миллион доллар өртөктүг шаанал дээш ойнаарын делегей овааладайының өзүнде сүмелээн.

Маргылдаада келген шыдыраа талазы-биле специалистерниң саналын өзүгаар алырга, Каспаров аажок чепшээрешпес хире. Ынчангаш харыы бербээн.

А бо ийи шыдыраачының аразында харылзаачы чүге негеттине берген чүвел дээрге, аныяк шыдыраачы америк шыдыраа сеткүүлдериниң бирээзинге Каспаровту шыңгыы шүүмчүлээн турган. Оон бээр бо ийи шыдыраачы аразында чугаалашпас апарган улус-тур.

Бо маргылдаага Анатолий Карпов Ян Тимманны удуп алган.

Ында 7,5 санныг болуп Каспаров мурнап турар.

ЧИБУРДАНИДЗЕ ЧЕМПИОН ЭВЕС

Хереженнер аразында шыдыраа талазы-биле делегейнин бирги чери дээш Манилага (Филиппины) эрткен эдлчегдиг маргылдаа 21 харлыг кыдат уруг Се Цзюньиүң тиилелгези-биле доозулган.

Се — Пекинде келир уеде физик болур студент. КУРнуң күрүне албан черлериниң бирээзинде албан-хаакчының чаңгыс уруу.

Се шыдыраа ойнаарына 6 хардында өөренген, үш-ле чыл эртkенде кыдат найысылалдың бичии урутлар аразында чемпиону апарган. Цзюнь баштай шыдыраа секциязына, соң соонда, спортчу школага шыдыраа улуг өөренип келген. Ол 14 харлыында хереженнер аразында чурттүп чемпионадынга 6-гы черни эвлээн. 15 харлыында үшкү черге барган.

1988 чылда аныяк уруглар аразында делегей чемпионадынга 4-ку черни үлешкен, ол-ла чылын шыдыраа олимпиадазынга (Грециянын Салоники хоорайга) ийиги хөлге ойнаан, чурттуңуң командазы 9-ку черни эвлээн.

Майя Чибурданидзе-биле ойнаар эргени кордакчыларның Боржомиге эрткен маргылдаазынга Алиса Марич-биле (Югославия) бирги черни үлешкен, немелде маргылдаага ону 4,5-2,5 санга уткаш, чедип алган.

(СЭТА-ның корр.).

Кызыл-Эник, Кудажы

Үйгу чок Улуг-Хем

(АЛДЫН-ТОМКУҢ БИРГИ НОМУНДАН ЭГЕЛЕР)

(Улаштыы. Эгезі № № 179-181, 183-184 «Шында»).

ЧЕДИГИ ЭГЕ

Буян караан ажып келгеш, кайда чыдар кижи боор мен деп, кезек боданып чыткан. Бичии када оон саңныыга хой-ле чүүлдер киргеен: бир шагда Чаа-Хелде Буянныг-Тулуш ирейнин ее эвес, Баян-Кол суурга чонынга үтер-боо часты бергеен кудумчу база эвес, Сескирга Барыкка өйтүр шаптырыпканы өдек кыра-даа эвес болган. Азы бир кижиге Анай-Кара биле Чудуруйнайга хорадаан, ее дуйдуунче боо чаа чудуңнары база эвес. Ам кайда чыдар кижи боор мен? Ийе, ийе, куу саидай...

Буянның кырынга эрнинде чөкпек салдыг, кан-даа эвес, мырыңай ногаан чыны карактарлыг кижи эстип келгеен. Ылап-ла орус кижи. Өлүүн дегүй бергеен назылыг, хаваанда хой сыгылгактарлыг, шыраңының ыңдазында чазыы дегет.

— Шимчевепер, хөлзеенер—деп, орус кижи аарып чугаалаваш, эктинде хөреттээжин ужулгаш, Буянны камныы кончуг шүүлгаш каан. — Ам-даа чыдыар, удуттунар болза, уруурун оралдажып көрүнер. Силерге дыш херек.

Буян чыткан черни сүйбап көөрге, даш болган. Кеч хая. Ынчаарга-ла Кызылдың кара-бажыны ылап. Шагаан-Арыгга хорудалга ооданыып кыынга удуп турган болгай. Ижик-дежек-даа чок. Кедип чораан хеви-биле ойлаан. Ынаар бедик хаада сонга аттыг түве ыылайган. Ону Буян ылап-ла эскерген.

Орус кижи хая көрүнгеш, ынаар чугаалаңган:

— Дондуп, тонуп берем, сыртап берейн.

Буян ам-на угаан кирип келген. Ол кара салдыг орус кижи сут тыывалаар болган.

Дондуп деп адап турганы кижизи боду чедип келгеш, тонуп Буянның бажының адаанга салып бергеен. Ол чоллак дурт-сыныг, калбак арынныг аныяк кижини Буян көрүп шаг болган. Када ужурашкан кижи боор мен дээш, сактып чадап каан.

— Николай Иванович, ойтур эвес, доңгайтыр чыттыр —деп, Дондуп чугаалаан. — Куу сандайга олурган кижи ойтур чыдып шытавас. Кяш хонукта доңгайтыр чыдар херек.

— Шын, шын, Дондуп. Сеи ол сургуулуда база эрткен болгай сеи.

— Билир мен, Николай Иванович.

— Куу сандай деп түвен харын арамныг-дыр. Америкада мырыңай электриглиг сандай деп түве бар болдур ийин. Силерни орта олуртупкан болза, буттарынар көстүп, бурганнай бээр турган силер, Дондуп.

Мынчаар чугаалап турарын бодаарга, Николай Иванович дээр кижиниң көрбээн чүвези чок ышкаш. Дондуптуң үшүн Буян ам-на таныш каан. Ийе, ийе, Адыг-Тулуш Дондуп. Орус кижини хүндүлеп адап баа билир, ылап-ла ол-дур. Эртем-билиглиг-даа кижи болгай, Ленинград дээр хоорайдан бээр сургуулдап чораан. Бак-ла түвеш— контр Хемчик-оолдуң дунмасы, ынчангаш мында кирип келгеен ол-дур. Хемчик-оолдуң кады төрээн акчалары, дунмалары Чадамбо, Даныырың, Даваадай, Дыкыл-оол сугларының туттурганын Буян билир. Ынчаныайн канчаар, чаңгыс чер чурттуг улус канчап таныышаг боор. Оон ангыда, Дондуп Хайыраган, Ийи-Талга эң идепкейлиг суртаалды, хурал-суглаага аас-сестүг, ол кавыга эң өскү кижилериниң бирээзи турган.

Чер-чуртунуң кижизин көөрге, Буянның сагыжы чыраңы дээн. Ынчалза-даа оон-биле чугаа-соот кылыр шаг-шинээ чок болган. Ынчаарга Николай Иванович деп түү ыңдыг орус кижи апарды? Хорудалга улус аразынче шивишкиниер база хиирилтер түве дижик, ыңдыг кижи эвес ыйнаан?

Тар соңгалыг, бүлүртүп тырыктыг кызыы өрээлге үжеле чыдар болган. Нара дижир, ийити даш орунуг. Оон адаандан хаарары кончуг.

Буян доңгайып чыда, уйуй хона берген.

Үр-даа болбаан ышкаш. Буян бир-ле сава кыңгырт дээнинден, отту чаштап келгеен.

Эжикте дөрбелчин үттеп Николай Иванович хлеб кескиндизи биле ак-демир тавак эккелгеен.

— Бүлүтка өдир бедик, бурганга чедир ырак — деп, орус кижи чугаалаан.—Бистиң бо орангга чем чивес болза, хоржок, дөрави алдыы орам кыйгыры бээр. Чемнеп, Буян. Адыгарны ынча дээр болган але?

Буян бажын соглаш кылган.

Николай Ивановичниң чем дээр чүвезин чүү дээр боор, ады-ла ыңдыг—эзт чыды кирип каан чуунду болган. Эзэзинин эргелиг ыны безин ыңдыг мүн ышпес боор. Ол үеде Буянга ужатеш-даа салып бергеен болза, ону чиир харын чок болгаш. Кадып калган кара хлеб боскуче ашпас, хөнүү бүлганыр. Дус чок кара шайны харын каш пактаан.

Дондуп биле Николай Иванович боттарының улуунуң каймаар кире бергенин билбейн барган ышкаш болганнар.

— Чем чивес, багай-ыр. Буян—дээш, Николай Иванович бажын чайгаан.— Ийи хомук медерел чок чыдып келдиң. Боскуче бүдүн түве ажырбаска канчап боор.

Буянның кап-белдири ыстап, өзү соп, сактырга, чер иштинче кирип бар-ла чыткан ышкаш болган. Хүндүс бе, дүне бе дээрзин ол билбеен. Черле ышташ, ол кадыы төрээн акчалары, дунмалары Чадамбо, Даныырың, Даваадай, Дыкыл-оол сугларының туттурганын Буян билир. Ынчаныайн канчаар, чаңгыс чер чурттуг улус канчап таныышаг боор. Оон ангыда, Дондуп Хайыраган, Ийи-Талга эң идепкейлиг суртаалды, хурал-суглаага аас-сестүг, ол кавыга эң өскү кижилериниң бирээзи турган.

Чер-чуртунуң кижизин көөрге, Буянның сагыжы чыраңы дээн. Ынчалза-даа оон-биле чугаа-соот кылыр шаг-шинээ чок болган. Ынчаарга Николай Иванович деп түү ыңдыг орус кижи апарды? Хорудалга улус аразынче шивишкиниер база хиирилтер түве дижик, ыңдыг кижи эвес ыйнаан?

Тар соңгалыг, бүлүртүп тырыктыг кызыы өрээлге үжеле чыдар болган. Нара дижир, ийити даш орунуг. Оон адаандан хаарары кончуг.

Буян доңгайып чыда, уйуй хона берген.

Үр-даа болбаан ышкаш. Буян бир-ле сава кыңгырт дээнинден, отту чаштап келгеен.

Эжикте дөрбелчин үттеп Николай Иванович хлеб кескиндизи биле ак-демир тавак эккелгеен.

— Бүлүтка өдир бедик, бурганга чедир ырак — деп, орус кижи чугаалаан.—Бистиң бо орангга чем чивес

ранды, ышкам өрөөлге ону ыылаары берге болган. Буян чыдырап бар-ла чыткан.

Эжикте шооча кадыраан соонда, эжик халырт кылынган. Буянның үйтүзү чаштай берген. Эжикте шагдаа кижи көстү хонуп келгеен.

— Буян!

Үннүң каржызындан ийи кижи тура халыышкан. Буян база коваш дээш даш орнунуң кырывче чирс кылынган.

— Буян!

Николай Иванович чалыыган:

— Турар харыы чок кижи-дир, дарга.

— Ол сээн хереен эвес-тир, хамзатч Петров!

— Куу сандайга олурган кижи-дир, дарга —деп, Дондуп шагдааны угаандыраары оралдашкан.— Оода бичии сеңип алырын өршээп кирүвер.

— Сеи ам база куу сандай күзеп тур сеи бе, Дондуп?—дээш, шагдаа деп бергеен.

Ыыттаар кижи чок.

Шагдаа Буянга халып баргаш, орнуңдан дүжүр сохкаш, чизиредир сөөртүп үндүре бергеен.

Мындаагы чылыг, чырыг өрээл. Карак чылчырыктап турар. Дүне-дир дээрзин Буян мүн-не угаагаан. Стол артында база мындаагы-ла алдын-сарала шерниг хептиг, кара шырайлыг, узун дарга олурган.

Буянны шагдаа киирип келгеш, борбак сандай кырыяга олуртур шаптыр каан. Чүү-даа болза, куу сандай хвет-тир деп, ол мүн-не эскергеен.

— Өчүп тур! — деп, узун дарга хереттөөн.

— Чүү? —деп, Буян арай боорда үнүп ыы кыскан.

— Чүү, чүү? Контр хереезин. Ам-даа бодаңып албаан сеи бе, ашак?

Буянның карааш шокареңайны берген. Туттунупку дег чер чок. Өрөөлде бүү түүлдер холужуп, бөөлдүнүп эгелээн. Буян шала кырынче коптурт-ла дээн.

Буян минININ кааргe, кек мөөн чыткан. Соогу аажок. Чаныда изиг-демирни өкпеи-кыныл кыдыр олап-даа каан бол, диштери шаккыгайып турган. Шеңдаа-ла ынчангаш боор, оон кырынче соок сут кудуулаг болган. База катап ону саидайга шошкайыр олуртуп алганнар.

Ам-на минип келдиң бе?— деп, коя дарга айтырган.

Соок сугдан Буян, ыынапла, угаан кирип келген.

— Мөөде минирир түве чок ийин, дарга —деп. Буян аар болгаш харык чок чугаалаан.

— Минирир түве чок—деп, Буянны дарга кыртышкынчыг еттүүгеш, оон чеңнынга туразында кыыгыгаг келгеш, тудуп алган шүүмүбиле мөөн дөзүн орта тудуваан. — Ам өчүүр сеи бе, ашак?

Буян сахтырга, мойну үзүлгеш, бажы шала кырынга ток каан дүшкеа мышкаш болган.

— Өчүүм чок...

— Байысаакчы дарга кедеетей көрбеен кижи болган, карбаш дээн сонда. Буянның буттарының салаларын аар салыы-биле кадыг шалага чыыгыр тепситкен. Изиг от-кес оон иштин өрү маңнап чоктай берген. Буян зарашкылыыдан тура халаан.

— Ол хевзор тур!—деп, дарга дужаагаан.

Буян шимчевезин оваадашкаш, ынчалза-даа тенгинейнин турган.

Дарга столунга баныр олуруп алгаш, чоргаар чугаалаан:

— Бис өчүүнү бижип тур бис. Мөөн айтырыгларымга дораан-дораач харылыг ашак! Оон башка...

Буян ыыттаваан.

Дарга хиргилеир байысаап киришкен:

— Ат-шоланар? Долузуубиле.

— Кыргыс Сүлдем оглу Буян.

— Төрүттүгеен чылыңар?

— 1897.

— Аңгы-ыңгыурупар?

— Ятыы арат.

— Чүге ядыы арат?

— Ам чүү дээр мен, дарга?

— Феодал. Дүкүмет.

— Ол дээрге ачамның Копту дайынына киришкеш, шинчалга алган чиизези-дир. Бистиң Барыктан Норбуоол адазы Кызыл-оол ашак база шаанал алган.

— Мегелеве, ашак. Ыызгуурум чажырган сеи, дарлакчылар сыскыңдызы.

— Кылып турган ажылыңар?

— Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал сумузунда сезен үш дугаар нам үрүнүң дарганы.

— Ол хей түве, чонуң дайзыны.

— Кажан-даа дайзын чорбаан мен, улуг Сталиниң, Тока дарганың хөрээ дээш харын дайзыныар-биле демисежип чораан мен.

— Чораан сеи, ам дайзын сеи! —деп, мезинде ваулуу кончуг болган байысаакчы ам «сешмет» киргеен.

— Кызыл партизан мен.

— Чораан сеи, ам контр!

— Хол боозун чүге чажырып чораам сеи, кайы баштыкчылыг ам-тынныыче халдаар бодап чораам сеи?

— Ыындыг кара сагыш мен-де чок. Хол боозун менээ кызыл партизан командир Щетинкин белекке берген.

Дарга иштинде хиргилгеек:

— Чиидеин шаанналга алган, боозу белекке берген. Амыр-дыр силер. Революстут хөөлу-дурумну артап шыдаваа силер. Суму дарганы Чудуруйнайны кым олуртken? Дүрген чугаалы!

— Боду моону берген.

— Чыдаагааны?

— Билбес мен.

— Ол пиштин өлүүге сеи чедиргеен сеи!

Нам, чаазынын айтыышкынын хүүгееп турган мен.

— Даськ дарганы турган кадзынны үүле үндүр сыыртаан сеи?

— Ол бистиң хууда херосис-тир.

— Хууда херек болур, контр!

Байысаакчы шыдаштайн халын кеткеш, диштерни чуурп дайман алды дег ыыжырткылаан, маңнаалдынны дег, аспатар алыжы-биле Буянны бир даажаан, тенгирин бир чыдырда, эске ходу-биле солгай чаңгыга дүжүргееп. Оозун бодаарга, кижи эттаар сургуул эрткен, ону ажыглап шаг болган дарга ышкаш. Буянның чаактары ипип-хып, кулактары дүүгейин берген. Оон ыыгай аптырыгларны-даа орта дыңнаваан, канчаар харыылап турганын база огуурт угааваан. Кадыг-чүү-даа бол, дарга байысаап-ла турган, Буян хирмылап-ла турган ышкаш.

— Хөөдерге хүрүзинин улуг дамазы Намбырал төрелин бе?

— Төрелим-ие.

— Революстут намның адын бужартадып, Моов кирип, эшин бурганнарга тейлеп чораның шын бе?

— Кадайым дилээрге...

— Дилээрге, дилээрге... Намбырал ламадан эм чалап ийин тур аның база мете бе? Азы бөгө кадайын диледи бе?

— Дилеп-даа шын. Оон ыыгай кадымы багай. Дайынга кемдээн, далар келдилиг, бертин-мөгөл кижи мен.

— Контр Хемчик-оол төрелин бе?

— Честевис болур кижи.

— Честевис эвес, честем-Мынга сеи байысаадып турар дайзын-дыр сеи. Хой улус эвес.

— Ийе харын, честем.

— Хөрек будалдырба, бис дегереевин билир бис. Бооладып шиттиргеен контр Хемчик-оолдуң кадайы Бартыкмаа дээрге бүтпес ашының кижиан-дир.

— Ол нам кежигүнү кижи.

— Бартыкмаа намче шуртун кирген. Ол дээрге улуг теократ-лама Шойгар камбының сискыдызы-дыр. Оларда чаңгыс-даа арат кижи чок. Демчи соржу, Бегзы демчин, Намбырал хелин, Домбай хаа... Шуптунар дайынныар, контрлар! Кыра боозаңнан каар мен!

Дарганың ийи караа диирепилип чулчуртайында, боостаазында дамырлары дарбайылап келген соонда, Буянның кыринче калчаа аарыг бөгү дег, шурап келгеш, оон ыыдында-ла арган, аш иштин орта төпкен. Оон база катаптап-ла, катаптап-ла турган. Буян угаанын ышкынипкан.

(Улаштыы).

Чарлалдар бюрозу

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртем». 9.00 Мультфильм. 9.15 «Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 10.00 «Эфирде музыка». 12.00 ТМА. 12.15 Фильм-концерт. 13.05 Теннис. 14.10 Телебиржа. 14.40 Телефильм. 15.10 А. Хачатурянның музыказында сюита. 15.30 «Минутазыңа ан-чорук». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки серияны.

• • •

16.40 Мультфильм. 17.10 Гандбол. Делегей маргылаазы. 17.40 Биргилардан мелдер. 18.10 Сонуургактаже. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Партнер». 19.15 «Кижи болгаш хоойлу». 20.00 «ВиД» көргүзүн тур. 21.00 Информационный программа. 21.40 «ВиД» көргүзүн тур. 20.55 ТМА. 01.10 Теннис. 01.55—03.55 «Кречинскийниң кудалы». Уран-чечен телефильм. 2-ги серияны.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртешки гимнастика. 8.15 Англы дыл. 1-ги чылы. 8.45 Англы дыл. Өг-бүле альбому (АКШ). 9.15 Телефильм. 9.35 «Адам Смиттин акша-хереглиги». 10.15 «Рембрандт». 11.00 «К-2» көргүзүн тур. 11.45 Тыныш ап, камгала. 12.40 Барымдаалыг фильм. 13.00 Мелдер.

ТТ дамчыдыылалары

13.15 «Хоорталдар». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 4-ку серияны. 14.35 С. Рахманинов. № 3 симфония. 15.15—15.55 Барымдаалыг фильмнер.

• • •

17.00 Бистиң садыыс. 17.15 «Адам Смиттин акша-хереглиги».

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уруглларга фильм. 18.00 Медээлер. 18.40 Медээлер. 18.50 «Тыва ТВ чалаа тур». Аалчыларыыс — «Тыва» ансамбль. 19.50 Чарлалдар, реклама. «Республиканың киноэкраннарында». Кино-чарлал.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуур, чаштар!». 20.35—22.35 РСФСРнин улус депутаттарының V Съездинин ажылының дугайында отчет.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.55 Э. Межелайтистиң поэзия верисиалы. 19.00 Съездинин дневники. 19.15 «Алексей Николаевич Кон Ен Гу». 20.00—20.20 Медээлер.

Кызылдың уран чүүлдер училищезинге автобус човаачылы, кижизидикчи башкылар, ниити чуртталга бажыңның комендантызы, бажың ажаар ажылчынар, сантехник, электрик, чазаныкчы, ниити чуртталга бажыңынга дежурныйлар негеттинип турар.

Училищенин адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 2.

Ниити ыр коллективиниге өр ыраажыларны телевиреллиг ажылдаар кылдыр Кызылдың уран чүүлдер училищезинин администрациязы чалап турар.

Училищенин адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 2, телефону 3-87-26.

КИНО

НОЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Эльвира — властительница тьмы» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Зоопарку снятся сны» 9.00, 10.30 «Армия трясогузки» снова в бою» 12.00 «Пришелец» 13.40, 16.20 (кинопанорама) 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Алеша Пуп. ким ырабатывает характер» 14.20 «Два судака» 16.20 «Гражданин Пышик» 18.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сегодня вечером в раю» (Австралия) 14.30, 18.30 (ураткан) «Украинская вендетта» (Довженко) 16.30 шактарда.

СОНУУРГАКТАРГА

БӨРҮЛЕР АЖЫКТЫГ

АКШ-тың Чалымнар деп адаар дагларынга бөрүлерниң өзүп көвүдээрин катап тургузарының планын 1987 чылда түргүскан.

Монтана штатта Тейшер дээр национал паркка, ол ышкаш Айова штатта национал паркка бөрүлерни эккелеп өстүрер сорулга салдынып турар. Кол сорулга чуа дээрге — ол райондан он-он «ог-бүле» бөрүнү шилиири. Шак ынчаар бөрүлерни көвүдедир деп турар. Долгандыр бойдус камгалалынга бөрүлер ажыктыг.

169 ЧЫЛ ЧУРТТААН

Хавьера Перейру Колумбия чурттуг индейжи. Оон шын харын тодарадыры-биле Нью-Йорктуң Корнелла дээр төвүнге ону эккелген. Ол бодуу 167-лиг мен деп турар. Эртемденнер ону 169 харлыг дээннер.

БАЗА КАТАП ПРОФЕССОР БАРНАРД

Мурнуу Африка чурттуг, моон мурнунда-да билдингир апарган профессор Кристиан Барнард ам база бир ажыдыышкын кылган. Бодунуң чүрээн башкарып болур карман компьютерин ажыткан. Ол компьютер чүректиң согарының база тыныштың дүргенин тодарадыптар.

БИРЖА БОЛГАШ ДОРЖИ-ЛАМА

Ивовга дацаига мөрүүл болган, аваа Азия биржазының чечектелип сайзыралы дээш тейлээшкинни хүрээнин ламалары кылган. Ону ССРЭ-де Богда шажынның дарганының ораалаачызы Доржи-Лама эртирген.

Тейлээшкин эрткен соонда, журналистер Азия биржазының кол эргелекчизи А. Фирсов-биле ужурашкан. «Биржаның экономиктиг чаа структуразы девискээрнин амыдыралын экижидери-биле чергелештир национал культураны хөгжүдеринге база идиг болур—деп, ол чугаалаан.— Барыын чүктүп чурттарының дуржулгазындан алгаш көөрге, угаан-боданың үнелиг чүүлдери экономиканы сайзыралдырынга улуг-хуузун эвээш эвес киирип турар». Доржи-Лама боду база биржаның чаагай сеткил фирмазының удуртукчуларының бирээзи. Ол Азия биржазы дээш тейлээшкин оон сайзыраарынга идиг болур деп демдеглээн.

Азия биржазы Улан-Удэ хоорайда сарыг шажын комплексиазын тударынга база дувалаар сорулгалыг.

РЕКЛАМА

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧОННУ АЖЫЛГА ТУРГУЗАРЫНЫҢ ТӨВҮ

«Чонну ажылга тургузарының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр силерге бараан боон, ажылдап турар.

Боттарынар анаа чедип келгеш, профессионал өөредилгеже чорудар бижикти, ажылга тургустунарының талазы-биле сүмелерни, Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында хостуг албан-дужаалдар база ажылдаар черлер дугайында медээлерни ап болур силер.

Бүдүрүлгени, албан черни, организацияны дүжүрери-биле ажылдакчылар санын азы штадын кызырары-биле холбаштыр силерни ажылдан хостаар дей берген болза күш-ажыл керээзин күш чок болдурганының соонда 10 хонук хуусаада Кызылдың чонну ажылга тургузар албанынга чедип келинер.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧОННУ АЖЫЛГА ТУРГУЗАРЫНЫҢ ТӨВҮНГЕ ЧОГУУР ҮЕЗИНДЕ ЧЕДИП КЕЛИРИ — СИЛЕРГЕ ТААРЖЫР АЖЫЛДЫ ТЫП БЕЕРИНИҢ БИР МАГАДЫЛАЛЫ.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, АЛБАН БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Ажылчын кадрлар-биле, специалистер-биле четчелениринге төлевир чок ачы-дузаны чедирип турар бис. Силернин бүдүрүлгенерге хереклиг ажылчын кадрларны эле белеткеп, өөредип берип, ажылдан хостаан ажылдакчыларны өске ажылга кииреринге дузалап болур бис. Оны кылырда дараазында чүүлдерни чогуур үезинде киирери эргежок чугула:

1. Ажылдакчылар хереглеттинип турарының дугайында медээлер (№ 1—ТН деп чаңгыс аай майыкты ай санында 25-тин хүнүнге чедир бээр).

2. Ажылдан хостаан болгаш чаа ажылга тургузары негеттинип турар ажылдакчылар дугайында медээлер (№ 2—ТН майык өзүгаар ажылдан хостаарынга чедир ийи ай бурунгаар).

КЭЭР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, 34—2, телефоннары 3-27-88, 3-23-14. Ажылдаар шактары: 8.00 шактан 17.00 шакка чедир, дүштеки чапсары 12.00 шактан 13.00 шакка чедир.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Совединиң Министрлер Чөвүдели. «Шын» солунуң редакция коллективи.

РЕДАКТОРНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ Л. И. ЧЫЛЫМ.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ приемная — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалы секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-83;
3-38-73;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
☐ политиктиг болгаш политиктиг — 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23.

КИЛДИСТЕР:
☐ экономика килдистери. ☐ үлешпүр — 3-34-49;
☐ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ соцнал айтырыглар — 3-34-57;
☐ чаза — 3-39-93;
☐ очулга — 3-34-93;
☐ корректорлар — 3-34-1;
☐ удурукчулар — 2-27-41;
☐ солун келбейн баргаш — 2-33-7

АГАР САНЫ «Тыва сонбаяр» № 361305».

Тыва Республиканы Ном хевирер өөр полиграфия болгаш ном садыының керектеелиг таварыштарын хөгжүдүнүң «Информация» Кызыл хоорай Красноармейская көдүжүнүң № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 974.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

ХӨЙНҮ БЕЛЕТКЭЭР ДЭЭШ

Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң Ак-Чыраада Владимир Шожайга удуртқан сигенчилер бо хүннерге чедир 500 тонна хире сигенни белеткээш, прессээш, Ооң 220 тонназын совхозтуң малчын бригадаларынче түүрүп чаруткан.

Буран-Хөл деп черде ажылдап турар бо сигенчилериң арызындан Тодуй-оол Ооржак, Чаагай-оол Ооржак, Олег Чимит-Дамба, Илья Түлүш, Мерген Ооржак база Хаян-оол Тойдук олар бүгү ажылдарны 5 тракторлуг күүседип турарлар.

Ында үнген сигениң курлавыры хөй. Ынчангаш механизаторлар улам хөй мал чемин белеткээр дээш кызымак ажылдап турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ӨҢНҮКТЕРНИҢ ЫР-САМЫ

О. Шыпаавың чоңу черле ыдыг улус: кино, концерт дээзе мурнун былаажыр. Бо удаада база клуб шыгырт болду.

Бистиң найыралдыг кожавыс МАР-ның Улан-Батор хоорайындан «Морийн эрдэм» (тывалаарга «Ыдыктыг ааттыг» дээн) болүүнүң артистери аалдап келгеш, Ух болуунга бистиң чаңгыс чер-чуртуларывыс сурааглыг сыгытчы Геннадий Тумат биле очулдурукчу Ай-оол Дүдүп олар бо удаада үнүп алган.

Өңүүтериниң күүсткен номер бүрүзүн чоп дидимиттиг адыш часкаашкыны-биле үдеп турду. Магадыгыт-ла чорду. Хат-каварыгы дег танцыларны, мунгаранчыг уран аялгаларны болгаш ырларны сес билбес-даа болзувусса, улуг таалал-биле көрүп, сонуургадывыс. Аңаа Хосбаярның сытыдын, Эрзичиниң, Туналагтың, Даштың ырлаарын магададывыс. Белүктүң удуртукчузу Түменбаярның удуртулгазы-биле национал хылдыг хөгжүмге ойнай бөорге, уяранчыг-ла чорду.

Маадыр-оол ТҮЛҮШ.

(Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчиттим).

ПЛЕНУМ БОЛГАН

Профсоюзчулардың Тыва республиканың төвүлелиниң элчеглиг III пленуму дүүн, ноябрь 1-де болуп эрткен. Ооң ажылынга профсоюзчулардың кежигүннери, адырлар аайы-биле рескомнарның хоорайда хостаткан профком даргалары киришкен.

Аңгы медицинадан камгалал медицинаның шилчиишкин үезинде ажылчы чоннуң кадыкшылын камгалаарының, аарыг чорукту болдурбас болгаш эмзежедир талазы-биле байдалының дүтайында илеткелди аңаа социал камгалал кылдызының эргелекчизи М. М. Монгуш кыйган. Ол айтырыгны чугаалажып көөрүнге улус өөреңнеге болгаш эртем ажылдакчыларының профвилел рескомунуң бүүдүрүүлүнүң эмчизи В. Б. Базыр, машина тудуушкын заводунуң профком даргазы Д. А. Попков, РСФСР-ниң кадык камгалал ажылдакчыларының Тывада профвилел рескомунуң даргазы Е. В. Черногрицова, Ак-Довурак АТБ-зинин чолаачызы А. С. Чымба, профессионалдың бүүдүрүүлүнүң эмчизи Н. М. Сарчай, республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол олар санал бергеннер.

Пленумга организастыг айтырыгны база чугаалашкан. Ч. С. Монгуштуң өске ажылче шилчиши-биле холбаштыр альтернативтиг байдалга эрткен балыгаашкынга харызаа ажылдакчыларының профвилел рескомунуң даргазы турган Г. И. Насорюшкин профвилелдериниң Тыва республика төвүлелиниң даргазының оралакчызынга соңгаан.

ЧУРТТА НОЯБРЬ БАЙЫРЛАЛДАРЫ...?

МОСКВА, ноябрь 1. (СЭТА-ның корр. Юрий Власов, Людмила Ермакова, Андрей Палаева). Бистиң чуртувуска 73 чыл дургузунда шериг парадтары, байырымныг кавас чыскаалдар-биле аянныг кылдыр демдеглеп турган ийи байырлал хүнү ам канчаар эртерин? Чаңчылчаан «ноябрь» байырлаалдары күш-ажылчы коллективтериниң удуртулгазының таарыштыр көргени-биле дыштамыр хүннер боор болур. Ол дугайында СЭТА-ның корреспондентизинге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң парлалга албанынга, дыннаткан болгаш бүдүүрүлгелериниң удуртукчуларының шиитпирлээни-биле ол хүннерни Чаа чыл бүдүүзүнче шилчидип болурун немей айыткан.

Бо дугайында чоннуң шилип соңгааннары чүү чугаалап турары база солун болбайн. Ынчангаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязындан каш бичии интервьюлар:

ССРЭ-ниң улус депутаты Ким Ен Ун: «Ноябрь 7—ам дээрезинде ССРЭ Конституциязында база бистиң сагыш-сеткилдеривисте байырлаал-ла болгай. Ооң ангыда ол чүгле бистиң чуртувустуң төөгүзүнде эвес, а харын XX чүс чылдың төөгүлүг улуг хүнү. Французтарының Бастилиязы алганын, американнарының Хамаарышпас чорук хүнүн демдеглеп турары дег, бис ноябрь 7-ни база демдеглээр ужурлуг бис».

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Талгат Шабанов: «Бо байырлалды солуп каапкан боор деп болай-дыр мен, ынчалзажок ындыг дарый, бо чылда эвес аан. Хөй-хөй кижилер эки келир үеже чүткүү-биле ол дээш амытының бергеш, оларның күзээни дег ындыг болбайн барганы дээш олар буруулуг эвес, канчалза-даа демдеглээр херек, кижи бүрүзү бодунуң аайы-биле, түс-түс республика, чер-чер Советтериниң, бүдүүрүлгелериниң удуртукчуларының болгаан көргени-биле болур апаар. Мен бодаарымга, митингилеп турган хөрээ чок, чүге дээрге кандыгдаа чыыш чыырга, аңаа удурланыышкыны база тыпты бөөр болгай».

Коллективтерде хөөннер, күзелдер шуут аңгы-аңгы. Чижээ, Костромада Компартиязының көк баштыг хоочунары ноябрь 7-де СЭКП-ниң ооң мурнундагы хоорай организациязының кызыл тугунуң адаа-биле хоорайның төп кудумчузун таварты Ленинниң турааскаалынче эртерин шиитпирлээн. Чыскаал эрттирериниң организастыг комитеди лозунгар сыгаас бодаалдыг. Ынчалзажок ындыг чүве баш удур илдеп: чыскаалга келирлериниң хөй кезии рынок экономиказынга удур, «ядыларны улам ядарадып, байларны улам байдып турар» ССРЭ биле РСФСР президентилериниң хеделиишкиннерин буруу шаап турарлар.

Вологдада улус депутаттарының область Совединиң дыннатканы-биле, хоорайга митинг эрттирериниң чагыын чүгле чаңгыс «Вологданың коммунистер эвилели» киргеш.

Чыскаалдарга киржириниң беленниң дугайын Душанбеним, Полтаваның, Санкт-Петербургтуң болгаш өске-даа хоорайларының чурттакчылары медеглээн.

Москваның эрге-чагыргаларында Октябрь байырлалынга хамаарыштыр бодалы өске-даа болза, найысылал байырлалдарга белеткенип турар. Кызыл шөлге байырлал чыскаалын ол хүн эрттирерин мэрияже (хоорай чагыргазынче) чагыг киргеш «Москваның ажылчыннар чөвүлели» планнап турар. Оларның кыйгызын хоорайның база областың эдээн каш хөй-ниити каттыжыышкыннары деткээн. Оларның арызында ажылчы чоннарның каттышкан фронтузу, «Херээженнер социализм дээш» база өскелер-даа. Оргкомитетче чурттуң хөй-хөй өске девискээрлериниңден хүн бүрүзе долган кээп, Октябрь манифестациязын деткип турарын илергейлеп турарлар.

Биллинмес солдаттың хөөрүнге база Мавзолейге боондак чечектерни найысылалдың дайын хоочунары салыр. Дайын хоочунарының Москва комитеди байырлал бүдүүзүнде Ленинниң музейинге «Октябрь революциязының дугайында «шыныг чугаа» деп ужуражылганы эрттирер.

Ооң-биле чергелештир Москваның демократтыг күштер коалициязы Октябрь революциязының ооң «документ меге» чок хажыдал митингизинче кыйгырган. Ол коалицияда Россияның демократтыг партиязы. Конституция-демократтыг партия, «Россияжы демократтыг партия» деп Москва ассоциациязы болгаш өскелер-даа бар. Митинг соонда Москваның база бүгү Русьтуң патриархы Алексей ийиниң сагыны-биле крестаныр базып эрткеш, мөргүл кылыр.

МАШИНАЛАРНЫ МЫНЧААР ХУВААГАН

РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң автотранспорт аймаан түр үеде дамчыткаанынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң доктаалын парлаан бис. Ооң-биле холбаштыр номчукчулар айтырып, чогум кайы организацияларга кандыг машиналарны, кашты бергенин аңаа делгереңгей таныштырарын дилеп турарлар.

Аңаа харыы кыдыр ук доктаалдың капсырылгаларында кирген хуваалданы аңаа тодаргай көргүстүүс.

Тыва Республиканың Дээди Совединге дамчыткан машиналар мындыг: Газ-1402 (Чайка)—1, Газ-3102—4, Газ-2410—4, Уаз-31512—5, Иж-2715—1, Саз Г-53—1.

Партия райкомнарынга турган машиналарны ол черде улус депутаттарының район Советтерине ол хевээр дамчыткан. Ол өзүгаар Кызыл, Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Таңды, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Өвүр, Монгун-Тайга, Бии-Хем болгаш Тожу районнар ийи-ийи машиналар алгылаан, Кызыл хоорүүскомдан өске артканнары үш-үштү, а Кызыл хоорай—дөрттү алган.

Доктаалдың үшкү капсырылгазын өзүгаар машиналарны хувааганы мындыг: Тываның Аныяктар ассоциациязын (Уаз-469Б), Сут-Хөл райкүүскомунуң ИХК-ниң КАИ салбыры (Газ-3102), Тыва Республиканың Чоңму ажылагыйга хаара тудар талазы-биле күрүне комитеди (Уаз-31512), Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди (Газ-2410), Кызылда күрүнениң педагогика институту (Уаз-31512), «Оргаадай» биче бүдүрүлге (Уаз-452), Тыва Республиканың Садыг министерствозунуң дузалаа ажылагыйы (Паз-672, № 3 школаже өөреникчилер чедиргери-биле), Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери (Газ-3102), «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның төлээ чери (Газ-3102), «Деткимче» солунуң редакциязы (Уаз-469), Тыванын хөгжүм-шин театры (Паз-3205), Тываның электрон четкилери (Уаз-469), Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле бот-орулга-чарылгалыг эргелел (Газ-2410), улус депутаттарының Шамбалыг кеңээ Соведи (Уаз-31512), дүлей уруглар школа-интернады (РАФ).

Республиканың шитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнүп эзилеттинген

№ 186 (14686) 1991 чылдың ноябрь 2, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА ДҮҮШТҮР

(Компартиязының республика организациязының моон соңгаргы ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыга хамаарыштыр).

СЭКП-ниң, РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгаазын түр соксаткан. Август хүннеринде каш санныг авантюристерниң ужурдурум чок хөделиишкиннериниң хараазы-биле бистиң күрүневистиң конституцчу нормаларын үрээринче халдаавнарның уржуундан миллион-миллион коммунистер нарын байдалда таварышкан. СЭКП кежигүннериниң хөй-ниитиги ажыл-чорудулгазын суд органнарының шиитпири чокка түр соксатканы хөй-хөй миллион совет кижилериниң хөй-ниити организацияларынга каттыжар болгаш ниитиледдиг база күрүнениң эрге-ажыы дээш ажыл-херекке киржир конституцчу эргелерин болгаш хосталгаларын хажытканы ол бооп турар. Бо таварылгада бүгү эрге-хоойлу болгаш политиктиг нормаларны херекке ап көрбээни ол. Эрге-хоойлу талазы-биле тускай эртемниглериниң саналы турары-биле алырга, юридиктиг талазы-биле тус-тус кижилериниң хөйден чаңгыып кылган үүлгедии дээш миллион-миллион кижилерге коллективтиг харысалга онаарының айыылдыг үлегер-чижээн практикада ажыглап киргени олдур. Ындыг-ла ырак эвесте (1991 чылдың сентябрь 5-те) ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок бешки Съездизинге хүлээп алган Кижинин эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязының 9 үүлүнде «хамаатылар политиктиг партияларга, профессионал эвилелдерге болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларынга каттыжар, массалыг шимчээшкиннерге киржир эргелиг» деп айытканын маңаа холбаштыр чугаалаары артык авес боор. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың август 29-тағы доктаалында (№ 2371-1) «хамаатыларны оларның үзелдери база политиктиг партияларга болгаш шимчээшкиннерге хамаарыгыры дээш истепсүрер чорукту буруу шаварны эргежок чугула» деп демдеглээн.

СЭКП-ниң чаартылгазын күрүне сүлчээзи ара үскен. Ол бодунуң ээлчеглиг съездизинге белеткенип, аңаа чаа Программаны чугаалажып көөрүн база хүлээп алырын төлевилеп турган. Аңаа киирип турган идеяларда, принциптерде, сорулгаларда амгы боттуг байдалдарны, чурттуң амыдыралының аңгы-аңгы талаларынга болуп турган чорудуларны барымдаалап көрген. Оларны боттандырары партияның бодунуң кризистен үштүнүп үнериниге арганы бөөр, ниитиледдиг политиктиг, социал-экономиктиг кадык-чаагай апаарынга салдар чедирер турган.

Парлалгадан илереп турары-биле, коммунистериниң хөй кезииниң үнелеп көргенин өзүгаар алырга, М. С. Горбачевтуң партияның, ооң төп органының манаваанны Чингине секретарының эргехүлээлгезинден халажыр дугайында медеглели, партия комитеттериниң турар бажын-баладын ТК-ныы-биле катай хаап каапкан ооң чөпшээрежилгези. Төп Комитетти боду тарезын дээн айтыышкыны, чер-черде партия организацияларынга боттарының салым-чолун боттары шиитпирлезин дээн тодаргай эвес, а харын-даа эдептиг саналы партияны политиктиг, организастыг база материалдыг бууразашкынның кезиниге чедирген. Ынчангаш ам миллион-миллион коммунистер, он-оң муң партия ажылдакчылары болгаш активчилер боттарының айтырыглары-биле, амыды-

(Төнчүзү 2-ги арыда).

ЧУРУКТА: Улут-Хем районда «Найырал» совхозтуң төп сүт-баразы фермазының хоочун саанчылары (оң талаадан) Биче-оол Трапаан, Чудаан Самба олар ийиик хуваажыннарны саан өөредип, планныг даалгаларын ажыр күүсткеннер. Оларның кайызы-даа ферманың мурнакчылары. Эрткен чылдарда бир саар инектен-не үш муң ажыг литр сүттү саан алырын хүлээлгеннеен, ону чедишкиниг боттандырын келгеннер.

Биче-Уруг Трапаанны совхозтуң ажыл-ишчилери Тыва Республиканың улус депутадынга соңгаан. Бодүүн саанчы соңгукчуларының чагыларын күүседиринче улуг кичээнгейин салып турар.

ЧУРУКТА: Чөөн-Хемчикте Чадаана хоорайның баш дүгү таарар черинің мастери Айай Саяын-Белековна Ооржак ажылынга бедик мергежилди чедип ал, эрткен беш чылдарның шалыпчы ажыл-ишчизинге саналып келген. Эрткен чайын аңаа бүдүрүлге чери «Он ийиги беш чылдың шалыпчызы» деп хөрек демдээн тывыскан.

Айай Саяын-Белековна он беш чылдың дургузунда ол мергежилдің тергиининге саналып, айлар, кварталдар саныында бедик көргүүзүлерни чедип ап келген. Бодунуң мергежилинге аныяктарны база өөредип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

САДИК «БЫТТЫГ»

Хоорайның бичин уруглар садиктеринде шураар быттар тыптып келген, бичин уруглар, кижизидикчи башкылар дээш ында ажылдап турар кижилер болдурлаан, садиктерниң чамдыызын каш хонук иштинде хаап, санитарлыг арыглаашкынны чорудар ужурга таварышкан деп дамчыыр чугаа редакцияга келген. Дамчыыр чугаа — далай чалгыы. Ол тараза-тараза, улам-на хөөп, ынай-ла түүлдеп даг дег караны тывылдырып, кижилерниң сагыш-сеткилинге дүвүрээнинни үндүрүп болур. Ынчангаш бо дамчыыр чугаанын үнген дээзи хинаар деп, редакция шиитпирлээн.

Кызылдың № 30 садиги-биле харылзажып көөрге, ооң ажылдакчылары ындыг быттарның көзүлгенин бадыткааннар. Олла дораан санитарлыг арыглаашкынны чорудуп, быттарны чок кылган. Өске садикте (ооң дугаарын айтып бөөриниң № 30 садиктің ажылдакчылары ойталааннар) быттар база тывылганын чугаалааннар. Ол «чажыт» садиктің дугаарын билип чадаштывыс. «Быттыг» садик «чажыт» болуп артып каан. Амыдыралывыста багай түүлдерни чажырар, бокту бажың иштинден үндүрбес дээр сеткилвистен дамчыыр чугааларны тывылдырып кээривис ол.

Кызыл хоорайның санэпидстанциясының санитар килдизинин эргелекчизи-биле харылзажырывыска, бичин уруглар садиктеринде быт-курт тывылганының дугайында медээ станциясының санитар килдизинге келбээн дишкен. Быт тывылган дээш бичин уруглар садиктерин хаап көрбээн бис, а хирлиг болганы дээш хаап турган бис деп, эргелекчи дыннаткан.

Бистиң корр.).

Чидиг айтырыг

ПЕНСИОНЕРЛЕР БОЛГАШ МАГАЗИН

Эрзинде Нарын суурда бо хүннерде 3 муң ажыг чурттакчы бар. Ында пенсионерлер болгаш инвалидтер 156 кижи. Оларның хөй кезии көдээде каш санныг малын болгаш уругларының, дорт-үл-төрелдериниң тургузып каан өшкү-хоюн кадарын турарлар.

Редакцияның ажылдакчызы Нарын суурга командировкалап чорааш, суурның идепкейлиг хөрээженнериниң бирээзи, хоочун башкы Бичин-Уруг Очур-ооловна Кыргыска баштаткан кезек пенсионерлерге ужурашкан.

Өртектер өзүлдезин болгаш азыр-чемниң чедишпези, садып апкы дег чиик өртектиг идик-хептиң тывылбазы пенсионерлерге болгаш инвалидтерге улам берге байдалдарны тургускан. Ооң кадында 60, 70, 80 жар үезинде кырган улус кайын хөй акша-төгерик тып, чүүн садып алырыл деп айтырыгны бодап көөрге-ле берге.

Ам оларның чугаазының чамдыызын мында киирдим.

Сангаа Бумбуруу Кендевовна — Чаңгыс-Дытта хуудаш иеэн кадарып олурар пенсионер, Маадыр-ие.

— Көдээже үнүп мал тутпас болза, черле бо ажы-төлдү канчап азыраар боор дээш, көжүп чоруткаш, ер тип алдым. Автолавка колдуунда-ла малчын валдарга баар. А хуу малдыг азы пенсионер улуска шоолуг келбес-тир. Суурдан аъш-чем садып алыр дээш келирге, чүден артык бергедир. Магазинге бичин аъш-чем, мүнге-каар, чигир, үс келирге, кижи ону садып алыр дээр ужур-даа чок. Бүгү чүвени чүгээр күштүг, шыырак улус алыр мындыг апарды. Оода чадаарда, Эрзинден кээп турар хлебти безин күштүг кижи садып алыр. Аңаа четпээн кижиниң кара шорузу, хлебтин даваазында хүн келирин маңаар. А арага аймаа келирге, ону чүгле күштүг, шыырак кижилер азы аныяктар садып алыр.

Ынчангаш бистиң суурга Эрзинде ышкаш, пенсионерлер садыын ажыдар болза эки.

Серен-Хаңды Айыжыевна Сангаа — Качыкта чурттап турар пенсионер-малчын, Маадыр-ие.

— Аалывыс суурдан талыгырда турар. Чем садып алыр дээш суурга кээрге, чүзү-даа чедишпес-тир. «Үргүлүү ээлчегге баскылажып турбайн, дүрген «кызыл-дустай» бөөр болза болар» деп турар кижилерге-даа таварыштым.

Урбан Хуужанович Чооду — инвалид.

— Бажында уругларым, кадаймы бар. Чамдыкта ооларым чокта хлебке-даа, саткан бичин аъш-чемге-даа четпес-тир мен. Биске норма өзүгаар садыглажып алыр өске магазин болза эки. 2-3 ай болгаш-ла дөрт кижиге-ле бир кажык шайны үлеп садып турар-дыр. Чедишпес. Сүттү база бичин садар-даа болза, бүдүн суурнуң чонунга чүү-даа болбас.

Бичин-Уруг Кыргыс.

— Чеже мынчап хилинчектенип кээр бис. Суурга пенсионерлер магазинин ажыдар дугайында айтырыгны шагда-ла тургускан бис. Амга чедир ону күүседир күзелдиг кижи чок. Эрзинде пенсионерлер магазинин ажыттынган, оон садыглап алынар дээр-дир. Аңаа бистиң суурдан каш-даа кижи чораан. Кымга-даа, чүүн-даа сатпас болган. Чүге дизе ол магазин чүгле район төвүнүң пенсионерлеринге болгаш инвалидтеринге садыглаар. Чаңгыс таакпы-даа, борбак чуурга-даа садып алыр дээш чадашкан мен. Чаңгыс арга— Нарынга ындыг магазин чугула.

Ол ужуражылгага келгеннериниң хөй кезииниң чугаазының кол утказы ам билдингир боор—Нарын суурга пенсионерлерге тускай магазинни азы улуг эвес буфетти ажыдары.

Маңаа хамаарыштыр **«Нарын» совхозтуң профком даргазы,** база-ла чоокку үеде пенсиялаар **Доржу Ланаевич Чыргал-оолдуң** чугаазын база киирип көрээлиңер.

— Биске Моң дарга (Кисин Александрович, Эрзин райкүүскомунуң даргазы) чоокта кээп чораан. Пенсионерлер магазинин ажыдар дугайында чугааны кылгаан бис. Шиитпирни хүлээп алгаш, райкүүском райпога даалга бөөрге, Нарын көдээ Советі хүлээп алган турган. Ындыг-даа болза район төвүнүң пенсионерлерге ажыткан магазин бүгү пенсионерлерни хире-шаа-биле хандырар ужурлуг деп -биске дыннаткан турган чүве. Аңаа баарда, бистиң көдээ Советтен бижик кылдырып алыр турган дийин. Ындыг бижик чок турганындан Эрзинде ол магазин садыг кылбайн турганы ол-дур.

Доржу Ланаевичиниң чугаазы-биле алырга, Эрзин райпозунуң баштаар чериниң даргазы Совет Иргитович Амбар садыгжыны боттарындар оон тыпкаш, акша-шалыңын, бараан сөөртүүн совхоз хандырын деп бодунуң саналын киирген. А пенсионерлерге бараанны немей чорударын райпо хандырар.

А чогум Нарын суурда улуг эвес магазин кылып болур черлер бар. Мынчап кээрге, кол чүүл суурдан садыгжыны тып алыры (садыгжылар бар) болгаш ону шалың-биле совхозтан хандырары болуп турар. Айтырыгныы кол моондаа ол.

Совхоз бодунуң талазындан пенсионерлерге тодаргай дузаны база көргүзүп турар дээрзин айтыр апаар. Чижээлээрге, колхоз-совхоз тургузуушкунунга идепкейлиг киржип чорааны дээш Арагат Кыргыска, Шожунчаа Банчыкка, Кадин Балганга болгаш оон-даа өскелерге одаар ыышты, хөмүрнү, дүштеки чемни чартык өртек-биле азы халаска берип турар. Ажыл-агыйның бодунуң талазындан база бергедээшкиннер, шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар эвээш эвес. Совхоз чоокка чедир 31 муң хойдут турган болза, ам ында 23 муң 800 баш шээр мал артkан. Профком даргазының чугаазы-биле алыр болза, совхоз чүгле «аксынга ей» сан-хөөлүг.

— Суурнуң магазининге хүнде 1500 хлеб киирерге четпес. Чедиштирер болза 1800 херек. Ам ийи хүн куруг болдум—деп, бир кижи чугаа арызында хомудалын илеретти.

Мындыг таварылгада мынчаар кылдыңарза кандыгы, нарынчылар. Суурда пенсионерлер болгаш инвалидтер эвээш эвес-тир. Магазин кыдыр дерип ап болур бажыннар бар-дыр. Совхозта бараан сөөртүп ап болур машиналар база-ла четтир. Бо чүүлдерни ажыглап болур. А садыгжының шалыының дугайында чугаа моон мурнунда-даа көдүртүүп турган төлээде, бир эвес райпо ону төлеп шыдавас болганда, чаңгыс садыгжының шалыының «Нарын» совхоз черде төлеп шыдавас болганы ол бе? Ол бир арга. Ийиде, суурда столовая чанында кондитер цеги бардыр. Суурнуң чонга садар бараанын эккелген соонда, пенсионерлерге садар бараанны, аъш-чемни ажыглааш, аңаа садар арга-зы чок болганы ол бе? Ону аңаа садыглаанны дээш садыгжыга хире-шаа-биле төлевирни кылыр болза, совхозка-даа чиик эвес бе азы «Нарын» совхоз боттарының-на хоочун кижилериниге дуза кадып албас кылдыр хоозурай бергени ол-ла бе?

Пенсионерлер-биле ужурашкаш, Виктор КАРА-САЛ бижээн.

Тараа турда, тодуг

СОВХОЗТАР БЕРБЕСТЭЭН БЕ?

Республиканың чурттакчы чонунун аъш-чем продуктулары-биле хандырылгазын чогумчуларының соңгаарладып болбас хемчеглерин республиканың совет болгаш ажыл-агый активиниң чөвүлел хуралынга октябрь 12-де хүлээп алган. Соңгаарладып болбас хемчеглер дээрге — албан боттамдырып чорудар ажылдар боор-даа болза, оларның бирээзи херек кырында күүсеттинмейн келген. Өске республикалар, крайлар, областардан аъш-чем аймаа сазып алырындан аңгыда, күрүнеге аъш-чем үндүрүүнге 20000 тоона тарааны ноябрь 1-ге чедир албан дужаатан турарын соңгаарладып болбас хемчеглерде сизалап айыткан. Оны күүседип болурунун аргазында бистин республикада бар. Бо чылын совхоздар, колхоздар 100 000 тоона ажыг тарааны ажаап алган. Соңгаарладып болбас хемчеглерни хүлээп алырын райкүүскомнар, колхоз Советтер даргалары, совхозтарының директорлары, колхозтарының даргалары деткип, хол кодурүп бадылаан-даа болза, олар чүге тараа дужаарын организаствайн турарыл?

Бо чылдың октябрь 27-ниң хүнүнүн байдалы-биле алырга, аъш-чем үндүрүүнге республиканың совхозтары, колхозтары 12033 тоона тарааны, 2122 тоонаны девискээр чагыныга дужаатан боор турар. Ноябрь 1-ге чедир 20000 тоона тарааны совхозтар, колхозтар аъш-чем үндүрүүнге дужаап шыдавас деп Кызылда тараа хүлээп алыр пунктүнүн ажылдакчылары санап турар. Октябрь 17-деңи 27-ге чедир 10 хонук иштинде аъш-чем үндүрүүнге 500-ле тоона бичии ажыг тарааны дужаатан. Тараа дужаарының темпизи ол хире оожум турда, соңгу 2-3 хонук иштинде 7 мың тоона хире тарааны кайчап дужаап четтигиптер деп. Каа-Хем районунун ажыл-агыйларындан чүгле «Совет Тыва» совхоз. Таңды районунун совхозларындан чүгле «Революциянын чалбыжы» тараа дужаар планын күүсеткен. Таңды, Каа-Хем дээрге республиканың тараалак дээн районнары-дыр эвесте. А Кызыл район аъш-чем үндүрүүнге октябрь 27-ге чедир чаңгыс-даа тоона тараа дужааван.

Амыы үеде республикаа дүжүт ажаалдазы бүрүүнүн-биле доозулган. Ажаап алдынган тараанын барык шуптузу совхозтарының шаңнарында, аймаарларында чыттышаан. Совхозтар күрүнеге тараа дужаар планының күүседириңче чүге даалашпайн турарыл? Оон дугайында республиканың Агроүлетпүр эвилелиинин чер ажыл-агыйының адырларын хөгжүдериниң талазы-биле кызыдыстен айтырарывыска, тараа дужаалдаының оожум чорун турарының кол чылдагааны — тарааны күрүнеге садарының ертээнин хөлүн эрттир чиик болганы деп таныдыры бердилер. Күрүнеге 1 килограмм тарааны дужаарга, 30 көпеек өртектиг боор чүве эвесте он. Оон ыңай бензин чок, машинабалгат чедишпес дээш, чылдагаанар-ла хөй боор турар. Тараа дужаалданы колдуунда мыйыдыңкы-биле чорун келген. Кызыл райондан суг болза тарааны октябрьның соңгу хүннеринде дужаап эгелээн. Колдуунда «Шамбалыг» совхоз дужаан турар.

Районнарының чамдык совхозтарында тараа изип чыдар деп медээлер ревакцияга келгилээн. «Шын» солун акша-төгерик, кыварчаар материалдар талазы-биле кызыгаалдыг байдалда турар болгаш, оон корреспондентилери тараа шаңнарынга чедер арга чок боолган. Тараанын шынарынга хамаарыштыр медээлерни республиканың Агроүлетпүр эвилелиидеи сонуургаарывыска, ажаап алдынган тараанын шынары кандыгыл, оны кайы ажыл-агыйга кайчаар арылган, курганып турарының дугайында медээлер ыңай чок болду. Октябрьның соңгу хүннеринде республиканың девискээринде хар, чаъс чаган. Совхозтарның, колхозтарының шаңнары колдуунда кыры ажык болгай. Тараа чаъс харга бастырып, изий бербээн бе дээрни билдинмес.

Келир чылын чүгле хлеб быжырып чиңринге Тывага 40 мың тоона далган херек. Оны алырда, аъш-чем үндүрүүнге 25 мың тоона тарааны дужаары албан. А бо хүннерге чедир республика иниитизи-биле 15 мың тоона ажыг тараа дужааган. Бир эвес аъш-чем үндүрүүнге тараа дужаавас болза, Россияның чаъаа бистин республиканы далганнаан аймаа-биле хамдырылгазын эвзеңдип каапты болур.

Совхозтарының, колхозтарының удуртукчуларының күрүнеге тараа садарының өртээ чиик деп турарымла чептүг чүүлдер бар-ла ыңнаан. Ынчалза-даа тараа дужаарының планын күүсеткен чыткан, күрүнеден кайчаан дуза эрээр бис?.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

АЗИЯ ТӨВҮ ЫЛАП-ЛА ТЫВАДА БЕ?

Географ эртемнериниң кандидазы Калгажик Шактаржикти бо чылдың октябрь 17-де үнген «Шын» солунда «Азия төвү кандал?» деп үүлүн номчаан, бодумнун чамдык бодалдарымны илередикседим. Ол айтырыг кижи бүрүзүн сонуургатпас аргажок.

Азияның төвү Тывада. Кызыл хоорайда деп чорааарланың чоруур бис. «Азия төвү» деп ат өөнтерээн. Ынчалза аттыг ансамбльдер эгелээн, «Азия төвү» деп бүгү-делегей чергелиг өөрүлдүр безин бар. Ол маргыдаага кайыын тура ат-сураглыг могелер кэзэ киржип турар.

Чүгле бистин чуртувустан эвес, даштыңнан безин келген аалчылар пайысалда турасхаал-демдекти көргеш, Азия диптин төвү ыңнда. Тывада Каа-Хем биле Бии-Хемниң каттышкан белдиринде, алдарлыг Улуг-Хемниң кыдыында чүве-дир деп магадан чаңып турар-ла болгай.

К. Шактаржик ук үүлүнде Улуг-Хем кыдыында турар «Азия төвү» деп турасхаал-демдек Азияның геометриялыг төвү эвес. Оны амдыгаа чедир ным-даа хемчеп, тодарадаан. Азияның геометриялыг төвү Кара-Халак, Черби, Дөге, азы Хаммыра дагларда азы Сукпак суур чаңында боор чадавас деп бижээн. Оон алгаш көөрге, Азияның төвү чүү даа болза Тывада-ла хире. Бир эвес Кызылда эвесте даа болза, оон ыраак эвесте эртемденнер үстүнде аңаан черлериниде болза, Тыва дөмей-ле Азияның төвү болур болгаш Улуг-Хем эриниде турар улуг турасхаал-демдек аңаа хөөзер аргаар ужурлуг. «Азияның төвү» деп демдекти оон бүдүүр геометриялыг төвү болган черге база ыңан-ла үргүзүр болгаш осказертен келгей, соңгургаан валчыларга оны таймыбыраан, ыңаар чедиргиг-даа болгай.

А бир эвес Азияның геометриялыг төвү Тывада эвес болза кайчаарыл? Азияның ыңнылы, ынчок байхалга таваржы бербес бис бе? Ынчангаш, шынаан-ла, эртемденнин саналы турары ышкаш, амыы сайзырагай үеде нарын хөрөкселлерниң дузазы-биле эрте дээрге тодарадыры чүгүл. Оны ким дүргедедир, чүшүрер ужурлуг-луг?

Оон ыңай К. Шактаржик географ эртемнериниң кандидазы Б. Н. Лиханов дээрэн 1945 чылда Кызылга. Улуг-Хем эриниге эрги гостиницаның херимнинин иштинге хоюглап кааи даг породазы кара лабраториттен кылган цилиндр хевирлиг чагыны көргеш. Ол чагы чиңнеп деп турар. 1940 чылдарының эгезинде студент чоруур шаамда. Ленин кудумчуулуңнан аткаар хемче талазынче өөрө кудумчуунун бир бажың чаңынга чавыс херим иштинге ыңдыг демдекти, ол-ла хире чагыны көөр кижи мен. Ол та канчап барган?

«Тыва чүгүн Азия диптің географтыг төвү деп аңаарга барык частырыг түрбас. Чүге дээрге чер бомбуразының бойдузунун барык бүгү хевирлери Тывада өөскеттинген» деп. Эртемден бүзүрелип турардыр. А чоокта чаа «Правда» солунга (№ 243, 1991 ч. октябрь) ол солунун корреспондентиге В. Савов «Россияның төвү кайда турун турарыл?» деп эгелиг бичиин Чүүлүнде Азияның төвү чүге Моолда дээрэл?

Моон алгаш көөрге, бо айтырыг база маргыдалыг эвес бе? В. Савов Россияның географтыг төвүн Новосибирскиге Красный проспект биле М. Горький кудумчуунун белдиринде деп бижээн. Эртемненнерниң саналы турганы-биле Россия империязының географтыг төвү ыңаа-ла аңаа турган-дыр.

А бистер «Азия төвү» кайда турарын деп айтырыгны дүргеп тодарадып алыры-биле кайнаар дилег кирер ужуулуг бис? Кайы черниң эртемненнери оны ыңнып болгулуг?

Шоона ДАРЖАЙ.

Солчурнуң ишчилери

МАЛ ЭМЧИЗИ

Ие төрээн арын-шырайындан көөрге, характырында өөрүшку, хүлүмзүрүлүг, алыс боду чиик, кашпагай эрни Бора-Шайның малчыныларының арезынга бо-ла көрүп болур силер. Оон адын солчуржулар адаваа, аңаа-ла Сагаан башкының оглу дээр Павел Сагаанович Куулар өскен-төрээн Солчурунга ортумак школаны дооскан соонда, көдээ ажылагый талазы-биле тускай ортумак эртемниг специалист болуп, совхозунга мал эмчизин ажылдай берген. Эрткен он беш чылдарның дургузунда ажыл-агыйга чедишкиннер-даа турган, чедир кылбаан ажылдар, чидириглер-даа болгулаан. Павел бо бүгүнү көрүп, кылып, мактадып, чамдыкта частырыглар кылыпкаш азы удуртукчулар-биле маргыжыпкаш, бактадып-даа чораан. Ам оон дужулгазы бедээн, ажылының уг-шиин ханызы-биле билир.

Павел Куулар бо хүннерде Бора-Шай бригадазында он үш кодан хураганның эмчизи хүлээлгезин кызымак күүседип турар. Бо нарын, харысалгалыг ажылга Павелди совхозтуң удуртулгазы, малчыннар боттары шилип алганында-даа ужур бар. Улуг хойга бодларга, хураган аарыгзал, кланның часкы, күскү үеларде эмчиниң ажылы кадарчылардандаа-даа-даа-даа чай чок.

Солчурнуң малчыннары чыл бүрүде күрүнеге эвээш эвес эрттн, сүтү, дүкту бага мал кежиг дужаап турар. Бо чүтүла харысалгалыг ажылдарда Сагаан башкының оглунуң кирген үлүг бар дээрнин үтпаалыпар.

ЧУРУКТАРДА: «Коммунизмче оорук» совхозтуң мал эмчизи Павел Куулар; чолаачы М. М. Кара-Монгуш.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

«КАВЗ»-НИҢ ЧОЛААЧЫЗЫ

Марчын-оол Мандарыйович Кара-Монгушту Өвүрде танывас кижи чок деп болур. Ол «Коммунизмче орук» совхозтуң хоочун чолаачыларының биргизи. Оон ажылдаан стажын көөр болза, ам 25 чыл ажып турар. Бо үеник дургузунда оон чолаачылап эрткен оруун хемчээрэ безин белен эвес. Бора-Шаймык, Улаатайның, Шивилигниң баа ажыл-агыйының кижи белен четпес ырак-узак чайлагларын та чеже катап эргээн чүве. Марчын-оол Мандарыйович чүгле Өвүрнү эвес, харын Тыва иштинге эргивээн чери чок чолаачы-дыр. Ол чылдың кандыг-даа үезинде Кызыл кирип, совхозтуң даалгазын күүседип азы Абакан, Шушенское чедип, аңаа Солчурнуң болгаш районнуң өске-даа суурларындан чораан туристерни, аян чоруктаар путевка-биле совхозтан шаңнаткан ажылчыныларны, мурнакчыларны чежезин чедирбээн дээр!

Дээди мергежилдип чолаачызы М. М. Кара-Монгуш совхозта «КАВЗ-685» маркалыг кара чаңгыс автобустуң сөөлгү чылларда дыка ужуражып, оон техникти байдалыныңе улуг кичээнгейни утландырып келгей.

— Марчын-оолдуң автобузу кайда барды, чедиртип алыр-дыр ийин—дээн малчыныларны Солчурга бо-ла көрүп болур.

Марчын-оол Мандарыйович чүгле чолаачы эвес, харын Өвүрнүң салым-чаяанны артистиниң биргээн кижи чораан. Ол Тыва Республикада алдаржаан «Буланыгның эдискизи» деп сураглыг ансамбльдиң (удуртукчузу Валерий Монгуш) доктаамал кижикчизи. Карыраа, сыгыгты салгаш, улаштыр ыңдай бээрге. Солчур биле Кызыл арезының хөмес-баттас шыланчыг орнунда эрттеени билинмес.

Чорууп чогуп, оруун уун болгаш, Марчын-оол Мандарыйович!

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА ДҮҮШТҮР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыында).

ралчы - ажыл-хөрөктери-биле шак ыңдыг ужуру биилинмес хөделиишкиннериң кавынында кирген.

СЭКП — политиктиг организация. оон Уставы ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунда бүрүткеттинген. Ол бодунун салым-чолун тодарадыра, съезд дугайын чугаалаваска, өөда чадаарда ТК-ның Пленумун чыдыр-дыр турган. Ынчаар кылбааны миллион-миллион партия кежигүнүмерин кайгаткан. Бо таварылгада СЭКП-ниң Уставын, оон иштинги аңгыдыралының нормалаарын база чүрүмүн шуут-ла хөрөкке аъбайн барган.

Кандыг-даа суд чокка СЭКП-ниң өөрү-хөрөңгизин үлежип, хавырып эгелээн. Өөрү дугайында ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң хоойлуулары, ол талазы-биле өске-даа нормативтиг күрүне актылары бар турзажок, ол бүгүнү кылган. Ажыл-чорудулгазын чүгле тур соксаткан политиктиг партияның, өске-даа хөй-ниити каттыжышкыныларының өөрү-хөрөңгизин үлежирин база хавырарын хоойлу чөпшээрөвейн турар. Ынды айтырыгларны суд, чүгле суд шиитпирлээр. «Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының өөрү-хөрөңгизинин дугайында» ССРЭ Президентизиниң 1991 чылдың август 24-те хүлээп алганы Чарлыы СЭКП-ниң өөрү-хөрөңгизинин күрүне өөрүүзүнче шилчирин көөрбейн турар. Компартияның өөрү-хөрөңгизин ажылаарының айтырыглары өөрү база хөй-ниити каттыжышкыннарының дугайында ССРЭ-ниң болгаш республикаларының хоойлуларынга шыңгыы дүүштүр шиитпирлеттинер ужурлуг деп ол Чарлыкта демдеглээн. Ол хоойлуулар болгаш чарлыктар каржызы-биле хажыттынганы кончуг хараадаачыг. Оны чогум-на ыңдыг янзылыг кылып турар деп чүвениң чижээн бистиң республиканың партия организациязының эргезинге турган СЭКП-ниң өөрү-хөрөңгизин канчаар аажылдап, хоойлу-дүрүм сагызын турарындан көрүп болур. Оны суд чүрүмү чокка күрүне болгаш өске-даа организацияларга дамчыдып берип турар. Маңаа хамаарыштыр улус депутаттарының болүү Тыва Республиканың Дээди Совединиң онгу сессиязынга 1991 чылдың октябрь 4-те медеглеп кылган. Оны парлаттаа үндүрген. Моон-биле холбаштыр Россияның Президентизиниң администрациязының удуртукчузу Ю. Петровтуң «партияның өөрү-хөрөңгизин канчаар-даа үлежир дугайында чугаа амыы үеде турбас ужурлуг» дээн сестрин («Аргументы и факты» солун, № 40, 1991 чылдың октябрь) маңаа киирери артык эвес. Коммунистер кандыг-даа айтырыгга чептүг, эрге-хоойлуга үндезиленген болуру дээш турмуш келгей, а ам бодза эрге хоойлулуг күрүне дугайында чугаалап турувуста, ол үлүм чугула.

Коммунистерге эң кол чугула айтырыг — ол дээрге республиканың партия организациязының моон соңгаарты салым-чолу. Оон хүрээлеринде бөгүүде 13 мың ажыг кижи бар. Оларның кол кезии социал-политиктиг база күш-ажыл талазы-биле идепкейлиг кижилер. Олар күш-ажылы-биле республиканың хөгжүдезинге эвээш эвес үүлүг кылып келген. Оларны ким-даа чемелеп, оон эрткеш, кандыг-бир чүвеге бүрүүдадып шыдавас.

Бис бо хүннерде партияның ажыл-чорудулгазын түр соңгатканынга дүвүрелди, удурланышкынны илереткен, оон түс-түс организацияларының моон соңгаар ажыл-чорудулгазының дугайында саналдарны киирген коммунистерниң-даа, кежигүн эвестерниң-даа чагааларын, негелде-дилеглерин ап турар бис.

Россияның чөөн үеелдиг социалистиг үг-шиглиг күштери каттыштырарының талазы-биле инициативи белүүтүн «Советская Россия» солунга 1991 чылдың октябрь 2-де парлаттынган кыйгырыгын коммунистер өске-даа эштер эскерип көрген боор. Ында «политиктиг идепкейин болгаш хөделиишкиннерге белеиин илереп турар бүгү кижилерни хамааты чөпшээрежиллериниң, чүүлү үй-балай чорактан, бүүраашкыдан тейбек, конституцчу аргалыг уштуруунуң, бистин бүгү амыыралывысты хаңы чаартырының эрге-ажыы даш каттыжарыныңе саналдап турар бис» деп айтылган. Медеглелде «боттуг идеяларның, чаагай сорулгаларның, эштежилгенин үндезиниге каттышкан чаңгыс эп-сеткилдиглерни күштүг партиязын» тургузарын саналдаан. «Ол Хосталганың, Шынның, Мөзүмак эртемниг специалист болуп, совхозунга мал эмчизин ажылдай берген. Эрткен он беш чылдарның дургузунда ажыл-агыйга чедишкиннер-даа турган, чедир кылбаан ажылдар, чидириглер-даа болгулаан. Павел бо бүгүнү көрүп, кылып, мактадып, чамдыкта частырыглар кылыпкаш азы удуртукчулар-биле маргыжыпкаш, бактадып-даа чораан. Ам оон дужулгазы бедээн, ажылының уг-шиин ханызы-биле билир.

Павел Куулар бо хүннерде Бора-Шай бригадазында он үш кодан хураганның эмчизи хүлээлгезин кызымак күүседип турар. Бо нарын, харысалгалыг ажылга Павелди совхозтуң удуртулгазы, малчыннар боттары шилип алганында-даа ужур бар. Улуг хойга бодларга, хураган аарыгзал, кланның часкы, күскү үеларде эмчиниң ажылы кадарчылардандаа-даа-даа-даа чай чок.

Солчурнуң малчыннары чыл бүрүде күрүнеге эвээш эвес эрттн, сүтү, дүкту бага мал кежиг дужаап турар. Бо чүтүла харысалгалыг ажылдарда Сагаан башкының оглунуң киирген үлүг бар дээрнин үтпаалыпар.

ЧУРУКТАРДА: «Коммунизмче оорук» совхозтуң мал эмчизи Павел Куулар; чолаачы М. М. Кара-Монгуш.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

«КАВЗ»-НИҢ ЧОЛААЧЫЗЫ

Марчын-оол Мандарыйович Кара-Монгушту Өвүрде танывас кижи чок деп болур. Ол «Коммунизмче орук» совхозтуң хоочун чолаачыларының биргизи. Оон ажылдаан стажын көөр болза, ам 25 чыл ажып турар. Бо үеник дургузунда оон чолаачылап эрткен оруун хемчээрэ безин белен эвес. Бора-Шаймык, Улаатайның, Шивилигниң баа ажыл-агыйының кижи белен четпес ырак-узак чайлагларын та чеже катап эргээн чүве. Марчын-оол Мандарыйович чүгле Өвүрнү эвес, харын Тыва иштинге эргивээн чери чок чолаачы-дыр. Ол чылдың кандыг-даа үезинде Кызыл кирип, совхозтуң даалгазын күүседип азы Абакан, Шушенское чедип, аңаа Солчурнуң болгаш районнуң өске-даа суурларындан чораан туристерни, аян чоруктаар путевка-биле совхозтан шаңнаткан ажылчыныларны, мурнакчыларны чежезин чедирбээн дээр!

Дээди мергежилдип чолаачызы М. М. Кара-Монгуш совхозта «КАВЗ-685» маркалыг кара чаңгыс автобустуң сөөлгү чылларда дыка ужуражып, оон техникти байдалыныңе улуг кичээнгейни утландырып келгей.

— Марчын-оолдуң автобузу кайда барды, чедиртип алыр-дыр ийин—дээн малчыныларны Солчурга бо-ла көрүп болур.

Марчын-оол Мандарыйович чүгле чолаачы эвес, харын Өвүрнүң салым-чаяанны артистиниң биргээн кижи чораан. Ол Тыва Республикада алдаржаан «Буланыгның эдискизи» деп сураглыг ансамбльдиң (удуртукчузу Валерий Монгуш) доктаамал кижикчизи. Карыраа, сыгыгты салгаш, улаштыр ыңдай бээрге. Солчур биле Кызыл арезының хөмес-баттас шыланчыг орнунда эрттеени билинмес.

Чорууп чогуп, оруун уун болгаш, Марчын-оол Мандарыйович!

КИЧЭЭНГЕЙ ХЕРЕК

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ийиги республика конференциязындан

«Кыргыннар кааа-даа хүндүлүг...» Чоокка чедир ырлаажыл келгениниңе бо одурларга чүүлдежир хире уткалыг чугаалар конференцияга дыңналбады. Чаа үе — чаа ырлар дээр ийикпе. Хоочуннар чөвүлелиниң соңгу үш чылда кылган ажылының отчедун оон даргазы Т. Ч. Норбу «Бергеүеми чурттап эртип тур бис» деп сестер-биле эгелээн. Арыг-Узүүниден 70 хоочуннуң ат саяган кыйгырыы чөвүлелге келген, оон кол уткалыг 200 рубль ап турар, оон кадында садыг-наймаада бараан чок үеде канчап чурттаварыл?

Хуралдың кол темазы база-ла ол болгаш дизе чептүг болур боор. Делегаттарның эки деп үнезиин илеткелде чөвүлелдиң кылып келген ажылын (оны доктаалда чугаар деп саналының баш удур чугаалап каалы) черле ханы сайгарган. Чөвүлелдиң комиссиялары түс-түс хүлээлгелерни багай эвес күүседип келгениниңе, инвалидтеериң, кадымның база материалдыг байдалының кошкавзап амыыралы берге хоочуннарны хайгааралга алган. «Калыкшыл» программазы шорт күүсеттиниң турар. Ынды болзажок районнарны хөөр болза, чамдык черлерде оларны аңгы хүлээп алырын чурумуттуган. Назылап кызаанган бажыңнарын районнарга, совхозларга ажыгын болур аъш-чем турган-даа болза, оны боттандырбаан. Эм-биле ханыгырыгны улам-на дорайтап баа чыдар.

Эң-не бөгүде байзалдыг кижилерге бажыңнар бөрүн чедип ап турар мөнгүлаанар аъш-чурттын. Улуг зайымдың кижиниңнери, инвалидтер аңаа хөй кижи ам даа оларга чедиңмеген.

Хоочуннарга наймысалда үш магазинин, районнар төптеринде, чамдык улуг суурларда магазиннерни ажыттыхан. Ынчалза-даа...

— Магазиниивис бар хөрүм. Ынчалза-даа садар бараны чок-тур, райпо бербес. Чиигеткен бараанчар садар талазы-биле Миничевуледдин доктаалы бар, оон күүседериин хымыыраа-тыр — деп. Өөрүлен делегат А. Семис-оол чугаалады.

Ак Довуруктан талаа аңаа чыдыкан: «Магазиниивисте бараан шоолуг эвес, ажылының хандырылга кылдыгынын ажылдакчыларының холунче кире бөөр таварылгалар база бөөр хире».

Черле ынчаш ыңдыг магазиннерден, а олар чок черлерде аңаа магазиннерден бараан садын алырының бергеени бистиң солунун ажылдакчылары Самагалтайга Нарынга база кергеен. Бараанның, азын-чемнин ховаар болган турарындан, улуг оочурлар, алгын-кыгын болуп турар. «Сүмбер-Уладан» келгей делегат Б. Сарыглар ажыы-биле мынча дээн: «Бараанны чүгле шыдаалыгар алыр».

Чер-черлерге оола бар чүвени чап чедиштирер талазы-биле шуут тодаргай ажылдаары негеттиниң турары илдеп. Домуурчу (морозильник) алыры-биле бир дугаар оскатра турар кижиге бир хүн магазинге (Кызылга) кирген дегеп. Кызыл херек селдиг чаңгызы-даа «четпеген» база дүвүреңчиг факт-тыр.

Хоочуннарның дузалал ажыл-агыйының талазы-биле чугаа конференцияга база болган, ол дээрге бөдүүнүн-биле чугаалаарга, улгады берген кижилерниң амыыралының бир үндезинин-дир. Сураглыг эки турачы Вера Чүлдүмовна Байлактың коваанда малы чүгле бодунун ог-будезинге эвес, өске улуска база дузазын көргүзүп турар: ол 3 тоона эттн, 200 кг дүкту бо чылын дужаатан. Ынды чижектер эвээш эвес. Ынчалза-даа мал тудар чер ажыыр кылыр дээн кижилерге дузаа, деткимче херек. Мал чеми тып алыры берге биче техника чок.

— Дачи участоктарыңче баар автобус маршруттарын хаазыр дугайында айтырыгны тургузуп-ла турар — сурат. А улус аар чүүктүг чаъс кыштажып турар. Сад-огород иниитилеринче эң чугула бараанар садар талыктар телефоннар турганы дээн ышкаш айтыглар база шиитпирлеттинмеен — деп. Кызыл чурттуг сайгарлаңны иеделеериң делегат С. Дүнежек чугаалаваш хоорнуускомнуң төөлери конференцияда олуг ушпайн турарынга хомудаан.

Кооперативтер, биче будуңнелер турганы, чоннуң хөгжүлге бараанының чаңгыс-даа эвес-темнин бүдүрериниң чугулазын сарааал берген эштер чугаалап турду. Чогум бо айтырыг чүге шимчевейн турарыл? Кол-ла чылдагааны — чиг эттиин, материалдарны тывылбазы. Пес чокта канчаар тон даараарыл, былгаар чокта идик кайын үлдуртунар чүве деп.

Рынокче шилчилгениң бо берге үезинде хоочуннарның социал камгалалы кошкак—конференцияга чугаалаан хөй-хөй саналдарның кол утказы ол болуп турары үстүнде демдеглелдерден билдинип турар. Делегат Р. Бегзинин бо талазы-биле чугаалаан эл чөпсүүп уткуур болду: «Дүүн РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге Президентинин чугаазын кичээнгейлиг дыңнадым. Хаалас чем, эрги хеп... Бистерге онаажыр чүве олла болур ирги бе?» А чогум Б. Ельшинин чугаалаан чүүлдерин мамка кажы-даа бол киирээл (кандыг, чүү болгуун) амыыралы берге-даа бөөр. «Бистер хамыктың мурнунда, эм-не берге байзалда турар социал белүүтерге дузаалар бис... Чуртта-кчы чоннуң социал талазы-биле камгалалы чок балыктери хөрөгелел рынокунга дорт чедиңгир болгуунуң механизмнерин ажылдадыр. Мында хамыктың мурнунда акша дуваламыныңдан бараанның болу-биле дузалаарынче шилчиривиин, хаалас чем аъш-чем купоннарының, кошкак болгаш өскемыкка чиик өртектиг базаны чаңгейге алыры күзенчиг. Черле онзалап айтыр апаар, республиканың коммунистери, өске кым-даа эвес, боттары баш миннип, тодараттынар ужурлуг деп чүве маргыш чок.

Бир эвес коммунистер республиканга ол чаа партияның тус чер организациязын тургузар деп шиитпирлээр болза, мөөн болап турарым-биле, оон кол документилерниңе бистиң республикавыстың тодаргай онзалаачак байдалдарын айтыр апаар хире. Бир эвес тургустунуп кээр чүве болза, социалистиг партияның тус чер организациязының ажыл-чорудулгазы Тыва Республиканың Конституциязының база оон суверенителиниң дугайында Декларациязының үүлдериниңе үнезилеттиннер ужурлуг. Ол республиканың хөгжүлдези оон хөй националдыг чоннуң үнезиин эрге-ажыктары дээш, ол эрге-ажыктарны камгалаары дээн: ажыглаар аъш-чем, ол аңгы-аңгы нацияларның база биче улустарының сыры каттыжылгазын быжыглаары, хамааты чөпшээрежилгези, оларның аразында найыраа, билчилге дээш ажылдаар, иниитилел амыыралының бүгү талаларына демократтыг чорудулгаларын хөгжүүрүнге. Декларацияда чарлаан кижиниң эрге-ажыктарын база хосталганың сагыырына салдар чедирер, чептүг чорудуу бадыткаар, кызамдалыг амыыралдыларны, дуза, деткимче херек кижилерни камгалаар ужурлуг.

Мынчаа сорулгалар ыңка хөй хамаатыларны оларны боттандырарының кирээкчилери кылдыр идепкейлиг каттыштырып, кыйгырып турар ышкаш, ындыг болганда чаа партияның республика организациязының социал баазазы эвээн дегем дег, ол республиканың катап тургузулазынга, чаартылгазынга, амыы бо бергедээшкиннерни ажыр эртеринге чоннуң амыыралы байдалын бедиңгеринге идепкейлиг киржиринге хаңы сонуургалдыг кижилерге даянып болур.

Канчаар-даа ап көөрге, чуртта болгаш республикада амыы өскерилген тодаргай байдалды боттуг барымдаалаары чүгүл. Бөгүүде удур туржуушкунуун ажыы чок, кижилерге амыдыралды экижидериңче утланган тодаргай, тургузукчу ажылхөрөктер эргежок чүгүл. Кандыг-даа партияның кежигүнериниңе амыдыралдың үнезиин айтырыгларының талазы-биле боттарының туруштары, көрүүшкүү бар болуру билдинген, ынчалзажок оо-дың чоннуң, оон аңгы-аңгы бедүктериниң үндезин эрге-ажыктары дээш өске организацияларының, шимчээшкиннерниң кежигүнери-биле сырый каъы ажылдаарынга, күзениишкиннерин каттыштырарынга моолак болбас ужурлуг.

Мен бодаарымга, бир эвес коммунистер Ажылды чоннарның социалистиг партиязының тус чериниң девискээр организациязын тургузар деп шиитпирлээр болза, ол бодунун ажыктыг каттыштырыкчы ролюн күүсеттир, республиканың чоннуң амыдыралы эрге-ажыктары дээш чаартыкчы иниити шимчээшкинге болдуңун улуун киирер ийин.

Григорий ШИРШИН.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ийиги республика конференциязындан

Хоочуннарга наймысалда үш магазинин, районнар төптеринде, чамдык улуг суурларда магазиннерни ажыттыхан. Ынчалза-даа...

— Магазиниивис бар хөрүм. Ынчалза-даа садар бараны чок-тур, райпо бербес. Чиигеткен бараанчар садар талазы-биле Миничевуледдин доктаалы бар, оон күүседериин хымыыраа-тыр — деп. Өөрүлен делегат А. Семис-оол чугаалады.

Ак Довуруктан талаа аңаа чыдыкан: «Магазиниивисте бараан шоолуг эвес, ажылының хандырылга кылдыгынын ажылдакчыларының холунче кире бөөр таварылгалар база бөөр хире».

Черле ынчаш ыңдыг магазиннерден, а олар чок черлерде аңаа магазиннерден бараан садын алырының бергеени бистиң солунун ажылдакчылары Самагалтайга Нарынга база кергеен. Бараанның, азын-чемнин ховаар болган турарындан, улуг оочурлар, алгын-кыгын болуп турар. «Сүмбер-Уладан» келгей делегат Б. Сарыглар ажыы-биле мынча дээн: «Бараанны чүгле шыдаалыгар алыр».

Черле-черлерге оола бар чүвени чап чедиштирер талазы-биле шуут тодаргай ажылдаары негеттиниң турары илдеп. Домуурчу (морозильник) алыры-биле бир дугаар оскатра турар кижиге бир хүн магазинге (Кызылга) кирген дегеп. Кызыл херек селдиг чаңгызы-даа «четпеген» база дүвүреңчиг факт-тыр.

Хоочуннарның дузалал ажыл-агыйының талазы-биле чугаа конференцияга база болган, ол дээрге бөдүүнүн-биле чугаалаарга, улгады берген кижилерниң амыыралының бир үндезинин-дир. Сураглыг эки турачы Вера Чүлдүмовна Байлактың коваанда малы чүгле бодунун ог-будезинге эвес, өске улуска база дузазын көргүзүп турар: ол 3 тоона эттн, 200 кг дүкту бо чылын дужаатан. Ынды чижектер эвээш эвес. Ынчалза-даа мал тудар чер ажыыр кылыр дээн кижилерге дузаа, деткимче херек. Мал чеми тып алыры берге биче техника чок.

— Дачи участоктарыңче баар автобус маршруттарын хаазыр дугайында айтырыгны тургузуп-ла турар — сурат. А улус аар чүүктүг чаъс кыштажып турар. Сад-огород иниитилеринче эң чугула бараанар садар талыктар телефоннар турганы дээн ышкаш айтыглар база шиитпирлеттинмеен — деп. Кызыл чурттуг сайгарлаңны иеделеериң делегат С. Дүнежек чугаалаваш хоорнуускомнуң төөлери конференцияда олуг ушпайн турарынга хомудаан.

Кооперативтер, биче будуңнелер турганы, чоннуң хөгжүлге бараанының чаңгыс-даа эвес-темнин бүдүрериниң чугулазын сарааал берген эштер чугаалап турду. Чогум бо айтырыг чүге шимчевейн турарыл? Кол-ла чылдагааны — чиг эттиин, материалдарны тывылбазы. Пес чокта канчаар тон даараарыл, былгаар чокта идик кайын үлдуртунар чүве деп.

Рынокче шилчилгениң бо берге үезинде хоочуннарның социал камгалалы кошкак—конференцияга чугаалаан хөй-хөй саналдарның кол утказы ол болуп турары үстүнде демдеглелдерден билдинип турар. Делегат Р. Бегзинин бо талазы-биле чугаалаан эл чөпсүүп уткуур болду: «Дүүн РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге Президентинин чугаазын кичээнгейлиг дыңнадым. Хаалас чем, эрги хеп... Бистерге онаажыр чүве олла болур ирги бе?» А чогум Б. Ельшинин чугаалаан чүүлдерин мамка кажы-даа бол киирээл (кандыг, чүү болгуун) амыыралы берге-даа бөөр. «Бистер хамыктың мурнунда, эм-не берге байзалда турар социал белүүтерге дузаалар бис... Чуртта-кчы чоннуң социал талазы-биле камгалалы чок балыктери хөрөгелел рынокунга дорт чедиңгир болгуунуң механизмнерин ажылдадыр. Мында хамыктың мурнунда акша дуваламыныңдан бараанның болу-биле дузалаарынче шилчиривиин, хаалас чем аъш-чем купоннарының, кошкак болгаш өскемыкка чиик өртектиг базаны чаңгейге алыры күзенчиг. Черле онзалап айтыр апаар, республиканың коммунистери, өске кым-даа эвес, боттары баш миннип, тодараттынар ужурлуг деп чүве маргыш чок.

Бир эвес коммунистер республиканга ол чаа партияның тус чер организациязын тургузар деп шиитпирлээр болза, мөөн болап турарым-биле, оон кол документилерниңе бистиң республикавыстың тодаргай онзалаачак байдалдарын айтыр апаар хире. Бир эвес тургустунуп кээр чүве болза, социалистиг партияның тус чер организациязының ажыл-чорудулгазы Тыва Республиканың Конституциязының база оон суверенителиниң дугайында Декларациязының үүлдериниңе үнезилеттиннер ужурлуг. Ол республиканың хөгжүлдези оон хөй националдыг чоннуң үнезиин эрге-ажыктары дээш, ол эрге-ажыктарны камгалаары дээн: ажыглаар аъш-чем, ол аңгы-аңгы нацияларның база биче улустарының сыры каттыжылгазын быжыглаары, хамааты чөпшээрежилгези, оларның аразында найыраа, билчилге дээш ажылдаар, иниитилел амыыралының бүгү талаларына демократтыг чорудулгаларын хөгжүүрүнге. Декларацияда чарлаан кижиниң эрге-ажыктарын база хосталганың сагыырына салдар чедирер, чептүг чорудуу бадыткаар, кызамдалыг амыыралдыларны, дуза, деткимче херек кижилерни камгалаар ужурлуг.

Мынч

СЫЛДЫСТАР КӨРГҮЗҮҮ: ноябрь

Ноябрь дээрге чыл дүргүзүлүп чыдыгыла, соңгаарладыы келген түүлдерин боттайдырарыын айы. Чүү-даа чүве белен бүде бөрбес болгай, мичаанаш күженнишкиннер үндүрер, чүткүлүг болгаш шиитпирлиг болур үжүрлүг силер, чүгле ымчаа чогумчалыг түшелдиг болур. Февраль 8-тен 15-ке чедир үеде, май болгаш август айларда төрүттүнген кижилерге бо ажыл дыка берге болур. Март 8-тен 15-ке чедир үеде болгаш июльда төрүттүнгенверге айлажыр. 6-9, 12-13, 16-22 болгаш 24-25 хүннерде өрүк-транспорт озал-ондаа улуг болур. 6-да чаа Ай үнер, 22-де ол долу болур.

ИНЕК
(21.3—20.4)

Ажыл-албан айы-биле удуртукчулар-биле арадарда харылаалар оскерлир — соң түшелдери эки болур. Өг-бүлеңерге аас-дыл үне бээриңден 12—16 хүннерде чайлаар, улуг оскериглелер кылган хөрөө чок. Даргаларыңар-биле харылааны бөза ымчаар тудуңар. Айның ортаан үеинде ырак чер баар дээш сорулгаңар акша-хөреңги ужуп күүсеттинмейн барып болур. 1-6 болгаш 25-28 хүннерде кылган ажылыңар бүдүүгүр болур. 6-18 хүннерде озал-ондактан кичеңнеңер. 1, 6-8, 11, 17, 25, 26, 30 хүннерде чедишкинге ынаалы болур силер. 4, 5, 9, 10, 12, 15, 18, 20, 21, 24, 28 хүннерде аайлашпас чадавас.

ПАР
(21.4—21.5).

Өг-бүленерге кеску оскериглелер болур: чүгүлү айтырыг шиитпирдеттиңер чадавас. Уругларыңар ажылхеректериңче кичеңгейлиг мөөмеңнер, оон башка ай төнчүүнде хомудаан болур силер. 18-22 хүннерде хөй эвес-даа болза, оруга киирип алыр силер. 10-20 хүннерде кылыктанмазын ораалдажыңар. 1, 2, 7, 13, 17, 20, 23, 27, 28, 29 хүннерде аайлажыр, 6, 10, 14, 18, 19, 21, 25 хүннерде кызытканда-даа херек чок.

ТООЛАЙ
(22.5—21.6).

Ажылдап турар коллективиңерде айтырыглар дээрге баш ажар. 1-6, 25-30 хүннерде оларны шиитпирдеп ыыдаар силер. Аал-орада мөөмеңнеген айтырыгларны шиитпирлээри силерниң сагыңгыр-тывыңгыр чоруулардан хамааржыр. 2, 5, 7, 10, 13, 19, 27, 30 хүннерде чедишкиннер кэзи болур. 1, 4, 12, 16, 17, 23, 28 хүннерде аайлашпас чадавас.

УЛУ
(22.6—23.7).

Бүүгүн-ле түүлдерге чедишкин каарының айы. Чамдык кижилерниң ынаакшылы чогумчалыг болур, оскелериңиң ажы-төлүүге хамаарышкан айтырыглары шиитпирлеттиңер, үшкүлери боттарының чогаадыкчы идеяларын боттандырар. 1-6 хүннерде сан-хөө байдалын эдип ап болурунуң аргалары тургустунар. 11-13 хүннерде харын кылыктамып болур. 1, 2, 6, 11, 13, 17, 30, 29, 30 хүннерде аас-кежиниге таваржып болур силер. 3, 5, 9, 14, 16, 18, 19, 24, 27 хүннерде херек бүгүзе, дыка хомудаваар.

ЧЫЛАН
(24.7 — 23.8).

Бо айда силерниң эң кол сорулгаңар — акша-төгерик айтырыын шиитпирдеп алыры, бир эвес эки-ле ажылдаар болзуңарам, ажырбас. Өг-бүле ажылында херектер-ле хөй. Үр эвес үеде орук чораан, ынаалыг берип болур силер, ыначалаа-даа оон салдынмас деп семээн хөрөөнер чок, эрте бээр. 8-16 хүнде от айылыңдан сестип чоруңар, ол ышкаш бистиг эт-херексел-биле чүве кылгаш, ораарымчалыг болуңар. Силериң эң эки хүннериңер: 1-3, 5, 7, 13, 16, 25, а 8, 10, 14, 18, 19, 22 хүннерде нервиленип чадавас силер.

АЪТ
(24.8—23.9).

Бир эвес эки-ле хеделир болзуңарза, айның бирги чартыында кыжын амыдыраар акша-төгерикти тып алыр силер. Кыска хуусаалыг чоруп турган, оруглаар тып алыр хире-дир силер. Медээлерни кичеңгейлиг хайгаарадар, силерге акша-чүүлүн медээ эрте берип болур. 6-9 болгаш 24-5 хүннерде орукка ораарымчалыг чоруңар. 3, 5, 7, 10, 19, 30 хүннерде планларыңар боттаныр. 1, 4, 6, 8, 12, 15, 16, 23, 25 хүннерде аайлашпайн барып болур.

ХОЙ
(24.9—23.10).

Эш-өөрүңнериң болгаш таныш-көрүштериңниң дузазы-биле сан-хөө байдалыңарны эжиктирип алыр силер. 20-28 хүннерде харыңда акша-хөреңгиңнерни хөйнү чарып болур силер. Соңгаңар чедип алыр дээш туруштуг, шиитпирлиг болуңар, байдалды контрольга тутканы дээре. Өг-бүленериңниң улуг назылыг кежигүнериниңе кичеңгейлиг угландырыңар, ай төнчүүнде оларның хадыкшылы баксыраан болур. 8-16 хүннерде сааг-ондак болбаазын, ораарымчалыг болуңар. 1, 2, 7, 13, 17, 20, 23, 27, 28 хүннерде кистүп келген арганарны ажыктыг ажылгаар. 6, 10, 14, 18, 21, 25 хүннерде оңза херектер шаанаан ажыы эвээш боор.

САРБАШКЫН
(24.10—22.11).

Бодунарның хуулда акша-кепеек-биле холбашкан хуу айтырыларны шиитпирлээр үскер келген. Хой-ле медээлерниң, дыкыдыгларның аразында силерге эртежок чүүлүн медээ бар, ол бодамчалыг шилиг алыңар. Албан-дужаалыг кижилерниң дузазын антыңнар. Ыаа чаатчок. 6-10 болгаш 13-15 хүннерде чүүлүн түлеехерек бүдүрер ниитилеңнер, частырыглар үнүп келер болур. Бүүгүн-ле чүүлүн айтырыгларны 28-ке чедир шиитпирдеп алырын кызыдыңар, чүге дээрге декабрьда хамык чүве турумчуур. 1, 2, 9, 11, 16, 22, 25, 29, 30 хүннерде дидим бурунгаарланар, а 10, 12, 14, 18, 21, 24, 27 хүннерде «аътның аксын тыытканы» дээре.

ДАГАЛ
(23.11—21.12).

Бо айның гороскоовунуң эгезинде кемдээшкинге таваржып болур озал-ондак дугайында сагыңгырыг хамыктын мурнунда силерге хамааржыр: кичеңгейлиг болуңар. 22-24 хүннерде самолетка олурбааны дээре. Бодунарның ажыл-мергежилиңер аайы-биле улуг-ла айтырыгны шиитпирлээр ажаар силер, ол дыка нарын болур. 8-18 аразында байдал биилиннип келир. Айның ийиги чартыында акша-көпеек немей ажылдап алыр аргаңар тургустунар боор. 1, 2, 11, 15, 18, 27 хүннерде чедишкиниг болурунуң магадылалдары бар, 5, 8, 10, 12, 22, 25 хүннерде харын аайлашпас.

ЫТ
(22.12—20.1).

Ноябрьда кылыр деп планнап турар түүлдериңер эш-өөрүңнериң болгаш таныыр кижилериңниң дузазыңдан дыка хамааржыр. Үзүлген харылааларыңарны катап тургузуп алыңарза база багай эвес. Ону чедип алыр дээш сургакчылап-даа болгай-да, партнерлар-биле чагаалажыры бөлүк артык эвес. Айның сөөлгү он хонуу үзүүн чедимчетиг. Идепкейлиг боор көрүнер, халас үе арттырган хөрөө чок, чүге дээрге декабрь эгезинде силерге барык айлаштас хүннер тустустунар 2, 7, 10, 15, 17, 22, 30 хүннерсилерге таарымчалыг. 2, 5, 6, 9, 12, 16, 20, 26 хүннерде кыскын-даа хөрөө чок боор.

ХАВАН
(21.1—19.2).

Силериң бодунарның самалыңар-биле ийиппе, аза-устүүде удурумнаныр дужаалы-биле ийиппе, силериң күш-ажылыңар байдалы кескүү-биле оскерлир. Ол оскериглиг ийиппе эки талыныче чайлыы деп болаар болза, бөлүк дужаалыг көргүзүлгеп харылаалаарыңарны катап тургузуп алыңарза база багай эвес. Ону чедип алыр дээш сургакчылап-даа болгай-да, партнерлар-биле чагаалажыры бөлүк артык эвес. Айның сөөлгү он хонуу үзүүн чедимчетиг. Идепкейлиг боор көрүнер, халас үе арттырган хөрөө чок, чүге дээрге декабрь эгезинде силерге барык айлаштас хүннер тустустунар 2, 7, 10, 15, 17, 22, 30 хүннерсилерге таарымчалыг. 2, 5, 6, 9, 12, 16, 20, 26 хүннерде кыскын-даа хөрөө чок боор.

КҮСКЕ
(20.2—20.3).

Ажыл-херек дээш чай чок бачым ай болур. Угаанбиле ажылдаар кижилерге ажжок үре-түннелдиг ай бо. Ырак черден келген партнерлар-биле харылаа туттунар. 8-16 хүннерде бодал чок аазаашкынар кылбанар. Чайнар чогу-биле айның бирги чартыында өг-бүлеге-даа, эш-өөрүңер-биле харылаага-даа маргылдаалар туруп кээп болур. 2, 6, 7, 16, 19 хүннерде тургустунуп келген эки аргаларны ажыглаңар. 4, 11, 15, 18, 22, 23, 25 хүннерде чүүлүн ажыл-херек планнаан хөрөө чок боор.

Одар гаттың кызыл-кызыл саваларын машиназында чүдүрүп алган халдын турар чолаачы Хүлер-оол Хертекке Өөрүүн Хандагайты суурга бөлүп ужуражыр бис. Аныяк эр суурда беш чүе ажыг чурттаргы балыкчыларын эргип көөр. Балыкчыларга газ баллонларын салып бергеш, дараазында суурларже чоруптар. Чолаачылавышаан, сентеллер кылып, ол ажылының аайы-биле слесарьлап турарын чугаалады.

ЧУРУКТА: Хандагайтыда газ хандырылгазының чолаачызы (солагай талдан) Хертек Хүлер-оол.

Одар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ӨМБҮРЗЕКТИҢ судалы

Федерациялар айтырыглары

КАНАДА: маргылдаалар, шиитпирлер

Тайылбыр булуңу

Канаданың Квебек хоорайындан Альберта деп хоорайынга чедир автомобильге аар чүүк чүдүрүп алган, чедирип алыры коңгуг нарын, берге айтыры. Херектиң ужуру орук-тарда, ыраанда эвес. Орук-тар дээрге шуут тергиин, кылан тас асфальт-биле чус-чус километрни бөр черлер, орук айтыкчылары чокка түтсүп эрте бөөр сен. Чүүк чүдүрген машинаа үрели бөөр болза, ында баа айтырыг турбас, автомастерскаяны дораан кыйгыртып эккеп алыр. Кыварчаар үүлдер үстү бөөр деп чүве чок. «Бензин чок» деп бижиктиг колонка турар болза, аңаа шуут кочушоозуг болганы ол.

Кысказы-биле, бистиңде дет, ындыг айтырыглар талазы-биле нарыдаар чүве чок. Нарын чүве чүл дээрге, автомобильдер инспекцияларында. Квебектен Альберта чедир чоруурда Канаданың дөрт можуун таварыр. Можу бүрүүнүс боттарының чүрүмнары бар, ыначангаш автомашиналарга болгаш ында чүдүрген чүүкке ангы-ангы негелдерге салдынар. Чижээ, чүүктүн доораанга, үүнүнге, дениизиниге дээш, чүрүмнер шуптузунда ангы-ангы.

Эске бир чижек. Нью-Брансуик можуда тудуг компаниязының бөлүк ножазында канада Квебек можудан ажыл тыварының орнунга АКШ-тың Мен штаттан ажыл тып алыры белен деп чугаалаар. Чүге дээрге Квебекке баарга сеңи «эске» деп санаар. Бир можуда бүдүрүп турар пивону эске можуга баргаш черге тыныс, сеңи можу бүрүү өскээртен пиво сөөртүп киирериң хорап каан, чүгле боттарының фирмаларынга монополдуг эргени бөөр.

Канаданың можулары боттарындан хөй янзы садыгажыышкын моондактары-биле ажылажып алган. Ындыг моондактар чамдыкта тус-тус чурттарның бөлүн аразында чок. Чоокта чаа чазактың даалгазы-биле профессор Пиер Лесланың кылган сайгарылгазының түүлдерни парлаан. Ында изереп турары болза, Канаданың можулары Европа интеграциялаңнының чурттарының эргелериндеп артык эргелерлиг боор турар таварылгалар бар.

Можуларның боттарының тускай онза эргелерин камталаары компанияларга алаанажыр аргаңы бөөрбес болгаш бүдүрүлелериниң эң ажыктыг ажылдаарынга шаптыктап турар. Можулар аразында садыгажыышкын моондактары чүртка чылда 6,5 миллиард доллар хире караңга чедирип турары санаттынган.

Бир эвес миндыг ажылаңчак чоруктан Канада ушпунуп шыдавас болза, делегей рынокунга бодунуң турүүнү ышкынар деп, федералдыг чазак-даа, хөреңгитеннериниң улуг ассоциацияларындаа сагындырып турар. Ам бөлүн чурт оларга аүүн чаа-ла адаарган турган удурланыкчыларынга өрүүн чайлап берип турар апарган.

Сөөлгү үеде Канадага чангыс аай «экономиктиг девискээрни» камгалап арттырарының болгаш бөжыдаарының дугайында айтыр талаа-биле чидиг маргылдаалар чоруп турар. Оон эргежок чүүлүнүң кым-даа, чазаарда француз дылдыг Квебектиң чарылдырыкчы болуктери бөлүн херек кырында деткип турар. Маргылдаа болза колдуунда төптүн ролю кандыг болуруп, можуларга кандыг эргелер артарыл деп айтырыларны долгандыр чоруп турар.

Сентябрьның төнчүүнде чазак парламентиге «конституциялыг улуг хемчээлдиг реформаларның планын киргеп. Реформаларның программазында төп, түп экономиканы таарыштырар талазы-биле эргелерин калбартырын саналдап турар. Чижээ, садыгажыышкын моондактарын ап октаар эргени база киргеп.

Амды үеде чазактың ол реформалар программазын талалыг халдаашкынга таварышкан. Бирээде, күштүг төптүн талаланчылары чазакты чүртту тоо-быдаадыр хөөнүүнче бүрүүдаып турар, ол чорук экономикага база канадажылардың чайгай чорукка багай салдарлыг болур дигилээр. Ийиде, чарылдырыкчылар чазакты бар шаа-биле карартын, Совет Эвилелиңде чоокта чаа чүүра шаап октаанан төнчүдүлгени чазак бисе сыгап тур деп кыскырып турарлар.

Ынчангы Канаданың дашкы садыг министри турган Джон Кросби чартык чыл бурунгаар Москвага, Украинага, Казахстанга чорааш, чаныс келгеш, мынчаан совет республикалар шуптузун удуртуп башкарар ындыг төптүг федерацияны тургузар деп турар — ышкаш-тыр. Ындыг тургузуг болдуунмас, чүге дээрге ол ажылдан ыыдавас.

Валентин ВАСИЛЕЦ, СЭТА ыны корр.
Оттава.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

НОЯБРЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ава» Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 11.15 Мультфильмнер. 11.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Индонезия). 12.00 ТМА. 12.30 Футбол допчуулалы. 12.50 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 13.50 «Келу» ансамбль көргүзүү. 14.00 «Блокнот». 14.05 Ажылгыр кижи. 15.05 «Ол ымчаа болганы». 15.25 «Ийи үнге аалга». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.35 «Юнеско планета». 17.35 Сонуургактарга. 17.50 А. Хачатурянның музыказындан сюита. 18.10 «Рынок: шилип алыышкын шагы». 18.40 «Ава». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Футбол допчуулалы. 22.10 Лиспшиан ырлаар. 22.25 Автор телевидениези. 00.10 Биллиард талазы-биле Европа чемпионады. 00.40 Акробатика. Европа чемпионады. 01.10 Теннис. Парижтиң ажык чемпионады. 02.10 ТМА. 02.20 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 17-ги дамчыдылга. 02.45 — 01.00 «Ава». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.35 Италиан дыл. 9.05 «Адам Смиттиң акша-хөреңгизи». 9.45 Орус чугаа. 10.15 Мультфильм. 10.25 Орус культура дугайында беседалар. 8-ки дамчыдылга. 11.00 Барымдаалыг фильм. 11.30 Коммерция-информастыг телепрограмма. 12.00 Уругларга программа.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Бермада Альбаның бажыны». Уран-чечен телефильм. 14.30 Телефильм. 14.40—15.10 Камерлиг музыка концерти.

• • •

17.00 Аңмалыр-тывыңгыр чорук болгаш чаңчылдар. 17.15 Музыкалыг телефильм.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Уругларга — фильм. 18.00 «Салгыңчыгаш». Уругларга программа. 18.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.10 «Кыдыг-кыыгаар». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 «Ажыг чок үүл». 22.20 «Колумбияда маскалар». 22.55 Реклама. 23.00—23.25 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.30 Музыкалыг телеабонемент. 18.00 Аңмалчорукчулар клуву. 19.00 — 19.10 «... Үеш-шагның доңу чештиннмес».

Вторник

НОЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ава». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. 11.15 «Чемпионнар-биле кады». 12.00 ТМА. 12.15 Телешин. 12.40 «Биржалардан медээлер». 13.55 Уругларның музыка клуву. 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 Мультфильм. 15.15 Барымдаалыг публицистиг фильм. 16.15 «Ийи үнге аалга». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.30 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглар». 18.15 «Машенька». Уран-чечен телефильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Ава». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Делегейниң опера сценазының сыдыстары». 22.40 «Алеша». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. Чапсарда — «Биржалардан медээлер болгаш ТМА». 00.55 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 18-ки дамчыдылга. 01.25—03.40 «Ава». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телефильмнер. 8.40 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.10 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.40 Орус шаажан дугайында. 10.40 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.00 «Өске уран чүүл». 11.30 Арыг хөлүкте бажың.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Ногаан сигем». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Ритмиг гимнастика 14.35—15.50 «Прага архивиниң чажыттары».

• • •

16.30 Авторлар программалары. 17.15 Менеджерлер школазы.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Уругларга —фильм. 18.05 «Рынокче базыңнар». Тыва Республиканың чер реформазының болгаш тараачын база арат ажыл-агыйынга деткимче көргүзер талазы-биле күрүне комитетиниң дарганы А. Сотта-биле интервью. «Биче бүдүрүлге». «Мурнакчы фермa». Репортаж. 18.30 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.00 Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Телеопчулал. 19.55 Реклама. 20.00 ТМА. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.35 Коммерциялың тускай медээчизи. 20.15 Аңмчорук карточказы. 5-ки үндүрүлге. 21.20 Санкт-Петербургтуң культура мастерлери. 22.00 Музыка коллекциязы. 22.25 «Өжээн-кылык ортулуктары». 22.55 Реклама. 23.00—23.25 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.45 «Орнамент» ансамблдиң көргүзүү. 18.00 Ажылгыр хөрөөжен. 18.30—19.15 Теннис. «Кремль кубогу» дээш.

Среда

НОЯБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Нинти ыт» (Венгрия). Уран-чечен фильм. 10.00 Мультфильм. 10.15 «Алеша». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 12.00 ТМА. 12.15 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглар». 14.30 «Блокнот». 14.35 «Телемикст». 15.20 «Үшкү назын». 16.55 Мультфильмнер. 17.30 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 18.30 ТМА. 18.45 Сонуургактарга. 19.00 «Долгандыр чыскаалыңар». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Дыштанымчыларның амыдыралындан». «Уран-чечен фильм. 23.00 Футбол. 00.50 ТМА. 01.05—03.15 «Ыт чүрээ». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. Шенелде школа дугайында. 8.35 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Менеджерлер школазы. 10.05 Марина Цветаеваның поэзиязы. 11.00 «Оортан аңаа». 11.30 «Өске уран чүүл». 2-ги дамчыдылга. 12.00 Ойнаар-кыстар театрының шинзи.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Ногаан сигем». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.05—14.35 Музыкалыг телеабонемент.

• • •

16.00 Режиссер В. Гладышевтиң фильмнери. 16.40 Делегейниң аргалары. Тускай үндүрүлге. 17.40 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш. 18.25 Кем-херек үүлгедишкининиң дугайында медээлер. 18.45 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Кижизиңге дугайында 20 минута». 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.10 Концерт. 19.55 Реклама. 20.00 ТМА. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 Барымдаалыг фильмнер. 21.05 Фил Донахьюның программазы. 21.55 Музыкалыг фильм. (АКШ). 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.00 — 23.55 Эстрада программазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Сес дилеп тур мен. 19.10 Концерт. 19.55 — 20.00 Реклама.

Четверг

НОЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Барымдаалыг фильм. 8.10 «Диниаксанчыг бо эргиырлар...» 9.00 «Чурттап эрткени». 1-ги фильм. 9.15 Мультфильмнер. 10.00 Төөгү болгаш кижилер. 11.00 «Чурттап эрткени». 2-ги фильм. 11.15 Поэзия композициязы. 11.40 «Туттурбас өжээн негекчилери». Уран-чечен фильм. 12.55 «Чурттап эрткени». 3-кү фильм. 13.10 Концерт. 13.35 Мультфильм. 13.45 «Чурттап эрткени». 4-кү фильм. 14.00 Информастыг программа. 14.10 Футбол. 15.00 «Сайлык наленДары. Кус». 15.10 ТМА. 15.25 Барымдаалыг фильм. 15.55 «Чурттап эрткени». 5-ки фильм. 16.20 «Джаэтан келген бис». Уран-чечен фильм. 17.45 «Чурттап эрткени». 6-гы фильм. 18.00 Хоккей маргылдаазы. «Алиса» кубогу дээш. Чапсарда — информастыг үндүрүлге. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Чурттап эрткени». 7-ги фильм. 22.10—«Ыры-91». 23.40 «Буяныг кижи». Уран-чечен фильм. 01.00 «Нижегородскиниң матрешкалары». 01.30—02.50 Харылаалар...

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.50 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.10 Концерт. 10.00 «Бергелерге торулбайн чурттаар». Уран-чечен фильм (Франция). 11.35 Барымдаалыг фильм. 12.12 Теннис. «Кремль кубогу» дээш. 13.05 Барымдаалыг фильм. 13.35 Музыка коллекциязы. 14.00 Аңы-дуза көргүзер марафон. 18.00 «ГУЛАГ» поэзиязы. Программага В. Муравьев киржир. 18.50 «Орус ийиги революция». Алды сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 19.45 Хуулда бодал. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 «Ажыг чок үүл». 22.15 Футбол. 23.45 Эстрада программазы. 00.10 Барымдаалыг фильм. 00.25 Реклама. 00.30 Медээлер. 00.50—02.25 Теннис. «Кремль кубогу» дээш.

Пятница

НОЯБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Мультфильмнер. 8.30 ТМА. 8.45 Техэквандо. «Самсунг» кубогу дээш. 9.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.05 «Кинопанорамага» капсырылга. Телефильмнериң бүүгүн-эвилел фестивалы. 10.35 Школачылар дыштанылгазының хүннеринде. 11.35 Режиссер С. Колосовтуң фильмнери. 13.10 Лариса Трухина-биле ужуражылга. 13.40 «Туттурбастарның чаа ужуралдары». Уран-чечен фильм. 15.00 Мультфильм. 15.25 «Коммунизм болур бе?». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.40 «Санкт-Петербург бодаразын». 18.10 Поэзия миниуталары. 18.20 Киноконцерт. 18.50 «Машенька». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.05 «ВиД» көргүзүп тур. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Футбол допчуулалы. 22.10 «ВиД» көргүзүп тур. 01.25 ТМА. 01.40—02.25 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Делегей театрларын Германияда. 9.05 Каскадерлар ажылының дугайында дамчыдылга. 9.50 Ойна, ырлаар-харжак! 11.00 «Кыдыг-кызыгаар». 12.00 «К-2» көргүзүп тур. 12.45 Сатира программазы. 14.00 Теннис. «Кремль кубогу» дээш. 15.00 Тараачыннар айтырыы. 15.15 Туган-Барановский-биле беседа. 15.55 Уругларга — фильм. 16.13 Россияның парламент медээчизи. 16.30 Театр үнүүшкүү. 17.35 «Бис». Ю. Подниекстиң фильми. 1-ги кезээ. 18.30 «Кызыдар болгаш актар». 19.00 Концерт. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 Барымдаалыг фильм. 20.45 «Уяранчыг орус романс». 21.15 «Ыттар». Уран-чечен фильм. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 М. Жванецкий. Шилиттиннген чогаалдары. 00.35—02.10 Теннис. «Кремль кубогу» дээш.

Суббота

НОЯБРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 Мультфильм. 7.00 Ритмиг гимнастика. 7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 8.30 ТМА. 8.45 «Чергелешкек чурттар». 9.30 Хөглүг программа. 10.00 «Бирде моден» көргүзүп тур...» 10.30 «Кадыкшыл». 11.00 «Дириг амыгаанар аймаа. 11.45 «Россия империязының дужүлгези, азы База катап туттурбастар». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 14.00 «Москва хоорай кайгамчык». 2-кү фильм. 14.30 «Гонг». 15.50 «Киносерпантин». 17.00 «Экология дугайында медээлер». 17.15 «Хейке-одори» ансамбль (Япония). 17.35 Ашихара-каратэ талазы-биле делегей маргылдаазы. 18.35 Барымдаалыг телефильм. 19.05 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19-ку сериязы. 19.30 «Быралар». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 Телевикторина. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Тос негр хөрөөжен». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 23.55 ТМА. 00.10 «Крым-91» автораллилер. 00.40—03.00 «Беш кадар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Псковтуң эртинелери». 9.00 «Хүнүүн үнерин манаа-вышаан». 9.30 Уругларга — фильм. 10.00 Джаз-тайм. 11.00 Музыка коллекциязы. 11.20 «АНТ—олум сөөлүнде амыдырал». 11.40 Арыг хөлүкте бажың. 13.05 Клоунар фестивалы. 1-ги дамчыдылга. 13.50 Теннис. «Кремль кубогу» дээш. 15.00 «Кадар оң бир» видеоканал. 17.20 А. Баянова. 18.20 «ГУЛАГ» поэзиязы. Программага В. Муравьев киржир. 19.10 АКШ-тан неделя санында программа. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 Коммерциялың тускай медээчизи. 20.45 Кремльче концерт. 22.00 Кем-херек дугайында дамчыдылга. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Росмузимпорт. 00.20—02.10 Теннис. «Кремль кубогу» дээш.

Воскресенье

НОЯБРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Ритмиг программа. 8.30 ТМА. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Бистиң садыбыс». 9.15 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болдуушкун. 10.30 «Эртенги сыдыс». 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Кедээдем дамчыдылга. 13.15 «Экология бумеравгызы». Тускай үндүрүлге. 14.15 Цирк программазы. 15.15 Телерадиоконкурстуң дипломантызы орлаар. 15.30 Телевикторина. 16.30 «Үннер мунчок—делегей чаңгыс». 16.40 «Кижи болгаш хоой-туу». 17.25 Делегей панорамазы. 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 18.10 19.00 «Улуг-хүн кинозалы» 19.20 «Бежен үш чылдың соок чайы». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Бал танцылары. Майнц (ГФР) хоорайдан дамчыдылга. 22.45 Футбол допчуулалы. 23.15 «Игорь Саруханов эштерин ыыптур». 00.10 — 01.40 «Дом Жуан». Фильм-шин.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалынар! 8.20 «Самарага хүрээ чүге хереглиг?». 9.20 Барымдаалыг фильм. 10.00 Бистин чаныс шаавыстың музыказы. 10.45 Информастыг хөлүг программа. 11.15 «Билиннес Россия». 12.15 Делегейниң театрлар фестивалы. 13.00 Үрер хоожум концерти. 13.40 Ыдыктыг болгаш мөнге. 14.00 Теннис. «Кремль кубогу» дээш. 15.00 Видеоканиптер конкурузу. 15.30 Коммерциялың тускай медээчизи. 15.45 «Хектүг оюнар». 16.15 Россияның парламент медээчизи. 16.30 Клоунар фестивалы. 2-ги дамчыдылга. 17.00 Ж. Симонон. «Демдеглел дептержигежинде чеди крест». Телешин. 18.45 «Сыдыстар чырый бээрге...» Фестиваль. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуңар чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Алды сериялыг телефильм. 1-ги сериязы. 21.30 Музыка коллекциязы. 22.00 Барымдаалыг фильм. 22.10 «К-2» көргүзүп тур. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—01.10 Теннис. «Кремль кубогу» дээш.

„Шынның" Аадаңы

Дыштаныр хүнге арын

Шүлүк кыдыраажындан

КЭЭРГЕНЧИИН

Арыг-Бажы, Кара-Суглар
Ачам черин, аалым
өдээн—
Шыргай чашпан, кыыр-
сигеп
Шыва алган, кээргенчиин.
Караам шиигеш,
бодаарымга,
Калган ачам, аам ийи
Бора өөнде каттырымзан
Бо-ла шайлан органыг-
дыр.
Өзе баштыг хөөкүй аам
Өөнүң иштин аштан,
шырбын,
Чымшкымын өрү-куду
Чыып салып тургаазыг-
даа.
Аргамчыдын эгиннекен
Ачам ашак аъдын өртээш,
Курбаг өдек болуп алган
Куду бадып орар-даа
шыкаан
Арыг-Бажы Кара-Суглар
Ачам черин, аалым
өдээн—
Шыргай чашпан, кыыр-
сигеп
Шыва алган, кээргенчиин.

Өлчат-оол МОНГУШ.
Танды район.

САЛБАЙН ЧОРУУЛ

Илиг четпес хенаш-даа бол,
Иженгенде—өткүү, шыыран:
Тудугжуның балдызынан
Тудап калбаан эдим-дир
сен.
Алфавиттин догерезин
Алаш, бижиш өөредирде —
Өөренгенчи оолдуң, кыстың
Өөрүү ышкаш, каашпазы
сен.
Ажыл-ишке, эртем-вонга
Ажык-дүжүүн киржиш
чоруур.
Ыяшшылды, наймыралды
[illegible]
сен.
Даймычының холдан
салбас
Дангыраглыг чыдазы дег,
Чогаалчының иштин-хөөнүн
Чогуттуп бээр чепээ-дир
сен.
Ынчалза-даа угаан-биле
Ылап тудар холуң чокта,
Демир-үжүүн ажык чок сен,
Демиристи салбайн чоруул!

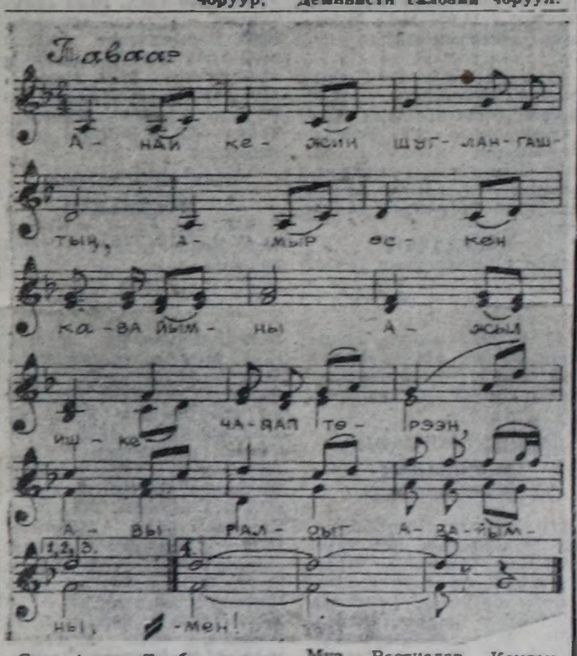

Сөзү Артем Борбак-оолдуу Муз Ростислав Кенденбильдин.

АВАЙЫМНЫ

Анай кежин шуглангаштың
Амыр өскен авайымны —
Ажыл-ишке чаяан төрээн
Авыралдыг авайымны.
Өзүл, базып дорукканым
Өшкү кежи чучаккайым —
Өлчей кежиин меңзэ
шаннаан,
Өргүүлдит-ле авайымны.
Өртемчейде сеңдеп эргим
Өөнүүм болгаш таныжым
чок.
Өөрүшкүмнүн ыры болган,
Өшпес оттуг авайымны.
Авайымның шырай-арнын
Алдын сылдыс улам
каастаар.
Аксым-кежиин уруглары
Алгап-йөрээн ырлап
чоруур.

ӨШКҮЛҮГ ИВАНДАЙ

● Рассказ ●

Тайгага үнүп келгеш, бригаданың кежигүнчери үш хүн дилилээн мындыг. Дилиг чок эвес, мүн-не бир болган. Шыырап дээн эки ыттыг ачылар хүнде өскүс чедир адын ыыр. А арай адак ачылар бешин бир-ийи сырбыкты астып алган келир. Чаныс-ла курулаан кижи Ивандай. Ол үш хүн дургузунда күске дүмчүүнден безин хан үнзүрүп мербээн. Хамык ынаныжын эник ыдынга салгаш, оозун муриунга киргеш, боду соондан чоруп келген. Кенен эниин хамык диилин коргудуп каапкан мындыг чүве боолтур. Ынчал кээр орта, Ивандайның ынаныжы хей барган.

Бир-ле кежээ курулаан Ивандай ол-бо ачылардың кыжырып, шоодарынга шыдаштайн, хорадап-шыжыгып келгеш, багай эниинге кыжаны берген:

— Шак бо кулугурну канчаар эвес мен, шүүме! Арга иштинче эдертип аппарган, аткаш, кежин союп алыр-дыр моон. Чүге диилг тыпшаыл бо? Чазый чүвени моңу хүнезин-биле чемгерип чоорул? Артык чем чиир, ажыы чок чүвени адып каар, ол-ла!

Ивандай ынча дээш, карманында оозун үжеп, боозун сегирип аар орта, олаг ыдында олурган өөрүнден бир дугаарында Адарбай ашак өөлежок ачының кырында-ла барган:

— Ытка ыжаныш каанчап орарын ол? Бодуң диилг тып чаваш, ытка шамнаан хөрээн чүл? Хөөкүйнүп, эник ыттын шаа ол-дур. Улгадып келгеш, дөмей-ле диилге баар. Сен ону адар диве. Чер чораан кижиге ыт эш болур чоор. Ол сеңзэ шаптыктап чораан эвес, анаа-ла чедип алгаш, диилге.

Адарбай ашак ынча дээрге, Ивандай ам кээп ара соксап, боозун дедир аппарып азып каан.

Ивандай ыдын эдертпейн, диилг тыппас, хоржок чүве дээш одаага баглап каан. Боду чааскаан диилгеп чорупкан. Диилгерниң маңнап каан истери бо-ла таварышкылаар, а боттары көзүлбес. Арга иштинге ол-бо кевенгирлеп, ыяштар баштарынче кайгап, кайда-ла диилг олур ирги дээш хараныш чорда, күске хүннүң чартыы эрте берип-тир эвеспе, Патла шаа төнүп, чалгаарап келгеш, кезек када дыштанып алыры-биле черде чыткан черзи чүдүк кырынга сандайланып олурып алган. Арга иштинде даваш-шимээн-даа, сыг кээр сырын-даа чок, ыржым деп чүвези кедергей. Ивандай ам кээп хенертен-не бодунун чаасхан чораш, чалгаарай бергенин медерел билип каан. Аргага барып анга салыр дээш эккелген «Арылан» дээр эник ыды оон сагыжынга кире хонуп келген. «Хөөкүйну эдертип аар чүвемни — деп. Ивандай иштинде боданган. — Ыдым кады чораан болза, чалгаарангыг эвес, эш-ле болур болгай». Дүүн ыдын адып каар деп турганын ам сактып кээрге, канчаар-даа аажок аар кем-херек үүлгедиишкинни ышкаш болган. «Бурган өршээзин!» — деп, Ивандай ам кээп буруузун билинген. — Адарбай ашак соксаппаан болза, ыдымны адып каап, бүжар-бак эр кижиниң арынныгүүнде, ат-алдарынга таварышпас кем-херек үүлгедир часкан-дыр мен. Бурган «өршээзин!..».

Ол арадында чанында шыргай шөг иштинде шылыраан-шалыраан даваш Ивандайның бодалын үзе киирипкен. Ак ирги бе кыдыр бодааш, адыр дүүргезин көдүүп чорда, артындан Арылаңы бо хиртилеп халып келген. Ивандай амырап, өөрүнинден боду ыытыр кылдыр чугааланы бергенин эскербээн.

— Аах, Арылаңы! Мени часкаан чалгаарап чоруур деп билген чүве ышкаш. Канчап чедип келдиң күжүр ыдым? Экер чүвени, Арылаңы, ол-ла болгай, ээзин тып кээр! Хөөкүй ыдымны, харын-даа канчап дүүн адып кааптааным ол. Өршээ аңгы, Адарбай ашак эвес болза... Черле улуг кижи угаанныг боор-дур ийин.

Ивандай Арылаңын мойнундан küспактапкаш, бажының тейинден эргеледип чыттап, оортазын куду жумагалыг сүйбап олурган. Хөөкүй ыды эргелиг, эзинге чассаан чүве дег, кудуруун огланып каан-турган.

— Че, Арылан, чоруттаалы!—дээш, Ивандай ыдының хендирбезинин кырындан эргеледип часкагылаан. — Сен чедип келген болганыда, ам черле бир диилгин тып аптар боор бис. Тут, Арылан!

Удатпаанда-ла Ивандайның ыды ынаар бир черде ыдыннадыр чиртилеп берген. «Күжүр ыдымны, күзен көрүп каваш, хос чүдүк иштинче кирир сывыра бержи ирги бе? Дүүн диилге талаар чоржук чоп. Че, ол-даа канчаар, дүргедевээже хоржок» деп бодааш, эзи далажыпкан. Ыдының эзрен черинге чеде чүүре бээрге, Арылаңы аажок улуг пөш бажынче көрүп алган тутқулап турган. Будуктар аразында борбак кара чүвенин барааны кестүр мындыг. Ивандай-даа чүү боор шак ынаар шыгаагаш, дүүргези-биле зарс-ла кылган. Кара чүве аңдарлып баткаш, черге пет кээп дүжер орта, Арылаң сегирип алгаш, силдий-ле берген. Ивандай ону топтап көрүп турарга, кедергей-даа кара киш болган. Ыдыңдан дораан-на ушта тыртып алган. Бригаданың ийи киш кежи дужаар лицензиязы база бар турган. Коңгус куруг чораан Ивандай ам мырынай алдын тып алган чүве дег, амырап-өөрүп, одаанче арлып чорупкан.

Оон соонда-ла. Ивандайның хей-аъды киткээн. Эртен мырынай куш дүнүнде турар, а кежээ хамыктың кара соонда кээр, куруглавас, каш диин халаажадып алган кээр апарган. Сагыш салыр чүвези чүгле ыды, Диилгээш, одаага келгеш, баштай Арылаңын ашкарып-чеңгерер, чүгле оон соонда боду шайлап олуруптар.

Бир-ле хүн Ивандай дүшке чедир диилгээш, өрек адып алгаш, одагже эзрин бодап. Арзайты сыныныш кырындан харап келгеш, хая кырынга дыштанып олурда, кожазы одагның кижизи Хочугур бо ужуражып келген. Ийи ачы ол орта олча-омак дугайын хөөрежи бергениер.

Ыя аразында ыт эзртизи ийи ачының аразында чугаазын үзе киирипкен. Кедээр кыр артында-ла Ивандайның ыды чирти берген.

— Орта бе моң, дуйманым! — деп чугааланмышаан. Ивандай тура халаан. — Аваа канчап диин орар деп? Чүну көрүп каан ыт боор?

— Аа өршээ, азыг-даа ижээш тып алган боор чадавас, аный — деп, Хочугур аваа харылаан. — Чүвени канчап билир сен, дүүргежге борбак октан суп ал.

Нелээ кыр артынче ажа чүгүрушкеннер.

— Адыр, адыр, кортпа, сириле-ве! Мен кедеп баргаш, топтап көрейн. Каям, кончуг кош боошну менээ тутсувут.

— Боозун сеңзэ берипкеш, кижи адыгга алзыр эвес — деп, Ивандай ойталаан. — Бодуң сыгыр октуун-биле сыйт кыл даан, кортпас кижи.

— Ынчаарга сен маңаа шимчевейн тур — деп, Хочугуру командылаан. — Мен черле топтап көрейн. Ыт эзрип турда, чайлыг болгай аан.

Ынча дээш оозу ыт эзрип турган улуг пөшче шиглей кедеп чорупкан. Ивандай кортканындан сөөгү сириейпип турган. Эзээн болганда, шыргай хараган аразындан Хочугуру кыйгыра берген:

— Ивандай даай, бээр ал чет! Аваа чүве ышкажыл, адыг кала турар боор...

Кортук кижиң арай-ла сести аарак, эжинче чорупкан. Оозу дөө ол-ла пөш чанында чеде берген, ыда эзрген ытче көрүп алган турган.

— Адыг деп болаан чүвен ушкан пөштүң сарыг чигистиг дазылы ышкажыл! Топтап көр даан.

Ивандай ам топтап көөрге, шынап-ла, дазыл болган. Оон адаанда хар чок кара черде чаражы кончуг, ийи өрген мыйыстыг, халбагар кулактыг, ак анай эник ытче удур көрүл алган, чаарныгып турган. Ивандай ам-на амырап алгыра берген:

— Күжүр Арылаңны але, менээ артында анай тып бергени ол-дур. Бо канчап мында турар амытан боор? Кайнын келген дээр сен?

Хочугуру база дазыл адаанда анайны ам-на эскерип каан.

— Черлик анай керүп алгаш, эзрип турган ыт ышкажыл моң. Хөөкүүн аа, кайнын маңаа чедип келген мал боор?

Тайга черге чаасхаан ынчаар турттап турган черликсиээр анайны Ивандай туткаш, мойнуудан баглаш, хумагалыг күжактап алгаш чочупкан.

Ол эттүүдүрбас, турасхаалдыг, суралыг күс эрткен-дээн бээр хей-ле суг аккан, хей-ле чүве өскерилген. Бистиң маадырывыс Куулар Ивандай ам ынчаардагы ышкаш чаа чедишкен, хып дээн аныяк эр эвес, а ашаксымаар апарган, ынчаарда оон бичии-ле болза, адып каар чазып турганы Арылаң деп, аргага аппарып аңга салып чораан бора ыды-даа чок, черден ыдынга тыптырып алган черлик анайы-даа чок, чээрби ажыг чылдар эрткенде ындыг болбас арга чок. Ийет, ол-даа канчаар, ам база катап Ивандай-биле ужуражыптаалыгар.

Даштындан поорге, назы талазы-биле кижи ортузу эрте берген хире күдер эр. Дүрт-сыны ындыг-ла үзүн эвес, шала малдаар. Адаанче арайда хөлбейип бады келгилээн чаактарының аразында улуг дыт чочагайы ышкаш, чочак думчуктуг. Өлезимээр өөнүг, омак-сергек, чүгүртүлеңнээш карактарлыг. Та канчап ынчап барган чүве пиик, са базар аскак, харын чаңдаш деп болур.

Кирбей кара салдыг, чочак думчуктуг, хөлбегер чаактыг эр столга чемненип олура, эжик аксынче чай чок кадында-ла кылчаш кыныып көрүп каап олурган. Эжик аксында өшкү бажындан кылган дүрзү-хевир азып каан турган. Кылган эвес, а ол-чаан-на кадырып каан өшкү бажы. Ийи мыйыстары атчаар ыргайып балы келгилээн. Ийи кулаа бир чүведен сестип, кайгаан хевирлиг, делбие бергилээн, сарыг карактары тырыкыланчак. Өшкү бажын канчаар-даа көөрге, шуут-ла дириг олчаан кылдыр сагындырар. Чүгле алдептиг чүве ол өшкү бажын өскаазын пестер быжыныларыг-биле шимел, каастап, ыдыктап кааны.

Столга чемненип олурган эр туптура халаваш, шала чаңдаш баскылаваш, демги ыдыктап каан өшкү бажынга баргаш, оон эзрен-манчак дег өскаазын чалама пестерин эзелхере тыртыылап, аян-хевир киирге берген. Ол аразында бажының даштындан хөрээжен кижиниң кыйгырган үнү дыңналган:

— Эй, Ивандай! Өшкүдерин үнүп чорупту. Божуулан кор!

Са базар эр эктинче хөректээжин ажыр октаваш, үнүп чыда, ыдыктап каан өшкү бажын холу-биле суйбай тутkан. Ак-ак, узун, чоолбургай, торсуланчак дуктуг колан өшкү хөвүже шуужүп үнүп бар чораан.

Ол өшкү бажын ам-на танып кагмыыс. Биеми бир күүн Ивандайның адыг деп болгаш, дезип ыяй боор тытканы аъзагар дазыл адаандан Арылаң деп ыытыгы тып берген черлик анайының бажы ол ышкажыл. Черге чораан черлик анайдан бүдүн колан өшкү өзүп үнгеи. Чүс-чүс баш ыылдыр өзүп өөрлешкен ангор өшкүлерин уктелган дөзү черлик анай өшкү болгаш, кырып өлүр орта. Ивандай ол буянныг өшкүзүнүн бажын ыдыктап алганы ол чүве боолтур. Боду артында өшкү өстүрүп турар фермер болу берген. Черге чораан чаңгыс черлик анайдан колан өшкү өстүрүп алган Ивандайны улус ол-ла хевээр Өшкүлүг Иван деп шолалай берген.

Куулар АРАКЧАА.

АНЕКДОТТАР

Мюллер кабинедиге кирип келгеш, сейф чанында каразынчыы сургей турган Штирлицти көрүп каан.

— Мында чүнү кылып турарыңар ол, Штирлиц — деп, ол шыгыы үн-биле айтырган.

— Трамвай манап тур мен — деп, Штирлиц харылап каан.

Мюллер үнүп бар чорда, хенертен оон бежынга чыы кыынган: «Ол чүүл, маңа кабинедимге чүү трамвай турар чүвел?»

Ол кабинедиге дувудалаш маңнап кирип кээрге, Штирлиц чок болган. «Трамвай кээрге, чорупканы ол-дур аа» деп, Мюллер бодап каан.

• • •

Петька биле Василь Ваныч чунар-бажынал турганнар. Петька Василь Ванычының соргазын дүрбүп турган:

— Ха-а, майкаңар бо ышкажыл, Василь Ваныч, бо дүрбүүш аан, силер майка чидириптим деп турдуңар чоп.

• • •

Вовочка школага эринне-ри дөрбейтир ыжа берген келген. Канчап барды деп, өөрү айтырган.

— Харын бо дыштаныр хүнде ачам-биле хемелеп чордувус, сон эрнимге шагар-ары хонупкан.

— Сен ону үргүдүптериң кай!

— Четтикпедим ышкажыл. Ачам ону эшкинишбиле өлүр шаапты.

• • •

Мюллер сонга бакылай берге. Штирлиц ыылаштап бар чыткан. «Кай баары ол моок?» — деп, Мюллер айтырып бодананган. «Сөөн ытсыг хөрээн эвес-тир» — деп, Штирлиц харылап бодананган.

• • •

Ийи эжишки ажылдап бар чытканнар. Бирээзинге өскези мынча деп-тир:

— Дүүн трамвайга сөөн кадайын кедергей-ле каттырынчыг анекдот чугаалады мен кээп каттыр дээш орунган чайлып каар часкан-на болгай мен.

• • •

Ашаа кадайынга келгеш, оозун кужактай каапкан.

— Менээ ынак сен бе?

— Кыскаы-биле чугаала: чүнү саттырып алыйн дээш.

• • •

Үш эзирик эр демир-орук дургаар үүгеп бар чораан-нар.

Бирээзи:

— Чүү адазы бедик чадалар дээр сен?

Өскези:

— Ийе, туттунар челенгинжиниң оода чавызын.

Үшкүзү:

— Ажырба-ас, оолдар, көрүүлерде, лифт бадып озур.

• • •

Эзирик ашак бажыныга чажыт таныжы-биле келген. Кадайы эжикти ажыткан.

— Оожум-оожум — деп, ашаа аваа сымыранган. — Бо хөрөөженте бо мээн акым-дыр деп чугаала.

• • •

Дан бажынла шак кыныгыт дээн. Ашаа туразы чок турган, кеттиниш эгелээн эштери-биле мөөгүлээр дээн кижи-дир. Кадайы оозун соксаткан кижи боолтур чугаалаган:

— Хей болду бе, даштын соок, хат, чаъс...

Ынчалажок ашаа чорупкан. Даштынгаа чартык шак хире болган, эштери келбээн, доңган, өткен кирип келгеш, шуулак иштинче караш дээн:

— И-и, соок деп чүвезин!

— Харын де — деп, кадайы чөпшөөрешкен. — А мээн тенек кижим мөөгүлеп чорупту ышкажыл.

• • •

Поручик Ржевский Наташа Ростовага балга ужуражы берген айтыраан:

— Силерниң хол-хавыларда ол чарыктың хөрээ чүл?

— Эр улус мээн холумну ошкаанын дээш...

— А — деп, поручик чугаалаган, — мээн шинелимде чарыктың ужурун ам-на билип кагдым!

Чарлалдар бюрозу

Тываның күүзе филармониязы республиканың хөгжүм-шин театрынга ноябрь 6-7-ниң күннеринде Буриятиягa болур Тываның уран чүүлүнүң болгаш литературазының күннеринин киржиничилериниң, уран чүүл мастерлериниң концертери болуруп көрүүлерге дыңнадып тур.

Ол концерттерге хөгжүмшин театрының, филармониязының, «Саян» ансамблинин, «Чалыы назын» эстрада-цирк болгаанын, «Аян» ыры-хөгжүм ансамблинин улустуң аас чогаал ансамбли «Тываның» артистери киржип турар.

Концерттер ноябрь 6-да 18.00 шакта, ноябрь 7-де 15.00 шакта эгелээр. Билеттерни филармониянның кассазында садып турар. 3-68-64 телефонче болгаш, айтырып ап болур.

ДОСААФ-тың техниктиг каттышкан школазының 1979 чылдың июнь 13-те Олег Дончуп-оолович Доржунуң адынга тыныскан «С» категориялың № 882036 чолаачы шыныгылалы читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп саналр.

Кызылдың кооператив училищезинин 1983 чылдың июль 30-де Айсиян Байыр-оолович Борбак-оолдуң адынга тыныскан садыгынын № 065214 диплому читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп саналр.

Александр Владимирович Борисовтуң шериг документилери читкен. Ону тыныкан хамаатылар Кызыл хоорайның Крюков кудумчузунда № 64 бажыңга азы милициядта дыңнадырын эзи улуу-биле дилеп турар. Тыпкан эш-өөрге шаналын тыпсыр.

Телевидение

НОЯБРЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 Мультфильмнер. 7.00 Ритмниг гимнастика. 7.30 Ажылтыр кижинин суббота эртени. 8.30 ТМА. 8.45 Бистиң садывыс. 9.15 Эртенги хөглүг программа. 9.45 Теннис. 11.15 Режиссер С. Колосовтуң фильмнери. 12.45 «Дем каттыжылга» видеоканал. 14.00 «Экология дугаймында медээлер». 14.15 «Пи» демдек-биле» деп дамчыдылганын арынары-биле. 15.00 ТМА. 15.15 «Музыка киоскизи». 15.45 «Ону шыдаар силер». 16.30 Фильм-шин. 17.55 «Москва хоорай кайгамчык». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм. 2-ги фильм. 18.25 «Майя ары». Хей сериялыг мультфильмнин баштайгы көргүзүү. 18-ки сериязы. 18.50 «Хамчык кижи». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Телефильм. 22.00 Футбол. ССРЭ чемпионады. 23.50 «50×50» телешоу. 03.25—03.55 Теннис.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

6.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Фольклор хевирлери. Билдинмес культуралар». 9.00 Уругларга программа. 10.00 «Кадар он бир» видеоканал. 12.00 «Хууда бодал». 12.20 Арыг хөлчүкте оажын. 13.50 Медээлер. 14.05 Съездиниң дневниги. 14.20 «Россияга даштыкы кижиниң ужуралдары». 14.40 ГФР-де уран чүүл фестивалында. 16.10 «Өскелерге дөмейлешпес кижи». 17.10 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизиниң ажылынын дугайында отчет. 19.10 Владимир Познерниң болгаш Филл Донахьюнуң программазы. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыр удунар, чаштар!» 20.35 Ю. Подниекстин фильми. 21.45 Гольф талазы-биле «Данхилл» кубогу дээш. 22.25 Информастыг хөглүг программа. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.20 «А» программа.

КИНО

НОЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Эльвира-властительница тьмы» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Дикие лебеди» 9.00, 12.30, «Финист—ясный сокол» 10.50, 14.20, «Рыцарский замок» 16.00, 17.50, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Прицелец» (2 сериялыг) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Свидетель» (Венгрия) 13.00, «Храм любви» (Индия, 2 сериялыг) 14.50, 17.30 шактарда.

НОЯБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Эльвира-властительница тьмы» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Дикие лебеди» 9.00, 12.30, «Финист—ясный сокол» 10.50, 14.20, «Рыцарский замок» 16.00, 17.50, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Алеша Птицын вырабатывает характер» 11.20, «Пришелец» (2 сериялыг) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Свидетель» 9.20, «Храм любви» (Индия, 2 сериялыг) 11.00, 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

НОЯБРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Я объявляю вам войну» (Свердловская к/с) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Ничдээ —защитник» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыындыы 9.00 «К/клуб «Сказка» 10.40, 14.00, «Джунгли» (Англия) 12.10, «Эльвира—властительница тьмы» (АКШ) 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

Моол Арат Республиканың бөстин-биле кожа-хелбээ аймактары ажыл-агый, культура талазы-биле дуршулга солчуп бо-ла аалдап келир. Ол ышкаш Уве, Ховд, Баян-Өлүгүй, Хубсугул аймактарының уран талантылыг артистери Тыва республиканың ажыл-ишчилериге солун программалыг концерттерни каш удаа бараалгаткан.

Бо чылдың июнь айда Кызылга улустуң аас чогаалының Найырал аттыг делегей фестивалы болган болгай. Анаа Моолдуң болгаш Совет Эвилелиниң янзы-бүрү нацияларының төлээлери киришкен болгаш уран талантызын сонуургаан. Ол улут байырлалга Моолдан беш аймак киришкен болгаш моол улустуң кожаларын, улусчу ырларын, үлегер чугааларын, тывызыктарын дүрген чугааларын болгаш өске-даа улусчу оюнларын фестивальның киржикчилериге сонуургаачыг кылдыр ойнап берген.

ЧУРУКТА: Моол өөнүктериниң концерт көргүзүү.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунуң редакция коллективи.

РЕДАКТОРНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харысаалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93; 3-36-73;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ өнүмнелел политикизи — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргында — 2-32-75;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери:
□ үлетүр — 3-34-49;
□ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүзе комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 975.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың пинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнелезилеттинген

№ 187 (14687) 1991 чылдың ноябрь 5, вторник ● Садар ортаа 20 кап.

Чер-черден кыска медээлер

Өвүрде Ак-Чыраа ортумаа школазының өренник-чилери болгаш башкылары чоокта чаа Буран-Хөлде Хол-чук-оол Ооржактың удуртканы сигенчи звенозунга дузалажып чорааш.

Шефчилер пресстээн сигенни болуп, сараттаан. Ол хүн бөлүп, сараттаан 92 тонна пресстээн сигенних Чалааты бригадазының малчыннарынга дужаваан.

Шефчилерзен Николай Дамдын, Андриян Күжүгет, Григорий Базыр-оол, Буян Доржукай, Азияна Майынды болгаш оон-даа өскелер шалыпкын, ак сетиилдиг ажылдаан.

Ак-Чырааның школачылары малчыннарга моондаа соңгаар улуг дузаны чедирер.

Монбурар биле Кызыл Уруг Туматтар үргүлүү малчынная ажылдан келгеннер. Хүлүгеген ажылынга хамыжалгалыг, кызыыак болгаш олар бедик көргүзүглерни чедип ап, «Ак-Чыраа» совхозтуң мурааҗы хойжуларны аварган.

Бо чылын шалыпчы малчын өг-бүле төрүүр 100 хой-дан 85 хураганны онча-менди алыр хүлөөлелиг турган, оон хөй хураганнарны алган. Оларның күш-ажылчы чедишкиннериниң кол үндезини — кыштаалаашкынга шыгыны белеткел, хойнуң чайгы семиртилгези.

Эвиген-Даг деп черде аларның кыштаа ыяк белеттеттинген, 11 тонна хире курраг өдекти болген, 16 тонна эки шынарлыг сиген аппарып дужуртуунган. Торүүр 362 хоюн Хам-Дытка чайлагладып семирткен.

Найтын-оол ДАМДЫН.
Ак-Чыраа сүүр.

Сүт-Хөлде чаа турустунган «Сүмбер-Уула» колхозтуң малчыннары кыпка өөгай эвес белеткеннi алган. Хойжулар Делгер-оол Нина Сарыглардар боттарынга күжү-биле белеткээн 7 тонна сигенни, хураганга чадар өдекти кыштаанда курлавырлаан. Олар Чаглак-Дашта кыштагныг сеп-телгезин кылган, аштаарыглап алганнар.

Малчын өг-бүленің 360 баш хоюнуң деңгели шыырак. Эрткен чылдыы дег, олар эки көргүзүүлүг болурунга идегеп турааннар.

Кими-оол ХЕРТИК.

Улут-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң хоюн малчыны Опуйлаа Монгушовна Седин өрткен чазын төрүүр 100 өскүүгө онаалыгыр 90 аналны менди алган. Районда ол багай эвес көргүзүүр.

Опуйлаа Монгушовна чоокта чаа кырган өскүүлерни күрүмеге дужаагаш, оон орнунга 340 баш аналны хүлөөп алган. Улут-Хоюда кыштаанда чедире бергеш. Кодаанда эки шынарлыг сигеп, өске-даа мал чеми чедиртинген. Кажаадарны чылыглаан.

(Бистің корр.).

Тюмень область. Бактың аразынга эки турар деп үлегер чуталының шыныныңга Нижневартовскиде автомобиль сеңгээр заводтуң ажылдаачылары бүзүрээн. Ол бүдүрүлгеге артык кезектериниң өртээнинде дыка аартаанындан ажылдарның кызыырылганы маңаваанны бир онза түшелге чедиргеш. Хосталган ажылдаар черлерге «Татра» автомобильдерни эптеп эгелээн. Анаа хереглээр кезектерни база белдирлерин совет-чех «Татра-сервис» деп кады бүдүрүлге бээр аксен турар. Машиналарның баштайгы болуу белеп, а чылда маңаа 500 машинаны эптээр.

ЧУРУКТА: Нижневартовскиге эптээн баштайгы «Татралар».

А. ЩУКИННИҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

МЭЭҢ ДҮВҮРЕЛИМ

Кичээнгейге ап көрүңер

«Май 1» совхозка хөй чылдарда шөвр-даа, чылгы-даа мал кадарын келдим. Амгы үеде кадайым болгаш мен кайыыс-даа пенсионерлер бис. Хар-назынныыс улуг-даа болза, мал ажылында хевээр бис. Мээң дүвүрелим — бажың айтырыы. Ол дүвүреливистің ужуру мыыгаар эгелээн чүве. Ий суурга ийи өөрт чаа школаны туткан. Үк школаның девискээри болур черге бистің суурнуң алды өг-бүлезиниң бажыңнары турган. Оларның арезынга бистің база.

Делгем, чырык школа дээрге ажы-төлге-даа, адаиелерге-даа чаагай белектир. Анаа удур эвес мен. Ында бистің уругларывыс уруглары өөренип турар. Бистің бажыңнывыс орнунга ийи аал чурттаар бажыңны дөрт аал чурттаар кылдыр эде кылгаш, бирзазин бисте берген. Мээң хуудда бажыңымны совхоз директорунга бергеш. Ол үеде бажың бээр дугайында билдириишкинним киргеш мен. Ам бо хүннерде совхозтуң дирекциязынга-даа, ажылчын комитетке-даа баарымга, сөөн билдириишкиниң чок дээр болган. Хамаатты кижиниң албан черинге киргеш документизин демдеглеп бижиир, ай, хүнүн айтып каан турбас чүве бе?

Совхоз директору, Тыва Республиканың улус депутады Александр Каадыр-оол ам бажыңнар туттуна бээрге, ыяап-ла алыр силер дээн. Бажыңнар белеп болу бээрге, оон алыр болган мен. Алыр дээш чеде бээримге, өске кижиге айтып каан бажың болду. Совхозтуң экономиказын көдүрер нимти ишке багай эвес киржилгелиг болуп келдим. Оны удуртукчулар билир. Чылгычылар аразынга эки көргүзүүлерим дээш совхозтан бажыңдыр эде кылгаш, бирзазин бисте берген. Мээң хуудда бажыңымны совхоз дирекциязы Куштут-Кежиг деп черже көжүргеш, хойжу кижи чурттаар кылдыр тудуп берген.

Бистің ажы-төлүвүс өзүп, улгаткан. Анчы-даа чымыдырал-чурттаалгалыг, өг-бүлелиг апарган. Амгы үеде ийи оглум Александр биле Валерий мээң-биле кады чылгычылап турар. Олар база уругларлыг. Барык дөрт өг-бүле ол бичии бажыңда сыныарлажып олур бис. Улуг уруумнуң кадыы кошкаш, туберкулёзтуг. Ол база бичии уругларлыг.

Бажың талазы-биле берге байдалывысты мооң мурнундагы район удуртукчулары билир чүве. Харын-даа В. В. Содунам маңаа ажылдап турган, чаа туттунар бажың-биле бисти хандырар талазы-биле сүмезин совхоз директорунга бергеш. Ол үеде бажың бээр дугайында билдириишкиннии киргеш мен. Ам бо хүннерде совхозтуң дирекциязынга-даа, ажылчын комитетке-даа баарымга, сөөн билдириишкиниң чок дээр болган. Хамаатты кижиниң албан черинге киргеш документизин демдеглеп бижиир, ай, хүнүн айтып каан турбас чүве бе?

Совхоз директору, Тыва Республиканың улус депутады Александр Каадыр-оол ам бажыңнар туттуна бээрге, ыяап-ла алыр силер дээн. Бажыңнар белеп болу бээрге, оон алыр болган мен. Алыр дээш чеде бээримге, өске кижиге айтып каан бажың болду. Совхозтуң экономиказын көдүрер нимти ишке багай эвес киржилгелиг болуп келдим. Оны удуртукчулар билир. Чылгычылар аразынга эки көргүзүүлерим дээш совхозтан шаанадыр, маңгадыр-даа шаг болган мен.

Бо чылын чылгы-биле кады суурнуң бейеен ажыг моңдурга, казырезың онча-менди карактап, кадаргаш, оны көдээ Советке хүлөөдүп бердим. Бо берге үеде уругларым уруглары болгаш алботтарывыс — шупту 15 кижи бичии бажында сыныарлажып орар хинчээвис ол. Байдалывыс эки-ийдер дээш ам түүү кавчаар ужурлуг бис?

Майдыр ДАЖЫ-СЕРЕН.
Тожу гайон.
Ий суур.

РЕДАКЦИЯДАН: Соолгу үеде «Шын» солунуң көдээ ажыл-агый кылдызынге республиканың чамдык хоочун-даа, аныяк-даа малчыннарындан эвээш эвес чагаалар кээп турар. Оларны дүвүреди турар айтырыг чаңгыс уткалыг боор-дур: чурттаар оран-саваанның чегейи ажылдан, алыр акша-но-пеектің эвээри, амыдыраа-чурттаарының берге аварганы. Майдыр Дажы-Серенниң чагаазының утказы база ындыг. Өг-бүле кежигүннери хөй, чурттаа олурар бажыңы бичии, тар-дыр. Бир эвес оон чагаазында кирген фактылар оон амгы амыдыралы, чурттаага байдалы-биле дүгүүн турар болза, совхоз директору, Тыва Республиканың улус депутады Александр Каадыр-оол. Ий көдээ Советтиң удуртукчулары бо ажылчынга авзын турган сөзүн аң амыдырал кырынга бадыткаары артыкандыр.

«ХОМУДАЛЫМ ҮЛЕШПЕС АРГАМ ЧОК»

Силерден арга-суме айтырыш, дуза дилеп бижип олур мен. Чылдым-на чагыдыл алыр солунум-биле, силер-биле хомудалым улешпес аргам чок-тур. Бии-Хем районнуң «Өөк» соехозунда хойжудан ажылдан чоруур мен. Өөм эвзи-биле хой кадаргаш, беш чыл болдувус. Баштай хурагаммар кадарын турдувус. Оон соонда төрүүр хой хүлөөп алган бис. Ийи чыл улаштыр бир дугаар төрүүр хой кадардывыс. Дүк планын ажыр күүсеттинис. А хураганны чедир албайн бардывыс. Төрүттүүген хураганнар шала кошкак болгулаан. Чок болза, четпес, хеңзиг чүвелер төрүттүнер-дир. Оон каш хоңдур азырап чорда-ла, өлүгленгаар-дыр. Хоювустуң чамдыкы ада салган.

Кызылга лабораторияга хынадырга, хойлар шупту бруцеллёзтуг болган. Ол аарыг бодумга база халдаан. Хол-бут, чүстер аарыыр, дыка берге-дир. Ол хоювусту дораан дужаапкан бис. Оон база бир дугаар төрүүр аныяк хой хүлөөп алдывыс. Ол хоювустан база хураган четче албаан бис. Оон чамдык кезин база-ла ара салган. Чүгле 101 хой ооңдаан. Хураганнарывыс чамдыкы өнезиинге дегдиргеш алгын. Совхозка чүгле чүс ажыг хураган дужаадывыс.

Бо бүгү чүдеп болуп турарыл дээрге мындыг. Шуптувустуң четпес ажылывыстан, харысалга чогувустан болуп турар. Ыаңгыя зоовет-специалистер ажылынга кончуг харысалга чок боор-дур. Кажан хойну кыргаан соонда көөрге, караюка чаржыпчыг, кэргенчиг. Кежин эъди-биле катай чүү-даа чок ыындыр, чара кескилеп каапкан болуур. Чамдык хойларның эмиглерин одура кезип каан такарылгалар турду. Ындыг хой хураган эмзирип шыдакас болгай, оларның ол чери чайын дыка куртуур, орта семирбес. Хой кыргыыр черге оны хайгаараар зоотехник-даа, бригадир-даа көзүлбес ышкажыгай. Кыргычы аныяк ооңдардан хойну кеспейн көрүпер деп дилээрге, хой күш четтирбес, тепкиленир-дир деп хыйланыр-дырлар.

Хой чуурда база ындыг. Тускай эртемниглер аңаа кээр эвестер. Оон ыкай, хойнуң эдерилгезин базада эрегелеп эртирип каар. Анаа ой-шаанда кошкарлар салбас. Азы кошкарлар арган, аарыг болуур. Ындыг багай кошкарларны чүге экилеп силер дээрге, оон ыкай чок-тур дээр. Ындыг кошкарларны салгалы чуурук, тас, хеңзиг болуурдур. Ындыг боорга, хой бүрүзүнден кавчап хураган менди доруктуруп алырыл, ынчан?

Оон кадында малчыныыс кандыг чурттап олур, чедерчетпес чүүлү чүл деп сагыш аарып кээр даргалар көңгүс чок. Дус, сугну үргүлүү чедир эккелбес-тир. Сүт 5-6 хонук келбейн баар. Сүркүп турган, куттуруп алыр сен.

Хураган кажаазын эде септеп, кылып берип көрүпер деп ийи чыл дилеп келдим. Улустар чорудуттар бис деп үргүлүү мегелеп-ле келди. Кажааның соогундан хураганнарның өлүп турар чылдагааны ол. Бо чылын база мегелеп кагдылар. Күзүн оны мунне септеп турда, шуут өлүп кээп дүшкен. Оны ол-ла мыштары-биле дуглап каан. А' иттирип каан мыштары хевээр. Кажаа ийленип чыдып алган, эжиктери хагдынмас, хаалары ирик, шаарап. Чазын хаалы ийи катап токтуп баткан, ынчан кылган аттыг болуп, карак чаап каан. Хой кажаазы база ындыг байдалда. Дүжүнүр ийи-үшдаа удаа ойлуп кээп дүштү. Ноттарывыс кыдыындан чыдыглап, доеурак топ турувуста хаалы сөктүп бады барды. Эжиктер саңдан үнген. Оларны кылып берилер деп ийи чыл зорежип келдим. Ам-даа сураг. Ам кажаар, чылдым-на калбак мыштар кажаап, ортузунга өдек урап ап турдувус. Ындыг боорга дыка бергедир. Соок, доң кажааларга хураган хамаанчок, улут хойлар безин өкше аарып, өлүп турлар ышкажыл. Ындыг кажаага хойлар ара салып турбайн кавчаар.

Мал бажын өстүрер, оон чаш толуп онча-менди алыр деп солунмарда бижип, радиога дыңнадым, телевизорга чугаалап-ла турар. Кижи оны дыңнаап, көргеш, аңаа хейде-ле мунгараар-дыр. Ындыг байдалга турган, чаш малды кавчаа онча-менди алыр кижи боор мен шаанадыр.

Айтырыг тургулуп, даргаларывыңа шуптузунга четтим. Кээп корп-даа турдулар. Дораан хемчээн алыр бис дээш чорүй баардар. Оозу мегге чүве болуур. Бо хүнге чедир мекээ кандыгдаа дуза чедирбедилер. Директорувус В. П. Айыыкдаа, зоотехник Р. Х. Басоол-даа, бригадир А. Ооржак дээш база өскелер-даа. Даргаларывыс шөлөөлеп алган, сагыш амыр чорупкан. Орнунга артаан улуска баарга, база хоржок-тур. Директорун, зоотехникни тоовайн, аңнан чоруттарга, бис кавчаар бис дээш. Ам ынчы дүшту. Ам база хамык мал өлүрериис ол бе? Бо-ла бүгүнүң соонда бруцеллёз кижи чаңгыс мен апаар болгай. Ам кавчаайн, кымдан дуза дилээр мен. Моон соңгаар кавчан ажылдаар, амыдыраа-чурттаар бис, бергезин аа. Өске совхозтарда байдал кандыгын, өске малчыннар сетиил-хоюнуң мөзүбиле үлежир боор дээрзиге бүүрен артын.

Вера КУЖУГЕТ.
Бии-Хем район.
«Өөк» совхоз.

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ДООСКАН

МОСКВА, ноябрь 2. (СЭТА). РСФСР-ның улус депутаттарының бешки Съездиниң соолгу хүнү Конституция комиссиязының даргазы, РСФСР-ның Президентизи Борис Ельцинниң Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелиңе талазы-биле ажылдың чоруп турарының дугайында илетилиг-биле эгелээн. Амгы үеде чуртта «конституция талазы-биле ханы кризис» илерер турар деп, ол медегээн.

Илеткел талазы-биле санал-оналга солчулгазының соонда, Конституцияның киирип келген төлевилелери медээ кылдыр съезд хүлөөп көргеш. РСФСР-ның Дээди Советкиге Конституция комиссиязы-биле кады киргеш санал-оналдарны барымдаалап турган, чедир ажылдап кылырын база 1992 чылдың март-апрельде эрттирери көрдүүн турар РСФСР-ның улус депутаттарының эдилелиг-съездизинге киирип кээрин дааскан.

ССР Эвилелиниң составынга кирип турган 14 республиканың Дээди Советтериге кыйгырыгны съезд хүлөөп алган. Национал-эвезин саңныг төлөлекчилериниң — РСФСР-ниң үеделин чуртталчылары болуурларының эргелериниң база хосталгаларының магадылаалдарының дугайында ийи талалыг тускай нерелерни азы дугуржулгаларны РСФСР-биле чаарын дургедедирин Россияның депутаттары кыйгырган.

Украинаның, Белоруссияның болгаш Россияның хамаатыларына угулганы хүлөөп ап, славян республикаларның чаңгыс аай чоруунче, «хан төрел харыслаалары успезинче» кыйгырган.

РСФСР-де байдалды турумчудун быжыглаар болгаш оон девискээрнин бүдүн-бүрүн чоруун хандырарының талазы-биле хемчеглер дугайында хоойлуждуулга аксынын хүлөөп алырын съезд Дээди Советке дааскан.

Республиканың Дээди Советинің составын 20 хуу чедир чаарткан.

Съезд РСФСР-ниң Дээди Советинің Даргазының орадаачыларын соңгаан. РСФСР-ниң Дээди Советинің Даргазының бирги орадаачылыгка Сергей Александрович Филатовту, орадаачыларынга Юрий Михайлович Воронинни, Владимир Филиппович Шумейкону Юрий Федорович Яроту соңгаан.

РСФСР-ниң Дээди Советинің Даргазы Р. И. Хасбулатов түүнеп сес чугаалаан.

КУРУГ ОРАР БИС БЕ?

Барыын-Хемчик районунуң баштавр черинің даргазы Кызыл-оол Туматович Тас-оолга дуза бергеш:

— Силерниң районнуң амыдырал байдалы кандыгы? — деп айтырдым.

— Байдал чүгээр, садыг-саарылга ажырбас, бараан-сараакны Красноярск, Хакасиянның хоорайларындан болгаш өске-даа черлерден керээ чарган, эвиеп, чоннуң хандырып турар-дыр бис — дидир. Шынаа-да, Кызыл-Мажалык садыы черге эки чорду, восаа аймаа, эвт, үс дээш, чүүү чок дээр.

— Бистің Өвүр районунда садыг-саарылга хиреліг болдур ийин — дидим.

— Ындыг боор харын, ындаа Моол бар чыда, силерниң аъш-чем магазиннерге киреннге, мада чүгле 2 сорт бараанар бар чорду. Дус, уксусная кислота, ол-ла. Хей садыымга кирдим, ында чүгле эрги шагнын шуваагчы берт бар. Ол районнуң даргазы, специалистери чүүү ажылдан турар улус чүвел, чүгле фондуже коруп, оны маңаа орарга, үүү боор чүвел? — деп, мени шоодуп кагды. Шынаа-да, оон келгеш кердум. Аъш-чем садыында ам чаңгыс сорт бараан — ыяк арткан болду. Ынчалза-ла демги дустарны 3 магазинде садып турарын көрдүм.

Мадон МОНГУШ.

Говорарын «Шынны» агар саныче шилгилерин дилеп.

Рынок болгаш амыдырал

ХАМЫК УЖУР ХАНДЫРЫЛГАДА

Рынок. Рынок... Амгы үеде кижи бүрүзүнүң аксындан үнер сөзү-ле рынок болу берген. Бүдүрүлге бүрүзү рынок харылзааларынче шилчип турар амгы үе-чадада рынок деп сесту билбес кижи барык чок апаргаш дизе частырыг черле турбас. «Тыва Республикада улус ажыл-агыйын чогумчалыг болдуранының болгаш рынок экономиказынче шилчиринин программазын» боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл-чорудулганың планнарын күүседир сорулга-биле Тываның автомобиль транспортунуң девискээр-бүдүрүлге каттыжышкыны болгаш оон бүдүрүлгелери чамдык ажылдарны кылып келген.

Планнашкынны боттуседайлаш кылыр, керээлерни боттары чарар, материалдыг болгаш моральдыг идиг бээр, сан-ны болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээр эргелерни бүдүрүлгелерге берген бис.

Рынокче шилчиринин айтырыглары, кижилерни ажылдап турар черлериге, коллективтерге ажыл-агыйны чорударының амгы методтары, түүмел көргүзүглери, алдыңган орулганы барымдаалар материалдыг идигни бээри болгаш күш-ажылды төлөөри, бүдүрүлге чорудулгазынга, оон чарыгдалдарынга үчёт болгаш контрольду турүзары дээш чижектиг айтырыгларже соолгу үеде кичээнгейни күштелдирген бис. Ынчалгаш бистің ажылчыннарывыс экономиктиг реформаның ужур-утказын шоу биле берген.

Бистің бүдүрүлгелеривис 1986 чылдан бээр долу болорулга-чарылга болгаш боттандыралдырышкынга ажылдап келген. Ажылды башкарарының шак ындыг деп шилгелиг аргаларынче шилчиниис ажыттыг боор турар. Бегүнгү байдалывысты алыр болза, көргүзүглериис черле шоу ийин. 18 бүдүрүлгелериистен чаңгыс-даа карылгалыг ажылдап турар бүдүрүлге чок. Бо чылдың эрткен тос айларында 14,9 миллион рубль арыг орулганы болдувус. Нинти орулганың хемчээли 58,7 миллион рубль болган. Күш-ажылдың бүдүргүлүү эрткен чылдың бо үеин-биле деңизээрге, 4,8 хуу ортумаа шалыг төлевири 106,6 хуу өскен.

Бүдүрүлгечи бедик көргүзүглериг ажылдаар деп бодаар болза, социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр аңаар дүрзин утпайн турар бис. Ажылдап турар кижилерге, ажылчыннарга, чоларчыларга таарымчалыг байдалдарны турүзүп бербес болза, эки чүве көрбес деп чүвени билип турар бис. Чогум-на ынчангаш кижилерни ажылдап турар черлериге, оларның амыдырал-чурттап турар черлериге социал-амыдырал айтырыгларын эки-ийдериниче доктаамал кичээнгейни салып келдивис. Бо айтырыгларны шиитпирлеп албайн чыткаш, кавчап орулгалыг ажылдаарыл? Каттыжышкынны-даа, автобудүрүлгелериниң-даа удуртукчулары социал айтырыгларже соолгу үеде кол кичээнгейни угландырган. Бүдүрүлге черлерни таарыткан, эде дериниче, социал амыдырал объектилерин тударыга чылдың-на хөй акша-хереглиин үндүрүп, чаргдап келген бис. Чылдыңна капитал салыышкыннарга 6-7 миллион рубльди чаргдап келдивис. Бо чылын 9 миллион ажыг рубльдя бо сорулгага ажыглаары көрдүнген.

Бо чылдың эрткен тос айларында 3950 дербедчиин метр чурттаага шилгеп ажылдага киирген. Чаа туттунган ол бажыңнарда 76 өг-бүле чурттап эгелей бергеш. Чыл төнгүүнге чедир амдаа 90 квартираны тутканы, ажылдага киирер деп турар. 1992 чылдың бирги кварталында Бөлүк хоорайга каныынга-даа сес аал чурттаар үш бажыңы, үшкү квартала 60 кижи чыда эмнедир черлиг, 150 кижи ажы шиитилеп эрткен болур поликлиниканы ажылдага киирери көрдүнген. Бистің ажылдаачыларывыстың кадышылын эки-ийдер талазы-биле ажылга ол-даа болза, идиг болуур ужурлуг. Бистің ажылдаачыларывыстан 150 хире кижи чылдың Уш-Белдирде болган Сочиде курортларга кадышылын эки-ийдеп, дыштанып ап турар.

Ажылывыста бар боор турар эки талаларывыс мындыг-дыр. Чедир ыыдылмайн турар түүлдериис эдерик. Оны ажыы-биле чугаалаанны дюре боор. Ниити ажыглалдың транспорту-биле чүк спортчүүгүн хемчээли эрткен чылдың бо үеин-биле деңизээрге, 87,9 хуу болган. Чүк саарылгаын трансспортчудар база-ла күүсеттейн баргын. Чүк спортчү 8 автобудүрүлгелеринис теп чүгле 1 дугаар АТБ база Ак-Довурак АТБ-ни плашын күүседип алган. Мында чылдагаан-на хөй. Шимчээр составтың материал-техниктиг хандырылгазын «аскап» турары кол чылдагаан боор турар. Бегүнде акумулятор шуут тыныжбастаан. Оон өртээ 10 ажыг катап улгаткан. Моон мурнунда чылдарда акумулятор өртээ 60 рубль турду. Ам бир акумуляторну 800-тен 1000 рубль чедир өртеевис садын алыыр дээр-дир. Амгы үениң аккумуляторларының конструкциязы база өскерилген. Оны септеп-селип алыр арга ол чок. Кымар-чаар материалдар, авторезина-биле материал-техниктиг хандырылгаа бергеден турар бис.

Шимчээр составты садын алырының айтырыгларын база-ла бистің дүвүредип турар. Шимчээр состав, артык кезектер-биле хандырылга айтырыгларын дээш каттыжышкынның харысалгалыг ажылдаачылары чуртун машина кылып турар заводтары-биле барын-ла хунуң чыгыы харылзаа турдуп, ол черлерге чоруп турар. Венгриядан ап турар «Икарус» автобустарывыстың валютага садар-дыр. Ынча валютаны кайын-чүдеп тын алыр бис. Солчуттар бараанларывыс база чок боор көөр. Бир «Икарус» садын алыр дээр болза, оон өртээ бистің акшавысче шилчидер болза, 400 мун рубль чеде бээр-дир. Тываның хөмүр-дажын Венгрияга сатканы, оон «Икарустар» садын алыр бе деп бодал база турду. Хөмүр-дажны ынча ыракта Венгрияга чедир түнүп-биле спортун чедирериг? Оны спортур шууделіниң кайы хире болуруп база санап турдувус. Оон чүү-даа бүтпес болган. Анаа-ла хей черге хей чарыгдал тудуер аваар чүве-ле болуу. Улут мараанга таварыжып болуур.

Спортулге хемчээлиниң база бир кудулаан турар чыдагааны мындыг. Тывага берип турар хандырылганың хемчээли кыскырылганындан спортур чүүл эккелгеш. Транспортчулар чыл эгезинде дыка хей черлер-биле керээ чарып алган турган. Ынчалза-да чамдык черлериге спортур чүүгү чок болуп келирге, ол чарып алган керээлерин ара сонсаткан. Мында чылдагаан-на хей. Чижээ, тудуг организациязы ийиги-бир объектиги тудуп эгелеп, тудуг материалдары-биле хандырылга үстүп турун боорге, автобудүрүлге-биле чарып алган керээнин ара үзүп каптар боор-дур. Тудуп эгелеп тудуун ара каапкан баар-дыр. Ынчан келирге, автотранспортчулар ийи спортур чүүгү чок болуп келир. Садыг шугумунда байдал база-ла ындыг. Абакан-да баазаларда болгаш демир-орун станциязында чүдүрер түк чок болгулаар. Оон түнелиниде чоладчылар өске черлерден спортур түк дилеп, хей те-шин база чидирип турар. Шагаан-Арыгда цемент заводунуң, кызылда хей кежиндеп тон даараар фабрикаларын-даа тудуглары шуудаайн турун берди мынаамы. Ол тудуглар база-ла бистің автобудүрүлгелериис-биле түүн спортур керээнин чарып алган турган болгай.

Спортулге хемчээлиниң кудулаанымы база бир чыдагаамы мындыг чүве. Бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-ашаалаандырышкынче шилгээн соонда, бүдүрүлге бүрүзү ашаа-тогериктиг санап өөрем берген. Моон мурнунда чылдарда транспорт ачылап алган бүдүрүлге, организация күүдеынча рейстиг, ынча төнгүүнгүү спортшеи даа, иске шыныыга бижип берип, кунуниин ашаа-хереглиин тогеглеп турганы чаңгыс эвес болгай. Ам рынок харылзааларынче шилгилеге үеинде бодунда чаңгыс-да мөлеек артыкка үндүрбес даа турдур апаргаш шаг шыныыл. Ынчаннас болза, шуут ядаран каар ыйнаан. Ам ынчаар ажылдавас болза, хорзок деп чүвени кижи бүрүдү, удуртукчу бүрүү-биле берген. Ол шыы. Рынокче шилгилеге үеинде чүгле ынчаар амыдырал-чурттаар аваар.

Мария ТУРБИНА.

«Тыва автотрансс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чилгине директорунуң экономика талазы-биле орадаачысы.

«Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу

I эге

Ниити түүлдери

1 түүл. Тыва Республиканың референдуму деп билиишки

Тыва Республиканың референдуму (республика референдуму) — республиканың күрүне болгаш ниитилел аажы-бүрүзүнүң эн чугула айтыырларының талазы-биле бүтү чоокуй бадыжаашкыны-ыр. Республика референдуму-биле хүлээп алдынган шиитпирлер юридиктиг дээш күштүг болгаш кандыг-бир бадытжашкынны хереглевес база Тыва Республиканың бүтү девискээрине күүсеп ажыглаары алган болур.

Күрүне бюджедин өскертир дугайында, үндүрүглер дугайында, хөй-ниитинин корум-чурумун, хамаатылардың кадыкшылы болгаш аймык чок чоруун хандыраар талазы-биле онза хемчеглер дугайында РСФСР-ниң болгаш СССР-ниң эргелел башларыглаарга киирген айтыырлар, националдар аразынын харызалаарының айтыырлары референдумга киргеи турул болбас.

2 түүл. Тыва Республиканың хамаатыларының референдумга киржир эргези

Тыва Республиканың 18 хар четкен хамаатыары референдумга киржир эргелиг. Эмиеле азбан черлерде доктаамал эмнешкинде турар болгаш харыысалгаанын мелерел билбес деп судтун хүлээп көргени психика талазы-биле аарыг хамаатылар, а ол шыкаан судтун шиитпелии өзугаар хосталга казаан черлерде турар кижилер референдумга киришес.

Ылыгуруудан, социал болгаш эт-хөреги байдалынан, сеил-ноы болгаш национал хамаарыглазыдан, эр-хөрээжеңнеңнеңн

«Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу

(Төнчүү. Эгези 2-ги арыда).

Референдум комиссиялыының даргазын, даргаының оралакчызын, секретарын азы кежигүүн оларның хүүгүнде билдиринишкинин азы хөй-ниитти организациялыкын, күш-ажылчы коллективинин, референдумуун инициативтиг болгуун, хөй-ниитти бот-тускайлак ажыл-чорудулга органынын, чүрүттүп турар черинин айы-биле хамаатыларын, шериг кезектериниң айы-биле шериг албаныларының хуралының саналдап келгенин ёзугаар комиссияда хүлүүлгелериниң комиссия тургускан орган хостаан түрүп болур. Комиссия составына чаа телевидениинин делегилериниң база бадылаарын бо Хоойлуда доктааткан чүрүм ёзугаар боттандырар.

27 чүүл. Референдумга киржир эргелиг хамаатыларының даңзыны

Референдумга киржир эргелиг хамаатыларының даңзынын референдумуун участок бүрүзүнүң, айы-биле референдум комиссиязы тургузар болгаш аңаа оон даргазы база секретары ат салыр.

Улус депутаттарының хамаарышкан түе чер Советинин күүскомунуун берген медээлериниге үндүрүлүп даңзынын тургузар. Шериг кезеңде тургустунган референдум участогунуң айы-биле даңзыны шериг кезеңнин командирининг берген медээлериниге үндүрүлүп турзар.

Референдумга киржир эргелиг болгаш даңзы тургузар үеде участоктуң девискээринде доктаамал азы түр ада чүүрүп турар бүгү хамаатыларны даңзыга киирер. Шериг кезектериндем дашкаар чүрүп турар шериг албаныларын, чүрүп турар черинин айы-биле ниити чүрүм ёзугаар даңзыга киирер. Референдумга киржир эргелиг хамааты чаныстан хөй эвес даңзыга киргеи турар.

Даңзынын бүгү-ниити таныжын көрүп дээш референдумуун участок комиссиязының бажыңына референдумга чедир бир ай бурунгаар азар, а ол ышкаш өске-даа аргалар-биле хамаатыларга чедир таныштырар.

Даңзыга киирбээнинге, шын эвес кииргенинге азы даңзыдан үштүп каалынынга, а ол ышкаш даңзыга чүге эвес бижиттингенинге хамаарыштыр хомудалды хамаатты бүрүү киирер эргелиг. Даңзыда шын эвес киирген түүлдер дугайында билдириишкинин референдумуун участок комиссиязы ийи хонук хуусаадан орай эвесте, а референдумуун будуузунде болгаш хүүнде киргеи билдириишкинин доп-дораан чугаалажып коор, эргежок чугула эдилгелери кылыр азы билдириишкинин хүлээп албаан дугайында барымдаалыг шиитпирниг хоолгазын билдириишкин эдилге бээр хүлүүлелиг. Ол шиитпирге хамаарыштыр хомудалды район (хоорай) суд шиитпирлериге дүүштүр эдилгеи референдумуун участок комиссиязы даңзыга доп-дораан киирер.

28 чүүл. Бадылаашкын бюллетени

Референдумга тургустунган айтырыгның азы шиитпир телевидениинин бижимелин, бадылаар кижиниң түвел-соруқ илергейлериниң чижектерин: «Бадылаары дээш» азы «үдур» деп бадылаашкын бюллетенинге айтып бижиир.

Шиитпирлериниң эдилги каш немелге телевидениин референдумга тургустунган таварылгада оларның шуптүүн чаңгыс бюллетеньге киирер болгаш дес-дараалап дугаарлаар, шугумнар-биле бот-боттарындан ангылаар болгаш тус-тузунда ажылай бадылаар.

Ямы-бүрү шиитпирлер телевидениинин талазы-биле референдумуу эртиттирер таварылгада, ол ышкаш Тыва Республиканың референдумуу-биле кады чаңгыс хүн эртиттирер таварылгада саналдаан шиитпирлериниң бүгү телевидениин ямы-бүрү өөнүг бюллетеньнерге парлаар болгаш оларны бот-боттарындан хамаарылга чок кылдыр тус-тузунда бадылаар.

Бюллетеньнериниң хевирин болгаш бижимелин референдум хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте референдумуун Төп комиссиязы бадылаар.

Референдум хүнүнге чедир 15 хонуктан орай эвесте участок комиссияларын бадылаашкын бюллетеньнери-биле округ комиссиялары хаидырар.

IV эге

Референдумну эрттирери

29 чүүл. Референдум эрттиринин үе-шагы

Бүгү участоктарга бадылаашкынны түс черинин шага-биле 7-ден 22 шакка чедир чорудар. Бадылаашкынның үе-шагының дугайында участок комиссиязы референдум хүнүнге чедир 15 хонуктан орай эвесте хамаатыларга дыңнадыр.

Даңзыга киирген бүгү хамаатылар бадылаашкында, эмнелгелерде участоктарга бадылаашкын 22 шактан эрте доозулган түрүп болур.

30 чүүл. Хуусаа бетинде бадылаашкын

Референдумга киржир эргелиглериниң даңзынына киргеи хамааты Тыва Республиканың девискээриниң дашкаар чорууру-биле холбаштыр референдумга киржир аргазы чок болу бээрин референдум хүнүнге чедир 15 хонуктан орай эвесте билип алыр болза бадылаашкын бюллетенин участок комиссиязынан ол алыр эргелиг. Референдумга киржир эргелиг өскелерниң даңзынына ол ынчаарда адын салыр.

Хамааты бюллетеньнин доолдурган соолунде оны чаагаа хавынга сүүкаш, бадылаашкын чажыдын хандыры-биле хырбалаар болгаш комиссияның таныжы-биле дилеп бижилгеер. Ол чагаа хавын эжиттайн, референдум хүнүнге чедир кадагалаар.

31 чүүл. Даңзыдан ужулган дугайында шиитпирге

Референдумга киржир эргелиглериниң даңзынына киргеи хамааты бадылаашкын даңзынына оны киргеи участоктуң бажыңына референдум хүнүнде чедир аргазы чок болу бээрин 20 хүнден орай эвесте билип алза, даңзыдан ужулганының шиитпирлериниң референдумуун участок комиссиязынан ол алыр эргелиг, ол дугайында бадылаашкын даңзынына чогуур демдеглелди кылыр. Даңзыдан ужулганының шиитпирлериниң алганын хамаатының ат салыышкыны-биле бадыткаар.

Тыва Республиканың хамаатыны даңзыдан ужулган дугаймда шиитпирлериниң көргүзүүрге, Тыва Республиканың девискээринде кайы-даа участокта бадылаашкынны немелге даңзынына ол киргеи турар ужуруг.

32 чүүл. Референдум хүнүнде бадылаашкын

Референдумуу эрттирер хүнде комиссияның кежигүүнери, политиктиг болгаш хөй-ниитти өске-даа организацияларының болгаш массалыг шимчээшкиннериниң, күш-ажылчы коллективтериниң, хамаатылар хуралдарының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң телевидениилери олуржуп турда, бадылаашкын хааржактары кандыгбир чүүлдерден хостуг бе бээрин участок комиссиязының даргазы хынаан коор, а оон соолунде оларны дилеп дугдаар.

Бадылаашкын бюллетеньнерин референдум киржикчилериниң даңзынын ёзугаар хамаатыларга паспортун азы хамаатының болуп шынныктаан өске-даа документинин көргүскен соолунде бээр. Хамааты кижи бюллетеньни алган соонда, даңзыда бодунуң фамилиязының дүжүүрүн адын салыр.

Бадылаашкынга киржир эргелиг хамаатылар чептүг чылдагаанар ужурунда бадылаашкын участогунга, кажан көөн ыңдавас апарган таварылгаларда, оларның бижимел билдириишкиниери барда, участок комиссиязы ол хамаатыларның саны чүрттаан турар черлеринге, хөй-ниитти хайгааракчылары көрүп турда, бадылаашкынны организастаарын комиссияның ийи кежигүүнүге дагзыр.

Хамаатылар бюллетеньнерин чажыт бадылаашкын кабималарынга бот-тускайлан долдурар. Оны ынчаар кылып шыдавас хамааты бодунуң шилип алганы-биле участок комиссиязының кежигүү азы хөй-ниитти хайгааракчызы эвес, өске кижини кабинаже чалап болур. Хамаатыларның хуусаа бетинде долдуран бюллетеньнерин болгаш участокка кадагалаан бюллетеньнерин участок комиссиязының даргазы комиссия кежигүүнери болгаш референдум хүнүнде хөй-ниитти хайгааракчылар көрүп турда, бадылаашкын өскеннинде бадылаашкын хааржаанче суп киирер. Ынчарда чагаа хаптарының будунти комиссия таныжының барын бадылаашкын даңзынында демдеглеттиген чагаа хаптарының санынга дүжүрүп хынаар.

Референдумуң киржикчиниң бадылаашкынга киргеи айтырыга хамаарыштыр бодунуң күжел-соруун илергейлевишаан, бюллетеньде бижиттингеи — «Бадылаар дээш» азы «үдур» деп харыларының кайы-бирээзин балаар.

Бир эвес алаан каш референдумнар хары үгда болур болза, бадылаар кижи оларның кайызынга-даа хамаарышкан бюллетеньни доолдурар.

33 чүүл. Бадылаашкынның санаары

Бадылаашкын доозулган дугайында комиссия даргазы чарлаан соолунде участок комиссиязы бадылаашкын хааржактарын ажыдар. Хааржактарны ажыдар мурнуу чарыында участок комиссиязы ажыглаттынмаан бүгү бюллетеньнерин санаар болгаш ол дугайында протоколду тургузар.

Бадылаашкын даңзыларынга, оон иштинде немелге даңзыларга үндезилээш, хуусаа бетинде бадылаар дугайында хамаатыларның „билдириишкиниериниң, бажыңынга бадылаар дугайында билдириишкиниериниң комиссия барымдаалавышаан, референдум киржикчилериниң алган бюллетеньнериниң ниити санын санап тодаргайлаар. Ап чораан бадылаашкын хааржаанга бюллетеньнерин ажы санаар. Ынчаарга бюллетеньнериниң санын бажыңынга бадылаар дугайынга дилег кылган билдириишкиниериниң саны-биле дүүштүрер. Бадылаашкын хааржактарында бюллетеньнериниң санын ёзугаар комиссия мындыг чүүлдерни тодарадыр:

бадылаашкынга киришкен хамаатыларның саны;

референдумга киргеи шиитпир телевидениин дээш берген бадылаашкынларның саны;

удур бадылаашкынларның саны;

күш чок деп санаттынган бюллетеньнериниң саны.

Харыының кайызын-даа балаваан азы кайызы-даа кады балаттынган бюллетеньнерни, а ол ышкаш бадылаттынган хевиринин эвес бюллетеньнерни күш чок деп санаар. Бюллетень күштүг дээрзинге хамаарыштыр чигзинишкиннер бар болган таварылгаларда участок комиссиязы шиитпирни хүлээп алыр болгаш ол таварылгаларның самын протоколга демдеглаар.

Бадылаашкынар түннелдерин бадылаашкынның участок бүрүзүнде саналар. Хары үгда алаан каш айтырыларны киргеи азы бирээден хөй референдумуу эрттиргеи болза, бадылаашкынарның түннелин оларның түс-тузунга хамаарыштыр ажыг-ажыг санап үндүрер.

34 чүүл. Бадылаашкынар түннелдериниң талазы-биле протокол.

Бадылаашкынарны санаан түннелдерни участок комиссиязының хуралынга хынаар, чугаалажып коор болгаш ийи экземпляр кылдыр тургускан протоколга киирер.

Протоколдарны будуктуг азы шаригтиг демир-ужукдер бадылаашкынарның самы;

күш чок деп санаттынган бюллетеньнериниң самы.

Харыының кайызын-даа балаваан азы кайызы-даа кады балаттынган бюллетеньнерни, а ол ышкаш бадылаттынган хевиринин эвес бюллетеньнерни күш чок деп санаар. Бюллетень күштүг дээрзинге хамаарыштыр чигзинишкиннер бар болган таварылгаларда участок комиссиязы шиитпирни хүлээп алыр болгаш ол таварылгаларның самын протоколга демдеглаар.

Бадылаашкынар түннелдерин бадылаашкынның участок бүрүзүнде саналар. Хары үгда алаан каш айтырыларны киргеи азы бирээден хөй референдумуну эрттиргеи болза, бадылаашкынарның түннелин оларның түс-тузунга хамаарыштыр ажыг-ажыг санап үндүрер.

35 чүүл. Бадылаашкынар түннелдериниң талазы-биле протокол.

Бадылаашкынарны санаан түннелдерни участок комиссиязының хуралынга хынаар, чугаалажып коор болгаш ийи экземпляр кылдыр тургускан протоколга киирер.

Протоколдарны будуктуг азы шаригтиг демир-ужукдерни бадылаашкынарны доозулган соолунде он хонуктан орай эвесте референдумуун Тыва Республиканың чонунга массалыг информация чепсектерин дамчыштыр дыңнадып чедирер.

Кайы-бир округка азы участокка бадылаашкын түннелдери күш чок деп саматтынган таварылгада ол округка азы участокка дагын бадылаашкынны ийи неделя дургузунда кылырын референдумуун хамаарышкан комиссиязына референдумуун Төп комиссиязы дагзыр эргелиг. Референдумуун Төп комиссиязының шиитпирлериниге хамаарыштыр хомудалды ол шиитпирлер хүлээп алдынган хүндеп соңгаар неделя дургузунда Тыва Республиканың Дээди судунга киирип болур.

Референдумга хүлээп алдынган шиитпирни референдумга киргеи айтырыг талазы-биле соолгу бадылаашкынның хүнүндеп соңгаар чели хонуктан орай эвесте чарлап парлаар болгаш референдум шиитпирлериниң бодунда өске хуусаа айытынмаан болза, парлаан хүнүнде ол күштүг болур.

37 чүүл. Референдумуун хүлээп алган шиитпирин үүле референдум-биле өскертир азы күш чок болдурар.

VI эге

Референдум дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харыысалга

38 чүүл. Референдум дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харыысалга

Тыва Республиканың хамаатызының азы болук хамаатыларының референдумга киржир агитациязы чорудар эргелиг оларның хостуг боттандырарынга күүлүүлүнүнүн, мегелээринин, кыжаныышкынарының азы садып хөлилээринин аргазы-биле моонда таан кижилерин, а ол ышкаш референдум документилерин өөгеэрээн өскерткен, ат салыр хуудустарга мегге бижимелдер киирип, бадылаашкынларны өш-биле шын эвес саналаан, бадылаашкынның чажыт болуун хамыткан инициативтиг болуктерниң азы референдум комиссияларының кежигүүнериниң, күрүне азы хөй-ниитти организацияларының, организациялардың албан-думаттыг кижилерин күштүг болдун турар хоойлужудулганга дүүштүр кеземче азы административтиг харыысалгага киирер.

Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың октябрь 2.

КАДЫЫМ ЭКИЖИДИ

Аржаан менээ ыңгыар дуралаамын бижип өөрүн. 1965 чылда Улут-Хемде «Чодураа» совхозту даргалап турдум. Ынчан ол черник эмчилери гастриттеи аараан-дыр силер деп тодаткан. Оон Пятигорск курортунга дыштанып чордум. Ол эмнеп чораан, сегивээн мен. Дараазында чылда Тарыс аржаанынга баргаш, 10 хонук изиг аржаанга чиненип эктип, ижип эмненген мен. Оон чемашка-даа кире берген мен. Харын-даа мал-маган ышкаш семирий бердим. 1966 чылдың төнчүүнде «Тере-Хөл» колхозун даргалаалыг чорутканам. Аңаа турган база-ла демги аржаанга эмнеп дыштаанам, гастриттен шуут сегидим. Ооргамнын үстүнде аараан. Красноярск эмнелгезинге эмнеп турдум. Аңаа улуг-ла сегивээн мен. Оон аржаанга ижип эмненгеш, үш ай хире бергедээш, аарыыры чоорту соксаан. Ол аарыгдан база сегип үндүм.

1972 чылда Өвүрнүң Улаатай аржаанынга чораан мен. Бо аржаанга кадыым быжыглавышаан, хоочуран ангина аарыын эмнеп, соок аржаанны ижип турдум. Ынчаар эмнеп-гемним соонда, кадыым экижээн. 1976 чылда Бай-Тайганың «Кара-Хөл» колхозун даргалап турган, уругларым өзүм Өвүрде Улаатай аржаанынга чедирип чораан, ол аржаанга кирип, ижип турдум. Оо талакы шенээмнин чүүлүнде бичии уругларны чудуруу хире метпегер ыжык бар турган. Аржаанга кирген соонда, ол ыжык чиде берген. Мурнунда Отук-оол Саая эмчиге көргүзеримге, кестирген сумелээн. Оон сумези-биле, шынап-ла, кестирип алыр болзаан мен. Аржаандан келгеш эмчиге байдалымны көргүзеримге, ол эмчи аржаанның күштүүн кайгаар болган. Бо чылын база-ла ол-ла шенектен мурнуудагы дег, ыжык тывылган. Үш ай хире болуп чорда, Улут-Хемнин Кызыл-Тургуг аржаанынга август төнчүүнде үш хонук кирдим. Ол ыжык ынчаар эмненген соонда база-ла читкен. Аржаан кадыкка бо хире дузалыг деп чүвени чугаалавас аргам чок.

1990 чылда ижин, баар ыжыл бергедээн. Оон кезер эмнелгеге 20 хонук дургузунда аъш-чем чивейн, колдуунда эм дамдыладып чыткан мен. Кызылдың улуг кезер эмчизи мени шинчип көргеш Чаа-Хөлдүн ажыг аржаанынга барып эмненирин сумелээн. Аалга чедип келгеш, ол сумелээн аржаанындан алдырып эккелдиргеш, хүнде 600 граммны ижип турган, шак-ла ынчаар 45 хонук эмненгеш, ам мырыкай кан кадык апардым. Чонум, ажы-төлүм арызынга өөрүшкүүм, йүнгаралды деяге үлежип чоруур кылдыр надыкшылымны катап эгиткен аржаанга үнелелим улуг.

Республиканың кезер эмчизи Орус-оолдун сумези-биле Чаа-Хөлдүн ажыг аржаанын өгге эккелдирип алгаш, ижер чурумун сагып турган, эмненип, кадыкшылым сегиттим. Оон сумези база менээ буянныг-ла болду. Аңаа солун дамчыштыр өөрүшкүүмүн илередиксеп тур мен. Эрткен чылын кезер эмнелгеге чыткаш, чүгле дамдыладыр эм өскүү-биле чыттым. Ол үеларнин иштинде арыш-чудапкан мен. Баксыраанын-даа хөлчок. Эрткен чылын эмнелгеге ай чыгыы чыткан боордан башка, улуг аарыш-аржын-даа чорбаан мен. Берге-ле чүве болду. Кижиниң кадыкшылынга аржаан дузалаарын эмненип турган, бүзүрелим. Сөөлгү чылдарда Тываның эм үүштерин, оон эм шыкарлыг аржаан сугларын ажылдаар кылдыр ажылышын үлелидыын турарынга өөрүп, деткивес арга чок. Чонумун-даа санал-оналдарын бо талазы-биле ап, стмелерин дыынап турарынга катыр мен. Номчукчулар, бижикчилер бо айтырыга калбаа-биле киржиги черле чептүг. Чүге дээрге Тываныстын бойдузунун үнелиг байлаа моон сонгаар бистерни салгакчыларывыска дузалыг. Түс черинин экономиказын быжыглаарынга дегум боор. Мээн кадыымга Тарыс, Улаатай, Ажыг-Суг аржааннары дыка дузалаан. Бодумга хамаарышкан аржаннарнын байдалын билирим мындыг. Өске номчукчулар, бижикчилер боттарының саналдарын база кирер бээрги чадавас.

Кошкар-оол БОГАТЫР
Улут-Хем район.

(Материалдың гонорарын «Шынны» агар саныынче шилчидерин дилеп).

Социал айтырыглар

ХЛЕБТЕП, СУГЛАП АЛЫРЫ БЕРГЕДЕЭН

Сөөлгү чылдарда азы тодарганы-биле бижиир болза, 1970 чылдан бээр Эрзин суур аажок сайзыраан, тудуглар чылдым-на немежип турары черле өөрүнүг. Эрзин суурунуң чоннуунуу талазында янзы-бүрү тудуглар көвүдеп турар. Ында орук-сеткеле участогунуң конторазы, гаражы, өрттүрүнге бажыңы, улут демиргээрлер хериимкажазы бар. Оон чанында «Сельхозтехниканың» гаражтары, ийи пункт мастерсказы, одалга черн, өрттүрүлге черн даңзы өскеде тудуглар, оон чанында сүт заводунуң улут даңзы ак бажыңында саржаг, системаны будуруп турар болгай.

Ол организациялардан шала ыраак, хоюда чаа туруп турар сарыг шаныныг дуган турар черинин тудуу эгелээн. Иниттинге Эрзинниң чонунуу талазында тудуглар көвүдеп турар. Ол албан черлериндем кудулаарга, чаа квартал эгелээр. С. Тока, И. Шагдыржап, Октябрьнын 70 чылы аттыг кудумчулар. Бо кварталдарда албан черлериниң бажыңнары, хуу кижилериниң бажыңнары хөй-биле туруп турар. Чаа туттунуп турар бажыңнар суур мурнунда аэропорт вокзалынче чоннуулай, черген. Шаанда бо шоле эрзинчилер турза, чаргелеп остүүн турган болгай, ам ыңда чурттаалга бажыңнары чыскаалыпкан. Эрзин суурунуң чурттакчыларының хөй кезии чаа микрорайонларда чурттап турар.

Чаа туттунуп турар микрорайонду Эрзин суурунуң чурттакчылары „ниитизи-биле «Чаа суур» деп адап турары таварылга өнеп. Шаандакы Эрзин суур-биле ам чаа туттунуп турар суурнуң хемир-дүрүзү дыка ылгалды.

Суурнуң чурттакчыларынык негелдеги амты үе-биле демиргге кандыгыл? Эрзин суурда чүге ийи аъш-чем садыглары ажылдап турар. Ол садыглар шаанда 50-60 чылларда-ла туттунган. Бир садыглың турар черн Эрзин хемнин эрек ыкрында, райпо складтарының чанында.

Өске черлерде аъш-чем садыы чок чүве болганда, эрзинчилер чугас бо ийи садыгдан коп садыглап турар. Суурнуң мурнуу талазында чаа микрорайонларның чурттакчылары бараа-ла бо ийи садыгче баар. Бодал көрүвер даан чижек. Октябрьнын 70 чылы аттыг кудумчудан бо садыгларга чедир 1 км. ажа бээр. Сөөлгү үеде ам чугула чемнеп хлеб болгай, хлеб чок болза, өске чиир чем чок. Хлебти улут-чиниерде садыгларга киятбейн баар. Оны садарда база нормалыг. Бир кижиге үш хлеб бээр. Тыва чон хей уруглардыг боор ышкалыгай. Хей уруглардыг өг-бүлеге үш борбан хлеб чүгле хүндезе эвин ол. Бир килограмм черден кылаштаан улус хлебке четпейн баар.

Черле Эрзинниң «Чаа суур» чурттакчыларынга бергеш кончуг хлеб садыг аары ол ырак. Кандыг-даа диргг амытаннар, өөт-сигендем эгелээш, суг чок болза чурттаалга чок болур. Чаа-сууржуларның суглаар чери чок, суглаарда «Эрзи суурдан» суглап ап турар, ол аразы база өлүм ыраак. Чайын муп-не ажырбас чүве, кыжын кудуктар ыак-биле ажыллаар, ынчап кеште чаа-сууржуларга өлүм чымыштыг апаар дээзин эш-өөр билип турар боор.

Түннелинде мөңгү чугаалаксан турар чүвем: Эрзин райпо баштаар черинин даргазы эш Совет Иргитович Амбар суурнуң мурнуу талазында хей чурттакчыларлыг кудумчуларда садыг алыкчыларга эктиг ыыдыр, оода хлеб биле дуй садар парбтан туттунуп берге, кандыг чүвел база ол кижиге хей эдирлыг коммунист ажыл-агый эргелиниң директору эш Аркадий Дутерович Чигжит ол чаа кудумчуларга бир кудуктан үстүү черлер дамчыштыр чугаалажып турган, кактырып берге, чон бо даргаларга өөрүп четтирген илередир болгай аам.

Александр ТАВА.

МОСКВА: 1941 ЧЫЛДА

ЧУРУКТА: 50 чыл мурнунда москвачыларның камгалаал шугумунга ажылдап турганы.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ ХОМУДАЛЫ

Эрзин суурнуң Мугур кудумчузунуң чурттакчылары чыл ажы үеним иниттинге радио дыңнавайн келген. Чылдагааны — 1990 чылдың чаңчылында бо кудумчуга бажын тудар дээш радио чагызын ап октаткан. Чаа бажыңнар туттунган, а ол хирезинде бо бажыңнарда кижүүн келген чурттакчылар радио дыңнавастаан. Бажыңнарже радио киирери-биле бажыңнар дужунда өскүүлерни тракторбиле кастырып каан. Оон бээр чыл ашкан. Кастынган өскүүлер ам-даа куруг хевээр.

Бо казын каан өскүүлерге чагыларны 5 дугаар көжүүн чоруур механизастаан колонна кылыр ужурлуг. Харылзаа белдириниң начальниги Т. Кызыл-оолдан радио киирип бээрнинг дугайында айтыыг тургузарга, КМК-5-тың начальниги С. К. Хайыкка барымар дээш, хаайыкка-даа какпас. Радиозу чок Мугур кудумчузунуң болгаш ол округтум соңгукчулары эрткен соңгулдаларда Сайзар Каевич Хайыкка улуг идегелди көргүзүп, район Совединин улус депутадын соңгуп алган.

Ынчалда-даа улус депутадынга соңгудуг алган хүнүнден бээр С. К. Хайын бодунуң соңгукчулары-биле ужуражып безин көрбээн. Өтөөттүг үеним дургузунда соңгукчуларның чагыларын канчаар күүсеп келгенинин дугайында өтөөдүн соңгукчулар мурнунга бербээн. Шак мындыг депутат чоннуң идегелин канчал шинзыдарын? Тудуг чери удуртуп баштап орар дарга канчап черле бажыңнаже радио чагызы кииртип шыдавас болду? Мугур кудумчузунуң соңгукчуларының хомудалы мындыг ийин.

Александр ТАВА.

(Мээн бо чагаам солунга үне берзе, гонорарын «Шынны» солуниуң агар саныынче шилчидерин дилеп).

Кызыл-Эник Кудажы

Үйгу чок Улуг-Хем

(Алдын-томнуң бирги номун-дан эгелер)

(Эгези №№ 179-181, 183, 184 «Шында»).

...Буян миниил кээрге, баз-ла шала кырында кок мсон апарган чыткан. Шаг-даа халып келгеш, борбак сандай кырынга олуттур шанчып каан. Стол артында биеэги-ле алдын-сарала дарга орган. Чок, туруп келзе, демги узун дарга эвес, еске чолдак кижи болган. Дүрт-сыны эвес болза, дөмейлери аажок: шак-ла ындыг шериг хептиг, кылагар сапыктарлыг, шырайлары кара-кара, диштери алдын-алдын.

Буян узун дарганы кончуг каржы кижи деп бодаан, хөрек ындыг эвес болган. Чаз келген чолдак дарга узун даргадан артык дошкун кижи болган. Азаның бичизи кончуг дег чугаа ылап-ла ол чүве-дир ийин.

Чолдак дарга столунуң иштинден кылагар кара пистолет үштүп эккелгеш, ол-бо чазырадыр баскылааш, баарынга аары кончуг хөк кылыр салып алган. «Ам-на болдум» деп, Буян иштинде болганган.

Ийи байысаакчы аразында ыгыржып алган турдулар ыйнаан, чолдак дарга база биеэги-ле айтырыгларны салып эгелээн:

— Ыызыгууруп?

— Ногаай дарийги, Сагаан дарийги?

— Хендерге хүрээзп?

— Чүдурукпай?

— Хол боозу?

— Хемчик-оол?

— ...?

— ...?

— ...?

чогум-на оон угжукталган.

Чолдак дарга бир холунга хол боозуп, бир холунга биичин орган саазыннарын тудып алган халып келгеш:

— Ворта адыг салыр сен!— деп кышкырган. — Номчу!

Буян саазында үжүктерни көөрге, кужурзурган хойлар дег маанажып турган.

— Мен дайзын эвес мен, контр эвес мен. Мегге бижикке адым салбас мен, дарга— деп, Буян мөзүлүг чугаалаарын кызыткан.

— Боолап каар мен! —деп, чолдак дарга алгырган. — Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Дайчайларны билир сен. Чоннуң дайаннарын узуткаар дээш демиселге бистиң хол-будувус сирлеш дивес, хан-чиндеи кортпас бис. Тергинн баштарыларны дээди хемчег-биле алыр бис. Адыг сал, ашак!

— Революстуг нам, чазакка удурланмаан мен, кызыл тыныймны соомга катташ, олар дээш демисежип чораан мен.

— Мегелеве, контр. Дириг артарын бодаар болзунза, адын сал!

— Шыдавас мен!

— Ыяап салыр сен.

Буян өжежи берген:

— Салбас мен! Чугаа чаңгыс, чудурук ийи!

Чолдак дарга пистолетин Буянның думчуунуң баарынга чайгылааш, өрээл сыңмас кылдыр кышкырган:

— Азыңар!!!

Черле белен чыткан, ажыглап шаг болган өт ыйнаан, шагдаа эр стол иштинден узун-дыныг чулар үштүп келген. Оон-биле Буянны аңткылаштыр чуларлааш, үштүнмас кылдыр салдырын безин боостаазынга ыяк кылдыр багдапкан. Оон сандай кырынче үне халааш, дээвиирде шагда-ла белен турган ыргак кадагга кедиргеш, узун-дынны хере соп үнүрүпкен. Мойну узап чоруй, Буян иэмг-демир чанынга астына берген.

— Адыг сал!

— Салбас мен.

Буян чүгле соңга чыры органын эскертен. Даң адып келген болган...

ТОСКУ ЭГЕ

Сүлдемнер аалының ам херек кырында тергинлекчизи Соскар апарган. Севээн-Орустуң — Семен Лукич Домогацкийниң сурукчузу. Соскарның кадайы Оңчатпаа дээрге Серафима Мокеевна-ла олчаан — арыгсилин, аянныг кеттинери, кылаштаарары безин, белин чая аарак базар. Шынында ол Севээн-Орус кадайының сургуулун артпээн, ол дээрге Соскарның салдары болган.

Барык унунда Кулузун-Аксынга бүдүн чыгыы кодан-суур кестүп келген. Шынында тыва аал. Сүлдемнерниң эвес, Соскарларның аалы. Ам улус ынчаар адаар апарган.

Соскарның туруму ындыг, хары-буру чок сес этпес. Бир эвес ол Саванды ышкаш ааспырак болза, азы Маңгыр чейзек дег чоргаар болза, Кулузун-Аксы мөзи аксым деп хөөреп болур кижи, чамдык чечээрегктер ынчаар кожаатта-даа турар харын. «Кулузуннуң кирген аксы — кулугурнуң Соскар аксы». Барык-Аксы мөзи аксым дээни-биле домей. Ылгалы-ла ол — Барык Улуг-Хемче агып кирген, а Кулузун — Барык-че. Хем-даа эвес, бичин кара суг-дур ийин. Ынчалзадаа элбек одар-белчиирлиг, суун-суггаттыг. Ону Севээн-Орустуң кончуг сурукчузу кайыы чандыр угаар ийик. Соскарның ында дунчулай бергени таварылга эвес.

Кулузун-Аксына кымнарны чок дээр. Соскар бодунга эл-хол тыртып, Чээнек сынынга чыткан Дарган-Хааны эң баштай эккеп алган. Оон ажы-төлү эдерилген, өскен. Ам харын Чочай кадайның чочаары соксаан. Оңчатпааның улуг оглу база ында өглеиипбаштаныр, турумчуй берген. Ол дээрге-дивеске-даа Соскарның база оглу болбайн канчаар. Оон кадындан Соскар биле Оңчатпааның боттарының ажы-төлү база доругун келген, башка сыртык, дергиге аргамчы болу бергеннер.

Кырган ада-иезин от-кеске четпестей бээрге, оларын Кулузун-Аксынче кожүрүп алган. Буянны тудуп аппарган соонда, Анай-Кара чаавазы база уруг-дарыып чииледир эдертип алган чедип келген: Буянның ийи уруу (ыызын Анай-Кара Чудурукпай сугдан хойлап эккелчик чоп), Чудурукпайның өскүс уруглары база. Ажы-төлүн хөйү хамаан ийикпе, өрү чаштыг чүвелер өзе бээрлер ыйнаан, ижинге сыңып чораан күжүрлер, иштни хойга сыңмас эвес. Ол-даа эвээш аастардыр. Саванды-ның хой ажы-төлүнүң элээдилери база Соскар сугда келген болгай. Чүгле эдеп чүве, улуглар-даа, уруглар-даа Соскарның чанынга сырлыр. Ол черле бүдүү сорунзалыг кижи боор.

Партизан Саванды-ның багы, байы аайлыг эвес, оон уругларының улуглары аңгыланып эгелээн. Ийи ооп, бир ыыс өглекип алган. Ооңдар-даа билдиңгир, кадайларын Кулузун-Аксына эккелгеннер. Куда-даа аваа болгулаан, бөдей өглерин ында тиккен. Октаан даш ол черинге чыдар. ооңга барган кыс ол черинге олурар дижир болгай. Кара кайгамчык болган. Саванды-ның улуг уруу душтуу ооңдуу база Кулузун-Аксынче эдертип келген. Ам канчаар, чывар чүгле хемни куду эвес, хемни өрү база хадыыр ыйнаан. Ында кижи үр маңаар чүү боор, чаа өг-бүлелерде чаш өпеяларының ыы-сыызы база дыңналып эгелээн. Мынчап көөрге, Кулузун-Аксы бүдүн кода-суур, аал-оран болбайн канчаар.

Бо дээрге анаа херектир ок, дириг кижилер чырык чер кырынга ажы-төл төрүп, ажы-төл азырап чурттавайн канчаар. Ынчан Кулузун-Аксынга чүгле аңаа эвес, бүгү Барык унунга, чүгле аңаа эвес, бүгү Ийи-Тал сумузунга төөгүде турбаан. Оон туржук, сугда ак-ак өдүректер, бора-бора кастар база көстүп чоргулаар апарган. Ынчап көөрге кижи сагыжыңга Барык-Аксы, Севээн-Орус кирер, ынчалза-даа бо дээрге олар эвес, Кулузун-Аксы, Соскар ышкажыл. Өглер база көвей.

Уруг-дарыг кудазы болганда, дем-биледиг аал дигин-биле баар турган. Бажы-даа кертиптер, өг-даа өпейтиптер. Ол ийниин кайы-бирээзи ыяап-ла бүде берген турар. Ылаңгыя чайын өг черле албан негеттиннер. Мал-маган одарладып көжер апаар. Ынчап бажыңны сөөртүп алыр эвес.

Чүү-даа канчаар, Хойлаар-оол деп ала карактыг, чымаар эр орус кадай эдертип эккээрге, Соскар аалы, ооду өзүп келгеш, орустаар ирги бе, тывалаар ирги бе? Дыз-домак билир эвес, мен-не ат болур боор мен.

— Ажырбас боор чораан — деп, Сүлдем ирей кадайын ооңургаткан. — Мен канчап моол чуртунга орууп тыва берзин мен. Кижилер-ле барда, дыл билбези хамаанчок.

Солун аалчылар сураа дыннап ааш, карак-кулак чок маннап келген Саванды суглук чок хөөрөзи:

— Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг. Мен хелемечилеп бергей мен аан, авай. Мен шыдаар, Бешмелдер...

Чаңгыс чодазындан чарылган соонда, Саванды хөөкүй домак чедир чугаалавас апарган.

Ындыг янзылыг Соскар Кулузун-Аксынга аал тургузуп алган. Бүдүн коммуна. Бүдүн МЧАЭ. Чүгле ады чок. Соңгуп алган даргазы чок.

Аалды Соскар севээн-орусчу ёзу-биле удуртуп турган. «Артык кижи кайда-даа чок, ажыл шаанче хавыяалыг» деп чүве ылаппла ол болган. Бичин уругларда безин хилис орар кижи чок: кыс уруглар хой, ошкү саар, арай элээдилери ниек эминиинден халбактанган, ооңдар хой кадарар. Улуг кижилерден кым тудуг кылган, кым тараада, сигенде турар. Ол аалда даг-даа үнү база дыңналыр апарган, шыкта хаваниар ширик коптаргаа. Ындыг амытаннар Барык унунда төөгүде турбаан. Оон туржук, сугда ак-ак өдүректер, бора-бора кастар база көстүп чоргулаар апарган. Ынчап көөрге кижи сагыжыңга Барык-Аксы, Севээн-Орус кирер, ынчалза-даа бо дээрге олар эвес, Кулузун-Аксы, Соскар ышкажыл. Өглер база көвей.

Уруг-дарыг кудазы болганда, дем-биледиг аал дигин-биле баар турган. Бажы-даа кертиптер, өг-даа өпейтиптер. Ол ийниин кайы-бирээзи ыяап-ла бүде берген турар. Ылаңгыя чайын өг черле албан негеттиннер. Мал-маган одарладып көжер апаар. Ынчап бажыңны сөөртүп алыр эвес.

Чүү-даа канчаар, Хойлаар-оол деп ала карактыг, чымаар эр орус кадай эдертип эккээрге, Соскар аалы, шынап-ла, харлыгып калган. Барып-барып орус келинни ынчап өгге чурттадыр боор? Дыза-дожада канчаар? Чаш төлү база бар-дыр.

Лизаның тывалаары сут амытан болгай, чугаалап шат болган:

— Ажырбас ийин, дүүревеңер, өгге чурттаар бис.

Ынчан Соскар бүгү аалды бут кырынга тургускан. Ынча хөй хол турда, чаңгыс-чыгыс бажында чүнүң херээ болгулаарыл? Көктүг чайны оттур балды, хирээ ырлажып келген, кыш дүшкелекте, бажыг белен турган. Чүгле казанак эвес, чүгле дөрт хана эвес. Бажыңның телевилелин Соскар биле Оңчатпаа боттары шыйганнар. Баян-Колда Саша, Валя Губановтар база кээп чораанар, арга-сүме катканнар, бажыг эт-севи эккеп бергеннер. Стол, сандай, ногаалар үрезиин безин. Саша ол аалга ат даг-даа дөрт адагаш безин тургузуп берген. Хомут-дуга, шамак, терге ыяштарын Чээнектің Үстүү-Суг билир болгай.

Соскар аалының ажылхерээ ниитизи-биле эки чоруп турган. Ынчалза-даа эң берге байдал дээрге, үндүрүг айтырыы болган — акша-биле-даа, натура-биле-даа. Чыл келген тудум чүдүрүп-ле турган. Оон ыыгай күрүнеге тараа планы, ол база улгадып, хөөп, үрдүнүп-ле турган.

Нам дарганы Буян бизе суму тергинлекчизи Аракчаа ажылындан үндүр хөөгленген соонда. Ийи-Тал сумузунга Хойтпак-оол биле Ногаан-оол удуртумчулар апарган болгай. Идепкейлиг, чүрүмнүг, чөптүг аныяк эштер.

Ийи дарганың намдартөөгүзү кылан:

Кыргыс Хойтпак-оол — 1899 чылда төрүттүнген, намга 1930 чылда киргеп, бижикке боду өөренген, намның шугумунан хажыраан. АРН Улуг-Хем кожкомунуң кежигүнү.

Кыргыс Ногаан-оол — 1900 чылда төрүттүнген, арат намга 1929 чылда оралап, 1930 чылда чиигнелеп киргеп. Кежигүн угунга намның кадыг-даа, чымчак-даа дошкулдазын ап чорбаан. Эге-чада бижиктиг. Аңгызы ядыы. АРН ТК-ның кежигүнү.

(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ава». Уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. 11.15 «Чемпионнар-биле кады». 12.00 ТМА. 12.15 Телешин. 13.40 «Биржалардан медээлер». 13.55 Уругларның музыка клуву. 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телеминут». 15.00 Мультфильм. 15.15 Барымдаалыг публицистик фильм. 16.15 «Ийи үнге аялга». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.30 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглар». 18.15 «Машенька». Уран-чечен телефильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Ава». Уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Делегейниң опера сценазының сыдыктары». 22.40 «Алеша». Телефильмиин баштайгы көргүзүү. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. Чапсарда — «Биржалардан медээлер болгаш ТМА». 00.55 Епископ В. Родзянко-биле бесеалар. 18-ки дамчыдылга. 01.25—03.40 «Ава». Уран-чечен телефильмин баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телефильмнер. 8.40 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.10 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.40 Орус шаажан дугайында. 10.40 Телефильмиин баштайгы көргүзүү. 11.00 «Өске уран түүл». 11.30 Арыг хөлчүүте бажың.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Ногаан сигеп». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Ритмиг гимнастика. 14.35—15.50 «Прага архивиниң чажыттары».

• • •

16.30 Авторлар программалары. 17.15 Менеджерлер школазы.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Уругларга —фильм. 18.05 «Рынокче базыңнар». Тыва Республиканың чер реформазының болгаш теварчык база арат ажыл-агыының деткимче көргүзер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы А. Сотпа-биле интервью. «Биче бүдүрүлге». «Мурнакчы ферма». Репортаж. 18.30 «Экивекер!». Информастыг программа. 19.00 Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Телелоттчулал. 19.55 Реклама. 20.00 ТМА. 20.20 «Тамчыктыг удумар, чаштар!» 20.35 Коммерциялыг тускай медээчизи. 20.15 Алынчорук карточказы. 5-ки үндүрүлге. 21.30 Санкт-Петербургтуң культура мастерлери. 22.00 Музыка коллекциязы. 22.25 «Өжээн-кылык ортулуктары». 22.55 Реклама. 23.00—23.25 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 «Орнамент» ансамблдиң көргүзүү. 18.00 Ажыглыр херээжен. 18.30—19.15 Теннис. «Кремль кубогу» дээш.

КИНО

НОЯБРЬ 5-те

«НАЙЫРАЛ»: «Я объявляю вам войну» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ; «Элита убийц» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночымыды» 9.00, «К/клуб «Сказка» 10.40, 14.40, «Джунгли» (Англия) 12.10, «Эльвира — властительница тьмы» (АКШ) 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Я свершу правосудие» (2 сериялыг) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

АДАП КӨРЗЕ...

Билип кээримге-де, аңам Сут-Хөл районнуң Алдан-Маадыр суурдан Сут-Аксынче көжүп бады келген турган. Ынчан авам көдээ Советке аштакчылап турду. Ам авам пенсиялаан. Кады төрээн ийи дугаар акызы Даржай Кежегеевич Монгуш турган. Ол элээн каш чылдарның иштинде көдээ Советти удуртуп башкарып келген. Ол хөй үве чугаалавас, шыңгыы негелделиг, оожум кижи чораан деп сактыр-дыр мен.

Суурга кандыг-бир ажыл организастаар дээвде, ол «Урал» мотоциклиниң колясказынга штанетниктерни, чугайны болгаш амыдыралга ажыглаар өске-даа үүлдерни кудумчу аайы-биле чонга үлеп берип чоруур кижи. Ол кандыг-даа ажылдаа чыла калбас, бөдүүн ажылчынар ышкаш ажылдап чораан. Амгы үеде чонга хөректиг үүлдер үлеп чоруур даргалар черле көрбес-тир мен. Ол, шынап-ла, дыка ажылчын кижи. Чежс-даа дарга болза.

Амгы Сут-Аксы суурнуң Советская кудумчузун дургаар сагланайнып үнген теректерни, оон олурткан теректери деп билир мен. Ол 1968 чылда чок болган. Оон азырап каан уруу Уран Сндар Кара-Чыраа суурнуң мурнакчы саанчызы боолап ажылдап чоруур. Чогум төрээн уруу Клара ол-ла суурда чурттап чоруур деп билир мен.

Даайымны Сут-Аксының иазыны улгады берген чону билир, сактырлар боор. Ону чоп хүндүлеп «Даржай дарга» деп адаарлар. Ынчангаш даайымның овуреврин чылыы-биле сактып, оон чырыткылыг турасказалын мөнгежидип Сут-Аксы суурнуң бир кудумчузун оон ады-биле адап керзе деп саналдыг мен. Бо саналды сут-аксыыларга хамаарыштырып тур мен.

Альберт ОНДАР.
Таңды район.

ЧАДАГ КИЖИЛЕР БАЗА БУРУУЛУГ

Бистиң республикага бо чылдың тос айларында орук транспортунуң 73 озал-ондаа болган. Ындыг озал-ондактың болу бээриниң кол-ла чылдагааны — чадаг кижилериң кудумчуларга орук кежер черлерге овааарымча чок болуп турарында. Озал-ондактан 15 кижи өлген. 61 кижи бертик-межелге таварышкан. Үгле эзирик чораан чадаг кижилериң буруузу-биле 16 автоавария болган. Эрткен чылдың бо үезин-биле деңнээрге, орук озал-ондаа 25,9 хуу өскен. Өлүм-чидим көвүдей берген. Орук озал-ондаа сөөлгү үеде ол-ла деңделге артпышаан. Сентябрь, октябрь айларда 36 озал-ондак дамзылаттынган. Ол-ла болуушкуннардан 6 кижи амы-тынынган чарылган. 36 кижи янзы-бүрү кемдээшкиннерге таварышкан.

Орук озал-ондаан анализтеп көөрге, Кызыл хоорайда байдал нарын болуп турар. Ол канчап тургустунуп келгенил? Бирээде, хоорай иштинге чоруур автобустарның саны оранчок кызырылганында. Оон уржуундан автобус доктаар черлерге эртенги, кежээки шактарда хөй чон чыглып турар. Ажылындан, өөредилгезинден база өске-даа чорук-херээнден озалдаваызыбиле чыылган ол пассажирлер эрткен-дүшкен машиналар доктаадып, орукче үне халып, азы келген автобустарже канчап-чоп-даа болза, сыңмарлажып кирер ужурга таваржыр. Ол ышкаш пассажирлеривистиң кудумчулар азы оруктар кежерде, ниити корум-чурумну сагыварындан, озал-ондактар болу бергилээр.

Кудумчуларда сайгылгаан астынмаанындан, кижилер орук озал-ондаанга таваржып турар. Каражы оруктарга машина доскан кижилер озал-ондакка таваржып, бертиинп-кемдеп, амытынындан чарып турар. Орук озал-ондааның анализиндеп алырга, ындыг болуушкуннарның чартык кезии кежээки болгаш дүнеки үелерде болуп турары тодараан. Чижээлээрге, октябрь 25-те 19 шак 30 минутада аэропортче баар орукка бир эр кижи машинага таварткан. Орукка озал-ондакка таварышкан ол кижини эмнелгеге эккээрге, деле берген. Бо-ла айның 26-да 17 шакта С. Тока кудумчузунга машина оруунга кылаштап чораан хамааты бастыртканы. Ону хөй кемдээшкиниг боорга, эмнелгеге эккелген.

Кудумчуларга болгаш машина маңнаар оруктарга овааарымчалыг, кичээнгейлиг болурун хамаатыларга автоинспекция сагындырып тур. Кышкы үеде кудумчулар болгаш оруктар доңнаныып, чолаачылар чогуур үезинде машинаазын доктаадып шыдавайн барып болур.

Чадаг кижилер сагылгачурумнуг болур болза, оруктарга болгаш кудумчуларга озал-ондак эвээшээр.

Виктор ОЩЕПКОВ,
Улуг күравтоинспектор.

КАН экраны

Автомашиналар чоруп орда, чадаг улустар кежер тускайлаан орук турбуже, светофор-даа барымдаалавайн, үш-баш чок кылаштажып, чүгүржүп эртеривистен, ындыг таварылгалар болуп турар.

Кызыл хоорайның кудумчуларында сайгылгаан чыры чогуур негелдезинге четпейн турар. Дыка хөй

Херек апаар чадавас

ЧАРАШЧЫДЫЛГА ИНСТИТУДУ

Каш-ла чыл мурнунда чүве ийин. «Шынның» редакциязынга хүн бүрү кээп турар хөй-хөй айтырыг, дилеглерлиг чагаалардың аразынга кайы хоорайда, кайда чарашчыдылга институту (институт красоты) барын айтыл бээрин дилээн чагаалар база кээп турган.

Ол авторларга дорт харыы берип шыдаваан бис. эмнелге черлери, эмчилер-биле сүмележирни авторларга дыннаткан турган. «Медицинская газета» солунда ол институт дугайында ыска дыннадыгны база адрести көргеш, номчукчулар силерге херек апаары чадавас дээш, ону дыңналып ор бис.

Хөй саныг номчукчу хөрээженнерни дилээн езугаар Москвада чарашчыдылга институдунуң адрезин дыннаттывыс: **121019, Москва, ул. Новый Арбат, 25.**

Тускай пластиктиг кезиишкиннерни (эдип чазай аарак чарашчыдары-биле) кылыр чыттырып эмнээр салбыр кол бажын-биле ножа азы **Федотова кудумчузунда № 8 бажында** турар.

Институт улус-биле чаа дамчыштыр консультация бербейн турар. Пластиктиг кезиишкин кылдырар күзелдиг кижилер консультация боор керер эмчиге кирер кылдыр бижидип алыр. Ол эмчи кижи бүрүзүнүң кадыкшыл байдалын барымдаалап, кезиишкинин кылыр-кылбазын сүмелээр.

АДА-ИЕЗИ, ТӨРЕЛДЕРИ КАЙДА ИРГИ?

Бо чылдың октябрь 15-те Кызылда азы четпээннер хүлээп алыр болгаш хуваап чорудар албан черинде 15-16 хире харлыг элээди тыва солду эккелген. Ол бодунуң чурттап турар районун, суурун орта айтып, чугаалап шыдавас болган. Онзагай ылгалыр чүвеи чок. Кеткен идик хеви: хүрен өшүг болонья курткалыг, кара сентерлиг, куу чүвүрлүг, кара майыктааш идиктиг.

Үстүнде айытканын өзүгаар ооду сонуургап турар кижилерни **Кызыл хооранда 2-69-52 телефонче долгаарын азы Пролетарская кудумчузу, № 23 адреске кээрин диледи.**

Ооңдун ада-иезин азы төрелдери кайда ирги?

Москвада ССРЭ-ниң академиктиг А. П. Чехов аттыг уран театры бодунуң 93-кү сезонун Жан Ануйнуң «Каас амыдырал» деп шинзиниң баштайгы көргүзүлгези-биле ажыткан. Режиссёру — РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы В. В. Ланской, чурукчузу — РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу З. Г. Стенберг.

70 чылдарда бижиттинген шиниин утказы ону биске мооң мурнунда тургузар арганы бербейн келген.

ЧУРУКТА: шиниин көргүзүг. Ол талазындан: Гертруда фон Купферфюф — артист И. В. Алексеева, Альбер — артист П. Ю. Кондратьев.

В. ЕГОРОВТУҢ фотозу.

(СЭТА-ныы фотохрониказы.

Сергек, артык деңзиден адырыр, күш-шыдалыларны хөгжүдер, кадыларны быыгылаар, ажылгырыларны эмжиидер деп шинтирлеп алзыларза

КАДЫКШЫЛ ТӨВҮНГЕ КЕЛИНЕР

Оон адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 10. Телефонду 3-53-87.

Кадыкшыл төвүнүң кичээлдери Интернациональная кудумчуда чаа спорткомплекске эртер, кадыкшыл бөлүктерин чурттакчы чонга организастап турар. Будүрүлгелериңе күш-ажылчы коллективтериниң тускай организастап чоруткан бөлүктери дээш кадыкшылга кичээлдериниң өртек-хөлезиниң профэвилел комитеттери төлеп болур.

Кадыкшылга комплекизиде күш-культурже сертедилге мертежилгелери, тренажерларга кичээлдер, сауна, массаж, терапевт, акушергинеколог эмчилериңе сүмелери кирип турар.

ЦИГУН деп кылат арга-биле кичээлдерге өкпе, чедел, чүрек-хан-дамыр, ижиншөйүүдү аарыгладыг, артык деңзилиг, неврозтарлыг кижилерни чалап, сүмелеп тур. Кадыкшыл төвү эмнээшкин массажы, мануальдыг терапияны остеохондроэтуг, радикулиттиг кижилерге Джунаның аргазы-биле дегбейн кылыр массажты, инерефлекстиг терапияны кылып турар.

Кадыкшыл төвү бот-орулга-чарылгалыг ажылдап турар.

Кызыл хоорай девискээринде № 2 садчылар ниитилелиниң өрелиг кежигүнеринге электри чырыын 1991 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп бербес, бодунуң туразы-биле электроэнергилиг кожуп алганы дээш 200 рубльге, аваа кожуп бергени дээш 10 рубльге торгаарын № 2 садчылар ниитилелиниң хуралы шинтирлээн.

1992 чылда кежигүн дадыыры 25 рубль болур.

Кадыкшылдың республика төвүнге секретарь-машинакчы, аштакчы дарый хереглеттиниң турар.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 10, Кадыкшылдың республика төвү.

«ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Бистиң ачавыс Куулар Хапович Биче-ооңдун аар аараан, мөчээни-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен Сут-Хөл районнуң улус өөреднлге кылдызынге, Бора-Тайга ортумак школазының коллективинге болгаш өске-даа эш-өөрге өөрүп четтиргенивисти илергейлеливис.

Биче-ооңдун өг-бүлези.

«Шын» солунуң хоочун бижикчизи болгаш редколлегия кежигүнү чораан «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу

Оюна Байкараевич
ТАС-ООЛДУН

озал-ондакка таварышкаш, элекке мөчээнин солунуң администрациязы болгаш профэвилел комитеди дыннатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдериге болгаш чоок кижилериге хапы кажыдалын илергейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети. Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунуң редакциязы коллективи.

РЕДАКТОРНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары: Редактор — 3-43-34; приемная — 3-34-26; оралакчылары — 3-33-81; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР: экономика килдистери: 3-34-49, 3-36-73; үлетпүр — 3-41-16; кодээ ажыл-агый — 3-34-57; социал айтырыглар — 3-36-25; культура болгаш улус өөреднлге 3-39-15; улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98; ниитилел политикызы — 3-36-82; 3-41-23; медээлер болгаш спорт — 3-39-03; чагаа — 3-34-93; очулга — 3-34-19; корректорлар — 2-27-41; үндүрүкчүлер — 2-32-75; солун келбейн баргада — 2-39-75

АГАР САҢЫ: «Тыва сонбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном чидирер чер полиграфия болгаш ном садылының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 976.

Республиканың политилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

№ 188 (14688) 1991 чылдың ноябрь 6, среда ● Садар ортаа 20 коп.

Улустуң аас чогаалы — школаларда

БИРЭЭ БОДАЛДА, ИЙИ САГЫШТА

Октябрьның 22-23 хүннеринде Улус өредилгезинің министерствозунуң шугуму-биле школчылар аразында аас болган чечен чогаалга хамдык. шылдыгларының республика олимпиадазы болуп эрткен. Аңаа фольклор талазы-биле шаңналдыг черлерни Тожу, Өвүр, Мөнгүн-Тайга, Тес-Хем, Улут-Хем районнарының школалары, тыва чечен чогаал талазы-биле Каа-Хем, Улут-Хем, Чоон-Хемчик, Сүт-Хөл, улустуң ырларынга — Өвүр, Кызылдың № 9 школазы, Кызыл, Бай-Тайга районнарының төлөөлери алганнар.

Болуп эрткен бо чаагай үүле-херекти, оон организаксы башкарыкчыларының аайы-биле литературлуг байырлал дээри шала хөреди-дивес болза, оны көрген, аңаа киришкен книжиге «аас чогаалга кагыг, чечен сөске мөөрей» диксеңчин келир. Болур, бодаваар ужурлуг чүве черле мындыг: эгезинде бурун чоруй, оруун чоорту тып, хемүп, шуудай бөгөр.

Бо байырлал база мындыг болчук. Эгезинде шала тыртылчак-даа боя, «чоруу» шынап-да чоорту чогун үнүп. Олимпиаданың мегелдезин ёзугаар оон киржикчилери дөрт мөөрейге киржип, бидиг-мергежилин көргүзер ужурлуг чүве болду. Улустуң аас чогаалынга (черле иниги фольклорга) билдилиглерин илередири — бирги мөөрей, ол, уран шүлүк, чечен чогаалга, ыры-хөгжүмге салымныглар база-ла түс-түзүнде шылгараарлар.

Ук негелделер ёзугаар ыры-бүрү жанрларны (ыңгыаргы хезирлерни) кыдыг-кызыгаарын тодаралып, үзе шиидип үнелээри берге-даа боя, жюри үш углавыышкынче: аас болган чечен чогаалды эки билириңче, күүседир мергежилди болган кылган ажылдарның делгелгезинче кичээнгейин угландырары турган. Бичалаа-даа бо айтырыгны шиитпирлээри жюриге мындыг-да берге эвес болду шыкаш. Чүге дээрге бөгүн мында — «билдилиглер мөөрейинде», оон ийи чадазының (школага болган иниги район көрүүдезинге) шиилгезин эртип келген, шынап-ла, уран чогаалга хамдыкшыны тодарай берген уруглаа киржип турар болгай. Ындыг «билдилиглер» деп үнелелди алганнарга Барылын-Хемчиктен Константин Монгуш, Өвүрүнүң Солчудаан Чойганмаа, Өнермаа Монгуштар, Чоон-Хемчиктің Хөндергейден Надежда Куулар, Улут-Хемдеп Урана Ооржак, Шончалай Хомушку, Алла Эртине, Тес-Хемдеп Чойган Дава, Сарыг-Септен Сайлык Сержи, Сүт-Хөлдеп Шораан Ховалыг, Шамбалыдан Шолбан алышкылар. Тожудан Нина Чайбар, Кызылдың № 9, 12 школаларындан Солуш-оол Монгуш, Чойганмаа, Зоя Норбу, Тээлиден Виктория Чамбыт дээш уран чаланыг уругларның кайызын ол дээр. Оларны көрген кижи, оон соңгаар бо чижектиг көрүүделерге «олимпиаданың билдилиглери» азы «шолбаннары» деп атты онза шылгараанны дээш тывыскан болза деп бодап орар.

База бир өөрүүчүг үүл — хоорай чүүлү уругларның улустуң аас чогаалынга сонуургаалы иткен, ол дугайын №№ 9, 12 школалар түскай көргүзүүлери-биле бадыткадылар.

Оон-биле чергелештир, ук олимпиада эрткен соонда «бирээ бодалда, ийи сагышта» деп үлегер оос сагышка кире дүжер болду. Ийет, бир ажыл-херек чогуттуруп, ынчалажок чедир кылыр, сагыш салгы дег чүве ам-даа хөй-дүр деп зан. Ол болза бир талазында уругларның аас чогаалга сонуургалы улуг, ынчалза-даа оон ыры-бүрү хевирлерин билири шала хиреліг, а күүседирниң мергежили оон-даа чавыс. Мында оларның чедир кылбайн турар үүлү — ол бирээ ийи шылгалданы эртип, школазынга болган кожуун чергеенге «аас чогаалга билдилиг» деп үнелелди алган төлөде, республикага келгеш, ол адын улам бадыткаар ужурлуг. А херек кырында мындыг эвес, яппиже-де мөөрей үезинде, шаажи-биле билир ужурлуг үүлүн доктаалып албаанымзан, саалын бакылаар ужурга таваржы бөгөр, ботка-даа жыгыреге-даа, көрүкүүлерге-даа эпчок аңаарын уруглар ботары-ла көргеннер боор. Оон-биле казы аас чогаалының ыры-бүрү хевирлерин күүседири эвес-даа эвес, берге херек деп үзүмнү киржикчи бүрүүн болдаа ужурлуг. Ол дээрге «бажыңга белеткелди» ыяк чорудары, улуг улустан кыпченнар, хоочуннардан каш катап айтыттырары оларны өскүүнүп, көрүп дыңнап билир аары болгай. Кайде ол.

Үште, делгелге материалдары үүлүе өөреникчилерниң болур ужурлуг. Бо удаада чамдык ажылдарда башкыларның «холунуң изи ылдеп» аварган таварылгалар барын (кайы-даа секцияда) жюри кежигүннери эскерип каар болду. Ол шыкаш аас чогаалды чыып турар таварылгада, аңаа моон мурнунда када-даа парлаваан хевирлер киреп ужурлуг дээрге билдингир. Мөнгө бистин «кыдыг-кызыгаар» дижиривис ыракты районнарывыс төп черлерге бодаарга, аңаа «дүжүүкүрү» боон, ылбек материалдарны чыганың демдеглээр адаар. Ыраакгы Тожудан Азас (удуртукчу башкызы Т. Т. Кушкан), Өвүрдеп Солчур (башкызы К. О. Монгуш) болган Мөнгүн-Тайга школаларының коллективтери шаңналдыг черлерни алгылааны ол дугайын херечилеп турар.

А бир эвес төп районнардан Каа-Хем, Улут-Хем, Чоон-Хемчиктің школалары чечен чогаал мөөрейинге шылгаан үнүп турарын кичээнгейге алыр чүве болза, кайы талаа чүнү өскүүрүп көрее чогумчалыг болгу дегил дээрзин бодаары черле артык эвес хире. Амыы чеде, кажан улусту чаңчылдарны киживайдылгенин хереенге ажылдары улам хамылап, аңаа акыяк-өскенинге, бичии элээдилерниң сонуургалы улам өзүп турар апаргында, аас чогаалды чыыр, чечалып нептередир, оон тайлымыбиле школаны чонче улам чоокшуладыр арганнары дивес тыва тоң чугула апаргында, улус чонче угланган ажыл бүрүзү биске канчап-даа өскерее болбаспыы ужуру чок.

Чогум-ны оон ужун «бирээ бодалда, ийи сагышта» деп-даа турарывыстың бир чылдагааны ышда. Бир эвес болзуңа бөгө арганы болза, келир чылдан бөгө чүүле фольклор чергеенге аас чогаалдың чыыкчыларының, аңаа хамдыкшылдыгларның республика ужур-дузалыг мөөрей-олимпиадазын эртиреринга-ла күзенчиг. Мөнгө ёзулуг када-даа парлаттынмаан чогаалдар чыгымны, бо хүннерде аравыста арткан-калган мергеннерниң — аас чогаалдың эдилекчилери катап база илереп үнүп, школа мугейлерниңе оларны тоогуп, допчу намдары, тоолдары ырлары шыгжаттынган турар ийик. Ынчан бис бо көрүүдеп көрбөөнивис хөй тоотпадап, өскү чучуудан, хозар малга төл алып орар бичии «хоочунарның» аянныг алганын дыңнаар, ол бүгүнү канчаар күүседирни көөр аргалыг болур ийик бис. Ынчан харык бо удаада кымныг-даа күүсетпээн «Хозар хой», «Дешкилешкен хенчелерим», «Мөөр күдүн», «Үзер хунажык» дээш шыкаш бичиилерниң чараш танцы-самын сонуургап магадарывыс чадавас. Канчап билир, «Тараа-хаар» деп хат-салгын кыйгырар алгаг-чалбарыг состерлиг сценажыткан кыска көргүзүү-даа кастып кээр магат. Оон эртсе, «от түрүүлүг көргүзүүлер», амыргалаар, шоор тыртары, аа-дузак салырда сымыранныглар, баг адар, баг кагарда кагжын турып мөөрейлежири дээш, черле карак-биле көөр, кулак-биле дыңнаар, магадаар, сонуургаар чүүлчок дээрил.

Шак мындыг ажыл-хемчегдерни ийи чылда оода бир удаа организастап эрттирип турар болзувуста, бир эвес аңаа улус өөредилгезинин, культураның ийи министерствозу бир бөг боон, ТДЛТЭШИ-ни эртемденири, Улусту чогаалдыганың ТРЭМТ-ни ажыллаачылары, чогаалдыкчы эвилелдер бир демнег киржир, баш удур хөлелир болза, ынчан оон белеткелиниң болгаш чорудулгазының безин үезинде школалар мугейлери долгуттуунуп, башкылаага хүс черним материалдары-даа чыгдынып, эртемге, культурага-даа канчдай боор, чогаалчылар, режиссерларның кадаанга-даа илдиг боор ыны «чашыанчылар»-даа сыпланып үнүп кээр чадавас. Чадавас эвес, чаңын мындыг болур ужурлуг-даа.

Чаа ЧҮЛДҮМ,
Хоочун башкы.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Сент-Экзюперинің ногуун ёзугаар тургуская «Бичии ызыгуртан» деп шиинин баштайгы көргүзүү А. А. Брянцев аттыг бичии көрүкчүлер театрынга болган. Ол тоол бичии-даа, улуг-даа кижилерге бир демей сонуургаачыг. Кол режиссер Андрей Андреев-тиң, нурукчу Эмиль Капелюш-тың, театр артистериниң күженнишкиннериниң ачы-зында шиинин маадырлары Петербург көрүкчүлери-биле ужурашкан.

ЧУРУКТА: шин көргүзүүнден үзүүдү. Ужудукчу — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Николай Иванов. Бичии ызыгуртан — РСФСР-ниң улустуң артизи Ирина Соколова.

• • •

ЧУРУКТА: Санкт-Петербургтуң аныяк херээжен чурттакчызы.

Ю. БЕЛИНСКИЙНИҢ фотолары. (СЭТА).

Кыш келди-ле, малчын

АВАЗЫ, ОГЛУ БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР-ДААА

«О-Шыва» совхозтуң ийи дугаар хойму бригадазының аныяк малчыны Орлан Ойдупуң кыштаа Сарыг-Бел деп черде. Аныяк малчын арепда керээн-биле ам дөрт чыл ажылдап, чыл саныда керээде көрүүнгеш ылаңнарын күүседип, орулгалыг ажылдап келген. Чарыгдалдарны экономедип турган, хой продукциязы бүдүрер деп чүвени ол эки билир. Үүрмек ажылдар дээш совхозтан машина-техника, кижи күүжү негеп турбас апаргын. Октябрьның соолгу дыштанмыр хүннеринде Орланның кыштаанга ажыл-иш хайыныкыныг болган. Ынчан оон чоок доргул-торелдери, ажылары, чеңгелери, дуңмалары дуза кадын келген. Хой кажаазын чылыглап, кырын кылынмады хөөн, сигенин эде сарааттан, болгеш, өдекти кажаалан, арткан коржеңин чыып, сүт досваарын чылыглаан. А керээжен улустар бажыңны чугайлап, будаанар. Кодан чоогун аштан, арыглаан.

Орлан Ойдуп чайын бөгөй эвес ажылдаан. Өскүүр чугаалаарга, келир кышка удур мыңг белеткеттен. Ам оон кыштаанда 28 тонна сигин бар. Ында аваазының, бодунуң болган өске төрелериниң улуг бар. Чүге дээрге Орлан аңаа Хереллаа Ойдуп-биле кады каш чыл улаштыр хой кадарын келген. Ол чылдар иниги аваашкылар мурнакчыларының саныдан үнүүн.

Ол үе дургузунда боттарының хууда иниктери, чылгызы, ной, өскүзү өскен. Чыл саныда күрүнете эзт, дүк, саржагны садын орардар.

Кыш сеңээ хүр-ле болзуң, Орлан.

Маадыр-оол ТЮЛЮШ.
Тес-Хем район.

АРАТ АЖЫЛ-АГЫЙЛАРЫНДА

Тыва Республикада тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ассоциациязы тургустунгандан бөөр эвес эрткен. Ында арат 150 ажыл-агый тургустунган. Иниги-биле ол организацияда 400 ажыг малчын, тараачыннар хаара туттунган. Оон аңыда кодээ черлерде 18 кооперативе 118 кижи бар.

Арат ажыл-агыйларын Кызыл, Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Каа-Хем районнарда идепкейлиг организастап турар. Чамдык арат ажыл-агый ассоциацияларының баштайгы базычыларының дугайын айтыр херек.

Бай-Тайгада Андрей Серенүүн белүүде 360 хой, өскү, 40 бода мал бар. Ол чаалап ап турган, 2 дал ишти чурттаар бажыңны туткан, ажыглада киргеп. Оон ыяй мал кажааларының капитал сеңгелгезин дүрген доозкан. Бо чылын «Бай-Тал», «Кызыл-Даг» совхозтарга эзт, дүк дужаар керээлерни күүседип апкан. Оон өскүзү, эзин дээш эртеминге, ол амыы үеде Улан-Удэниң кодээ ажыл-агый институтунда экономика факультедин доозуп турар. Олар малынга четчир санныг мал чемин белеткеп алган. Ам кыштаанда хонуп алган.

• • •

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң сурагдыг хойжузу чораан. Аллын-оол Сеңгеевич арат ажыл-агыйынче мурнай киргеннериг бирээзи. Оон белүүнде 572 хой, өскү, 50 бода мал бар. Кышка ол ыямчалыг белеткеткен. Ол бодунуң кады ажылдап турар эштери-биле 63 тонна сигенни белеткеп, эки кадагалалда турган.

• • •

Хову-Аксында инженер-механик Василий Сарыглар кыштагны ыдган. 12 хаанны, 30 хой, өскүзү, 15 баш бода малды өстүрүп турар. Оон болгу 108 тонна сигенни белеткеп алган. Ол келир чылын чартан керээнин ажыр күүсетпишаан. 18,20 мун рубльдин арыг орулгазын алыры шиитпирлээн.

Хертек КИИМ-ООЛ.

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты, РСФСР-ниң Конституция комиссиязының вожгунут Ч.-Д. Б. Сандар дүүн, ноябрь 5-те Парлаага бажыңдаа республика солунналарының журналистери-биле ужурашкан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Бешки (базаар ооны) кыдалгазының түүнелдерниң дугайында журналистерге депутат тодаргаа чугаалап берген болгаш экономиктиг талазын реформаның хүлээн алдынга программазынга доктаадыр. Ортектерниң хостуг болдуу ажыл телевидениң үстүү хемчеэлинге кызыгаарлаашкынны сонсадыры программада киирдүүнинге Ч.-Д. Б. Сандар инчаалгейин угландырган.

Россияның чаа Конституциязының телевидели сонгаар белеткеттинин туварынга оператор баа доктаатан. Россияның федератиктиг тургузунуң айтырыгларын моон соңгаарда хамдыр сайгарып, чеде ажылдап кылыры РСФСР-ниң Конституция комиссиязының өскүүнүн демдеглээн.

(Бистиң корр.).

Үндезин экономиктиг реформаның үе-чадазында күүсекчи эрге-чагырганы организастаарының дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИН ДОКТААЛЫ

Үндезин экономиктиг реформаны чорударының үе-чадазында РСФСР-ге күүрүне эрге-чагырганының болгаш эргелеп башкарылга органнарының системазының турум чоруун хандырары-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинин **доктаадыры болза:**

1. Үнген улус депутаттарының орнунга сонгулдалардан болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның президентилериниң база Дээди Советтериниң оон мурнунда хуусаанын доктааткан сонгулдаларындан ангыда, күүрүвеник бүгү деңнелдериниң төлөөлелгеги болгаш күүсекчи органнарынга сонгулдалар эртиреринге 1992 чылдың декабрь 1-ге чедир хорууруп доктаадыр.

2. РСФСР-ниң Президентизи РСФСР-ниң Дээди Советиниң тускайлап берген бюджет акша-хөрөнгилериниңге дүүштүрүп «РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алгыже чедир күүсекчи эрге-чагырганың дээди органнарының структуразын эде организастаарының айтырыгларын бот-тускайлап шиитпирлээр.

Крайларның, областарның, автономнуг областың болган автономнуг округтарның, хоорайларының болгаш районнарның администрацияларының баштыңларының сонгулдаларын эртиреринге чедир администрациялар баштыңнарын РСФСР-ниң Президентизи азы оон даалгазы-биле үеттинде турар администрацияның баштыны улус депутаттарының чогуур Советтери-биле дугурушканын ёзугаар база чогуур деңнизиндеги РСФСР-ниң депутаттарының санал-оналын барымдаалап томуйлаар.

Бо чүүл РСФСР-ниң Президентизиниң маңаа чедир томуйлап кааннын администрациялар баштыңларынга хамаарышпас.

3. РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтериниге үндезин экономиктиг реформаның үе-чадазында референдумнар эртиреринге безин сүмелер.

4. Үндезин экономиктиг реформаны эртиреринің үе-чадазында үстүүде турар органнарының харылаар айтырыгларының талазы-биле аңаада турар күүсекчи органнарының үстүүдүүлериниге чагыртkан турарын доктаадыр.

Аңаада турар күүсекчи органнарның шиитпирлери РСФСР-ниң хоойлунудулгазынга, экономиктиг реформаны эртиреринге угланган нормативтиг актыларга дүүшпес болза, эрге-чагырганың күүсекчи органнарынга ону солуур аргаа тыныс.

5. Бо доктаал ону хүлээп алган үезинден күштүг болуп, кирер болгаш 1992 чылдың декабрь 1-де күүнүн чиирер.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың ноябрь 1.

Экономиктиг реформаның эрге-хоойлу хандырылгазының дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИН ДОКТААЛЫ

Рынок экономиказынче шилчиишкинниң эрге-хоойлу хандырылгазы тургузар сорулга-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинин **доктаадыры болза:**

1. РСФСР-ге экономиктиг үндезин реформаны чорударын эрге-хоойлу-биле таарыштырарының болгаш хандырарының дараазында чурумун 1992 чылдың декабрь 1-ге чедир доктаадыр:

1. РСФСР-ге экономиктиг реформаны хандырар кылдыр хүлээп алдынган РСФСР-ниң хоойлулары, РСФСР Президентизиниң чарыктары, өске-даа актылары албан күүсеттинген турар ужурлуг. ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң хоойлунудулга актылары бо доктаалга дүүштүр хүлээп алдынган актыларга чоруушес кизээ-биле экономиктиг үндезин реформаны чорудар үеде ажыглаттынар.

Экономиктиг реформаны чорударынга моондаттыг ССР Эвилелиниң хоойлунудулга актыларын РСФСР-ниң Дээди Соведи азы РСФСР-ниң Президентизи тур сонсаткан турун болур.

2. Банк, сан-хөө, үндүүрүг, даштыны экономиктиг ажыл-чорудулгының дугайында оны харылааларның айтырыгларының талазы-биле, оон иштинде РСФСР-де чер, бойдус журлавырларынга ончуңуп айтырыгларының талазы-биле ажыл-чорудулганың дугайында, а ол ышкаш телевилелдерге хамаарыштыр РСФСР Президентизиниң киирген түүнелдери бар турда, экономиктиг реформаны чорудар база хандырар талазы-биле күүрүвеник эргелеп башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлулар болгаш доктаалдар телевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Соведи чугаалажыр көөр. РСФСР-ниң Президентизиниге чорутkан телевилел алдынган үеден соңгаар ийи неделя хуусаада айттынган айтырыглар талазы-биле хоойлу азы доктаал телевилелге түнелди ол иниреп ужурлуг. РСФСР-ниң Президентизи бир эвес айтkан хуусаада бодунуң бодалын илергей-леп айытпас болза, түнел чоокка телевилел чугаалаарын кордуткен турун болур.

3. Банк, биржа, акша-сан-хөө, даштыны экономиктиг, инвестиция, азайлы ажыл-чорудулгазының, бюджет, ортектер тургустунушкунунуң, үндүүрүг оскаалдаының, ончуңуп, чер реформазының, чонну азыл-биле хандырарының, тылыскан эрге-хүлээлгенің, күүсекчи органнарны тургузар чурумунуң, оларның ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле экономиктиг реформаның чорудулгазын дүрген таарыштырар сорулга-биле хүлээп алдынган турар база РСФСР-ниң күштүг хоойлуларынга чоруушек РСФСР Президентизиниң чарыктар телевилелдерин РСФСР-ниң Президентизи РСФСР-ниң Дээди Советиниге, а сессиялар аразында — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга киирер.

РСФСР-ниң Дээди Соведи, а сессиялар аразында чапсарда — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму РСФСР Президентизиниң Чарлыының телевилелинден чеди хонук дургузунда ойталаваас болза, Чарлык күштүг болур. РСФСР-ниң Дээди Соведи Чарлык телевилелинден ойталаан таварылгада ону РСФСР-ниң Президентизиниң киирип келген Хоойлу телевилели кылдыр он хонук хуусаада чугаалаарын көөр.

II. Бо доктаал ону хүлээп алган үеден соңгаар күштүг болур.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Кремль. 1991 чылдың ноябрь 1.

Чаа составтыг парламентиниң сессиязында

МОСКВА. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң чаа составының сессиязы бодунуң ажылының баштайгы он хонуунуң дургузунда бир хоойлуну хүлээп алган, организастыг айтырыгларны колдуун шиитпирлээн. Республикалар Советиниң болгаш Эвилел Совединиң дарталарын, одаркаа оралакчыларын соңгаан, комиссияларны болгаш комитеттерни тургузган.

Бо неделяда сессиянын ажылы колдуунда комиссияларга болгаш комитеттерге эртер. Пленарлыг хуралдары ноябрь 12-деп эгелээр.

• • •

ССРЭ-ниң Дээди Советинге бадылаан, ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң өт салганы «Шерит албаны эрттиреринден ойталаан шерит албанныгларга нелдерел көргүзер дугайында» ССРЭ Хоойлузу күштүг боон киргеп. Ону шерит албаныгларының болгаш оларның ог-булелериниң хөй саныг дилеглери, шерит албаныгларының ада-иелериниң Бүгү-эвилел чөвүлелиниң саналдары-биле хол баштыр, а ол ышкаш тайбың үеде шерит албаныгларының база шерит тудугуларының өлген база кеңдел-бергеннерниң таварылгаларының чылдаганнарының шыныыт база долу чоруун ыныар талазы-биле тускай комиссиялың түнелдерин барымдаалаан, гуманныг чорудуун принциптерни удуртулга болдургаш, хүлээп алган.

Хоойлунуң үүлдериниде кандыг херектер дээш, ка-жан болганымны хуусаларын айтыр турган нелдерел көргүзүүнүң база ону ким боттандырын чорударын тодаргай айытkан. Ол ышкаш нелдерел көргүскеннерни судтадын турганының дугайында бичимелден база хостап турар. Хоойлунуң үүлдери оон күштүг боон киргеннинге чедир шерит албаныгларын ойталаанларга хаваржыр.

Хоойлунуң үүлдериниде кордуугениниң ангы херек үүлгеткенин дээш харымсалганы ында дужурбейн турар. (СЭТА-ның корр.).

ССРЭ-ниң Күүрүне чөвүлелиниң хуралы

ССРЭ-ниң Күүрүне чөвүлелиниң хуралы 1991 чылдың ноябрь 4-те Кремльде эгелээн. ССРЭ Президентизи Михаил Горбачев эге сөзүү-биле хуралды ажыткан. «Амыы-байдал дугайында» айтырыгны хуралдың кол айтырыы кылдыр ол демдеглээн. «Эм-ле берге байдалда турун турар-дыр бис» деп, Президент медегдээн.

Үймээн соолуунде алганы-ныг капиталды харыысалга чок ажыглаан-дыр бис деп бодап тургустунуп келгенни ол айытkан. Байдалды башкарын болур, реформаны оруу-биле чоруур. Эвилелиң саңдараарын болдурбас иле-гел ымнаарда гынатын белгеп турган. «Ол идегел бүүгүнмейн бартан, тамы эрнин норе берген-дир бис» деп, Михаил Горбачев медегдээн.

ССРЭ Президентизиниң чугаалаанын ёзугаар алырга, республикалар туруштарында ыгалдың уруунда Экономиктиг хинтилеңнеге дугайында керээ. Эвилел-ге ноябрь «чөвүлаанныг байдалда тургустунуп» турар.

Республикага реформалар программазын Россияның Президентизи Борис Ельцин эрткен неделяда кодуруп чарлаан. Ол программаны Михаил Горбачев деткиен. Оон-биле чергелештир оратор мынча деп демдеглээн: «Россия болгаш өске-даа республикалар ыяктыг бо байдалды бот-тускайдан эннидил шыдаваас». Чүүдүн бар рынокту саңдараашкынын болдурбас, немелде моондактарны тургузары тын эвес болуп деп, ол чугаалаан.

Ортектерни хостаары удурас болдуна боор деп, ССРЭ Президентизи айытkан. Ынчалажок бүдүрүүлерниң күш-ажыглыгга идиг боорин, эвеш хандырылгалыг хамаатыларны камгалаарының камчыларын, ол ышкаш өске-даа хемчеглер аңга чедир ылдыныпаан-дыр деп, Президент медегдээн.

Бо берге үе-чадада ССРЭ-ге деткимчени көргүзүүнүңе угланган Варшын чүк чурттарының туружун Михаил Горбачев безин-биле үнелеп, Аныш-чемин дажыглаарының болгаш хуваарының системазы чоокну үеде чүүдүн тургустунуп келир болза, ынчам аймымны чоокну өөр ай дургузунда шиитпирлериниң чедир ылыр арга бар деп, ол эннелеп демдеглээн.

Варшын чүк чурттарының удуртукчулары-биле чоокта чаа ужурашкан түүнелдерниң ёзугаар алырга, бистин-биле хөөн ажыглажылганы чедир хөөн артыгларынга олар сонуургалыг болуп турар деп, ССРЭ Президентизи медегдээн.

(СЭТА).

БҮДҮРҮҮШКҮННҮҢ КУДУЛААШКЫНЫ ИЛЕРЭЭН

Тыванын экономиказы 1991 чылдын тос айларында

Статистиканын Тыва Республика эргелелиниң дыннадыы

Республиканың улус ажыл-агыйында социал-экономиктиг байдал дыка марын боп артышаан. Барык бүгү адырларда бүдүрүүшкүнүн элээн хемчээлдиг кудулаашкыны илереп турар. Апрель айда бараанларга болгаш ачы-дузага өртектерни дыка өстүргени чоннуң хой кезиниң амыдырал байдалынын кудулаарынга чедиргеп.

Тос айларының түннелдери дараазында көргүзүглер-биле илереттинер (херек кырында өртектерде, млн. рубль):

	1991 ч. январь-сентябрь	
	херек кырында	1990 ч. тос айларынга деңнеп хуу-биле
Үлетпүр продукциязы	287	87
Чоннуң хереглел бараанларын бүдүргени (түрмектеп садар өртектерге)	150	92
оон иштинде:		
аш-чем бараанлары	81	88
эзиртир суксуннар	27	108
аш-чем эвес барааннар	42	93
оон иштинде чиик үлетпүр бараанналры	25	91
Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күсели-биле кол фондуларны ажыглалга киргени	85	71
Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күсели-биле капитал салыышкынар	238	95
Ажылда хаара туттунганнарның саны, муң кижи	133,3	90
Айда бир ажылчының база албан-хаакчының хереглелинге үндүрген акша-хөреңги, ортумаа биле	353	148
Күрүне болгаш кооперация садының үүрмектеп садар бараан саарылгазы	451	75
Өртен-хөлезилиг ачы-дуза	42	111
Үүрмектеп садар өртектериниң ниитилештирген индекизи (бараанларга болгаш ачы-дузага)	X	191

Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары 76 млн. рубль орулганы алган, ол дээрге өткен чылдың тос айларынга бодаарга, 46 хуу хой.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ КҮРЛАВЫРЛАР БОЛГАШ ЧОННУҢ АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРТЫНГАНЫ

Республикада чаштарның төрүттүнери өткен чылдың ол үеэнге бодаарга, 7 хуу кызырылган, чоннуң өлүп кызырлыры 10,8 хуу улгаткан. Оон түнелиниде чайгаар немей өзүлде (төрүттүнгеннер биле өлгеннерниң аразында ылгалы) 15,4 хуу кызырылган.

Күш-ажылчы күрлавыр 167,9 муң кижи, азы республиканың ниити чурттакчы чоннуңун 54,8 хуузу. Улус ажыл-агыйында 133,3 муң кижи ажылдап турар; 13,2 муң кижи бүдүрүлгеде ажылдавайн, өренип турар.

Ажылдап турарларның экономиканың секторлар аайы-биле хуваалдазы (муң кижи):

	январь-сентябрь	
		1991 ч.
Күрүне сектору	119,1	117,8
Кооператив сектору	11,7	11,9
оон иштинде:		
колхоздар	—	0,4
хереглел кооперациязы	5,6	5,6
барааннар бүдүрер болгаш ачы-дуза чедирер кооперативтер	6,1	5,9
Хуу сектор	0,3	0,3

ӨРТЕКТЕР ИНДЕКСТЕРИ БОЛГАШ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Үүрмектеп садар өртектерниң реформазы оларның чыл дургузунда ортумаа биле 1,8 катап өзерин көрген турган. Чоннуң хереглел бараанларының үүрмектеп садар өртектериниң ниитилештирген индекизи 1990 чылдың ол-ла айларны-биле деңнээрге, июльда 202 хуу, августа — 223, сентябрьда — 227 хуу болган. Эргежок чугула хереглелдиг бараанларының кол-кол хевирлериге (эт, сүт, хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары, крупа, далган, чигир, макарон кылыглары, иштики, даштыкы идик-хеп аймаа, пестер) өртектер 2-3,5 катап өскен.

Чоннуң хереглел бараанларынга херек кырында турган үүрмектеп садар өртектериниң индекизи сайгарылганының шүүмүнү-биле дараазында хемчээлдерге көргүстүнер:

	1991 чылдың үшкү кварталы 1990 чылдың үшкү кварталы-биле хуунга
Күрүне болгаш кооперация садыы	222,8
Хөөрү-оопсадыглар	272,5
Үүрмектеп садар өртектериниң ниитилешкен индекизи	225,8

Чонга өртех-хөлезилиг ачы-дузаның өртектери болгаш тарифтери бо чылдың тос айларында өткен чылдың ол-ла үеэ-биле деңнээрге, 59 хуу өскен. Турист-экскурсия-транспорт организацияларының болгаш культура албан черлериниң ачы-дузазынга тарифтер ийи катап өскен. Амыдырал ачы-дузазының өртектери база тарифтери 81 хуу, санаторий-курорт база кадыкшылыга ачы-дуза зыны—40 хуу, харылзаанны—34 хуу өскен.

Үлетүрде мөөнгөн садар өртектериниң деңнели өткен чылдың тос айларынынга бодаарга, 2,3 катап өскен.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге хереглеттинер үлетпүр продукциязының өртээ дыка улгаткан. Чижээ, мөөнгөн садар өртектер комбикориларга—102 хуу, минералдыг чемнигчидилгелерге —75 хуу, дугуйларга—15 хуу, тракторларга база көдээ ажыл-агый машиналарынга, оларга артык өзектерге—145 хуу өскен.

Чоннуң акша орулгалары тос айларда өткен чыл-биле деңнээрге, 42,3 хуу өскен.

Улус ажыл-агыйында ажылдап турар чаңгыс кижиге онааштыр хереглелге үндүрген акша-хөреңги айда ортумаа-биле 353 рубль болган. Өткен чылдың чогуур үеэ-биле ону деңнээрге, 114 рубльге азы 48 хуу өскен. Ол немей өзүлдиң чартык кезин үүрмектеп садар өртектериниң база тарифтериниң өзүлдези-биле холбаштыр компенсация төлээри-биле болдунган.

Ажаалда банныларында чоннуң шыгжамырдарының артыы 63,1 млн. рубльге көвүдээн болгаш 1991 чылдың октябрь 1-де 213,7 млн. рубль четкен.

Күрбаныга акша киреринниң талазы-биле касса планы 99,6 хуу күүсеттинген, план колдуунда-ла 12,4 млн. рубль түннүг садыг орулгазының чедир кирбеннинден күүсеттинмейн барган. Ажаалда банкызындан пландан ажыр эзим хой акшаны үндүрүп бергени-биле, а ол ышкаш күш-ажыл төлевириниге акша баары көвүдүнү-биле планнаттынганындан артык акшаны баары (эмиссия) болдунган—58,5 млн. рубль түннүг.

КОРУМ-ЧУРУМ ҮРЭЭШКИННЕРИ

1991 чылдың тос айларында республиканың иштики хереглер органнары 7,4 муң кем-херек үүлгедиишкиннерин бүрүткээн, ол дээрге өткен чылдың чогуур үеэ-дээвиннен 8,4 хуу хой.

10 муң кижиге хамаарыштыр алырга, 237 кем-херек үүлгедиишкини онаажыр, 1990 чылдың тос айларында 218 онаашкан.

Болгу-биле кем-херек үүлгедириниң саны 458 болган, өткен чылдың чогуур үеэ-ниге бодаарга, 17 хуу эвээшкин.

Күрүне база ниитиниң өнчүүн оорлаанының саны 762, а хамаатыларының хуулда өнчү хереглериниң оорлаанының саны—3,4 мөн. Оларның өзүлдези ол дараалашкаа-биле 14,4 база 36,5 хуу. 1561 аар кем-херек үүлгедиишкини кылдыган (өткен чылдың тос айларынындан 12 хуу эвээш), оон иштинде өлүрүүшкүннер болган өтүрер семиишкиннер 124 (1990 чылдынындан 6,9 хуу хой).

Бо чересек соңгаан 3 таварылга бүрүүтүнүнүн

ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА АДЫРЫ

Чоннуң хереглел бараанларын бүдүрер талазы-биле 1991 чылда турбуттунган берге байдал улам дорайтаныышаан. Чоннуң хереглел бараанларын бүдүрери дараазында сан-чурагайлар-биле көргүстүнер (үүрмектеп садар өртектерге; млн. рубльге):

	1991 ч. январь-сент.	
	херек кырында	1990 ч. тос айларынга бодаарга хуу-биле
Чоннуң хереглел бараанналры оон иштинде:	150	92,4
аш-чем бараанналры	81	87,8
эзиртир суксуннар	27	107,6
аш-чем эвес барааннар	17	97,5
чиик үлетпүр бараанналры	25	90,8

Эзиртир суксуннар өртээн киириштирбеске, чоннуң хереглел бараанларың бүдүрери өткен чылдың тос айларынны-биле деңнээрге, 10,4 хуу азы 14,3 млн. рубльге эвээшкеткен. Аш-чем эвес бараанларны тос айларда өткен чылдынга бодаарга, 11,2 млн. рубльге эвээшти бүдүрген.

Аш-чем продуктуларының чамдык хевирлерин 1991 чылдың 9 айларында бүдүргени:

	1991 ч. январь-сентябрь	
	херек кырында	1990 ч. тос айларынга хуу-биле
Эт (үлетпүрге бүдүргени), тонна	4290	75
Колбаса кылыглары, тонна	1277	82
Мал саржаа, тонна	270	67
Чалан сүт продукциязы (сүтче эде санаарга), муң тонна	18,6	65
Хлеб болгаш хлеб булочка кылыглары,		
Чемге хереглээр балык продукциязы, тонна	112	79
муң тонна	25,0	105
Кондитер кылыглары, тонна	1263	71
Далган, муң тонна	18,6	93
Минералдыг сүтлер, муң декалитр	12	26
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	182	87
Мороженое, тонна	197	106

Өткен чылдың тос айларынны-биле деңнээрге, эт бүдүрериниң 1396 тоннага, колбаса кылыларының—272 тоннага, мал саржаан—135 тоннага, чалан сүт продукциязы—3,3 муң тоннага, кондитер кылыларын—524 тоннага, эзиртпес суксуннарны—27 муң декалитрге, минералдыг сугуу—37 муң декалитрге эвээшеткен.

Чоннуң хереглелинин аш-чем эвес бараанларын бүдүрери өткен чылдың чогуур үеэ-биле деңнээрге, 3021 муң рубльге азы 6,9 хуу эвээшеткен.

Хереглелдиң аш-чем эвес бараанларын бүдүргени дараазында сан-чурагайлар-биле көргүстүнер:

	1991 ч. январь-сентябрь	
	херек кырында	1990 ч. тос айларынга хуу-биле
Даараныла үлетпүрүнүң продукциязы (ажылдар кылырының нормативтиг өртээ-биле), муң рубль	1430	102
Трикотаж кылыглар, муң штук	244	78
оон иштинде ургларга	5	80
Ук аймаа, муң эжеш	2	50
оон иштинде ургларга	1	50
Кидис идик, муң эжеш	37	56
Хөм идик, муң эжеш	23	49
Мебель, муң рубль	2703	78

Өткен чылдыындан кидис идикти 29 муң эжешти, хөм идикти 24 муң эжешти, трикотаж кылыларны 70 муң кезекти, мебельди 785 муң рубльге эвээшти бүдүрген.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы тос айларда 454,6 млн. рубль болган, өткен чылдың ол үеэнге бодаарга, (херек кырында өртектерге) 47,9 хуу көвүдээн. Ынчалдаажок деңнештирер өртектерге бараан саарылгазы 24,6 хуу, оон иштинде үшкү кварталда—18,5 хуу кызырылган. Өткен чылдың тос айларынынга бодаарга, балык, сүт, эт продуктуларын, кат-чимис, погаа хандызын садары 11-15 хуу; чигирин, үнүш үзүн, дагаа чуургазын—18-23 хуу, кондитер кылыларын—27 хуу, эзиртпес суксуннарны, маргарин кылыларын—41-42 хуу, мал саржаан, ногааларны, картофельди—51-55 хуу эвээшеткен. Аш-чем эвес бараанналардан таакпыны садарын 20 хуу, чадаг-тергелерни—16 хуу, хевис аймаан, мотоциклдерни, мебельди, шактарны—32-35 хуу, фарфор-фаянс саваны—41 хуу, пестерий, хеп чуур сичтетиктиг чүүлдерни, хөм база өске даа идиктерни—49-56 хуу, хеп чуур саванны, иштики, даштыкы хептиг—61-68 хуу, чуар саванны—75 хуу эвээшеткен.

Кызылдың колхоз рынокунда көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээ өткен чылдың сентябрьны-биле деңнээрге: инек эзди, чаа помидорнуу—2,5 катап, хаван эзди, дузаан чаг—3 катап, картофель—2,7 катап, морковь—3,3 катап, дузаан огурец—2 катап өскен.

Өртен-хөлезилиг ачы-дузаның хемчээли 41,6 млн. рубль түннүг болган, ол өткен чылдың чогуур үеэнидээ-биле 4 млн. рубльге хой. Өртен-хөлезилиг ачы-дузаның 27 ажыг хуузу амыдырал ачы-дузазынга хамаарыр, ол өткен чылдың тос айларынга бодаарга, 6,8 хуу өскен.

ҮЛЕТПҮР

Ажыл-агый харылзааларының будалганы, бүдүрүлгеде, күш-ажыл, кереге сагылга-чурумунуң суларазы үлетпүр продукциязын бүдүрериниң ыкларының чедиргеп. Оон хемчээли өткен чылдың тос айларынынга бодаарга 36,2 млн. рубльге азы 12,8 хуу эвээшкен.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү өткен чылдың тос айларынынга деңнээрге, 6,2 хуу баткан.

Кереге-хүлээлгелерни үреринин хараазы-биле хереглелерге продукциязы 20,8 млн. рубль түннүг чедиргеп бергени, ол кереге-хүлээлгелерниң 29,5 хуузу (өткен чылын 9,9 млн. рубль биле 53,8 хуу).

1991 чылдың тос айларында республиканың болгаш каттыжыышкынының ажыл-корудулгазының чамдык көргүзүглерин дараазында киргеп:

	1991 ч. январь сентябрь тыбрга деңнеп хуу-биле	
	Хереглекчилерге чедиргеп бергеен продукция, муң рубль	продукция хемчээли	күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү
«Тыва даг-дугу» комбинат	3047	90	86
Хөмүр даш разрези	—	88	87
«Тыва кобальт» комбинат	6475	69	82
Кызылдың Бажың тудар комбинады	4315	82	109
«Тыва даг-дугу тудуг» БТК	1134	85	95
Кызылдың даараныла фабриказы	—	117	186
Кызылдың алгы заводу	2112	54	59
Ак-Довуракты даараныла-трикотаж фабриказы	—	82	102
«Тыва одаар чүүл, ыяш үлетүрү» каттыжыышкын	—	102	107
«Тыва чурт үлетүрү» каттыжыышкын	943	105	105
Автосепелге заводу	—	60	74
«Тыва эт, сүт, аш-чем үлетүрү» каттыжыышкын	—	79	80
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын	2152	71	78
«Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжыышкын	—	111	119
Кызылдың тараа хүлээн алыр бүдүрүлгези	—	96	102
«Тыва тараа үлетүрү» каттыжыышкын	126	98	98
«Тыва арга-ыыт ажыл-агыйы» каттыжыышкын	12	107	105

Каа-Хем районуң бүдүрүлгелериниң 66,7 хуузу, Бии-Хем районуң—50, Тес-Хемниң—50, Таңдының—40, Барыын-Хемниктиң—37,5, Улуг-Хемниң—25, Кызыл хоорайының бүдүрүлгелериниң 22,2 хуузу Чөөн-Хемчиктиң 20 хуузу кереглиг хүлээлгелерни чедир күүсеттээн.

1991 чылдың тос айларында республикада үлетпүр продукциязының чамдык хевирлерин бүдүргени дараазында сан чурагайлар-биле көргүстүнер:

	1991 чылдың тос айларда бүдүргени	1990 чылдың тос айларга деңнеп хуу-биле
Хөмүр-даш, муң тонна	651	83
Ыяш үндүр сөөртүү, муң дыгый кубометр	165	86
оон иштинде тудуг ыяжы	151	85
Дилиг материалдары, муң кубометр	68,5	78
Соңга болгаш эжик блоктары, муң дерб. метр	32,2	75
Туйбу, млн. кезек	28,6	85
Эптээр демир-бетон конструкциялар база кылыглар	39,1	59
Сорттуг даг дүгү, муң тонна	91	80

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Октябрь 22-де байдал-биле дүжүт ажаалдазының сан-чурагайлары:

	1991 чылдың октябрь 22-де	1991 чылдың октябрь 21-де
Тараа база тараа-бобы культураларын кестирип алганы, муң га	67,9	135,1
Бастырып алганы, муң га	67,9	135,1
Тарылга шөлүнге хамаарыштыр хуузу	42,1	85,6
Алдынган тараа (баштайгы хүлээн алган деңнээ-биле), муң тонна	57,3	110,3
1 гаадан алган дүжүү центнерге	8,4	8,2
Картофель ажаап алган шөлү, га	1952	1927
Казып алган картофели, муң тонна	13,9	8,3
Погаа ажаап алган шөлү, га	397	363
Алдынган ногаалар, муң тонна	4,1	2,2

Бии-Хем районнуң ажыл-агыйлары тараа культураларын долузу-биле ажаап алган. Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Улуг-Хем районларның ажыл-агыйлары тараалларны 91-94 хуу ажаап алган. 3 районнуң тараазын ажаап алган шөлү ниити шөлүнүң 80-88 хуузу, а Кызыл районнуң—72,9. Эрзиниң—45,7 хуузу боон турар. Республиканың сес району картофель тараан шөлдеринден ону бүрүү ажаап алган, өске артканнарынга картофель өлүп калганындан чедир ажааваан. Картофельдиң ортумак дүжүтүрү өткен чылдаанынга 40 хуу четпес, ылчаңгаш ниити чыылдазынга база салдарлыг болган. Күрүнеге сатканы 1,1 муң тонна, ол дээрге планның чүгле 18,7 хуузу болгаш өткен чылдынынын 39,7 хуузу-дур. Ногааларның ортумак дүжүү өткен чылдыындан 1,7 катап эвээш, 1,7 муң тонна ногааларны мүрүнеге саткан, азы планның 31,5 хуузу болгаш өткен чылгы деңнелиниң 51,5 хуузу.

Колир чылдың дүжүдүнге ажыл-агыйлар 24,3 муң гектар черин ардарган, ол планның даалганың чүгле 22 хуузу.

Бо чылдың октябрь 21-дегі байдал-биле республиканың ажыл-агыйлары 123,7 муң тонна чем елиниҗазынга дек мал чемнерин белеткээн, ол хереглелдиң 45 хуузу болгаш өткен чылдыындан 140 хуу. Чижеглээн био мал базынга бо чылын 5,7 центнер чем елиниҗазы онаажыр, өткен чылын 4,1 турган. Ынчалдаажок ол хереглелдиң чартынга-даа четпес. Мал чемин белеткээриниң планын чаңгыс Монгун-Тайга район күүсеткен (120 хуу), Чаа-Хемниң, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Тоожу районларның ажыл-агыйлары мал чемин планнаттынганының чүгле 31-35 хуузун күрлавырлап алган Эрзиниң—20 хуу.

Республиканың колхозтарында, совхозтарында мал ажылының продукциязын бүдүргени дараазында сан-чурагайлар-биле көргүстүнер:

	январь-сентябрь		
	1990 ч.	1991 ч.	1991 чылы 1990 чылга деңнеп хуу-биле
Малдың кол хевирлериниң эзди (дириг деңзиги-биле), муң тонна	15,6	13,8	87,9
Сүт, муң тонна	28,8	24,7	85,9
Дүк, тонна	1631	1473	90,3
Дагаа чуургазы, млн. борбак	44,4	38,9	87,7

Өткен чылдың-биле деңнээрге, республиканы ниитизи-биле мал ажылының продукциязын бүдүрери кудулаан келген. Чамдык районларның ажыл-агыйлары оларны бүдүрериниң өстүүрүн келгеп-даа, олар өскелериниң дыка хожуудаашкынын ажыр шыдавайн турар.

Сүт бүдүрери 1990 чылдың октябрь 1-де байдал-биле деңнээрге республикада 4061 тоннага эвээш, азы 14,1 хуу кызырылган. Сүт бүдүрериниң чүгле ийи район көвүдеткен: Бии-Хемде 674 тоннага хой азы 14,1 хуу, Тоожуда 5 тонна азы 1,4 хуу хой, арткан районнар шупту кудулаткан.

Бирээнге онаашкыр ортумак саалда өткен чылдың деңнелиниң 160 кг-га азы 12 хуу кудулаан. Ол көргүзүү бен районда бедээн: Бии-Хемде—14 хуу, Эрзиниде—9,9 хуу, Тоожуда—3,2 хуу, Сүт-Хөлде —2,7 хуу, Бай-Тайгада—0,5 хуу белдээн. Өскелериниде саалда кудулаан.

Күш фабриказы бо чылдың тос айларында өткен чылдынынга бодаарга, 5,5 млн. чуурганы эвээшти алган, 12,3 хуу кудулаан. Чуургалаар бир дагаанның чуурга бээри өткен чылгы 174 турганындан 163 кылдыр баткан.

Бо чылын бир хойдан дүк алыры 130 граммга кудулаан, оон хараазы-биле дүк бүдүрери база садары эвээш болган. Улуг-Хемде бир хойга онааштыр кыпылда 490 граммга, Тоожуда—350 граммга, Таңдыда—310 граммга, Каа-Хем болгаш Кызыл районнарда—190-140 граммга кудулаан.

Мал ажылының продуктуларын бүгү хевирниң ажыл-агыйларынга тос айларда бүдүргени мынды болган:

	тос айларда сатканы	
	1990 ч.	1991 ч.	1991 чылы 1990 чылга деңнеп хуу-биле
Мал болгаш куш (дириг деңзиге), муң тонна	16,6	14,6	88,1
Сүт, муң тонна	26,3	21,2	80,7
Дүк (арыг удазынга) тонна	1003	988	98,5
Чуурга, млн. борбак	42,1	28,0	66,5

Мал ажылының продуктуларын садын алыры тос айларда өткен чылдың деңнелиниң шупту кудулаан. Мал садарының планын 5 район: Бай-Тайга, Монгун-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик күүсеткен. Сүт садарының планын чүгле ийи район күүсеткен: Бии-Хем биле Тоожу районнар. Бии-Хем районы сүт садарын өткен чылдынынга бодаарга, чааскаан көвүдеткен (114,1 хуу).

Дүк садарының планын чүгле Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйлары күүсеткен.

Бо чылдың октябрь 1-ге чедир дагаа чуургазын садарын өткен чылдың ол үеэнге деңнээрге, 14,1 млн-ге эвээшеткен.

Республиканың колхозтарында, совхозтарында малдың болгаш куштуң баш саны мынды кылдыр өскерилгеп (муң баш):

	октябрь 1-де		
	1990 ч.	1991 ч.	1991 чылы 1990 чылга деңнеп хуу-биле
Мыйыстыг бода мал	114,1	107,6	94,3
оон иштинде инек	35,0	33,0	94,3
Хаван	23,1	16,8	72,5
Хой база ошку	1059,7	940,0	88,7
Куш	461,9	426,8	92,4

1990 чылдың октябрь 1-де турганы-биле деңнээрге, мыйыстыг бода малдың, хой, ошкунуң база хаванның баш саны шуптузу республиканың тос районунда — Өвүрде, Сүт Хөлде, Таңдыда, Каа-Хемде, Тоожуда, Кызыл районда, Бии-Хемде, Чөөн-Хемчикте, Улуг-Хемде кудулаан.

Бо чылдың тос айларында республиканың ажыл-агыйларында мыйыстыг бода малдың, хой, өскүнүң өлүп хораары өткен чылдың ол-ла үеэнге деңнээрге көвүдээн.

КАПИТАЛ ТУДУГ

Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күсели-биле кол фондуларны 85,9 млн. рубль түнге ажыглалга киргеп, өткен чылдың чогуур үеэнге деңнээрге, 29,4 хуу эвээш.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга капитал салыышкынар (акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күсели-биле) 4,6 хуу кызырылган. Оларның хемчээли 237,9 млн. рубль түннүг болган.

Күрүнеңи топчүткен капитал салыышкынары 180,8 млн. рубльге шинжаттынган, оон 52,1 хуузу республика фондуларын акша-хөреңгилеринге хамаарыр. Күрүне бүдүрүлгелериниге топчүткен салыышкынар оон иштинде хемчээлинин 76,0 хуузу болган, ол өткен чылын 55,0 хуу турган.

Боттарының акша-хөреңгилериниң күсели-биле тудуг кылыры баксыраан, оон хемчээли өткен чылдың чогуур үеэнге деңнээрге чартык кезин бедин четпээн.

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни техниктиг эде дериириге болгаш чаартырыынга ажыглаан акша-хөреңгилер көвүдээн. Ол сорулгаларга 36,0 млн. рубль күрүнеңи капитал салыышкынларын чарыгдаан (бүдүрүлгени хөгжүдүрүнге бүгү чарыгдалларның 30,5 хуузу), ол 1990 чылдың деңнелиниен 12,0 хуу хой.

Өнчүүн бүгү хевирлериниң тудуг организациялары 134 млн. рубльге кереглиг ажылдарны кылган, оон иштинде күрүне организациялары—103 млн. рубльге кылган. Эртем чылдың ол-ла үеэ-биле деңнээрге, күрүнеңи тудуг организациялары кереглиг ажылдарны 15,1 хуутта кыскарган, күш-ажылдың бүдүрүмчүлүү 4,4 хуу баткан.

Тудуг каттыжыышкыларының болгаш трестериниң кереглиг ажылдарының хемчээлинин база күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өскерилгени дараазында сан-чурагайлар-биле көргүстүнер:

	1990 чылдың тос айларны 1991 чылдың тос айларынга хуу-биле	
	1	2
«Тыва тудуг» каттыжыышкын	66	82
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын	75	85
«Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкын	90	103
«Тыва хамааты тудуг» трест	88	98
«Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» трест	96	113

1) бодунуң күжү-биле кереглиг ажылдаар;
2) күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү

Ажыл-агый аргазы-биле кылдының турар ажылдарының хемчээли көвүдээн. Ниити тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлинде оон улуг өткен чылын 17,8 хуу турганындан 21,9 хуу чедир өскен.

Чуртталга база социал-культура адырының тудугларын тударынга акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күсели-биле 119,7 млн. рубльди ажыглаан улус ажыл-агыйының бүгү адырларының тудуг акшаландырыышкынының 50,8 хуузу болган. Чуртталга тудугуна 91,1 млн. рубльди ажыглаан. Бо чылын ол сорулгаларга топчүткен акша-хөреңгилерни 50,3 хуу хойну ажыглаан, а бүдүрүлгелериниң акша-хөреңгилери 3,2 катап эвээш киргеп.

Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күсели-биле (чоннуң бодунуң акша хөреңгилериниң күсели-биле болгаш банкының хеллери-биле тутканын кады санаарга) 71,6 муң дербелиг метр ниити пюлдуг 1181 квартираны ажыглалга киргеп. Ол дээрге өткен чылдың тос айларынынга бодаарга 6,2 хуу эвээш.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

1991 чылдың тос айларында пассажир аргыштырылгазының хемчээлинин планының күүселдези мынды болган:

	1991 ч. январь-сентябрь	
	1	2
Транспорттуң бүгү хевирлериниң пассажир аргыштырылгазы	453,3	90
оон иштинде		
автомобиль транспорту (автобус)	271,6	80
ужар чүүл —«—	176,8	93
хем —«—	4,9	75

1) млн. пассажир-километр
2) 1990 чылга деңнеп хуу-биле

Пассажир аргыштырылгазының күрүне чаңгыс ужар чүүл транспорту 119,9 хуу, хемниң—74,2 хуу, автомобиль транспорту—87,7 хуу күүсеткен.

1990 чылдың чогуур үеэ-биле деңнээрге, транспорттуң бүгү хевирлери пассажир аргыштырарын эвээшеткен:

	1991 ч. январь-сентябрь	
	1	2
Транспорттуң бүгү хевирлери-биле пассажирлер аргыштырганы	24149	75
оон иштинде		
автомобиль транспорту (автобус)	23900	75
ужар чүүл —«—	213	77
хем —«—	36	95

1) муң тонна
2) 1990 чылга деңнеп хуу-биле

Бо чылдың тос айларында орук хөлезининиң дыка улуг өскени-биле холбаштыр автомобиль транспортунуң бүдүрүлгелериниң автобустарга база таксилерге пассажир аргыштырылгазының орулгазы өткен чылдың чогуур үеэнге деңнээрге, 16,0 хуу улгаткан.

Пассажир хандырылгалының шынары эжижиейн турар. Бо чылдың тос айларында 26,8 муң автобус рейстери күүсеттинмээн, ол дээрге планнаттынган рейстериниң санының 11,8 хуузу. Маршруттуң тенчү пунктузунга 603 автобус ооалдап четкен.

Транспорттуң бүгү хевирлериниге чүүк соортулгазының хемчээли кудулаан:

	1991 ч. январь-сентябрь
Транспорттуң бүгү хевирлериниге чедиртен чүүк	6814 88
оон иштинде	
автомобиль транспорту	6678 86
хем —«—	134 93
ужар чүүл —«—	2 63

Чүүк соортуг талазы-биле кереглиг хүлээлгелерни «Тыва автотранс» каттыжыышкының 4 автобүдүрүлгезиг күүсеттээн. Оон-биле кады каттыжыышкын ватоннар дуктериниң саадатканы дээш 32,5 муң рубль түннүг торгаалды төлөөн.

«Россельхозбанк» муң бүдүрүлгелери 1991 чылдың тос айларында 14439 муң рубль орулганы боттарының кол ажыл-чорудулгазынган алган, ол дээрге өткен чылдың ол-ла үеэнге бодаарга, (деңнеттирер өртектерге) 11,9 хуу хой. Чурттакчы чонга харылзаа ачы-дузазын 3193 муң рубль түнге чедиргеп.

СТАТИСТИКАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ

ООЖУРГАЛ БИЛБЕС

Бедик дагларны ажыр чыжыр аддын херелдерин өөрүүн Хам-Дыт девискээринге чажып хуваан хөй барыын чүктүн дагларын ажыр чаштын ажып бар чыдар. Хам-Дыттың чыраа үнген өргүлаан черинде улуг ак өгге ажыл үжүн кежээ чеде бердим. Кыдыында агын баттаан кара сүгдан сүглап, аш-чем кылып, өгүнүн хөрээжен ээзи Борбаанай Кара-Сал будум дыштандырбайн тур. Хөйжүнүн чымыштыг ижин аңаа база катап көөр ужурга таварыштым.

Өгүнүн эр ээзи Пар-оол Куулар недээзинде даглар баа-дында чаптын чорүй барган кара-кара хараганнарлыг черден кадарган хөөн кирип келди. Ол Бора-Шайга малчын өгге торуттуиген, шериг албанын Камчаткага эрттирген. Шеригден халажып келгеш, совхозка аар-саар ажыл кылып турган. 1976 чылдан бээр «Коммунизмче оруk» совхозунга хөйжү болуп ажылдап киргеш, чыл-дын-на чүс хойга онааштыр 90-дан өрү хураганны ап келген. Тергиин малчын деп мактадып, удуг-улуг хурал-суглаага киржип чорбаан, бөдүүн, ортуман көргүүзүлүг малчын кылдыр санаттырып келген. Ынчалаа-даа ооң ажылы дээш совхоз дирекциязындан каш удаа шаннадып мактадып-даа чорбаан. Ажыл дээнде сеткил-сагыжы оожургаваас кижилерниң бирээзи.

Ооң ажыл кылып турда туттунгурун, кежээзин, бичии-даа дыш албазын пат кайгаан мен. Ол хойну өзөөш, ишти-хырның боду аштаан, ханын кутказ, хайындыра шаптары безин таакпы тыртым четпес. Үне халаан, демир-хүүк туткаш, кадайынга дузалажып, инек саап турда суг, ындыг хөрээжен кайда боор. Кадайы чайланып алгаш, эт эзип, үлей салып орар аразында ол хөөн кажаалааш, аңдын ортеп каар. Ооң келгеш, суун сүглап, ыяжын чара-даа бээр. Кайгамчык-ла ажылгыр кижи болган. Ам-на ооң-биле хөөрежип көөр-дүр деп бодап олурумда, сүт тыртар машинага сүдүн тыртып олурупту. Ол доосту бээрге, хойтпаан тиккеш база тө-рупкан. Шынап-ла, малчын өг-бүледе бичии-даа дыш чок, үргүлүү бут кырында турар деп чүвени ынчан көр-геш, оларның алыр шалыдының эвээжин кайгаан мен. Чамдыкта ийи кижиге 70-70 рубль суг болгулаан дээр. Ооң кадында шөлээ база көрбес, бир ай иштинде кымга дадартын каар боор. Чогум-на моон ужурундан чүгле шөлээ ашпазын санадып алыр. Ол иштинде чылыг от сып-даа турза соок, чүгле даштындан дээре. Малчынар ону-даа эскербес, пат аңаа чаңчыгын калган.

Мүрнакчы малчынарның бирээзи чораан Пар-оол Санчатович Куулар бо чылдың чазынында Өвүр районун агроүлепүр каттыжыышкынының 200 ажыг хой, өшкүзүн кадарары-биле хүлээп алган. Ынчангаш Хам-Дыттың күзеглеп органы ол. Ооң кадында хууда хой, өшкүү, инектери база бар. Малчын кижи хууда мал чок черде турбас. Ынчангаш ол кышка баш удур белеткеп алыр чаңчылын салбаан. Өвүрге сиген кезин белеткеп алыры берге-даа болза, ол 10 тоона хире сигенин белеткеп алкан. Кара-Кожагар деп черде чаа туткан кыштатта кыштаар. Кылыр ажылдар хөй. Чылыглаар, сентээр ажылдарны барык доосхан. Кара чажыдан мал аразынга өскен болгаш ооң арга-дуржулгазы байлак.

— Малга кижи ынак болур херек. Ол ышкаш кызымак чүткүл, быжыг тура-сорук, хүлээнгенин ханы медереп билири хөйжү кижиниң дүрүмү деп санаар мен. Бир эвес ындыг мезу-шынар чок болур болза, малчындан эки үре-түннел үнмес. Мен хоюмну чайын изиг хүннерде хүн үнмээнде өткарып, дүүш үеэнде дыштандырган, суглаган, кежээ база чаа өткарып алыр чаңчылдыг мен. Кыжын одарны барымдаалап өткарар, баштай кыштаган ырак черлерден эгелээш, чоорту чоокшуладып көөр кижи чордум. Ооң ыяй кышкы үеде малдың чеминче, суксунунче улуг кичээнгей салыр апаар. Хойну он ийи, бир айларда хураганнадып алырга, олар семис-шыырак, дүккүр болур. Кол-ла чүве кижиниң кызы-маанда деп ол мээн сонуургаан айтырыымга кысказы-биле харыылап каар кижи болган.

Малчын кижиге негелде черле турып кээр. Аш-чем, идик-теп, эдилелдер аймаа чедиштес апаар. Бо айтырыг-ларны Өвүр районун агроүлепүр каттыжыышкынының даргазы Шарбый-оол Куулар күүседип бээрин аваан дээрзин хойжу чугаа кадында чугаалап каап олурар кижи чораан. Ол-бүленин чаңгыс уруу Саяна ада-кезиге база дузалажып турар.Ол үш кижи чаңгыс демниг, олут орбас, кежээ улус-тур дээрзин ол аалга киргеш, эскерген бис.

Малчын кижиге бир кол чүве — аалга-даа, хой-даа кадарып чораан, радиоприемникти ажыглаары. Ынчалза-даа ооң батареялары садыгда чок болуп турар. Ол чокта даштыкыда. Совет Эвилелинде, республикада чүү бо-луп турарын кайыын билип алыр боор. Малчын «Шын» ышкаш «Тыванын аныяктары» солуннарны чагыдып ал-ган. Черле ынчаш батарел, өзөр, ог шывар брезент бол-гаш өске-даа малчынарга чугула херек барааннарны тыраары. бир-ле дугаарында малчынарга садарын хой-жу Пар-оол Куулар республиканың Хереглекчилер ниити-лелинин баштаар черинден негеп, дилеп орарында шын бар боор.

15 чыл дургузунда хойжулап келген, амгы үеде АУК хойжузу Пар-оол Санчатович Куулар кадарган малын кыштан хүр ажырар дээш кызымаккай ажылдаарынга белеп. Ол чаңгыс сестиг кижи сезүмге за болуп, соок кыштан малын онча-менди ажырар дээрзинге идегел бар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Редакцияга чагаа

ДАДАГАЛЗАП ОРАР АПАРДЫВЫС

Моон сонгаар кым хой кадарарыл?

Мен болза Бурен-Аксы суурда малчын өг-бүленин уруу мен. Черле көрүп, бодап чоруурумга, бо совхозтуң удуртукчулары малчынарны хөөкка албас, тоотас улус-тур бо. Моон ада-немниң кыштаанда чажа-хораазы мынчага чедир эки кылдыр-маан, септеттиимээн чүве-дир. Ам кыш келди ышка-жыл. Чылыг хүннер эртип тур. Ол хиреэнге кажданы чедир туткан улуг-даа чок болган. Бистер кыштага кожуп келгенивисте ыяыг турду. Ооң соонда 5-6 хонгада ийи кижи келгеш, тудуп эгелелилер. Малмагаанче сагыш салбас, ону тоотас, мындыг харыысалга чок удуртукчулар-дыр бо.

Директорну безин танывас бис. Кандыг кижи чүвел, атсыны кым деп кижи чүвел деп кожаларывыстан айтырарывыска, орта биябес боор-дур. Чүгле арын-шыырбын чугаалап каар, а адын, фамилиязын орта биябес. Чамдык улустан айтыраргa, мен черле көрүп көрбөөн мен дээр азы бо-даа турза, танывас мен деп каар. Чаа малчынчан эгелээн улуска келгеш, мен совхозтуң директору-дур мен, а бо кижи бригадиримее-дир деп та-ныштырып каргa.

Кажаавыс та кажан, чеже доостур. Ам артында төрүүр хой кажаавы-ыр. Бо ыжыл чаш хураганны онча-менди алыр чүве ийикле, шала-ла задагалап орар апаарывыс.

Малчынарның хой кезиин дыннап чоруурга, автолавка көнгүс келбес чүве-дир дээр. Шынап-ла, ындыг чорду. Ол дугайын шүүмүүдээрге-даа, көнгүс тоовас хире даргалап бо. Автолавка келирге үс айтырарга, чок болур азы ооду эргиирээш дудуп калган боор чорду. Ону улус чүге алыр деп. Ооң ыяй көнгүс херек барааннар — чылыг кадаттар, джемпер, колготка, өр улуска чылыг хөйлеңнер, чүвүрлер, тонпар чок болуп-лур. Ол хиреэнге хөй-ле чүвелер суп алган чоруур, ооду көргүспес-тир. Та бот-тарывыга ап, эш-өөрүүге са-дып-саарын турар чүве. Кижиниң чагып каан бараанна-рын база эккелбес. Малчын-нарыны негелде, хомудалын эки хандырбайн чыткаш, олардан эки түүнелдер ма-наан херээ чок болур. А олар кижиниң амыдыралы-га херек чүгула продукция-ларны бүдүрүп турар кижи-лер ышкажы.

Хой кадарары ыныг-да амыр, белен эвес. Ажыл берге, чымыштыг-дыр. Оор-сук база нептерээн-дир. Акша-лалын эвээш-тир. Ынчангаш мал ажылын чамдык кижи-лер катташ, ооң чорун турар. Моон соңгаар хой соонда кым кылаштаар чүвел? Амы-дыра байдалы бергелел турда, удустун хой кадарыкса-вайн турары черле чеп. Бо айтырыгны бөгүн эки шинти-пирлевес болза, даарта оон эки чүве маанаан ажыы чер-де чок.

Алера ОНДАР.
Кер-Хем район.
Бурен-Аксы суур.

ЫНДЫГ БЕРГЕ БАЙДАЛГА КАНЧАП ЧЕДЕ БЕРГЕН БИС?

Профэвилел амыдыралы

Амгы медицинадан камгалал медицинаазынче шилчиишкин үезинде ажылчы чонуң кадыкшылын камгалаарының, аарыг чорукту болдурбас болгаш эвээжедир талазы-биле байдалының дугайында айтырыгны профэвилелдериң Тыва республика үезүлелиниң чоокта чаа болуп эрткен эвлечлиг III пленумунга чугаалажып көрген. Ол талазы-биле алеткелди аңаа профрес-чэвүлелдиң социал камгалал килдизиниң эргелекчизи М. М. Монгуш кылган.

Камгалал медицинаазынче шилчиишкин бетинде иниги республикада ол талазы-биле байдал кандыгыл? Чонуң кадыкшылын камгалаар талазы биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарыл?

Бо айтырыгларга харыысы ол илеткелде көргүстүгген сан-чурагайлар көрүүзү-биле берген. Ынчангаш ооң-биле кысказы-биле танышыптаалы.

«Делегейде эм-не мүрнакчы чүрт» болуп, (кадыкшыл талазы-биле база) «алдарлып» чораанывысты билбес кижи чок. А херек кырында байдалывыс кандыг болганыл? Чонуң назынының үзүнүүн талазы-биле делегейде 32-ги черде болган бис. Ол дээрге сайзыраңгай эвес чүрттарның безин соонда болганывыс-тыр. Ылаңгыя эм-не ажылгыр назын үезинде малчынар-ывыстың, чоланчыларывыстың, тудугжу-ларывыстың болгаш ооң-даа еске мергежилдиң кижилериниң аразында аарыг чорук-тун, бертик-мелел болуп артар чоруктуң хөөн, чаш ургуларының өлүр чоруу бөгүнгү амыдыралывыста кескү болуп тур-дур. Канчап мындыг берге байдалга чеде бергенивис ол? Ындыг айтырыг чай-даар тургустунуп келир. Чонуң кадыкшылын камгалаар талазы-биле күрүне политиказында сөстүң ажыл-херектиг-биле дүшүп чоруу хөй чылдарда уламчылап, «чонум кадыкшылы дээш», «аас-кежиктин чаш назын» болгаш еске-даа херек кырында күүсеттинмээн, а мегелээн сөстер чугаалэттынып турган болгай. А херек кырында, эвилел (ам дүжүп калган) бюджединиң чонуң кадыкшылынче чорудуп турган үлүү чүгле 2.3 хуу болган-дыр. А бистиң республиканың оон-даа эвээш. Макталда турган медицинавыстың байда-лы мындыг-дыр. Ону ам чондан чажы-рар-даа, чоонга чугаалавас-даа арга чок апарган.

Октябрь 1-де байдал-биле алырга, янзы-бүрү аарыглардан, кемдеп-бертиниишкинн-ерден ажыл үскен чорукту санап көөр-ге, 100 кижиге онааштыр 659 ажыл хүнү болуп турар. Аңаа социал камгалал бюджединиң акша-хөреңгизинден 9.5 миллион рубльди төлээн-дир. Эткен чылын ол сан 10.2 миллион рубль турган. Ол дээрге чүгле социал камгалалдың бюджединиден үнген акша-дыр. А күрүнениң-биле бистиң республиканың бюджединиң акшазын-га кайы хире болурул? Аарыг кижи эм-нелеге бир хүн кирип эмненирге, ооң ча-рыгдалы бөгүн ортумаа-биле 75 рубль. Аараанының, кемдеп-бертингенинің ур-ааскудан республикада бир хүнде-ле 4000 чыгыы кижи ажылче үнмейн турар. Ол «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бүгү ажыл-чыларының саныңга азы 4 улуг совхозтың ажылчыларының саныңга деп болуп турар. Ол 4000 чыгыы кижиниң 60 хуузу эмнелеге кирип эмненип турар. А аңаа чеже хире акша чарыгдаттынып турарын санаргa, (хүнде-ле) миллион-миллион рубль болган. Ылаңгыя тудуг болгаш тү-түг материалдарының үлетпүрүүнүң ажыл-дакчыларының профэвилел рескомунуң (даргазы М. Х. Самданчап), күрүне садыы-ның, ниитиниң чемненилге черлериниң болгаш хереглел кооперациязының ажыл-дакчыларының профэвилел рескомунуң (даргазы Э. Ш. Сидар), улус өөредилгези-ниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң (даргазы М. Ч. Ооржак), машина тудуушкун заводунуң (профком даргазы Д. А. Попков). Кызыл-дың даарныга фабриказының (профком даргазы Т. Ф. Алексеева) оларның хамаа-рылгазында турар бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның ажылчыларының аараанындан ажыл үзер чоруу бо чылдың 9 айларында хөй болгулаан. А улус өөреди-лезиниң болгаш эртем ажылдакчылары-ның профэвилел рескомунуң системазында ажылдап турарларның, янзы-бүрү аарыгларындан ажыл үзер чоруу 100 ки-жиге онааштыр эткен чылдың 9 айла-рына онааштыр алырга, 56.8 хүнге азы 17.6 хуу өскен болуп турар.

Аарыгларның хөй болуп турарының ба-за бир чылдагааны — кижиниң бодунуң-даа, ооң ажылдап турары бүдүрүлгезинин-даа талазындан кадыкшыл дээш кол са-гыш салбайн турарында. Харын-даа ажылчын кижи аарыг берген, бюллетень-ней бээр болза, бүдүрүлгеге багай эвес болгулаар үүлдер безин бар: ооң аарып турганы хүннеринде ажыл төлевирин бү-дүрүлге эвес, а социал камгалал акша-зындан төлээр болгай. А ооң камнаттын-ган акшаны колдуунда-ла удуртукчу ажылдакчыларны шаннаарынга бүдүрүл-гелериниң удуртукчулары ажыглал турар фактылар база бар.

База бир берге үүлдериви-стин бирээзи — чамдык министерстволарның, бүдүрүлгелериниң, ылангыя кооперативтерниң болгаш биче бүдүрүлгелериниң удуртукчу-лары чүгле акша ажылдап алырынче ки-чээнгейни углаан, ажылдап турарларның кадыкшылын быжыглаарынче кичээнгейни кошкадып турары. Өске талазында — ры-нокта улуг өртектер ажылчы чонну чүг-ле хөй акша ажылдап алырынче углап, хүнде 12-14 шак ажылдаарынче албадап турар. Ол - хууда ажылдап турар коопе-ративтерге хамааржыр. Чүгле эткен чы-лын безин бүдүрүлгелерге кемдеп-берт-ниишкиге таварышканнарга төлөөн акшаның түңү 0.5 миллион рубль болган.

Республиканың СЭС-тиң болгаш проф-ресчэвүлелдиң күш-ажылдың техниктиг инспекторларының санаанын бөөгаар алырга, бөгүн ажылдаарымга таарышпас байдалдарда 20 мүн ажыг кижи ажылдап турар болган. Ооң иштинде: доозуниг болгаш газтыг ажылдаар черлерде — 11 мүн, соок температуралыг черлерде — 5.5 мүн, чырыы четпес черлерде — 4.5 мүн кижи ажылдап турар. А аар ажылдар-да ам-даа 40 мүн кижи ажылдап турар. Оларга малчынар, хову ажылчыннары, тудугжулар, ниитиниң чемненилге черле-рөөн болгаш коммунал ажыл-агый бү-дүрүлгелериниң ажылдакчылары хамаар-жыр.

Аарыгларны баш удур болдурбазының хемчегларын алыр дизе, эмчи шинчилгезин ынап-ла доктаамал эртер ужуруг. РСФСР-де чонуң 90 хуузу ол шинчилгени эткен болза, бистиң республиканда чүгле 73 хуу болган-дыр.

Чонуң кадыкшылын быжыглаарынга улуг рольду санаторий-курорт черлери, чонуң дыштанылгазы эвээр. А путёвка-лар-биле хандырылганы ап көөр болза, бистиң республика ооха девискээрлерден болгаш РСФСР-ден дыка чыдып каап тур-тар. Бистиң сезоннарда ажылдаар ооң курорттарывыс республиканың чонуң хандырып шыдавайн турар, а чүрттүң өске девискээрлериндеп ап турар путёвка-ларывыстың саны чылдан чылче эвээжеп турар апарган. 1992 чылда Сибирьниң курорттарының бир путёвказының өртээ 885 рубль, а мурнуу чүктүң курорттары-ны — 1000 рубль ажыг болур.

Илеткелге адаттынган чамдык сан-чура-гайлар-биле таныжарга мындыг-дыр. Моон алгаш көөрге, чонуң кадыкшылын кам-галаарының айтырыгларында четпестер дыка хөй. Ынчангаш бо берге, дарый шиитпирлээри негеттинип турар айтырыг-ларже чогуур кичээнгейни угландырары республиканың удуртулгазындан, респ-ликаның профэвилелдериниң негеттинип турар.

Чонуң кадыкшылын камгалаарының айтырыгларына хамаарышкан бодалдарын пленумуң өлүн хөй каржыкчилери чу-гаалаваннар. Ылаңгыя «Серебрянка» проф-илактоорийни камгалап алырының чу-гулазының. Спорт ордузунуң амгы кош-как байдалының дугайында, ол ышкаш күрүне садыңдан бараанларны чиик өртем-биле садып алгаш, ону чоонга улуг өртехне садып турар кооперативтерни хаар дугайында айтырыгны чазак черинге тур-гузар үези келген дээрзин эмнелге ажыл-дакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы Е. В. Черногривовтуң, өртектерни-ң улгатканынга хамаарыштыр чонуң дыка хөй кезиниң берге байдалдарының. Ак-Довурак АТБ-ниң бир автоколонназы-ның Хакасияда ажылдап турарынга таар-зынмайн турарының дугайында ол авто-будүрүлгениң чолаачызы А. С. Чымбаның болгаш өскелериңе-даа санаддары солун, амыдыралда таварышкан бергелерни кан-чаар ажып эртеринге хамаарышкан бол-ган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Профэвилелдериң республика үезүлелиниң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

Та бүзүреңер, та бүзүревеңер

НИКОННУҢ ХУУЛГААЗЫННАРЫ

Томскиде ийи өрээл бажында чүрттап олурар пенсионерлер Валентина Ивановнаның болгаш Алексей Ивановичниң бажыңына «сүнезин» кирип келген. Ол бодунуң адын Никон дээн — ханада бижип каан.

Никонуң мөзүү дендиг багай болган: чылдагаан чок-ка сава болгаш шил аймаан чуура шаап каапкан, эт-херекселдерни аңдара идип, үен-даян кылып каан. Бажың эдлериниң амыдыралы айыылдыг байдалга шак ынчаар кирген. Никонуң үүлгединиң дугайында түс чер-ниң журналистери дыннап каан. Олар «сүнезин» кирген бажыңга баргаш, көрген үүлдерин бижип, номчукчуларга дыннаткан. Ол дугайында солуннарга бижээн сеелүүде Никон бир чыл хире шимээн чок барган, а Валентина Ивановна, Алексей Иванович чүгээр чүрттай берген-нер.

Түр тайбыңчыдылга сокчаан, Никон база катап чажы-ды-биле ходелип эгелээн. Хөөкүй пенсионерлерниң квартиразын ол ам өрттедип турар аларган. Сонга пестерин, стол шывыын, хереэжен кижиниң платьелерин хүгбай Никон өрттедипкен. Эрги солуннар база өрттенген. А кажан Валентина Ивановна удуп чыдырда, ооң чыткан диваны база өрттеин берген. Өрттү арай бооргa өөрүгген. Элээн каш шак болгаида, демги диван база катап өрт-тенген. Улаштыр алды удаа өрт болган. Столдар, сан-дайлар база өрттенип эгелээн. Дуржулгалыг өрт шериг-лери безин өрттүн чылдагаанын тыпплаваннар.

Пенсионердериниң квартиразында ондактыг ол бо-луушкун үш чыл дургузунда үргүлчүлеп турар. Биддинмес болуушкуннарны илередип талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел төвүнүң эртемденнери үргүлчү хайгаарал турар. Элдептиг болуушкуннарны, өрттерниң чылда-гааннарын олар ам-даа тыпплаваннар.

ЧУРУКТА: Никонуң «баштактаныышкынарының» ур-жуктары. Аңдарылган стол, шалада солуннар, номнар.

Фото болгаш сөзү В. КАЗАНЦЕВТИН (СЭТА)

ТУТКУЛАП КАГЗА...

Аңнап, өлүк-кеш тыва тыва улустың шаг шаандан кылып келген ажылы-ла болгай.

Аңнап чораан черлерниге амчылар чадырларны, сөөлүүредир борбак бажынарны тудуп каар чораан. Шай, дузун, от кыпсыг серектизин безин арттырып каар. Соондан келир эжиш бодап, мурнунда чораан эжиним ачы-дузаын көөр кончуг-даа эки чаңчыл ол. Ам аңнаар тайгаларда бажынар чок-тур. Иштики, орук-суур үндүрүп болур черлерде ачыларның бажынарын, та чүү ындыг улустар чүве, бускаш, сөөртүп алгаш барган боорлар-дыр. Ачыларның улуг эвес бажынарын ачы эвес кижилер белен чедип шыдавас арай хайыы черлерге тудар болза эки. Бо ажылды районнарда белеткел контораларының, ачылар ниитилелдериниң, ачыларның боттарының күжү-биле чорудар болза, бүдүрүп болур. Бир эвес улуг эвес, чылыг бажынарны тайгаларга тут-кулап каар болза, ачыларның боттарынга ажыктыг боор.

Чүгле Өвүр районуң эвес, а өске-даа районнарның ачылары мөзүн бо чаагамны номчуп, ону үүлдүгүүнер боор.

Намаанаан КУУЛАР.
Хандагайты суур.

ХОВУ-АКСЫНГА ДУЗАЛААР БОЛЗА

Тыванын улуг комбинады чораан «Тыва кобальт» бо хүннерде хоозурап, даг, металлургия цехтери, технологиялыг транспорт, химия лабораториялары хагдынып, ажылчын суурлар чартык өөнзиргей байдалдар-же шуут-ла кирипкен. Тыва дылдыглар чүртүп өөлеп, ам-даа ажылдаар, чүрттаарынга идегеп олурарлар. «ССРЭ-ниң 4 мүн ажылчын суурларының культурлуу» деп сонгарышка тиилекчизи боор үнгеш, шилчиир Кызыл тук-биле, 10.000 аңшаа-биле шаннадып мактадып чораан ажылчын суурнуң бо хүнгү байдалы кударанчыг-даа, хомуданчыг-даа. «Чыда өлүр чылан эвес», деп, тыва чон ханы уткалыг чугаалап чораан. Демисежир апаар бис.

«Тыва кобальт» партком-ну дужүрүп каапторга, чамдык кижилер амырап тур-гулаваннар. Хүннер, айлар эрткенде, удуртулга-башка-рылга чокка амыдыраары берге деп масса чонга бил-дине берген. Ам кара чаңгыс идегел — Хову-Аксы-ның суур Советди апарган. Ынчаарга суур Советниң шыдал-быразы дыка хоомай. Даргазы Л. А. Карпова, оралакчызы Т. Ч. Дармажка нелээн чеже-даа кызып чүткүрге, дөмей-ле күш четпестээн. Ам канчаа-рыл? Үстүү орандан ачы-лыг холун сунуп кээрин манаар бе?

Санал болза тодаргай. Чаа 1992 чылдан эгелээш, Хову-Аксының суур Совединге шалыныт база бир оралакчыны тургузар. Ол ышкаш ийи суурлардан, үлетүрлүт төптен, тайыл-бырлаарга, 3 кезектен тур-густунган черлерге харыл-зажырда — черле ынчаш чадаг канчап ажыл кылыр боор — Хову-Аксының суур Совединге чолаачылыг чиик чычаандан бээри чугула. Бо айтырыгны тургузуп, не-гежип келгенден бээр кашдаа чыллар эткен. Биеэги дужүткен даргалар аазап-даа турганнар. Орус чоннуң чугаазында дег, аазаашкы-ны үш чыл маанаан турар бис. Чаа соңгуткан даргалар дузалаар боор деп, хову-аксыжылар идегеп чоруурлар.

Оюн КОРОДА.
Башкы.

Студентилер амыдыралы

ЧОРУУҢ ЧОГУЗУН, ТСБАА

Новосибирск областы болгаш Новосибирск хоорай — Сибирь девискээринде улуг область болгаш хоорай. Сибирьниң өске-даа хоорайларында студентилер база сургуулдар хөй-даа болза, а Новосибирск хоорайда ооңдаа хөй. Ынчангаш ында өөренип турар тыва студентилер Сибирь девискээриниң болгаш аныяктарының ассоциациязын чаңгыс чер-чүрттуг-ларның төвүнге тургузар деп айтырыгны кедүрүп, чер-черде өөренип турар студентилерниң (хоорай-ларда) төөлөрүнде база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш өске-даа организацияларның бөлүк ажылдакчыларын үк ассоциацияны тургузуп бээринге дуза дилеп чалаан.

Аңаа республиканың улус депутаты, аныяктар талазы-биле комиссияның даргазы И. Ч. Саая. Эртем болгаш өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң ажылдакчы-зы Л. А. Петкова, Юстиция министерствозунуң улуг специалисти Д. Н. Кольчиков, Культура министерство-зунуң улуг инспектору, бо одурулгаларның автору база культура-чырыы ышкынын болгаш улусчу чогаалыга ажылының эртем-методиктиг төвүнүң болгаш хоорхусеомның культура-ны кидилиниң ажыл-чылары човаанчар. Моон болган делегация улуг келген кежээзиниде-не эгелээш, тыва студентилер болгаш аныяктарның уставын ажылдажып кылыштывыс. Даравында хүнде Новосибирск хоорайның студентилериниң болгаш аныяктарының дугуржуп, хөлезилел алганы Клара Цеткин аттыг Культура ордузунга үүлгеш Новосибирскиниң эвес, а Сибирь девискээриниң хоорайларындан чалаткан студентилер төөлөлери, ол хоорайда ажылдап, чүрттап турар аныяктар база Кызылдан делегация составынга киришкен студентилердеп ангыда, Кызылдан чалаткан болгаш чалатпаан-даа студентилер база ада-не, өске-даа аалчылар чыглып келген.

Баштайгы бо чышта ук ассоциацияны тургузуп турарының чыллаганнарының дугайында ажыг чажыт чок чугаа болган. Чугаанын кол утказы — ассоциация өөренип турар сургуулларга, студентилерге база ажылдап турар аныяктарга (нация бар-мында чокка) социал камгалал, моральдыг, материалдыг дуза чедиришкини, бот-чурум-сагылганы өөредилгени эгелиилери болган.

Бистиң делегация-биле ында болгаш өске-даа хоорайлардан келген студентилериниң ажылдап, чүрттап турарларының катышкан улуг концерти, а ооң соонда аныяктарга дискотеканы орга-низаставаны солун болган.

Ооң даартазында депутат И. Ч. Саая база бо одурулгаларның автору № 95 школага студентилериниң, аныяктарның ёзулуг чыжыр эгелээрин-биле организаставжып кааш база бир улуг даалгавыс болур, ол хоорайда шериг хүлээлгезин эрттирип турар тыва оолдарының шериг кезээнге аалдап барып, базала ажык чугааны кылып, концертиниг-биле бараалгадывыс. Татьяна Доржуунуң тыва, орус ырларны, Наталья Хомутова биле Марта Куулар-ның тыва, орус танцыларны күүсеткенин шериг кезээнин кыннандырлары, солдаттары адыш часкаашкыны-биле уткуп, хүлээп алдылар. Турасказал кылдыр тыва солдат оолдар-биле чурукка база тыоттырлывыс-даа.

Тыва солдат оолдарының айтырыгларына болур-чогуур харыыларны бербишаан, оларга эки чурум-сагылгалыг хүлээлгезин эрттирип, интернационалчы майыралы шыны, быжыг түүн, эстегинг хүлээлгезин тө-дүр баскаш, төрээн Тыва Республиканың эвээ кээп, ооң сайыралы дээш тура-сорукту өөренип, ажылдап, чүрттаарын кузеш келдивис.

Сургуулларның, студентилериниң база ында ажылдап, чүрттап турар тыва аныяктарның ассоциациязының тургузукчу (хуралынга) съездизинге аңаа киржип келгеннериниң хөй кезии — Новосибирскиниң энергетика-карылзаа институдунуң үшкү курузунуң студентизи, ук ассоциацияны тургузарының эгелекчизи, идепкейлиг күш-культуржу Роман Ондарны ассоциацияның президентизи кылдыр сонгуп алган. Ооң ангыда президентиниң оралакчызын база 12 кижи кылдыр удуртуп баштаар чөвүлелин база сонгаан. А Сибирь девискээриниң хоорайларының каттышкан ассоциациязын Новосибирск сургуулдарының студентилериниң, ында ажылдап, чүрттап турар тыва аныяктарның чаа тургустунган ассоциациязының практиказын өөренип көрүп турган, тургузарын шинтирлеп алган.

Эткен чылын республиканың бот-тывыгыр компо-зиторларының даргазы хуралдаа, бодунчуткун эвилелинге тургузуп алыр дээш ооң тургузукчу съездизин эртиреринин белеткелинге хөй күш, үе үнген чүве. Устав чогаадып тургузар дээш район бүрүүзүнден бот-тывыгыр авторлар база кожа-хелбээ Бурятиядан салым-чаланныг хөгжүмчүлер чалап, олардың удуур-чыдар оран-савазы, бөлүк-бөлүкке үстүп алгаш албан черлериниң, организациялардың ажылчыннарының, сургуулдар, студентилерниң өөредилге черлериниге, оларның ниити чүртталга бажыннарынга ужуражылга-концерттерни организастап эрттирип турдувус. Авлчыларга суй белектер, хүнүүлел бижиктер белеткээр база байрлалдыг байдалга ону тыпсыры, радио, телевиденнеге композиторлардың концертин организастаары дээш, чүү кылбадывыс дээр. Организакчы Роман Ондарның күзеп чораанны ассоциацияны тургузуп алганынга байыр чедирер апаар. Ындыг оолдар, кыстар барыңга өөрүүр апаар. Чоруун чогузун, аныяк ТСБАА (Тыва студентилерниң болгаш аныяктарның ассоциациязы).

Батый КЕНЕШ.

Культура министерствозунуң улуг инспектору, республиканың Бот-тывыгыр композиторлар эвилелинин даргазының орааныгы.

(Гоморарын «Шынның» агар саныныг шилчилерни дилеп-дим).

Өөреникчилерниң уран чүүл делгелгезинде

ЧУРУКТАРДА АМЫДЫРАЛ

Кызыл хоорайның херзөженнер чөвүлелериниң идеекейи-биле «Уругларның чуруктары» деп делгелге Политиктиг чырыдышкын бажыңының бир залында делгеттинген.

Алды харлыг уруглардан агелээш, уран чүүл училищезинин чурулга салбырының сургуулдарына чедир келир үеним чуруктарының делгелгезинде яңзы-бүрү темаларлыг чураан чуруктарда амыдыралды билир шаа-биле чогаадыкчы үзү-биле көргүскен. Ында республиканың уран чүүл школазының, хоорайның чурулга школаларының, ийи дугаар школаның, уран чүүл училищезинин чурулга салбырының сургуулдарының чуруктарын, ыштан, чөвүрөөн кылган ажылдарын түс-туста ангылал делгээн. Ол бичии чуруктуларының амыдыралче, чурулга делгелейинче көргүшкүү яңзы-бүрү. Оларны дескилдир сонуургап, кайгап, магадап чорум турган, уругларның салым-чаанының дораан-на кижи эскерип каар.

Республиканың уран чүүл школазындан 15 харлыг Аяс Ойдуп-оолдуң «Дуңметтер» деп ажылы төөгүже хая көргүшкүн болуп турар. Даглар-биле кажаалганган, ногаан үнүштер-биле шыптынган оргулааш черде ийи өг. Тыва чоннуң бир мөзүлеш амыдыралы. Бир дүжүмет аъдындан безин дүшпээн, кааг-коя хептиг. Өскези ядыы кижини кымчы-биле хап турар. Өгиун херээжен ээзи уруглары-биле киленнеп турааг-даа, коргун, деви-деп турарын амыдыралчы үзү-биле көргүзүп каан. Шыпап-ла, төөгүлүг чурук. Бичии чуруктарының эрткен төөгүже көргүшкүү бир чаа чүүл. 14 харлыг Тимур Койгунмайның «Чингис-Хаанны маңнап турары» деп чуруу база солун. Каастап каан улуг ак өг. Оон кирер эжиниче хевисти чаткан. Ийи талаларында бүрүн ок-чепсектиг моол шериглер чыскаалыпкан турган. Ында Чингис Хаанның түгүн аскан. Бүүр Кыжүтет болук бөрүлер бир аътты тудуп чил чыдырда, хенертен чылгычы эр халдың келгеш, арааталнарны боолап кирипкен... Ол чуруун аныяк чуруктуң «Сегирнин алышкын» деп адаан.

Делгелгениң эң бичии назынның киржикчизи, алды харлыг Чечена Ондарының 4 харлыг турган, чураан 6 чуруу база сонуурганшыг. Оон тывынгыр, чогаадыкчы хөөннери ол чуруктарда сиирген. Ол бичии уругуун дугайын эрткен чылын «Тываның аныяктары» солуига Тываның база бир Рушевазы өзүп олурар дээн хөөн-биле бижээн. Бичии чуруктуңуун «Өг-бүле», «Арыгга селгүүстээшкин», «Тыва кыс», «Танцычылар», «Агаарлап чоруур моортай» деп чуруктары черде солун. Бичии уругнуң адазы республиканың шыырак дээн чуруктуларының бирээзи, скульптор, Амгы үеде Тываның Чуруктулар эвилелиниң баштаар черинин даргазы. Бичии Чечена адазының салым-чаанының чуруктуң үжүн салган бар чыдар. Шыпап-ла, Рушеваның ачазы база чуруктуң болгай. Ынчангаш ол бичии чуруктуңуу бүгү тала-биле детпиш, дуралажыры адазы чуруктудан негеттинип турар. Ол ышкаш алды харлыг Настя Чебоксарованың чураан чуруктары бойдусче утланган. Каа-Хем суурда уругларның чурулга школазының өөреникчизи 14 харлыг Юля Кууларның «Хамнаашкын» деп чуруунда хам кижиниң оюр-девирин чедимчелиг көргүскен.

Кызыл хоорайда уругларның чурулга школаларының өөреникчилериниң чуруктары өскелерге демеелешпес, боттарының хире-шаа-биле тематиказы ангы-ангы болуп турар. 10 харлыг Женя Шыдыраанның «Чаның келиишкин» деп чуруу өске октаргайже ужуп үнгеш, чаның келген тыва космонавт кысты көргүзүкен фантастиктиг ажылы амгы үе-биле үнежиг турары-биле солун. өөредиглиг. Даглар, хемнер сарыг өң-биле шыптынган. Хем кыдыы черде теректиг бүрүлери черге хадын бадып турар. Бойдустуң ол чурумалын он харлыг Саян Монгуш «Күсү шаг» деп чуруунда бүүрөнгүр кылдыр көргүзүп шыдаан. Ол ышкаш оон үе-чергези Ира Туена «Тогду» деп чуруун делгелгеге киирген. Оны көргө дириг тогду көстүп келир.

Кызылдың чөн дугаар школазының 15 харлыг өөреникчизи Шенне Чаныкчаткың он чуруун тускай булуң кылдыр делгелгеге киирген. Бо база өзүп олурар салым-чаанының кижи. Ында «Эжим» деп өң портрет чуруктарны сонуургаваас аргажок. Кады өөреник турар чоок эштерин ол дириг ышаш көстүр кылдыр чуруп шыдаан. Оон «Өөр чылгы», «Алдын кус», «Күскү хем» болган өскеда чуруктары келир үеде оон чуруктуу апаарын бадыткап турар.

Кызылдың уран чүүл училищезинин чурулга салбырының бөлүк сургуулдарының чуруктары бышкан, ангы-ангы темалыг, бот-боттарынга домеелешпес өөр-өөр кирлерлиг, тывызык, чогаадыкчы аян-биле көргүскеининден өскелерден шуут ылгалдыг апарган. Чуруукчу эвес кижи болганында аңаа ханы сайгарылганы ылыы шыдаваас мен. Ынчалза-даа көргүүнүн иүүрү-биле А. Ондарның «Сарлыктар», «Даглыг черинин чурумалы», А. Макарованың «Часны арет иштиге», А. Салчактың «Чаңгыс өг», «Теведер» болган өске-даа сургуулдарының чоннарының ажылдарында бедик деңгелге чуруттуган ажылдар бар дээрзин бадыткап болур. Ийиги, үшкү курстарының сургуулдары дээрге чурулга уран чүүлүнүн чажыттарын ханы шинчээдип апкан, чогаадыкчы орукче эжиин ажыдып бар чыдар кижилер-дир. Олар школачы чуруукчуларга үлегер-чижээн, өөредиглиг ажылдарын бараалгадып шыдаан деп түүмен болур.

Уругларның чогаадыкчы делгелгезинде «Чогаадыкчы уран бойдус» деп, Н. В. Тупицынның удуртқан чогаадыкчы мастерскаязының, «Обнаарактар» деп А. В. Пестрикованың, С. Н. Киянеңмуңның болгуулуун бичии чуруукчу кирөөничилериниң ылыштардан, чөвүрөөлерден, чонар-даштап чазаан кылган кижилер, аннар дүрүүлери, обнаарактар, аргаан, даараан чүүлдери делгелгеннің улам каастап турар.

Өөреникчилериниң дыштанылганга база Октябрь байырлалынга утуштур ажыттыган «Уругларның чуруктары» деп делгелге кызыычыларының болган ажылчыларының улуг сонуургалын хайыгыпкан болгаш ажы-төлүн салым-чаанының билип алырынга ажык дузалыг. Хостуг делгелгелерде ол делгелгенің барып көөрүн утпаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кадыкшыл—байлаавыс

ААРЫГДАН АДЫРЛЫП АЛЗА-ЛА...

Кым-даа аарыгны дилеп албас. Аарыг бөзрим кым-даа билбес. Аарыг кижилер аарыгдан сегин алыр дээш чүү-даа кылырындан чалданмас-тыр ийин. Кым черле чырык өртемчей кырыынга чаңгыс-даа хүн болза чурттаарын күзевес боор. Өлүмге удур демисежип чоруур кижилер кайда-даа хөй.

Шак ындыг кижилерни Кызыл хоорайның Чырыдышкын бажыңында буянныг чүүлду кылып турар кыдат эмчилерден хөй-биле караам-биле көрүп, бодум база бо эмчилерге эмнедип тур мен.

Бо эмчилерге кандыг улус келбес боор: яңзы-бүрү аарыгларга туттурган улуг назылыг кырганнардан эгелээш, эмиг эмер чаштар кээп турар. Ол буянныг эмчилер аарыг кижилерни эвилеп-зөлдек, кичээнгейлиг дыңнап, шыдаар шаа-биле кыдыл эмнеп турарын караам-биле көрдүм. Маңгалыг-ла-дыр! Бистиң республиканың аныяк-өскени бо ахы-дуңма, найыралдыг кыдат чоннуң бо арганларын өөренип алган, бистиң Тывавыстың ырак-узак, кадыр-берт черлериниде чурттап, чоруур хой-зуларынга, инжилериниге, чылгычыларынга, хову-шөлдериниң ажылдакчыларынга, кымнарны чок дээрил аан, барып, эмнеп турган болза аар деп бодап, күзээр чордум.

Бо эмнедип турар кижилер колдуу улут улус боор чорду. Харын ыраккы Мөңгүн-Тайгадан келген ийи херээжен улус кызыл эмнедип турдулар. Бо эмчилерге хүнде ортумаа-биле 200 кижи эмнедип турар. Ол эмчилер 5 өрээлде таарыштыр тургустунып алган эмнеп турар. Бичии чаш уругларның ыы-сыызы кижиниң сагыш-сеткилин дүвүредип, өкпе-баарын ажыда бээриле комчуг чорду. Көрүп ораргa, кээргенчиг-даа. «Оода-ла бо чаш төлдер аарыйын, кан-кадык өзер чүве болза» деп бодал башка кирер. Бир кижи 25-30 минута эмнедир. Бир өрээлге беш-алды кижини хүлээп алыр болгаш, оочурга үр манавас чорду.

Эмчилериниң холдарының эптиин, дидимин, туттунгуруун кижи кайгаар. Эмчилеп келген кижи 10-20 катап эмнедир. Чамдык кижилер 5-6 катап эмнедипкеш дезиптер. Ол шын эвес. Эгелээн соонда эмчилериниң сүмелээн арганларын эрттирери чугула. Аарыг бергеш, катап чедип келгеш, «хейде дестим» деп хомудаан улусту база көрдүм, дыңнадым.

Эрткен чылын өске бөлүк эмчилер келген турган. Бо чылын өске бөлүк кыдат специалистер «Тыва системаның» харылзаа керээзин бүгүаар келгеннери ол. Олар делегейде сурагжаан кыдат медицинаның Шэньси хоорайындан келген ине-биле эмнээр 3, массажтаар 2, от-биле эмнээр 2, физиотерапевт база кыдат очулдурукчу уруг бар. Оларның аттарын хүлээп ап турар эжиктериниден билип ап болур. Эмчилер: Пон Чжэн-Сюэн, Ван Чжюнь-Чшэн, Кэн Мин, Ван Хов-Юс, Ву Юе-Шеи база очулдурукчу Фань Изинь-Сун. Эн-не улут эмчизи Пон Чжэн-Сюэн. Очулдурукчу кыдат уругнуң орустаары черле шыырак чорду.

Бистиң чазаавыс ол эмчилерниң чурттаарынга, чемненирине багай эвес дузаны көргүзүп турарын кыдат очулдурукчу уруг биске чугаалап турду. Ол ышкаш бистиң талавыстан лаборатория эргелекчизи Любовь Семеновна Даржаа, эмчи сестразы Ольга Болдун улуг деткимчени көргүзүп турарын мактаар болдулар.

Бистиң айтырыгларывыска очулдурукчу Фань Изинь-Сун мынчаар харыылаар болду:

— Чаныксай бердим. Мында эки-дир. Ынчалза-даа бажыңынга оон-даа эки. Чагаа 2 ай чартык болгаш келир. Чем чаңгыс-даа-дыр. Келир чылын келбес бис. Керээвис чаңгыс чыл. Июль айда келдивис. Декабрь 15-ке чедер бис — деп чугаалады. Чаныксап турары арын-шырайындан илдем болду.

Бо берге рынок үезинде чем хирелиг болуру чөп. Кыдатта ыпкаш бисте төктүп чыдар яблоктар, ногаа, кат-чимис бар эвес. Оон-биле черле чөпшээрешпес арга чок болду.

Төлевир дугайында. Аарыг кижи бир-ле дугаарында хүлээп алыпкын-биле кады түн ивалидтери чартык өртээн төлээр. Арткан хүннерде хүнүн-не бир катап эмнеткени дээш 15 рубль төлээр. Чаш уругларга, хөй уругларлыг кижи, дабының база күш-ажылдың хоочуннары, 1, 2 бөлүктүн ивалидтери чартык өртээн төлээр. Ынчангаш эмнедип алыры черле аныктыг. Бо үнезин чок акшаны харамнаммайн, кадының экижидип алыры ышкаш, эки чүве кайда боор. Кадык-ла чорзунза, чеже-даа акшаны ажылдап алыр сен.

Улусчу кыдат медицинаның эмчилери, специалистери ине болгаш массаж-биле яңзы-бүрү аарыгларны күзелдии-биле эмнеп турар. Ол дугайын 1991 чылдың октябрь 5-те «Шын» солуннуң 168 номериниде «Эмнедип алыыр» деп үүлде тода бижээн. Бо эмчилер бо чылдың декабрь 15-ке чедир аарыг кижилерге бараан болуулар. Ам-даа үе бар-дыр. Ырак-узак районнардан аарыг кижилерни, ылаңгыя малчыннарны, колхоз база совхоздарның удуртукчулары, тускай өртемниглери сагыш човаа, бо эмчилерге эмнедип алыры-биле чорудары күзенчиг-дир. Ажыл кажан-даа тамес. Аарыг коргунчуг. Кедерээр болса, чырык өртемчейден чарлыр апаар.

Кыдат эмчилериниң эмнээринге билдиртип, өөрүшкү-маңнайын илередип турар хол-буду шимчевес кижилер, холдары шимчеп, чүвени тудуптар апарган кижилер-биле чугаалаштым.

Эмнедип алыры ышкаш буянныг, эки чүве кайда боор. Эмнер ишпейн-даа турар болза, кыдат эмчилерде эмнедип турар кижилер «Мен эмчилеп тур мен. Мен экириир мен» деп бодаарга, сагыш-биле чайгаар-ла (сүзүк-биле) экириир, сегиир — деп, кыдат уруг Фань Изинь-Су чугаалады.

Шыпап-ла, тыва улустуң «Сүзүк-биле сегир, сагыш-биле аарыыр» деп чеченмерген чугаазын сактып чоруурум артык эвес боор.

Оон-биле кады ол эмчилер яңзы-бүрү аарыгларга ажыглаар улусчу кыдат медицинаның эмнерин садып турары өөрүнчүү. Чүгле өртек улуг. Ам канчаар. Кайда-даа ындыг апарган чүвени. Аарыгдан адырлып алза, акшаны чоор боор — дөмей-ле садып алыр чүвен бар эвес деп бодаттына бээр чорду.

Буянныг кыдат эмчилериниске бүгү-ле эки түүлдерни күзевишаан, бистиннге чылдык-на кээп, бистиниң аарыг-чөвүлакывысты экиртип турарын күзээр-дир мен.

Хөмшер-оол МОНГУШ.

ПЛАТЬЕЛЕР ДААРАКЧЫЗЫ

ЧУРУКТА. Лилия Михеева дег уран шевер даваныкчыны Кызылдың «Чечек» ательезинде ховар деп болур. Ол ажыг чыл даарангаш, бедик мергежилди чедип алгамын ол чугаалап ор.

Ол-бажың чечектелиг өстерден платьелерни даарап кылырынга ол улуг хамдыкшылдыг. Аныяктар аңаа чагыглар киирер. Ол кандыг-даа хепти боду бызын, ону аянныг кылдыр кылып билир. Мергежилинге эдээн каш аныяктарны өөредип кааи. Олар оон чаныпда иженин орарлар.

Өтемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Чагаалардан

ХОМУДААЛЫМ

Солунче чагаа бижип нарбээн мен. Ам сеткилимде хомудалым бижип көрейн. Хомудалымны редакция ажылдакчылары даа үлешкей-ле. Уругларым адазы ажы-төлүм бичии турда-ла чок болган. Дөрт ооң, бир кыстыг мен. Оларымны каре чааскаан өстүрдүм.

Бо чылдың сентябрь 21-ниң дүвеенде үш дугаар оглум улуска бижедтеткеш, ажы-тыныгдан чарылды. Милиция ажылдакчылары хөрек үүлгедиккинин мынчага тып чадашты. Ажыг-шүжүүге таварышкан чаңгыс кадай кижиге берге-ле чорду. Бо хереги дарый өстеп тывары-биле дилеп ор мен. Кижиниң ажы-тынынга четкен кижи хостуг ыдаштап чоруур болза, хомудалчыг-даа чүве-дир. Чайын улуг оглумну өгледим, «Чону чөргөн» дижиир дег, шыпап-ла, оглум кудазынга чон арбыг келди.

Зинаида БОРАШ.
Бай-Тайгада
Бай-Тал суур.

ДЕСКИЛЕП БЕРИҢЕРЕМ

Эдлепейлиг түве болган. Хандагайты суурлуң шыкта Малчын кудумчузун бир-ле эртен орук-тудуг-септелге черинин тракторлары келгеш, аай-баш чок оңгул-чиигил кылдыр, аламалай довурак доозунун то соң кааткан барган. Машиналар маднажырга, эдеш-довурак бургуваар, чүү-даа көзүлбес, куу туман туруптар, чадаг кижилер кылаштаанын эртер аргажок, хоюг хуа дег довурак сүстүнер. Бажыңнарже машина-балгат эртер орук-чиргек чок, орутуп кудумчу кыдыын оңгарартыр тыртып каапкан, ол черден машиналар херекчок, чадаг кижи эртеря берген.

Бичии тергелиг суглаар уустар, ада-иелер уругларын коляскага идери бергеш, амыдырал чок болган. Орук черинче долгааш, чеде бергеш, даргазы Николай Хайлы-оолович Өдекейден айтырып, негелде кылырымга: «Бис билбес бис, ол даарге коммунал ажыл-агый будуулге черинин хереэ-дир. Оон айтырымар» дээн. Ол черниң начальниги Петр Чимданович Саттан айтырдым:

— Бис мен бодум орук черинин тракторларын ап алгаш, чара тыртырган мен, акша чарыыр чер чок апарган чүве — деп мындыг болду.

Ол кудумчуну чара тыртырып үрээн тракторлар орук чудуг-септелге черинин, а орукту үрээн улус коммунал ажыл-агый будуулге чери, бо та кандай чүве-зи эдепейлиг, ужу чок удалын тывылган-на болгай.

Эргим редакция! Бо талазы-биле биске дузалажып, орукту эде-хере тыртырып, сайладып бээринге дузалажып көрүнерем. Суурнуң, кудумчуның чурттакчыларының мурнундан дилег-дир.

Мадон МОНГУШ.

(Материалдың гонорарын «Шын» солуннуң агар санынче шилчидерни диледим).

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.20 «Эртен». 9.00 «Нимитыт» (Венгрия). Уран-чечен фильм. 10.00 Мультфильм. 10.15 «Алеша». Телефильмниң баштайгы көргүүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 12.00 ТМА. 12.15 «... Он алды харлыгларга чедир болган оон-даа улуглларга». 14.30 «Блокнот». 14.35 «Телемикст». 15.20 «Ушку назын». 16.55 Мультфильмнер. 17.30 Уругларга дамчыдылга (ангган дыл кичээли). 18.30 ТМА. 18.45 Сонуургаларга. 19.00 «Долгандыр чыскаалыңар». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Дыштанмычыларның амыдыралынан». Уран-чечен фильм. 23.00 Футбол. 00.50 ТМА. 01.05—03.15 «Ыт түрээ». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. Шенделде школа дугайында. 8.35 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Менеджерлер школазы. 10.05 Марина Цветаеваның поэзиязы. 11.00 «Оортан аңаа». 11.30 «Өске уран чүүл». 2-ги дамчыдылга. 12.00 Ойнаар-ыыстар театрының шинчи.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Ногаан сигем». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериялы. 14.05—14.35 Музыкалыг телеабонемент.

• • •

16.00 Режиссер В. Гладышевтиң фильмнери. 16.40 Дешпоримниң аргалары. Туснай удурулге. 17.40 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш. 18.25 Кем-херек үүлгедиктиг химиниң дугайында медицинадан. 18.45 Россияның парламент медиа-чолаа.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Кижизиктиге дугайында 20 минута». 19.20 «Тыва черде». Медицинадан, тайыгыр, интервью. 19.50 Медицинадан. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.10 Концерт. 19.55 Реклама. 20.00 ТМА. 20.20 «Там чыгыг удуур, чаштар!». 20.35 Барымдаалыг фильмнер. 21.05 Фил. Донахьюның программазы. 21.55 Музыкалыг фильм. (АКШ). 22.50 Реклама. 23.00 Медицинадан. 23.00 — 23.55 Эстрада программазы.

Кино

НОЯБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Я объявляю вам войну» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Элита убийц» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинолчыны» 9.00, «Турбаза «Волчья» 10.20, «Джунгли» 12.20, «Эльвира — повелительница тьмы» 14.40, 16.40, 18.40, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пришелец» (2 сериялыг) 13.00, 15.30, 18.00 шактарда.

КАЖАН, КАЯА, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Республиканың база хоорайының культура болгаш уран чүүл албан черлериниң бо чылдың ноябрь 6-9 хүннеринде Кызыл хоорайга кылын чорудары культура-массалыг хемчеглериниң программазы

Тываның уран чүүл мастерлериниң каттышкан концерт көргүзүүлери — ноябрь 6-да 18 шакта, хөгжүм-шин театрында.

Уран чүүл мастерларының концерти — ноябрь 7-де 15 шакта хөгжүм-шин театрынга.

Казах ССР-ниң аныяктарның «Гультер» эстрадазының концерти — 8-тиң хүнү, хөгжүм-шин театрынга 16 шакта.

Милиция хүнүнге турасхаатканы концерт республиканың ИХМ-ниң бажыңынга (ийиги кызыт) болур. Аңаа оюн көргүзүүлеринге «Тыва» ансамбльдиң филармониялыг хоорайның улусчу театрының артистери киржир — ноябрь 9-та 15 шакта.

6, 7, 8, 9, хүннеринде культура парыгыга бильярд, теннис, яңзы-бүрү оюнлар залдары ажылдаар, дискотека база болур — 11 болгаш 18.30 шактарда.

Кызыл хоорайның Чехов кудумчузунда «Тыва тудуг» черинин клубунга национал дериг-херекселлериниң делгелгези 6,7 хүннеринде болур — 11 шакта, общежитие.

Орта 9-11 хүннеринде дискотека база болур — эгелээри 18 шакта.

Уругларның улусчу «Прометей» фотостудиязы ажык эжик хүнүн эрттирер. Оон программазы: Ташкент хоорайга болган бүгү-эвилел фестивальның лауреаттары-биле ужуражылга, тыртыргын чуруктар көрүлдези—Ленин кудумчузу 77, 33 дугаар квартира. 9-тун хүнү, 14 шакта.

«Енисей» Культура бажыңынга 6-9 хүннеринде дискотека — эгелээри 19 шакта.

Островский аттыг библиотекага 10-нун хүнүнде хөгжүм шагы — 14 шакта.

Оа-ла хүн ноябрь 10-да Крупская аттыг библиотекага медицинадан хүнү болур — эгелээри 14 шакта.

МАШИНА-БАЛГАТ ООРЛААРЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Бистиң республиканың девискээринге күрүнеения, хөй-ниитиниң, кооперативтерниң болгаш хуу кижилерниң ончу-хөрөнгизин оорлаары өзүп, оон кадында машина оорлап мунары кем-херек үүлгедишкининиң база бир хевири болу берген. Машина оорлап мунганнар орук транспортунуң озал-ондаан болдуруп, кижилерниң амытынга айыылды тавыштырып турар. Ындыг кем-херектерни истеп тыварынга КАИ-ниң патрульпост албаныныг болгаш милицияның биче эвес күжү олче чарыгдаттынган турар. Аңаа бадыткал кыдыр дараазында чижекти ап көрөлинер. «ЗИЛ-157» маркалыг, 89—07 ТВЛ күрүне демдектиг автомашинаны 20-21 шакта оорлап мунган чоруткының бо чылдың октябрь 29-та Кызыл хоорайның милиция черинге дыңнаткан. Ол медицинадан дыңнаан дораан Улуг-Хемниң Таңдынын, Бии-Хемниң, Каа-Хемниң милиция черлериче дыңнадып, транспортту тударынче күштү мөөнүзүн.

23 шак үезинде Шагаан-Арыг хоорайга автомашина тывылган. Чолаачызы дезип чоруткаш, тывылбаан, ол машинаның хорааннге эмрин херээжен база орган болган. Машинаны оорлаан кижини тыварыг-биле истелгени чорудуп турар. Октябрь 31-де Чоон-Хемчикте «Теве-Хая» совхозтуң гаражындан ГАЗ-53 «Б» маркалыг 07—16 ТВЛ күрүне демдектиг автомашинаны оорлар мунган. Кызылче углуг чоруткының Чадазанда милиция капитаны Д. С. Кара-Салче дамчыдарга, ол Улуг-Хем районуң ИХК-че дамчыдып, транспортту тудуп алырын медицинадан. Милицияның улуг инспектору С. А. Хорош биле лейтенант С. Г. Самар олар автомашинаны ыыртыр сургеш, тудуп алган. Машинаны кайда-даа ажылдаваан турар. 23 харлыг А. Ч. Лаа дээрзи оорлап мунганы илерзин.

РЕЙДИНИҢ ТҮННЕЛИНДЕ

Бо чылдың октябрь 19-25-ке чедир Тожу районга бойдус камгалалыңга рейд чоруткан. Хынала үезинде 6 боону, кылымал бир карабинин, ийи бижекти, балык тудар 18 четкинин, 350 кг балыкты, бүүрелчиг эвес ийи чопшоорел бижиктер хавырган. Төтчетдекчилерниң бойдуска чедирген котаралы 6400 рубль. Ол штрафтың 2 мунун дораан төлеттиргеш, Иштики херектер кылдыныңге истеп тодаралыры-биле боолары, бижектерин күзээдип берген. Балык тудар четкилерниң уучкап чок кылганының актыын турган.

ИХМ дыңнадың тур

Өртедипкен. 40 кг балыкты Ырбан ортумак школазының столовазынга, 214 кг балыкты Сыстыг-Хем ыяш ажыл-агый черинге дужаап берген. А 96 кг балыкты балыкчылар өртээн боттары эгидер болгаш балыктаарының чижек-нормазын хажытканы дээш штрафты телевишаан, оларга кожуче хереэн оттурарынга чедир айтырыгны пинтирлээрин көрген.

АҢГЫ-АҢГЫ ЧЕРЛЕРДЕ

Тыва Республиканың ИХМ-ниң районнарда, хоорайларда иштики херектер черинин ажылдакчылары мал-маган оорлары-биле идеейлиг демиселди чорудуп турар. Мал-маган оорларын өстээри-биле баа оорларга удур демисел чорудары-биле ИХМ-ниң удуртулгазы комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылган. Оон ажылы Улуг-Хем районда кандыг байдалдыг чорун турарын көрөөли. Ында бо ажылче иштики херектер черинин 100 ажылдакчызын, 14 автомашинаны хвара туткан. Ол ажылдакчылар ангы-ангы черлерде ажылдап чорун турар.

Профилактиктиг хемчеглерни соонда чамдык ажылдар кылдынган. 3 бода мал оорлаанының, 2 автомашина оорлап мунганының, орук дурумун 90 удаа хажытканының фактызы илерээн. 5 кем-херек үүлгедиктизин тодараткан. Оларның үжү артында-ла истелгете турган кижилер болган. Наркотиктиг будумелдиг үнүштер чыып турган улусту 2 удаа туткан.

Амгы хүннерде комплекстиг хемчеглерниң ажылы уламчылавышаан. 20 кижи составтыг үш бөлүк аттарлыг ажылдап турар. Оларның 13-ү районуң иштики херектер килдизинин ажылдакчылары болур.

Азиида КУУЛАР.
Тыва Республикада ИХМ-ниң парлалга болгунуң инспектору.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

РЕДАКТОРНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ Л. И. ЧЫЛЫМ.

Редакцияның телефоннары: Редактор — 3-43-34; приемная — 3-34-26; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалыг секретарь 3-24-92; оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР: экономика килдистери: улетпүр — 3-24-49, 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; социал айтырыглар — 3-34-57; культура болгаш улус өөредилге 3-39-15; улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98; инитилел политиктиг — 3-36-25; медицинадан болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23; чагаа — 3-29-03; очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-34-19; удурукчулер — 2-27-41; солун келбейн баргаанда — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Пон удурер чер полиграфия болгаш пон садыының хереклериниң газазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болган Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыт № 977.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 189 (14689) 1991 чылдың ноябрь 7, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

БАЙЫРЛАЛ-БИЛЕ

Улут-Хем райкүүскомунун иштики херектер килдизининиң аныяк ажылдакчылары Шолбан Бойбу биле Владимир Ершов олар ажыл үезинде.

ХҮНДҮЛҮГ ДЫШТАНЫЛГАЖЕ

Бо чылдың ноябрь 4-те ИХМ-ниң удуртулгазы болгаш ооң хуу составы бодунуң ажылдакчыларын хүндүлүг дыштанылгаже үдээн. Николай Кирсантьевич Глызин — чолаачы милиционнерлериңиң аразында хоочуннарның бирээзи. Ол 35 чыл дургузунда бодунга быжыглаан техниказынга камныг, онаашкан ажылынга идепкейлиг ажылдап келген. Бодунуң үлегерингге аныяктарны өөредип, хүлээнген участоктарынга харыысалгалыг болурунга чаңчыктырып турган.

Мария Алексеевна Кузьмина ол шугумнуң ангы-аңгы адырларын даанып, ажылдап келген. Анаа даандырган участоктарынга ак сеткилдиг, харыысалгалыг ажылдап чораан. Чаа ажылдап келген аныяктар азы «берге» кижизидилгелиг назы-нетпестер-биле ажылды чорудуп тура, ол чоок билчип аптар хамаарылганы тыц алыр. Ол ышкаш удуртур ажылдарга эрге-дужаалын соора ажыглааннар-биле база эвээш эвес ажылдап келген. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ооң ажылынга дуржулгазы улуг. Милиция шугумунуң ажылын республика солуннарынга чырыдарынга идепкейлиг киржилгелиг. Ынчангаш ооң солуннар-биле харылзаазы база быжыг турган. ИХМ-ниң херээженнер бөлүүнүн удуртулгазынга тургаш, ажылдакчыларының болгаш оларның ог-бүлелериниң дыштанылгазын ажыктыт организастаарынче чүткүлдүг болуп келген.

Владимир Леонидович Ефимов бодунуң күш-ажылчы базымын автотранспорт черинге, Коммунал ажылагый девискээр-бүдүрүлге министерствозунга чолаачыдан эгелээн. Ол черлерге күш-ажылдың дадгыышкынын албышаан, милицияга ажылдаар шынзылга-бижикти ол алган. Анаа келгеш, оперативтиг албанның килдизинге ажылдап кирген. Ону бүзүрелдиг ажылдакчыларның санынга киргеш, оперативтиг ажылче шилчиткен. Сөөлгү чылдарда ол удуртур черлерге ажылдап турган. Даанган ажылынга харыысалгалыг диртип, кем-херек үүлгедиишкиннерин истеп тыварынга идепкейжи болуп келген. Ооң ындыг ажылынга аар кем-херектер үүлгедиишкини каш удаа таварышкан. В. Л. Ефимовтуң мындыг ак сеткилдиг ажылын чазак эвээш эвес үнелээн. Ооң хөрээн «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 60 чылы» медаль база «Эки албан-дужаалы дээш» медальдарның шупту чергези ооң хөрээн каастап чоруур.

Тыва Республикада ИХМ-ниң пресс-бөлүү.

Октябрь дугайында бодалдар

1991 чылдың календарында ноябрь 7-8 хүннери кызыл саннар-биле демдеглеттингеен. Совет кижи бүрүзү бөгүнгү ноябрь 7-ни бодунуу-биле көөр апаар. А хөй кижилер улут байырлал кылдыр демдегээри чигзиниишкин чок: күрүнениң кандыг-бир байырлалын күш чок болдурарда, шинтир бир чыл бурунгаар хүлээп алдынары хоойлужудулгада көрдүнгеен.

Октябрь байырлалын күш чок болдурарын күзээр кижилер чуртта болгаш даштыында бар болуп турар. Октябрь байырлалын күрүнениң национал улут байырлалы кылдыр хевээр арттырарын күзээн кижилер база эвээш эвес. Маңаа холбаштыр янзы-бүрү бодалдарны нооң адаанда парладывыс.

ОЙТАЛААР БЕ?

— Бисте эвээш эвес кижилер өлүглерни «каржылар» кылдыр бактап, буруудадып, оларның тураскаалдарын үрегдеп, бужартадып, адаларның болгаш кыргаадаларның чевеглерин хоозурадып, Улуг Октябрьның — күрүнениң национал байырлалының хүннерин «кажыыдалдың» хүннери кылдыр чарлаарын күзеп турарлар.

Төөгүнү, ооң үнелиг чүүлдерин үрегдээриниң хамчыы кайыыртан канчап тыптып келгени ол? Үрээр мурнунда бодан, чаазын канчаар тургузарын ылаптыг көр деп чоонуң бөдүүн шынын чедир билбээн бистиң удуртукчуларывыстан эгелээн деп бодаар мен. Күрүнения удуртукчулары эде тургустуунушкунну барык мугулай эгелээш, ону боттандырып шыдаваннар, олар боттары девидеп, чүвения аайын тыппайн барган. Чуртту эргелеп башкарарынга, кризистен уштурунга чүгле митинг изиргиишкини чедишпес, тургузары үрээринден ыракта берге дээрзин демократтар ам билип эгелээн ышкаш...

...Байырлал болбас-ла ыйнаан. Ынчалзажок Россияны, бүгү делегейни силгипкен ноябрь 7 (октябрь 25) кезээ мөгеде артар. Өндүр-чаагай болгаш турасскаалдыг болуп артар. 1941 чылдың Октябрьын сактып көрээли: байырлалдың шериг парадынга киришкен солдаттар болгаш офицерлер бодунуң чуртунуң хосталгазын камгалаар дээш Кызыл шөлден дайын шөллеринче, каржы дайзынга — фашизмге удур маадырлыг-биле чоруп турганнар.

Владимир Ильич Ленинниң турасскаалынын чаныгга бөгүн, ноябрь 7-де турар бис. Буруувус чок-даа болза, буруулуг ышкаш ыыт чокка турар бис. Октябрь биске херек!

Журналист Валентина НИКИФОРОВА.

КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

— Октябрьның ою — күрүнениң нинти байырлалы деп бодаар мен. Ол байырлалды канчаар шимээри, демдеглээри — аңгы айтырыг-дыр. Совет Эвилели бүрүү-биле сандарап дүшкен деп санавайн турар мен. Ынчангаш күрүнениң нинти демдээн, байырлалын камгалап, хевээр арттырып болур.

Мооң мурнунда чылдарда ышкаш, төнчү чок чыскаалдарлыг, удуртукчулар ындирлерде турар кылдыр Октябрь байырлалын демдеглээр херек деп санавайн турар мен. Ынчаарда өзүү-хевир барымдаалаар чорук хөй турган.

Кижи бүрүзү Октябрь байырлалын бөгүн, ноябрь 7-де бодунуң күзээни-биле демдеглезин. ССРЭ Конституциязы чаартынганда, байырлалдарның байдалын база чаартыр, өскертир апаар. А Конституция күштүг турла, ону бүгү кижилер сагыыр хүлээлгелиг.

ССРЭ-ниң улус депутады Д. КЕРИМОВ.

(Төнчүзү 2-ги арыында).

КОРУМ-ЧУРУМ КАМГАЛАКЧЫЛАРЫ

Милицияның тургустунган хүнүнден бээр 74 чыл өөн иштики херектер органнарының бодунуң составы бистиң чонувус-биле кады 1991 чылдың ноябрь 10-да демдеглээр. Милиция ажылдакчылары бодунуң профессионалдыг байырлалын демдеглевишаан, ажыл-чорудулгазының түүнелдерин үндүрүп, хамаатыларның аныыл чок чоруун, корум-чурумну камгалаар дээш ыдыктыг хүлээлгезин күүсетишаан, амы-тынын берген ажылдакчыларның чырыткылыг тураскаалының мурнунга мөгейип турар. Бо чылын бистиң чуртувуска, республикага, милицияның ажыл-чорудулгазынга хөй чаартылгалар, өскерилгелер болгулаан.

Бистиң күрүневистиң төөгүзүнде «Милиция дугайында» Хоойлу бир-ле дугаарында хүлээп алдынган. Ол үеге чедир милицияның ажыл-чорудулгазы чазактың доктаалдарынга үндезилеттинип келген. Милицияның болгаш нинтизи-биле иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазын чаарткан: политэргелелди болгаш ооң структураларын дүжүрген, чаа албан черлерин тургускан. Чижээ, бодунуң составы-биле ажылдың, боидус камгалалының, хой-нинтининиң айыыл чок чоруунун албан черлерин тургускан.

Милицияның бүгү ажылдакчылары ам бодунуң ажыл-чорудулгазынга политиктиг партиларның айтыышкынын эвес, а үүгле Хоойлуну удуртулга болдуруп, анаа чагыртып турар. Ол чорук август үйээнинин хүннеринде милиция ажылдакчылары бодунуң албан-хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседир арганы берген.

Хой-нинтининиң идепкейлиг дузалажылгалы-биле сөөлгү үеде республикага корум-чурумнуң иштин өзидиг эки-ниргинин угланыышкыны бар апарган. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң чамдык хевирлери республикада кылырлыг турар. Милиция ажылдакчыларының хой нуруузу албан-хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип, амыр-дыжын, харын амы-тынын безин харамнанмайын, корум-чурумну камгалап турар. Чижээ, Улуг-Хемнин улус депутаттарының район Советиниң күүскомунун иштики херектер килдизинин участок инспектору Александр Ооржакович Содунам Арыг-Бажы суурга хой-нинтининиң корум-чурумун хамаатыларының айыыл чок чоруун камгалаар дээш Ол чорук август үйээнинин хүннеринде милиция ажылдакчылары бодунуң албан-хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседир арганы берген.

Хой-нинтининиң идепкейлиг дузалажылгалы-биле сөөлгү үеде республикага корум-чурумнуң иштин өзидиг эки-ниргинин угланыышкыны бар апарган. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң чамдык хевирлери республикада кылырлыг турар. Милиция ажылдакчыларының хой нуруузу албан-хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип, амыр-дыжын, харын амы-тынын безин харамнанмайын, корум-чурумну камгалап турар. Чижээ, Улуг-Хемнин улус депутаттарының район Советиниң күүскомунун иштики херектер килдизинин участок инспектору Александр Ооржакович Содунам Арыг-Бажы суурга хой-нинтининиң корум-чурумун хамаатыларының айыыл чок чоруун камгалаар дээш

Милицияның херээжен ажылдакчылары бодунуң хүлээлгезин эр улустан дудак чок күүседип турарын демдеглээри чугула. Оларга хамыктын мурнунда Чөөн-Хемчикте болгаш Таңды районда байысаакчылар: Татьяна Донгаковна Норбу, Раиса Дмитриевна Нугис, Кызыл районда Валентина Дмитриевна Немкина, Кызыл хоорайда Алефтина Васильевна Бакулина болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Кажан Россия, бүгү чурт социал-экономиктиг үндезин чаартылгаларның үе-чадазынче кирип турар амгы үеде милиция ажылдакчылары сагылга-чурумну камгызыдан-даа артык бедидер, чоннуң мурнунга хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседир, корум-чурумну болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун карак өгу дес камгалаар хөкүлүг.

Владимир ТУРОВ.

Милицияның подполковниги.

ТОДАРГАЙ АЖЫЛДАР ХЕРЕК

Бурунгу хүн Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хой книжи киржикчилиг хуралы болуп эрткен. Анаа РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки Съездизиниң ажылының түүнелдериниң болгаш ооң шинтирлерин боттандырар талазы-биле республиканың чазаанның сорулгаларының дугайында айтырыгны чугулаап чугаалашкан.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чугаалаңга кол-кол чүүлдерге доктааган, санал берип, дынадыг кылган чамдык министрлер болгаш ведомстволар удуртукчулары бо талазы-биле ажылдап кылыр хемчеглер талазы-биле бодалдарын чугаалааннар. Чоокку ийи неделя иштинде күжениишкиниг ажылдааш, бо айтырыгны дараазында хуралга ханызы-биле сайгарарын дугурушкан.

Программа «Диалог» дээр акционер нинтилели-биле кады ажылдажылганы хөгжүдер талазы-биле хемчеглер дугайында доктаалды Министрлер Чөвүлели хүлээп алган, хемчеглерни бадылаан, оларны декабрь 1-ге чедир боттандырар. Чижээ, хемүр-дашты казып тывар, болбаазырадыр база сөөртүр ужурлуг кады бүдүрүлгени тургузар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ажылдап кылыр; ук нинтилел бистен 15 муң хире кубометр ыяшты алгаш, ооң орнунга технологтуг дериглер база хереглел барааннарын бээр айтырыгны өөреним көөр; кеш орнунга изиктер алыр база оларны бүдүрер кады бүдүрүлге тургузарының айтырын ажылдап кылыр; эм чигэдин чыыр болгаш болбаазырадып кылыр талазы-биле биче бүдүрүлгени кады тургузарын дугуржур дээн ышкаш чүүлдер кирип турар. Тывага акционер нинтилелин тургузар хемчеглерни алыр.

Тывадан дашкаар бүдүрүлге-техниктиг хереглелдиң продукциязын, хереглел барааннарын база бойдус курлавырларын үндүр сөөртүрүн чурумчудар талазы-биле айтырыгны элээн чугаалажып көрген соонда, ону немей өөренип көрүп, чедир белеткээш, дараазында хүлээп алыр деп шинтирлээн.

Хуралга өске-даа айтырыларны чугаалашкан болгаш Россия Федерациязының бешки Съездизиниң шинтирлерин боттандырарда, хой чугаа-соот болгаш шуугаазын эвес, шуут тодаргай ажылдар херек бооп турары демдеглеттинген.

(Бистиң корр.).

БҮДҮРҮЛГЕ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА, КҮШ-АЖЫЛЧЫ КОЛЛЕКТИВТЕРГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советкиниң күүсекчи комитеди боттарында автобустарлыг бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын, күш-ажылчы коллективтерни хоорайның автобус маршруттарынга пассажирлер аргыштырарынга дуза көргүзериңе кыйгырып тур. Пассажир аргыштырылгазынга ажылдаан автобустарга хөлезнин 40 көпеек тарифти тургускан, ооң кирген орулганы бүдүрүлгениң бодунга азы күш-ажылчы коллективтиң шинтири-биле автобус чолаачызынга арттырарын сүүлеп тур.

ХҮНДҮЛҮГ КЫЗЫЛЧЫЛАР!

Автобустар чолаачыларынга эптиг-өөлдек, техниката кампыг, хумагалыг болуңар. Оортан хоорайга пассажир аргыштырылгазының үзүктелиишкин чок, доктаамал болдуру хамааржыр. Автобус хөлезинин төлээрин утпанар.

Республиканың улус ажыл-агыйының ажылдакчыларын Дээди Советтиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Республиканың улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда үрет үүнелдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижик-биле **шаннаары болза:**

Диизенмаа Бадын-ооловна **Айышты** — улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Советиниң күүскомунун улус өөредилге килдизиниң ясли-садының кижизидикчизи;

Любовь Прокопьевна **Батуринаны** — Тыва Республиканың херээжен чогаалчылар ассоциациязының кежигүнү;

Апыш Дартый-ооловна **Дамдынчапты** — республиканың 60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң директору;

Федор Дамбаевич **Далданны** — Тываның күрүне филармониязының эстрада-цирк бөлүүнүн артизи;

Анчымаа Салчаковна **Калга-оолду** — республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының килдис эргелекчизи;

Инна Алексеевна **Кукариняны** — улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомунун улус өөредилге килдизиниң улуг экономизи;

Тамара Монгушевна **Люндупту** — республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының эртем-методиктиг килдизиниң эргелекчизи;

Сундукай Шээлеевич **Монгушту** — улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Советиниң күүскомунун культура килдизиниң ургуларның аас чогаал ансамблиниң удуртукчузу;

Лидия Данзы-Баировна **Оргуну** — Тываның күрүне филармониязының эстрада-цирк бөлүүнүн артизи;

Лидия Иосифовна **Разумованы** — республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының директорунуң оралакчызы;

Артур Саган-оолович **Салчакты** — Тываның күрүне филармониязының эстрада-цирк бөлүүнүн уран үүл удуртукчузу;

Николай Иргитович **Седипти** — Мугур-Аксыда районнуң харылзаа белдириниң монтёру;

Серен Сюрюнович **Хертекти** — Мөңгүн-Тайга райпозунуң ажылчыны;

Дастай-оол Бады-Очурович **Хомушкуну** — боторуулга-чарылгалыг «Мөңгүн-Тайга» тудуг участогунуң начальниги;

Доржу Салчакович **Чымбаны** — улус депутаттарының Кызыл район Советиниң күүскомунун улус өөредилге килдизиниң инспектору;

Людмила Васильевна **Яхненкону** — республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының номчулга залының эргелекчизи.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың октябрь 29.

ХҮНДҮЛҮГ АТТАРНЫ ТЫВЫСКАН

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунун 1991 чылдың ноябрь 1-де чарлыктары-биле дараазында эштерге хүндүлүг аттарны тывыскан:

«Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу» хүндүлүг атты:

чурулга уран үүлүн хөгжүдериңе ачы-хавыяазы дээш чурукчу, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Иван Васильевич **Сажинге;**

«Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты:

улус өөредилгезиниң талазы-биле ачы-хавыяазы дээш Таңды районда Сойнун санаторий школазының башкызы Симчит Додарович **Кунгаага;**

«Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты:

күш-культура талазы-биле ачы-хавыяазы дээш Кызыллың № 1 автотранспорт бүдүрүлгезиниң ДОСААФ эге организациязының даргазы Павел Николаевич **Полежаевке;**

«Динамо» ВФСО-нун республика чөвүлелиниң күш-культура болгаш спорт талазы-биле улуг инспектор-методизи Иван Иванович **Хураганга;**

«Тыва АССР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты:

Красноярскиниң медицина институдунуң ректору Борис Степанович **Граковка;**

«Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты:

«Тувинская правда» солунунуң редакторунуң оралакчызы Василий Васильевич **Журавлёвка;**

Тыва Республиканың Культура министерствозунуң культура-чырыдыышкын ажылының талазы-биле улуг инспектору Батый Монгушевич **Кенешке;**

Бүгү-эвилелдиг караа четпестер нинтилелиниң бүдүрүлге черинин эргелелиниң клубунуң директору Анатолий Мижит-Доржуевич **Монгушка.**

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың ноябрь 1.

ЧӨВҮЛЕЛДИҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ ХУРАЛЫ БОЛГАН

МОСКВА. ноябрь 5. (СЭТА). **ССРЭ-ниң болгаш суверенниг республикаларның даштыкы херектер министрлериниң чөвүлелиниң (ДХМЧ) ээлчеглиг хуралы Москвага ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Б. Д. Панкиниң даргалааны-биле эрткен.**

Ноябрь 4-те болган ССРЭ-ниң Күрчөвүлелиниң хуралынга чугаалашкан ССРЭ-ниң ИХМ-ниң болгаш даштыкыда совет дипломаттыг база консул төлээлелге черлериниң ажыл-чорудулгазын эвилелдиг болгаш суверенниг күрүнелериниң эрге-ажыктарынга дүүштүр үндезини-биле эде тургузарының хемчеглериниң дугайын Б. Д. Панкин таныштырган. Хуралдың киржикчилери Эвилелдиг болгаш республикаларның даштыкы албан черлериниң эрге-хүлээлгелерин ажылаар, оларның бот-боттарының аразында харылзаазының, кады ажылдажылгазының талазы-биле документилерин төлеп-лелдерин чугаалажып көрген. Даштыкы политиканың чамдык айтырыгларының талазы-биле санал-онал солчулгазы болган.

ДХМЧ-ниң шугуму-биле ангы-аңгы адырлар аайы-биле даштыкы политиктиг айтырыглар талазы-биле эвилелдиг болгаш республикаларның кады ажылдажылгазының дугайында чөвүлел хуралларны эрттирериң дугурушкан.

Чөвүлел хуралга киришкеннер: Г. М. Садыков (Азербайджан), А. Е. Бизазарян (Армения), В. Л. Сенько (Беларусь), А. Х. Арыстанбекова (Казахстан), М. У. Саралинов (Кыргызстан), А. А. Крижановский (Молдова), А. В. Козырев (РСФСР), Л. К. Какомов (Таджикистан), А. О. Кулиев (Туркмения), М. М. Арипджанов (Өзбекистан), А. Д. Бутейко (Украина).

ОРУК ИЗЕКЧИЗИ

Кажаалыг-Баалыктың кадыр-берге оруун чазаглай үстүрүп турган ыстырбелиг тракторга чоокшулап чеде бээривиске, ол тура дүжүп, ооң кабиназының иштинден узун-умаазр, шилгедек сынныг, ак шырайлыг, дөртен хар ажа дүжүп чоруур хевирлиг хар-назыклыг эр үнүп келди. Тракторист Яков Дамбаны таныр кагдым.

О-Шынаанның малчыннарының кыштагларынга, чайлагларынга машина-балгаттыг чедери белен эвес. Ынаар баар оруктар кадыр-каскал черлерни таварып чоруткан. Чазын эрээн харның суу, чайын чаъс-чайык оруктарны бо-ла үрей шаап каан боор. Ынчан малчын кыштаглар, чайлагларже оруктарны эде чазай үстүрериби-биле Яков тракторун мунган, чоруптар. Ам база ыштагларже оруктарны эде үстүрүп, орук изеп турары бо.

Ооң ажыл-ижин сонуургап айтырарымга:

— Бистиң малчыннарның кыштагларынче оруктарны чер ариг турда десилеп албас болза хоржок. Кыжын сиген-ширбиш сөөрткен машиналар, тракторлар чоруп шыдавестай баар — деп, ол таакпызын кыыыспышаан, чугаазады. — Чыдыг-на үрелип оруктар-дыр ийин. Оруктун бир чартыы сайырлар болгаш кызаалардан баткан хар чаъс суу чеелеп каптар. Ооң ыдыында хаядажы база кончуг. Бо чер харын чүгээр-дир. Ынаар Хоолу-Бажы, Аптара-Бажы, Чайлаг-Хем, Узун-Ой ол черлериниң оруктары кончуг болдур ийин. Үстүрерге, хаядажы козураар. Тракторум арай-ла чиик-тир ийин. Орук кылыр черлерде ышкаш аар, күштүг трактор болза — амыр-ла ийик.

Бульдозер тракторга ажылдаа-ла Яков ам сес чыл чеде берген. Эски тракторун үндүр бижиптерге. 1987 чылда өске трактор алган. Чылдын-на чазаглай үстүрүп турар оруктарының «чаңын» өөренип, оларны кайда суг кире шааптарын, кыжын кайда хөртүктей бээрин пат билир апарган.

Өске трактористер болза чүүк сөөртүр планныг болгай. А Яков Дамбаның ажылында кандыг-даа план чок. Орук изээри дээрге сеткилдиг ажылы. Ону ол ак сеткилдиг кылып чоруур. Оруктарын байдалы эки болза, малчыннарга аргыжары белен, дүрген боор. Ажылды бодунум-на сагыжы-биле кылып чоруугу дээш малчыннар ону хүндүлээр.

Маадыр-оол ТУЛУШ.
О-Шынаа суур.

(Гонорарын «Шынның» агар саныынче шилчидерин диледим).

АТ САЛДЫНГАН

МОСКВА. Мооң мурнунда турган Совет Эвилелиниң суверенниг он ийи республикаларының чазактар төлээлекчилери 1992 чылда аъш-чем хандырылгазының талазы-биле дугуржулгага ат салганнар. Прибалтика чурттары анаа киришпээн.

Он бир бөлүктен тургустунган ол документ аъш-чем болгаш кедээ ажыл-агый чиг эдин бот-боттарынга чорудып бээринге республикаларның чүткүлдүүн, оларның аразында ажыл-агый харылзааларын хевээр арттырарын бадытпаан. Экономиктиг девискээрнин чугула кедээ кылдыр чаңгыс аай рынокту тургузарының эрежок чугулазы дугуржулгада демдеглеттинген.

Октябрь дугайында бодалдар

(Төгүүзү. Эгезин 1-ги арында).

ДЕМДЕГЛЕТТИНЕР

— Октябрь революциязының ою демдеглеттиннер деп бодаар мен. Октябрьның болгаш бо чылдың август болуушкуннарының аразында принципналдыг ылгал чок деп санаар мен. Октябрь дээрге «ылаптыг бодаттынмаан» революция болган. Бо чылын базаа-ла ындыг болган. Ийи неделя дургузунда ийи эргилдеин кылганнар. Ынчангаш ылгал чок ышкажыл.

Оларның кайызын-даа демдеглээр күзел менде чок. Чүге дээрге оларның (Октябрь болгаш бо чылдың август болуушкуннары кайызы-даа чуртка болгаш чонга эки чүүү-даа бербээн. Багай үүлдерни ырадыр октапкаш, эки үүлдерге даянмышаан, чаа амыдыралды тургузар ужурлуг бис. А бистер бүгү-ле үүлдерни сандырадып алган-дыр бис. Чаа амыдыралды тургузуп чадай бергеш-дир бис. Бодаусту көргүзүптүвүс. Бистың эрге-чагыргаларывыс диктатурадан эске чүүү-даа кылып билбес-тир.

ССРЭ-ниң улус депутаты С. УМАЛАТОВА.

ХООЙЛУ ЁЗУГААР

— Октябрь байырлалының дугайында айтырыгны хоойлужудулга ёзугаар шиитпирлээри чугула деп бодаар мен. Бо айтырыгны шиитпирлээрде, ала-чайгаарлаашкынны болдурбас херек. Октябрь байырлалын моон мурнунда ыдыктыг боолуушкун кылдыр көрүп турган бис. Ол черле шыпсыг эвес боор. Эрткен үеним болуушкуннарын, төөгүге киргеи кижилерни үнелээр херек. Оларны хүндүлээр, частырыглары моон соңгаар катаптавазын дээш ук частырыгларны билир херек.

ССРЭ-ниң улус депутаты Ю. БЛОХИН.

МИНАЛААН ШӨЛ ЫШКАШ

— Октябрь дугайында айтырыгны далаш чокка шелээн шиитпирлээри үүлдүг болур деп саналр мен. Ол айтырыгдан артык карын, берге, тодаргай айтырыглар бистин шиитпилеливистин мурнунга тургустунуп келгеи: чуртувус мина салган шөл ышкаш апарган. Ол шөлду кырындан бомбалаар эвес, а оны арыглаар херек. Ол дээрге дендин берге херек-тир.

ССРЭ-ниң улус депутаты А. ЯКОВЛЕВ.

АРЫН-НУУР ШИИТПИРЛЕЗИН

— Октябрь байырлалын кижи бүрүзү бодунун арын-нуурү болгаш бүзүрели-биле көрүп турза-даа, оны делегей ужур-дузалыг болуушкун деп саналр мен...

ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитетинин даргазы С. АЛЕКСЕЕВ.

АЧЫЗЫН КӨРДҮМ

Сөөлгү үеде Октябрь революциязының дугайында хөй, янзы-бүрү, удурлаышкак уткалыг үүлдерни аңгы-аңгы политиктиг шимчээшкиннерниң талалакчылары чугаалап турар. Россия, Грузия, Прибалтика республикалары ышкап девискээрлерге революцияның салдары та кандыг болган чүве? Эки-даа, багай-даа болду-даа ыйнаан. Билбес мен.

Мен бодум улуг албан-дужаал-даа эдилеп чорбаан, эмчи ажылдакчызы мен. Октябрь революциязының сөөлүнде Тыва Арат Республика бодарап, бөдүүн тыва араттарның ажы-төлүн ужук-бижикке өөредип турар апаарга, оон девин-биле школага кирип, номчуп, бижип өөренип ап, улам кызып Кызылдың каттышкан школазынга эмчи сестразының мергежилиге өөренип алдым. Ол-ла хемээр эмчи сестразы боор, бүгү назынымда ажылдап келдим. Моон караамга Тыванын канчаар сайзырап келгеиин бодап ора. Октябрь революциязы тыва чоога, оон экономиктиг, культурлуг хөгжүдезинге деппилгелиг салдарлыг болган деп тур-бис. Ол черле шыпсыг эвес боор. Эрткен үеним болуушкуннарын, төөгүге киргеи кижилерни үнелээр херек. Оларны хүндүлээр, частырыглары моон соңгаар катаптавазын дээш ук частырыгларны билир херек.

ССРЭ-ниң улус депутаты Ю. БЛОХИН.

УЛУГ БАЙЫРЛАЛ

Октябрьның байырлалын 73 чыл дургузунда байырлап келдивис. Амдыызында, ноябрь 7 ССРЭ Конституциязын ёзугаар база бистин угаанывыста сиңиргип калганын ёзугаар алыр болза, улуг байырлал ышкажыл. Оон аңгыда, бо байырлал дээрге чүгле бистин чуртувустун амыдыралында эвес, черле ыначаш XX вектиг төөгүлүг болуушкуну деп саналр чоруур мен.

Бо байырлалды солун кааптар үе турар-ла ыйнаан харын. Ынчалза-даа оны дүргеи-не ап октапкан ажыы чүл? Октябрь революциязы дээш бистин кырганнарывыс амы-тынындан чарлып, магалыг чаагай келир үе дээш чүткүп чорааның чүге үттүп аар бис. Борта оларның бичин-даа буруузу чок. Оларның күзеп чорааны дег болбайн барганы харааданчыг-дыр.

Мария ТУРБИНА.

«Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүге каттыжыышкынының чиргине директорунун оралакчызы.

ЧҮҮ ДЭЭШ УРААЛАП ТУРГАН БИС

Октябрь революциязын моон мурнунда чылдын-на байырлаарывыс чаңчыл турган. Байырлал эрттирерде, хөй чарыгдалдарны (лозунг кылыр материалдар, плакаттар, портреттер, идик-хеп дээш, дириг эвес чечектер белеткээр материалдар) үндүрүп турганын кым-даа санап, түкневээн. Чогум чүү дээш байырлап, «ураалап» турган бис? Октябрьның Улуг революциязы тиилээни дээш деп харыылаар бис. Ол кандыг революция болганын? Эки-не коргунчуг дээр мен. Чүге дээрге өөченсектиг күзү-биле коргунчуг, хан төөгүшкүннүг күрүне эргилдези болган.

Оон улаштыр хамааты дайыны эгелээн. Ол ышкаш репрессиялар чуртун бүгү булумнарынга нептерээн болгаш харын мырыңай даштыкы чуртларга, МАР, ТАР-га оон халдавыры нептерей берген. Россияның угаанныг хөй-хөй кижилери даштыкыже дезер ужурга таварышкан. Бай Россия эки-не ядыы чурт апарганын бо хүннерде көрүп тур бис. Ынчангаш бодум хуумда ыдыг байырлал кылбайн, харын күш-ажыл күүү кылып эрттирзе деп бодаар мен.

Оолчуташ КАРА-ООЛ.

Тыва Республикада «Алия төвү» страхование фирмазының улуг инспектору.

Амгы үеде Улуг Октябрьның хувискаалын Улуг Чазыгның хувискаалы деп бижип турарлар бар. Амгы үеде садып алыр бараан чок, саржаг көзүлбестээн, эттин ертээ кадыраан, ары-шай дүнке кирбес болган, ол дээрге Октябрьның биске чедиртен түрелги амыдыралы деп чугаалап турарлар бар.

Хууда бодалым бижип көрейн. Тыва төөгүзүнде чамдык чылларны ап көрээли. 1207 чылда эжелекчи Чингис-Хаанның улуг оглу Джучи хаан Тыва чуртун хөме тавараан соонда, бистин өгбелеринин даштарга сиңдирип чораан даш бижимели сураг барган, шивээлер болгаш хоорайларының тогланчызы арткылаан. Күштүг кижилер кошкак кижилерни бастыр, кижинин ханын төгер дерзин чорук чүс-чүс чылдың шаажызы апарган. Оон соонда Манчы-Кыдаттың эжелекчи хаан тургузуглуг күрүнезинге 157 чыл дургузунда Таңды тывалары дарадып келген. Ол-ла үеде бистин өгбелеривис алдандургуннар аар дарлалга удур октуг-боолуг тулушкаш, бастырып кааннар, бежен ажыг өгбелеривистин кежегелинг кара баштарын селеме-биле одура каккыдааш, Тыва чуртунун ажар арттарынга, кежер кежигелериге хонну коргудар дээш, чагылар баштарынга аскылап турганнар. Манчы-Кыдаттың ханныг дарлалы 1912 чылга чедир Тыва чуртунга тергиндеп келген.

1917 чылда Улуг Октябрьның хувискаалы тиилеп үнерге, Тыванын девискээринге кызыл шериглерден дескен ак орустар, ыдат дүжүметтерниң, моол феодалдарның чорутканы боолуг шериглер диргелип келген. Оларның кол сорулгазы Тыва чурту кажаннаа дарлалга түрүүн азы бирле, күштүг мүрзеге — Кыдатка азы Моолга чаңгыдын турарын семеп турганнар.

Октябрьның хувискаалы кандыг-даа соөктүн кижилериге хостуг эргени бээр, черии тараачыларга бээр, эрге-чагырганы чойга бээр деп ыдыктыг хоойлуларны бодаратган, оон кызыгаажы Тыванын дээрии чырыдыпкан, оон күчүлүг шуурганы арат чонну хамааты дайынынче кирер кылдыр оттурупкан.

Орус, тыва, хакас, татар сөөк кижилер каттышкан партизан отрядын Сергей Кочетов уштап баштап турган, хамааты дайыны тиилелгелиг боор доозулган. 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Элегестин оңталазында Суг-Бажыңга бүгү Тыванын Шуулганы болган, ол төөгүлүг чыыштын даргазы Монгуш Буян-Бадырғы чаа төрениг тыва күрүнезин Таңды Тыва улус республиканын бодаранын чаразаан, ол болза Октябрьның салдары.

1924 чылдың сөөлүнде Октябрьның буянныг хоойлуларын Сталин баштаан политика хажыдын эгелээн, актыг кижилерни чонуун дайзынары деп нүүлдээш, оолуу-биле боолап, чүс-чүс-биле кара-бажыңга олурар кылдыр шиидип турганы, оларның ажы-төлүн, хадушмазын дорамчылап турганы дээрге. Октябрьның кижилерге берген хостуг-ларгелерин үреп турганы болур. Арат чон Октябрьны хосталганын сүзүглели кылдыр билип чораан, ынчаарга эрге-чагырганың бажыңга олуруп турган кижилер Октябрьның буянныг оруундан чайлаап, ханныг үүлгедиглиг политиказын чоруп турган. Чоянда болгаш Октябрьда буруу чок, эрге-чагырганы холунга тудуп турган — удуртукчулар — халаптыг үүлгедиглиг хаттаачылары — Совет Эвилелинге Иосиф Сталин болгаш хүнзээрентир Тывага Салчак Тока олар кол буруулуглар.

Октябрь — хосталганын дээди сүзүглели.

БАЛГАН ИРЕЙНИН ЧУГААЗЫ

Бежен чылдарның эгези чүве. Тыванын ном үндүрер черии орус, тыва партизаннарның сактыышкынын чыып бижидип турган. Сөөлүнде «За свободу народа» азы «Чонуун хосталгазы дээш» деп аттыг ном үнген. Мөнгө таварышкан

АМГЫ ҮЕНИҢ АМЫДЫРАЛЫ

МОСКВА. Ажыл-биле хандырарының төвү күшажыл биржазы Москвада чоокта чаа тургустунган. Бүрүткен эгелээнинден бээр (июль 1) наймыслалда 4,5 муң кижини ажыл чок деп саналаан, а чыл төнчүзүнде чедир мындыгларның саны бир миллион чедип болур. Кымнарыл ол?

— Амгы үеде ажыл чоктарының составы янзы бүрү — деп, күш-ажыл биржазының чиңгине директору И. Е. Заславский чугаалаан. — Бир-ле дугаарында, штаттар кызыылганындан ажылындан үнген, 2-3 ай дургузунда ажылдавайн турарлар-дыр. Оларга шеринг албанындан халашкан солдаттарны, офицерлерни база хамаарыштырып болур. Оларга ам школаларны, еске-даа өөредилге черлериниң муң-муң доовукчулары каттыжып кирер.

Ажыл чоктарының 43 хуузу 45-тен улуг назылыглар, барык 90 хуузу албан-хаакчылар.

ЧУРУКТА: Красногвардейск биржазында оочур.

Л. Пахомованың, Б. Кавашкининиң фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

НОМЧУУР ХӨҢНҮМ ЧОК

Хүндүлүг төөгүчүлер, журналистер, чамдык бижикчилер! Бодум көдөө ажыл-агый талазы-биле эртемниг, техник-механик кижи мен. Политика талазы-биле тускай, онза үзел-бодал-даа чок чүгле шын, чөптүг хоойлу-дүрүмну деткип чоруур мен. Бистиң чүрттүү (ССРЭ-ниң) Тыва-выстың хөгжүп келген үечадазын, 1985 чыдан эгелээш, элээн-не коптарып келдиңер. Эң ылаңгыя чазак баштынарының чүүл-даа арттырбадымар. Төөгүнү катап тургузар, ону салгалдан салгалче дамчыдып бээри чөптүг болганда, эки-багай чүүлдерни база-ла билген турар апаар. Частырыгны кылып, чүрттү хоозурадып каан, яла чок черге хөй муңмуң кижилерни үзүткаан, олүгеним хоойлу-дүрүм болган күрүне удуртулгазының системазынга даянып чораан удуртукчуларны чеже коптарып кээр боор. Бодум хүүмда дыннаар-даа, номчуур-даа хөңнүм чок апарды. Болап-даа көөрге, ол удуртукчулар (Сталин, Хрущев, Брежнев, Тока) чааскаан олурбаанар-ла болгай. Оларның чаныга өөренип, ажылдап, элээн ат-сыны үүнүп чораан кижилер ам-даа бар-ла-дыр.

А ол частырыг кылып каан баштынчыларывыстың үк-төөгүзү, ажы-төлү, оларның ажы-төлү, чоок кижилери ам-даа бистиң-биле кады чүрттап, ажылдап чоруурлары кайы хөй-ле билир мен. Буруу чок черге өлүрткен болгаш шиитпирип чорааннарның талазы-биле тускай комиссия бар. Кижи болган-на өжөөнин кедүрүп, хөй-ле шын-меге тайылбыр киллан хөрээ чүл?

Ылаңгыя Тыва удуртукчуларны ап көрээн. Черле янчаш, та кандаай чүве. Тока-даа, Ширшин-даа, Ондар-даа бүрүүлүг-ла боор. Черле кандыг кижи ажылдаар ужурлуг чүвел? Оодала Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинни безин хүлээп албайн турарлар хөй болдур ийин. Ам бо хүниерде Бичеллейни, Ооржакты чемелеп эгелээр бис бе? Түмен чок, чүрт баштап деп чүве ындыг амыр эвес. Бодум хүүмда бүүлүг өлүг-чыдын чок кижилер ол деп бодаар мен. Бо үе дээрге дендин берге үе-дир бо. Шүдүнзеден эгелээш, кедер хевиристи, ижер-чиривисти еске республикалардан дилеңир-дир. Оон кадында Россияның чазаандан дилеңир ужурга база таваржып турар бис.

Эгезинде бижээн түүлүмче эглип келийн. Ам бо хүнде Токаны бүрүүдадыр эргевис чок. А бир эвес хоойлу өзүгаар херек оттургаш, Тыва Республиканың Дээди Арбитраж суду шиитпир үндүрүп каар чүве болза, ону хүлээп көөр апаар. Оон соонда турар чүве турзун, турбас чүвени ап кааптарда чүү боор. Ол бүгүнү эки-ле иглы ылап көөр херек.

Маадыр-ол ТҮЛҮШ.
Тес-Хем район.

(Материалдың гонорарын «Шын» солунуң агар санынче шилчидерин дилеп мен).

Ниитилел-политиктиг килдис

ЧААРТЫ КӨРҮП ШИМЧЕНИР

Килдиске кээп турар чагаалариң авторларыныд алээн кезин — хоочунар, а темалары — ниитилелде байдал, ол дээш, келир үеде уруг-дарыының салым-чолу дээш дүвүрээзин, чүрттан эрткени үеде үнелиг түүлдериң бууран турары дээш хомудал... Чамдык бодалдарыңа дөмейлежи (оон иштинде мурнунда үнген материалдар-биле) турарындан бо удаада оларның болгаш еске-даа эштериң чагааларының доочулалын кылыр деп шиитпирледивис.

«Революция мурнунда тывалар кижи дыннаар аргажок ядыы-туренги чон турган, үжүк-бижик безин чок, бир-ле мирит улус чораан деп суртаалды дыннап чордум. Ам билип чоруурумга, ындыг эвес, мегге чүүлдер хөй-дүр» — деп, Ак-Довурактан **Куулар Самбуу** бижип турар. 20 чылдар үеминде кижи бүрүзүнге 28 баш мал оскаажып турган, мооллардыындан безин хөй. Амгы малывысты үлей сакып көрүмер даан, кандыгдыр. Ийст харын, пос-таабы ховар, машина-техника чок турганы шын деп автор уламчылаан. Ачам, аксыларым, терелдериң моол номнарлыг, амгы астрономия чижектиг билиглерилле чорду. Оон ыжай, эки когжүп бээр арга турган, ыычалза-даа «токажыларның ужур-дүрүм чок үүлгедилери» шаптыктаан деп, ол санап турар. «Ыычалза-даа партияның адрезинге чүгле бүрүү онаар хөөнүм чок, бүрүшаар хогжүдени ол чон-биле кады кылган».

Чадаанадан чагаа чоруткан **Куулар Алдын-Херел** үстүнде хоочунуң ыычаарда база оон соонда-даа үеверде чонуң амыдыралы чаде эки турган деп бажыткалыңа дамей кылдыр бижээш, «Ленинден эгелээш, мурнунда чазак баштынары шупту багай, а амгылары эки болган бе?» деп айтырыны салган. — Бир эвес ындыг чүве болза, чүге мыычап барган бис, садыгларда үүү-даа чок». Оон ангыда, автор республиканың Дээди Совединин Даргазын «каш дөгүтат олурып алгаш» соңгаанын, ам президент эргедужаалын тургузар деп турарын чигзинип көрүп турарын айыткан.

«Аймааралым, бодалдарым» деп эге салган чагаадан чамдык одуругларны көрзөл, оон автору башкы **Салчак Майны.** «Партияны чеже-даа чектеп көөрге, бодуң коммунистерде бүрүү чок. Олар дайын-даа, тайбын ажыл-даа үезинде мурнуку одругга чораан-на болгай» деп, ол демдеглээн, чүшек кылдыр чаңгыс чер-чүрттүгларын адаан. Ажыл-чорудулгазын тур сонсаткан партияның орнуна тургустунар партия «хайгааракчы, хоютку эвес, чоога арга-сүмезин кадар», дужаавас, чагырбас болуруң дөртен чеди чыл партия стажтыг бо башкы күзеп турар.

Ындыг бодал **Ондар Дашоолдуң** (Кызыл хоорай) чазаазында база кирген. Ол А. Даржайның бистиң солунга үнген үүлүндеги Тывага тургустунар деп турар партия «база-ла сургаар, чагырар-тудар» суртаалдыг болур хевирлигдир деп билгенин ол бижээн. Ук партияның эвес, сорулгазы, өөрединиң кол утказы — кижи оон алдарады, амыдырал-чүрттүлгазы, келир үезин болур. «Ыычангаш оон идеологизы чонуң салгалдан салгал дамчып келген чаңчылдары, сүү-чуруму, өзулалдары болур деп чүве билдингир» деп автор уламчылаан.

«Мен бо хүнге чедир партияга-даа, комсомолга-даа төлеп чок кижилер турган чадавас деп бодаар мен. Дужаар системаны утаадыр, сүмележир система-биле солуза кандыгыл ыычаш?— деп. Улуг-Хемде Торгалыг суурда **Ольга Намчыкай** сүмелеп турар. — Бистиң чүрттүм ындыг берге үеча-дазында партияның шынчы кежигүнери боттары катчып алгаш, кызып ажылдаарын күзээр-дир мен».

Августа күрүне эргилдезин кылыр дээн орадаажыышкына бистериниң бедүүн коммунистерниң, бүрүүвүс чүл? Бо айтырыг **Лидия Лопсан, Иван Лопсан, Артем Борбак-оол** оларның ат салган чагаазында кирген. «Партияның республика конференциязын азы пленумун дарый чыылдыргаш, Россияның коммунистериниң демократтыг партиязының ажыл-чорудулгазын чаартыгаан угланышкын-биле катап эгелээрин саналдап тур бис». Оон ыжай, СЭКПнин хөрөнгүзүнүң үдезинде 15 ажыг миллион коммунистерниң ай, чыл саванда төлеп турар кежигүн дадыыры-дыр, а оларның арадында муң-муң кыргыннар, бертик-межелдер, амыдырылга чедиңиестер эмежок болгай деп, авторлар бижээн. 78 харлыг **Алексей Бичижик** аңаа улай мындыг сүме киирип турар: «Ыычангаш ол акшаны коммунистерге стажын болгаш хавыртыаан дадыыры-бадымдаалап төлеп бээр деп шиитпирни үндүрериг дилеп турар мен. Ортумак эжек-биле безин санаарга, мен 4-5 муң рубльди киирдим». «40—50 чылларда дадыырын төлээш, чорта бергеннер бар, оларның ажы-төлү эмежок болгай. Чүрттап чоруурлар чежел? Коммунист бүрүү муңнар-биле санаар акшаны кармаңнадан төлээн. Оске организациялар ону одаалап ап аар бе?» — **Хертек Доржуңуң** (Тээли суур) бо сөстери үстүндээлери-биле үнмелекек-тир.

Бо доочулалды доозуп турда, мындыг чагааны номчуп көрөзл. Оон автору Сарыг-Септиг башкы **Е. А. Моягуш.** Ол 35 чыл иштинде партия кежигүнү, оларның чөрбү хирезинде эге организацияларга секретарлап чораан. Оон бодалдары үстүнде киирген авторларывыстың үнүнге каттыжар боор деп кижи бодаары дег. Бижикчи «Катап көдүрген хөрээ чок» деп адаан материалында бодуңуң онзагай сеткиишиниң илеретиен. Ол «Коммунист адымга чоргаарланыр мен» деп бижээш, кежигүнүнерни удуртуп келген чамдык кижилерге хамаарыштыр ажыг, ыычалза-даа чөптүг чемелди кылган болду. «Шыны-биле чугаалаарга, таптаашкын чылдарында партияга, оон удуртукчуларына удур сес эдер хамаан чок» турганын, дөрт чугаалаар болза, үргүлүг коңчудүп чораанын хомудап орар. «37 чылдан эгелээш партияның доктаалдаавырларын шүүседир дээш, дүн-хүн чок бар-да шаамбиле шырбайып келген мен... Партия хуралының саны үүге четпес үвел, ажылчын азы комсомол кандидат үүге хүлээп албаан сен деп демги-ле чаңгыс хепке кудуп каан дег дүрүм-доктаалын негеп, дужаар хөөнүг болуп-да көөр. А чогум кедээде хостатпаан секретарь кижиниң ажылы баш сыымас-ла чоруур, райком, обком ажылдакчыларында үүү боор, олбо өрөөлдеринде олурып алган, ону аккелимер, ыычан пленум, актив хуралы болур, келиңер деп дужаатынып, телефоннап-ла орар боор үүве. Бажындан куду сы бозып-ла орар».

А чүрттап-амыдырап чоруур байдал? Удуртукчуларның база бодүүн коммунистерниң? «Райком, райкуськом-даа ажылдакчыларының оран-савалары шаанда дворяннар бажыннары-биле дөмей, ыыг-соок суглуг, чаагайжыды туттунган. Тускай одалгалыг... Мен дег, херек кырында кара дерин төп чораан багай коммунистер ында-да түрен орар. Мен 1954 чылдан эгелеп Сарыг-Септиң № 1, 2 школаларына ажылдап келдим. Бажыным база ол-ла үеде туттунган, ирин калган, сарайы ирөөш, барып дүшкен. Бодүүн коммунист мен ону мону кылып берип көрүмер деп дилег кылырга, бир-ле чылдаган-биле үе кирип кааптар-дыр».

Сеткилдин ханызына шыгаттының чораан, ам көөп соглеттинген бо бодалдар кайы хире чеме болуп дыыгалыр-дыр. «Бадыдергей чүрек душта, партияның солдады» бо бүгүдөн ырмазы сыныганы ийдеп. Ону ук чагааның соглгу одуругларына база бадытыаар: «Партиям дүшкен, оон-биле болур ийнем. Ам партия дугайында күзелим-даа чок, бо-ла-дыр».

Хөйну көрген бо башкының биске чугаалаксаан мындыг бодалдары кандыгдаа партияның удуртукчуларына киирдирер болгу дег. Черле ыычаш ортту чүвени чаатты көрүп шимченир үе бо.

Кээп турар чагаалар арай чаңгыс аайланып турар, ыычангаш ам тодаргай саналдар херек ышкаш: үүнү ыычаарыл, чаа партиялар кандыг болза тогуурул, рынокче шилчилге үезинде, Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездининге чорудар дег шиитпирлээнин чаа реформалар үезинде олар каичаар ажылдаа экил?...

Александр ДЕМБИРЕЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

НОЯБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.40 Улустуң тоолдары болгаш яаны-бүрү чүрттарының притчалары (Мексика). 9.45 «Джамбори-91». Тускай уңдүрүлге. 10.45 «Орнамент» ансамбльдың көргүзүү. 11.00 Барымдаалыг фильм. 11.30 Футбол доочулалы. 12.00 ТМА. 12.20—13.00 Б. Березовский фортепианого ойнаар.

• • •

14.15 «Блокнот». 14.20 «Телеэкист». 15.05 Ол ыычан болган...» 15.25 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги фильм. 16.45 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.45 «Рынок хоойлузуң өзүгаар». 18.15 Концерт. 21.09 Информастыг программа. 21.40 Концерттиң улаштызы. 22.25 Хоккей. Чаңсарда—ТМА. 01.00 «Автор телевидениези». 02.45 — 04.05 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажыл-иш эртеми. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Италия дыл. 8.50 «Дириг амытаныр аймаа». 9.35 «Орус культура дугайында бесседалар». 9-ку дамчыдылга. 10.15 Концерт. 10.45 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.00 Чурукку Ю. Гобанов. 11.30 Коммерция информастыг телепрограмма. 12.00 Барымдаалыг фильм. 13.00 «Дүвүрээзин». Уран-чечен телефильм. 14.15 Телефильм. 14.45 Концерт. 15.30 Телефильм. 15.40 Телерадиоконкурстуң дипломантызы ырлаар. 16.00 Аныяк арендаторларның айтырыглары. 16.30 Музыкалыг-телеаукционкурс. 17.15 «Дириг амытаныр аймаа».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.10 «Ойна, хоорайлыгаш». 18.35 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интерью. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.15 «Кыдыг-кыызгаар». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Ажыы чок чүүл». 22.20 Барымдаалыг фильм. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.05 Россияның телетеатры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш. 19.00 — 19.15 «Кижиниң эргелериниң дугайында».

Вторник

НОЯБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.05 Г. Телеман. Концерт. 10.25 Хоккей. 11.05 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 12.00 ТМА. 12.20 Мультфильм. 12.25—12.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

13.55 «Биржалардан медээлер». 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 Садыт одуруу. Коммерция медээчизи. 15.15 «Николай Озеровтуң валчылары». 15.45 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги фильм. 17.05 Мультфильм. 17.15 Чемпионнар-биле кады. 17.30 Уругларның музыка клуву. 18.15 Сонуургактарга. 18.30 ТМА. 18.45 Поэзия минуталары. 18.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 «Ринг-бенди». Европа чемпионады. 20.00 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Театрга ужуражылгалар». ТТ-ниң фондузундан. 23.15 ТМА. 23.30 Фильм-фантазия. 00.50 Музыканың келир үеи. 01.20 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 19-ку дамчыдылга. 01.45 — 03.10 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.45 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.15 «ТелеЭКО». Журнал. 9.45 Авторлар программалары. 10.50 Мультфильм. 11.00 «Ажыы чок чүүл».

ТТ дамчыдылгалары

12.45 «Хаминаарактар». Уран-чечен телефильм. 14.00 Орус оркестр концерти. 14.55—15.25 Ритмниг гимнастика.

• • •

17.15 Камерлиг орус хор. 17.35 «Теле-ЭКО». Журнал.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Айтырыглар болгаш харыылар. 18.35 «Экивелер!». Информастыг программа. 19.05 Медээлер. 19.15 «Сыныхарлашкын аныяк чуруучулар». Республиканың чуруларга школазындан репортаж. 19.45 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Коммерция тускай медээчизи. 20.45 Барымдаалыг фильм. 21.35 В. Леонтьевтиң концертинде. 22.00. Конкурстуг программа. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.50 «Октябрь» журнал-биле таныштырыга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Аян-чорукчулар клуву». 19.15 — 19.55 Теледоочулал.

Среда

НОЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Чемпионнар-биле кады. 9.20 Уругларның музыка клуву. 10.05 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.25 Мультфильмнер. 12.00 ТМА. 12.15 Балет артистериниң концерти. 12.30 — 13.00 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

14.40 Биржа ужудукчузу. 14.50 «Блокнот». 14.55 Телебыржа. 15.25 «Амыдыралдың күзү...» 15.40 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү фильм. 17.00 Уругларга дамчыдылга. 18.00 Хроника-публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.20 Мультфильм. 19.40 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 22.35 Эрги романстар. 23.35 ТМА. 23.50 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 20-ги дамчыдылга. 00.15 Футбол. Европа чемпионады. 02.00 «Иоган Себастьян Бах. Оон амыдыралының үе-чадалары». 1-ги фильм. (Германия). 03.00—04.20 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги программа. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 Делегей рынокчуже дулгүүр. 9.45 МКУ-ның студентилер театрының дугайында дамчыдылга. 10.35 В. Беляев. Бөлүк ырлар күүседир.

• • •

11.00 Өскертпейн, ол-ла хевээр. 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.10 Ужуражылгалар. 13.00 «Айылдың стратегиязы». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 14.40

• • •

—15.40 Концерт.

• • •

16.50 Концерт (АКШ). 17.20 Режиссер В. Гладышевтиң фильмнери. 18.00 Делегей рынокчуже дулгүүр.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.00 Медээлер. 19.05 «Саян эдээнде кежээ». Эрзин районуң Бай-Даг суурдан дамчыдылга. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Мастерниң кичээлдери». С. Прокофьев. 21.25 «Литература өөредилгези. 1992 чыл». 21.55 Мультфильм. 21.05 Фил Донахьюнуң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 — 00.40 Баскетбол. Европа чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Россияның парламент медээчизи. 18.45 Криминалдыг медээлер. 19.05 — 20.00 Өскертпейн, ол-ла хевээр.

Четверг

НОЯБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга. («Супер—ном байырлалы»). 18.00 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 11.00 Харылзажырының аргалары. 11.45 ИХМ-ниң медээлери. 12.00 ТМА. 12.15—13.05 Футбол. Европа чемпионады.

• • •

13.50 Телебиржа. 14.20 «Телемикст». 15.05 «Бөгүн болгаш ыычан». 15.35 «Филипп Траум». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.40 «Кубаныга болган куда». 17.15 Сонуургактарга. 17.30 ИХМ-ниң медээлери. 17.45 «...Оң алды харыларга чедир болгаш оон-даа улуглар-га». 18.30 ТМА. 18.45 Информастыг-публицистиг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.15 Футбол. Европа чемпионады. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Киносерпантин». 23.10 ТМА. 23.25 «Уяранчыг аялгалар». 00.25 И. Тальковка тураскаадыг. 01.10 «Улуг акызының кудазы». Уран-чечен телефильм. 02.20 — 02.50 Биатлон.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Кадыкшыл». 9.45 «Петербургка дүш». Ф. М. Достоевский. 10.30 Мультфильмнер. 11.00 Хөгдүү программа. 11.45 «Арыг хөлчүүте бажың».

ТТ дамчыдылгалары

13.10 «Айылдың стратегиязы». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.25 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. 14.55 Д. Скарлатти. Бешсоната. 15.15 — 15.45 Ритмниг гимнастика.

• • •

17.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 17.45 «Кадыкшыл».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Медээлер. 18.25 «Экивелер!». Информастыг программа. 18.55 «Ажыы чугаа». 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Ажыы чок чүүл». 22.25 РСФСР-ниң Дээди Совединин сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.30 Фестивальда.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Харылзаа-шуудган». 18.45 Тараачыннар айтырыы. «Ярмарка». 19.15 «Кыдыг-кыызгаар». 19.55—20.00 Реклама.

Пятница

НОЯБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «...Оң алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглар-га». 9.50 Мультфильм. 10.10 «Ог-буле». Кыска метражтыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.35 Москва триозу ойнаар. 11.00 «Уяранчыг аялгалар». 12.00 ТМА. 12.15 «Чеен чук улустарының аасталгалары». 12.50—13.10 Телефильм.

• • •

14.10 «Блокнот». 14.15 Партнер. 14.45 Биржалардан медээлер. 15.15 «Филипп Траум». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 «Ажыы чугаа». 17.30 «Уругларга—фильм. 18.00 «Украина президент соңгулдаларына утказыр». 18.50 Кижи болгаш хоойлу. 19.35 «Ог-буле». Кыска метражтыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «ВиД». 01.10 ТМА. 01.25 Мультфильмнер. 01.50 —03.10 «Танцы, танцы, танцы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

Ажыл-иш эртеми. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.45 Англи дыл. «Ог-буле альбому» (АКШ). 9.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 9.45 Барымдаалыг фильм. 10.15 Мультфильм. 10.20 Адам Смиттан акша-хөрөнгүзи. 11.00 Криминалдыг дамчыдылга. «Шүүт чаңыт». 11.55 Музыка коллекциязы. 12.15 «К—2» көргүзүп тур. 13.00 «Айылдың стратегиязы. Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 14.10 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү фильм. 14.35—16.05 К. Гоцци. «Үш апельсинге ышакшыл».

• • •

16.45 Мультфильм. 16.55 «Хүндүлүг дирижер» Фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25 «Весняжка» ансамбльдың көргүзүү. 17.35 Адам Смиттың акша-хөрөнгүзи. 18.15 Тараачыннар айтырыы.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Медээлер. 18.55 Медээлер. 19.05 «Тараа турда ...» 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Алды сериялыг барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.30 Музыка коллекциязы. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Совединин сессиязында. 22.10 Театр кежээзи. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—01.00 «А» программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Тараачыннар айтырыы. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Хууда бодал. 19.10 «Экивелер биле үүгүндүрүгни кадыңмас». 19.55—20.00 Реклама.

Суббота

НОЯБРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Мультфильм. 7.00 Ритмниг гимнастика. 7.30 «Ажылгыр кижиниң суббота эртеми». 8.30 ТМА. 8.50 «Байкалда күс». Музыкалыг телефильм. 9.05 «Ном өргөзү». 10.05 Эртенги хөгүүр программа. 10.35 Режиссер С. Колосовтуң нери. 11.00 Экология доочулалы. 12.15 Музыкалыг киоск. 12.45 «Дем каттыжылга» видеодамчыдылга. 14.00 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң телеклуву. 15.15 ТМА. 15.30 «Руслан болгаш Людмила». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 18.09 Теннис. «Кремль кубогу» дээш. Чарыштың түүнделери. 19.00 «Москва кайгамчык хоорай». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм. 4-кү фильм. 19.30 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 20-ги сериязы. 19.55 Я. Сибелиус. «Кударанчыг вальс». 20.00 «Күзүн аайлажыышкын». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Концерт. 01.10—03.20 «Брикмилага болган шошсодаалыг болуушкын». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Чалыы шаавыстың аялгазы. 9.00 Мультфильм. 9.15 «Ильхом» театр-студиянның шинзиннин баштайгы көргүзүү. 11.00 «Кадар он бир» видеодамчыдылга. 13.00 «Арыг хөлчүүте бажың». «Хоютку». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 15.30 И. Смоктуновский. 16.00 М-трест. 16.30 РСФСР-ниң Дээди Совединин сессиязында. 17.00 Педагогиканы—бүгүдеге. 18.00 Хууда бодал. 18.10 «Үшкү салгалдың бардамнарына сес»... 18.55 Коммерция тускай үндүрүлгези. 19.10 АКШ-тан неделя санында болур программа. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Театр кежээзи. Чаңсарда (21.30) — Реклама. 23.30 Медээлер. 23.50 Эстрада программазы. 00.35 —01.15 Баскетбол. Европа чемпионады.

Воскресенье

НОЯБРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Спортту — бүгүдеге. 8.30 ТМА. 8.50 «Спортлото» тиражы. 9.05 «Ыынаашаанын ажыы-биле чугаалаары». 9.20 «Эртен эрте». 10.05 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 10.35 Эртенги сылдыс. 11.35 «Аян-чорукчулар клуву». 12.35 Кодээдеи дамчыдылга. 13.35 «Марафон-15». 14.35 Телефильм. 15.15 «Пи» демдеглиг-биле. 16.45 «Чер — бистиң өргөвис». Фотоконкурс. 16.50 «Ынак эвес болгаш, дышнава». 17.35 Улустуң тоолдары болгаш яаны-бүрү чүрттарының притчалары (Англия). 17.40 «Делегей панорамазы». 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...»

Улуг-хүн киноазалы

19.00 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.20 «Өлүр даарге, хөлчок аныяк». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Хоккей. ССРЭ чемпионады. 22.55 ТМА. 23.10 Спортчу телеөкер. 00.10 — 01.30. Бир бенефистиң төөгүзү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалыыр! 8.15 Концерт. 9.00 «Джаз-тайм». Калсырылга. 10.00 Ключевскийниң төрүттүнген хүнүнден бээр 150 чылынга. 10.35 Уругларга программа. 11.35 Биле-ниес Россия. 11.55 Барымдаалыг фильм. 12.25 «Концертино». 12.30 Барымдаалыг фильм. 14.00 Ыдыктыг болгаш мөңге. 14.50 Чеже-даа чүрттар. 15.20 Коммерция тускай медээчизи. 15.30 «Белев бөлү». 16.00 «Консилиум». 17.00 Дмитрий Маликов. 17.50 Л. Андреев. «Иуда Искариот». Телешниниң баштайгы көргүзүү. 18.55 Россияның парламент медээчизи. 19.10 «К-2». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм, 2-ги сериязы. 21.30 «Санкт-Петербург баледи». 1-ги кезек. 22.30 Спортчу программа. 22.55 Реклама. 23.00 — 23.20 Медээлер.

„Шынның" Аадаңы

Дыштаныр хунге арын

Шулук кыдыраажындан

УЛАП ЧОР МЕН

Кара Күзег, Көк-Булун
Кара чаштан өскен черим.
Элегести эргэнимде,
Эргим ачам сактып кээр
мен.
Карангыда актым шерим
Хайгыыл чораан Мөгенчикти
Чиге-Даага адып каарга,
Чиагир көк дээр чылдыг
ыглаар.
Могай даанын аҳаа черде
Бора-бүдүн чаңгыс хөргө
Чеде берген самыма-ла,
Черге чедир мөгеер мен.
Ханым төккен чериде ам
Каш түүн маадыр долган,
Дезин чораан чериде ам
Тергин тараа чалгын турар.
Кочетовка баштадыкан
Коргуш билбес партизаннар
Дүзаалап каан найыралы
Тудуш доп дег адырылбас.
Хөгюлделиг тыва черим
Хөөрүүдеп корүп чыдар
Ачам сөзүн мөгейбишаан.
Ажыл-хөрээн улап чор
мен.

Даңчай-оол МӨГЕНЧИК.
Кызыл хоорай.

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

Сарыг шайы чылыг турар
Сава хөнек курутлатпа.
Сурап келген аалчым
кончуг
Суксун ишпейн үнүп
болур.
• • •
Борбак тейим
сыртанныкаш.
Хөлбеи шыпты
доженнипкеш.
Бодум тоолда маадыр
болуп,
Хөшүм таалап удаан
боор мен.
• • •
Хинкы дүшкеш, адым
бодай
Хирге-чамга борашпайн,
Чутаа-биле эгин каастай
Чурттап эртиз шыдавас
мен.
• • •
Кулак чокка кулак боор
мен.
Кулугуриу диртпезим
дээш,
Карак чокка карак боор
мен
Кайнаар баарым айтып
бээр дээш,
Сергей НОРБУ.

ӨҢНҮҮМ ҮНҮ

Сураглыг орус шулукчу Николай Рубцов-биле Москванын М. Горький аттыг литература институдунга өөренип турган, таныжып алган мен. Шала шилгедек, чолдаксымаар дурт-сынныг, өөскүн кара характарлыг, бөдүүн эр ам-даа сагыжымда чурттавышаан... Чүге дээрге ол 1971 чылдың январь 19-та айылга таварышкан. 35-ле харлыында аны-тынындан чарыгган. Ынчалза-даа оон чүректен чүрекче дамчый бээр хуулгаазын хөөн сиген шулуктери хөй-хөй номчукчуларның изиг ынакшылын чаалап алган болгаш оларны хөй-аҳ киирбишаан. Өнүүмнүк шулуун өөлүдүргаш, силер бүгүдүге бираалгаттым.

Монгуш ДОРЖУ.

ХОВУЛАРНЫҢ СЫЛДЫЗЫ

Дүмбей дүне чайынналган күжүр сылдыс
Дүжеп удаан төрөөн черден карак салбас.
Хараалчаже чиге-ле дорт кайгап алган
Хайгыылчы дег иогат-дыш чок көрүп турар.
Ховуларның сылдызы сөө ынаам кончуг,
Хонук бүрү сагыжымдан ыратпас мен.
Алдын күстүн шывыгларын чырыткылап,
Аткан даанны мөгүүнелип уткып аар сен.
Дүзүрөөзин өөскүргавас кижилерже,
Дүрген өскен хоорайларже херел чажып,
Өже бербейн, харын тода чайынналып,
Өөрүшкүнүк демдээ болуп турар-дыр сен.
Ындыг боорга, айдын черде күжүр бодум
Ыдыктыг дээн мөнник-чолдуг болган-дыр мен.
Ховар чараш хереленин бодарадым,
Ховуларның сылдызы сен, чайынна-ла...

БАШТАК КЕРНИ ЧОРБАС МЕН БЕ?

Барыксанчыг, чоруксанчыг
Бай-Тал суурда чажыдым
бар.
Балаттыымас, уттуидурбас
Баштак карам аҳаа турган...
Баарым чылдыр турган-даа
бол.
Бадыланчыр шагы кээрге,
Дескен аҳт дег, сураг чок
боор,
Дескен ыраап чоруй баржык...
Черинде чалаттырган,
Чемзит шайын ижип ор мен.
Чедиишкин чок ынакшылга
Четтире бээр часкан ийик
мен.
Салыы-хуувус катчы бергеш,
Чаңгыс черге чурттаан
болза,
Бажы бедик Бай-Тайганын
Баштак керни чорбас мен
бе.

Клара ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

(Этезя №№ 179, 181, 183, 184, 187 «Шында»).

Буян биле Аракчаанның хөлүн эртир, кедерей хуваскаалчы, камның изиг илгирлер дээр шугумуудан үнгеш. Ногаан-оол биле Хойтпак-оол үстүү черлерниң айтышкынны-биле «капиталистиг эвес оруктап аяар хөгжүүр» деп үзүп шилип алганнар. Чогум «капитализм» деп чүл дээрзин билир эрлер бе, билбес эрлер бе? Чүү-даа болза, ол дээрге дарлал-дыр деп чөрзилеп турганнар. Удуртур баштаар черлерниң айтышкыннарын, шинтпирлерин, даалгаларын мүүседир дээш, араттың арын ханыг оолдары чүдүп-даа чалланмастар. Ийи-Тал сумузунуң ол ийи теоретиктериниң эң ылаңгыя МЧАЭ кежигүнүн, камды ажылдыг араттар-биле өөрүп-эвилеп, бир бөг ажылдап турганнар. Ынчалза-даа хүүда ажыл-агыйлыг кижилер-биле чугаалашканда дылдары доозуп каар болган. Ийи дарганың сорулгазы биле-дилгиге хүү кижилерниң янзы-бүрү аргалар-биле ыйып турганы, оларны эвилелдиг ажылга — МЧАЭ-дерге ажыы-биле чугаалаарга, албадап киирери болур.

Ол кандыг аргалары?

Бир дугаарында, үнүдүг айтырыг — ажыл кылып шыдаар кижилерни санап, бода мал баңнына онаап, хүү улуска оон хомчоолин МЧАЭ кежигүнчеринден улгаттырган. Мөгчап кээрге, бешаалды өөскелиг. Сосиалдар аалы кырынеге бежендеден өөскелиг будун Энгельс аттыг МЧАЭ-лен хөй үндүрүгүн телеп, хөй тараанны дүжаап турган. Оон өске түүрмек чүүлдер база эдерни: Кызыле, Шагаан-Арыгже тергеп, шанактыг чин хөөр, кожуунга клуб, сумуга школа тулдарынга чудуктар сөөртүп, токпак кагар, орук аптаар, оны аттыглаваас-даа болза, МЧАЭ бүгалын база касчыр, чер кажаалаар.

Ийиде, кандыг-даа дүрүмхоойлуда биижип кагбаан бүдүү кызып кызыгаарлаар чорутар. Хүү ажылдыг араттарга тараа тарыын, сиген кезер, мал оларадыр эки черлерни бербес. Корчаага хөй мал дужаадыр, өөр өөрдөн дугтаарда база оларны колдады сыныртаар.

Ортан чамдык кижилер шыдаанпайн, кыдыг черлерже дээш кожуп-даа, өскелерге МЧАЭ-лер-ге арга-чадаарда хирип-даа турганнар.

Ийи-Тал сумузунуң ийи дарганың сонгыш чок эштер — барган үүн өскертпес, хөй-нүн хөрээ дээш үйгу-дыжын барымдаалавас. Оларга кым-даа акша-шалын төлевейн турган, даргалар онуда айтырбас. Арбан-суму кезирде, боттары хүү аттарын мувар, үстүү черлерден сургажылап келген эштерни база олар ашкарар-чемгерер, аттарар-хөлгөлөзр. Чүрүмсагыдга талазы-биле Хойтпак-оол-даа. Ынаан-оолдаа эзеп чок эрлер, ылаңгыя сумуу даргазы арага дээр ыт безин ишпес, кара суг барын билир кижи бе, билбес кижи бе, оон элекхадан чоорааның кыы-даа корбаан. Ынчангаш Хойтпак-оолдуң чон онза хүндүлээр турган, чамдык кижилер шүүт коргар.

Моон үжүрүнден боор, чонга мындыг кожамык база тарай берген:

Хойтпак оглу араганы
Холурт кылдыр ажырар
мен.
Кожуун оглу Хойтпак-оолга
Кожа базып бараалгаар
мен.

Кочулал-даа, хүндүткелдаа, шоодуг-даа — шупту катай хаара. Шак ынчан «Арена шыны» солуунга сумуда ыныктар үүрүшүн даргазы Шивит-Доржу биле кижи эмчиин Маадыр-оолдуң «Ийи-Тал сумузунуң дугайында» деп үлүг шулуглелин үнүп келген. Чөвү-даа аттыгбаан. Сенектен Оттук-Даш чедир, Бүүрзектен Өдөн-Шөл Чөнек сыныары чедир.

Баштай чондан эгелээн болган:

Ийи-Талдың араттары,
Идепкейлиг ажылдаар.
Идепкейлиг
ажылдааштым.
Ие чуртка мактадыыр.

Оон соонда биддиигир, сумуу даргазынга келген:

Хоор-ла чонуң хөрээ-ле
дээш,
Хойтпак дарга кызыг-да
тур.

Масса чонуна
баштынчызы
Марксисчи Тока дарга.
Төгүлүг оруулуктуг
Теоретиг чолаачызы —
Токаевтың
айыылыкшылы
Тура дүшеевиг
нүүсеттиилер!

Чоорааннар Онгаа Бичевей, Даңы-Сүрүн.

Бо дээрге 1939 чылда үнген «Хөгүү арат» солуунга парлаттырган чаңгыс чижектер. Ол үеде солуунда ыныктарны-дыр хевирлиг шылгаралгай «човаалдар» дүй аҳаап, «теоретиг чолаачылы», «марксисчи» баштынчызы мактаан, көк дээрге кодүрген ырлар, өөрөөлдер чонуң аксында дүшпес ыры апаргаан:

Хайыралыг оглумарны
Каадыр кылып алыр
түү?
Харын онуу дугуннаткан
Хамык үжүр Халбаа
сенде.

Оон соонда чон ортуунга херектиг, хөрек чок черге «Хамык үжүр Халбаа сенде» деп чугаа база тарай берген.

ОНГУ ЭГЕ

«Контрреволюстуг чыдыг ыт сөстери» Чыдыг-Даңы, Хемчик-оол, Даңчай сугдарның баштааны «тостуг болуун» хүл-далган кылдыр чылча шаанын соонда, Тыва-га ханныг репрессиялар хамаалап барган, оон-биле чергелештир чаңгыс кижиге чүүүр чорук оондаа дүрген болбаазыраа, кыдыг-кызыгаар чок барган.

Магаданчыг тиилелгениң Баштап орар чолаачызы — Хойтпак-оолдуң даргавыстың Хомпазынга ушкамынар. Ноян-на бижик хөрөө-ле дээш, Ногаан дарга кызыг-да тур. Ногаан-оолдуң даргавыстың Номпазынга өөренниер. Шивит-Доржу биле Маадыр-оол — сумуун ажыл-херээже чедишкиннерни мактап, четпестерни шугумчулеп, лагерлеш теснлип каапканнар.

Барыкта кошкар, хуна кадарып орар Халбаа ашактың дугайынга олтуруглар аныктарның аксында дүжүрбес ыры апаргаан:

Хайыралыг оглумарны
Каадыр кылып алыр
түү?
Харын онуу дугуннаткан
Хамык үжүр Халбаа
сенде.

Оон соонда чон ортуунга херектиг, хөрек чок черге «Хамык үжүр Халбаа сенде» деп чугаа база тарай берген.

ОНГУ ЭГЕ

«Контрреволюстуг чыдыг ыт сөстери» Чыдыг-Даңы, Хемчик-оол, Даңчай сугдарның баштааны «тостуг болуун» хүл-далган кылдыр чылча шаанын соонда, Тыва-га ханныг репрессиялар хамаалап барган, оон-биле чергелештир чаңгыс кижиге чүүүр чорук оондаа дүрген болбаазыраа, кыдыг-кызыгаар чок барган.

Магаданчыг тиилелгениң Баштап орар чолаачызы — Марксисчи Тока дарга. Төгүлүг оруулуктуг Теоретиг чолаачызы — Токаевтың
айыылыкшылы
Тура дүшеевиг
нүүсеттиилер!

Чоорааннар Онгаа Бичевей, Даңы-Сүрүн.

60 дээрге 1939 чылда үнген «Хөгүү арат» солуунга парлаттырган чаңгыс чижектер. Ол үеде солуунда ыныктарны-дыр хевирлиг шылгаралгай «човаалдар» дүй аҳаап, «теоретиг чолаачылы», «марксисчи» баштынчызы мактаан, көк дээрге кодүрген ырлар, өөрөөлдер чонуң аксында дүшпес ыры апаргаан:

Алдарлыг улуг башкы,
Тока, сенээ
Арат чонуң ынакшылы,
бүүрелиг —
Сөөм-биле кады чоорааннар
арат чон
Серт-ле дивейн тиилеп
үнер.
Аас-сеске ураң-чечен
ылетклиг,
Ажыл-ишке өөрөс-дилим
бүдүүрүүг —
Сөөм-биле кады чоорааннар
арат чон
Серт-ле дивейн тиилеп
үнер.

«Тостуг болуун» айыысалга шинтиеп Бүгүлеге билдиигир кылдыр бүгү Тыванын төөгүзе Чүүлдүг леп-даа болгай. Оон соонда кижилерниң аңы-тыныгар хамаарышкан хүүгүн ажыы-салгалыг судтарны чеп болганга эртүүрин турар апаргаан. Аҳаа-ла оон-тогда. Кижи тыны дээрге хей чүве-дир ол, бегүн кижи даарта сек, сек бооргa коптыт сеги.

Үстүүде айыттынган хаңдыг тенгу 1938 чылдың октябрь 16-да Кызыл хоорайның алаанда Мангын-Эжиниң хөвүзүнга парлаттыг дүне «тиилелгелиг» боо даалгашкынны-биле дөвүүлгаан болгай. Оон чаңгыс өскен бергеи. Бүгү Тываны хөме алган.

Кызылга эртиен Сөөм аҳын сүлүү соонда, чүгле бир ай эртүүлде ам үнүүшкүнүг (7) сөөм аҳын сүл 1938 чылдың ноябрь 20-де Шагаан-Арыгга болгаан.

Ам документ баргаар: «Контрреволюстуг Балажыктың хөрөөн үзүп шинтиеп.

Улуг-Хем ниигүүнүн Шагаан-Арыг сумузу 14 дугаар арбанның хамаатызы, ТАР Эрүү дурумнуң 8 чүүлүн таварты 30, 38, 10 чүүлдери-биле бүгүүдүр хөөрөгөн Тулуш Балажык.

1937 чылда хорутугуреп, оннаа тыва, 5 кижи амыдыг, орус тыва сес болгаш бичии бөлүк, 13 бөгө хөрөөнгө. СССР-ге өөрүп-сөгүүдүнга ортумак школа доосан, АРШ-тың эскадрон командирлиг бодуна аарыг чок.

Бүгүүдатканы:

Нам, чазакка суртаалды салыы, контрреволюстуг Серемин ажыл-албанынган дугуреннинге удурланган».

Үнүүшкүнүг оннаа ажык судуун шинтиеп:

«Бо ядаган Балажыктың үстүүде үүлгедип турган хөрөө болза, национал-революстуг нам, чазакка, арат чонарга оннаа айымдыг хоралыг хөрөк болур үзүүнүде. ТАР Эрүү дурумнуң 8 дугаар чүүлүн таварты 30, 38, 10 чүүлдер баргаар Тулуш Балажыкты 72 шак шинтиеп бөлүп алдырер.

Хоншул-хөрөгизин хаванар.

Суд Даргазы М. Сүтүр, Кежигүнү С. Очгай-оол.

Арат толазын С. Биче-оол, Секретери Д. Даваадыжап.

1938 ч. 11 ай 20 х. Хөндүскүнүн 2 шак 15 минутта.

(Уланчылыг).

КЫРГАННЫҢ ХАРЫЫЛАРЫ

Район черинин бир казыражык даргазы-биле малчын коданнар эргип чоруптувус. Кыштаглаашкынга белеткелдерни хынап, чамдык четпестерни илередип, ону дарый чайладырын сагындырып, тайылбыр ажылдарын база кылдывыс. Черде чагырып дужаар сүзүктүг кижи болгаш кады чораан ажым чер кырынга ону-мону кылынар деп шыгыы айтыышкынынарны-даа берди. А мен ажылым аайы-биле солуннар, журналлар чагыдылгазынга хамаарыштыр кыска тайылбыр чугааны кылып чордум.

Дараазында бир малчын аалга келдивис. Чагыдылгага хамаарыштыр чугаалаадым. Малчын өг-бүлениң эр эзэзиин адазы болур сезен харлыг ирей орган:

— Пенсионер кырган-даа болзумза, бодум шаам-биле солуннарны чагыдып алдым —деп, чугаалады.

— Кандыг солуннар чагыдып алдыңар, ирем?— деп, даргам доорадан мени мурнап, сонуургап айтырды.

— Ол чагыткан солуннарымның өртээ чиик, өске улуг өртектиг солуннарга бодаарга, ажырбас чорду. Ап турар акшам шаа ыдыг кижи-дир мен—деп, ирей тап-биле тайылбырлады.— Дем Москаадан кээп турар уруглар солуунуң адын түү дээр ийик, оглум?

— «Пионерская правда» бе?—деп, ирейден удур айтырдым.

— Ийе, ийе, оглум,— олдур—дээш, ирей бажын согаш кылгаш, уламчылады.— Оон-биле кады «Ленинчи оруктуг» база бижидип алдым.

— Ол солуннарда солунчуну бижээн боор-дур?—деп, даргам улам сонуургап синикти.

— Номчуп!.. Карам-кулаам чедер эвес, кеступ база чок—дээш, ирей серте чок мынчаар харыылады. — Өөзүүр ажыылаарынга дыка эптиг, ажыктыг солуннар ийин.

— Өөзүүр канчаар ажыглап турарыңар ол?— деп кайгап айтырдым.

— Уруглар солуну көөшпе ораарынга эптиг, чугаалаарынга эптиг, чугаалаарынга эптиг ийин.

— Ол чагыткан солуннарымның өртээ чиик, өске улуг өртектиг солуннарга бодаарга, ажырбас чорду. Ап турар акшам шаа ыдыг кижи-дир мен—деп, ирей тап-биле тайылбырлады.— Дем Москаадан кээп турар уруглар солуунуң адын түү дээр ийик, оглум?

— «Пионерская правда» бе?—деп, ирейден удур айтырдым.

— Ийе, ийе, оглум,— олдур—дээш, ирей бажын согаш кылгаш, уламчылады.— Оон-биле кады «Ленинчи оруктуг» база бижидип алдым.

— Ол солуннарда солунчуну бижээн боор-дур?—деп, даргам улам сонуургап синикти.

— Номчуп!.. Карам-кулаам чедер эвес, кеступ база чок—дээш, ирей серте чок мынчаар харыылады. — Өөзүүр ажыылаарынга дыка эптиг, ажыктыг солуннар ийин.

— Өөзүүр канчаар ажыглап турарыңар ол?— деп кайгап айтырдым.

— Уруглар солуну көөшпе ораарынга эптиг, чугаалаарынга эптиг ийин.

БЕЛИНЧИНИҢ УЖУРАЛДАРЫ

Суур аҳаа талазында кеок бажыңнарның кадайлары хем кыдыгыны шалбак шыгында дүк хап орган. Хөрөөзи чон черле ыыдыг, чаңгыс черге чыглып келгенде, хөглүг, соруктут-даа.

Элээн чылбайтыр апкан Белинчи шолалыг ирей чедип келген.

— Үүле, бүгүүн, элбек электиглерим!— деп, олардан удур сартык эрзин.—Бо үүлевернин доо бар ирги бе?

— Чок боор бе—деп, кадайларның бирээзи дуза дилеп харыылаан. Улуг үүледеп эртпес, артык савааштар бар, туткаш, кожа олурувут. Эдектиглеринин хол куруг авес болдур ийин, доо-элбек-элбек...

Белинчи ирей эптиг черни шилип алгаш, дүк кажыы шыгып кирипкен. Ийи таажы тыртым хире иженгеш, кезек дыштанып органнар. Ол аразында бир уруг девидеп маанап келген.

— Чадырда бидонда бир түве хайныг тур. Даажы кончуг аксы дуглаглыг, чара тевер чыгыы—деп, эгиштынып-биле чугаалаан.

— Халак-халак! — деп, бир кадай эпкеден үнген. Бидонда чугай эзилдирип каан кижи мен. Халап болду!

Кадайлар оон соонче маннашкан. Белинчи ирей база олардан чыда калбайн, хөлеге дет эдерген. Шыналда, билоп хайынган чугайның тевинден дириг түве дет, самнап турган. Олче чагдаар кижи-даа чок, эвилеп ыракта кадайлар: «Частым, чаңы тевери олдур» деп бөөгөрешкен. Ирей кадайларны удур чемелеп:

— Малгаш частып чораанын кажан, кала көргеи силер? — дээш, кирге халаан. Бидонуң кулактарындан тудуп, буттарынга кызып алгаш, эргин кыгынга үндүргелек чорда, «дирс» дээн соонда, аксын үшта тепкен. Чугай-даа чашканналган, изиг бус-даа чадыр иштин долуп келген.

— Эве-эве! Частыр малгаш, көстүг малгаш! —деп, ирей белинчен, алгы-кышкы-биле хемче ондап-остап халаан. Күзүр шуваганчыны «Канчап бардың, ашак?» — деп девидеп, эдере маннаан.

Ол чайын ирей чай корбоон дээр түве. Чүүр кабын меттинер, шуваганчыының хөкпезин медип алгаш, сиген медип чайлаан. Арага биле бардам сеткилдиг хайы ол-дур ийин.

Түлуш КАРЫМА.

Телевидение

НОЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Барымдаалыг фильм. 8.10 «Дивовскачыг бо эрги ырлар...» 9.00 «Чурттап эртиккени». 1-ги фильм. 9.15 Мультфильмнер. 10.00 Тенгеболгаш кижилер. 11.00 «Чурттап эртиккени». 2-ги фильм. 11.15 Поэзия композициязы. 11.40 «Туттурбас өскүн неоченилери». Ураң-чечен фильм. 12.55 «Чурттап эртиккени». 3-кү фильм. 13.10 Концерт. 13.35 Мультфильм. 13.45 «Чурттап эртиккени». 4-кү фильм. 14.00 Информастыг программа. 14.10 Футбол. 15.00 «Сайлыг календарь». Күс». 15.10 ТМА. 15.25 Барымдаалыг фильм. 15.35 «Чурттап эртиккени». 5-ки фильм. 16.20 «Джунгли келген бис». Ураң-чечен фильм. 17.45 «Чурттап эртиккени» 6-гы фильм. 18.00 Хоккей марыдаазы. «Алдан» кубогу өөрү. Чаңгарда — информастыг үндүрүүр. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Чурттап эртиккени». 7-ги фильм. 22.10—«Ыры-91». 23.40 «Бүүгүнгү кижи». Ураң-чечен фильм. 01.00 «Нижегородскиниң матрёшкалары». 01.30—02.30 Харыылар...

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдыгалары

8.00 Эртекки гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.50 Телефильмниң баштайгы көрүүзү. 9.10 Концерт. 10.00 «Бергедерге торулбайн чурттаар». Ураң-чечен фильм (Франция). 11.35 Барымдаалыг фильм. 12.12 Теннис. «Кремль кубогу» дээш. 13.05 Барымдаалыг фильм. 13.35 Музыка коллекциялы. 14.00 Ачы-тыва көрүүзү марафон. 18.00 «ГУЛАГ» поэмазы. Программага В. Мураевиниң кирилери. 18.50 «Орус ийги революция». Алды сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көрүүзү. 1-ги сериясы. 19.45 Хуулда болзал. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуур таштар!». 20.35 «Ажык чок үүл». 22.15 Футбол. 23.45 Эстрада программазы. 00.10 Барымдаалыг фильм. 00.25 Реклама. 00.30 Медээлер. 00.50—02.25 Теннис. «Кремль кубогу» дээш.

КИНО

НОЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Стервятники на дорогах» (кс «Спутник») 10.00, 12.30, 15.00, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Путешествие в его жизнь» 9.30, 11.30, 13.30, 15.40, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чудесный лес» 9.00, «Джунгли» 10.50, 13.10 «Эльвира — повелительница тьмы» 15.30, 19.30 (узаткан), «Я вам объявляю войну» 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киночыныды «№ 23» 11.00, «Рыцарский замок» 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (узаткан) шактарда.

(Политиктиг чыгыдыышкын бажыңында): По прозвищу «Зверь» 12.30, 17.00, «Пришелец» (2 сериялыг) 14.20 шактарда.

НОЯБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Стервятники на дорогах» 10.00, 12.30, 15.00, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Путешествие в его жизнь» 9.30, 11.30, 13.30, 15.40, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 9.00, «Юнга со шхуны «Колумб» 10.30, «Джунгли» 12.30, 14.30, 18.20, «Я вам объявляю войну» 16.20, 20.40 (узаткан) шактарда.

(Политиктиг чыгыдыышкын бажыңында): «По прозвищу «Зверь» 12.30, 17.00, «Пришелец» (2 сериялыг) 15.10 шактарда.

НОЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Стервятники на дорогах» 10.00, 12.30, 15.00, 17.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Мафия против пиндля» 9.30, 11.30, 13.30, 15.40, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Смех и горе у Бела моря» 9.00 «Полет навигатора» 10.30, «Джунгли» 12.20, 18.20, «Я вам объявляю войну» 14.40, 16.30, 20.40 (узаткан) шактарда.

(Солуунуң дараазында ноябрь ноябрь 12-де үнер).

ЧУРУКЧУНУҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Виктор КУУЛАРНЫҢ шоодуглуг чуруктары.

Хакасияның «Жарки» ансамбли.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуунуң редакция коллективи.

РЕДАКТОРНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефонвары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-28;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери: □ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ өскүн ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ культура болгаш улус өөреникге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ иниттилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүктүлер — 2-27-41;
□ солуун келбейн барганда — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Пом үндүрер чер, полиграфия болгаш пом садымның керектерниң талазы-биле күүзе комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 878.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

№ 190 (14690) 1991 чылдың ноябрь 12, вторник ● Садар ортээ 20 коп.

ОНЗА БАЙДАЛДЫ ЧАРЛААН

МОСКВА. (СЭТА). РСФСР-ниң Президентизи Борис Ельцин бодунуң Чарлыы-биле онза байдалды Чечен-Ингуш Республиканың бүгү девискээринге чарлаан. РСФСР-ниң Президентизиниң ол республикада төлээлекчизи А. Арсановту ында түр администрацияның удуртукчузу кылдыр томуйлаан.

Чечен-Ингуш Республикага онза байдалды чарлаанымын, ынаар бүдүн дивизия чорутканының, комендант шагын доктаатканының кол чылдагааны — ол республикада социал-политиктиг байдалдың чидиргелгени, ооң кол буруузу генерал Джахар Дудаевке онаажыр деп, РСФСР-ниң удуртулгазы санап турар.

БИСКЕ ЫНЧАП БАРБАС БЕ?

ХАБАРОВСК. Хоорайның чурттакчыларынга дарый дуза көргүзери-биле тус черде гарнизонуң тыл албаннарының специалистери хаара түткен. Херектиг ужуру чүл дээрге край төвү улуг хоорай чылыг, электричырык хандырылгазы чок арткан. Кожер күннерде, шериниң чылыг майгынаарын чер-черде тургускан, кижилер ында чыныы, изиг чемин ап турар. Хоорайның энергетика ажыл-агыйының кышка багай белеткеп, тер-биле ында үш чыдыг электри төптериниң чаңгызы-даа болур-чогуурур-биле ажылдап шыдавайн турар.

(СЭТА-ның корр.).

ЧОРААН-НА БОДУ ОЛ

Тес-Хемниң Берт-Даргаа чүве. Бир-ле катап Төгерикпейн ашак мени кыйгырыпкан. Оон өөнге киргеш, хува долдур тыртып каан ижин берди: «Сүүр акыцының какпалап каан мургузунуң ишти-дир ийин. Ачазы тоттуруп, аас шимчедиптер апарган, көрем».

Ашак хөөкүйнүң ынчан өөрүп турганын ам сагынмас аргам чок: Чооду Сюров (паспортунда ындыг) Төгерикпейович бо хүннерде алдан харлап турар.

Чооду Сюров МТС-ке түр курс дооскан соонда, бүгү назынында гаражтан ыраваан, демир-дестен адырылбаан. Кижи чеде бээрге, аная тракторист-даа, механик-даа, склад эргелекчизи-даа, совхозтуң кол инженери-даа болу берген турар. Кайы шагда, каш ай өөренип алган мергежилин бүгүнге чедир ажылап, колхозунга, совхозунга болгаш чонунга бараан бодуп келген. А чокунуң ону комсомол болгаш партия конференцияларының делегадынга, суму болгаш район Советтериниң депутадынга чеже катап сонгаанын санаары берге. Оон ажылгырын, кызымаан болгаш хүндүлүүн чаңгыс бо чижек безин бадыткап турар.

Чораан боду ол, чолдак тону бо. Ында, шынаа-ла хүлүмүүрүп каардан өскен бар эвес. Чымчак сеткилдиг, дузааргак кижи чүве. Уруглары база хей, оларын амыдыралдың оруунче киирип шыдаан. Лидазы башкылар билиги бедидер институттуң методизи. Людазы хлеб заводунда. Андрейи эрт комбинадында. Алексейи Чербиде башкы. Чүгле Любазы, кадыының зайы-биле, ада-иезинде. Оон уругларының уруглары бо чылын би беш болган.

Чооду Сюров назынының хей иезини «Тес-Хем» совхозка эрттирген. «О. Шынаа» совхоз тургустуларга, ынаар көшкен. Бичимде мекиз мургу эзди чидиргеси кижиниң амыдыралы ыныгы болду. Оон хар харлааның таварыштыр байыр чедирбиваан, хамык-ла эвилин күзедим.

Чооду КАРА КУСКЕ.
Журналист.

УЛАН-БАТОРГА УЖУРАЖЫЛГА

Бо чылдың ноябрьның баштайгы хүннеринде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей баштаан Тываның чазак делегациязы МАР-ның найысылалы Улан-Батор хоорайга чеде берген. Тываның делегациязын Моолдуң чазааның удуртукчулары, ында совет элчин черинің ажылдакчылары чылыы-биле уткуп алган.

Моол Арат Республиканың Улустуң Улуг Хуралының Даргазы Ж. Гомбожовбиле баштайгы ужуражылга эгелээн. Дараазында шактарда Моолдуң чазааның премьер-министри Д. Бямбасүрэнге барып ужурашкан.

Баштайгы хүнде МАР-ның оралакчы президентизи болгаш МАР-ның Бичe Хуралының Даргазы Р. Гончигдорж Тыва Республиканың чазак делегациязын хүлээп алган. Болган ужуражылгаларга Тыва Республика биле Моолдуң аразында кады ажылдажылганы хөгжүдериниң айтырыгларын чугаалашкан.

Экономиктиг кады ажылдажылга дугайында моолтыва дугуржулга ийи чоннуң аразында чаңчыл болган харылзааларны улам хөгжүдерин чугулаган айтып турар. 1991 чылдың февраль 12-де МАР биле РСФСР-ниң аразында найырал болгаш аксеткилдиг кожа-хелбээ кады ажылдажылга дугайында үгүулга бижик моол-тыва кады ажылдажылганы улам хөгжүдеринге немелде аргаларны ажыдып турар.

Ийи чурттарның аразынга садыгны хөгжүдериниң чугулазын дугурушкан. Бүгү-делегей практиказында хүлээп алдынган садыгажыышкынның бүгү-ле деп-шилгелиг хевирлерин ажыглаарын ийи таланың кады кылган дугуржулгазында айыткан. Моон соңгаар олар кады семинарларны, ярмарокаларны, делгелгелерни арттирер. Бараанларны алчып-бержир, ачы-дуза чедиржир. Удур-дедир төлевирлер дугайында ийи талалыг дугуржулгаларны чарар.

Дараазында хүнде Тываның чазак төлээлери Улан-Баторда хевис кылыр фабрикага барып, ооң цехтерин көрүп, ында ажыл-иш-биле танышкан. Ол бүдүрүлге чери кончуг чараш, янзы-бүрү хевистерин Моолдуң хойларының дүгүнден кылып, харын-даа даштыкы чурттарже үндүр садыглап турар.

Тыва делегацияның МАР-ның премьер-министри Д. Бямбасүрэн-биле чугаалажыышкынларының үезинде ийи республиканың экономиктиг кады ажылдажылгазының чаа хевирлериниче улуг кичээнгейни угландырган. Чижээ, кызыгаар чоогунуң районнарынга садыг-экономиктиг төлээлелге черлерин организастаарының идеязын чугаалашкан. Олардың ажылы тус-тус бүдүрүлгелериниң болгаш ажылагыйларның, деннели-биле харылзааларны хандырып болур. Тыва биле МАР-ның аразында кады ажылдажылганың шугуму-биле тус-тус инициативаларны деткиир дугайында бодалды база чугаалаан.

Ийи республикаларның парламент харылзааларының айтырыгларының талазы-биле сонуургалдыг санал-онаал солчулгазы делегация кежигүннериниң моол парламент бөлүүнүң күүс-комунуң даргазы С. Зоригбиле ужуражыышкынының үезинде болган.

Албанның аян-чоруунуң түнелинде Моолдуң чазааби-биле Тываның Министрлер Төвүлелиниң аразында экономиктиг кады ажылдажылга дугайында Декларацияга К. Бичелдей биле Д. Бямбасүрэн олар ат салган. Ийи республика парламентилериниң аразында кады ажылдажылга дугайында протоколга база ат салдынган. Эртем болгаш культура талазы-биле харылзааларны калбартырын аянчорук үезинде чедип алдынган чогуур дугуржулгада көрген.

Өскенчик ОНДАР.

ХООЧУННАРНЫҢ ЧЫЫЖЫ

Ноябрь 7 — Октябрьның социалистиг Улуг революциязының тиилээн, Советтер чуртунуң тургустунганының байырлал хүнү. Ол хүн найысылал Кызыл шыныың чүве. Биче дүүш үезинде ол-бо кудумчулардан шевергин кеттинген кижилер В. И. Ленин шолунге чыглыы келген. Ол дээрге дайынның болгаш күш-ажылдың партия, совет ажылдарының хоочуннары-дыр.

Дөртен-бежен хире хоочуннарның ол чыныы республиканың Хоочуннар төвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу ажыткан. Совет Эвилелиниде болгаш республикада болуушкыннарны, шинтирлээр ужурлуг чугула сорулгаларны чыылган-карга чугаалап берген. Ол ышкаш партия рескомунуң бирги секретары турган Г. Ч. Ширшин Тывага ажылчы чоннарның социалистиг партиязын тургузарын, удаваа чыыш-хуралы болурун хоочуннарга база дыңнаткан.

Хоочуннар В. И. Ленинниң тураскаалынга чечектерни салган болгаш ажык чугааны аразынга кылган, таран читкен.

Бистиң корр.

МЕХАНИЗАТОРНУҢ ИЖИ

Трактористеп ажылдаа-ла М. М. Кыргыс 14 чыл болу берген. Мерген Михаилович ам «Ак-Чыраа» совхозтуң дуржулгалыг механизаторларының бирээзи. Ажылиштин эң харыысалгалыг черлериниде ол ажылдап чоруур.

Эрткен чайын Алдай-оол Түлүштүң бот-орулга-чарылгалыг сигенчи звенозунга ажылдап турган, эшеөрү-биле кады 1250 тонна сигенни белеткээн, ооң 300 тониазын «Торгалыг» совхозка садып саарган. Сигенширбииш чегей белеткеттинген чылда хыыргыыш мал чеминге немере болгай. Бо хүннерде Мерген Михайлович Кызыл районуң «Сүкпак» совхозка дужаар 450 тонна хыыргыышты эштери-биле кады белеткеп турар.

Найтын-оол ДАМДЫН.

«РСФСР-де хамаатыларның акша орулгаларын болгаш шыгжамырларын индексастаар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдурар чурумунуң дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Бо доктаалга ат салдынган хүндеи соңгаар ай дургузунда дараазында чүүлдерни кылырын РСФСР-ниң Министрлер Төвүлелиниге дагзыр:

хамаатыларның орулгаларын индексастаар чурумунуң дугайында инструкцияны ажылдап кылыр болгаш бадылаар, продукциязын (ачы-дуза чедирилгезин) күрүне өртектерин болгаш тарифтерин өзугаар сайгарып турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажылдакчыларының ажыл төлевирин индексастаарынга олардан хамаарышпас чылдагааннар уржуунда бодунуң акша-хөреңгилери чедишпес болза, оларга немелде акша үнер достерни бээр дугайында саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер;

шериг албанныгларның болгаш оларга дөнөштирген хамаатыларның орулгаларын индексастаарының үнер достерин, Эвизел бюджединиң акша-хөреңгилериниң, а ол ышкаш ССРЭ-ниң күрүне чөлилериниң болгаш ССРЭ-ниң үнелиг саазыннарының күсели-биле төлээр күрүне пенсияларын база социал пособиелерни Республикалар аразының экономиктиг комитеди-биле дугуржур;

индексацияга кирер күрүне пенсияларын болгаш социал пособиелерин төлээринге немелде чарыгдалдарны РСФСР-ниң Пенсия фондузунга, РСФСР-ниң Социал страхование фондузунга, РСФСР-ниң Чонну ажыл-биле хандырарының күрүне фондузунга эгидериниң чурумун ол фондулар-биле кады тодаргайлаар;

РСФСР-ниң күрүне чөлилериниң болгаш РСФСР-ниң үнелиг саазыннарының талазы-биле орулгалар эвээжээринден чидириглерни чонга эгидип дуглаар дугайында дүрүмнүң төлевилелин РСФСР-ниң Төп банкызы-биле кады ажылдап кылыр болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга бадыладыры-биле киирер;

хамаарышкан бюджеттерниң күсели-биле акшаландырып турар эмнелге-профилактиктиг албан черлериниде, интернаттарда, школаларда, профессионал-техниктиг, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлериниде, кыргыннар болгаш инвалидтер бажыңнарында, школа назыны четпээннериниң болгаш социал адырының өске-даа албан черлериниде чоннуң социал хандырылгазынга чарыгдалдарны эде көөрүн боттандырар, бараанларны болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектери бедээни-биле холбаштыр оларны улгаттырарын хандырар болгаш бүрүн эгидип дуглаар.

2. Барааннар болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектериниң база тарифтериниң өскерилгезин хайгаараар, хамаатыларның акша орулгаларын болгаш шыгжамырларын индексастаарынга ажыглаар хереглел өртектериниң индекизин тодаргайлаар чурумунуң дугайында дүрүмнү РСФСР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитеди бо доктаалга ат салдынган хүнден соңгаар ай дургузунда ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

3. Хереглел өртектериниң индекизиниң дугайында информацияны дараазында эрткен кварталдың ай санының 25 хүнүнге чедир квартал бүрүзүнде парлаарын РСФСР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитеди болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң «Российская газета» парлалгазы хандырар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги орулакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың октябрь 24.

СУГ ЧОКТА СУКСАВАЙН КАНЧААР

Мал суг чокта суксавайн канчаар. Ону тайылбырлап чоор мен. Билдингир үвени аан. Ынчалза-даа Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң малчыннарында сут-биле хандырылга баксырай берген боорга, ооң дугайын сагындырып олурарым ол. Мээң үгбам, честем ол совхозта малчыннап турар.

Совхозтуң директорунга бо суур чурттуг, аныяк кижи ажылдай бергининден үвеве, чолаачыларның ону тоовас, харыысалга чогундан бе эмир чылын-даа, бо чылын-даа малчыннарга суг чедирилгези үргүлчү үзүктелип келди. Машинаны тып аптар улустар боттары сөөртүп чедирип алыр ужурга база таваржы бергилээр-дир. Часкы үеде сугну хүнүң эккээр турбуже, неделяда чаңгыс удаа эккээр, оозу малдың шуптузунга четпейн баардыр. А кудар ужурлуг мормазын чедир кудуп бербейн чоруптар. Ол хиреде-ле олар шалыныы долузу-биле ап турарлар болдур ийин.

Суг аккелбээн деп удуртукчуларга чугаалаан силер дээр база ажыныр, хоралаар болгайлар. Суг шуут эккеп бербес мен деп-даа турдулар. Машиналарны бодунуң хууда эди дег көөр, туразы улуг, харыысалга чок боолтур ийин. Бистиң совхозтуң чамдык чолаачыларынга хамаарыштыр чугаалаарга мындыг-дыр. Совхозтуң директиязы, тускай эртемниглер малчыннарны сут-биле хандырар айтырыгны чогумчудар үези келген.

Д. МОНГУШ.
Ийме суур.

РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Конституция хоойлужудулгазын сайзырамгайжыдар сорулга-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи **доктаадыры болза:**

РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1.8 үүлдүн ийиги кезээн үштүр.

2.16 үүлдү үштүр.

3.19 үүлдүн ийиги кезээнде «ССРЭ» деп сөстү «РСФСР» деп сөс-биле солуур.

4.92 үүлдүн дөртү кезээн дараазында эдилге-биле тодаргайлаар тайылбырлаар:

«Медереп билир шинээ чок деп «судун хүлээп көргени угаан-бодал талазы-биле варыг хамаатылар, суд шиитклин өзугаар хосталгазын казаан черлерде кеземчени эрттирип турар кижилер соңгулдаларга киришпес».

5.104 үүлдүн үшүү кезээнің 7 бөлүүн дараазында эдилге-биле тайылбырлаар:

«7/ РСФСР-ниң Дээди Соведин тургузары».

6.107 үүлге.

үүлдүн ийиги кезээн дараазында эдилге-биле тайылбырлаар: «РСФСР-ниң Дээди Соведин РСФСР-ниң улус депутаттарының сөөнгдан РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи тургузар болгаш аңаа отчеттуг болур»;

дөртү кезээнде «Республика Соведин соңгуур» болгаш «Националдар Соведин соңгуур» деп сөстерни «Республика Соведин тургузар» болгаш «Националдар Соведин тургузар» деп сөстер-биле солуур;

дөртү кезээнин соолунде чаа кезек-биле дараазында уткалыг кылдыр үүлге немээр:

«РСФСР-ниң составында республикалар, автономнуг область, автономнуг округтар, крайлар болгаш областар Националдар Совединиң национал-девискээр округтардан депутаттар-биле төлээлекчилерниг болуру болдуммас болза, девискээрлериниң депутаттар болүктериниң киирип келгекин өзугаар девискээрлериниң соңгулда округтарындан улус депутаттары Националдар Совединиге кирген турун болур»;

бешки, алдыгы болгаш чедиги кезектерни алдыгы, чедиги болгаш сески кезектер кылдыр үүлдештир санаар.

7. 118 үүлге:

ийиги кезекте «Хосталган турун болур» деп сөстерни «Хосталыр» деп сөс-биле солуур;

үшүү кезекти дараазында эдилге-биле тайылбырлаар:

«РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң чешиирели чокка, а ооң хуралдарының аразында үеде РСФСР-ниң Дээди Совединиң чешиирели чокка РСФСР-ниң улус депутады кеземче харыысалгазынга кирген турун болбас, хоруг-даткан азы суд чурумун өзугаар оңаар административтиг харыысалганын хемчегларинге онааштырган турун болбас».

8. 121 (8) үүлдүн ийиги кезээн дараазында эдилге-биле тайылбырлаар:

«РСФСР-ниң составында күүсекчи эрге-чагырганың баштыңының (президентиниң) актылары, а ол ышкаш РСФСР-ниң девискээринде күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнарының шиитпирлери РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш РСФСР-ниң хоойлуларынга чөрүшкек болза, оларның күштүг болурун РСФСР-ниң Президентизи соксадыр эргелиг».

9.128 үүлдүн бирги кезээнде «Улус депутаттарының крайлар, областар, хоорайлар (республикага чагырткан хоорайлар) Советтериниң күүсекчи комитеттериниң, автономнуг областың улус депутаттар Советтериниң күүсекчи комитеттериниң шиитпирлери болгаш айтыышкыннары» деп сөстерни «Край, область, хоорай (республикага чагырткан хоорайлар) администрациязының, автономнуг область, автономнуг округ администрациязының хоойлужудулгага чөрүшкек актылары» деп сөстер-биле солуур.

10. РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) 15(1) чаа эгени / дараазында уткалыг кылдыр немеп киирер:

«15 (1) эге. РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы (президент).

132 (1) үүл. РСФСР-ниң составында күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы (президент) республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи болгаш РСФСР-ниң составында республикада күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы болур.

РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы (президент) РСФСР-ниң Президентизи баштаан РСФСР-ниң күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системазынга кирип, кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының, РСФСР-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын, РСФСР-ниң составында республикаларның конституцияларын болгаш хоойлуларын сагыырының магадылакчызы болуп, РСФСР-ниң болгаш РСФСР составында республикаларның суверенитедин, экономиктиг болгаш политиктиг эрге-ажыктарын камгалаар.

132 (2) үүл. РСФСР-ниң составында республикаларның күүсекчи эрге-чагырганың баштыңнарының (президентилериниң) эрге-хүлээлгелерин, оларны соңгуурунуң болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун РСФСР-ниң составында республикаларның конституциялары болгаш хоойлуларыбиле тодаргайлаар».

11. 133 үүлдү дараазында эдилге-биле тайылбырлаар:

«РСФСР-ниң составында республиканың Министрлер Төвүлелин (Министрлер кабинедин)— РСФСР-ниң составында республиканың чазаан — күүсекчи эрге-чагырганың органын РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы (президент) баштаар болгаш тургузар».

12. 134 үүлдү дараазында эдилге-биле тайылбырлаар:

«РСФСР-ниң составында республиканың Министрлер Төвүлелиниң РСФСР-ниң болгаш РСФСР составында республиканың хоойлуларынга, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң, РСФСР-ниң составында республиканың улус депутаттарының съездизиниң өске-даа шиитпирлериниге, РСФСР-ниң Президентизиниң база РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштыкының (президентиниң) чарлыктарынга. РСФСР-ниң Министрлер Төвүлелиниң доктаалдарынга болгаш айтыышкыннарынга үндезилээш база оларны күүсетпиваан, доктаалдарны болгаш айтыышкыннарны үндүрер, оларның күүселдезин хынаар. РСФСР-ниң составында республиканың Министрлер Төвүлелиниң доктаалдарын болгаш айтыышкынларын РСФСР-ниң составында республиканың бүгү девискээринге күүседири албан эдилге-биле тайылбырлаар:

«РСФСР-ниң составында республиканың Министрлер Төвүлелин (Министрлер кабинедин)— РСФСР-ниң составында республиканың чазаан — күүсекчи эрге-чагырганың органын РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы (президент) баштаар болгаш тургузар».

12. 134 үүлдү дараазында эдилге-биле тайылбырлаар:

«РСФСР-ниң составында республиканың Министрлер Төвүлелиниң РСФСР-ниң болгаш РСФСР составында республиканың хоойлуларынга, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң, РСФСР-ниң составында республиканың улус депутаттарының съездизиниң өске-даа шиитпирлериниге, РСФСР-ниң Президентизиниң база РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштыкының (президентиниң) чарлыктарынга. РСФСР-ниң Министрлер Төвүлелиниң доктаалдарынга болгаш айтыышкынларынга үндезилээш база оларны күүсетпиваан, доктаалдарны болгаш айтыышкынларны үндүрер, оларның күүселдезин хынаар. РСФСР-ниң составында республиканың Министрлер Төвүлелиниң доктаалдарын болгаш айтыышкынларын РСФСР-ниң составында республиканың бүгү девискээринге күүседири албан эдилге-биле тайылбырлаар:

«Судтарга хамааты болгаш кеземче херектерин көөрүн коллегиалдыг болгаш судья боду чааскаан боттандырар; бирги чада судунга — даңгыраглыг төлээлекчилерниг, улус төлээлекчилериниң киржилгези-биле азы профессионалдыг үш судьяларның коллегиязы азы судья чааскаан боттандырар.

Хоойлу-биле доктааткан таварылгалардан аңгыда, хамааты кижи бодунуң хөрээн судка коллегиалдыг көөрдүрер эргелиг».

14. 181 үүлдү дараазында эдилге-биле тайылбырлаар:

«РСФСР-ниң Күрүне тугу деп доора куржаглардыг дорт булунчук пес болур: кырында куржаа ак өөнүг, ортаакызы ак-көк өөнүг. Туктун калбаа узунунга хамаарыштыр — 1:2».

15. 182 үүлдү дараазында эдилге-биле тайылбырлаар:

«Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Күрүне гимнизин РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар».

РСФСР-ниң Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва. Кремль.
1991 чылдың ноябрь 1.

«РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирер чурумунуң дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫН УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИН ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

«РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» РСФСР-ниң 1991 чылдың ноябрь 1-деги Хоойлузуун 10-12 үүлдериндеи база Хоойлунуң 7 үүлүнүң ийиги абзазындан аңгыларын үлээп алганындан тура күштүг болдуруп киирер. Хоойлунуң 10-12 үүлдерин РСФСР-ниң составында республикаларның күүсекчи эрге-чагырганың баштыннарын (президентилерин) соңгаан соонда. Хоойлунуң 7 үүлүнүң ийиги абзазын 1992 чылдың апрель 2-ден күштүг болдуруп киирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. Кремль.
1991 чылдың ноябрь 1.

Бот-башкарылга дугайында Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр

ДЕПУТАТТАРНЫҢ САНЫН КЫЗЫРАР

Тыва Республикага түс чер бот-башкарылгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң депутаттары депутаттар хүнүнде сайгардывыс. Хоойлунуң төлевилелин депутаттар конгут сонуургал-биле чугаалажыр, маргыжыр, боттарының үзел-бодалы илереттилер. Кандыг түннелге келгеннерил? Хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылырда РСФСР-ниң бо талазы-биле Хоойлу төлевилелин олчаан-на очулдурган болгаш хемчээл талазы-биле улуг, сес, домааның орус дылдан очулгазы чедимче чок деп депутаттар санаанар.

Түс черниң Хуралының сессиязын чылда ийи эвес, дөрт удаа чыылдырза эки. Кожуун болгаш суму Хуралдарының депутаттарының санын 30 хуу чедир кызыдар болза эки.

Хуралдың даргазын чажыт бадылаашын-биле 5 чылда улус депутаттары сонгуп алыр. Хуралдың даргазы-биле кожуун чагыргазының удуртукчузу кижи чангыс кижи турары таарышпас, демократияның принциптеринге. Конституцияга-даа дүүшпес-тир. Кожуун чагыргазының удуртукчузу кижи депутат болбас деп хоойлу төлевилелинде бижээн, а депутат эвес кижи канчап депутаттарның хуралын даргалай бээр боор. Чангыс кижиниң хоолунга бүгү эрге-чагырганы мөөнүзүр айылдыг, кижиге чүдүүр чорукте база катап чиигир-текелин батканыкыс ол.

Кожуун чагыргазының адын, эрге-дужаалын кожуун чагырыкчызы дизе таарымчалыг, удуртукчу дээрге анаа киитиг-ла-дыр. Суму даргазын база-ла «чагырыкчы» дизе ажырбас ышкаш-тыр. Кожуун Хуралы түскай аппараттыг турар болза эки, бети дээрге-ле, беш кижиден тургустунган. Суур, суму Хуралдарынга Хурал даргазының хүлээлгезин түс чер чагыргазының удуртукчузунга даандырган түүп болур дээн. Ындыг таварылгада суму «чагырыкчызы» депутат болур болза таарыжыр.

Кожуун, суму чагыргаларының удуртукчуларын ол девискээрде чүрттап турар бүгү чон сонгуп алыр, ол чонну, демократчы болур. Тыва Республиканың Президентизин сонгуп алган соонда, кожуннарның чагырыкчыларын томуйлаптар деп саналдар үнүп турар, ол дээрге хамаатыларның түс чер бот-башкарылгазынга эргезин казып турары ол ышкаш-тыр. Кожуун хуралынга доктаамал комиссияларны ол-ла хевээр, хоойлу төлевилелинде киргеним-биле арттырар. Ол комиссияларны тургузарда, ажыл-агый адырыг-биле эвес, хоойлулар, шаптырлар күүселдезин контроль-даар, кожуун, суму хуралдарын белеткээринге үлүг-хүүнүн киирер хүлээлгелиг болур.

Суму хуралдарынга доктаамал комиссияларны, депутаттар бөлүктериниң хөрээ чок. Оны мынчаар тургусса эки. Бир сумуга 4-6 чедир арбаннар турар, бир арбанга 2-3 чедир суму депутады-төлөөзи турар азы 2-3 аалдар, бир болук аалдарга-ла 1 депутат. Чиксөлөөргө Ужарлыг-Хем аалдары 20-30 өрегеден тургустунган болур. (Ол сонгулда округтары бооп турар.) Арбанның даргазынга ол девискээрден сонгуткан депутаттарның бирөөзин сонгуп алыр, ону чон ажык бадылаашкынбиле сонгуп алыр. Ол болза депутаттар бөлүү хевирлиг бооп турар. Бүгү чаданы депутаттары ол арбанның чөвүлелинге кирген турар ужурлуг.

Суму Хуралынга күүсекчи комитет турбас. Суму Хуралының чөвүлели турар. Ол чөвүлелге сумунуң чагырыкчызы, дөрт арбанның даргалары кирген турар. Ол 5 кижи сумунуң ажылын башкарар. Арбан даргазы хой-ниити эгелээшкин-биле ажылдаар. Бо болза Хоойлу төлевилелиниң бир талазы-дыр. Өске талазы. Чамдык депутаттарның үзел-бодалы база бир янзы болган. Советтиң хөрээ чок, район Совединин депутаттарының ажыы чок, а көдээ Советтер депутаттары турар болза эки деп санап турааннар. Ол ышкаш кожуун хуралының даргазы биле кожуун чагыргазының удуртукчузу чангыс кижи болурун, ол чагырганың удуртукчузун үстүнден, Тыва Республиканың Президентизин томуйлаар. Суму чагыргазының удуртукчузун кожуун чагыргазының удуртукчузу томуйлаар болза чүүлүг деп турар. ССРО-ге, РСФСР-ге, Тыва Республикага сөөлгү чылдарда хой сонгулдалар бүгү чадага болган. Оон эки-ле түннелдер көзүлбейн турар. Ам база-ла хой сонгулдаларның хөрээ чок, чарыгдалы улуг, чон-даа хой сонгулдалардан турупкан, хөөнү чок апарган.

Тыва Республикага түс чер бот-башкарылгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин далашпайн, кончуг быжыглыг-ла сайгарып турган, сонгулдаларны 1992 чылдың сөөлгү кварталынче чоокшуладып турган чорударын район Соведи, оон депутаттары сүмелеп турар.

Николай ЧЫНДЫГЫР.

Улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң даргазының оралакчызы.

Хооркуускомнуң кичээнгейинге

ОГЛУВУС БАЖЫҢ ЧОК

Эким, хүндүлүг редакция. Силерге биживес аргавыс чок болду. Улут оглувус Афганистанга шериг хөрээ эрттиргеш келгеш. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалын дооскан, дээди эртемниг инженер. Ол өг-бүлелит, 1 оол, 1 кыстыг. Доозункаш-ла общежитиеге дораан хостап берген.

Афганистанга шериг хөрээ эрттиргеш келген ооллар бажың ап-ла турар-дыр. Бистиң оглувустуң бажың оочуру чылбас-дыр. Бажыңны канчаар ап болурул, дузалажып көрүңер.

Эртине ЛОПСАННЫҢ ада-иезин.
Ак-Тал суур.

ЕКАТЕРИНБУРГ. «Урал-конверсия-91» деп делгелге-ярмарка Уралга бир-ле дугаар организастаттынган. Камгалал үүлдериниң бүдүрүлгелери анаа киришкен болгаш бодунуң тайбың продукциязының хевирлерин делгээн. А делгелге-ярмаркага салган үүлдер янзы-бүрү электроника үүлдери болгаш эм чаа материалдар, технологиялар болгаш программалар майыктары, станоктар, эмнелге дериг-херекселдери болгаш оон-даа өске. Чоннуң хереглел бараашнары база бар.

Конверсияның Уралда эртем-техниктиг девискээр төвү делгелгени организастаарының эгелекчизи болган. А ону Екатеринбургтуң «Корпус» деп эртем-бүдүрүлге катты-жыышкыны организастаан.

ЧУРУКТА: «Хонда» деп бичежек автобустуң дуржулга хевири. Ону «Уральский автомобиль» концерн делгээн.

А. СЕМЕХИННИҢ фотозу (СЭТА).

Аныяк назын

СӨС СҮРБЕЙН, МАЛ СҮРҮП ЧОР

Чаш кижиниң өстүр азырап деп чүвениң бергези кайы хире ийик. Ол ылаңгыяда ие кижиге аан. Дүн, хүн дилейн өпейлээн, ажы-чемин таарыштырган. Эзди изиг ачыг дээрге, хөөкүй ие база-ла чаш төлү-биле дөмей аараан, сагыш-сеткилге дүвүрээн, эмчи-домчуга чедиргеш чоруур. Арга-чадаарда эттиг изиин бадырар дээш чаш төлүнүң от-кес дег изиг эдин бодунуң мага-бодунга дагыыр ышкажык. Идик-хевин чуп, базып, чаш төлүм өзүп келгеш, кандыг мергежилдиг кижи боор ирги? Мөөгө, аваазынга сорга-чөлеңгиниг боор ирги бе? — дээш чүү бодавас дээр.

Бичии кижи чаа-ла ада-иезинге, акы-угбаларынга хүлүмзүрүүн көргүзүп эгелээн хүнүнден бээр кайы хире чаптанчыг ийик! Оон баштайгы сөстери, эге базымнары чоок кижилеринге кажан-даа уттундурбас өөрүшкү. Арны-бажы калдар кара апарган, багай болук идиктерин майтайтыр базып алган көөрге, кандыг ийик! Черле ынчаш оларның шимченгирин, ойнап турда могавас-шылавазын, аштавас-суксавазын кайгап чордувус. Сөөлгү чылдарда чеже-чеже хын дээн аныяк оолдар, кыстарны «дуу оранче» ап чоруп турар-дыр. Оларның төгүлген ханы, чалынган үүү, каргыш-иргижи кайы хирел, ону үүнүп-биле хемчээн болдурул? Кижи бодап орарга, ол кара черге төгүлген карак чажы, сагыш-сеткилдиг саргып аарыыр ажыы, халак-хилек, ыы-сыызы база-ла каргыш-иргиш-тир ийин. Мындыг бачыттыг бак болуушкынарның түннелинде, чүрттаар назыныңа четпейн чеже-чеже улуг, бичии кижилер аарып, өлүп хорап турар деп бодаар силер. Ажыл-агыйга чеже хире когарал, каражаны чедирип турарыл. Бо бүгүнү тодарадыр чугаалаары берге.

Шеригден-даа, «улуг аалдан-даа» чеже аныяк оолдарның өлген сөөктери көөп турар ийик? Төрөөн Тываазынга, өскен-төрөөн суурларынга хей черге чеже-чеже аныяк оолдар бот-боттарын олуржүп турар апарган-дыр. Ындында-ла эвээш тыва чон ынчан турарга, сагышка хомудан-чыг-даа, көөргенчиг-даа. Канчап көөргөөр сеткилиниг чок болу бергени ол? Араганың хайы бе, ажы-чаныыстың өскерилгени ол бе? Өскөө-адаан сүржүр хире багай чүве тыва чоннуң аразында турбаан хире.

Мен миниин көөримге, кидис өглерлиг турган суурум бо-ла болгай. Өлүржүр хамаанчок, оор деп сос безин бистиннге турбаан. Херек чүве болза аваазының торуп бергени ийи кызыл чудуруу-биле көрүүп чорза ажыырбас чүве-дир ийин. Аштырыпкан кижини кайын-на катап-катап соктап турып бээр деп. Хензиг чүве болза-ла ок-бижек тудар, бак чаңны каар үе келбээн бе? Хоокуй эштериннери, оон ха-торелдерин, ынак кадайларын, ажытөлдерин көөргеп көрүңер!

Кижиде бак кижи деп чүве чок. Олар көөргөөр сеткилдиг, өөрүп-хөглөөр, амыраар, хорадаар. Кол-ла чүве бот-боттарывысты манажып билишпезивис, багай-дыр. Ийе. Чүү деп-даа сөглээй-ле. Ол хамаан бе. «Сөс сүрбейн, мал сүрүп чор» деп тыва чоннуң үлегерин сагааны дээре. Куда дег эки байырлал кайда дээр силер! Улуг, бичии чон өөрүп, хөглөөр ышкажык. Эскерип чоруурумга кудага келгениер чижишкен чүве дег, ынчамынча акша-төгерик, мал-маган, эт-херексел бердивис дээш-ле баар! Эвээш чүве салган кижилериң үнези, хүндүткели көскүзү-биле кудулаар. Ында «чангыс классчы» деп аныяктар столу тыптып келген. Арага-дары кудар кижилер аныяктар болганындан, ында олурганнар эзирнир. Чаш кижилер чаш-ла болгай. Чүрээ хөөрен, алгыжып-чоншуп эгелээр, а түннелинде ыы-сыы, өлүм-чидим-биле төнүп турарын билип чор мен.

Бистин аравыста алыксак-чиксек, байырлаг, кочуурлаг, өскежи төрелдериниг чок эвес болдур ийин. Кудадойга, өлүм-чидим болганда, хамаарылгалыг кижилер боттарының хире-шаа-биле дузалаар чүве болгай. «Ол чүвени көрем, каш борбак акша салды. Харамын, оозунмоозун дезөөн» — дээш-ле баарларны карак-биле көрүп-даа келдим. Ол аас-дылга, алгыш-кырышка чедирер оруктуң бирээзи. Шаанда 30.40 хар четпеен кижилер арага амзавас чораанын көрген мен. А Моолда ажы-төлдүг ашак апарган оглу, кадай апарган кериг безин ону ишпес чораан. А бисте огленишкен оол, кыс-даа, оон өөрү аныяк-чаш кижилер дашка дувуне чүве арттырбас-тыр ийин. Эмгээн кижиде ыядыр арыг, коргар чүрек чок апаар-ла болгай. Араганы ижип билбес аныяк-өскен кижилер бо талазы-биле бодунга түвүл үндүрер үе келген.

Партия дүшкен. Дарга-бошкалар, шагдаа-медээники ажылы көскүзү-биле сулараан. Чон-биле кижизидилге ажылы чоруваастаан. Кижи бүрүзү чүгле бодунуң борбак бажы-биле канчаар күзей-дир, ынчаар чүрттап эгелээн. Оорлаар кижилер оорланып, арагалаар кижилер арагалап, олуржүр кижилер олурушкен, ажылдаан кижилер ажылдаан — бо бүгүнүң бергези көрбес бе? Бистиң черге арага кээр, чогум ону канчаар үлежип турарындаа билбес мен. Бодаарга, база-ла шын эвес үлелге бооп турганын каш-даа кижиден дыннаан мен. Чөп сеткил, шын деп чүве кайда-даа чок деп билип чор мен.

Чоокта чаа сентябрь төнчүзүнде куда болган. Ол-ла дүне ийи аныяк оолдар амы-тынындан чарылган. Ам бо хүнге чедир оон чыллагааның, буруулуг кижилерин илеткен бе? Билбес мен. Мындыг өлүм-чидминг бак чүве бооп турда, көдээ Совет, хой-ниити организациялары, совхозтуң удуртукчулары баштаар даргалары, депутаттар та чүү бодап, көрүп орар, өлдеп. Чон-биле аралажып, билишпес деп чүве ол эвеспе?

Оон соонда база куда болган. Бир кижини өлүрген, ийиги өлүг-диригниң аразында. Кончуун көрүңерем! Көөргенчиг пелерии! Хайыраан аныяк кижилерни! Сагындырып, кичээндирип, серемчилелди чогуур дешилге тургускан турган болза, өлүм-чидим чүге болур боор. Чон-биле кижилер-биле ажыл-харылзаа чок деп чүвениң уржуктары кандыг човуланга чедирип турар-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс бичежек хоорай чүрттакчыларының шаа четпес авзоун чон-дур бис.

Өршээ, хайыракан! Төрел-чонуңарны улуг-бичиилерни, эштериннери көөргеп, үнелеп көрүңер! Хоокуй-ле чонуңарны, аваларынар ышкаш аваларның карааның чажын төмпеңер! Ыдыктыг, ак көк тыва черивиске хан-чин төгүлбезин! Анаа каттыржып, ойнап-хөглеп, бот-боттарынга дузалажып, хүндүлежип чоруңар, ажы-төлүм! Эргелужаалдыг даргa-сайыт-даа эвес, анаа бодүүн ада кижи болгаш ада-өгбелеривистиң боттарывыстың чүрттувус, ак-кек Тывавыстың аныяктарындан дилег кылып, оваарыып, кичээнип, чаагай сеткилдиг болурун кыйгырдым. Үүгле кижи эвес, бүгү дириг бойдусту көөргеп, камгалап чорунар!

Эрезин ТЕЖИТ.

Бодалдар

ДАЧАЛАРНЫ МАЛЧЫННАРГА БЕРЗЕ

Силериң солунуңар арнынга болганчок-ла малчыннар дугайында айтырыгны көдүрүп, бижип турары өөрүнчүг-дүр. Малчыннарның канчаар чүрттап, ажылдап турары, оларның ажыл-херээнге кандыг шаптыктар туруп турарын Министрлер Чөвүлелинин Даргазы аш Ш. Д. Оорзакка № 170 солунда бижээн кыйгырыгны номчаап, бодалдаашым-биле үлежирин күзеп, силерге улуг идегел-биле бижип олур мен.

Сөөлгү үеде малчыннарга тускай дыштаныр, эмнедир төп тулар деп айтырыг турган-дыр. Ол бажың (төп) тулдарынга дыка-ла көвей акша-төгерик чарылгазы үнери билдингир.

Эрткен чылын партия рескомунуң болгаш өске-даа даргаларның дачазын хоорайның улус өөредилге кылдизи биле Улус өөредилге министерствозунга берипкеним билдингир. Ол дачаның турар чери хоорай чанында чурумалдыг чараш арга иштинде, чанында Каа-Хем агып чыдар, арыг агаарлыг чер-ле болгай. Чайгы-даа, изиг-соок суглуг, төп одалгалыг-даа бажыннар, аалчылар бажыңы, ангы клуб, кино көргүзер аппаратура, садыг турган чери безин бар, кирер ажик чанында гараждар база тудуп каан. Ол гараждарны складтар кылдыр ажыглап турган. Амгы үеде өө чок чоруктан олар хөрээ эгелээн. Улус өөредилге кылдизинин акша-төгерик четпес ужурудан, база өскедээ харыысалгалыг улустуң бурузу-биле ол дачалар сандарап эгелээн.

Сонгулдалар үеинде чамдык эштер улуг шидир кырындан хамык чонга малчыннар ордуу тудар кылдыр аараан, иште болган, маан ирги? Кажан, каяа малчын кижи ылангыя кырганнар, туйбу, хаат баңыңга, асфальтылыг изиг хоорайга келгеш, шелээн дыштаныр органын көргеп бис? Машина-балгаттыг-даа даазш-шимээнинге бужургачыл олурарлар. Эмгиге-даа келгеш мынча дээрлер болгай: «Мен малаа, бо дөрт даш хана иштинге чалгаарап, тыныштап чытпайн, төрээн черимге барып, арга-арыт иштинге чорааным дээре» дээр.

Ол дачаларны мөөн бодап турарым-биле, улус өөредилге кылдизиниңдеп эгиткеш, малчыннар төвү кылдыр эде тургусканы дээре. Ынаар чарыыр акша-хөрөнгүниңдаа сан-түү эвээш болуру билдингир. Анаа херек эткеп складтарда чыл-чылы-биле үрелип чыдары бар. Ол-ла дачалар девискээринде гараж, клуб иштинге безин эндерикти чыып каан турган.

Малчыннарны ол дачаларга дыштандырып, эмнеп база болур. № 2 поликлиника эмчилери анаа бичии салбыр ажыдып, профилакторийдаа кылыр болза шупту чүве ында белен болуп турар.

Меге эвес, чамдык малчыннар хоорайга келгеш, гостиница дилеп, мунуп келген машина-техниказын тургузар чер тывар эвес. Ынчангаш ол дачалар девискээринде турар гараждар ажыглалга база кире бээрдир. Милиция постулары турган белен бажыннар база бар. Оларны база катап ажыглап болур. Кудумчуга, гостиницага, кала-даа хүрүм үрээн таварылгалар ажыдаа көвей болуп турар. Белен чырыткылыг, телефон шугумнуг чер-дир.

Министрлер Чөвүлелиниң столоваязы, буфеди (ам хоорсоветтиң-даа) малчыннар төвүнге салбырларын ажытсыннар. Хоорайда өске столоваялар хүндөлир ажылдап турда, ол столоваялар чүгле дүүш үеинде улус чемгерер болуп турар. Моон мурнунда, ам безин ол черлериниң садыы, столоваялары бергедээшкин чокка ажылдап турары биллингир, олар ол-ла хевээр (малчыннар төвүн дачаларга ажыдар болза) ынчаар улаштыр ажылдазыннар. Черле кара угаан-биле бодаарга, малчыннар төвү кылыр таарымчалыг чер ол дачалар болур. Үндезин чок чаа тудугже көвей акша-хөрөнгү үндүрүп турбайн, ол акшаны горонога бергени дээре. Чүге дизе пионерлер бажыңының тудуун, үстүкү трасса чанында башкылар бажыңын акша-хөрөнгү четпезиби-ле ара соксатканы биллингир. Районнарда, хоорайда башкыларга бажың-балгат база бичии өзүп олурар салгалга культурлуг дыштанылга, өөренир черлер чедишпес. Ынчангаш оларга малчыннар төвүнге кирер деп турар акша-хөрөнгүниң шилчиндери чугула. Ол айтырыгны сессияга, хуралдарга бистиң депутаттарывыс сайгарары күзеңиг.

Бистиң бо берге үеинде республиканың ончу-хөрөнгүзүн, акша-төгерин таптыг боданып сайгарбаан чүүлдерже, кевиг-херек чокка үндүр октавайн, чептүг ажыглаңыр дээре деп саналдыг мен. Бо чагааны анаа куруг черден биживейн олурар мен: ол даргалар дачазын үре иштинде кадарын келген болгаш, амгы үеде ол черниң өө чок артканын, бойдустуң чараш-каас булуунуң үреңнер турарын көргеш, сеткил-сагыжым дүвүреп чор.

Ол дачаларны, девискээрби-ле катай дүрген-не малчыннар төвү кылган, оон иштинде амдыызында чүрттап турар улуска оран-саваны тып берипкени дээре. Бистиң алдар-аттыг малчыннарывыс-биле ужуражылга кылыр, арга-дужулга солчур-даа болза, ол чоокта турар, кодээ ажыл-агый техникуму-даа бар-дыр. Техникумуң девискээрин улгаттырар болза, ол дачаларга безин чеде боор. Улгаттырган черге техникум сургуулдарынга дужулга шөлү-даа кылгай.

М. ОЮН.

Солуушуң доктаамал номчуучузу.

(Бо чүүл силериниң солунуңар арнынга үүнүп келир болза, гонорарын В. И. Ленин аттыг бичии чуглар фондузунче шилчиндерин дилеп тур мен.).

P. S. Ындыг дачалар турган деп амгы депутаттарның безин чартык кезин билбес боор оң. Ындыг улут ортек төлевирлиг чери ынчаар шын эвес ажыглап турары дыка хомудаңчыг-дыр.

Социал айтырыглар килдизиниң почтазындан

КӨӨРГЕНЧИГ-ДИР БИС

Чоокта чаа Кызылче командировкалап чораш, сеткил-хөөнүм хөмүреш, хол-чок-ла мунгарап болаандым. Черле кодээнин чону, кодээ кижи чүге-ле хоорай улусунда дора, кыягдадып чүрттап чоруур улус боор бис деп бодай бээр чордум. Хөрек кырында кодээ улус, колхоз, совхозтар хоорай чонун азырап чоруур-ла болгай. Хоорайга баарга, удуур-чыдар гостиница (аалчылар бажыңы) ол хүлээп албас. «Место» чок-ла боор, ам арта эрте-ле ижир дүжүп орда-ла тыртыыштаныттар, ижи-даа кирер уг чок. Хоорайның автобузун мамаарга, та кандаай чүвеин, азы чолаачылар хайчагырга чок апарган, боттары баш миниин ажылдаар апарган чүвеин бе, автобус чамдыкта шах-шагы-биле чиде боор. Хоорай иштиниң автобустарының мындыг чагырга чок апаргайын чүү даргалар харыылаар чүвел, азы черде ынчап барган, бажы-биле кылаштаар чыгыы апарган чүвеин бе? Чокум хоорай чүрттакчыларын кижи көргеш, анаа алаарга боор чоруу. Талоннары дээрге янзы-бүрү, продукт аайы-биле ай санында берип каан боор, үзүк чок, ай бүрүде санажып ап, сүттү үргүлчү ижип турарлар.

Бисте, кодээ улуста кандыгыл, шуут кээргенчиг бис. Бүдүрүп турар чеминиссүдүүс та кайнаар чоруп турар чүвеин, бистер та чүге ону амзавас улус бис? Чүгле бисти ажыглап-ла билир. Арага талону ам шуут читкен, ол ийи-чаңгыс кээрге-даа, райпо улузу иштинге «эзилдир» ажыглаптар апарган. Черле чагырга деп чүве чок болган, кижилер чүү күзей-дир, ону кылыр апарган. Контроль деп чүве шуут чок, садыгжылар база боттары билир. Өртек-ле өскен дээш кара туразында бараан өртээн бүдүү улгаттырган, садыг саарыыттарлар. Ол 5 хуу дей чүвени бараан бүрүүнде немээн боор. Анаа сылдаглап алган 50 хуу-даа улгаттырган, садыг турарга, кодээ улус, бистер ону садыг ап-ла чыдар. Оларны хынаан контрольдаар улус-даа чок, магалыг болган шаг-ла бо, черде чиидеп улустарга чиик-ле чүрттаар орук ажыттынган үе. Колбаса деп чүвениң шуут бараанын безин көрбес-тир бис. Чүгле чылдың ужунда-ба, жында улуг өртектиг «коммерческий» деп-ле сиирден бүткен ийи-чаңгыс колбаса көстүп кээр, кадыы дээрге резина-биле дөмей-ле. Чымчак колбасаны та кандыг ааскежиктиг улус чиг турар чүве? Райпо-ла улуу хевирлиг, иштинге-ле эстп бээр деп чугаа ужу-кыдыы дыннаар. Сүт, кефир, творог аймаа тоолда дег, дүштө-түлде көрүп болур, ылаңгыя бистиң Өвүр районга.

Кыдыг-кызыгаар чер-дир, оода бо чаа сонгуттурган даргаларывыс бо чүүлдү номчаап, биске дуза кадып, кодээ чоюе бир көрүүр ирги бе? Өвүр районче кара чаңгыс автобус Хандагайтыже халып турар. Ол келгеш хонмайн-даа, дедир чоруттар, оон Кызылга дүн ортузунда чедер, шылаңчыгла. Ол баарга хонар-ныдар чер чок. Дүне кым эжиин ажып бээр боор, тапынкөрүп-даа кижи болза, бо берге көргүнүүр үеде. Баштай чоруп турганы шинаан автобусту Хандагайтыга хондурган, эртенинде эртежик чорудун турза кандыгыл? Чон турстпейн, чеже-ле көргүлүг... дүжер хос чер дилеп, сиринейиин кээр бис? Бистерже, эз көрүп көрүңерем, эргим даргаларывыс.

Ус, таакпы, чигир деп чүвени шагдагы оянр уткан бис. Чигир кайда-чүде Чаа Зеланция ортулуктан ийи-үш ай хире корабль-биле чоокшулап чоруп орар деп солундан номчудувус. Ус деп чүве та кайнаар кире берген, сураан безин дыннаас-тыр бис. Эх, канчап чүрттаарыл, халалыын, көдээ-чоюе черле кажан көрүүл?

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Өвүр район.

СООГУН, КАНЧААРЫЛ?

Бис Кызыл хоорайда Лопсанчап, 2 деп адрестиг общежитиеде чүрттап турар бис. Ол Культура министерствозунга хамаарыжыр бажың-дыр. Баштайгы үеде бичии-даа болза, чүрттаар оран-сава алганывыска өөрүп турдувус.

Кыш дүшкен, хоорайны ак хар шыпкан, ынчалза-даа бистиң общежитиевисти мынчага чедир одаваан турар, өрээл бүрүзү соодукчу-биле дөмей-ле. А чүрттакчылардың арадында кандыг кижи чок дээрил: уруг-дарыглыг, ижиниг-саатты дээш... Сөөлгү үеде шыдажыр арга чок апаргаш, дуза кадар чадавас дээш «Шын» солунче бижип олур бис.

Бистиң чүрттап турар байдалывысты кандыг-даа дарга (культура министри Ондар-даа) сонуургап келбес-тир.

Мындыг соок черге чаңгыс хонуп аары безин берге. Биске дүрген дузадан көрүзүп көрүңер.

Общежитиениң бөлүк чүрттакчылары.

БУЗАР БАРАКТА ТҮРЕЙ БЕРДИМ

Бо чагааны улуг бергедээшкинге таварышкан бижип олур мен. Мен фабрикага 17 чыл иштинде дерилгелер машинизи болуп ажылдап келдим. Ынча чыл иштинде бо тудугжулар суурунга 2 каат баракка чүрттап келдим. Ол ыяш барак безин үеэ келген, ирип калган, баракты бузар дей берген. Чүрттап олурган чүрттакчылары Постоянныйда трикотаж фабрикаының чанынга чаа туттунган бажыңче көшкүлей берген. Менээ база Постоянный суурундан Саян артынче көже берген бир орус кижиниң бажыңын берген чүве. Оон ол бажыңче кирип чадап туруп берген бис, бир орус кадай шоочалап алгаш, туруп берген. Даргаларга та чеже катап барган кижи мен. Адактың соонда бажың эргелеп шоочазын кагааш, олуруп ал деп чөпшээрээн. Шоочаны тура кагааш, кире бээриске, пивозуг чыт бар болган, ваннаны ажыдыптарывыска, бир бидон пиво ажыдып каап турган. Оон участок төлээзин эккелген бис, ол кижи акт тургускан, ваннаны ажыттпас силер дээш, саазын чыпшыргаш, чоруй барган. Эртенинде холчок улуг мага-боттуг орус кадай кирип келгеш, бисти үндүр ойладып, «мээн бажыңымны шоочаа-чөпшээлеп чоюе-ле, бээр чүге кирдиңер?» дээш, холчок болган.

Оон соонда хамык чүвелерин кирип эгелээн. «Мен көшпээн кижи-дир мен, бюллетеньнеп турган кижи мен. Мени хамык даргалар билир чүве, фабрика директору Милосердов безин билир» деп олурар кадай чорду. Оон соонда бажың эргелелинге барган бис. «Ол чоруткан кадай катап чедип келди. Бир дугаар хүнде сайгарар бис» дээш, бисти чоргузупкан чүве.

Бир дугаар хүнде хамык даргалар сайгарып көргеш, биске «оске бажың тып бээр бис. мананар» дээн.

Оон мурнунда ол кадай ажылынан үндүр санаашкаш чоруй барган деп кожалары безин чугаалап турдулар. Мен ам канчаар кижи мен, хой ажы-төлдүг кижи мен. Чүрттап турган барагывысты бузар дей берген, чырыы безин чок, батареязы база чок. Чүгле бис арткан бис, оске чүрттакчылары көжүп чоруй барган. Ынчангаш редакция черинден бо материалды солунга парлап көөрүңерни дилеп, ам.

Татьяна КУДУС-ООЛ.
Ак-Довурак хоорай.

ТЕЛЕМАСТЕР КЕЛБЭЭН

Бистиң «Х Улуг хурал» совхозта амыдырал хандырылга чери бар, ынчалза-даа телевизорлар кылыр телемастер чок, ол шуут келбес. Телевизор чокта дендиг багай. Чалгаарачыгдыр. Бистер, элээн каш кижи, шагда-ла 8 айның эгезинде-ле телевизорларывысты демги амыдырал хандырылга черинге аппарын каан бис. Оон бээр ам 2 ай ажыг тур. Телемастер келбестээн.

Баштай 7 айда көөп турган. Ам шуут чок. Радио база ажылдавастаан. Ынчангаш силерден улуг идегел-биле дуза дилеп ор бис. Телевизорга солун кино, концерт азы бир-ле солун дамчыдылга болу бээр-дир. А бис бажыңнарывыста анаа-ла чалгаарап олурардыр бис. Телемастерни маңап артывыс.

Кызылдың телеательязи кандыг хемчег алыр ирги?

Баян-Кол суурнуң чүрттакчылары.

Азияның алдарлыг уруглары

НОБЕЛЬ ШАҢНАЛДЫҢ ЛАУРЕАДЫ

1991 чылда Тайбээнин Нобель шаңналын Аун Сан Су Чжиге тыныс дугайында шиитпирин Норвегияның Нобель комитеди чоокта чаа хүлээн алган. Нобель шаңналынын чаа лауреады, Мьянмада политиктиг оппозициянын удуртукчузу — ол хөрөөжен кижинин дугайында «Билиг» иниттелгинин кезиигүү, журналист Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ доочу тайылбырын моон адаанда варладывыс. Чурукта — Аун Сан Су Чжинин индирде түве чугаалаа турары. Чурукту Виктор КУУЛАР солундан дүжүрүп чураан.

Азия — делегейнин эң-не делгем диви, оон иниги дениксээри 43,4 миллион дөрбөлчин километр, өртемчейнин 5 миллиард ажыг чурттакчыларының барык ортаазын, тодаргайлаарга, 2 миллиард ажыг кижи Азияда турар. Оларның барык 52 хуузу хөрөөжен чон. Ынчангаш Азияның хөрөөжен чонунуң иштинден политиктиг болгаш күрүне ажылдакчылары алдарлыг кижилерниң дешпин үнгени таварылга эвес боор деп бодаар мен.

Бүгү делегейге сурагжаан Азия чурттуг хөрөөжен кижилериң бирээзи — индий улустуң алдарлыг уруу Индира Ганди. Хөй миллион чурттакчылыг Индияның премьер-министри турган И. Ганди делегей болгаш Азия тоогузунге алдын чүктер-биле бижиттинген: чырык өртемчейге тайбаяны камгалаар дээш дериселге адазы Джавахарлал Неруныкы, улуг үлүгүн кирген.

Ам Азияда аныяк хөрөөжен политиктиг ажылдакчының — Аун Сан Су Чжинин ады бүгү делегей парлалгазының арыннарынга хоступ келген. Кымыл ол, оон салым-чолу, доочу намдары кандыгыл? Аун Сан Су Чжи алызында Бирманың (ол чуртту ам Мьянма деп адап турар) хамаатызы, Бирманың национал маадыры, япон эжелекчилерден чуртун хостаан, аңаа хамаарышпас чорукту чаалап берген генерал Аун Санның өг-бүлезинге 1945 чылда Су Чжи төрүттүнген. Ам ол 46 харлыг.

Аун Сан Су Чжинин хуузунда амыдыралы, салым-чолу, оон политиктиг демисели Азия диптин алдарлыг уруглары — Цейлонуун (ол чуртту ам Шри-Ланка деп) премьер-министри турган Сиримаво Бандаранаикенин, Пакистанның чоокта чаа премьер-министри турган Беназир Бхуттонуун, Филиппиннериң амгы президентизи Корасон Акинонуун салым-чолу-биле барык демей. Кажан Су Чжи чүгле ийи харлыг турда, 1947 чылда адазын, ынчаарда чүгле 32 харлыг турган генерал Аун Санны, оон чазааның кезиигүннерин өскерличилер арааталыг өзу-биле өлүргеи.

Адазындан шак ынчаар чарылган өскүс уруг нези-биле арткан. Оон аазы ынчаарда Бирманың Индияга элчини турган. Ол ийиги үс чылдың ортаа үезинде ажыттынган Великобританияның Оксфорд университединин политиктиг эртемнер курузун Су Чжи өзүп келгеш, өөренип дооскан. Оон сөөлүнде АКШ-тың Нью-Йорк хоорайына чедип келгеш, Каттышкан Нациялар Организациязының секретариадынга ажылдай берген. Ол бодунуң өөредилгезин Японияның Киото университединге база Англияның политиктиг школазының Чөөн чүк болгаш Африка факультединге уламчылаан.

1988 чылда Мьянмада оон аазы аарый бергеи. Ынчаарда Су Чжи төрөөн чуртунга өөн келир ужурга таварышкан. Оксфорд университединиң башкызы профессор ашаа болгаш ийи оглу ынчан Англияга артып калган. Су Чжи кажан Мьянмага чаныш келирге, аңаа социал-политиктиг улуг өскерилгелер болгаш силгиишкиннер болуп турган. Чуртту 30 чыл дургузунда чагырып келген генерал Не Вин чонунуң күштүг чыскаалдарының, митингилериниң, негелделериниң ыйыышкыны-биле күрүне албан-дужаалынган дужер ужурга таварышкан. Ынчалзажок хөй чылдар дургузунда каржы эрге-чагырганың аңаанга чурттап келген Мьянманың 30 ажыг миллион чонунуң амыдыралын өжүжүдериниче угланган чогуур хемчеглерни эрге-чагырганга кирген шериг хунтазы боттандырбаан. Чонунуң демократтыг хосталгалары болгаш эргелери мурнуну хевээр шериг чагырганың аспаанга арткан.

Генерал Не Вин чуртуң президентизинин албан-дужаалынган дүшкен-даа болза, эрге-чагырганга шериг хунтазын бүдүү баштап, эрги политиканы — чонга удур политиканы уламчылаан турарын Су Чжи дораан өскерип каан. Дерзин өзү-чурумга удур, чонунуң политиктиг, хамааты эргелери болгаш хосталгалары дээш, дериселди чорударынга Чжинин даштыкыга чедип алган политиктиг билии болгаш практиктиг дуржулгазы улуг рольду ойнаан. Ынчалзажок аңаа деткимче эргежок чугула болган. Ынчангаш Демократия дээш национал лиганың удуртукчузу болу берген. 1990 чылдың майда чуртка бүгү-ниити соңгулдалар болган. Су Чжинин удуртканы Демократия дээш национал лиганың кандидаттары соңгулдаларга улуг тиилелгени чедип алган. Ынчалзажок эрге-чагырганга шериг хунтазы соңгулдаларның түңнелдерин хүлээвээн болгаш аңзы-бүрү чылдактар-биле күш чок болдурган.

Су Чжини ол соңгулдаларга чедир безин барык бүдүн чыл дургузунда башкылыга хоругдалга тудуп келген. Амгы үеде оон байдалы база ол хевээр. Ынчалзажок Мьянманың чонунуң эрге-шөлээзи дээш дериселди Су Чжи чаныш-сынын чокка чорудуп, эрге-чагырганга реакцылыг шериг хунтазын, оон чонга удур политиказын сойгалап, чуртту, оон чонун түргедилдиг байдалынга киргген генерал Не Винни шынгыы буруу шаап, шүүмчүлеп турар.

Генерал Не Вин дугайында хоозун билиишкинни чуртка болгаш делегей аренаазынга хөй чылдар дургузунда нептерелдиг. Бирманың национал маадыры генерал Аун Санның соратнигы кылдыр мактап келгенин Су Чжи сойгалап илереткен. Азияның эрес-дидим алдарлыг уругларының биреези Аун Сан Су Чжинин Мьянмада амгы эрге-чагырганың мурнунга кол буруузу — генерал Не Винниң чонга удур дерзин политиказын сойгалап илереткенидир.

Барының чүктүң болгаш Чөөн чүктүң хосталгага ынак депшилгелиг кижилериниң үзел-бодалдары Су Чжинин медерелинде сиинникен деп саналы болуп, АКШ-тың него чонунуң хамааты эргелери дээш маадырлыг демиселин Мартин Лютер Кингинин болгаш индий улустуң хосталгазы дээш бүгү бодун бердинген Махатма Гандинин политиктиг, хосталгага ынак үзел-бодалдарын Су Чжи эглиш чокка хүлээп алган. Ынчангаш диңнем, угаанныг, бедик культуралыг, эртем-билиглиг Су Чжи Мьянманың чонунга, бүгү хөй-ниитизинге улуг салдарны чедирип, оларның хүндүткелин болгаш ынакшылын чаалап алган.

«Су Чжиде коргар чүрек чок» деп, Мьянмада чугаалажып турар апарганы таварылга эвес. 1989 чылдың апрельде Су Чжи чонунуң улуг чыскаалын организаттаан. Чыскаалганнарны муриунга чоруп олурар аныяк хөрөөжен кижини боолаар дугайында дужаалды шериг капитаны ынчан солдаттарга берген. Ынчалзажок чыскаалганнарны баштаан аныяк, чараш будуштуг арын-шырайлыг хөрөөжен кижиниң дидимин солдаттар дораан-на өскербишаан. Су Чжини боолаарындан ойталааннар.

Азияның дидим уруу Аун Сан Су Чжинин чөптүг хөрөө черле тиилээр дээрзинге Азия төвүнүң чуртакчылары күзээр болгаш бүзүрээр бис.

УКРАИНА. Киевте лама Мефодийниң православ шажын хүрээлениниң хүлээлтезин онзагай. Чернобыль халдыңга таварышкан чүдүлгелиг хамаатыларның баштайгы кыйты-дилээн өзүтаар Мефодий ада дузаны оларга көргүзүп өгелээнден өөрү өөрүн үе эрткен. Бо аразында чүдүлгелиг хөй кижилерге дузаны ол көргүскен.

ЧУРУКТА: Мефодий лама дээрде ужудуушкунда.

Р. Зуфаровтуң фотозу.

(СӨТА).

РСФСР-де хамаатыларның акша орулгаларын болгаш шыгжамырларын индексастаар дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хереглел бараанларыңа болгаш ачы-дуза чедирилгезинге (оон ынай — хереглел өртектериниң дээр) өртектериниң өзери-биле холбаштыр РСФСР-де хамаатыларның акша орулгаларын болгаш шыгжамырларын индексастаарының чурумун бо Хоойлу доктаадыр.

1 түүл. Индексация деп билиишкин

Индексация — ол дээрге хереглел өртектериниң өзүлдези-биле холбаштыр хамаатыларның акша орулгаларын болгаш шыгжамырларын улгаттырарының механизмин күрүнеңиң доктаадып тургузары-дыр. Индексацияның сорулгазы — хамаатыларның акша орулгаларының болгаш шыгжамырларының садып алыр аргалының детиңнери болур. Индексацияны чонуң орулгаларын күрүнеден таарыштырарының өске методтары-биле холбаштырып, а чамдык таварылгаларда солун болур (күш-ажыл төлевирини деннелин, пенсияларны, социал пособиелериңе болгаш өске-даа түүлдериңе хемчээлдерин эде көрген турып болур).

Хамаатыларның орулгаларының садып алыр аргалының деткириниң механизминге киирер өскерилгелерни РСФСР-ниң Дээди Соведи хамаарышкан чылда күрүне бюджединиң дугайында Хоойлуну бадылаарда чугаалажып көөр.

2 түүл. Индексацияның объектилери

Индексацияга хамаарыжыр түүлдер:

бүдүүн турар бараанларының болгаш берип турар ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин бот-тускайлан тодаргайлаар бүдүрүлге ажылдакчыларындан ангыда бүдүрүлгелериниң, албан черлериниңе болгаш организацияларның (оон ынай — бүдүрүлгелер дээр) ажылдакчыларының ажыл төлевири;

күрүне пенсиялары, стипендиялар, чаңгыс үгда баарынден ангыда социал пособиелер (уругларлыг өг-бүлелерге, ажыл чок болу бергеннерге, ажылдаар аргазын түр када чидиргеннерге болгаш оон-даа өске);

РСФСР-ниң Ажаалга банкызынга хамаатыларның садыышкыннары;

РСФСР-ниң күрүне чөөлилери болгаш РСФСР-ниң күрүнеинин өске-даа үнелиг саазыннары, РСФСР-ниң күрүне страхованиезинин организациязынга дадывырлар.

Хамаатының кадыышылын үрээни, өлүргени дээш база өске-даа когаралды аңаа чедиргени дээш доктаатқан чурум өзүгаар тыртар түңнерни күрүне пенсиялары-биле бир дөмей хора чедирген бүдүрүлгелериниң азы хамаатыларның күсели-биле индексацияга киирер.

3 түүл. Хереглел өртектериниң индекизи

Аъш-чем болгаш аъш-чем эвес бараанларның, а ол ышкаш төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң (оон ынай — хереглел өртектериниң индекизи дээр) хереглел өртектериниң индекизин хамаатыларның акша орулгаларын болгаш шыгжамырларын индексастаарынга ажыттаар. Ону күрүне, кооператив болгаш хуу садыгда, а ол ышкаш ачы-дуза чедирилгезинде үүрмектеп садар өртектериниң хайгааралга үндезилеп алдынган чыл эгезинден бөөр статистиктиг квартал санында медээлерниң түңнелин өзүгаар база кол хереглел бараанларының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң (ажыглаары албан эвес бараанларны болгаш ачы-дуза чедирилгезинге (оон ынай — хереглел өртектериниң дээр) өртектериниң өзери-биле холбаштыр РСФСР-де хамаатыларның акша орулга

Чогаалчылар чогаалчы дугайында

СӨС ХААНЫ

Тыва чогаалчыларның баштайгы семинарын Сергей Пюрбю организаштап чоруткан. Ынчан ол ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинің даргазы турган. Хамаатылар клубунуң улуг залынга, ам болза филармония турар бажыңның танцы кичээли чорудар дазылгазынга чалаттырган кижилер чыглып келгилээн. Адысывы алдаржаан чогаалчылар болгаш көдээден келгилээн дун шүлүкчүлериниң баштайгы семинары 1944 чылдың часкаар чайынында болду. Чогаалчылар даргазы баштай бистерни Александр Адольфович Пальмбах, Александра Федоровна Бобкова, Байкара Дамчаевич Хөвеңмей, Олег Карламович Саган-оол, Леонид Борандаевич Чадамба, Монгуш Ыдыраанович Идам-Сюрюн олар-биле таныштырды. Ырак-узак черлерден келгилээн эш-өөрүмнүң аттарын Сергей Бакизович дамзы өзугаар адаглыдаш, түс-түс таныштырар болду. Виктор Сагаан-оолдуң «Кыңгыргай»* деп номун номчааш, ол-ла эш-өөрүмнүң аттарын база катап сактып келдим: Салчак Тамба, Феликс Сеглемей, Монгуш Медээчи, Юрий Кюнзегеш, Монгуш Дугаржап, Соян Дамба, Олег Суваклит, Алексей Хуурак, Константин Тоюн.

— Алдын казып турар бир шүлүкчү келбээн-дир. Чалалганы чоруткан улус бис. Та четкен, та четпээн. Ам канчаар, аныяк чогаалчыларның семинарын эгелээр-дир бис — деп, Сергей Пюрбю чугаалаар болган. «Кыңгыргайны» номчупкаш, Пюрбю башкының «бир шүлүкчү» деп сөзүнүң алыс утказын хандыр билдим.

Дөө-ле Бай-Тайга районнуң Кара-Хөлдүк ырак ындында Даштыг-Хөлге чурттап чораан араттың назы четпээн оглу Эрзинниң ырак мурнунда Хаан-Тайга чанынга алдын уургайынга ажылдап турган, шүлүктерин бижигилээш, Кызылдыва чорудуп турган. Хензиг оолдуң шорбарлаан шүлүктерин көргеш, кедизинде баргаш, шүлүкчү болур чаяан-дозуун улуг чогаалчы ынчан-на өттүр билген. Хамны хам билир дижир. Шүлүкчүнү шүлүкчү билгени ол-дур.

Каксы чугаалап каайн Пальмбах башкы «Үжүк дүрүмүн» тывалап башкылап турду. Бобкова башкы «Чогаал теориязын» орустап башкылаарга, Леонид Чадамба хелеметилеп турду. Хөвеңмей «Солун болгаш ном үндүрериң», Чадамба «Словарь тургузарын», Саган-оол «Даштыкы чурттарны» башкылап турдулар. Пюрбю «Шүлүк тургузуун» башкылап турду. Чүү-даа канчаар, бистиң бижигилээн чогаалдарывысты Пюрбю сайгара бээрге, кижиниң кулактары изиннээр, дери төктүр болгаш дүргүннамсаазы келир чүве чораан. Алдын уургайында Сагаан-оолдуң чоруткулаан шүлүктерин Пюрбю биске номчуп бергеш база сайгарып турду. Ам мининп тур мен. Көдээ черлерден бистиң чоруткулаан бирде дуссуг, бирде сүтүг чогаалдарывысты шуптурып Пюрбю номчаан турган, бистиң келир үеде кымнар апаарывысты ынчан-на бүдүү билгеш, төп Кызылдыва чалап келдирткен өгбевис-тир. 1944 чылдың чазынында-ла Сергей Пюрбю Виктор Сагаан-оолдуң шүлүкчү салымын өттүр билген дээрзин «Кыңгыргай» база катап хереченлеп туру.

Виктор Сагаан-оолду төөгүлүг үениң шүлүкчүзү деп болур. «Ажыл болгаш үем» деп шүлүглелинде дайын үезинде алдын уургайының ажылчыларының чер иштинден эртинени тып ап турар берге үүлезин кыска болгаш тода көргүскен:

Алдын тывар кижи черинің
Хаязыңга чедир казар.
Ажыг дерин хөй-ле төгер —
Хаажы херек, бар-чок-даа боор. (96 арында).

Чалыы шаанда Виктор Сагаан-оол черниң ханызындан күрүнеге алдын тып берип турган болза, бежен беш чыл дургузунда бижип келгилээн шүлүктериниң үтүп-дөзүп амыдыралдың улуг дыдыңы дазылдарындан тып алган, ынчангаш оларның утказы ханы, сөзү сөскүр, маракка көстүп келир чурумалдыг, кулакка дыңналып келир онзагай үнүүр, чүректи изиннедиптер отчугаштыг.

Эртенинде Демир дарга шуптувусту
Экилежиң, эндек уткул, хүлээп алды. (98 арында).

Тываның төөгүзүн өөренээн кижи бо одуругларны номчуурга, хоозун бодалдан тывылган дарга боор болур. Ол үеним байдалы-биле холбаштыр алыр болза, Оки Демир-оол дээди эртемниг болгаш баштайгы даг инженери, ук шүлүглелдиң бир чымчак сеткилдиг болгаш угаангыр маадыры болур.

Виктор Сагаан-оол чүгле эге-чала школаның дооскан, төрүмелиңден шүлүк бижиир салымныг болган, алдынчылар аразынга чурттап, ажылдап чорааш, бодунуң сүүнүн илереткени бо:

Ажыл дээрге — наймыраалдыр,
ынакшылдыр. (102 арында).

Бойдус — шүлүкчүнүң башкызы боор турар, чер кырында чурттап турар дириг амытаннарның алдеп-зоин ажыы-чаңын көргеш, чүү кылырын Виктор Сагаан-оол шилип алган:

Адыг дүне чудуктарны аңдарып каан...
Үүреерти түлээн сырбык шеттер бөштаан,
Үзүк-бөөлүк кымыскаяктар өргээ тиижен,
Алды буттуг эзремчигей четки аргаан. (16 арында).

Бойдуста туруп турар бо бүгү диириг амытаннарның чүү-чүү кылып турарын хайгаарап орташ, Виктор Сагаан-оол шүлүктерин чугааткылаан, ынчангаш оон шүлүктери Тываның дагларындан, хемнериңден уктальп достелген. Кара далай эриинге безин турган. Виктор Сагаан-оол бойдус биле тудуш чоруурун илередир:

Кааа-даа бол, шүлүүм биижий бээрзиге,
Хамык бойдус меня деткиир, сумечиг боор. (21 арында).

Шүлүк, шүлүкчү база бойдус өскүктүң үш дажы дег апарган.

Мээн үемнің чогаалчылары тоолдарны чыыр туржук, боттары база тоолчулар чораан. Салчак Тамба, Олег Суваклит янзы-бүрү уткалыг тоолдарны чеченчидип шүлүктээнер, чоннуң чогаалдарын бижимел чогаалга чедишкиниг хуулдуруп шыдаанар. Бистиң шаанда өскен шүлүкчүлер Экер-оол Кечил-оол, Салчак Монгурга олар чоннуң тоолдарын кандыг-даа назынның ыңнилери номчуурга тааланчыг, солун болгаш билдингир кылдыр шүлүктеп бижигилээн. Виктор Сагаан-оол «Кыңгыргай» деп номунда «Орназа орназа, омаа-хоя» деп тоолду шүлүктээни чараш, чаптанчыг болгаш билдингир. Ол тоолдуң утказын бала катап сактып көрөөл. Эштип билбес бай хайыраатызы сугга дүже бөөрге, аңнап чораан чалчазы тып аар. Амызын алган чалчазын демги бай хайыраты «Аът бажы дег алдын-биле шаанаан». Оон ам ол сиилеп чалча алдынны аътка, аътты шарыга, шарыны иртке, иртти хунага, хунаны инеге орнаар. Эң сөөлүнде демги чалча пактап алган инезин ышкынганын кадайынга чугаалааныы Виктор Сагаан-оол мынчаар [illegible]:

Думчуумче хайлыг хүлчүк кирер орта,
Тура дүшкеш, азыра кааптарымга,
Пактап чораан инем уштуруп чаштааш,
Барган черн билдинмейн чиде берди. (107 арында).

Улуг чогаалчы Александр Сергеевич Пушкин орус улустуң тоолдарын шүлүктеп турда, тыва чогаалчылар чоонган деп. Мээн саналым кыска болгаш дорт. Тыва шүлүкчүлериниң шүлүктээн тоолдарын бир улуг ном кылдыр саадатпайн парладыр, ол дээрге улуг кижилерге болгаш бичии чаштарга магалыг белек. Шүлүктээн тоолдар номун үндүреринге чарыгдаар акшаны Тыва чуртунда бир бай совхоз азы бүдүрүлге чери тып шыдаар дээрзинге шуут бүзүрээр мен.

«Салыптып көр» деп шүлүкте философтуг ханы утка бар. Демир ханаларлыг казанак иштинде шыжылаан кушкаштың үнүн дыңкааш, Виктор Сагаан-оол кижиниң боландырыптар одуругларны бижээн:

Уя тудуп чуургалазын,
Хостут, тайбың чурттап чорзун.
Уран ырын ырлап чорзун,
Хоругдалдан салыптып көр. (85 арында).

Чер кырынга төөттүүгеен диириг амытан бүрүү хостуг, тодуг, хөглүг чурттаарын күзеп чоруур, ынчаарга бодунуң чурттаалгазын кара-бажыңга эрттирериг кымдаа күзевес болгай. Демир казанак иштинде чырык хүнүү, карашты дүнү эрттирип орар хөөкүй кушкашты шүлүктээн одуругларны номчааш, кара-бажыңда олурар аныяктарны кижи сеткилди көргеп келир. Бо шүлүк кижилерни оваарын чурттаарын, оор-суг кылбазын, олумчидим үндүрбезин баш бүрүнгаар сагындырып турар.

Шүлүкчүнүң чүрээнде ынакшылдың одуу хып [illegible]:

Чалыы шаамда чайын көрген чечектерим
Сагыжымга кыжын безин чуруттунар;
Шала көрүк, хүлүмзүрээн чараш шырай
Шак-ла ында болчаан маган орган-даа дег. (49 арында).

«Кыңгыргайны» катап номчумар, шүлүкчү-биле катап ужурашканынар ол болур. Виктор Сагаан-оолдуң шүлүктери тыва чечен чогаалдың улам баяанын, шапкын хөгжөнин база тыва дылдың чаражын бадыткап турар.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

* Сагаан-оол В. Б. «Кыңгыргай». Шүлүглелдер. Редактор А. У. Күжүгет. Тываның ном үндүрер чери. — 1991 чыл.

БЕРГЕ ААРЫГ КЕЛБЕЗИН

Шаг-шаанда тывалар чүгле боттары чурттап чоруур үеде шөөр аарыглар хамаанчок, быт-курт, клоп, таракан деп чүвени безин танывас чораан. Ам бо шагда ол үен-даян чүведен эрткеш, СПИД деп коргунчуг аарыгдан аарый берип болурунуң аныылы бистиң мурнувуста туруп келген. Оны чөөрбиги чүс чылдың эң коргунчуг хамчык аарыы деп санап турар. Ынчангаш чоокта чаа СПИД-ке удур Тыва республика фондузу тургустунган. Оон тургузукчу конференциязынга чораан, СПИД-ти баш удур болдурбазының республика төвүнүң кол эмчизи А. М. Ламажааның илеткелин дыңнадым. Ам оон чамдык сан-чурагайларны, фактыларны маңаа киирейн.

— СПИД деп чогум чүл? Ол дээрге организмнин камгаланыр күштерни суларадыр халдавырлыг аар аарыг, оон инфекциязы 2 түүл орук биле халдап тараар: 1) эр-херээжен чорук үезинде — бо таварылгада халдавырлыг шөөр аарыг болур. 2) хан дамчыштыр (хирлиг шприц биле сыкыртканда) — ынчан халдавырлыг аарыг болур.

— 4 чыл мурнунда ССРЭ-де СПИД-биле аараалыының ийи чаңгыс таварылга ыныр дугайында чугаалап турган болза, ам ол үе иштинде 619 кижи аараан, оларның 33-ү өлген.

— Эзилелде ВИЧ-инфекциялыг бичии уругларга халдааны өске кайы-даа чурттан хөй. Бөгүн Россияда оон инфекциязынга таварышканнар 494 (49-у өлген) ол санда бичии уруглар — 265 (35-и чок болган).

— Амгы үеде Сибирьде СПИД вирузунуң 12 таварылгазы бүрүткөөн: Красноярск, Алтай крайларда, Иркутск, Кемерово областарында — 1-1 таварылга. Новосибирск области — 6 (2 кижи чурт иштинден, 4 кижи даштыкыдан келген), Бурятияда — 2 таварылга.

— Бат бурунгаар бодап көөрге 2000 чылга чедир чер бөмбүрээнге СПИД 150 миллион кижиге халдап болур, аарыг улустуң саны 3 катап, оон өлүр улустуң саны 2 катап көвүдээр.

— Күчүлүг-даа дайын чок та СПИД (ВИЧ-инфекция) XXI түс чылдың эгезинге чедир чер бөмбүрээнин чуп такчыларының 1/3 кезиин эмы-тымынган чарып болур.

— СПИД-ти эмнээринин дээштиг эмнери мынчага чедир тывылбаан. Ону эмнээринин эң бергези — оон микробтарының кажан-даа кырыва «аныяа», өскерлиг-чели (хандыг-даа черге чурттай бээри).

— СПИД-ти эмнээриниң өртээ кончуг улуг. Чижээ, ындыг аарыг кижиниң чыттырып эмнээринге АКШ-та ортумаа биле 134 муң доллар, Англияда — 7-ден 20 муң фунт стерлинг чедип турар. Ол дээрге чүгле эмнелелерниң үндүрген чарыгдалыдыр.

— Бир аарыг кижи өлүп каарга база оон иниитилелге ажыктыг бүдүрүлгеге киришпейн баары дээш экономиктиг когарал 30 миллиард доллар чеде бээр.

— А Совет Эвилелинде 1 чылда СПИД аарыг бир кижини эмнээринге 35 муң рубль чарыгдаттынып турар. Ол Америка, Англияның саналгаларынга көөрде, канчаан-даа эвээш. Ынчалза-даа инфекция мынчаар дүргеп неперээр болза, ындында-ла ядыы чуртту шуут хоозурадып болур.

— Тывада СПИД-ке удур ажыл 3 кол угланыышкынныг чоруп турар: 1) районнар аразының диагноз тывар лабораторияларын болгаш тускай албаннарны тургузары. 2) чонну доктаамал хынаары. 3) пропаганда ажылы.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң республикада СПИД-ке удур ажылдар хол дашты-биле кылдынып, кымныңдаа (ылаңгыя дарга-бошкаларның) кичээнгейинге кирбейн турар. Бүгү кичээнгей рынок үезинде канчан диириг артарының айтыгларынче мөөнелген. Эмнелге черлериниң материал-техниктиг хандырылгазы куду, эм-тан, шприцтер, медицина дериглери чедишпес. Хыналда лабораторияларын чүгле Кызылга тудар болза, бензин, транспорт чедишпес бо берге үеде хынаар ханы районнардан канчап эккел алырыл? Бистиң кайы хамаанчок болгаш чүве тоовас чаңчылывыс-биле анализке алгач хан оруккa эккел чыдыра-ла, үрелип каар. Ынчангаш 1992 чылда Чадаана, Ак-Довурак, Самагалдайга районнар аразының лабораторияларын ажыдары чугула.

Даштыкы чурттар үнүп турар улустарны, чурттуң өске хоорайларында өөренип турар студентилерни, ыныйбөөр хөй аргыжып турарларны, шериглерни, хосталгазы кылыттырып, чораанарны, «улчумалдарны» эрхерээжен чорукка кайы хамаанчок улустарны — «айыылдыг бөлүк» деп адап турар. Бо кижилерни калбак хыналдага алыры нарыыдап турар. Боттуг чылдаганнар хөй-даа болза, бодум хуумда эмчилерден харыысалганы дүжүрер хөнүм чок. Шыны-биле чугаалаарга, чамдык таварылгаларда эмчилерниң шүшпеш ажылын болгаш тоомча чок чоруун агартып болбас.

Чуртта СПИД-ке удур демиселдиң ассоциациязы тургустунган, оон тургузукчулары Кадык камгалаал министерствозу, «Медицинская газета», эмчилериниң профвилелиниң ТК-зы, хүрээ-хинт чери болган. Чогаалчылар Ч. Айтматов, Т. Толстая, чуруукчу М. Шемякин ол шимчээшкинни удуртып турар. Б. Ельцин «Исповедь на заданную тему» деп номунуң гонорарын чаңгыс катап эжыглаар шприцтер садып алыры-биле СПИД-ке удур фондуже шилчиткен. КНО-нуң 1987 чылда бир тускай сессиязынга декабрь 1-ни СПИД-биле демиселдиң бүгү делегей хүнү кылдыр доктааткан.

Бистиң республикада СПИД-ке удур шимчээшкинниң тургузукчулары: «Тыва» ансамбли, Улуг-Хем районнуң «Найырал» ассоциациязы (даргазы В. С. Неделин), Тес-Хемниң «Танды сыны» совхозу (директору С. Я. Мөнге) база СПИД-ти болдурбазының республика төвү. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели советшвейцар «ДИАплюс» фирмазын дамчыштыр диагноз тодарадыр даштыкы дериглеги садып алырына 660 муң рубльди берген. Ол аппаратураны конференцияга делгеп каан турду: орну бичии, эптиг, стол кырынга салып алыр. Конференцияга тургузукчуларның бир төлээзи Улуг-Хемден К. Д. Биче-оол организациязының мурнундан чаңгыс катап ажыглаар 400 шприцти эмчилерге белекке берген.

«СПИД-ке удур» деп республика фондузун ажыткаш, анаа ассоциацияны конференцияга тургускан. Ассоциацияның президентизинге эртемден З. К. Кыргысты сонгаан. Бо коргунчуг аарыгны бистиң республикага болдурбазы удуртулганы улуг кичээнгейиниден, чоннуң мээмедерелдиг чоруунган, бүгүнитинин деткимчелиниден хамаарыр.

Надежда ЭРГЕП.

«Байырлалдарда байырланчыг» деп Оидар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ШЫЫРАК АДЫГЖЫЛАР

Боодалгага команда болгаш хууда бирги чер дээш маргылдааны ДОСААФ хооркому биле Тыва Республиканың анчылар болгаш балыкчылар иниитилели организастаан.

Анаа 30 команда киришкен.

Мооң мурнунда үелерде чаңгыс эвес удаа чемпионнап турган Кызылдың электри чылыг четкилериниң адыгжылары П. Попов, П. Терентьев болгаш Н. Емельянова олар ийлыр ужурлуг 300 сандан 288-ти аткаш, тиилээн. Оларның соонда — 279 санныг автоорук техникумунуң командазы. Божудулга бажыныың спортчулары бо удаада үшкү черни ээлээр аргалыг болган.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага 90 адыгжы киришкен. Оларның аразындан эң чедимчелиг болган спортчуну Б. Андросов дээр. Автоорук техникумунуң бо адыгжызы 100-тен 98-ти аткан. Электри четкилериниң адыгжылары П. Терентьев биле П. Попов олар ийги, үшкү черлерни үлешкеннер. Олар түс-түзүнде 97—96 санныг болган.

Эрткен маргылдаага 38 кижи спортчу разрядтарны кууседкен.

Алексей ЕФИМОВ.
ДОСААФ хооркомунуң даргазы.

РЕКЛАМА

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧОННУ АЖЫЛГА ТУРГУЗАРЫНЫҢ ТӨВҮ

«Чонну ажылга тургузарының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр силерге бараан боон, ажылдап турар.

Боттарынар анаа чедип келгеш, профессионал өөредилгеже чорудар бижикти, ажылга тургустунарының талазы-биле сүмелерни, Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериндe болгаш организацияларында хостуг албан-дужаалдар база ажылдаар черлер дугайында медээлерни ап болур силер.

Бүдүрүлгени, албан черин, организацияны дүжүрери-биле ажылдакчылар санын азы штадын кызырары-биле холбаштыр силерни ажылдан хостаар дей берген болза, күш-ажыл керээзин күш чок болдурганының соонда 10 хонук хуусаада Кызылдың чонну ажылга тургузар албанынга чедип келиңер.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧОННУ АЖЫЛГА ТУРГУЗАРЫНЫҢ ТӨВҮНГЕ ЧОГУУР ҮЕЗИНДЕ ЧЕДИП КЕЛИРИ — СИЛЕРГЕ ТААРЖЫР АЖЫЛДЫ ТЫП БЭЭРИНИҢ БИР МАГАДЫЛАЛЫ.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Ажылчын кадрлар-биле, специалистер-биле четчеленирингe төлевир чок ачы-дузаны чедирип турар бис. Силерниң бүдүрүлгенерге хереклиг ажылчын кадрларны эде белеткеп, өөредип берип, ажылдан хостаан ажылдакчыларны өске ажылга киирерингe дузалап болур бис. Ону кылырда дараазында чүүлдерни чогуур үезинде киирери эргежок чугула:

1. Ажылдакчылар хереглеттиниң турарының дугайында медээлер (№ 1—ТН деп чаңгыс аай майыкты ай санында 25-тин хүнүнге чедир бээр).

2. Ажылдан хостаан болгаш чаа ажылга тургузары негеттиниң турар ажылдакчылар дугайында медээлер (№ 2—ТН майык өзугаар ажылдан хостаарынга чедир ийи ай бурунгаар).

КӨӨР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34-2, телефоннары 3-27-88, 3-23-14. Ажылдаар шактары: 8.00 шактан 17.00 шакка чедир, дүштеки чапсары 12.00 шактан 13.00 шакка чедир.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.05 Г. Телеман. Концерт. 10.25 Хоккей. 11.05 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 12.00 ТМА. 12.20 Мультфильм. 12.25—12.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

13.55 «Биржалардан медээлер». 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 Садыг одуруу. Коммерция медээчизи. 15.15 «Николай Озеровтуң аалчылары». 15.45 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги фильм. 17.05 Мультфильм. 17.15 Чемпионнар-биле кады. 17.30 Уругларның музыка клуву. 18.15 Сонуургактарга. 18.30 ТМА. 18.45 Поэзия минуталары. 18.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 «Ринг-бенди». Европа чемпионады. 20.00 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Театрга уруглашылгалар». ТТ-ниң фондузундан. 23.15 ТМА. 23.30 Фильм-фантазия. 00.50 Музыканың келир үеи. 01.20 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 19-ку дамчыдылга. 01.45 — 03.10 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги фильм.

ИЯИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.45 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.15 «ТелеЭКО». Журнал. 9.45 Авторлар программалары. 10.50 Мультфильм. 11.00 «Ажыы чок үүл».

ТТ дамчыдылгалары

12.45 «Хамнаарактар». Уран-чечен телефильм. 14.00 Орус оркестр концерти. 14.55—15.25 Ритмниг гимнастика.

• • •

17.15 Камерлиг орус хор. 17.35 «ТелеЭКО». Журнал.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Айтыыглар болгаш харылар. 18.35 «Эки-вер!». Информастыг программа. 19.05 Медээлер. 19.15 «Сыммарлашкан аныяк чуруукчулар». Республиканың чуруула школазындан репортаж. 19.45 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуцар, чаштар!». 20.35 Коммерция тускай медээчизи. 20.45 Барымдаалыг фильм. 21.35 В. Леонтьевтиң концертинде. 22.00. Конкурстуг программа. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.50 «Октябрь» журнал-биле таныштырылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 «Аян-чорукчулар клуву». 19.15 — 19.55 Телеопчулал.

КРАСНОЯРСКИНИҢ КҮРҮНЕНИҢ АГРАР УНИВЕРСИТЕДИНИҢ КЫЗЫЛДА ФИЛИАЛЫ

1992-1993 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженер факультеттериниң бот-өөредилгелиг салбырынга студентилер хүлээп алырын чарлап тур. Билдириишкиннерни 1991 чылдың ноябрь 15-тен 1992 чылдың январь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Агрономия болгаш зооинженер факультеттеринге кирерлер химияга, биологияга (аас-биле), орус дыл база литературага азы тыва дыл база литературага (бижимел-биле) киреринің экзаменнерин дужаар.

Филиалдың директорунуң адынга шилип алган мергежилин айыткан билдириишкининге ортумак эртемниниң дугайында документизи (хоолгазын), күш-ажыл дептериниң хоолгазын, эмчи шынзылгазын (У-086 майык) кожар. Университеттің филиалынга келгеш, паспортун болгаш шериг биледин боду көргүзер.

Көөр адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5; телефоннары 3-14-18, 3-29-36.

Ажаалда банкызының Барыын-Хемчик райсында № 7549 салбырындан Эрес-оол Көкейевич Сарыгларның туда акша-биле садып алганы 1990 чылдың хуу чок тускай соруулгалыг чээлинин 10000 рубль үнелиг, «Москвич-2141» машина алырынга облигациязын күш чок деп санаар.

Шекпээр ортумак школазының 50 чылынга турас-каткан байырлал ноябрь 23-те 10 шакта эгелээр. Школаның доозукчуларын, аңаа ажылдап чораан башкыларны болгаш ажылдакчыларны чалап тур.

Школаның администрациязы.

КИНО

НОЯБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Нью-Йорк, 4 утра» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Отряд ниндзя» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: К клуб «Сказка», «Огонь, вода и медные трубы» 10.40, 14.00, «Морские рассказы» 9.00, 12.30, «Стервятники на дорогах» (2 сериялыг) 14.20, 17.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Я объявляю вам войну» 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Эльвира — властительница тьмы» 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети Министрлер Чөвүлели «Шын» солунның редакция коллективи

РЕДАКТОРНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ Д. И. ЧЫЛЫМ.

Редакцияның телефоннары: Редактор — 3-43-34; приемная — 3-34-26; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалы секретарь 3-34-92; оралакчылары — 3-45-83;

КИЛДИСТЕР: экономика килдистери: үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; социал айтыыглар — 3-34-57; культура болгаш улус өөредилге 3-39-15; улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98; иниитилел политиктиг — 3-36-25; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-33; чугаа — 3-39-03; очулга — 3-31-93; көөрешөөлер — 3-34-19; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргында — 2-32-75

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садылыны өскертериниң талазы-биле күрүше комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 979.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнелеттинген

№ 191 (14691) 1991 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 13, СРЕДА ● Садар өртээ 20 көп.

КӨДЭЭНИҢ СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Бистиң кайда-чүде ырак, кижи четпес, тайга-сыннар ажылдыр чыдар Мөңгүн-Тайга деп чугаалап турарывыс район оожум-даа болза, сөөлгү үеде шыырак сайзырап орар өдеп чугаалап болур. Бети дизе, үжен чыл бурунгаар алыр болза, ук районнуң төвү Мугур-Аксы суур каш-ла бажыңныг улуг эвес сууржугаш турган болгай. Бо үе дургузунда Мугур-Аксыны барбаан кижи болза, оны ам танывас деп чугаалап болур. Чүге дизе район төвү кудуку суурга турганындан ам үстүкү суурже чоорту шилчип келген. Чээрби чыл бурунгаар суурнуң бажыңга турган метеостанция безин ам ооц дал ортузунда келген. Чадаг кижи белен четпес турган Көжээлиг-Ховуну делгем өрээлдерлиг, чырык, чылыг бажыңнар ээлепкен. 1968 чылда чаа ортумак школаны ажыткан. Ону сөөлгү чылдарда улгаттырган. Ында ам Мөңгүн-Тайганың сарлыкчыларының, хойжуларының, Тоолайлыгның малчыннарының ажы-төлү өреним турар. Район төвүнде 140 орунлуг уруглар садигни ажыглалга кирип турар. Эмнелге четкизиниң материалдыг баазазы улгаткан, дээди эртемниг эмчилер, специалистер чыл бүрүде немежип турар. Чоннуң амыдырал байдалдарын экижидер сорулга-биле амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелин, садыг четкилерин, харылзаа белдирин сөөлгү үеде улгаттырып туткан.

ЧУРУКТАРДА: Мугур-Аксы суурнуң чаа микрорайонунуң бир кудумчузунда; «Хүнчүгеш» садикте; сентелге-тудут участогунда Г. И. Буяндының бригадазының кежигүннери.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

БАЗА КАТАП ИВИЖИЛЕР ДУГАЙЫНДА

Бо чылдың октябрь 18-те «Шын» солунга ындыг аттыг материал үнгеп. Ооц автору» Делгер-оол Ооржак Тожунуц ивижилериниге совхозтарның мал эмчилери, удуртукчулары четпейн, оларның амыдырал-чуртталгазының байдалынче сагыш салбайн келген, ивижилер аъш-чембиле багай хандыртынып, далганны одагта хөөп чип турарлар деп бижээн. Далганны одагта хөөп чип турарын авторга хоочун ивижи Х. Ч. Сенгижик чугаалаан.

Ук үүлге хаваарыштыр чагаалы редакцияже «Май 1» совхозтуц улуг мал эмчизи В. Х. Кыргыс чоруткан. Ол чагаа редакцияга харыы бе азы мал эмчизиниц бодунуц тайылбыры бе дээрзи билдинмес.

В. Х. Кыргыстың чагаазын парладывыс.

«База катап ивижилер дугайында» деп материаада ивижи Хувискаалчы Чымаевич Сенгижиктиц чугаалап турары болза: апрель айдан эгелеп мал эмчилери барбаан, өлген малдар ивижилер мойнунда «астына» берген деп турары шын эвес. Улуг-Даг иви фермазының мал эмчизи Лориса Аковна Бадыжык апрель айдан эгелеп декрет шөлээже үне бээрге, улаштыр Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуц ветеринария салбырын дооскан Галина Хаак-ооловна Шаравин дужаал ёзугаар ажылдап кирген. Чазын хемнерниц суу улгаткаш, озалдап барганы шын. Июнь айның 29-тан бо хүннерге чедир ажылдап турар.

Отчёттарны иви бригадаларының бригадирлери ай санында дужаап турар. Чаңгыс-даа иви ивижилер кырында салдынмаан, ол малдар акт ёзугаар үндүр бижиттинип турар».

БОДУНУҢ СУУРУНГА ӨӨРЕНИРЛЕР

Ырак тайга черде, район төвүнден безин 90 километр ажыг черде, бичии сууржугаш Хүт деп черде, сентябрь 1-ниц хүнү бо чылын шынап-ла өөрүшкүлүг, уттундурбас байырлал болган деп болур. Чүге дизе ында эге школаны ортумак школа кылдыр эде тургузуп ажыткан.

Шаанда чайлаг школазы 1948 чылда аная ажыттынган турган. Быдаргай, кошкун чораан араттарның уруглары үжүк-бижикке өөренип алыры-биле, билиглерниц оруунче шымнып кирипкен. Чайлаг школазы каш-ла чыл иштинде турган, оон хагдынган, араттарның уруглары район төвүнче (барык 100 км.) тараткан болуп турар, колдуунда Тарлаг школазынга барганнар. Сөөлүредир Туранның № 2 школазынга үстүкү класстарны доосканнар. Ынчаарда орук-чирик, машина-техника бар эвес, аъттар-биле ушкаштыг, улуглары бичиилерин ушкарып алыр турган. Узун, ийи дугаар улдунда шанактыг аъттарлыг чаныптар мындыт. Кажан араттар колхозтажыышкынче киргенде, «оларның уруг-дарыы ам чеже-ле чедир ынчап, мынчап чоруурул?» деп айтырыг оларның мурнунга тургустунуп турган. Ынчангаш кожазы Севиден аъттар-биле төрепчилеп турган, школаның тудуг ыяжын сөөрткен. 1956 чылдың кыжында соортуп белеткеп алгаш, чазын тудуп эгелей берген, күзүн, сентябрь 1-ниц хүнүнде, ону ажыглалга киирип, бирги классчыларны школазынче киирген. Ол үеде колхозчулар ажыл-агыйын үүлге шефтээшкин-биле организастап турган. Ынчалдыр Хүт эге школазы ажыттынган. Чылдар эртип, уруг-дарыг өзүп, школаның шөлү тарлап, бичии болуп, үениц негелдезинге дүүшпестээн. Үүлге эге класстарны аная өөреткеш, дараазында класстарны район төвүнге өөреннри-биле чорудуп турган, уруг-дарыг ада-иезинден хоорук, школа-интернатка өөренири чугаажок берге. Район даргаларының мурнунга, черле ынчаш суурга болур хурал-суглааларга, сессияларга школа айтырыы чидин-биле тургустунуп турган. Ынчалзажок каш чылдар иштинде ол айтырыг шиитпирлеттинмейн келген. Ам харын бо өөреднлге чылында эге школаны ортумак школа кылдыр ажыткан. Хүт школазы ам ортумак болуп, башкылар болгаш өөренникчилер боттарының улуг оруунче—билигже шымнып кирипкеннер. Школаның материал-техниктиг баазазы амдыызында кошкак, ада-ие, суурнуц чурттакчылары аная дуза кадарын аазаннар. Школаның фондузунга акша-хереңгини чыылганнар салган. «Кызыл тараачын» совхозтуц дирекциязы шоолуг кичээнгей салбаанын чугаалаксап тур мен.

Бо күзүн школны ажыдып турда, солун-даа, өөрүнчүг-даа хүн болган. Аная сөс алганнар экиния күзеп, эки өөредилгени, быжыг сагылга-чурумну күзеп, школазын камнаарын чагып, байыр чедирген. Байыр үезинде школаның даштын, иштин каастап, шимеп каан, ындазында көрүштүү аажок. Суурнуц чурттакчы чону, херээженнер чөвүлели аъш-чемниц делгелгезин аная организастаан, үүү чок дээр: далгандан кылган аъш-чем, оран-тавдының кат-чимизи, тоорук дээш... Спортчу маргылдаалар-биле байырлал доозулган.

Чаа өөредилге чылына белеткел, эгезинде ындыг болбайн канчаар, шоолуг эвес-даа бол, четпестерни удур чайладыр хемчеглер алдынып турар.

Лидия ОРТ-ООЛ.
Библиотекарь.
Бии-Хем район.

РСФСР-НИҢ ДӘӘДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

МОСКВА, ноябрь 11. (СӘТА-ның парламент корр. Галина Винницкая). РСФСР-ниц Дәәди Совединиц сессиязы «Чечен-Ингуш Республикага онза байдалды киирер дугайында» РСФСР-ниц Президентизиниц 1991 чылдың ноябрь 7-де Чарлыының дугайында доктаалды хүлээп алган. Чечен-Ингуш Республикада чөрүлдээни политиктиг аргалар-биле шиитпирлээр талазы-биле хөделиишкиннерге Дәәди Советтиц Президиумунуц болгаш РСФСР-ниц Президентизиниц ап чорудуп турган хемчеглерин РСФСР-ниц Дәәди Соведи чүүлдүт деп хүлээп көргеи. Тургустунган байдалдарда Россияның Президентизиниц Чарлыын бадылаары болдунмас деп Дәәди Совет санаан. Тургустунуп келген кризисти онза хемчеглер-биле эвес, а политиктиг аргалар-биле тааарыштыр шиитпирлээрин уламчылаары эргежок чугула. РСФСР-ниц Президентизи, РСФСР-ниц Дәәди Совединиц палаталары, комитеттери, комиссиялары, Президиуму Россия Федерациязында политиктиг байдалды быжыглап турумчударының, оон девискээриниц будунбүрүн чоруун хандырарының, күрүне тургузуун болгаш ында чурттап турар бүгү улустарның амыдыралчы арге-ажыктарын камгалаарының, РСФСР-де федеративтиг харылзааларны тааарыштыр шиитпирлээриниц талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыры эргежок чугула. Чечен-Ингуш Республикада чөрүлдээни политиктиг аргалар-биле шиитпирлээри-биле ында политиктиг бүгү күштер-биле чугаалажыышкыннар эрттирер РСФСР-ниц делегациязын тургузарын, ол делегациялың мандадын РСФСР-ниц Дәәди Соведи бадыткап бээрин шиитпирлээн.

Чечен-Ингуш Республикаже киреринiц база оон үнериниц онза чурумун тургузуп, боо-моңгу киирерин болдурбас дугайында эдилгени база немей хүлээп алган.

«ДЕМРОССИЯНЫҢ» СЪЕЗДИЗИ

МОСКВА, ноябрь 11. (СӘТА-ның тайылбырлакчызы Людмила Александрова). «Демократтыг Россия» шимчээшкин — РСФСР-ниц Президентизиниц политиктиг кол даянгыызы — Борис Ельцинниц реформадар политиказын деткиринге белси, ынчалзажок ол Россияның удуртулгазын оон санал-оналдарын барымдаалап көөрүнче кыйгырган. Ол шимчээшкинниц найысылаалдың «Октябрь» киноконцерт залынга ноябрь 9-10-да эрткен ийиги съездизиниц политиктиг түүнели ындыг.

Съездиниц кол сорулгаларының бирээзи болза чаа байдалдарда оон тактиказын болгаш стратегиязын тодарадыры турган. Август сүлчээзинге чедир «Демократтыг Россияның» кол сорулгазы болза СЭКП-биле демисел бооп келген. Ам эрге-чагыргада демократтыг күштер киргенде чаа политиктиг шугумну ажылдап кылыры эргежок чугула апарган. «Байдал нарын: бисти башкарыкчы күш деп канчап-даа чугаалап болбас, ынчалзажок бис оппозицияда (удур туруштуг) күш эвес бис, бис Россияның Президентизин деткип турар бис» — деп, съездиниц делегады, РСФСР-ниц улус депутады Анатолий Медведев демдеглээн.

Байдал боттандырып чорудуп турар реформаларны маргыш чок деткирин эвес, а шугумчүлээр, альтернативтиг саналдарны киирер ындыг туруштуг негеп турар деп, резолюцияларның бирээзинде айыткан. «Демроссия» шимчээшкиниц төлээлекчилериниц РСФСР-ниц Президентизи-биле доктаамал консультацияларының чурумун ажылдап кылган.

Съезд шимчээшкиниц чарлырының эгезинин дувренчиг айыылын илереткен. Россияның демократтыг партиязын, Российжи христиан-демократтыг шимчээшкинни база Хосталганын улусчу партиязын каттыштырып турар «Чоннуң чөпшээрежилгези» блоктуц төлээлекчилери съездиниц каапкаш чоруур дугаиын шиитпирин, «Демроссияга» удурланыштыр боттарының каттыжыышкынын — «Россияның демократтыг күштерининц коалициязын» тургудар күзелдинин чарлаан. Оон чылдагааны хүлээп ап турган Уставтың бир пунктузу болган. Ынчалзажок хаанааракчыларның демдеглеп турары-биле, кол чылдагаан болза, тус-тус партиялардың баштынарының хуулда үзел-чүткүлдери бооп турар. Николай Травкиниц партиязының болгаш оон эвилекчилериниц . «Демократтыг Россияның» удуртукчулары-биле чөрүлдээлери ам ажык чарлыышкынче киргени ол чалаас. Ол дээрге ангы-ангы политиктиг күштерниц чоорту ангыланып башкаланырының албан таваржыры үүл-дур. Ынчалзажок партиялар аразында чөрүлдээлериниц чидигленири демократтыг лагерьниц кошкаарынга чедирип болур. Ынчаарга амгы үеде Б. Ельцинни деткип турар демократтыг күштерге ылапла каттыжыышкын херек.

ТУРАЗЫНДА БАРГАН

Бистиц Өвүр район республиканың ыраккы районнарының бирээзи. Ырак районнары бараан-сараан-биле хандырары берге болбайн аан, ону чон билир болгай. Аъш-чем, бараан черле ховартаан чүве-дир, шаандагы үелер дег эвес.

Каш чыл бурунгаар барааннарны далдап алыр турдувус. Чем магазиннеринге кире бээрге, конфеталарны хөй-хой хевирлерин кижи көргеш, кайгап ханмас, бо кажан төнер ирги деп бодаар ышкажыгай, ам кайдал ол? Чаңгыс килограмм хамаанчок, борбак конфета тыппас-тыр.

Ам ортектер дендин улгаткан. Акшаның үнези кудулаан. Компенсацияны алырга-даа үүү боор, 60-90 рубль, үүү-даа немешки болбас, ол үүгле бичии уругнуц платьезинин ортээниц шаа четпес чүве ышкажыл. Ол ындыг-ла-дыр. Бир кончуг берге чүве — бистиц районга чиик ортектиг арага аймаа шуут келбестеди. Ында-хаая келгенде «коммерческий-ле» келген боор чүве-дир. Мындаа чаа гастрономга «коммерческий» кызыл арага келген, өртээ бир шилдиц 30 рубль, ону өлүмчидимге-даа таварышканнар, өске кижилер-даа канчаар боор, кулаан кыскылааш садып алган. Автоцистернада пиво чүдүрүп алгаш келген оолдар 1 литр пивону 6 рубльге саткан. База бир болуушкун: спирттиг кижилер келгеш, 1 шил спиртти 115 рубльге садыглааш барган, ол кижи бистиц Дус-Даг күдээзи, өске сөөк кижи дижип чон чугаалажыр чорду. Бо үстүнде фактылардан көөрге, бистиц Өвүрнуц чонун, ыраккы черде чурттап турар улус оол? Чаңгыс килограмм хамаанчок, борбак конфета тыппас-тыр.

Ам ортектер дендин улгаткан. Акшаның үнези кудулаан. Компенсацияны алырга-даа үүү боор, 60-90 рубль, үүү-даа немешки болбас, ол үүгле бичии уругнуц платьезинин ортээниц шаа четпес чүве ышкажыл. Ол ындыг-ла-дыр. Бир кончуг берге чүве — бистиц районга чиик ортектиг арага аймаа шуут келбестеди. Ында-хаая келгенде «коммерческий-ле» келген боор чүве-дир. Мындаа чаа гастрономга «коммерческий» кызыл арага келген, өртээ бир шилдиц 30 рубль, ону өлүмчидимге-даа таварышканнар, өске кижилер-даа канчаар боор, кулаан кыскылааш садып алган. Автоцистернада пиво чүдүрүп алгаш келген оолдар 1 литр пивону 6 рубльге саткан. База бир болуушкун: спирттиг кижилер келгеш, 1 шил спиртти 115 рубльге садыглааш барган, ол кижи бистиц Дус-Даг күдээзи, өске сөөк кижи дижип чон чугаалажыр чорду. Бо үстүнде фактылардан көөрге, бистиц Өвүрнуц чонун, ыраккы черде чурттап турар улус боорувуска, чижец кижилер чулуп чип туруп берген-дир. Та кандыг янзылыг шак ынчаар күдумчуларда хостуг, кара туразында садыглап турар чүве, оларны кымнар ынчаар хандыргаш, чорудуп турар чүвел, азы бистиц Өвүр райпо баштаар чери ынчаар ыяап-ла «коммерческийни» эккелдирип турар чүве бе? Азы Кызылда Респотребсоюзтан бе, Садыг министерствозундан бе, ону чүге хынавайн турарыл? Чүге хыналданы ылыбастааныл? Рынок дээш-ле аная сылдак хап, чон чүлдүрүп түрүп бээри ол бе?

Намажаан КУУЛАР.
Хандагайты суур.

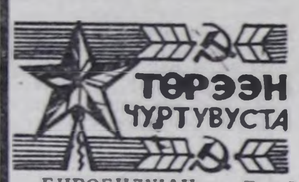

БИРОБИДЖАН. Еврей автономнуг область Биробиджан районуц ажыл-агыйларының малчыннары элээн каш хүнер бурунгаар ажыл соксадыышкынын эгелээрин чарлаан турган. Ынчалзажок ажыл соксадыышкыны малчыннарның боттарынга болгаш бүдүрүлгеге улуг котаралдыг, а маргылдаалыг айтырыгларны өске аргалар-биле шиитпирлеп болурун барымдаалааш, олар ажыл соксадыышкынын кылбаан. Саанчыларның ажыл толевирин өстүрери чедип алдынган.

МАРЫ. «Мир» совхозтуц ажыл-ишчилериниц бажыңнары чиик ортектиг болгаш агаар хирлендирбес одаар чүүлду ап турар. Газ дамчыдар хоолай тудуу ында доозулган болгаш ак-көк отту кедээниц ажылчы кижилери ап эгелээн. Газ дамчыдар хоолай тудуун кылырына 70 миллион рубль чарыгдаттынган.

АРХАНГЕЛЬСК. Испанияның «Фаберсанитас» фирмазы-биле чарган керээни ёзугаар амгы үеде оо-хоорайда чаа заводту дерип эгелээн. Ол бүдүрүлге чери ажыглалга кирген соолунде хөй шприцтерни хоорайның эмнелгелери алыр. Чыл бүрүде чаа завод 50 миллион шприцтерни, 80 миллион инени бүдүрер күчүлүг. Бодунуц баштайгы продукциязын завод он дөрт ай болгаш берип эгелээн.

КЕРЭЭЛЕРГЕ АТ САЛДЫНГАН

Тыва Республиканың делегациязы чоокта чаа Моол Арат Республикаже чораан келген. Ону Тыва Республиканың Дәәди Совединиц Даргазы, Тыва Республиканың болгаш РСФСР-ниц улус депутады К. А. Бичелдей удуртуп чораан.

Делегациялың Моол Арат Республикаже чораан хол сорулгазы — Тыва Республиканың болгаш Моол Арат Республиканың аразынга найыралчы харылзааларны улам ханыладып, сайзырадыры дээш тускай документилерге ат салып, дугуржулга кылыры болуп турар. Ийи чурттуц аразынга керээлерни чарганы дээрге, эрги найыралчы харылзаалардан шуут чаа байдалдарже шилчип киреринiц эге чадазы дээрзин К. А. Бичелдей чугаазынга илергейлээн. Оон түүнелинде Тыва Республика биле Моол Арат Республиканың аразынга кады ажылдажырының чаа-чаа хевирлери тургустунар. Маңаа экономиктиг, культурлуг харылзаалар кол черни эзлээр апаар.

Тыва Республиканың Дәәди Совединиц сессиязынга ук керээлерниц талазы-биле тускай документилерни хүлээп алган турганын К. А. Бичелдей айыткан.

МАР-ның Улан-Батор хоорайга Тыва биле Моолдуц аразынга найыралдың, кады ажылдажылганың харылзааларын улам сайзырадып, чаартыр талазы-биле кандыг керээлерге ат салдынганыл? Ам ону көрүп көрээликер.

Бирээде. Тыва Республика биле МАР-ның аразынга 1992-1993 чылдарда кады ажылдажылга талазы-биле тускай протоколга ат салган.

Ийиде. Тыва Республика биле МАР-ның аразынга экономиктиг, культурлуг болгаш найыралчы харылзааларны улам сайзырадыры, ону чаа деннелге тургузары. Ол дээрге ийи чурттуц аразынга янзы-бүрү барааннарны солчуру, садыглажыры, ийи чурттуц кайы-даа девискээринге демнежип тургаш, улуг-биче бүдүрүлгелерни тудары, улус ажыл-агыйының специалистерин өөредип белеткээри, Тываның болгаш Моолдуц аразынга орук-транспорт харылзаазын тургузары, экологтуг улуг хемчээлдиг чугула айтырыгларны деңге шиитпирлээри болгаш оон-даа өске чүүлдер болуп турар.

Ук керээлерни чарарынга Тыва Республиканың болгаш МАР-ның чазактары бот-идепкейин үндүрген дээрзин айтыры чугула.

Ужуражылганың түүнелинде делегацияның составы аная келгеннерни айтырыгларынга харыылаан.

Моол-тыва экономиктиг харылзаалар, садыглажыышкын кандыг байдалга тургустунарыл деп айтырыга **В. Б. Салчак** баштайгы дээрезинде экономиктиг харылзаалар аймактар, районнар, бүдүрүлгелер деннелинге боттаныр, садыглажыышкын барааннар солчуруну аргазы-биле чоруттунар, экономиктиг харылзааларны болгаш садыглажыышкынны чоорту сайзырадыр, ындыг чорук ийи чурттарда чогумчалыг эвес экономиктиг байдалдын чылдагааны деп харыылаан. Ийи республиканың кызыгаарын каайлы албаныын айтырыгларын база чогумчудар апаар. Хандагайтыга болгаш Цаган-Толагайга хыналда-эрттирилге пунктуларын ажыдарын көрүп турар, каайлы үндүрүүн канчаар тыртып алырын өөренип көөр, баштайгы дээрезинде Тывадан Моолче үндүр сөөртүр барааннарның чопшээрел даныызын тургузар апаар деп ол немээн.

Моол биле Тываның аразынга экономиктиг, садыглажыышкын харылзааларынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш кызар ужурлуг бис, моол-тыва харылзааларны кижилерниц хууда харылзааларынга чедир сайзырадыр бис, ынчалза-даа Тыва Республиканың экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаар бис деп, **К. А. Бичелдей** тодаргайлаан.

Бир эвес Моол биле Тыва бүдүрүлгелерни демнежип тургузар апаар болза, кандыг бүдүрүлгелерни тургузарыл, канчаар тургузарының экономиктиг саналаашкыннарын кылган бүдүрүлгелер бар бе деп айтырыга К. А. Бичелдей экономиктиг саналаашкыннарын кылып каан бүдүрүлге чок, ынчалза-даа ол чугула ажылды албан кылыр апаар бис деп харыылаан. Көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр талазы-биле моолдарның элээн арга-дуржулгазы бар, чижээлээрге, алгы-кеш, дүк болбаазырадыр талазы-биле, хевистер бүдүрүп үндүрүп турар фабриказы бар, ол хевистерни Япония безин садып ап турар, Улаангомга көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр бүдүрүлгенин демнежип тургузары эптиг бооп болур. Завхан аймакка ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгени тургузуп, ону тударынга бистиц тудуг баазазын ажыглап болур деп, ол айтырыга В. Б. Салчак харыылаан.

Моол биле Тыва аразында кызыгаар айтырыгларын чугаалашкан бе деп айтырыга делегация ындыг сорулганы бодунга, салбаан, амгы үеде ол айтырыгны кодурери республикаларның аразында ажыктыг бооп болур, кады ажылдажылга чогумчалыг эвес бооп болур деп, К. А. Бичелдей харыылаан.

Делегацияның кежигүннери ужуражыышкынарга келгеннерниц өске-даа айтырыгларынга харыылаан.

Овурде Солчур малчыннарының одар-белчиирлиг черлериним бирээзи — Шинилиг. Ында «Коммунизмче орук» совхозтуң Кургат-Адырда кыштаанга шала кежээлиптей четтиис. Баштайты хар кыштагны долгаандыр чаанган.

Чоотунга от тиз каан бажыңны эжиндеи чиигежек аныяк кыс уже халыс келгеш, ыттарын хай деп, бистиң бажыңче чалады.

Ында үш иешки малчыннар бар. Иези — Дыртыына Мангыштаевна Куулар. Дөртеи чыл ажыг үеде малчыннаан, 9 уруглуг. Бистиң бажыңче чалап турган аныяк кыстың Чодураа Күдер-ооловна дээр болду. Моон мурнунда иезиге дузалакчы кадарчылаа турган. Чоокта чаа 600 ажыг кыс хураган үүлээн алган. Чодураазы — улуг кадарчы. Аренда керээзи-биле ажылдаан, ам ийи чыл ажа бергеи.

Аалдың база бир кадарчызы Олег Күдер-оолович Куулар. Хой кадарын турган, бир кодан чылгыны база хүлээнип алган. Ынчангаш үш иешки бир-бир кодаанны ажаа турар.

Олег Күдер-оолович ажылдыр кижилериниң бирээзи дээрзин совхозтуң удуртукчулары сеткил ханыышкын-биле чугаалаа турганын сактыр-дыр мен. Иезиниң кыштаа орттеңгеи соонда, ол октаттынган хой кыргымыр черниң эрги мяжыңдан улут кажааны, анаа ийи бажыңны, чуар-бажыңны, еске-даа херек үүлдерин боду тудуп алган. Бо бүгүнүң ортээн совхоз Олегге төлеп бергеи. Бо чылын белеткеи алганы 14 машина суданы, 11 машина ишти сигении кыштаанда эккеп алган. Солчур суурнуң чанында 5 гектар черде арбайны чоокта чаа ажаан алган. Оон сигеи кезер, тараа, сула өстүрер черлери шуупту кажаалаттынган. Бодундан үндүргеи чарыгалдарын чек биле удур төлеп турар. Эртиеи кыжын шаанактыг, чайын төгелиг ажылдап эрттиргеи.

— Ам Бора-Шайда ийи участокта саваттарының бирээзи экээр мен. Мал чеми четчир. 119 чылгыны, 44-ү кулунаар. Чүк машинаның садарын АТБ начальниги аазаан түве. Алыр боор мен. Совхоз шыдаар шаа-биле дузалап тур — деп, ол чугаалаан чорду.

Риктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: малчыннар Чодураа болгаш Олег Куулар. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ПОЛИТИКА ҮҮЛЕ-ИШТЕН ҮНЕР

Көдээ ажыл-агый килдизи

«Шын» солуң республикада ниитилел-политиктиг болуушкуннарны база калбаа-биле чырыдын турар аварган. Чамдык бижикчилер боттарының бижээн үүлдериге «Шын» солуң ниитилел-политиктиг болуушкуннарны чедир чырытпайн турар. Колдуунда оон арыннарыга ажыл-агый дутайында материалдар үүгүн, ажыл-агый солуну аварган деп бодалы илередип турганнар. Оларның бодалдарында чөптүг үүлдер бар-даа боору чадавас, ынчалза-даа оларны-биле чаптаарешпейн барны база болур.

Политика деп чүве кайның тыптын келирил? Кара угаан-биле бодап олурарга, политика дээрге ажыл-агыйдан үмер ышкаш чорду. Чижээлээрге, шаанда мактап, ам бактап турарывыс «эде тургустуруушкун» дижик. Ол бистиң чуртувустуң төөгүзүнге маргылдаалыг политиктиг болуушкун болган. «Эде тургустуруушкунну» чүве өгелзөн бис? Ажыл-иижисти эде тургузуп, амыдырал-чуртталгавыстың байдалын чүгээртедип алыр дээн күзелинистен ол үнгеи. А «партократтар» дижик. Ынар эвес «партократтар» ажыл-агыйны частырыг чок, бедик деңнелдиг организастап, чоонду ашкарып-чемгерип, хевкерин турган, кижилериниң амыдырал хандырылгазын бистиң ам күзеп турарывыс байдалга чедирип каан болза, бөгүн «партократтарны» чүге бактап, оон политиктиг маргылдаа үндүрүп алган турар деп бис.

«Шын», харын, ниитилел-политиктиг солун, ынчалзада оон арыннарыга ажыл-агый дутайында материалдар арбыны-биле парлаттынган, экономиктиг айтырыглар чидин-биле кодуртүгеп турар үжүрлүг деп бодаар мен.

Чоонуң ажыл-иижи-биле «Шында» эн чоок килдис — агроулетүр килдизи. Оны илдиске кээп турар хой саныыт чагаалар, килдистиң почтазы херечилеп турар. Республиканың көдээ ажыл-агыйының айтырыгларын чедиишкиннинг шиитпирлээрге агроулетүр килдизи, оон-биле кады «Шын» солун бодунуң үлүүн кирген деп дидиктинбиле чугаалап болур. Сактып көрээлиивер! «Шын» солунуң агроулетүр килдизинге «Чүсчү малчын», «Үш муңчу саанчы» деп клубтар ажыттынган. Мурнакчы хой-жуларының, саанчыларының дуржулгазын ол клубтарның арыннарынга чырыдын, харын-даа төрүүн 100 хойдан 100 болгаш оон хой хураганнарны алган хойжуларының, бир иментеи чылда 3000 килограмм сүттү саап ап турар саанчыларының ужуражылгаларын организастап турган. Мурнакчы малчыннарының, саанчыларының арга-дуржулгазын, үлегер-чижээн солунга чырытканы ажыл-ишке ажыктыг болган. Бир эвес кызымак ажылдаар болза, бедик көргүзүүлерни чедип ап болур-дур деп, кижилер билген. Оон түңнелинде чүсчү малчыннарның, үш муңчу саанчыларның саны көвүдээн. Номчуучуларының боттарынга билдингир чылдагааннар-биле «Шын» солунуң үндүрүлгеи үзүктелин турганындан «Чүсчү малчын» «Үш муңчу саанчы» клубтуң ажылы солунуң арыннарынга тур када көзүлбейн барган. Солунуң ажылы шуудан, акша-төгерик айтырыглары болур-чогууру-биле шиитпирлеттинге бээрге, чүсчү малчыннар, үш муңчу саанчылар-биле ужуражылышкыннарны организастап, клубтуң ажылын сергедип сорулгалыг бис. Баштайгы дээрегинде оларның арасынга ажыл-иижиниң дутайында чагаалар солчуушкуннарны «Шынның» арыннарынга организастаар бис. Клубтаның ажылын организастаарынга агроулетүр ажылдакчыларының профессиялиинин область көвүдели, оон даргазы турган А. Т. Сотна улут дузаны чедирген. Бо кады ажылдажылга ам-даа уламчылаар боор деп идегеи турар бис.

Солунга көдээ ажыл-агыйда айтырыгларны чырыдарынче республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак еске албан-дужаалдарга ажылдап, агроулетүр дээш дорт харылыг чораан шаанда улут сатышты салып, редакцияга ужуражылышкыннарны эрттирип, көдээ үнерде килдистиң корреспондентилерин ап алыр турган. Ол чаңын бо даргаа ам-даа салбаан. Бо дээрге ажыл-агыйны экижидериге парлалганы ажыглап болурунуң чижээ-дир.

Сөөлүү үеде районнарда АҮК-териниң, Агроулетүр авилелиниң аппарадыында көдээ ажыл-агый специалистериндеи агроулетүрүүн ангы-ангы адырларында ажыл-иш дутайында материалдар, медээлер алыры дыка бергедээн. Оны Агроулетүр авилелиниде, совхозтарда ажыл-агыйның эки эвес байдалы-биле тайылбырлап болур. Агроулетүр авилелиндеи Т. Т. Монгуш, Х. Ш. Монгуш, Х. А. Монгуш дээш каш-ла саныг специалистер редакция-биле харылзажып, материалдарны бижип турар.

Көдээде ажыл-ишти, малчыннарны, тараажыларны амыдырал-чуртталгазының социал айтырыгларын чырыдарынга бистиң хой саныыт көдээ бижикчилеривис дузалажып келгеи. Ол дээрге Улуг-Хемдеи Бичe-оол Монгуш-оол, Барыын-Хемчиктеи Сүрүн Саая, Бай-Тайгадан Доржу Чымба, экономист Сандый Бадаа дээш өскелер-дир. Оларның ат-сывын ам-даа хөөнү адап болур. Бистиң дузалакчыларывыс бижикчилерниң редакцияже чоруткан материалдарындан номчуучулар малчыннарны, тараажыларны канчаар ажылдап, чурттап турарын номчуп ап, республиканда ажыл-иш кандыг байдалдыгыл дээрзиниң ут-шинин билип турарлар.

Дыка хой кижилер ажыл-иижинге, амыдыралынга дузаны көргүзерин дилеп чагааларны чоруткулаан. Сөөлүү айда бесин Бии-Хем районнуң «Саян» совхозтуң хойжу өг-бүлези Зоя биле Ужар-оол Хомушкулардан, Сүт-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозтуң бөлүк малчыннарындан, Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозунуң хойжузу Вера Күжүгеттеи, Тожу районнуң «Май 1» совхозка хойжулаан, чылтычылаан чораан Майдыр Дажы Серееден дээш өскелерден-даа «Шын» солундан дуза дилээн чагаалар келгилээн. Бо дээрге чүгле солунга парлаттынган чагаалар-дыр. Шүтүмчүлелдиг, дуза дилээн чагааларны чамдыкының ажыл-агыйларын удуртукчуларынче чорудун турар бис, «Таптаашкын» үезинде болза «Шынга» парлаттынган азы оон чорутканы чагааларга хамаарыштыр хемчеглерни тус черниң удуртукчулары ап, кижилерге дузалап, ол дутайында солун дамчыштыр чоонга дыннадын турган болза, ам ындыг эвес. Ажыл-агый «демократизаңның» алтааны-биле «Шын» мурнунда ышкаш ындыг дээштиг дузаны кижилерге белеп чедирип албас апарган. Бо дээрге ажыл-агыйга-даа, чоонга-даа чидирит. Ынчалза-даа кижилерге дузалаан дээш ажылдаар, бижиир, чон биле харылзажыр аваар бис. Кайда, кым деп дарга, кайы организация, ажыл-агый ниитке тоомча чок болганын аты сагыш салып турарын чоонга дыннадын кавы бериир, дыргак каразы хире-даа болза, дуза деп санап турар бис.

«Шынның» көдээ ажыл-агый килдизи көдээниң ажыл-ишчилериниң амыдырал чуртталгазы, аргалыг-ла болза, долуулу-биле чырыттынзын, бистиң хөй бүрүзүнде чемгерил, хевкерип чоруур малчыннарны, тараажыларны, көдээниң өске-даа ишчилериниң ажыл-херектериниң дутайында Тыванын чону билген болзун дээш ажылдаар.

Тыва Республиканың улус депутады, «Сүмбер-Уула» колхозтуң даргазы Павел Кара-Сал хөлүн эрттир политиксирек кижилер дээрге-ле ажылчы чоонуң хөй бүрүде кылып турар аар ажылын, амыдыралын билбес кижилер-дир деп сессияларын бирээзинге чугаалаан. Оон бодалы шын. Ажыл-агыйывысты бут кырынга тургузуп, чиир хлевиис өстүрүп, ишер судуус саан ап чадан чыткаш, политика дутайында чеже-даа чаңгылаңдыр алтырарывыска, оон чуртталгавыс тодуг-догаа апарбас.

Ажыл-агыйдан политика үпер. Политиктиг айтырыгларны чедиишкиннинг шиитпирлээр диле, ажыл-агыйны экижидин алыр аваар.

Шаңгыр-оол СУВАН.

«Шын» солунунуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи.

ИДЕГЕЛДИҢ ИЛЧИРБЕЛЕРИ

Каа-Хемнеп каш катап кежиедим дээр. Кешкен сарымда-ла шак бо кыңгырткайны бээр илчирбелер дажыныа дыка-ла таныалым алыр. Сактырыма, ол илчирбелер мени: «Че, дүрген, оруумче далаш, чоруун чогут» деп кыйгырып чытканыг болур. Кажан Каа-Хем кыпкы дозбиле шугланыышкында, рейсов девискээринче орук гутканнар бо черниң эм-не эргим кыйгысы болур илчирбелер дажыны дыннап, оон дагжаарын четтиктейн маган эгелээрер. Хемниң бир чарыындан өскезинче чорук кылган чорукчулар-даа, ажыл-агыйга алыскан илчирдаа, аныяк назынчы кыйгысы-биле шыакшылдын түлеп бүдүргеннер-даа шак бо кайгамчыктыг илчирбелериң кажан кыңгырт кылдыр дагжай бээрин мааш шаг болурлар. Шак ол илчирбелер кыңгырт диже-ле, чофтуку куш дег чалгынналып, балык дег чаңпаланы бергени ол. Ол чүү илчирбелерни?

Делгем төрээн чуртувуста чеже хем чок дээрил, ынчалза-даа оларны аразында Каа-Хемниң бир онзагай чүвеан 125 хире километр черде тос паром кежиглер бар... Аныяк шаанда А. М. Горький аттыг чечен чогаал институдунга өренип турган, ол эм-не интернационалчы. Совет Эвилелиниң барык булун бурузуниеи төлдлер өренип турар өреділге черинде өш-өрүмнеи кайда бичежек хем үүнүп ыма паром кежиг барыл деп айтырын, сурагланыр мен. Харыы чок боор чүве. Оозун бозаарга, чүгле мында, Каа-Хем үүнүп ыма паром кежиглер бар ышканыл. Ол болза, наймысыл-биле орук изин тер Кем-Тей парошудан орт чоктаан Сут-Бажыңын, Бүрен-Хемниң, Конгу-Аксының, Кем-Хаактың, Дерзиг-Аксының, Бүрен-Аксының, Белдейниң болгаш Эржейниң паромнары-дыр.

Паром бүгүүнүн ол-бо чарыктарында ийи-ийи паромну эриктс турузунга кожар дөрт илчирбелер бар. Хем эриктс келириге, паром-есие чарыында болзаа, ыраажы-ла чүвеи ол, ыңдыны эриктс турузундан чештиргеш, орукче чорукчаны демдеглээнин паром кырынга «кыңгырт» кылдыр кээп ужар илчирбелер дажыны-ла болгай. Ол илчирбелер кыңгырт дээн соонда, кежиг холунда деп идегел төрүттүнер. Ынчангаш Каа-Хеммин улуг-бичии чону, оон аалчыларны шак ол идегелдиг илчирбелери-биле бүгү-ле чоруун ыраа хамаарылгалыг кылып алган чоруурун ында.

Удаваас Каа-Хем кежир улут көвүрүг тудуу эгелээр. Ол амгы Кек-Тей паромун солуй турштар. Ынчалзада-даа еске сес паром чонуң оруун, ниитиниң ажыл-агыйын чогутчуп артар. Олар артар болганда, арыг суглуг Каа-Хем үүнүнга идегелдиг илчирбелери хемниң дош үеиниде ангы, бодунуң аллазын моңгежидир ырлап артарлар ышканыл. Чорукчуга чалгын-чаңпа, ажылчынга ажыт-чычаан, ынаккааннга ыры-шуудук болган илчирбелер ырлап-даа чыдарын кижи күзээр. Мен кажан-даа бо идегелдиг илчирбелери, мукгаралдын илчирбелери кылдыр дагжай бээрин күзеес мен. Каа-Хемге коз-ла үүве — кежиг-биле харылзааны быжыг холга алыры. Чазын, күзүн паром ажылынын дош-биле айлашпайн турар аразында хеме харылзаазының чегей тургустуганы-биле чеже озал-ондак болбаспаан. Бегай организастаан паром-кежиг харылзаазы чоонга кайы хире халаалыг ийих. Ам хемни кежир көвүрүг тургустунары чоонга эки белеп-тир. Оон-биле кады ол көвүрүг болгуже, чоонуң амыдыралынга чугула, кижилериниң угаан-медерелиинге бичыг көвүрүгүн тудузар херек. Ол көвүрүг Каа-Хеммин байлак бойдуңнче, ам-меннче, балык-байлаңнче алыскан чиисектерни, чазый-чилбилерни кара чоруунга көвүрүг болбазын дээш, ол көвүрүгеп оор-суктун, кем-херек үүлгедингилериниң, толаачыларның чиик орту эртээнин хөөп демиг амыдны кылыры тус черниң чуртакчыларындан негеттиниг турар. Амдыызында Каа-Хем кежир ырлаа, идегелдиг үеиеи алды ыраажылары — хемниг черниң илчирбелери!

АСТЫҢ ХАЛАК

Каа-Хемге чеде бергеш, картада айтып каан суурларта чурт чуруу билбезиг-биле эвес, аная-ла ук черниң аттарын билбезин-биле азып болур сеи. Мында черлер аттары каш янзы. Чаңгыс черде турар суур, көдээ Совет, совхоз тус-тус аттарлыг суг болгулаар. Сактырта ол черлерге фамилия, ат, адазының адын берип турганзыг. Чижек кылдыр Бүрен-Хем деп атты алдыг. Ол бичежек суурнуң турар черинин төөгүлүг ады. Ол-ла суурну баштайгы кешкуи амыдыралды солуп, маңаа суурнуң амыдыралды өскен салган Зубов деп кешкуи орустуң ады-биле чон Зубовка деп адай берген. Шак ол-ла чаңгыс суурда совхоз база тургустуурган. Оон ады орустап «Вперед», тывалап «Бүрүнгаар». Шак мындыг аттар-биле Каа-Хемде: Кусдустут, Фёдоровка, «Енисей», кожаныда Конгу-Аксы, Боярова, «Ленинчи орук», үстүнде Кек-Хаак, Медведеева, «Улуг Октябрь», оон-даа өрү Бүрен-Аксы, Грязнуха, «Кызыл тук» совхоз, харын мырынай дөртү ады Усть-Бүрен көдээ Совета... дээш-ле баар.

Орус, тыва ийи өреннинчи чораан болза, олар суурнуң адын боттарының-биле ол-ла орус, тываның-биле билирлер, а орус, тыва ажылчыннар болза, совхозун бөлүн боттарының-биле адаарлар. Каа-Хемниң ол-бо чарыында Бүрен деп ат аажок алгаан. Хемниң солагай чарыында Бүрен деп хем бар, оон-на үүгү-ла ыймаан, ында Бүрен-Бай-Хаак деп суур, «Бүрен» совхоз хемниң он чарыының үүнүнда Бүрен-Аксы суур, а Улуг-Хемче кирген үүнүнүң чоогунда Бүрен-Хем суур чыдар. Чогум Бүрен деп сестүн дазылын, үткаанын дорт таймылыраар өнүп чок-даа болза, Каа-Хем салчаңтары Бүрен деп еске ынак чораанны илдеп. Ынчангаш маңаа келген чорукту бир-ле дутаарында каяа чедирин быжыктыр бидип алганы даоре. Оон башка бир Бүренге чедер дээш эскезинге чеде берип болур.

Мындыг таварыга болганы база сакты-дыр мен. Сарыг-Септе (Знаменкага) ажылдай бергеш, тус черлериниң хөй ат-шолаазынга чаа-ла хойтпакталып каапканымда, солун, радио черлериде ажылдап турар эштерим Сарыг-оол, Шаңгыр-оол кожаныста совхоз автобузундан дүшкеш, ужуражы бердилер. «Федоровка автобузунга олурупкаш келдим, Кундустут чедер кижи мен» деп бирзоом бо. Өскези «Енисей» совхозтуң автобузунга чедиртин алдым. Кундустут көдээ Совети кайда үүвел?» деп бо. Эштеримге дилеп чораан Кундустут деп суурнуң, көдээ Советтиң автобузунга олурупкаш келгенин чугаалааш, үжелээ каттырышкан-дыр бис. Каа-Хемде суурнуң черлерде Үжел. Эржей, Сизим, Авыйган, Мерген, Бай-Сөөтпееске, он суурларда 26 ат-шола чурттап, ол черлериниң төөгүлүг аттарын, суурнуң байдалче шилчип турда шолаарын, көдээ Советтериниң, совхозтарының (тыва дылче очулга чокта) таваларында бижиттинген аттарын илередип турар. Ынча ат-шолага маңаа чурт картазы чоокка азып болур ийин харын.

Кижи кара угаан-биле бодап олурарга, ынча хөй ат-шоланың ажык-дуазы-даа чок хире. Анаа-ла чоонга чоок кылдыр чаңгыс ат-биле адап алза, эштиг-даа ышкаш. Чиваа, тываларның Бүрен-Аксы, орустарның Грязнуха суур, көнүтаттарның Усть-Бүрен көдээ Совета дээр, ажылчыннарның орустап «Красное Знамя», тывалап «Кызыл тук» диеринин орнунга, ол черниң төөгүлүг ады Бүрен-Аксы деп өнүтүүнга чаңгыс чингине ат берге, эштиг деп болдуг мен. Ынчаар өске черлериниң аттарын сайгарып көрзе, Каа-Хемге чүгле 16 аттыг 18 суур, тос көдээ Совет, сес совхоз турбас бе. Амдыызында чорукчуга чаңгыс «Каа-Хемге чурт чуруу биилейн эвес, а чер-чурт ады биилейн астың халак».

КАА-ХЕМ БАЖЫНДА

Каа-Хем бажыңче чедиринге дыка-ла ынак мен. Эн ылаңгыя кыпкы үеде оон кыдыны ырак суурларта чедип, ол ыраакы-ла Үжелге чедир хем оруу тутталып ажыттынып, машина оруу турштарга, кыдаа четтиктейн үмер мен. Чүгле маңаа, Каа-Хем бажыңга, сагыныым ажыдып ап, төрээн Тывамның чараш кыжыңга таалалын алзыр мен ийин. Белен-не кижи четпес мында кышын хүн караанга кылаайындыр алдыңналып чыдар ак хар онзагай арыы, терек-кылымы, хоюг-чымчаа-биле ылгалдыг. Езулуг-ла бойдустуң ак харын, маңаа өзулуг-ла тыва черниң кышкы бора-хөкпежин чарашсынып, чаптан көрүп мзга хаар сен.

Черде чыдар хар ышкаш, Сарыг-Септе бора-хөкпеш хоолайлардан үнген хөмүрлаш ыжыңдан бора эвес, а кара-бора апаргаи, а Кызылда кызыт-кызыт бажыңнар балконнарынга кээп хонуптар бора-хөкпештер кандыг ийин, дүктүүр-ле кара чүвелер — хоорайның ыш-бузунуң үүлгедин-ле ыйнаан. Хоорайга төрүттүнген чаштан хар кандыг өөнүг ийик диже, кандыг өөнүг дээр ирги деп бодал-даа башка кирер. Ылап-ла ак хар мында ийин, мында, Каа-Хем бажыңда.

Эртен арте Үжел суурга тура халааш, бичежек кудумчуже үне маанаа келир сен. Хоолайлардан хат аайы-биле чаңгыс углуг хоюг ак-көк ыштар шуужуңнак турар. Ак-көк ыштар! Мында кизгдемирлерде чүгле тайганың курагат дыт-сыразы, саат дайнаан кадайлар дег, дазыртканнар дайнаныл чыдар. Арыг ак хар, кайган хаммас чараш өртемчейниң бора-хөкпежи, чүгле ак-көк өөнүг хоолайлар ыштары... магадап хаммаадым, таалалым, төрээн черим чаражы.

Мында кижилер база бир онзагай. Эн ылаңгыя эр кижилерге дыка-ла сонуургалдыг көөр мен. Арнын бүрүнү-биле сад, сегел салы тудуп чиген улуг-даа, амыыдаа улустуң өстүр-ле чүвеи, мукгаш тайга ортузунда кожа чыдар ийи хөл-ле, арыг көк дарактар, калбак арга ортузундан чара — теп үнүп келген калчаң баштыг тейжиген ышкаш ыырлаа, сыдырык думчуктар, арында оон өске чүве чок, дүк-ле, дүк. Бо черниң кижилериниң эрнинин чүдүктүлери дээр (староверлер). Маңаа келгеш тус черниң турттакчыларының чүдүлгезин сонуургаваас мен. Ол талазы-биле сонуургалым, эртемчидим-даа чок. Аажы-аайы-биле сорулгам — олар-биле достуг ие тып чугаалажып таныжары, сөөлүү мөөгүлер-биле таныштырылга кылыры. Күш четтимзе сөөлүү чогаалдарым сонуургадыры. Тайгажыларга уран үүл көргүзүглери, шүлүктер оныа солун.

Олар солун, сеткүүд номчаан, радио дамчыдыкчыларлыг, хөй нуруузу мотоциклдерлиг, моторлуг хеме, хирээлиглер, а Сизим биле Эржейде сайгылгаанныг, телевизор, кино көрүп олурарлар. «Ye-биле бо черниң чүдүлгези чаартынып, чаагайжып олурар» деп чугаа үнген дестүг. Ажыл-ижиин-тывын, кат-чиниис чыылдазы, ыяш белеткеи, хуу амыдырал. Мында чурттакчылардан магадап хаммас чүвем бар. Бо черлерден оорлаашкын, чогуш-содаа, олурушкун, күштээшкин болган деп медээ дыннап көрбээним болур. Чүдүлгеин чүдүп, ацын аннап, балыын балыктап, кат-чиниин чыып, ыяш ажыл-агыйына киржип чоруур чоонга болгай. Кижи куду көрүп, каразыыр чорук чок, чүдүлээнин ыыданыже хүндүлээр, эдеришпени-биле сеткилиндеи эдержир чаныг улус, бо эргинин чүдүктүлери диижириис улустар аан. Бо кижилериниң амыдырал-чуртталгазы-биле ур-ле тенеп таныжып келгеш, бис тывалар хөлүн эрттир хувиискаалчын, чүдүлгевис үрей шаап, кижилериниң хүндүлел, сагыш-сетиил байлаклыгы, ону үнелээри ышкаш, ыдыктыг эки чаңчылдарывысты амыдыралга арттырып албаанывыс хомуданыг.

Каа-Хем району республиканда ногум-чуруум талазы-биле быжыг район диртин чораан болза, сөөлүү үеде мында оорлаашкын, чогуш-содаа, күштеп-чазарлаашкын, олурушкун өске черлерде ышкаш, чавырылбайн турар апаргаи. Кижилериниң угаан-медерелиндеи эмге чүдүрүп, чаагай чорукту алгаарын, сагыш-сеткил сайыралындан үнелиг мөгүлмөрнин дамырларын күш-биле тура шаап каарга мындыг-дыр, буянныг хөрөктер «булуттуг» хай-халапка алдыптар. Каа-Хем бажыңын үнелиг эм-тан от чыган эгинин чүдүктүлери ышкаш, амыдыралывыстың эмтан ойлы чүдүлге-сүүлүүстү, эртием-каган чаагай чаңчылдарывысты, тыва чонуң ыдыктыг мөгүлерин тып, амыдыралче аа-харысалгалыг чөрүүр ие мелеп.

Каа-оол НАТПИЯ ООЛ.

ЭСКЕРИГЛЕР

Солундан сөс диледим

ПАРЛААРЫН ХОРУВААН БИС

Бо чылдың октябрь 2-де үнген «Шын» солунда А. С. Борбак-ооллуң «Шынны чажырбайн чугаалаза» деп үүлү парлаттынган. Ында автор КАК-тың ажылдакчыларын буруудадып турар. Ужуру чүл дээрге, А. С. Борбак-оол «Элезиннерде бооладашкынар» деп документалдыг тоожуну 30-40 болгаш 50 чылдар эгезинде болган репрессияларта таварышкан кижилерге турасказадып бижип дооскан. Ол номну КАК-тың ажылдакчылары номчаан, эки бижиттинген, бо үеде номчуучуларга кончуг солун болур ном деп үнелеп көргеннер. Ынчалза-даа номда чамдык киргеи фактылар болгаш документилер чонуң хөлөдин, кижилериниң арызынга шаптараазының чорукту тургузуп болур деп караазаннар. Чижээлээрге, тоожуда актыг черге туттуруп хоругдаткан кижилериниң чамдыызы эттеп-соп байысаарынга шыдаштайн, боттарының өчүүтериниг хей черге боттарын болгаш тут-турган эштерин, торелдергүүдерин бурууладып, нүүлдеп турар. Оон ыкай боолап шаанылаанының дутайында акт, байысаалга болгаш нуурээшкиннер дутайында протоколдар хөй-биле номда ажыглаттынган. База ТАР ИХЯ-ның 5 чажыт ажылдакчыларының ат-сывын бижип парлаан турган. Бо бүгү репрессияга таварышкан кижилерниң чырык адынга багай салдар чедирип, оларны торелдериниг хомудалды болгаш бот-беттарының аразынга чорулдаларын тургузуп болур деп боовар бис. Мораль болгаш этика талазы-биле база-ла чегей болгудег.

Эртхен чылдарда солун, сеткүүлге репрессия дутайында хей-хей материалдар үнген. Ында багай чүве чок. Болум база архив материалдарынга даянып алгаш бижип турган мен. Ынчалза-даа бо нарын темага бижиирде, кончуг серемчилелдиг, бодамчалыг болур болза эки. Оон соонда-ла өстеп көөрү чугула. Сөөлүү үеде репрессияларга киржип чораан кижилериниң урут-дарыынга, оларның өг-бүлезиниге, уругларынга олум-чидим-биле кыжаанган ат чок чагаалар кээп турар апаргаи. Ындыг үүлдер алган улустуң репрессияларга кандыгдаа хамаарылга чогу, буруу чогу билдингир.

Бо-ла бүгүнү чугаалажыр дээш КАК-че А. С. Борбак-ооллуң чалаанывыс шын чүве. Бис авторга оон номунда бижиттикген чамдык үүлдерге бодувустуң хамаарылганысты тодазы-биле тайылбырлап чугаалаан бис. Ында айытканы чажыт ажылдакчыларны бистиң улузувус деп агартып камгалаан-даа бис. Оларны репрессияларга киржип турган кижилер-биле денге бурууладып шаап турар бис. Чүгле ханнын репрессияга киржип чораан болгаш таварышып, оон аар хилинчээн чүүлтеп чораан улустуң бо үеде чурттап чоруур уруг-дарының, торел-дергүдүнүң аразынга ханнын чөрүдээ болуп бербезин дээш, оларның арын-нуурун, ат-аттарын, кадыг болгаш амы-тыны дээш автордан ук тоожуга киргеи чамдык үүлдерни эде ноорун, чамдык кижилериниң (оон аразында ТАР ИХЯ-ның 5 агентилериниң) ат, фамилиязын киирбезин дилээн бис. Номну парлаарын хоруваан бис, хоруур аргелис-даа чок.

Ол болган чугааны бистиң хоочун ажылдакчывыс А. С. Борбак-оол солуга шала өскертип, бистиң бурууладып, бодун агарты бижээн хомуданчыг-дыр.

Владимир ТУМЕТЕЙ.
Тыва Республиканың Күрүнеиниң айыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы.

ШКОЛА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

ТӨНЧҮ ЧОК ШУУЖУТ

Ол-бо талаларындан каракөк тайгалар, даглар-биле кажаалганган, кыдыын дуртаар шапкын хем агын бадып чыдар, аай-дедир кудумчулар шөйлүп чоруй баргылаан, оргулаан черде суурну Нарын дээр. Ында кижилер моол аян-биле чугаалажыр. Кырган-даа, чалыы-даа чурттакчылар тыва тоннарлыг, оларны көөрге, эрги тыва улустун овур-хевири көстүп келир. Бичии урутларның ортумак школаже шуужуу, төнчү чок, уланчылыг. Нарын школазында бир өрөөлде музей бар деп сураг дыннаан, аная чеде берген мен.

Музейге Кызылдың башкы институдунун дыл, төөгү факультедин 1966 чылда доскаш, башкы ажылын Нарын суурга эгелээш, 30 чыл дургузунда бичии чаштарны кижизидип, өөредип келген, улус өөредилгезинин тергинни, хоочуну Валентина Күровна Кенден-биле ужуражы бердим. Ол эрит баарлыг, буянныг не, башкы та чеже кижини амыдыралдың оруунче үдеп кагбаан дээр. Чамдык өөренгичилери безин оон-биле эгин кожа базып, кады чаңгыс школада ажылдап турар. Суурнун чонунга, келир үеин өөренгичилериге ажыл-иижинин түннели, тураскаалы кылдыр музей ажыдар бодал шагда аная төрүттүнген. Ынчангаш олбо черлерже чоруп турган, музейге салыр 100 ажыг экспонаттарны чыып алдывыс дээрзин Валентина Күровна чугаа кадында тайылбырлаар чораан.

Ол бичии чурт-шинчилел музейи 1984 чылда бүлүнчүгаш кылдыр дериттинген. Чоокта чаа школа тургустунганындан бээр 50 чыл оон демдеглеп эрттирип турда, ёзулур музей апарган. Ында черле чүү чок дээр, суурнун, школаның, ук черде ажыл-агыының төөгүзү, эрткен үеви, амгы байдалы, арын-шырайы төдү бар. Чоннун шаандакы эдилелдери, эт-херекте-лери шупту делгеттинген. Ылангыя «Төрээн школавыстың төөгүлүг арыннары» деп стендиде школаның эрткен төөгүзүн долузу-биле көргүскен. Кижи оон тай: ыбырлаңчы чокка-ла школаның эткен амыдыралын ханы билип алыр. Суурнун хоочуннары-биле ужурашканым соонда, Нарын школазының төөгүзүн улам ханы билип апкан мен.

Шаанда, Хөндей-Аксы дээр суурга араттар тайгасыннардан аттыг, чадаг ыяш-дашты соөртүп турган, чаңгыс борбак, дөрт өрээл бажыңны тудуп алган. Ынчан Советтер чуртунга Адачурттун Улуг дайыны эгелээн, кадыг-берге баштайгы чыл турган. Тываның бүгү араттары Совет Армияга бүгү тала-биле дузалажыр дээш сеткил-сагышының ханызындан кызыл коштарны Кызылче шүүдүп турган. «Школа», «бажың», «стол», «сандай» деп үвенин танывас араттарның 38 ажы-төлү 1941 чылдың сентябрь бирде сумунун эге школазында эртем-билигже эге оруун эгелээнер. Ынчан ук школаны тудуп кылган тудугу араттар Намдак Барбажык, Чооду Балчын, Самдан Күр, Чооду Ширшин, Данаажап Чыдыгбай ам бистин арада болгулаан ужур-дүрүм чок шаажылал үезинде бажыңнаткаш, 1933 чылда «контр» дээш боолаттырган. Оон ажылын Ланаажап Самданович Кыргыс хүлээп алгаш, 1936 чылга чедир суму даргалааш, өкпе аарааш, өлген болуп турар. Оон соонда, суму даргазынга Максим Бадарчы ажылдап чораан. Амгы үеде Нарын көдээ Советтиң даргазы, Тыва Республиканың улус депутады Даваа-Самбуу Бээжинович Яндак.

Нарынга 1951 чылдың март 23-те «Коммунизмче орук» колхоз тургустунган болгаш баштайгы даргазы Максим Бадарчы болган. 1977 чылда ук колхоз «Нарын» совхоз апарган. Амгы үеде ук ажыл-агыйны Батаа Кунгаа директорлап турар. Бо-ла бүгүнү музейге кире бергеш, оон үнмейн чыда билип алган мен. Школаның чурт-шинчилел музейинин директору Валентина Кенден алыс төөгү башкызы болгаш Нарын суурнун төөгүзүн беш салаазы дег билир кижи болду.

1941 чылда чаңгыс башкылыг, 38 өөренгичилиг турган школада амгы үеде 47 башкы, 524 өөренгичи бар. Өөренгичилер ийи эвлүгде хаара туттуунган. Оларның аразында янзы-бүрү болгумнер, секциялар, факультативтиг кичээлдер ажылдап турар. Дээди эртемниг 30 башкыларның аразында улус өөредилгезинин тергинин 4 башкы бар: Лориса Шойдуп, Валентина Кенден, Саяна Бадаа, Аракчаа Байыр-оол. Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы Бичии-Уруг Очуруоловна Кыргыс эн хүндүлүг башкыларның бирээзи. Дуржулгалыг башкыларның ачызында школада 7 кижи тергинин, 99 кижи эки өөредилгелиг.

Школаның баштайгы хүнүнден бөгүнге чедир 15 директор солушкан. Бөгүнгү директору Сергей Белек-Доржуевич Ендан дээди эртемниг, аныяк башы. Оон школаның дузалал ажылагыйының канчаар чоруп турарын сонуургалым. Ол кысказы-биле мынчаар харыылады:

— Школаның дузалал ажыл-агыйы черле чүгээр ажылдап эгелээн. Бөгүн ында 57 хой, 10 хаван, 30 тоолай, 28 дагаа бар. Оларны школачылар ажаап турар. Өөренгичилер чоорганнарны, фартуктарны даарап, сандайларны чазап кылгаш, садын саарган. Ажаап турар хоюнун дүгүнден бо чылын 1 мун ажыг рубльди школага киргген. Нинтизи-биле 4 мун рубльдиг орулгазын алдывыс. Оон-биле школаның тургустунганындан бээр 50 чыл оон эрттирдивис. Агар санга артык акша турарга черле ажыктыг-дыр. Школага чугула херек апарган үүлдерни садын алыр-дыр бис.

Школаның интернадынга база кирдивис. Коску агитация-биле дерилгези эки, арыг-силиг, чырык чылыг. Орунарны чурумнуг чыскаган болгаш тас кылдыр эдип каан. Интернат эргелекчизи Наталья Ижигин, кижизидикчи башкылар Зоя Бичеоол, Анчымаа Шойжулчап малчыннарның 50 уруг-дарының ак сеткилдиг кижизидип, өөредип турары мактанчыг.

Сарыг оол КУУЛАР.

ОЛАРГА БҮЗҮРЭЭР БИС

Кызыл-Чыраа ортумак школазының башкылар коллективи өзүп олурар салгалды өөредилгеге, ажылышке, спортка, уран үүлге сонуургалдыг, амыдыралга ынак, туруштуг кижилер боор оссун дээш ол талазы-биле болдунар-ла үүлдерни кылып, кызымак ажылдап турарын кады ажылдаан көрдүм. Ынчангаш ындыг боор, школавыста өөредилгеге, ажыл-ишке, спортка үүткүлдүг, сонуургалдыг уругларны, оолдар эвээш эвес. Уран үүлге хандыкшылдыг уругларны көргеш, культура шугумунга чаарби чыл ажылдап келген кижиге, мөзээ, өөрүнчүг боор-дур. Ынды байдал база коллективтиң ол талазы-биле демниг ажылчорудулгазының түннели. Мен бо удаада мааа школада уран үүл ажылын канчаар чорудуп турарын чугаалап көрейн.

Чылдын-на чазын чаңчыл болган көрүлдете киришкениис соонда, районувустун суурларын концерттиг кезээш, кожавыс Эрзин районун суурларына база концерт көргүзери-биле чеде боор мындыг бис. Ынай-боор көрүп турар болганывыста, эки белеткелдиг болбааже хорооок деп үзеви уруглар биллип турар. Бистин өөренгичилериис ам сценаже кандыг-даа сүрээдээшкин чок үүнүп турарлар, сцена культуразын сагыш билир талазы-биле улуг улустан дудак чоктар. Эр-хейлер.

Бо чылын районга ийи удаа көрүлде болган. Оон бирээзин Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан, өскези — тыва улусчу фольклор ансамбльдериниң көрүлдези. «Кайызынга киржир бис?» дишкеш, кайызынга-даа киржип көрээлинер деп дугуруштувус. Көрүлделерге, шынап-ла, кириштивис, нелдирзинге бирги черлерни эдледивис. Концерт программазын кончуг кичээнгейлиг тургузуп турар бис. Ында танцылар, ыры эвээш эвес, дүрген чугаалар, кожамыктар, хамның танцызы база бар, хөөмейсыгыт ансамблиниң, хомусчуларның көргүзүүлерин карукчулар сонуургаар. Онгу класстың өөренгичизи Аас Данзырын - Кызыл хоорайга «Хөөмей-91»-ге киришкеш, лауреат атты чедип алды. Мөнгүн Соян биле Артыш Соян олар база аная эки деп мактаткаш, ортектиг белектер-биле шаннатканнар.

Танцы бөлүүн Чечек Аксоловна Седен улуг өзүл-биле удуртып турар. Сеткилинден бердиниг ажылдаарының үлегерин оон көрүп болур. Танцыларны тургузуп, ону уругларга өөредип турары халас барбаан.

Бо-ла бүгүнү чугаалап олура, школазын дооскуже чедир, кызымак өөредилгезин уран үүлге, спортка сонуургалдыы-биле идепкейлиг холбап келген оолдар, уругларны макаа адап көрейн: Аян Сакпай, Чайнита Шактар, Алена Дондуй, Азиата Седен, Аяна Чыпсынак, Чимис Түмен, Сай-Суу Соян, Радик Мартыгыр болгаш оон-даа өскелер бар-дыр. Бо — уругларның чүгле чамдыктары болдур ийин. «Эр-хейлер!» деп чугаалаксаар бис. Школачар адын сыкпайн чораан силер, уруглар. Олар доозуп үнедаа берген болза, школада оларның дүмималары, салгакчылары база бар. Олар — 7, 5-ки класстарның танцычылары, 2, 7, 10, 11-ги класстарның ыраажылары, хөөмейжилери, хомусчулары. Концерттерге нинтизи-биле 32 өөренгичи доктаамал киржип турар.

Зоя ЧООДУ.

Кызыл-Чыраа ортумак школазында ыры кичээли эрттирип турар культурапы хоорунуу.

Тес-Хем район.

ӨӨРЕДИП, ӨӨРЕНИП-ЛЕ ЧОРУУР

Школачы чылдарым-даа, уруг-дарыг аваазы бо улуг бодум безин, ам-даа башкыларны дыка хүндүлээр мен. Кижиниң башкызы черле уттундурбас боор-дур, чүге ыпдыгыл, ында ужурла бар, оон утказы аажок ханы.

Бистерниң-биле кожа ийги каттта хоочуун башкылар чурттап турар. Сес аал чурттаар улуг бажыңывыста улустуң эн улуу-ла олар. Корода Таржаевич Оюнуун дугайында чугаалаар бодап турарым бо.

Башкы кижи өөренип-ле чоруур болза, башкы болур деп дыннаан мен. Оон башка, хоржок дижип чугаалажыр болгай. Ынчап кедиргеш, мөзээ кожам башкы өөренип-ле чораан болду. Ол дугайын сонуургаашы, айтырып дидимненикен мен. 1948 чылдан бээр башкы мен деп тайылбырлаар чораан. Кызылдың башкы училищезинге өөренип киргеш. Ук училищениң өөредилге эргелекчизи РСФСРнин школазының алдарлыг башкызы Г. В. Корнев ынчан мынча дээр турган-дыр: «Башкы сургуулу болганда, бодун башкы мем деп миннир херек». Чогум-на ол өзүгаар 1948 чылдан бо хүннерге чедир доктаамал башкылап чоруурум ол-дур. Бежем ийн чылда эге класстар башкызының дипломун холга алгаш, Тожунун Тоора-Хемге арифметика башкызының хелемечизи боор ажылдаан. Оон соонда Красноярскиниң башкы институдунун география болгаш биология факультедин дооскан, школаларга ол эртемнерни уругларга өөредип келген. Ол талазы-биле биллип доктаамал бедидип келген.

Корода Таржаевичиниң бижээн үүлдерин республика солунналарының арынналарындан бо-ла номчуур бис, номчукчулар ону сактып келир боор. Ол дөртен алды чылдан бээр «Сылдысчыгаш» солунга бижип эгелээнинде ол хевээр бо хүннерге чедир солуннарның штаттан дашкаар корреспондентизи боор турар. Журналистиканга база өөренип алган. 1962 чылдан бээр Хову-Аксы школазынга биология, география эртемнерин башкылап эгелээн, ынчан комбинаттың тудуу кидим түлүн чоруп турган. Оон амыдышчы кижилериниң дугайын, оон ажыл-агыында тургустунуп келген айтырыгларын солуннарга башкы бижип, чугаалап келген. Ол чылдардан «Аныяк бижиничи» деп бөлгүмүү школаларга организастап, тыва дылды аныяк-өскен утказын дээш ыызып чораан. Чүгле ол-даа эвес, башкының бижээн ажылдары бар деп чүвени база билип алдым. «Тыва кобальт» комбинаттың экономика-географтыг байдалы» деп шинчилел ажылын бижээн. Тываның күүне архивинде ону шыгжаан. «Оюн Күрседи болгаш оон эштериниң дугайында» деп ажылы партия архивинче киргеп.

Өөреннири кажан-даа орай эвес дээри дег, башкы Кызылдың педагогика институдуунче кирип, география факультедин база дооскан. «Тываның девискээрлиг географтыг аттарының словары» болгаш «Географтыг терминнерниң тыва, орус словары» деп шинчилел ажылдарын лап эгелээн. Ынчан комбинаттың тудуу кидим түлүн чоруп турган. Оон амыдышчы кижилериниң дугайын, оон ажыл-агыында тургустунуп келген айтырыгларын солуннарга башкы бижип, чугаалап келген. Ол чылдардан «Аныяк бижиничи» деп бөлгүмүү школаларга организастап, тыва дылды аныяк-өскен утказын дээш ыызып чораан. Чүгле ол-даа эвес, башкының бижээн ажылдары бар деп чүвени база билип алдым. «Тыва кобальт» комбинаттың экономика-географтыг байдалы» деп шинчилел ажылын бижээн. Тываның күүне архивинде ону шыгжаан. «Оюн Күрседи болгаш оон эштериниң дугайында» деп ажылы партия архивинче киргеп.

Өөреннири кажан-даа орай эвес дээри дег, башкы Кызылдың педагогика институдуунче кирип, география факультедин база дооскан. «Тываның девискээрлиг географтыг аттарының словары» болгаш «Географтыг терминнерниң тыва, орус словары» деп шинчилел ажылдарын бижээн, оозун ТДЛТЭШИде шыгжаткан. Башкы бо хүннерде база аная олурбайн турар. «Тываның сонуургаачыг географизи» деп номнун кара бижилгезин дооскаш, ону артемдеп эшөөрүүде номчудуп, арга-сүмезин дыннап, чоокку чылдарда парладып аптар боор мен деп идеген олурар болду. Ортумак школага 35 чыл география башкылаан кижиниң ол талазы-биле арга-дуржулгаазы чугаажок улуг. Ындыг байдал оон бижип турар ажылдарымга идит боор турары билдингир.

Амгы үеде школаларда социал байдалдың педагогиказы тывылган, оон-биле ажылдап турар коллективтер бар. Корода Таржаевич ону дыка сонуургап турар, чаа, дешпилелиг үүлге черле ындыг кижи деп билир бис. Хову-Аксы ортумак школазында оон социал байдалдың башкызы боор ажылдап турары ынчангаш таварылга эвес. Ынчангаш башкывыстың ол ажылынга база чүгле эвилиг хүүлеп, Наталья МАСПЫН-ООЛ.

Хову-Аксы суур.

ЧЕЖЕ ДЕСКИНЕР

Сүт-Хөлден методист башкы А. Ховалыгның школа чөвүлелдериниге хамаарыштыр бодалын «Шыңга» бижээнин номчаан мен. Чаңгыс школага алдан ийи чылдан бээр ажылдап чор мен. Ынча үениң иштинде кижи бодунун коллективин беш салаазы дег билир болу бээр.

1988 өөредилге чылындан бээр школа чөвүлелдери тургустунуп эгелээн. Бистин школавыста (Азас ортумак школазы) ындыг чөвүлелдиг бар-чогу-даа орта биллинмес, тургустунуп эгелээнинден бээр барык үш чыл боолтур. Чөвүлелдиң сорулгазы чогум кандыг боор чүвел даарзын, оон угланчыышкынын, дүрүмнерин башкыларга, ада-нелерге, өөренгичилерге таныштырар ужурлуг болгай. Оларның санал-оналын база дыннаар. Моол мурнунда өөркомнар бот-башкарылгалыг элэзи түннелдиг ажылдап турду. А бо чөвүлел тургустунган-тургустуумаан-даа чүве болза, оон ажылын кым-даа билбес боор-дур. Ол талазы-биле ындыг байдалдыг школа коллективтери база бар боолтчадавас. Ынчангаш аная хамаарыштыр ал-боттуң чамдык бодалдарын маная киирип көрейн. Биске чылдымна директор, өөредилге эргелекчизи, директориун кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы солчур, ынны ажыл-агыйга оон саалдары кандыгыл? Эскерип чоруурга, школаның, ада-иенич, хөй-ниитиниң харылаазы кошкап турар. Эте биле ортумак школаның аразында харылзаа чок. Бо — чүгле чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның чамдыызы-дыр. Чөвүлел тургузарының айтырыын буу-хаа шиитпирлээри черле күзеничиг эвес. Аная белеткел ажылдарын баш удур чорудар, башкылардан, ада-нелерден, өөренгичилерден үш бөлүктү тургузар. Олар хамааржып турары бөлүүнден чөвүлелге кирип болур хире кижилерниң кандидатураларын шилир. Ону анкета аайы-биле-даа болза чорудуп болур. Чөвүлелге кымнар кирерил? Аная эн төлептиг шыныг үүл дээш туржуп билир, шыдаар башкы, адане өөренгичи кирер. Белеткел ажылын дооскаш, конференцияга бадылаашкынны канчаар чорударын боттары шиитпирлеп ап болур.

Методист башкы Ховалыгның бодап турарын чөп деп бодаар мен. Оон даргазы директор болбас ужуруг. Ындыг болур болза, эрги турганывыс ол байдалдан белен үштүмас бис. Ынчап баар чүве болза, хамык айтырыгларны директор чааскаан шиитпирлээр апаар-дыр. Ол — гар чүүктүр.

Амгы байдалдарда чөвүлелдиң шиитпирлээри айтырыглар кайы хөй. Ынчангаш аная арга-дуржулгалыг, аксы ак дээр, караны кара дээр,четпестер-биле эптеш чок, сагыш-сеткили бүгүдеге чаагай кижи — башкы, адане ажылдаар ужурлуг. Бо өөредилге чылында өөренип көрүп, шенелде ылып көрзе деп турар айтырыгларны база-ла чөвүлел шиитпирлээр. Оон-биле кады хөй чылдарның дуржулгазындан көөрге, класс удуртукчуларының ажыл-чорудулгазы чогуур деннелиге четпейн турар болгулаар. Ынчангаш дараазында шенелдеин чөвүлел өөренип көрзе чүл? Бирээде, хостаткан класс удуртукчузун кайы-бир класска томуйлаза (күзели-биле) кандыгыл? Өөренгичилерни оларның сонуургалы-биле янзы-бүрү хевириниң класстарына чаза. Чижээ, ус-шевер ажылынга сонуургалдыг уруглар-дыр. Улустуң ырыларының клазы дээш ышкаан аан. Улустуң ырларын билир башкыга аная сундулуг, сонуургалдыг өөренгичилерни (назы-хар аайы-биле) бүгү класстардан чүге киирип болбас деп? Кайы-даа класска бот-башкарылга черле турар, артар.

Черле ынчаш чаа базыынарны дидими-биле кылып, дилээшкинниг ажылдаар болза эки. Чежеге чедир чаңгыс черге чогумчалыг түннел чок дескинин турар бис.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу район.

РЕДАКЦИЯДАН: Ниитилел амыдыралында бөгүнгү нарын, берге байдалдар, оскерлиишкиннер школаларның эжинн соктаваан турар бе, чок, школа амыдыралында база дээш турар. Ынчалзажок бистин башкыларывыс буянныг ижии — чаштарны ужук-бижикке өөредир, ортумак артемниң билиглери-биле оолдар, уругларны чүгүлээр, амыдыралдың делгем оруунче оларның орукту изеп алырынга дузалаар хөрээн өөредилгениң, башкылаашкынының чаа, ажыктыг арга-хевирлерин ажыглап, ол талазы-биле дилээшкиннерни кылбышаан, ажылын уламчылавышаан. Ол дугайын база рынок харылзааларының үезинде школа амыдыралында кандыг айтырыглар тургустунуп турарын, эки, солун дуржулга дугайын олар солун дамчыштыр чүге чугаалажын болбастарын? Болбайн канчаар, редакцияже бижикер. Школаларда чаа үүлдер, байлак арга-дуржулга эвээш эвес болгай, оон-биле кады өөредилге, кижизидилге ажылдарында сагыш-сеткилден хөлеедип, дүвүрелди болдуруп турар айтырыглар база кайы көвей болгай.

Коллективиивер, кады ажылдап турар эш-өөрүүнер башкылар дугайын коончуг кичээнгейлиг бодап көрүнер даан, ажыл-хөрээнге сагыш-сеткилинден бердингеи, кайы хире кызымак кижилер бардыр. Оларның дугайын, оларның дуржулгазын чоп бижип болбазыл, эжинин дугайында сесту солун арнынга чоп ап болбазыл? Кичээнгейлиг көрүп көрээликер даан, уругларның ыыжыылын, бүзүрелин чаалап алган, алыс шыны, буянныг сеткилге болгаш чараш үүл дээш чүткүлге оларны өөредип, кижизидип чоруур башкылар кайы-даа школада бар. Редакцияже бижикер, артык башкылар.

ДЕТКИИР МЕН

Мен школачы чораан чылдарымда уруглар чугаалчысы Олег Одербеевич Сувакпитиң школа назынны четкен школачыларга бижээн шулуктерин шээжилеп-даа, аная сонуурган номчуур чордум. Назы-харын улгады-даа берген болза, «Мээн Россиям» деп шүлүү бо-ла сагышка киирип келир. Торээн чуртка ынаан, оон байлаан чечен мерген чуруп коргүскенин магадап сактып чоруур мен. Ол ышкаш «Хаваныгаш», «Буянның сергези», «Ногаан таңнылы» дээш оон-даа өске чогаалдары солун. Бир-ле дугаарында чогаалчыга Улуг-Хем районунуң Шагаан-Арыг тыва ортумак школага өөренип турган ужурашканым утпас мен. Ынчан «Сылдысчыгаш» солунуң редактору турган. Тыва дыл кежээзинге ынак чогаалчым «Бөмбүк» деп шүлүүн кончуг солун кылдыр номчуп бергеи.

Тыва Республиканың улус өөредилгезинин ажылдакчылары база ол ышкаш адаанелер, келир үеним аныяк салгалын кижизидеринге Олег Одербеевичиниң чогаалдары мурнуку одуургда турар. «Кижи болуру чажыдан, аът болуру кулунудан» деп үлегер чугаада утка-да бар. Ясли-сад ажылдакчыларына ыры, чогаал, тоол, музыка колдады киргген ол номнун автору база Олег Сувакпит. Бичии кижилерге тураскаатпан ол ном чогаалчының улуг белээ. Улус өөредилгезиче сагыш салыр үе келгеп.

«Чиирбейлер, озуулер» ессуг-не. Ынчангаш бигиин уруглар чогаал дээш, Олег Одербеевичиниң күүне шааналынга кандидат кылдыр киирерни деткиир-дир мен.

Чаптыг-оол МОНГУШ.
Чоон-Хемчик район.

МУЗЕЙНИ АЖЫТКАН

Эрзинде Бай-Даг школазы чоокта чаа бежен харлаан байырлалын демдеглеп эрттирген. Школаның эрткен төөгүзү-биле чергелештир тус чериин бодунун төөгүзүн тургузар сорулга-биле ында чаа музейни школаның башкылар коллективи, өөренгичилер тургузуп эгелээн.

Музейниң ажыттынган хүннеринден эгелээш ында төөгүлүг солун чуруктарны ам безин көрүп болур. Чижээлээрге, ТАР-ның аттыг шериниң баштайгы командирлериниң бирээзи Мандал-оол Иргиттиң, ТАР-ның сүлдезин, ТАР-ның тугунун болгаш ТАРН ТК-ның чазааның удуртукчуларының болгаш хамаатты дайынының кижикчилериниң чуруктары бар. Школаның төөгүзүнден бээр баштайгы башкыларын, директорларын чылдар аайы-биле демдеглеп чыскааган.

Каргыштыг чылдар үезинде актыг черге амыдыындан чарлып, хөй чылдарда кара-бажыкта олуруп чораанныгының чуруктарын база ында киирген. Адачурттун Улуг дайынынга эки тура-биле киржип, аная амы-тынын берген бай-даг-жыларның хөрен чуруктарын база музейден көрүп болур.

— Бис бо музейни чүгле төөгүнүн чурук материалдарындан аңгыда, тыва чонун эдилеп чораан үүлдериндеи, ат-сураглыг кижилериниң эдилелдериндеи, тыва бижиктин төөгүзүн база школаның доозукчулары, ат-алдарлыг кижилериниң дугайында материалдар-биле чоорту долдуруп, ону улам байлак болдурар бис — деп, школаның хоочун башкыларының бирээзи, музейниң эргелекчизи Кызыл-оол Куулар чугаалаар.

ЧУРУКТА: Бай-Даг ортумак школазында музей эргелекчизи, башкы К. Куулар аалчыларга таймылбыр кылып турары.

Владимир МОНГУШТУН фотозу.

Социал айтырыг

«ИДИК БАКТА ЭЖИК ЫРАК»

«Идик бакта эжик ырак» деп ада-өгбелериис коончуг-ла мерген сөглээн. Бо сөстерниң алыс утказын эде тургустунуушкын үезинде кижилери ам-на ханызы-биле угаап билип тур бис.

Амгы үеде республикада идим-биле хандырылга кандыгы? Соңгаартан бараан, идик аймаа келбестээн. Магазиннерниң баартактары муртлаан, хоозураан. Идик сураглаан чоя кайы - хөй. Ие-хөрээженнер ыны - дүшкенде аңы-төлге найыын идик тып баарил деп сагып аарып орар.

Коммерция садыгларынга идиктер харын тургулаар, оларны өрээ 800, 1000... дээш сон-даа хөй. А Тывада өг-бүлелер колдуунда хөй аңы-төлүг болгай, 8-10 кижиге эвээш шалыныг бөдүүн ажылтын, колхозчу кижи ындыг улуг ертектиг идиктерни садып шыдаар бе? Чогенчиг-ле.

Чамдык улус идик тыптынар дээш республиканың дашкаар улуг хоорайларже ажыл-агыындан шоолаа дилеп алгаш чоруп турар. Чеп-ле ыйнаан, кыштың соогунда ал боду-даа, аңы-төлү-даа кызыл-даван кылаштаар эвес. Чеже аңнаа-хөреңги чарыгдаттының турарын?

Ында-хаая садыта идик кирер, ону садып алыр дээш чоя хилинчээн көрүп турар. Чаңгыс чижек. Чадаана хоорайның идик садынга октябрь 8-те идик киргеп деп сураг дыннаан. Хөрээжен чоя 14 шактан кежээге чедир даштыга оочурлаан. Ажытпаан. Эртенинде эртеңгиниң 4 шактан эгелеп оочурлап эгелээн. 6 шакта келгеннер 40 дугаар оочурга болуп турган. Садыгны ажыдыптарга, чүгле күштүг эр улус кирип шыдаан, алгы-кышкы, үе-човуур...

Садыгже кирип келгеш, эжик аксын шаараш демирлер-биле кажаалап каан. Ол тар черге келгеш, чүткээн чонну көөрге, клеткада аңнар-ла. Идик садын алгын улус үнер дээрге, ол үндүмес.

Чүгле Чадаанада эвес, идик талазы-биле байдал бүгү Тывада берге дээрге биллингир. Ye-шаанда 2 завод, фабрика тудуп албаанының ужуу бо-дур. Чоокта чаа Бай-Тайга районга чораан, башкы эжимге ужуштум:

— Бисте база-ла өөренгичилер тапочка, кеда, самдар идиктер кедип алган өөренип турар. А мээн 5 класс өөренгичим идимче көргеш: «Ии, башкының идинин кээргенчиин аа!» диди. Удавас идик садып Ташкент баар мен, өөренгичилер мурнунга эпчок ышкажыл — деп, ол чугаалады.

Черле идик айтырыын канчаар шиитпирлезе эки чүвел? Шаанда, эки шагда, 70 чылдарда Кызылдың алгы-кеш заводунга өртээ чиик, бөдүүн майыктааштар, сапожкаларны кылып турду. Студентилер безин 10-20 рубльдиг сапожкаларын садып кедип аар чүве болгай.

Алгы-кеш заводунга цехтен ажыткаш, оода өөренгичилерге тааржыр бөдүүн хевириниң идиктерин кылыры эргежок чугула апарган эвес бе?

Идик кылыр биче бүдүрүлгелерин Тываның районнарына ажыдып, материал-биле хандырып, ол мергежилди шиигээдип алыры-биле кижилерден өөредип чорутса кандыгыл?

Чоокта чаа № 168 «Шын» солунда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Чехословакияга чораан, хомур-даш, ыяш болбаазы радыр, ак саргыг, үнүүн үзү кылыр бүдүрүлгелерин Тывага кады тударын дугурушканын номчаан бис. Кончуг эки, бурунгаар дедшилгелиг базым-дыр.

А Чехословакия — делегей рынокунче кончуг эки шынарлыг идиктерни бүдүрүп үндүр садып турар чурт болгай. Идик фабрикаазын Тывага кады тударын дугурушкан болза деп бодадым.

Ам-на боттарывыска бүдүрүлге черлерни, бир-ле дугаарында, алгы-кеш болбаазырадыр, идик фабрикаларын тудар үе келгендир. Амыдырал ынчаар пегеп-даа турар.

Тыва Республиканың чаазал идик хандырылгалының айтырыын шиитпирлээри чоя идегел-биле маная турар.

Ольга САЛЧАК.
Чадаана хоорай.

ЧАШПАНГА АЛЫСПААЛ

Черни хуу өнчүге Тыванын девискээринге сатпас деп улус депутаттарынын хөй кезиниң бадылаашкыны-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыжыныңы золчег чок бирги сессиязына шинтпирлеп каанын «Шын» солундан номчааш, иштимде дыкала түүлдүгүндүм. Депутаттарның ынчаар шинтпирлээнинге черни хуу өнчүге сатпас дээниниң дугайында бижикчилерниң солуннарга парлаттынып турган түүлдери база идиглиг болган боор.

Тывага шаг-шаанда ноян, дүжүмет безин мал одарларын, сиген шөлдерин, ацменнинг тайгаларны боттарының хууда өнчүзү кылдыр чарлавайн чораанар. Чамдык депутаттарның черни хуу өнчүге садар деп саналдан, бадылап турганын номчааш, черни боттары садып алгаш, хөреңгитен болуксап турар ирги бе деп бодал башка... юрер чорду. Черни бөдүүн малчын, тараачын кижи садып ап шыдавас. Оларда чер садып алыр хире акша-төгерик-даа чок, черинг эзлери хөй акша-төгериктиг чижеңн кижилер апаар. Өске черлерден, даштыкы чурттардан кижилер безин Тывавыстың байлаан сонуургап кээп турар болгай. Он бирги сессияга депутаттарның шинтпири тыва чонну бодунуң черинин эзин кылдыр быжыглаан-дыр. Алыксак-чиксек, чижеңн кижилериниң чилби холу черивиске белен четпес.

Ындыг-даа болза, мындыг түүл база бар. Тывалар колдуунда мал, ад ажылагыйынга сундулуг болгаш, черивисти болбаазырадып, аңаа шогаа, кат-чимис деп түүлдерни хөйну тарып, өстүрүп ап шыдавас-тыр бис. Бажыңнарывыстың чаныында улуг эрес участоктарны чашпанга дүй алзын алган олургулаар. Чер ажылынга хандыкшын, төрөөн черивистиг берип болур кежиин долузу-биле оон алзывысса эки боор.

Тывага черни хуу өнчүге сатпас дээни кончуг чөптүгдүр, харын.

Баир ХЕРТЕК.
Улуг-Хем районнуң Чодураа суур.

ХАНДЫРЫЛ-ГАВЫС ЧЕТПЕС

Бодум өгленген оглум-биле кадарчылап турар мен. Хоювус төрүүр. Оларны хүр-менди кыштадырыңче сагыш салып орар бис. Вараан хандырылгазы малчынларга чугула-дыр. Бисти хандырып турар автомагазин эргелекчизин Николай Очур дээр. Малынынап келгеш, чыл дургузуйда бо автомагазиндеи орта бараан садып ап көрбеди-вис.

Даштыг-Тей бригадазының Кызыл-Мажалыкта бис. Автомагазин үстүнден куду салыглап баткаш, бистиинге көр. Оон чүгле таакпы, шудузе садып алыр мындыг. Чаа өгленген аныяктар чүүү сонуургавас боор. Өйлүг бараанларын өске коданнарга садыглапкаш көргө, чүүү алырыл? Мынчап-ла турар болза, канчап амыдыраңчуттаарыл? Суурдан садыглаар дээрге боттарыңар автомагазиннер бар дээш бербес. Шак-ла мындыг хөрек болган сагыш-сеткилин солунче чайгаар бижиирин албаданты.

Зинаида БОРАШ.
Бай-Тайга район.

Акы-дуңма МАР-га чораан

Моолдуң найысылалы Улан-Батор чедер дээн Тываның төлөөлөрүн алган «АН-24» самолет Иркутскиден эртенги шаита кудай делгеминче бедип үүнүптү. Өлөөн болганда чурумалдыг Байкал хөл бо көстүп келди. Шевер кыстың холунда туткаш, көрүүп турары шөйбек көрүнчүк дег кайгамчык чараш хөлдү эштеривис Комбу Бижек, Ондар Даканоол, Валерий Салчак магадап чорлар.

Байкалды бис доора дургаар ужудуп эртивис. Дыка калбак хөл дээрзин магадап чугаалаштывыс. Улан-Баторже углапкан самолеттан моол черниң делгемнери кончуг тода көстүп эртип турду. Аравыска моол аныяктар база чораан. Тарылга шөлдерлиг ховулар, даглар белдери. Ында улуг тарылга шөлдүг ажыл-агый барын билип чордувус. Моолдар ол тараа шөлдериндеи чылдыг-на бедик дүжүттү өстүрүп ап турарлар. Даглар эвээжеп бар чыдар. Ховулар-ла, ховулар. Беднк сыннар дөмей-ле көстүп кээр.

МАР-ның найысылалынга чедир ийи шак ужуттувус. Үнүп келиривиске соок хат, шуурган...

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей, оон бирги оралакчызы Виктор Салчакович Кажин-оол, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Валерий Болай-оолович Салчак оларны МАР-ның удуртур ажылдакчылары, Совет элчин черниң төлөөлери уткып ап, мендилежип, чугаалашкан.

Кара-кара «чиик-каралар» бисти аппарган. Улан-Батордан өлөөн ыракта чазак черинин бажыңнарынга келдивис. Ийи сынның аразында хостуг-шөлөөн чер болду.

Шилгедек кылдыр кеттинген моол повар оолдар бисти ашкарын чемгерген. Аъш-чемниң байлаа-даа аажок. Бистиг-биле кады моол чазактың чамдык удуртукчулары кады шайлап, хөөрештилер. Улан-Баторже чоруптувус. Дагдан бады кээривиске хем эринде сыынар, эликтер суг ишкеш, одарлап чорлар. Камгалалдыг, азыралда аңнар-дыр.

Өлөөн болгаш хоорайга келдивис. МАР-ның чазааның бажыңы костүп келди.

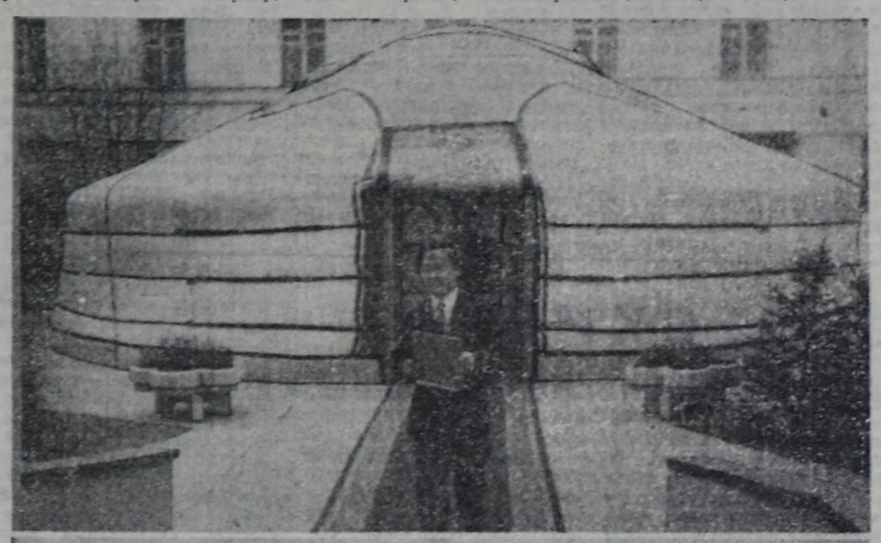

Оон мурнуунда мавзолей тудуп каан. Москваның Кызыл шөлде В. И. Ленинниң мавзолейинге дөмейлештир кылган. Чазак бажыңының иштинде өрөөлдер хөлчок делгем, черле магаданчыг болду. Бистиинде ындыг эвесле болгай деп чугаалажып чор бис.

Удуртукчуларны хүлээп алган соонда, кежээликтей ол-ла бажыңның ортузунда ажык черде улуг аккыр өргөниң чанынга келдивис. Дөрде Чингис-Хаанга аккыр даштан кылган тураскаал чалаан болду. Тыва биле моол чазактарның удуртукчулары анаа ужуражылгазын уламчыладылар. Найырал-харылзаа, экономиктиг садыг-саарылга ажылын моон сонгаар бедик деңнелге улам ыдай хөгжүдери хүнүүн эң чугула айтырыы дээрзин аңаа демдеглээн.

Улуг аккыр өргөөге сүттөөн шайны моол эштер-биле кады аартап ордувус. Бистиң даргаларывыс боттарының аалдарында дег, хостуг чугаалажып, шайлап ордулар. Моол солуннарның, телевидениениң ажыдакчылары янзы-бүрү хевирлиг аппараттары-биле чуруктарны тырттырып турлар. Моон мурнуунда чылдарда бистиң чамдык удуртукчуларывыс солун ажылдакчыларын эдертпес чүве-ле болгай дээрзин бо ужуражылгалар үезинде бодап-даа, чугаалажып-даа чордувус. Ам бистиң чаа удуртукчуларывыс айтырыгларны бир янзы, чаазы-биле көөр апарганының бир херечизи ол.

Ужуражылгаларның ийи дугаар хүнүнде экономиктиг кады ажылдажылга дугайында моол-тыва дугуржулгага Моол Арат Республиканың Бага Хуралы биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулганың бижиннге болгаш 1991—1995 чылдарда культура болгаш эртем талазы-биле кады ажылдажылга дугайында МАР-ның чазаа-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң аразында чоп-шөөрежилге бижиннге ат салырының шагы келген. Кончуг улуг залда келдивис. Өлөөн болганда ийи чазактың удуртукчулары келди-ле. Сухэ-Баторнуң улуг чүрүүнүң баарында столдар чанында келдилер. Эң-не харысалгалыг үе ол. Холдар сириейнип тур. Ат салыышкыны ийи талалардан эгеледи.

Доозулган соонда тыва-чурукчунуң чураан хоолуг чуруун Каадыр-оол Алексеевич Моолдуң удуртукчуларынга белек кылдыр тывысты.

— Кончуг-ла улуг үүлени кады бүдүрдүвүс. Мээң сеткил-сагыжым ам-на ооңургай берди — деп, даргавыс өөрүшкүлүг чугаалай-дыр.

Ол хоорайда хевис кылыр фабрикага чордувус. Кайгамчык чараш улуг-даа, бичии-даа хевистерни моол ажылчынар кылып турар болду. Хой дүгүнден чүүнү ээрип, оон-биле хевисти каячаар кылырын фабриканың директору биске сонуургаткан. Моол чуртта эң-не орудгалыг адыр ол дээрзин билген бис.

ЧУРУКТАРДА: ат салыышкыны. Моолдуң чазак бажыңының аразында аккыр өргөө; хевис кылыр фабрикада ажыл-иш.

Сөзү, чуруу Охемчик ОНДАРНЫЫ.

ЧАЯАННЫГЛАРНЫҢ СӨҢҮ

Республиканың хөгжүмшүн театрынга уран үүүл мастерлериниң арткен хүннерде болган каттышкан концерти Бурятияның найысылалы Улан-Удэге болуп эртер Тываның уран үүүл болгаш чечен чогаал ажылдакчыларының хүүнүнге тураскаатканы-биле онзагай турган. Ынчалза-даа Тыва Республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондардан телефон дамчыштыр Бурятияже кажан аъттаныптарын сонуургаан мен. Ол амгы үеде рынок экономиказының үезинде чуртта байдалдың дүвүренчиг апарганындан, сан-хөө талазы-биле байдалдың бергедээнинден, кывар-чаар материалдарның чогундан ол байыырлалды сонгаарлаткаанын дыңнаткан чүве.

Октябрь байырлалының хүннеринде хөгжүмшүн театрының, күрүне ансамбльдериниң, Тыва радиониң симфониктиг оркестриниң шилиттинген артистериниң каттышкан концерти кызылчыларны болгаш келген аалчыларны уран талантызы-биле өөрткеи. Ол хүн хөгжүм-шүн театрының хос олуттары чок болган. Кижи бажы кизирт чүве. Концерттиң бирги кезээн өлөөн хөй хөгжүм чогаалдарының автору, композитор Владимир Токаның «Аныяктар увертюразы» деп чогаалы-биле эгелээн. Ону тыва радиониң симфониктиг оркестри Тыва Республиканың алдарлыг артизи Виктор Токаның дирижерлап башкарганы-биле күүсеткен. Тургустунганындан бээр 25 чылын демдеглеп эрттирген оркестриң көрүкчүлер мурнуунга улуг шылгалдазы ол болган. Ол ышкаш Молдова Республиканың алдарлыг артизи, ол чурттуң күрүне шаңналының лауреаты Владимир Васильев «Ак-көк хемнериң кижилери» деп уран-чечен кинофильмден Мергенниң ырызын күүседип доозуптарга, адыш даажы залга дүмиреп тургулаан.

«Саян» ансамбльдиң «Өөлдек шыңгырааш», «Барабаннар-биле танцы» деп самнарын өл хаак дег танцылылар теп турда, көрүштүг-ле, кижиниң чоргааралы чайгаар-ла хайнығып келир. Ол ышкаш аалчы болуп келген Бурят ССР-ниң улустуң артизи Гуржап Эрдынеевтиң «Төрөөн чер дугайында ырызы», балет артистериниң «Жизель» деп балеттен күүселдезин республиканың хөгжүм-шүн театрының артистери Айлана Чаизан биле Экер Сарыгларның ойнаанын, моол балетмейстер Лхасүрэнниң тургусканы «Ламаның бачыды» деп баштак танцыны Тыва Республиканың алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктигниң башталгазы-биле «Саян» ансамбльдиң танцы бөлүүнүң бараалгатканын көргеш, Тываның уран үүүлүнүң кайгамчык сайзыралын дораан эскерип каар бис.

Төрөөн черинин ырызын өске нация кижи ырлай бээрге, ол ыраажыга хүндүткел, чоргааралы тыптып келир чораан. Бо удаада Молдова Республиканың алдарлыг артизи Владимир Васильев тыва улустуң «Коңгургай», «Доруг-Доюм» деп ырыларын арыг тыва дылга ырлаптарга, үзүктел чок адып часкаашкыннары залга ужуп чоруп турар. Уран номчулга концерттиң программазындан база чыдып калбаан. РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Константин Воцков чогаалчы Владимир Серен-оолдуң «Аалымче чалап тур мен», «Чеди бедик» деп шүлүктерин орус дылга бедик деңнелге күүсеткен. Күүселде бүрүзүи кижи улуг ханыышкын-биле хүлээп алыр. «Аян» ансамбльдиң эстрада бөлүүнүң үеелгези-биле Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Шойгу Айдын Мортай-оолдуң «Сактыышкын» деп ырызын база катаптаттынмас арга-биле уран-на күүседир. Ол ышкаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Ширинин-оол Хертектиң Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң «Саны-Моге» деп шүлүгелиңден үзүндүнү сеткил-сагышка мөңге артып калыр кылдыр номчуп күүседир. Драматург, боттывынгыр композитор, артист Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шүн театрының артистериниң мурнуундал РСФСР-ниң улустуң артизи Борис Бады-Сагаан, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Дыртык Монгуш, Ширинин-оол Хертек оларның сураглыг орус чогаалчы Николай Гогольдуң «Ревизор» деп шимзинден үзүндүү күүсеткенин көрүкчүлер улуг сонуургал-биле хүлээп алган.

Байырлалдың ол концертинге хөгжүмнүг пародияны киргеин база солун болуушкын болган. Үүл дээрге Тываның сураглыг артистери Кара-кыс биле Максим Мунзуктарны Тыва Республиканың алдарлыг артистери Демир-оол Кежиктиг (Кара-кысты), Борис Монгуш (Мунзукту) ол-ла олчаан өттүнүп ырлай бээрге, катты-хөг диңмиттели бээр, оларның уран талантызы аңаа көстүп келир. Оларның соон дарый РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улустуң артистери Кара-кыс биле Максим Мунзуктар боттары тыва улустуң «Саанчы биле комбайнер» деп кожаң ырызын ырлай бээрге, көрүкчүлерин улам хөгледир. «Чалыы назын» деп эстрада-цирк бөлүүнүң күүселдезин база бедик шынарлыг болуп артпышаан, концерт доостур.

Ол концерт көрүкчүлерниң сеткил-сагыжына уттундурбас уран талантызылгларның сөңү, шылгалдазы болуп арткан. Кайда-ла уран үүүлдүң оюн-тоглаазы болдур, оон черле чыдып калбас, телевидение дамчыдылгаларында бо-ла башкарыкчы болуп көстүп келир, уран үүүлге сеткил-сагыжыдан бердинген, уран талантылыг кижи Анатолий Серен ук концерттиң башкарыкчызы болгаш режиссеру. Бо концертти тургузарынга оон киирген үлүг-хуузун демдеглээр апаар.

Хоорайның культура бажыңнарынга байырлал кежээлери, оюн-тоглаалар, дискотекалар, кино көргүзүүлери, спортчу маргылдаалар болуп эрткилээн.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Телевидение

НОЯБРЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Чемпионнар-биле кады. 9.20 Уругларның музыка клуву. 10.05 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.25 Мультфильмнер. 12.00 ТМА. 12.15 Балет артистериниң концерти. 12.30 — 13.00 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

14.40 Биржа ужудукчузу. 14.50 «Блокнот». 14.55 Телебиржа. 15.25 «Амыдыралдың күзү...» 15.40 «Картина». Үш серилыг уран-чечен телефильм. 3-кү фильм. 17.00 Уругларга дамчыдылга. 18.00 Хроника-публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.20 Мультфильм. 19.40 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 22.35 Эрги романстар. 23.35 ТМА. 23.50 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 20-ги дамчыдылга. 00.15 Футбол. Европа чемпионады. 02.00 «Иоган Себастьян Бах. Оон амыдыралының үе-чадаалары». 1-ги фильм. (Германия). 03.00—04.20 «Картина». Үш серилыг уран-чечен телефильм. 3-кү фильм.

ИЯИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАЙ

8.00 Эртенги программа. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 Делегей рынгунче дулгуур. 9.45 МКУ-нуң студентилер театрының дугайында дамчыдылга. 10.35 В. Бедяев. Болук ырлар күүседир.

• • •

11.00 Өскертпейн, ол-ла хевээр. 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.10 Ужуражылгалар. 13.00 «Айыылдың стратегиязы». Үш серилыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 14.40

• • •

—15.40 Концерт.

• • •

16.50 Концерт (АКШ). 17.20 Режиссер В. Гладышевтиң фильмнери. 18.00 Делегей рынгунче дулгуур.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.00 Медээлер. 19.05 «Саян эдээнде кежээ». Эрзин районнуң Бай-Даг суурдан дамчыдылга. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Мастерний кичээлдери». С. Прокофьев. 21.25 «Литература өөредилгези. 1992 чыл». 21.55 Мультфильм. 21.05 Фил Донахьюнуң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 — 00.40 Баскетбол. Европа чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 Россияның парламент медээчизи. 18.45 Криминалдыг медээлер. 19.05—20.00 Өскертпейн, ол-ла хевээр.

КИНО

НОЯБРЬ 13-те

«НАЙЫРАЛ»: «Восход «Черной луны» (АКШ) 16 харга чедир) 9.00, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Отряд индзя»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Алеша Птицын вырабатывает характер»** 9.00, 12.30, **«Отряд Трубачева сражается»** 10.30, 14.00, **«Стервятники на дорогах»** 16.00, 19.50 **«Нью-Йорк, 4 утра»** 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Я объявляю вам войну»** 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Эльвира — властительница тьмы»** 13.30, 17.30, **«Рыцарский замок»** 15.30 шактарда.

ЧАРЛАЛ

Садыг министерствозунуң Кызылда садыг базазы дараазында ажылдакчыларны чалап тур: чүдүрүкчүлер, таныылдар, мергежилдиг чазаныкчы, автокар чолаачылары, ногаа арыглаар база цехке ажылдар кылыр хөрөөжен ажылчынар, өртектер талазы-биле болгаш план килдиннге экономистер.

Кээр адреси: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25; телефону 4-16-45.**

Медицина болгаш амыдырал

КИЖИЛЕРГЕ-ЛЕ ЭКИ БОЛЗА...

Кызылдың № 2 хоорай поликлиниказы ажыттынгандан бээр ийи чыл ажа берген. Оон кол эмчизи Елена Даваевна Оюн-биле «Шынның» корреспондентизи ужурашкаш, поликлиниканың ажылы канчаар тургустунганы, кандыг чугула айтырыглар оларны хөлзедип турарын оон-биле чугаалашкан.

— Поликлиниканың базазы кандыгы, аарыг улусту эмнеп турарының дугайын, кадрлар байдалын чугаалап көрүнерем, Елена Даваевна?

— Бо эмнелге Кызылдың 54,5 мун чурттакчыларын кадын хайгаарап, оларга бараан болуп турар. Ниитизи-биле 23 участок, тос цех албаны кылдыр ниити девискээрни хувааган. Цех албаны бүдүрүлгелерни, дээди өөредилге черлери дээн ышкаш өлөөн каш бөлүктерни туус-туста харылап турар.

Эмчи кадрлар чедишпес. Соөлгү ийи чылда сонгаар хоорайлардан интерн эмчилер шуут келбейн барган. Оон ужурундан участок эмчилериниң кылып турар ажылының хемчээли улуг. Чижээлээргe, 23 участокта түүгле 12 эмчи ажылдап турар. Бригада керээзи-биле ажылдап турар болгаш харын эмчилер өлөөн түүкүлдүг чоруун көргүзүп турары эки. Эмчилер дугайын чугаалап тура, бисте ниитизи-биле он ажыг кижи оран-бажын талазы-биле онза хереглелдиг болуп турарын демдеглевес арга чок.

— Поликлиникада аарыларга диагноз тургузар, илереднт тывар, эмнээр талазы-биле түү барыл, кандыг ажылдар чоруп турарыл?

— Рентген кабинедивис бар. Колдуунда туберкулез аарының тодарадырынче онза угланыышкынны. Эндоскопия кабинеднинде япон аппарат-биле кижилерниң иштин хынаар. Кадыкшыдын эмнээр салбырда реография дээр баш мээзиниң дамырларын шинчилээр аппарат бар. Кулактың дыңнаарын шинчилээрин база боттандырып турар. Рентгенге хеизиг суставтарны, думчук иштин база тырттырып турар бис.

Халдавырлыг аарыглар эмнээр кабинет база тургустунган. Бо кабинетке СПИД талазы-биле ат-фамилиязын адавайн хынадып ап болур. Ол кабинет хүнзедир ажылдаар. Телефону: **9-78-36.** Бо кабинетте хоорайда бо аарыг талазы-биле шыырак дээн консультант Вера Ивановна Таштандинова ажылдап турар.

Ам эмнээшкин дугайын чугаалап көрейн. Баш мээзинче хан чүүрген, чүрээ баксыраан дээш, өске-даа аарыглардан аар аарын эрттирген кижилерни шуут кадык кылдыр экижиди эмнээрин ол салбырда (эмчизи Ольга Кууларовна Саян) чорудуп турар. Мында эмнелге-күш-культура кабинеди тергиин эки дериттингеп. аар аараан соонда кадыын экижидип турарлар мында база хөй.

Салбырның баазазын түүгле ол эвес, өске аргаларбиле эмнээшкин кылырынга база ажыглап турар. Чижээлээргe, участок эмчизи Артас Доржуевна Сат мында кыдат гимнастика цигуну база башкарып, бөлүктү өөредип турар. База-ла мында ине-биле эмнээриниң аргазын чедишкиниг ажыглап турары эки. Шыырак дээн невропатолог Билчитмаа Өдекеевна Монгуш нерв аарыглыг улуска эмнээшкинни чорудуп турар.

Ол-ла черде механика терапиязының кабинеди (ортопед Ким Доржуевич Ондар) (бертик-межелдерни, аар кемдээшкиннерни эмнеп турар. Бо поликлиникада кемдээшкин эмнээр пункт (хоорайда ийиги) база ажыттынган. Психоневролог Станислав Германович Летов тускай кабинетте нервизи кошкааганнарга практиктиг дузаны чедирип турары база эки.

Үстүнде чугаалап турарывыс салбырда малгаш-биле эмнээрин база таарыштырып тургускан. Парафинбиле база херек таварылгаларда эмнеп турар. Бо бүгү кабинеттерге эмнедирин участок терапевтери, өскедаа аарыгларның тускай эртемниг эмчилери аарыг улуска сүмелээр, эмнедириниң бижиин олар бээр.

Кызыл хоорайның № 9 школа чоогунда дайын киржикчилерин база янзы-бүрү аргалар-биле эмнеп турар, аарыг улуска таарымчалыг бүгү аргаларны ында тургускан.

— Елена Даваевна, силерде кандыг айтырыгларны шинтпирлээри берге болуп турарыл?

— Ийе, ындыг айтырыглар бисте хөй. Эмнелгениң подвалында суг-биле эмнээр салбырны (янзы-бүрү массаж хевири дээш өске-даа) кезек када ажылдаан соонда, соксадыр ужурга таварыштывыс. Чүге дээрге ында тускай вентиляция системазы ажылдавас болган. Поликлиниканы комиссия хүлээп алырда-ла чамдык эштер каракты шимгеш ат салыпкан. Оон уржуун аарыг улус чүктеп турар. Ол хайыраан эмнээриниң хевири ажык чок турар. «Тыва тудуг» девискээрбүдүрүлге каттыжыышкынының (эш Остапец). Министрлер Чөвүлелинден, хоорүүскомдан (А. Д. Монгуш) тургускан ат-сураглыг шыырак дээн комиссия безин хуусаазын айтып даандыргаш-даа эттирип чадашкан. Аарыг улус ам-даа манап турар болдур эвеспе, хүндүлүг даргалар.

— Бүгү медицина келир чылдың январь 1-ден чаа ажыл-агый механизминче шилчиир болгай. Сиздериниң коллектив маңаа канчаар белеткеним, чүүү бодап турарыл, Елена Даваевна?

— Амыдырал нарын, берге-дир. Ажылдакчыларывыстың социал камгалалдыг чоруунче сагыш салырывыс — кол чүүл болбайн аан. Шалың талазы-биле чугаалаар болза, ол дөмейле эвээш. Че, ол-даа ындыгдыр. Черле ниитизи-биле аңаа белеткеним, херек чүүлдерни өөренип көрүп, санап таарыштырып турар бис. Бригада керээзи-биле бо поликлиникада ийи участок, бир цех албаны шагда-ла ажылдап турар. Кадрлар чедишпес үеде ол черле таарымчалыг деп чугааладым. Керээде чардынган негелделерни күүседир дээш кым-даа орандажыр апаар. Багай чүүл ажылдың шынарының баксыраары.

Ниитизи-биле медицинада ол арганы чамдык девискээрлерде колдуунда таарышпас деп корген. Бистиң төлөөвис эмчи Новгород чораан келген. Камгалал медициналыынче шилчиириниң аргазын чугула деп көрүп турар. Ону ам сайгарып көргеш, дугуржур апаар бис. Бүдүрүлгелер-биле керээлиг ажылдаарының хевири тургустунар. Бартер (орнажылга) хевирлери турар апаар. Кандыг-бир түүлдерни кылып бээрге, орнунга ону-мону бээр дээн чижектиг. Аарыг улуска чамдык ачы-дуза чедирилгелеринге бичии төлевирлер-даа турар апаар.

Бонуймаа ДИРЧИН беседалашкан.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи Министрлер Чөвүлели «Шын» солуннуң редакция коллективи.

РЕДАКТОРНУН ОРАЛАКЧЫЗЫ Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери өөредилге 3-39-15;
□ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ пинтилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75

АГАР САНЫ: «Тыва соңбаяк № 363305».

Тыва Республиканың Пом үндүрер чер, полиграфия болгаш пом садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 980.

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнедезилеттинген

№ 192 (14692) 1991 чылдың ноябрь 14, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

1-ги арын. Чүс тозан муң рубль когарал. Тыва Республика биле Моол Арат Республиканың аразында Чөпшээрежилге дугайында.

2-ги арын. Таңды болгаш Улуг-Хем районнарда кыштаглаашкын.

3-кү арын. Тыва Республикадан үндүр сөөртүлгелер дугайында доктаал.

4-кү арын. Чогаал, культура, спорт болгаш өске-даа материалдар.

Чадаананың № 1 АКМК-ының коллективи рынокче шилчилге үезинде курааырларны долузу-биле ажыглап турган, тудуг программазын күүседирин оралдажып турар. Кол кижээгейин социал амыдырал тудутларынче утландырган. Ында чээрби ажыг чыл иштинде ажылдап келген дуржулгалыг тудутчу Айымбуу Калдар-оолович Кууларның удуртканы он кижиден тургустуткан бригадазы 150 орунуг урут-лар садының тудуун кылып турар.

ЧУРУКТА: Мурнакчы тудугжулар Иван Монгуш болгаш Александр Ондар.

Карыма ДҮЛҮШТҮҢ фотозу.

КЫЗЫЛДА КЫШ ДҮШПЭЭН?..

Кызыл хоорайның Интернациональная кудумчузунда дугаары 20 бажыңның чаны-биле эртип чыдарга, Кызылда кыш дүшпээн ышкаш кылдыр кижиге сагындырып кээр. Чүге дээрге ол бажыңның соңгаларының чамдыызын чылыг, чайгы үеде чүве дег, ажа каапкан турар. Кудумчуну, бажыңнарны шуглай чаапкан кылын хар, кедип алганывыс чылыг кышкы хеп, кижилерниң соокка бусталган тыныштары Кызылда кыш дүшкен, удавас кыштың чыккылама соогу кээр эвеспе деп кичээндирип турар.

Ол бажында Кызылда педагогика институдунуң студентилери чүртүп турары бүгүдеге билдингир. Чүге дээрге амыдырап, өөренип турар байдалын экижидш бээрин негеп, митингилер эрттирип турганы-биле атсураа республикага алгаан улус болгай. А чүге олар чүртүп турар бажыңының соңгаларын дуглап албас улус боор? Ол айтырыгны ноябрь ай ортан киргиже чедир шиитпирлеттинмейн турарына буруулуг он-он кижилерни адап, чүс-чүс чылдагаанларны чуваалап болур-ла ыйнаан. Ынчалзадаа бузук соңгаларны, бир эвес шил тывылбас болза, чуга шуугайлар, калбак ыяштар дээш, өске-даа материалдар-биле дуглап, чылыглап ап шыдавас бе? Ноябрь—кыштың соок айларының бирээзи-дир. Бир үн азы дүне хеп-хенертен соок дүжер болза, бажыңның одалга системазы доңуп болур деп чүвени педагогика институдунуң удуртукчуларының, башкыларының, техниктиг ажылдакчыларының, студентилерниң аразындан билир кижи чок болганы ол бе? Бир эвес ындыг үүл болур болза, педагогика институдунуң башкылары, студентилери соок бажыңга кадыкшылын кады «дадыктырып» кыштаар апаар-дырлар.

Шангыр-оол МОНГУШ.

БАШ УДУР БОДАП АЛГАНЫ-БИЛЕ

Бай-Тайга районда «Кызыл-Даг» совхозтуң хоочун хойжузу Сандыжап Комбуевич Хертек мал кыштаглаашкынына эки белеткенген. Амгы үеде ол Бичe-Саамчырыын Сайыр-Аксында кыштаанда хонуп алган. Малының кададын баш удур бодап алганы-биле кыжын хар улуг дүжер, хөртүктээр чоогаларга колдады чорудуп турар.

Мурнакчы малчын бодунуң өг-бүлезинин күжү-биле 15 тонна сигенни белеткээш, эки кадагалалда тургускан. Сандыжап Комбуевич бо чылын бодунга быжыглаан участогунга сула тараваш, оозу кок турда кезип, ажаап алган. Оон 17 тонна дүжүт алган. Ону кыштаанда чедирип алган. Ажыл-ишчи хойжу кыштаанда мал кажааларының болгаш чурттаар бажыңының септелгезин кылып доосхан.

Кюм-оол ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай.

ЧҮС ТОЗАН МУҢ РУБЛЬ КОГАРАЛ

● Кижиниң амы-тынын кандыг-даа хөй акша-төгерик дуглап шыдавас.

● Тос айларда 80 өрт болган. Ооң когаралы 90 муң рубль.

● 847 баш мал, 454 тонна мал чеми, 32 тудуг аймаа, көдээ ажыл-агыйның 3 техниказы өрттенген.

● Өрт дугайында медээлээр дериг-херекселдер кылдынмаан.

● 441 хой, 400 хураган өрттенген. Ооң когаралының нийти түү 47 муң 997 рубль болган.

Бодунуң хүлээнип алган азы кылыр ужурлуг ажылынга кайы-бир кижиниң тоомча чок чоруун «харысалга чок», «серемчилел чок», «билбейн барган» деп сөстер-биле тайылбырлап болур. Ынчалза-даа ол сестерниң утказын хандыр бодавайн, тоомча, серемчилел чок чоруувустан үнүп турар когаралды, озал-ондакты херекке албайн баарывыс хомуданчыг. Чогум-на тоомча чок ажылдакчылар, удуртукчулар ажыл-агыйларны, күрүнеи улут хемчээлдиг когаралдарга таварыштырып келген болгаш таварыштырып турар-даа. Ындыг харысалга чок ажылдакчыларның, удуртукчуларның тоомча чок чоруундан кижилер өлүм-чидимге таваржырга, улам хомуданчыг. Кижиниң амытынын кандыг-даа хөй акша-төгерик дуглап шыдавас. Ол дээрге катап өстүрүп алыр тараа, тудуп алыр кажаа эвес-ле болгай.

Сайгарып олурарга, 1991 чылдың 9 айларында республиканың Агроүлетпүр эвилелинің янзы-бүрү объектилеринге 80 өрт болган. Оон 190 муң рубльдің когаралынга ажыл-агыйлар таварышкан. 847 баш мал, 454 тонна мал чеми, 32 тудуг аймаа, көдээ ажыл-агыйның 3 техниказы өрттенген. Өрттүн үнген чылдагаанларын сайгарып турар үеде «Чүге?» деп айтырыг каш удаа тургуступ ап кээр. Өрт дугайында медээлээр дериг-херекселди чүге кылбаанывыс? Өрт айыылы бар черлерге таныыылдарны чүге тургуспаанывыс? Чүге өртке удур хемчеглер баш удур алдынмаанывыс? Чүге?...

Мал ажылының объектилери өрттенир болза, оон когарал улуг, оларны дуглап алыры ындыг-ла белен эвес деп чүве эн ылаңгыя мал ажыл-агыйының ажылдакчыларынга, тускай эртемниглеринге дыка эки билдингир, ынчалза-даа олар өрт үнерин «манап олурар» боор-дурлар. Өртке удур эргежок чугула бөдүүн хемчеглерни алган болза, өрттерниң чамдыызын болдурбайн барып болур турган ийик.

1991 чылдың март 13-тен 14-че дүне Таңды районун Тока аттыг совхозунуң малчыны А. А. Оюнуң Кара-Суг-Аксы дес черде кыштаанга өрт үнген. Кажаа иштинге кажаалап каан турган төрүүр 441 хой, 400 хураган өрттенген. Когаралдың түү иштизи-биле 47997 рубль болган. Өскедаа районнарда, совхозтарда өртке удур хемчеглерни кошкак ап чорудуп келген. Оларны районнар аайы-биле дараазында сан-чурагайлар бадыткан болур: Бай-Тайгага — 6, Барыын-Хемчикке — 8, Кызыл районга — 4, Таңдыга — 5 өрт болган. Бо дээрге, четче эвес сан-чурагайлар-дыр. Бир эвес уламчылаар болза, өске-даа районнарны адап болур.

Ажыл-агыйларның, совхозтарның удуртукчуларының хой кезин өртке удур хемчеглер алырын сөөлгү чергениң айтырыы кылдыр санап чорааны болгаш амдаа санап чорууру хомуданчыг. Мал чемин белеткеп, ону кадагалап турар үеде, көдээ ажыл-агыйга янзы-бүрү техниктиг дериг-херекселдерни ажыглап тура, өртке удур хемчеглерни албайн турарын, дериг-херекселдерни ажыглаарының негелделерин сагывайн турарын харысалга чок, күрүнениң эт-хөреңгизиниге тоомча чок чоруктан өске канчаар-даа тайылбырлап шыдавас бис. «Шамбалыг» «Х Улуг хурал», «Кара-Хаак», «Бай-Тал», «Кызыгаар» дээш, республиканың өске-даа совхозтарында сиген кадагалап турар черлер, сиген шөлдеринде сараттар долгандыр аңдартынмаан. Бир эвес оларны долгандыр черни аңдарып каар болза, өрт айыылы эвээш турар ийик. Каа-Хем, Кызыл, Чөөн-Хемчик районнарның совхозтарының чамдык хову турлагларында болгаш кыштагларында өрт өөгүрерде ажыглаар суг кудар оңгарлар бар. Ол оңгарлар суг-биле долдунмайн турган. Чөөн-Хемчик районнуң СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Искра» совхозтарда. Таңды районнуң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Россия», «Коммунизмнің херели» совхозтарда. Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунда сигенни өртке удур хемчеглерниң негелделерин сагывайн, кадагалап турар. Сараттарның аразы чоок, сиген кажаларында өрт өөгүреринге ажыглаар дериг-херекселдер чок, сиген сөөртүп ап кээп турар транспорт аймаа өрт өөгүрер дериг-херекселдер-биле дериттинмээн. Бо дээрге өртке удур алдынмайн турар хемчеглерниң эвээш кезин-дир. Бир эвес долузу-биле негээр болза, улуг күштү, хөй чарыгдалдарны үндүрүп турган, белеткеп алган мал чемин кадагалаарда өртке удур алдынмаан хемчеглерни ам-даа уламчылап болур. Бир эвес сиген-шир-биниш аймаа өрттенип каар болза, оон уруктары кандыг болур дээрзи хойжу, саанчы, ажыл-агыйларның удуртукчу бүрүзүнге эки билдингир болгай.

Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары өртке удур хемчеглер ап чорударын шуут-ла тоовайн турар деп чугаалап болур. Чижээлээрге, Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» биле «Бай-Тал» совхозтарынга бир-бир өрт машиналарын тускайлап берген. Амгы үеде ол машиналар нелээ тоо-быдарадыр тоймаглаттынган. Оларны катап тургузар дугайында АҮК даргазы И. С. Идам-Сүрүнге каш-даа катап дыңнаткан, ынчалзадаа машиналарның кайызы-даа амга чедир катап чыгдынмаан. 1990 чылда ол-ла районга «УАЗ» машинаның шассизиниге тургускан күш-ажыл камгалалының шимчеп чоруур автолабораториязын база тускайлап берген. Ол лабораторияның дузазы-биле ажылчыннарның ажылдап турар черлерин шинчилеп, ажылчын туруштарны паспортизастаарын чорудуп болур турган. Ук лабораторияны «Кара-Хөл» совхозка саткан, ол совхоз ону база-ла тоймаглап каапкан. Мында совхозтарның удуртукчуларының буруузу бары дорту-биле билдингир, ынчалза-даа районнарның АҮК даргаларының, кол специалистериниң харысалгазын база чайладып болбас. Оларның кижи бүрүзү бүдүүлгеде харыылап турар адыры, анаа күш-ажыл камгалалы, кижилерниң ажылдап турар черинге айыыл чок болуру, кандыг-бир чылдагаан-биле өрт болбазын дээш харысалгалыг. Бир эвес удуртукчу бүрүзү харысалгалыг, негелделиг турган болза, **1991 чылда 2 кижи өрттенип өлбес ийик.**

АҮК даргаларын, совхозтарның, колхозтарның удуртукчуларын хүн бүрүнүң ажылдарындан адырып, бүдүүлгеге күш-ажыл камгалалының, өртке удур хемчеглерниң айтырыгларын биле ажылдаар кылдыр албадаары берге. Ынчалза-даа ону кылыр херек. Чүге дээрге гаражтарның эжиктери ажыттынмас, өрт үеэзинде машина-техниканы үндүрериниң баш удур көрдүнген чуруму чок, машиналар, тракторлар дээш, өске-даа техника бензин, масло төгүлген гаражтарда турар-дыр.

Харысалга чок чоруувустан хып үнген, күрүнеге улуг когаралды чедирген Тывага «ат-сураа» дыргын «алдаржаан» өрттерни утпаалыкар. Ол дээрге Кызылда пассажирлер АТБ-зинге, Тываның геология экспедициязының автопарыгына, Таңды районда Тока аттыг совхозтуң гаражынга үнген өрттер-дир.

Владимир КАТАЕВ.

Тываагроүлетпүр эвилелинің күш-ажыл камгалалының, техниканың айыыл чок чоруунуң болгаш өртке удур хемчеглер болуунуң инженери.

КУЛЬТУРА БОЛГАШ ЭРТЕМ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ БИЛЕ МООЛ АРАТ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АРАЗЫНДА ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕ

Моон соңгаар «Дугуржуп турар талалар» деп адаар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели биле Моол Арат Республиканың Чазаа

1991 чылдың февраль 12-де Моол Арат Республика биле Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының аразында найырал болгаш ак сеткилдиг кожа-хелбээ кады ажылдажылга дугайында Угуулгага үндезилээш, тыва биле моол улустарның аразында культура база эртем-техниктиг харылзааларын хөгжүлдези, национал культураларны база чаңчылдарны-даа катап өөскүдери болгаш бот-бодуп билчирин, төөгүдүг холбаазын быжыглаарынга дөгүм болур деп үүлдү барымдаалап көргеш, бо Чөпшээрежилгени чарган:

1 түүл

Дугуржуп турар талалар эртем, өөредилге, культура, литература, чурулга уран түүлү, парлалга, хөгжүм, театр, кино, радио болгаш телевидение, чырыдышкын, кадык камгалалы болгаш спорт талазы-биле оларның аразында кады ажылдажылганы хөгжүдеринге база ханыладырынга идиг бээр.

2 түүл

Дугуржуп турар талалар культура болгаш эртем талазы-биле кады ажылдажылганы бүгү талалыг хөгжүдер база ханыладыр. Бо сорулга-биле олар болза:

— эртем, культура болгаш шажын талазы-биле кадрлар белетизээринге идиг бээр;

— эртем ажылдарын кылырда, лекцияларны номчуурда, консультацияларны чорударынга тускай эртемниглерни база медээлерни, эртем ажылдарын солчуп тургаш, төөгү, дыя шинчилгезинің база этносоциология талазы-биле эртем материалдарын чыырынга, эртем организацияларының аразында дорт харылзааларны тургузуп, ханыладырынга дуза чедирер;

— өөредилге черлериниң аразынга дорт харылзааларны тургузарынга, а ол ышкаш башкылаашкынының методиказының болгаш өөредилгениң техниктиг чепсек-херекселдерни шинчээдириниң талазы-биле дуржулга база башкыларның болгаш өөренип турарларның солчулгазынга деткимчеми көргүзер;

— дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге, нийти билиг школаларынга өөредилге номнарын белеткээринге база парлап үндүреринге методиктиг болгаш практиктиг эргежок дузаны бот-бодунга чедирер;

— ийи чурттуң аразында культура организациялары болгаш албан черлери, чогаадыкчы эвиледдер, хөй-нийти база аныяктар организациялары, аймактар, районнар, хоорайлар, а — ол ышкаш чогаадыкчы интеллигенцияның төлөөлери, культура ажылдакчыларының аразында шуут дорт харылзааларны деткинир, музейлер, библиотекалар база архивтерниң аразында удурдедир солчуушкунун деткинир;

— культура хүннерин, уран түүлүнү болгаш аныяктарның фестивальдарын, аас чогаадының бөлүктерининң ужуражылгаларын, тематиктиг конкурстарны организастаарын, национал байырладар таварыштыр культура-массалыг хемчеглерни чорударын деткинир;

— культура салгалдарын өөренири болгаш камгалап кадагалаарын, төөгү, литератураның болгаш чаңчыл болган ужук-бижиктиг тураскаалдарын катап тургузарынга дуза кадар;

— парлалганың болгаш ном садының организацияларының аразында кады ажылдажылга, национал чечен чогаалдар, аныяктар, уруглар, эртем болгаш эртем-делгереңгей литературазын удур-дедир очулдургаш, парлап үндүрериниге дуза чедирер;

— номнар делгелгелери болгаш декадалары, чурулга уран түүлүнүң экспонаттарын бот-боттары организастаарынга деткимче бээр;

— кино-чуруктарны кады чогаадып тургузарынга болгаш солчурунга дуза көргүзер;

— театр шиилерин кады тургузуп көргүзери, хөгжүм чогаалдарын ойнап күүседирин болгаш кады парлап үндүрерин деткинир;

— Тываның информация культура төвүн Улан-Батор хоорайга база Моолдуң информация-культура төвүн Кызыл хоорайга тургузарынга идиг бээр.

3 түүл

Дугуржуп турар талалар медицина эртемнериниң болгаш кадык камгалалының талазы-биле кады ажылдажылганы хөгжүдер болгаш ханыладыр.

Бо сорулга-биле олар:

— эмнелге болгаш санатор-курорт албан чердериниң аразынга, оон иштинде ийи чурттуң чаңчыл болган улусчу эмнелгезинің талазы-биле шуут дорт кады ажылдажылгазын быжыглаарынга болгаш хөгжүдериниге идиг бээр;

— кадык камгалалының талазы-биле чедиишкиниер дугайында медээлерни солчурунга дуза көргүзер.

4 түүл

Дугуржуп турар талалар боттарының чурттарының хоойлуудулгазынга дүүштүр өске таланың чогаалчылары, журналистери, эртем ажылдакчыларынга библиотекалар, архивтер, музейлер база өске-даа ындыг албан чердериниге кирер болгаш ында бар коллекцияларны, материалдарны болгаш чыындыларны эртемшинчилел база культура-чырыдышкын ажылынга ажыглаар арганы оларга бээр.

5 түүл

Дугуржуп турар талалар парлалга-медээ талазы-биле сырый кады ажылдажылганы деткинир. Ол сорулга-биле ийи тала:

— радио болгаш телевидение дамчыдылгаларын кады белеткеп кылыр, уран-чечен база барымдаалыг телефильмнер, радио материалдарын белеткеп солчур, телефильмнерни болгаш шиилерни солчуп, көөрүп деткинир;

— журналистер, корреспондентилер, чогаалчылар, радионуң болгаш телевидениениң ажылдакчылары-биле аразында солчур.

6 түүл

Дугуржуп турар талалар спортчу болгаш туристи организацияларының аразында харылзааларны улам хөгжүдериниге, маргылдаалаларны болгаш ужуражылгаларны эрттириниге, спорттуң тыва база моол национал хевирлерин хөгжүдериниге, спортчулар болгаш тренерлериниң солчулгазынга дуза чедирер.

7 түүл

Дугуржуп турар талалар эртем, культура, уран түүл, өөредилге, кадык камгалалы, шажын болгаш спорттуң төлөөлериниң солчулгазынга деткимче бээр.

8 түүл

Дугуржуп турар талалар кижилерниң аразында харылзажып, бот-бодунуң чонунуң амыдырал-чуртталгазы-биле танышар дээнинге дуза чедирер.

9 түүл

Бо Чөпшээрежилгени күүседир сорулга-биле культура болгаш эртем талазы-биле кады ажылдажылганы боттандырарының негелделерин тодаратыкылаан телевилелдерни чогаадып кылгаш, ат салгылаар.

10 түүл

Бо Чөпшээрежилге ат салгаш хүнүнден эгелеп ол күштүг болур.

Чөпшээрежилге болза кайы-бир тала 6 ай бурунгаар бо Чөпшээрежилгени күш чок болдурар дугайында дыңнатпаан шаанда күштүг боор артар.

1991 чылдың 11 айның 5-тиң хүнүнде Улан-Батор хоорайга үш-үш хоолгалыг кылдыр тыва, өрус база моол дылдарга бижип, ат салган, кайы-даа сөзүглелги деп күштүг.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинің өмүнээзинден В. САЛЧАК.

МАР-ның Чазааның өмүнээзинден Д. ДОРЛИГЖАВ.

1991-1992 ЧЫЛДАРДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ БИЛЕ МООЛ АРАТ РЕСПУБЛИКАНЫҢ БИЧЕ ХУРАЛЫНЫҢ АРАЗЫНДА КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ДУГАЙЫНДА ДУГУРЖУЛГАНЫҢ ПРОТОКОЛУ

Тыва Республиканың Дээди Соведи биле МАР-ның Бичe Хуралы ийи республиканың хоойлуудулгазының дээди органнарының аразында кады ажылдажылганы эргежок чугулазын барымдаалаш,

тыва биле моол улустарның аразында чаңчыкан харылзааларны моон, соңгаар-даа хөгжүдер болгаш быжыглаар түүкүлдү удуртулга болдургаш,

дараазында түүлдер дугайында дугурушканнар:

1 түүл

Моол тала:

— Тыва Республиканың Дээди Совединин беш кижи составтыг делегациязын 1992 чылдың I кварталында хүлээп алыр;

— Тыва Республиканың Дээди Совединин Секретариадынын ажылдакчыларындан үш кижи составтыг делегациязын 1992 чылдың III кварталында хүлээп алыр.

2 түүл

Тыва тала:

— Моол парламентинин парламент корреспондентизи кирген беш кижи составтыг Улуг Хурал биле Бичe Хуралдың кады делегациязын 1992 чылдың IV кварталында хүлээп алыр.

3 түүл

Парламентилер аразынга делегациялардың бот-бодунга эптиг байдалдарга солчур:

— аалчылар бажыңынга оларның турары, аъш-чемни, транспорт болгаш эмнелге талазы-биле эргежок чугула хандырылгазын, а ол ышкаш культура хемчеглери, чоруп чораанының талазы-биле чарыгдалдарын хүлээп ап турар тала үндүрер;

— ол чуртта күштүг боор турар көрүм-чуруум болгаш доктааткан түү ёзугаар акша-төгерикти солуурун хүлээп ап турар тала харылаар;

— Кызыл — Улан-Батор баарда база дедир кээрде чарыгдалдарны улусту чорудуп турар тала төлээр.

4 түүл

Ийи парламентиниң төлээлери кады ажылдажылганың айтырыгларын эргежок чугула апарган таварылгада база дугурушканын ёзугаар чугаалажып алыры-биле ужуражылганы чорудар.

5 түүл

Тыва Республиканың Дээди Совединин база МАР-ның Бичe Хуралының информастыг бюллетеньнерини, хоойлуларының болгаш доктаалдарының чыындыларын база парлааны өскедаа түүлдерин чартык чылда бир катап солчурун талалар хүлээнип ап тур.

6 түүл

Экономика, садыг, культура, эртем, улус өөредилгези, туризм талазы-биле болгаш өске-даа адырларга административ-девискээр база экономиктиг районнар, бүдүүлгелер болган албан черлериниң аразында дорт харылзааларны болгаш сырый холбааларны тургузарынга талалар детюимчеин бээр.

7 түүл

Бо протокол аңаа ат салган үеэзинден эгелеп күштүг болур.

1991 чылдың 11 айның 5-тиң хүнүнде Улан-Батор хоорайга тыва, өрус болгаш моол дылдарга ийи-ийи хоолгалыг кылдыр бижип, ат салган сөзүглелдери шуптузу деп күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Совединин өмүнээзинден К. БИЧЕЛДЕЙ.

МАР-ның Бичe Хуралының өмүнээзинден К. ЗАРДЫХАН.

ЭКОНОМИКТИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ДУГАЙЫНДА ТЫВА-МООЛ УГУУЛГА

Тыва Республика биле Моол Арат Республика тыва база моол улустарның эрге-ажылынга дүүштүр ийи талалыг экономиктиг кады ажылдажылганы хөгжүдерин болгаш ханыладырын күзээш,

экономиктиг болгаш садыг талазы-биле бүгү талалыг кады ажылдажылга ийи чоонуң аразында чаңчыл болган харылзааларны улам хөгжүдеринге эн чугула үүл болурун медереп билбишаан.

1991 чылдың февраль 12-де РСФСР биле МАР-ның аразында Найырал болгаш ак сеткилдиг кожа-хелбээ кады ажылдажылга дугайында Угуулгазынга үндезилээш,

Тыва Республикада база МАР-да-даа экономиктиг база политиктиг реформалар күрүне шугумунуң талазы-биле база соңуургалдыг талаларның аразында дорт харылзааларын деннелинге тыва-моол кады ажылдажылганы хөгжүдеринге немелде арганы эжидын турар дээринге ылаа бүдүүлгеге болганда, дараазында айыткан үүл дугайында медеглээри болза:

1. Тыва Республика биле МАР бот-бодунга хамаарыштыр экономиктиг ажык политиканы чорудар болгаш садыг база экономика талазы-биле кады ажылдажылганы бот-бодунга ажыктыг кылдыр хөгжүдер. Оларның чедип алганы ийи талалыг дугуржулгаларынга үндезилеп эн-не таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

2. Тыва Республика болгаш Моол Арат Республика бүдүүлгелериниң аразында дорт харылзааларны тургузарынга таарымчалыг байдалды тургузар. Бо сорулга-биле тускай эргелиг черлер боттарының национал хоойлуларынга дүүштүр даштыкы экономиктиг харылзааларның киржикчилериниге контракт ёзугаар бараанар, продукция болгаш ачы-дуза чедирилгезинин чөпшээрелин бээр болгаш боттарының девискээриниге даштыкы садыг организациялары, кады ажылдажылга бүдүүлгелери болгаш өске-даа бүдүүлгелерни ажыдарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазынга деткимчени бээр.

3. Тыва Республика биле МАР бот-бодунуң аразынга садыглажылганы хөгжүдер талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр. Шак ындыг хемчеглерге кады семинарларны, ярмаркаларны, делгелгелерни эрттирери чогумчалыг. Бүгү делегей практиказында хүлээп алдынган садыглаашкынын бүгү-ле хевирлерин ажыглаарын ийи тала үүлдүгзүнүп көрүп турар.

4. Тыва Республика биле МАР бараанларны алчыдсолтур, ачы-дуза чедиржир база удур-дедир төлевирлер дугайында ийи талалыг дугуржулгаларны чарар.

5. Тыва Республика биле МАР көдээ ажыл-агый база мал ажылының, эн ылаңгыя тус черниң малының уксаазын камгалаар болгаш сайзырадыр талазы-биле кады ажылдажылгазынче эн чугула кичээнгейин угландырарын дугурушкан.

6. Көдээ ажыл-агыйның чаңчыл болган национал арганарын, а ол ышкаш эт-херексел кылыр ус-тывыш болгаш тус чер бүдүүлгезин катап тургузар болгаш хөгжүдер соруулга-биле кады ажылдаар күзелдиниң дугайын ийи тала медеглеп тур.

7. Тыва Республика биле МАР экономика, садыг, үлетпүр, көдээ ажыл-агый талазы-биле болгаш өскедаа адырларга тускай эртемниглерни белеткээр, база оларның билиг-мергежилин бедидер талазы-биле кады хемчеглерни ажылдап кылыр.

8. Тыва Республика биле МАР аймактар, районнар база бүдүүлгелер аразынга дорт харылзааларга болгаш сырый холбааларга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

1991 чылдың 11 айның 5-тиң хүнүнде Улан-Батор хоорайга тыва, моол болгаш орус дылдарга ийи-ийи хоолгалыг кылдыр бижип, ат салган.

Тыва Республиканың өмүнээзинден К. БИЧЕЛДЕЙ.

Моол Арат Республиканың өмүнээзинден Ж. БЯМБА-СҮРЭН.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, ИНФОРМАЦИЯЛАР

«МИР» КОМПЛЕКСТЕ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. Орбитаныц «Мир» эртем-шинчилел комплексинде ужудуушкуну удаамчылап турар Александр Волков биле Сергей Крикалев оларныц ужудуушкун программазынга ноябрь 6-лаа 10-га чедир географтыг болгаш астрофизиктиг шинчилелдер, космоска материалдар алырыныц талазы-биле шепелделер кирген турган.

Ноябрь 11-де «Оптизоп» деп технологтуг тургузугга германий эзилдирип алырыныц шепелделерин чоруткан. Эртен А. Волков биле С. Крикалев хыналда эмчи шинчилгезин эрттирген. Кайызы-даа кадык, сеткил-сагыжы сергек.

АМЫДЫРАЛ ДЕННЕЛИ ЧАВЫС

ЧИТА. Хооранныц чурттакчыларыныц колдуг хөй кезиниц амыдырал деннели ядыы-турецги чоруктуц кызыгаарындан куду байдалдыг. Ындыг түннелди Чита хоорку́скомунун ку́ш-ажыл база социал айтырыглар талазы-биле, килдизиниц ажылакчыларынныц санаашкынларындан үндүрүп болур.

Оларныц сан-медээлерин өскүүгаар, ол область төвүнүц чуртап болур айда эц эвээш орулга хемчээли ноябрьда 593 рубль 27 көпеек болган. А хоорайныц ажылчыларынныц, албан-хаакчыларынныц айда ортумак шалыны 200 рубль безин четпес.

БАШКЫЛАР ЗАБАСТОВКАЗЫ

САЯНОГОРСК. (Хакас ССР). Хоорайныц башкылары болгаш школа назыны четпеэн уруглар албан черлериниц ажылдакчылары боттарынын социал эргелерин камгалаар дээш хуусаа чок забастовканы эгелээн.

Оон мурнунда олар ажыл талешкин бедиирилиг, бажыц чоктарга оран-сава бөрицниц, аьш-чем болгаш эргежок чугула хереглелдин бараанларынныц магадылаан эц эвээш хемчээлиниц айтырыгларынныц талазы-биле негелделерин салган турган. Хакасияныц улус өредилге системазынныц хөгжүлдезиниц программазын бадылаан республиканыц удуртулгазы-биле чугаалажыышкынар кандыг-даа түнел бербээн. Төлевилээн чүүлдер күүсеттиг болгаш, улам дорайтан орар.

Саяногорскиниц башкыларынын үлегерин Черногорскиниц улус бөредилге ажылдакчылары детиирин шиитпирлээн. Улус өредилге ажылдакчыларынныц профвилели-биле кады хөделип турар забастовканыц координация ковуелги турчуп турган. Бир эвес оларныц негелделери ноябрь 10-ке чедир күүсеттинмес болзо, удурланыышкын улам күштелириин сагындырган.

ДҮТТЕР АРАЗЫНЫН УЖУДУУШКУНУ

МОСКВА. Россия—Австралия—Россия деп маршрут-биле «чаагай сеткилдиг ужудуушкунун» эгелээри ийи доонук ажыг ооалдаан аэродром чоогунга чаъс чок чаъс чангыс моторлуг чеди сичии ЯК-18Т-ледин дээрже ужудар арга чок болдурган.

Ужудуушкунун ооалдаанынын оон мурнунда [illegible] беседкенин турганындан ам коон хамык чүвени хаалгыр боданыр арганы [illegible] боланыр, шүүдүнер [illegible] хөй оларнын мурнунда бүдүп Азия кежилдир, [illegible], далайлар дыры-биле 48 мүн километр агаар [illegible]. Ол белен эвес. А өг-бүлелерин, төрелдерин, өөренгелерин ийи ай хуусаалаа [illegible] турар кижилерге [illegible] дутуракур чүү турбас боор.

СУГГА ЧОРУУР ТРАКТОРЛАР

ПЕТРОЗАВОДСК. «Онегынын трактор заводу» каттажыышкын сугга чоруур тракторларны бүдүрүп эгелээн. Оларны Амурда болгаш оон адырыктарында дүшкен чудуктарны уштун, аштаарынга ажыглаар. «Ындыг тракторларны бүдүрериниц 60 чылдарда-ла шиитпиткен турган бис—деп, каттажыышкынын кол инженери А. Григорьев чугаалаан.— Ынчалзаан баштайгы дүжүлге болуунун трактолдарынын ынай хелеп шинчеелей барган. А ол кадында ындыг тракторларга хереглеп улам үлүгдеп турган. Ам Россияда бот-тандырын турар конверсия программазынын ачызында комплектилер ыдыктарга чаъсталаа аппаратларны мурнундагы [illegible] аргалыг апаргаи бис».

(СЭТА ийи корр.).

Районнуц ажыл-агыйлары октябрь 1-де кышкы байдалче шилчээнин кижи бүрүзү билир. Бо хүннерде байдал кандыгы?

«УТКА 25 чылы» база «Ак-Туруг» совхозтарныц чамдык малчыннарынын кыштагларынга рейд бригадазы чораан. Баштай-ла Арыг-Узуу салбырынын Шанчыг-Ужунда дугаары 4 кыштаанга чеде бердинис. Ында Пар-оол Оюнович Начын-оол мырынай чаа кежуп келген. Бажыныныц содгалары безин орта чылыглаттынмаан. Балды тудуп алгаш, соолун эптеп турар кижи болду.

Коданында 360 хураганныг. Кажаазы ойбак-дыдык. Чапында мал чемгерер чадагай кажааларында эрткен кыжын чыылган бок долган. Сиген-ширбиил курлавыры тудум-даа чок.

— Эрткен чылын маная Хүр-Саая кыштаан. Ам оон турлаанга мени эккелгеи бо-дур. Электри чырыы безин коштунмаан. Кажаада проводтарны үзе тыртылап каапкан. Печказы бузук. Чунар-бажын дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Ома-сомазы безин бар эвес. Берге-ле чүве-дир — деп, малчын мунгарап чугаалады.

Аная келгеш мыгарлыг чадап турда, автомагазин бир удаа келгеш барган. Бир эвес бо хевээр турар болза, ол коданныц хураганнарынын хүр кыштаары арам саар.

Начын-оолдардан Арыг-Узуу талазынче дап бөрге, удаайн Кызыл-оол Монгушович Хорлуунун кыштаа көстүп келир. Улуг кажаанын эжиинде үш кижи көстүп тур. Оларныц биреэзи биске уткуй чедип келгеш.

— Келгеншер эки болду. Хөй көрзүн, дыцнаазын харын. Бо кажаанын дээвиирн ойлуп дүжүп, бир талакы ханазы ийленип чыдып алган...

— 1980 чылда ажыглаага кирген кажаа-дыр. Ирин баксыраан, дээр аргалок, чарт ыыштар-дыр. Оорганы ындыг чуга ыыштар-биле кылырга, эглип-эглип буступ дүжүп турбайн канчаар. Шиферин оорлап алгаш баарга, өдек-биле кырын чылыглаарга, ханаларны чаа идип турары бо-дур—деп, бирээзи кириишти.

Төрүүр хойнуц кажаазы ындыг айыылдыг байдалдыг турда, аная көрүп орары берге болбайн аан. Кажаанын оода бир чартыныц гапитал септелгезин кылыры чугула апаргаи. «УТКА 25 чылы» совхозтуц Арыг-Узуу салбырынын удуртукчулары дарый хемчеглерин алыры чугула. Моон мурнунда совхозтуц кол зоотехниги, ам салбыр өргелекчизи Хураган-оол Кыргысович Серин черле шыңгыы хөделбес болза, байдал бергедээн.

Чыланныгда Олег Сарыг-оолович Кууларныц турлаа, коданында сиген-ширбиил дүжүрүп албаан дээрдеи башка, чуруп-корумнуу даштындан-на илдеи. Ийи малчын өглериндеи бажыцнарынче көжүп кирген. Малгаштан, чугайланган-даа. Кажаазынын көрженин коптаргаш, курраг өдекти бөлүп алган. Олег Куулар болгаш оод дузалакчызы Николай Чүлдүм мальн одарлатпышаан, септелгезин чылыг үеде доозуп алганы өөрүнчүг. Ынчалза-даа аар-саар четпестер база бар. Чижээ, хат хадааш, хой кажаазынын серизинин довурааи ширбий шаап каапкан. Чунар-бажынче, суг доскаары турар кудукче, коданда девискээринче электри чырыы дамчыттынмаан. Бо чүүлдерни хол чедип, кылып алыр болза, аныяк малчынларныц амыдырал-чурттаалгазы улам экижиир, оларныц хөй безин туттунгур апаар дээрзи билдингир.

«Ак-Туруг» совхозтуц хоочун малчыны Опуйлаа Монгушовна Сединиц кыштаа Аргалыктыгда. Малчын турганнарын ажаап кадагалаан.

Малчын делгем, чаа өглуг. Оон чанында казанак бажынныц иштин, даштын малгаштап, чугайлаан. Малынын кажаазынга шуут хол дегбээн. Көрженин безин хооруп албаан, ханалары шаараш.

— Часкаар көржец хоортур дижи бөгривиске, дарга-ларывыс тараа шөлү бастырбаган дөш, дүрген-не өскүр көжүрүпкен. Көрженин шефтен каштар бис дишкеннер. Оларга бөвурөөш, хол дегбейн бардывыс — деп, өгнуц херээжен өзөн тайылбырлады.

Моон алган көөрге, дарга-ларынга идеген орар хире. Дуненин-не сооп орарын уттупкан малчын боор бе?

— Аъш-чем, идик-хеп аймаа дыка эвээжээнин билир бис. Уруг-дарывыс база көвей. Автомагазин эргелекчизиниге шупту он бир кижи бар бис дөөрге бөвөревес-тир. Чүгле кап кижиниц үлүүгге аъш-чем аймаан бөөр. Далганывыс безин чок ийин—деп, малчын утбай чөгенип чугаалады.

Малчынларын бо хомудалы чөптүг ишкаш. Уругдарынын идик-хевиниц, ижер-чиринин норма-чижээн Ак-Туруг кодаа Совели ажыл-агый дептерин барымдаалап, тодаргайлаары чугула апаргаи-дыр.

Ширин-оолдарныц кыштаа тайга эдектелдир, хөлегеленчек, кылын хар дүжер черде. Амдан эгелеп сиген-ни дүжүрүп эгелээни эки. Ынчалза-даа оод шынары тергиин багай. Ортаа кезин дудук. Деңзини база билдинмес. Механизаторлар трактор тергезинге хөй эвес сиген өөйтин алгаш чоруп турганын Ак-Туруг суурга көрген бис. Ол кыштагдаа дүшкени чадавас.

Тыва улустуц «кижи кайгаар, ыт сытырар» дээн чугаазында дег, дөрбелчин доорбаштардан кылган чылыг, чырык бажыцны бүдүнге оорлап алгаш барган. Чайын малчын, эзы бригадир ол кыштагны тегерип, хайгаарап турган болза, ындыг чүве кайын турар. Ол ажыт черде кыштагны билир кижилер-ле оорлаан хире. Оон изин истээри, товун тывары — истелге органнарынын херээ апаар-ла ыйнаан.

Устунде кап чижектерден алгаш көөрге, «УТКА 25 чылы», «Ак-Туруг» совхозтарда малчынларныц ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар амга чедир тургустунгаан-дыр.

Валентина АРТЫНА.
Кызык-оол ЧӨРЕВЕ.
«Улут-Хем» солукнуц корреспондентилери.

КЫШТАГЛААШКЫН БАЖЫҢНЫ ООР АЛГАН, СЕРИЗИ ОЙЛУП ДҮШКЕН

- Кажаалар ойбак-дыдык.
- Тудум-даа сиген чок.
- Кажааларныц дээвиири оюк.
- Ханалары тигленип калган.
- Идик-хеп, аъш-чем херек.

Коданда

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

Малчынныц чагаазы

ЭМЧИЛЕРНИҢ АЧЫЗЫНДА

«Кара-Хөл» совхозка үр чылдарда малчынная келдим. Эрткен чылын мал семиртири-биле тайгага турган, хенертен аарын берген мен. Чартыын билинместеп, дылым база тыртыла берген, ыырыдай чугаалаттынмас апаргаи. Ол-бүлежиниц эр ээзи Чидигир-оол Күжүгет база дезиндеп, кожа турар аалдан кижи айылап алгаш, аътка ыыргалап ак черге чедиргеи. Совхозтуц машиназы орук ара уткул ап, суурга чедирери-биле [illegible] чораан хрелтеи. Оон, чаъстыг хүн доңганыымдап дегдиринишкин база исмешкеи, байдалы улам бажыныгы. Дарсы-Аксынын участок эмнелгезинге 5 хонуг [illegible] вертолёт-биле [illegible] Бай-Тайга эмнелгезинге аппарып [illegible]ыгаи. Кравби аттыг [illegible] ферма хүнде чүгле 1 тонна сүтү дүжаап турар. Ынчаар ажылдаар болза, шалыга чүү төлөөрил? Саанчыларны фермага ийи удаа чемгерип турган, (оон чартык өртөөн совхоз болдуна алаа кандыг чүвел) ажылды шүүдадыры чугула айтырыглариныц бирээзи апаргаи дээрзин Д. А. Хунданов чугаалаан.

Бо хуралга ферманыц куду көргүзүүлерин дыннат олуур, өлөөн ийи чыл буруннаар маная ийи, саанчыларныц ажыл-ийин сонуургаг, солуга макталдыг материал биичин турганынын сактып келдим. Ынчал бо-ла чугаалаг-булуунга ферма эргелекчизи-биле чугаалажыр, чаъсталаг ийи-ийи, ханалаа ийи-ийи көргүзүүлерни [illegible] оскуумаан, тура-соруктуг идеикейлиг хереженнер бистин аравыста бар дээрзин Зоя Дажыевна чугаалап орар. Оларга班ныгылар М. Хувак, Л. Сандуу, библиотекарь Л. Сундуй, уругларныц сут кухнязынын эргелекчизи О. Балчий, говарлар З. Сертин, М. Алдай, З. Комбуй болгаш оскелер-даа хамаарыр. Ылангыя тыва дыл башкызы М. Хувактыц ажылы мактанчыг. Ол организациларда болгаш өөрениларлерге улусчу педагогиканы болгаш тыва улустуц чанчылдарын эгидериниц дугайында өөредиг ичээлдерни эрттирип, лекция-беседаны чорудуп турар.

Суурнуц хереженнери болгаш кодаа Советтиц улус депутаттары хөй кыргыладаныга болгаш сиген кежилдиниц идеикейлиг киришкеи. «Найырал» совхозтуц 30 чыл болган оюнга базала идеикейлиг көргүзүп, агитквартиралар тус-тузунда тыва аъш-чемни кылган, саткан. Аная «Анай-Хаак» (даргазы Нина Сундуй) база «Дамырак» (даргазы Мария Сатчак) агитквартиралар өскелерден идеикейлиг болганнар. Ол-ла байырлаага хереженнер чевулели өскүс уругларга мараһон чарлап, 10-15 минута иштинде 371 аныяк четтааны мактанчыг. Ол будуныг чаагай хөөректи ам-даа уламчылап, организастап турар. Чоокта чаа клуб ажылдакчылары-биле кады «Алдын күс» деп кежээни эрттиргеиннер. Аная когда аймаандан база күстүц өске-даа дүжүдүнден кылган янзы-бүрү аъш-чемнериниц делгелгези солуг болган. Орта Интернационал (агитатору Светлана Хомушку) база Октябрьныц 60 чылы (агитатору Зинаида Комбуй) кудумчуларныц чурттаашкыларынын белетеэн аъш-чеми бедик үнелелди алган.

Суурнуц хереженнери-дуадал ажыл-агыйын — огород өстүрер, мал-маган тудуп, чамдыктары керээ чарып алган бажыцнарында дааранып, аъш-чем кылып, садып ажылдаг турардар.

Ажы-төлүүнүц кижизидилгези кошкан, арага-дарыже сундугар хереженнер база тургулаан. Ынчалза-даа оларныц талазындан үениц бергезин билип, дузалап ажыл-агыйын-даа тудуп, амыдыралдын эки талазынче чүткүп, боданын турары өөрүнчүг.

Зоя Дажыевна бодунуц бо хереженнери-биле ажылын хөй-ниитин даалга кылдыр күүседип, багай эвес ажылдан турар. Ындыг улуг суурда хереженнер чеи — улуг күш, ынчалза-даа хостаттырган, аңгы аъна-шалыныг дарга тутпайн турары канчан-даа таарымчалыг. Совхозтуц талазындан ону өөрениш ворбейн турар. Акцаландырышкынныц чогунга сыдаглаашы турары эки эвес-тир. Бир эвес ол аъна-шалыныг, хостаттырган турган болза, чоонге кичээнгей салын, 30 агитвартираларны-даа кезин, малчын хереженнерге-даа чедип, оларныц бүгү-ле чедер-четпес айтырыгларын шиитпирлеп болдуруп ол чугаалады. Ол ангы ажылдыг, дарт аныг-төлүг болганда ие чедишпес, хереженнерге чоо-биле ажылдаары ындыг-ла эки болдуунмайн турар. Ынчангаш бо рынок үениде кижиниц ыыгаи ажылы, текнен дери халас барбас ужурлуг. «Найырал» совхозтуц удуртукчулары бо дугайын өөрениш коруп, хереженнерге чоонге кичээнгейин угландырыр эки боор.

Раиса ОКДАР.
(Гонорарын «Шынныц» агар сонынче шилчидерин диледи).

БАЙДАЛДЫ ДАРЫЙ ЭДЕР ХЕРЕК

Черниц кырын ак хар шыва алган. Мал ажылдакчыларынын кол шылгалдазы болур кыш дүшкен. Бо бергe, шаптараазынныг үеде кышкы шала була белеткеннер турар коллективтериц көрген кижиниц сагыжынга дувүрээзниниг айтырыглар тургустунуп келир: а чайын, күзүн чүү кылыр турганнар иеги? Мындыгларын сапынга Таадыла Салчак Тока аттыг совхозтуц Кулузун сүт-бараан фермазын кириштирип болур. Бо дээрге мурнуку чылдарда республикада ат-чары алгаан, мурнакы ажылдыг, шаннал макталдары-даа өрбын ферма турган. Ам ол республиканыц эц хоншуданнай ажылдыг фермаларын араазында кирген. Чүге?

Ферманын базаларын кезин, ында ажылдаан турарлар-биле чугаалажып, ниитин байдалды көрүп, ында байдалдын, шинаал-ла бергезин кордувус. Ажыы-биле чугаалаар болза, бо хире эптиг, мырынай-ла совхоз төвүнде турар бо ферманын байдалы дыка берге. Чамдык базаларда ажылды организастааны багай эвеин-ле ышы. А ниитизи-биле алыр болза, ында мактаныр хире чүве чок.

— Ажылывыстын сандараны ышы, силерни сөөлгү үеде башкарары бергедээн. 9 айларныц планынга 46 тонна сүтү чедир бербээн бис. Республикага дилиирел, алдарыгын турган фермаыста сөөлгү 3 чылда ыыпел безин чок. Ам оон чызыл ажылдаар улуурлуг бис. Совхозтуц кол зоотехниги Шопак Шакманович Ховалыгныц ол фермаа коллективинин кызыл-будунга болуп эрткен хуралынга чугаалаанын кол утказы ындыг болган.

Ферма коллективинин хуралын чылдырганы база таварылга эвес. Кол айтырыг — чонну аъш-чем продуктулары-биле канчаан хандырары. Ону шиитпирлээринге республиканыц сүт-бараан фермаларынын кирижилгези аажок улуг дээрзи билдингир. Ынчангаш бо чугула айтырыгже кичээнгейни угландырын турары-даа ында. Фермада байдалдын нарыыдан турары, оон кышка кошкак белеткели районнуц-даа, республиканыц-даа, удуртукчуларын дувүредин турары база билдингир. Ынчангаш ол хуралга Таныныц АУК даргазы Д. А. Хунданов, профсаналдерниц Тыва республика көвуелиниц даргазы, Тыва Республиканыц улус депутадынга ол совхозтан депшиттирген Ш. П. Куулар, совхоз директору В. К. Ооржак, совхозтуц тускай эртемниглери база кириишкен.

Эртken чылын бо ферманыц саанчылары хүнде-ле 2 тонна 500 кг сүтү саап ап турган болза, ол саан ам 1 тонна 200 кг апарган. А бир шекке онаштыр хүнде саап ап турар сүдү — 3 литр.

— Хүнде 3 литр сүтү бир өшкүдеи саап ап болур. А силериниц шекке силериниц сүдү өшку сүдүнге дежиир турар апарганы ол бе? Чонну аъш-чем продуктулары-биле канчаан хандырарыг деп айтырыг тургустунуп турар бо үеде мынчаар ажылдаарга болур бе?—деп, районнуц АУК даргазы чугаалаан, районнуц-даа, совхозтуц-даа мал ажылдыгларынын эргежеп тос айларда чамдык түннелдериниге доктааган.

Район эртken чылга дедиирге, сүт саалдазын, оны курунеге дужаарын дыка кудулаткан. А Тока аттыг совхоз эртken чылдың тос айларынга деннеэрге, 94 тонна сүтү эвээштн саап алган. Сүт будуурин бо ферма 210 тоннага эвээшткен азы совхоз ниитизи-биле бир шекке онаштыр 172 кг сүтү чедир албаан-дыр. Эрткен чылдынга деннеэрге, төрүүр 100 баш шекке онаштыр 20 быааны чедир албаан. Бода малдын баш саны 1730 башка эвээшээн. Мал чеми фермада чедир дужуртунмаан, инектерни рацион еугаар чемгербейн турарындан оон сүдүнүц эвээш болуп турары база ында.

Бо бүгүнүн түннелинде ферма хүнде чүгле 1 тонна сүтү дужаап турар. Ынчаар ажылдаар болза, шалыга чүү төлөөрил? Саанчыларны фермага ийи удаа чемгерип турган, (оон чартык өртөөн совхоз болдуна алаа кандыг чүвел) ажылды шүүдадыры чугула айтырыгларынын бирээзи апаргаи дээрзин Д. А. Хунданов чугаалаан.

Бо хуралга ферманын куду көргүзүүлерин дыннат олуур, өлөөн ийи чыл буруннаар маная ийи, саанчыларныц ажыл-ийин сонуургаг, солуга макталдыг материал биичин турганынын сактып келдим. Ынчал бо-ла чугаалаг-булуунга ферма эргелекчизи-биле чугаалажыр, чаъсталаг ийи-ийи, ханалаа ийи-ийи көргүзүүлерни [illegible] оскуумаан, тура-соруктуг идеикейлиг хереженнер бистин аравыста бар дээрзин Зоя Дажыевна чугаалап орар. Оларга班ныгылар М. Хувак, Л. Сандуу, библиотекарь Л. Сундуй, уругларныц сут кухнязынын эргелекчизи О. Балчий, говарлар З. Сертин, М. Алдай, З. Комбуй болгаш оскелер-даа хамаарыр. Ылангыя тыва дыл башкызы М. Хувактыц ажылы мактанчыг. Ол организациларда болгаш өөрениларлерге улусчу педагогиканы болгаш тыва улустуц чанчылдарын эгидериниц дугайында өөредиг ичээлдерни эрттирип, лекция-беседаны чорудуп турар.

Суурнуц хереженнери болгаш кодаа Советтиц улус депутаттары хөй кыргыладаныга болгаш сиген кежилдиниц идеикейлиг киришкеи. «Найырал» совхозтуц 30 чыл болган оюнга базала идеикейлиг көргүзүп, агитквартиралар тус-тузунда тыва аъш-чемни кылган, саткан. Аная «Анай-Хаак» (даргазы Нина Сундуй) база «Дамырак» (даргазы Мария Сатчак) агитквартиралар өскелерден идеикейлиг болганнар. Ол-ла байырлаага хереженнер чевулели өскүс уругларга мараһон чарлап, 10-15 минута иштинде 371 аныяк четтааны мактанчыг. Ол будуныг чаагай хөөректи ам-даа уламчылап, организастап турар. Чоокта чаа клуб ажылдакчылары-биле кады «Алдын күс» деп кежээни эрттиргеиннер. Аная когда аймаандан база күстүц өске-даа дужудуден кылган янзы-бүрү аъш-чемнериниц делгелгези солуг болган. Орта Интернационал (агитатору Светлана Хомушку) база Октябрьныц 60 чылы (агитатору Зинаида Комбуй) кудумчуларныц чурттаашкыларынын белетеэн аъш-чеми бедик үнелелди алган.

Суурнуц хереженнери-дуадал ажыл-агыйын — огород өстүрер, мал-маган тудуп, чамдыктары керээ чарып алган бажыцнарында дааранып, аъш-чем кылып, садып ажылдаг турардар.

Ажы-төлүүнүц кижизидилгези кошкан, арага-дарыже сундугар хереженнер база тургулаан. Ынчалза-даа оларныц талазындан үениц бергезин билип, дузалап ажыл-агыйын-даа тудуп, амыдыралдын эки талазынче чүткүп, боданын турары өөрүнчүг.

Зоя Дажыевна бодунуц бо хереженнери-биле ажылын хөй-ниитин даалга кылдыр күүседип, багай эвес ажылдан турар. Ындыг улуг суурда хереженнер чеи — улуг күш, ынчалза-даа хостаттырган, аңгы аъна-шалыныг дарга тутпайн турары канчан-даа таарымчалыг. Совхозтуц талазындан ону өөрениш ворбейн турар. Акцаландырышкынныц чогунга сыдаглаашы турары эки эвес-тир. Бир эвес ол аъна-шалыныг, хостаттырган турган болза, чоонге кичээнгей салын, 30 агитвартираларны-даа кезин, малчын хереженнерге-даа чедип, оларныц бүгү-ле чедер-четпес айтырыгларын шиитпирлеп болдуруп ол чугаалады. Ол ангы ажылдыг, дарт аныг-төлүг болганда ие чедишпес, хереженнерге чоо-биле ажылдаары ындыг-ла эки болдуунмайн турар. Ынчангаш бо рынок үениде кижиниц ыыгаи ажылы, текнен дери халас барбас ужурлуг. «Найырал» совхозтуц удуртукчулары бо дугайын өөрениш коруп, хереженнерге чоонге кичээнгейин угландырыр эки боор.

Раиса ОКДАР.
(Гонорарын «Шынныц» агар сонынче шилчидерин диледи).

«КЫЛЫР БИС, КЫЛЫП БӨӨР БИС...»

Зоя Дажыевна Маадыны чангыс чер-чурттуглары суурнуц хереженнер чевулелиниц даргазынга соонун алганнар. Ол дээрге аная идегел болган бүзүрелди көргүскеннери ол.

Ук чевулелдиц ажыл, амыдыралы-биле таныжып, Зоя Дажыевнага ужуражыр аргалыг болдум.

Зоя Дажыевна садикте 15 чыл кижизидикчи башкы болуп ажылдап чоруур. 10 чыл иштинде хереженнер чевулелиниц идеикейлиг кежигүнү болуп келген, кодаа Советтиц улус депутады, 4 ургунуг иеги.

Чаа-Хөл суур улуг. 5 мүн ажыг чурттакчылыг, 900 ажыг ереге, 30 агитквартира бар.

— Таныныц оске булуунларында ышкаш, амыдыралдын чедер-четпес талалары Чаа-Хөл суурну база-ла оон эртпээн. Садиктер чедишпезиниц оочурда турар чаштарныц саны хөй, хөй уруг-дарыглыг нелеп ажылдаар арга чок. Аъш-чем, идик-хеппин чедишпеен ажыл бар-даа болза, оларныц өртек-үнезиниц улуу бистерге аар согуг болуп, кижи бүрүүн дувүредип турар. Кажан чурттаарыл, ажыл-төлүг канчан ажыраан өстүрериг? Ындыг бодалга бүргеттиргеннер.

Хөл ажыл-төлүг өг-бүлелерге, саваттыг хереженнерге болгаш кырганнарга тускай садыгны ажыктан болза даан күзелди суурнуц чону чаъс эвес катап кодуруп, ол дугайын хурал-суглаалларга-даа чугаалажып келген. Ынчалза-даа оон огулуг чүве унмаан, ол чугаа чүгле саазын кырында арткан. Ол айтырыгны кодаа Совет даргазы З. Монгуш шаа-биле тургузуп-ла турар, а райпо баштаар черниц ажылдакчылары тоомна чок чорукбиле хереккс албайн турар.

Саазын кырынга болгаш аас-биле ажылдаарывыс кайда-даа чаъчыл болган. Ол дээрге ажыл-агыйн баныда олуруп турар бюрократтарныц «хоочулуг варыыдыр». «Аксын-биле аал кижурбе, дылын-биле дыт ужурба» деп, бистин өгбелеривистиц үлегер чугаазы бар болгай. «Кылыр бис, кылып бөөр бис» деп каас-кол, чаъраш сестер-биле чонну мелеэрги болзун. Чоо ындыг ажыы чок, хоозун сестерден могап-шылай берген. Курут болгаш хоозун сестер-биле ажылдаар бюрократтарга ам бо үеде чүгле угаан болгаш кызыл хол-биле ажылдаарын ие негел келген дээрзин сагындырбышаан. «сөглөл сес, керткен ыыш» деп үлегер домак оларнын арын-шуурунге артсын дээрзин чугаалаза черле артык эвес.

Суурнуц чонунуц ангы район кылдыр үстүп аар даан нүсүлги база-ла бүтпейн турар. Суур чеде-даа улуг болза, ында тускай эртемниг эмчи кадрлар чедишпес. Район төвү Шагаан-Арыг хоорайже эмчилерниц шуттуу кончуг. Үе дыка Сергедээн шупту чүве рынокче шилчин турар, партия ат-алдарын чидирген, комсомол шимчевестээн, хол-биле кылыры эвээш, аас-биле ажылдаары кавел апаргаи. Улуг улустуц «политика окшу» ойнаа, хөй-ле хуралдап, митингилеэри чаъчылчаан. Чонуц талазындан бүзүрел чидип, кымгаа чагыртпас бис дээр хөөннер бар. Мындыг үеде чоо-биле ажылдаары бергедээн. Ынчалза-даа келир үеге бүзүрелин оскуумаан, тура-соруктуг идеикейлиг хереженнер бистин аравыста бар дээрзин Зоя Дажыевна чугаалап орар. Оларга班ныгылар М. Хувак, Л. Сандуу, библиотекарь Л. Сундуй, уругларныц сут кухнязынын эргелекчизи О. Балчий, говарлар З. Сертин, М. Алдай, З. Комбуй болгаш оскелер-даа хамаарыр. Ылангыя тыва дыл башкызы М. Хувактыц ажылы мактанчыг. Ол организациларда болгаш өөрениларлерге улусчу педагогиканы болгаш тыва улустуц чанчылдарын эгидериниц дугайында өөредиг ичээлдерни эрттирип, лекция-беседаны чорудуп турар.

Суурнуц хереженнери болгаш кодаа Советтиц улус депутаттары хөй кыргыладаныга болгаш сиген кежилдиниц идеикейлиг киришкеи. «Найырал» совхозтуц 30 чыл болган оюнга базала идеикейлиг көргүзүп, агитквартиралар тус-тузунда тыва аъш-чемни кылган, саткан. Аная «Анай-Хаак» (даргазы Нина Сундуй) база «Дамырак» (даргазы Мария Сатчак) агитквартиралар өскелерден идеикейлиг болганнар. Ол-ла байырлаага хереженнер чевулели өскүс уругларга мараһон чарлап, 10-15 минута иштинде 371 аныяк четтааны мактанчыг. Ол будуныг чаагай хөөректи ам-даа уламчылап, организастап турар. Чоокта чаа клуб ажылдакчылары-биле кады «Алдын күс» деп кежээни эрттиргеиннер. Аная когда аймаандан база күстүц өске-даа дужудуден кылган янзы-бүрү аъш-чемнериниц делгелгези солуг болган. Орта Интернационал (агитатору Светлана Хомушку) база Октябрьныц 60 чылы (агитатору Зинаида Комбуй) кудумчуларныц чурттаашкыларынын белетеэн аъш-чеми бедик үнелелди алган.

Суурнуц хереженнери-дуадал ажыл-агыйын — огород өстүрер, мал-маган тудуп, чамдыктары керээ чарып алган бажыцнарында дааранып, аъш-чем кылып, садып ажылдаг турардар.

Ажы-төлүүнүц кижизидилгези кошкан, арага-дарыже сундугар хереженнер база тургулаан. Ынчалза-даа оларныц талазындан үениц бергезин билип, дузалап ажыл-агыйын-даа тудуп, амыдыралдын эки талазынче чүткүп, боданын турары өөрүнчүг.

Зоя Дажыевна бодунуц бо хереженнери-биле ажылын хөй-ниитин даалга кылдыр күүседип, багай эвес ажылдан турар. Ындыг улуг суурда хереженнер чеи — улуг күш, ынчалза-даа хостаттырган, аңгы аъна-шалыныг дарга тутпайн турары канчан-даа таарымчалыг. Совхозтуц талазындан ону өөрениш ворбейн турар. Акцаландырышкынныц чогунга сыдаглаашы турары эки эвес-тир. Бир эвес ол аъна-шалыныг, хостаттырган турган болза, чоонге кичээнгей салын, 30 агитвартираларны-даа кезин, малчын хереженнерге-даа чедип, оларныц бүгү-ле чедер-четпес айтырыгларын шиитпирлеп болдуруп ол чугаалады. Ол ангы ажылдыг, дарт аныг-төлүг болганда ие чедишпес, хереженнерге чоо-биле ажылдаары ындыг-ла эки болдуунмайн турар. Ынчангаш бо рынок үениде кижиниц ыыгаи ажылы, текнен дери халас барбас ужурлуг. «Найырал» совхозтуц удуртукчулары бо дугайын өөрениш коруп, хереженнерге чоонге кичээнгейин угландырыр эки боор.

Раиса ОКДАР.
(Гонорарын «Шынныц» агар сонынче шилчидерин диледи).

Тыва Республикадан үндүр сөөртүлгелер дугайында

1991-1992 чылдарда Тыва Республиканың девискээринден бойдус-чиг эт, материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң хереглел барааннарын үндүр сөөртүрүн чурумчудар дугайында

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы

1991 чылдың ноябрь 12. № 380. Кызыл хоорай.

Республиканың бүдүрүлгелерин материал-техниктиг курлавырлар болгаш чурттакчыларын чоннуң хереглел барааннарыбиле хандырар талазы-биле байдалдың нарыыдааны, оларны Тыва Республиканың экономиктиг сонуургалдарынга каражалыг кылдыр хөй хемчээлдин-биле үндүр сөөртүп турар фактыларның бар боор турары-биле холбаштыр база улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарын хандырар, республиканың бойдус курлавырларын таарымчалыг ажыглаар болгаш иштики хереглел рыногун камгалаар соруулга-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. 1991-1992 чылдарда бойдус-чиг эт болгаш материал-техниктиг курлавырларны база чоннуң хереглел барааннарын Тыва Республиканың девискээринден үндүр сөөртүрүнүң чурумунуң дугайында Дүрүмүү, бойдус-чиг эт, материал-техниктиг курлавырларны база чоннуң хереглел барааннарын үндүр сөөртүрүн контрольдаар талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязының дугайында Дүрүмүү, оон түс-түс составын (капсырылгаларда) бадылаар.

2. Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязының чөпшээрээнин ёзугаар республика девискээринден үндүр сөөртүр бойдус-чиг эт болгаш материал-техниктиг курлавырларның даңзызын, чоннуң хереглел барааннарын хамаатыларның сөөртүп үндүрериниң эң хөй хемчээлдерин бадылаар (капсырлаштырган). Чоннуң хереглел барааннарын хамаатыларының үндүр сөөртүрүнүң даңзыларынга, эң хөй хемчээлдерге өскерилгелерни кылыр эргени Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязынга тыпсыр.

3. Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязының тодарадып доктаатканы түс-түс хемчээлдерге үндезилээш, продукция үндүр сөөртүрүнге чөпшээрелдерни бүдүрүлгелерге, организацияларга, кооперативтерге болгаш хамаатыларга бээрин экономика талазы-биле Күркомитетке дагзыр.

4. Иштики хереглер министерствозу (эш Кара-Сал), Красноярск крайының ИХЭ-зиниң транспорт талазы-биле эргелелиниң милициниң орук салбыры (эш Гончаров) продукцилы үндүр сөөртүр дугайында Дүрүмүү сагыырынга контрольду тургузар. Абакан — Кызыл. Ак-Довурак — Абаза аэропортуна болгаш өскүнүрнишкин үезинде хем транспортунга транспорт түүлдерин хыналы көөр ажылдарны чорудар постуларны организаттаар. 1991-1992 чылдарда бойдус-чиг эт, материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң хереглел барааннарын Тыва Республиканың девискээринден үндүр сөөртүрүнүң чурумунуң дугайында Дүрүмүү ёзугаар хамаатыларның почта дамчыштыр чорудар түүлдерин хүлээп алырын хандырарын Күрхарылаанинформунуң Тыва бүдүрүлгеанге дагзыр.

5. Үстүнде айтыкан Дүрүмүү үрээн таварылгаларда автоуктарда, аэропортта болгаш хем транспортунда контроль постуларының оперативтиг бөлүктеринге мындыг эргелерин тыпсыр:

— даңзыда киргген чиг этти болгаш продукцияны республика девискээринден үндүр сөөртүрүн соксадыр, оон соонда буруулуг кижилерге административтиг харыысалга онаарының материалдарын тургузар болгаш оларны чер-чер Советтериниң фогуур күүскомнарынче чорудар;

— автотранспортту Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязының тодарадып тургусканы хүлээп алыр черлерге чорудар;

— республика девискээринин даштынче чиг этти, материал-техниктиг түүлдерни, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын, бойдус курлавырларын үндүр сөөртүрүбиле мурнунда берген турган чөпшээрелдерни күш чок болдургаш, хавырар дугайында саналдарны Министрлер Чөвүлелиниң оларны үндүр сөөртүрүнге контроль талазы-биле комиссиязынга киирер.

6. Сан министерствозу (эш Ондар) контроль постуларын 1992 чылда хандырарының эргежок чүүлүн акша-херемгизин иштинги херектер министерствозунуң санажылгаларын ёзугаар тывар.

7. Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязының нагыыны ёзугаар чөпшээрел бланкыларын болгаш өскеде документилерни 1991 чылдың ноябрьның 20-те чедир хуусаа иштинде парлап белеткээрин Тыва Республиканың ном үндүрер черлер Күркому (эш Сүге-Маадыр) хандырар. Сан министерствозу (эш Ондар) ол чарыгдалдарны төлөөр акша-херемгинин тывар.

8. Улус депутаттарының Кызыл хоорай, Барыын-Хемчик болгаш Бии-Хем районнар Советтериниң күүскомнары (эштер Кара-оол, Ильенков, Маспык-оол), Садыг министерствозу (эш Ходырев), Тыва Респотребсоюз (эш Монгуш), Тыва компосредкомпания (эш Санчы) үндүр сөөртүлге дугайында Дүрүмүү үрээни-биле холбаштыр илередип тукан чиг этти, материал-техниктиг түүлдерни, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын, бойдус курлавырларын харыысалгалыы-биле хүлээп алырын болгаш оон соонда садып-сайгарарын хандырар.

9. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарының чанында административтиг комиссиялар үндүр сөөртүлге дугайында Дүрүмүү үрээни дээш буруулуг албан-дужаалдыг кижилерни 1000 рубль чедир хемчээлдиг торгаашкын кылырын доктаадыр.

10. Тыва Республиканың телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле Күрүне комитеди, «Шын», «Тувинская правда», «Тыва Республика» солуннарының редакциялары бойдус-чиг эт, материал-техниктиг курлавырларны болгаш чоннуң хереглел барааннарын үндүр сөөртүрүнге түр контрольду тургусканының сорулгаларын, үндүр сөөртүлге дугайында Дүрүмде айтыкан чурумнарны, оларны үрээни дээш харыысалганы тайылбырлаан материалдарны парлаарын хандырар.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Дарганы Ш. ООРЖАК

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң № 380 доктаалының капсырылгалары

1991-1992 ЧЫЛДАРДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНДЕН БОЙДУС-ЧИГ ЭТ, МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ КУРЛАВЫРЛАРНЫ БОЛГАШ ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫН ҮНДҮР СӨӨРТҮРҮНҮҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА ДҮРҮМ

1. Бо дүрүм Тываның девискээринден Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң бадылааны даңзыда киргген чиг этти, материал-техниктиг чепсек-херекселдерни, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын, бойдус курлавырларын үндүр сөөртүрүнүң түр чурумун доктаадып турар.

2. Даңзыда киргген чиг этти, продукцияларны болгаш барааннарны республика девискээринден үндүр сөөртүрүн республиканың Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязының шиитпиринге үндезилеп боттандырар.

3. Комиссияның шиитпириниң үндезинге Экономика талазы-биле күркомитет үндүр сөөртүп турар продукцияның түс-түс болгунге бадылаттынган майык ёзугаар чөпшээрелди бээр.

4. Үндүр сөөртүрүнге чөпшээрел бээринге үндезин болур түүлдер болза:

— ону бүдүрүп турар бүдүрүлгеге чедирген РСФСР-ниң күрчагыы;

— Тыва Республикага бүдүрген даштыкыже чорудар продукцияның ону даштыкы чурттарже салар организацияларга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускайлап бергени квотазы (нормазы);

— республикада бүдүрүлгелер, организациялар, кооперативтер болгаш ажыктывыштыг ажыл-агый чорудулгазында хаара туттунган хамаатылар биле республикадан дашкаар ажыл-агый черлериниң аразында бүдүрүлге-техниктиг продукцилы, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын, курлавырларны бээринге таласы-биле дорт солчулгаларны киириштир керээлер.

5. Продукцияны үндүр сөөртүп турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар чөпшээрел алырда, Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязынга продукциязының ат-баажын, хемчээлин айытпышаам, чөпшээрел бээр дугайында бижимел билдириишкин киирер ужурлуг.

6. Үндүр сөөртүлге дугайында чөпшээрелди Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың март 29-та № 94 доктаалыбиле бадылаттынган дүрүмнүң 5 пунктузунга дүүштүр үндүр сөөртүп турар продукциязы дээш Тыва Республиканың республика бюджединге төлевириң киирген-ниниң дугайында төлеге даалгазының хоолгазын шыңзыдып чедиргенде бээр.

7. Республикадан дашкаар доктаамал чурттаар черже көжүп турарлардан авгы республика девискээринден үнер хамаатыларга бүдүрүлге-техниктиг продукцияны, чоннуң хереглел барааннарын база бойдус курлавырларын доктааткан норманың хемчээлинге чөпшээрээр, а доктааткан хемчээлден ажып турар болза — чурттап турар черниң улус депутаттарының Соведниң күүскомунун бээри тускай чөпшээрелдиг үндезининге чөпшээрээр.

Айыттынган нормалар почта чорудулдарынга база хамаарыжыр. Ажыглаваан чаа автомобильдерни, мотоциклдерни, мебель болгун, амыдыралга ажыглаар нарын техниканы болгаш телерадиоаппаратураны үндүр сөөртүрүн тур када хораан азы комиссияның тускай шиитпири-биле болдунуп болур, республикадан дашкаар доктаамал чурттаар черже көжүп турар хамаатыларга бо хамаарышпас.

8. Республика даштынче үндүр сөөртүлгелериниң чурумун сагып турарын Тыва Республиканың ИХМ Кызыл—Абакан база Ак-Довурак—Абаза автоуктарынга тургузар постуларга, Красноярск край ИХЭ-ниң транспортта эргелелиниң милициниң орук салбыры — Кызыл хоорайда аэропорттун хынала пунктузунга, а ол ышкаш чурттакчы чоннан посылкалар хүлээп алыр почта салбырлары контрольдаар.

9. Туттурган (хавырган) чүүтерни ээлеринге эгидер азы оларны садып саргаш, акша түүнү компенсациялаг эгидер дугайында шиитпирни Министрлер Чөвүлелиниң үндүр сөөртүлгелер талазы-биле комиссиязы он хонук хуусаада хүлээп алыр.

Бойдус-чиг эт болгаш материал-техниктиг курлавырларны база чоннуң хереглел барааннарын дашкаар үндүрерин контрольдаар талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязының дугайында ДҮРҮМ

1. Бойдустуң чиг эт болгаш материал-техниктиг курлавырларын база чоннуң хереглел барааннарын дашкаар үндүрериге контроль талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязын курлавырларны, барааннарны, продукцияны чеп ажыглаар сорулга-биле тургузар, ол комиссия бодунун ажылынга бо Дүрүмүү болгаш ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң өске-даа хоолдуңдулга актыларын удурулга болдуар.

2. «Барааннарны даштыкыже үндүрериге болгаш киирип алырынга (ажылдаргга, ачы-дуза чедиргеге) хемчээлдерни база чөпшээрелди РСФСР-ниң девискээринге доктаадыр дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың август 27-де № 445 доктаалынга үндезилээш, комиссия республикадан дашкаар продукцияны база барааннарны үндүрүп турар бүдүрүлгелерниң, организациялардың, кооперативтерниң болгаш өске-даа ажыл-агый черлериниң аразында бүдүрүлге-техниктиг продукцилы, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын, курлавырларны бээринге таласы-биле дорт солчулгаларны киириштир керээлер.

— ону бүдүрүп турар бүдүрүлгеге чедирген РСФСР-ниң күрчагыы;

— Тыва Республикага бүдүрген даштыкыже чорудар продукцияның ону даштыкы чурттарже салар организацияларга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускайлап бергени квотазы (нормазы);

— республикада бүдүрүлгелер, организациялар, кооперативтер болгаш ажыктывыштыг ажыл-агый чорудулгазында хаара туттунган хамаатылар биле республикадан дашкаар ажыл-агый черлериниң аразында бүдүрүлге-техниктиг продукцилы, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын, курлавырларны бээринге таласы-биле дорт солчулгаларны киириштир керээлер.

3. Даңзыда хүлээлгелерни комиссия боттандырар:

— республикадан дашкаар чорудар продукцияның (барааннарның) хемчээлдерин, а ол ышкаш даштыкыже үндүрериниң хемчээлдерин ону боттандырып турар бүдүрүлгелерге, организацияларга, хамаатыларга хуваар:

— продукцияны дашкаар үндүрериниң девискээр хемчээлдерин доктаадып бээр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр. республика бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының продукцияны даштыкыже үндүрер дугайында чөпшээрелди, лицензияларны оларга тыпсыр;

— дугуржулгаларны болгаш бердинген чөпшээрелдерни, лицензияларны кайыдаа үе-чадада боттандырып, чигези-биле күүседиринге контрольду боттандырар;

— республика девискээринге бүрүткеттинген болгаш ажыктан турар даштыкы экономиктиг ажылчорудулганың бүгү киржикчилериниң моон мурнунда тывыскан күштүг экспорт лицензияларын (оларның хоолдуга дугжуруп база үндезининг болганын барымдаалавышаан) эде көөр болгаш бадыткаар;

— республикадан дашкаар үндүрүп турар продукцияның болгаш барааннарның даңзызынга өскерилгелерни киирер;

— хураатган (хавырткан) өскерегни дедир эгидер болгаш сайгарар база ээлериниң чогуур эгидилге төлевириниң дугайында, шиитпирлерни хүлээп алыр.

4. Комиссияның составын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели бадылаар.

5. Республиканың девискээринде турар бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар даралыында документилерни киргген турда, республикадан дашкаар продукцияны болгаш барааннарны үндүрериниң девискээр хуваалдазының база чөпшээрел бээринің айтырыгларының таласы-биле шиитпирлерни комиссия хүлээп алыр:

— чөпшээрел (лицензия) бээр дугайында доктааткан чурум ёзугаар бижиттинген билдириишкин;

— даштыкыже үндүрер даңзы продукцияны кавчаар бүдүргенин бадыткаан документилер;

— д е р и г-херекселдерни, аъш-чемни болгаш бирги ээлчегде эргежок чүүлүн барааннарны садып алырының чурумунуң дугайында хүлээлге;

— продукцияны болгаш барааннарны даштыкыже үндүрер база киирип алыр таварылгаларда РСФСР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозунуң төлөөлекчизиниң эдеринчи чагаазы.

6. Чиг этти, продукцияны болгаш барааннарны дашкаар үндүрер талазы-биле саналдарны комиссия хуралдарынга чугаалажып көөр, хуралдарны айда 2-ден эвээш эвес чорудар. Комиссияның шиитпирин протоколбиле тургузар болгаш продукцияны, барааннарны болгаш бойдус курлавырларын дашкаар үндүрериниң чугуур чөпшээрелин бээр кылдыр Экономика талазы-биле күркомга дамчыдып бээр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНДЕН БОЙДУС-ЧИГ ЭТ, МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ КУРЛАВЫРЛАРНЫ БОЛГАШ ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫН ҮНДҮР СӨӨРТҮРҮНГЕ ЧӨПШЭЭРЕЛ БЭЭР ТАЛАЗЫ-БИЛГ КОМИССИЯНЫҢ СОСТАВЫ

Салчак В. Б.— Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Экономика талазы-биле күркомитеттиң даргазы, комиссияның даргазы.

Бегзи А. Д.— Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күркомитединиң даргазының оралакчызы, комиссия даргазының оралакчызы.

Ойдуп М. О.—Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күркомитединиң килдис начальниги, комиссияның секретары.

Комиссияның кежигүннери:

Шавыраа К. Х.—Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң килдис эргелекчизи.

Ходырев П. Н.—садыг министри.

Монгуш Х. Д.—Респотребсоюзтуң даргазы.

Бжитских Ф. Ф.—сан-хөө министриниң оралакчызы.

Дамба-Хуурак О. П.—республика прокурорунуң оралакчызы.

Аитов Р. Г.—иштики хереглер министриниң оралакчызы.

Бараан Т. Х.—«Тыва арга-ыяш ажыл-агый» каттыжышкынның кол лесничиги.

Ялаков К. Ш.—«Тыва ёзт-сүт-аъш-чем үлетпүр» каттыжышкынның даргазы.

Тас-оол С. С.—Министрлер Чөвүлелиниң чанында Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле эргелелдиң начальниги.

Санчы Б. Т.—Тываның күрүнеңи коммерция харылзаштырылга компаниязының чиргине директору.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНДЕН ҮНДҮР СӨӨРТҮЛГЕ ЧҮГЛЕ ТУСКАЙ ЧӨПШЭЭРЕЛДИҢ ҮНДЕЗИНИНГЕ БОТТАНДЫРЫП БОЛУР БОЙДУС-ЧИГ ЭТ, МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ КУРЛАВЫРЛАРНЫҢ ДАҢЗЫЗЫ

1. Хемүр-даш.
2. Ыяш материалдары болгаш ыяш аймаанган кылган кылыглар.
3. Дөк.
4. Кеш болгаш алгы-хеп чиг эди.
5. Өлүк аймаа.
6. Тайга тоорулу.
7. Черлик каттар.
8. Дириг амытандан, үнүштен болгаш минераллан кылган эм-тан-техниктиг чиг эт.
9. Чоннуң хереглелиниң үлетпүр болгаш аъш-чем барааннары.
10. Тулуг материалдары.
11. Металл продукциялары.
12. Машина тудуунуң продукциязы.
13. Химиктиг болгаш резина-техниктиг продукция.
14. Нефть продуктулары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНДЕН ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫН ҮНДҮР СӨӨРТҮП БОЛУРУНУҢ ЭҢ ҮЛУГ ХЕМЧЭЭЛДЕРИ

1	2	3
Аъш-чем барааннары		
Автодугуйлар	комплект	1
Ёзт	кг	5
Далган	кг	5
Крупа	кг	5
Макарон кылыглары	кг	5
Мал, үнүш үзү	кг	1
Чигир	кг	3
Шай	кг	1
Таакпы кылыглары (чурт иштинге бүдүргем)	дүүлээн хап	30
Консервалар:	лаваа	3
— ёзт аймаанын	—«—	3
— сүт аймаанын	—«—	3
Курган сүт	кг	2
Пеш тооруу	кг	5
Чыжыргана	кг	5
Аъш-чемнин эвес барааннар		
Автодугуйлар	комплект	1
Эмаль будуу	лаваа	2
Линолеум	дүргек	1
Хеп чуур порошок	д. хап	5
Туалет саваны	—«—	5
Хеп чуур саваны	—«—	5
Хевея-саазын хендирлер	дүргек	10

1. барааннарның аттары, 2. эге хемчээли, 3. саны.

Тайылбырлар: Айыттынган нормалар почта чедиргезинин ачы-дузазынга база хамааржыр.

Узун хуусаалыг командировкаже болгаш өөренирге чоруп турар кижилерге нормаларда айыттынганындан хөй продуктуларны үндүрүп алырының чөпшээрелин хамаатыларның чурттап турар черинің аайы-биле улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнары берип болур.

Ажылаттынмаан автомобильдерни, мотоциклдерни, мебель аймаан, нарын амыдырал-чуртталга техниканың болгаш телерадиоаппаратураларны хамаатыларның республика девискээринден үнүп, өске черге доктаамал чурттаар дээш таварылгаларындан аягыда, азы комиссияның тускай чөпшээрели чокта үндүр сөөртүрүн тур соксаткан.

Ниитилел-политиктиг килдис

АНЫЯК ЭШ, БЭЭР ДЫҢНАМ!

Бисче бижип турар авторларның чагааларының бир кол темазы — аныяктар айтырыы. Ниитилелдиң чедимчелиг бурунгаар хөгжүлдезиниң шинчедимчи күжү — кижи. Ол бүгү тала-биле: кадыкшыл байдалы, мөзү-бүдүжү, кижизидилгези биле болгаш оон-даа өске шынарларының талазы биле «кадык»-ла болза, оон эртем-билиг чедип алганы-албааны хамаанчокка ниитилелге ажыктыг. Чогумна бо бүгүнү бириктир бодап, бистиң бөгүнгү амыдыралывыста байдалды, келир үеде кандыг кижилер черегин сайгарып көрүп, аныяктар айтырыын чугулага ап, бисче бижип турар авторларның азы-хары ангы-ангы. Оларның соруулгазы — келир үе, кедилиг күш.

Ам октябрьның почтазы биле келген чагаалардан үш авторнуң санал-оналын, бодалын силерге сонуургаттывыс.

ЭРТЕ ДЭЭРГЕ БОДАНЫЫЛ

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр, сорланыр, болур-болбас чугаа-соот тарадыр, чыдыг чашпан тыртар, химиктиг яазы-бүрү бүдүмелдер — будун, бензин тынар дээш ышкаш үен-даян чорунтарның кайгап хаммас-тыр мен. Келир үевис деп идегеп чоруурувус амгы аныяк кижилерниң аразында саныг-ла өөдөжоктар ыдыг үүлгедилерни кылып турар-даа болза.

Төлептиг салгакчыларывыс хөй. Өөдөжоктарның кем-херек үүлгедириниче орунун олар дүй турып шыдаар. Чоннуң моон орунудан аскан эш-өөрүн олар чаагай чанчылдаруе ээлдирип аптарлар.

Радио, телевизордан дыңнап, көрүп, солун сеткүүлдеп чомчуп тур силер. Нарын-маннарның, токсикоманнарның төөгүзү кандыг-дыр. Тыва кижиниң ук-ыыгуурунда болуп көрбөөн чүүлдер.

Мал-магандан азыранар, тараа-быдаадан тарынар, ийик-хеп даарап, өт-септен кылынар. Арендаторлар, кооператорлар, фермерлер болукар. Ол даарге келир үениң-ниң быраалы-дыр.

Маадыр-оол ТЮЛЮШ.
Тес-Хем район.

ДООЗУКЧУ ӨӨРҮВУСКЕ

Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга ортумак школазының 11-ги клазының өөреникчилери бис. Клазывыста шупту 18 кижи бар. Школавыста эртип турар спортчу маргылдааларга, темалыг кежээлерге, конкурстарга бир демниг киржип, эки түннелдерлиг болуп турар бис. Бот-боттарывыска дузалажып, эки өөредилгени чедип алыр, сагылга-чурумнуг болур сорулганы салдывыс. Кыспас арганыс чок. Чүге дизе бо 1991-1992 өөредилге чылында ортумак школаны доозар болгай бис. Школачы чылдарындан-на бодун бүгү-ле үүлдерге белеткеп албаавс хормок.

Күш-ажылга, спортка ынак база эки өөредилгелиг эштериис бар. Оларны хундүлээр, олар дег болурун күзөөр бис. Күзел барда ону ыяап-ла чедип алыр апаар. Милана Далай-оол, Алдар Монгуш, Санда Кечил-оол, Роман Куулар, Чинчи Ондар, Юра Монгуш, Шончалай Монгуш, ол ышкаш хостуг хүрешке республика чемпионнары Шораан Ховалыг, Амир Монгуш болгаш оон-даа өскелер чүгле биске эвес, бичиилерге үлегерлиглер.

Республиканың кайы-даа булуунда чурттап турар болзунза, бистиң үе-черге доозукчу өөрүвус! Силерни бистиң-биле харылзажырынче, арга-суме солчуруунче кыйгырдывыс. Аастыгның аксындан душпес апарган чамдык аныяк кижилер дег болбазы-биле, школаны дооскаш, улаштыр бир өөредилге черинче өөренир бе азы төрээн черивиске ажылдап артар бе? Амгы үеде кымга-даа эртем керек. Тывавыска эртем-билиглиг аныяктар керек. Бо дугайны чүнү бодап тур силер? Школавыска эки чүнү кылып арттырар бис? Амыдырал нарын-дыр. Чонувуска ниитилелге ажыктыг кандыг кижилер болур бис. Солун дамчыштыр-даа бол, анаа чагаалажып-даа турган бол, арга-сумевис солчуул. Соовустан доозуп үнерлерге эки үлегерден көргүзээл, бодувустан улуг назылыг, өөдөмок диртип чоруурларны бодувусче эвилелдеп адаал. Чааскаан болбаалы, чалгаа порбаалы!

Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга ортумак школазының доозукчулары.

ИЕНИН ӨӨРҮШКҮЗҮ

Төрээш өстүрүп, бут кырынга тургузуп, кижизидип келген ургуларының боттускайлаң эки чурттап, ажылдап чоруурун көөрү дег өөрүшкү не кижиге турбас. Иенин өөрүшкүзү ажыг-толунде, оларының уруг-дарыында. Ие кижи төлүм-не дээр, оон чүрээ, судалы ургулары-биле тудуш. Бодунун-даа, өскенин-даа төлү аная эргим, чараш, чаптанчыг. Эн чараш чанчылларын сөөкеп чорааны ажыг-толунге ие идегээр, олардан деткимчени манаар.

Аная хамаарыштыр Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунда чурттап орар, ургулуг малчыннап чорааш, сес ургуну өстүрүп кижизиткен, ам бо хүннерде совхоз төвү Амдайгын суурда чоннуң сүтлап ижер ийи кудуунда аштакчылап, от салып ажылдап турар пенсионер не, октябрь 19-та 60 хардаан кырган-аная Татьяна Даржааевна Донгактың ургуларының дутаның маная кысказы-биле бижикседим.

Ада-ие кандыг болдур, ажы-төлү ону дээзер. Бо хөй ажы-төлде чоннуң сеткилин хомудаткан, багай дирткен кижи чок. Владимир районнуң орук черинде инженер, Сергей дээди эртемниг, Өвүр райпозунуң дарганы, Григорий «Ак-Чыраа» совхозта инженер-электрик, Алексей «Эртинелиг» совхозта чоланчы. Бежендей Амдайгын суурда харылзаа салбырының эргелекчизи. Алим — трактор хову бригадазында чүдүрүкчү. Кыстары: Светлана — ясли-садта эмчи, Надежда — Ак-Чыраа ортумак школазында башкы.

Мынча көвей уруг-дарыны эртем-сургуулга чедирип каары иенин чүткүлдүү, кызымаа. Иезинин күш-ажылга ынак бүдүүр уруглары дээзин, салгаан.

Найгын-оол ДАМДЫН
Өвүр район.

Кызыл-Эник, Кудажы

Үйгу чок Улуг-Хем

(АЛДЫН-ТОМНУҢ БИРГИ НОМУНДАН ЭГЕЛЕР)

(Эгези №№ 179, 181, 183, 184, 187 «Шында»).

Оон мырыңай каш хонгында солунларга «Арат чоңдарның өжэзинг дайзынарының когун үзе узуткан турар дугайында ТАР күрүне прокурорунуң дыңнадыы» көстүп келген: «...контрреволюстуг идеттериин идепкейлиг кезээ Чим-Сүрүн, Тевер-оол, Эрончин база Маңлай-Баңыр оларның хераан ТАР Иштики херек ямызының үзүп шиидер коллегиязыңдай үзүп шииткеш. Эрүү дүрүмүн 10, 11, 12 база 13 үүлүг-биле доозазын боолап ялалаары-биле шииткен. Ялататканнарның амы-тынын дилээн билдиришкиннерин ТАР Биче хураазының Президиуму күш чок болдурган. Шиитkелди үзүгаар күүсеткенин ТАР күрүне прокурору дыңнадып чарлады.

ТАР күрүне прокурору Шоома.

Кызыл, 1939 ч. 1 ай 25 хүнүнде».

Мурнунда «онза ажык суд» турган, оон соонда «үүгүшкүнүг онза ажык суд» бар апарган. Ам мырыңай «үзүп шиидер коллегия» тылты бергеи. Бо бүгү «сайзырамгайжыдылгалар», «чоннуң дайзыннарының» херектерин шиидериннге хөй улус чыгбас, хөй үешак эрттирбес, эң чугула сорулга «контрларны» дүргеен узуткан кааптар дээн хемчеглер болур.

Оон дараазында ТАР Үстүү шүүгүзүүнүң Үүгүшкүнүг онза ажык суду Чадаана хоорайга 1939 чылдың февраль 26-27 хүннеринде болган. «Контрреволюстуг» Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Данчай оларның «идепкейлиг өөрү» шиитkеи. Ол база кадыдошкун, кзэргел чок шаажылал болган. ТАР Эрүү дүрүмүнүң база-ла 10, 11, 12, 13 үүлдерин үзүтаар Ооржак Содунам, Монгуш Орүйгу, Куулар Байыр-Хелиң оларны боолап шаажылаан. Сат Күрү-Базыр, Кара-Монгуш Чамыянны 8-8 чылдарда кара-бажыңга олурткан.

Шак мынды кадыг үеде, 1938 чылдың май айның төнчүзүйде, Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал сумузунга чайлаг школазы ажыттынган. Баштай уругларны аданелер Улуг-Хем кыдыында суур аттыг черде улаан-булун деп аадар башкылап келгеи. Хари он беш, он алдыдан черде аштас. Ол шагда кожуун болгаш Кызыл школаларының сургуулдары черде ыңдыг турган — ыжыын боттары өөренип, чайын бижик бөлгүмнеринге, чайлаг школаларынга боттары улус өөредир.

Школа деп эллеп сураг дыңнаашы, араттарның баштай идепкейлии коончуг болган. Уруг-дарыын аттыг, чадаг ушкарып, эдертип эккелгиизоо. Үжен шаа өөренгичилериин аразында сестос харлыг бичии уруглардаа бар, башкыындан безин улуг он сес, чөөрби харлыг күдээ ардер, келин кыстар-даа бар. Билдингир, уруглары үр ызырыңмаан, чөөрби шаа бичиилери артып калган.

Барык-Аксында бичии суурга ең баштай Анай-Кара дерт уруг эдертип алган чедип келген. Өөредир болза, Соскарлар аалында ыңдыг уруглар хөй. Баштайгы удаада ол аалдан Анай-Карадан дидим кижи тывылбаан. Ол школа деп чүвезинден үүү үнер эвес, чылан бе, чылбыга бе деп, эске улус маңагыныган.

Үүү үнер боор, чайлаг школазынга бир ай өөренгеш-де, уруглар номчуп, бижип турар апарганнар. Эки өөренгеннерниң адын адап, Сёма башкы «Арево шыны» солунга чагаа база бижээн.

Күс дүжүп келген. Ийи-Тал сумузунда пионер бөрозунуң даргазы Монгуш Чамырың аалларны кезий шаап турган, чайлаг школазын дооскан уругларны Шагаан-Арыгда эге-чада сургуулуунче өөредири-биле чыып эгелээн. Маңаа базала Барыкта Анай-Кара идепкейлиин көргүскеп. Ол ийи уруун кожуун школазынче бадырыпкан.

Анай-Караның өөрүшкүзү үр болбаан. Ынчан күскээр кыжын Улуг-Хемниң кожуун чагыргазының бажыңы өртеенип калган. Ынчан оон мырыңай чаныңга өрт шеринниң ийи каът бажыңы турган. Ыңдыг чаагай тудуг ол шагда Кызылга безин турбаан, оон бараанны каны чаңгырда Хайыракан арт кырындан-на көстү бээр. Оны тудуп каан боордаа, херек ырыында аңаа кадыг-даа өрт шерин турбаан, оон ийиги каңдыныңөрааллериинге Шагаан-Арыг эге-чада школазының устүү (үш, дөрт дугаар) классталрының оолдары чурттап турган. Чөөрби шаа болгаш оон-даа улуг назылыг эрлер ёзулуг күдээлер.

Ыңдыг янзы-биле өрт шеринниң турар черинин мырыңай чаныңга кожуун бажыңының таваа карарып калган. Өрт барык даңны атсы кыпкан. Дарганларныңдаа, аңаа халчын келген чурттакчыларныңдаа кандыг-бир хемчег аптар харыы чок болган. Ыңдыг улуг чалбышче бөдүүлеп сут чашкан, хүүректеп эдеэн октаан ажыы-даа чок. Чоннуң ала караанга өөзүлдүр кожуун чагыргазының албан хаар улуг бажыңы хүүктаалып калган.

Үр-даа болбаанда, кожуун бажыңын контрлар өрттеткен деп, чугаа-соот тарап эгелээн. Ол домак сургуулдарга база чеде берген болбайн аап.

Бир катап интернатка бир улуг оол мынча дээн: «Кожуун бажыңын улуг санаачы Намдакай өрттедипкен дидир. Оон хоорай бажыңда көвүрүг адаанга чаштынып чыдырда, Танаакай шагдаа тудуп алган дидир». Ол «дидир-дидир» дораанчаяан школаны база улуг өрт дег хөме алы берген. Оны, шынап-ла, кандыг-даа күштүг өрт машиназы өжүрүп шыдавас. Намдакай деп атты дыңнапкан дораан Анай-Караның уруглары чашты бээр турганнар. Арыннары изиш дээр, корга бээр.

Ыида чылдагаан-на бар. Чүл дээрге Улуг-Хем кожуун чагыргазының улуг бухгалтери Кыргыс Намдакай угунда Хендерге чурттуг, оон вези Чаштыг-Кадай Буянның хинин кескен кырган-авазы чүве-дир, ыңчангаш төрелдежир. Моон ужурундан Намдакайларны Анай-Кара төреланнер, Шагаан-Арыгта келгенде, даңгаар-ла оларга доктаар, ажыглуун аңаа барып чемгерер турган.

Хар-назыны дөмей болгаш, Анай-Караның ийи уруу чаңгыс класска өөренип турган. Ийи дугаарга Бирги классты чайын чаңгыс айда доозуп алгаштары ол болган чүве-дир. «Контр» деп сес дыңнаан олар олар Намдакай акызы сугне барбестай бергеннер. Чаш-даа бол, утааны бар болбайн канчаар. Оон ыңай ол класска Намдакайның ийи уруу база өөренип турган, оларбиле база чугаалашпас апарганнар.

Чаа чыл эртип, өөредилге орончок орту эрте бергенде, база «элдептиг чугаалар дыңналы бергеи: «Кожуун бажыңы нам комунуңун секретери Даржаа, культура киллизиниң даргазы Эртине, улуг санаачы Намдакай баштаан контрлар өрттеткен. Ол ыт сектерин туруп бажыңнаан. Тываның көктүг-шыктыг чуртун сыдырык хаайлыг японга садарын орлардашкан Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Данчайларны сыскыңдылары араттың революстуг хоойлу-дүрүмүнүн кадыг шиитkелиндеи чайлавас».

Ол дораан Үйнукай башкы класска келбестей бергеи. Аңаа ийи дугаар класстың өөреникчилери кедергей ынак турганнар. Кичээлдер соонда кады агаарлаар, сайгылгаан станциязыныче, үлегерлиг буталар кажаалыче экскурсиялаар, ол чораан өөреникчилериге арбуз садын бөгр. Бичии уруглар Үйнукай башкызын шуут-ла аңаызна бергеннер. Ыңдыг үеде ынак башкызының чиде бергеи өөреникчилерге хоон карачыг болган. Ынчалза-даа олар Үйнукай башкы даарге кожуунуң культура киллизиниң эргеленчиин Эртинеиң кадайы даараан бөгр-ле болгайлар. А Эртине даарге. «контрреволюстуг соот каан дыгы сентерниин...»

Шагаан-Арыг эге-чада школазы дөрт-ле классты турган. Бирден дөртке чедир. Оны дооскан инжилерин далай-таңды дет эгэртиннес артеминг деп санаар, башкыладын чорудуптар. Оларны көртеш, араттар бажын чаңр, ынча эртемни канчаар даан чоор. Тыва, орус ийи школа чаңгыс бажыңга турган. Шак ынчан тыва уругларга чаз школа тудуп эгелээн. Оон ажыльн тоолчургу ат-сураглыг Бора-Хопуй баштап турган. Чапсарда орус, тыва өөреникчилер каттынып алгаш ойнаар, танцылаар.

Уруглар шак ынчаар ырлап-хөглеп турда, кожа хапкан. Школа ишти шыпшыы баргаа.

Школа директору Көк-оол класска бир-ле аныяк эр кижи эдертип алган кирип келген:

— Ам чаа башкылар болдур, уруглар. Оон Дыртык-оол, Үйнукай ам силерге ажылдавас...

Класста тынар безин кижи чок. Бир уруунуң думчуу шүш кылынган. Хаймраан башкыны... Ынак башкыысты...

Оон директор уламчылаан:

— Хоорай чурттуг Намдакайның уруглары кымнар ийик? Турунар! Силер моон соңгаар школага өөреннес силер. Ам чоруп болур силер...

(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртем». 9.00 Уруглларга дамчыдылга. («Супер—воин байырлалы»). 10.00 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 11.00 Харылаажыраныг аргалары. 11.45 ИХМ-ниң медээлери. 12.00 ТМА. 12.15—13.05 Футбол. Европа чемпионады.

• • •

13.50 Телебирже. 14.20 «Телемикст». 15.05 «Бугун болгаш ынчан». 15.35 «Филипп Траум». Уран-чечен телефильм. 1-ги серизи. 16.40 «Кубаньга болган куда». 17.15 Сонуургактарга. 17.30 ИХМ-ниң медээлери. 17.45 «...Он алды харыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 18.30 ТМА. 18.45 Информастыг публицистиг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 19.15 Футбол. Европа чемпионады. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Киносериалтыг». 23.10 ТМА. 23.25 «Уйранчыг аялгалар». 00.25 И. Тальковка тураскадыг. 01.10 «Улуг акызының кудазы». Уран-чечен телефильм. 02.20 — 02.50 Биатлон.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Кадыкшыл». 9.45 «Петербургка дүш». Ф. М. Достоевский. 10.30 Мультфильмнер. 11.00 Хөглүг программа. 11.45 «Арыг хөлчүкте бажың».

ТТ дамчыдылгалары

13.10 «Айылдың стратегиязы». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги серизи. 14.25 Барымдаалыг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. 14.55 Д. Скарлатти. Беш соната. 15.15 — 15.45 Ритмиг гимнастика.

• • •

17.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 17.45 «Кадыкшыл».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Медээлер. 18.25 «Экивеки». Информастыг программа. 18.55 «Азыйы чугаа». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуур, чаштар». 20.35 «Ажыы чаа үүл». 22.25 РСФСР-ниң Дээди Советинин сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.30 Фестивальда.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Харылзаа-шуулган». 18.45 Тараачыннар айтырыы. «Ярмарка» 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55—20.00 Реклама.

ЧАРЛАЛ

Садыг министерствозунуң Кызылда садыг базазы дараазында ажылдачыларны чалап тур: чудуруқчүлер, таныылдар, мергежилдиг чазанныкчы, автокар чолаачылары, ногаа арыглаар база цехке ажылдар кылыр хөрөөжен ажылчыннар, өртектер талазы-биле болгаш план киллизиниге экономистер.

Кээр адреси: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25, телефону 4-16-45.**

КИНО

НОЯБРЬ 14-ТЕ

«НАҢЫРАЛ»: «Восход «Черной луны» 9.00, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Игра в смерть» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночынды» 9.00, 12.20, «Школьный призрак» 10.30, 13.50, «Нью-Йорк—4 утра» 17.40, 18.30, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Стервятники на дорогах» (2 сериялыг) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

Кадыкшыл—байлаавыс

ЧОРГААРЛАНЫР АПААР БИС

Ажылдаар черинге ол анаадагызындан эрте чедип келгеи. Өрзал ишти арыг, соңганың көзөмзэн ажыткаш, салгынадып каан. Чаңчыгып калганы эмзиг чыт Чудур Хелээннага харын-даа чаагай ышкаш сагындырган. Ол тонуун үштүп өскаш, халадын кеткеш, саидайынга олурбайн, соңга чаныңга барган. Хүннүн сарыгымаар хереллери шил өттүр өрээл иштинче күттулуп турган. Эмнелге чаныңда тараан ыыштарда бөлүк бора-хиридээлер хүнге дөгеленип, силгиленип каап олурганнар. Оларның чамдыктары черден бир-ле чүвеми чыып ап, аксынга ыызырып алгаш, бажың кырынче ужуп үнгүлеп турганнар. Оолдарын азырап, аш-чем дажыглап берип турары олдур деп эскерип каам.

«Күскүн кара-даа болза, төлүнге коончуг» дижир. Ажы-төлу дээш дүвүреес дириг амытаннар чок. Ие кижи-биле дөмей-ле болгай. Чудур Ондарның ажылы чаштар-биле сырый холбаалыг. Ие-чаштарның камгалалы, аас-чежин, кадыы дээш ол чөөрби ажыг чылларда бодунун билини, күжүн харам чокка ажылдап келгеи. Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, Сут-Хөлдүн Алдан-Маадыр суурга акушеркалап эгелээн. Ынчан аныяк уруг бир-ле дугаар боду тускайлаң ажылдап, кымныг-даа дулазы чокка чашты чырык өртемчейге хүлээп алгаш, хинин кескен ие болганын кайын уттур. Үш чыл киреде ол суурга хөй-хөй иелериниң караан чырыдып, ынчаның ачы-буянын чедирген.

Ол суурдан чоруткаш, Сут-Хөл суурга келгеш база-ла уруглар консультациязынга ажылдап кирген. Оон ажылдап эрткен үеэ-нин сактыышкыннарын сонуургаарымга:

— Кижи чаасканн чүнү канчаар деп бодаар силер. Хамык-ла ужур коллективтиг ачызы-дыр. Ажылдап эгелээн чылдарымда арга-сүме берип чораан эш-өөрүмүү утпас, четтиргеиям илередип чоруур меи. Сут-Хөл районнуң уруглар эмчизи, дуржулгалыг эмчи Кара-Кат Сандуевна Ондардан хөйнү өөренип, билип алган мен. Коончуг харысалгалыг, негелдели, эмнеп билир, чаштар дээш үйгү-дыш чок ажылдап чоруур эмчилериин бирээзи ол. Чадаанага ажылдап келгеш, чүве-ле бүрүзүн дем-биле кылыр, коллективтиг шиитпирлээр принцип-биле ажылдап чоруур коллективте келдим. Мында база чаштар дээш үйгү-дыш чок ажылдаар эмчилер бар. Уруглар эмчилери Эртинеи Сүлдемович Доңгак, Раиса Семеновна Шуней, оларның дуржулгазындан хөйнү өөренип чоруур мен. Боттарының ажылын коончуг-ла билир эмчилер — деп чугаалап олурду.

Чудур Хелээевна дээди эртемниг эмчилериин чедишпеи-биле, эске фельдшер эш-өөрү-биле дөмей-ле, Чадаана хоорайның № 5 участогун харылап турар. Оон участогунда 0-14 хар аразында уруглар бар. Оларның иштиваен мырыңай хенгиглер 68 кижи.

Ол чаштар-биле ажылдап келген үеэинде билиин бедиериң база үтпайн келген. Үш чыл болгаш-ла, ортумак тускай эртемниглер аразынга билиинге шылгалдалар чорудуп турар. Бо чылын Чудур Хелээевна 1-ги чаданын фельдшериге төлептиг болган. Бодунун участогунда турар иелерден ажы-төлүүн өзүлдезинге харысалгалыг, чаңгыс-даа уругларын аарыглардан аартпайн өстүрүп олурар иелер дугайында айтырарымга ол:

— Бүгү чүртта берге байдал тургустунуп келген болгай. Идик-хептин, аш-чемниң өртээ өскен. Магазиннерде чаштарга чугула аш-чем аймаа чегей. Ынчалза-даа бар арганы ажыглап, уруглар чемин райпо эккеп турар. Мырынай чок деп болбас. Ыңдыг турбуже, уруглар алырлыгче кичээнгей салбас, арагалаар иелер бары хомудаачыг. Оон-биле кады ажы-төлү дээш сагыш салып чоруур иелер база хөй. Моон участогумда Елена Салчак Чаймаа Монгуш дээн ышкаш аныяк иелер уруглары-ны ажаан турарынга кижи өөрүү. Оларның уруглары бир хар чедир чаңгыс-даа аарбаан. Ол даарге иелериниң оон хайгааралының азызы болур — деп чугаалады.

Өске ажылдарга болаарга, уруглар эмчилериниң ажылы эң-не харысалгалыг. Улуг улус болза «ында-мында ажыл-ла» деп чугаалап олурар болгай, а чаштар ыңдыг эрес. Маңаа эмчиниң шинчиири, билири кол негеттиннер.

Зинаида КУУЛАР.

Спорт, спорт

МИЛЛИОН РУБЛЬ— «СПАРТАКТА»

Хоккейге Москваның бирги чери дээш «Дөш кырында — миллион» деп аттыг баштайгы коммерциялыг маргылдаага найысылаалдың спартакчылары тиилээн. Спартакчылар чурттуң бирги чери дээш болгулаан маргылдааларын хөй удаа тиилекчизи — ЦСКА-ның хоккейжилерин ноябрь 11-де 3 : 1 саңгы уткан. Тиилелгениң шайбаларын Попугаев биле Виноградов олар хаалгаже киргеннер. Ынчангаш олар «Алиса» биржаның шаңналы — бир миллион акшаны чаалап алганнар. Маргылдаага уттурган команданың спортчулары база куруг артпаан: олар 200 мың рубльди чаалап алганнар.

Маргылдаа коончуг солун, спортчулар аңаа турштуг болгаш шыырак ойнаанын көрүкчүлер-даа, судьялардаа дөмдеглеп турган.

Канаданың алдарлыг хоккейжизи чораан хоочун спортчу Горди Хоу болгаш алдарлыг совет спортчу Виктор Шувалов олар тиилекчилерге шаңналдарны бөлүрлүг байдалга тывыскан.

Спартакчылар боттарының чаалап алганы миллион акшазының хөй кезиин чедиимес, түренги кижилерге, инвалидтерге шилчидип бээрин шиидирлээн.

(СЭТА).

Улангомга хүрежир

Тыва хүрешке республиканың бирги чери дээш долгандыр салыр маргылдаа чоокта чаа Кызылга эртиеэ. Аңаа киитизи-биле он сес моге киришкен. Оон түңнелинде моон мурнунда республиканың кыш дакыыр чемпиону турган Маадыр Монгуш шүүлген. Аныяк спортчу Аяс Монгуш үзүүрлешкен. Аястың акызы Владимир биле Алдын-оол Куулар олар үшкү-дөрткү черлерни тус-тузунда үлешкеннер.

Удавас Моолга алдарлыг моге Баянмунхтың шаңналы дээш улуг маргылдаа болур. Бистиң бо могелериивис Тываның адын камгалап, аңаа киржири биле белеткеп турар.

Иван ХЕРЛИИ.

ЧУРУКТА: Чөөн-Хемчик районнуң хүреш федерациязының даргазы Владимир Кара-Монгуш тускай шаңналды шүүлген моге М. М. Монгушка тыскып турары.

Авторнуң фотозу.

Анкетага харыы

АЧЫ - БУЯННЫГ -ДЫР

Бай-Тайганың Тээли, Найырал, Кызыл-Даг суурларындан ажылчыннар болгаш пенсионерлер — шупту 30 ажыг кижи июль айда Өвүрнүң Улаатай аржаанынга барып эмненип, дыштанып чордувус. Бистер июль 11-де аржаанга баарывыска, он ажыг майгын турган, оон чоорту майгыннар көвүдеп, дыштаныкчылар саны 100 ашкан. Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл, Тес-Хем, Каа-Хем, Эрзин, Өвүр районнардан дыштанып, эмнедир дээш келгеннер хөй болган.

Улаатай аржаанының бетинде Херемети хемниң иштинде малчыннар чайлаглары, аалдар эдерик. Аржаанда 6 бичии бажыңның бирээзинге-ле ийи кижи чурттаар кылдыр кылган. Оны Солчурнуң «Коммунизмнин херели» совхозу туткан. Оон аңгы 6 өрээлдиг барактын бир өрээлиге уруг-дарыы-биле кады келген ада-иелер 10 кижи чурттап дыштанар аргалыг чорду. Аржаанда бок төгер тускай оңгарыы каскаш, «бок төгер чер» деп биилээш азып каан. Дөрт черде арыгланыр черлерни кылган. Ниити арыг-шевер байдалы эки.

Аржаанда хаядан агып бадып чыдар, шуурузун шоргазыдан аккан тыва арага хире-ле, дамдылап агар аржаан бар. Оны оочурлап турган, шил саваларга аксып ап, ижип турар. Аңаа хүүде үш катап кирип, эмненип турдувус. Орта турган, чер-черлерден келген чон-биле чугаалажып, таныжар аргалыг болган мен. Эн ылаңгыя Тес-Хем кожуунуң даргазының оралакчызы Шулуу-Бадыр Хайдыпович Серээдар, ооц өөнүн ишти РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Зинаида Анай-ооловна Куулар олар-биле чоок таныштым. Бо эптиг-эвилеп, хүндүлээчел, чугаа-соотқур өг-бүле Тес-Хем кожуунда 9 чыл ажылдап турар. Моон мурнунда Каа-Хем кожуунга 15 чыл ажылдаан улус болду.

Бистер, бай-тайгажылар өске черлерден келген чон-биле таныжып, эптиг-найыралдыг аржаанга кады кирип эмнедип турдувус. Улаатай аржааны гастриттиг, чүстер аарыгларынга, хан базыышкыны улгадыр болгаш чартыктап аараан кижилерге таарыжыр, ачы-буянныг аржаан дээрзин билип алдывыс. Шаг-төгүдеп бээр бо аржаанга улус эмнедип кирип, кадыын экижидип ап келген. Аржаанның шаандагы тургустунган төгүзүн ол чер чурттуг хоочуннар Монгуш Монгушович Арапай, Монгуш Ыдыш-оолович Амыр-Мидиш олар коончуг эки билирлер.

Улаатай аржаанының чыл бүрүде септелгезин «Коммунизмнин херели» совхозу кылып турар. Ынчалза-даа ында туттунган барык бажыңнарның септелгезин бо чылын кылбаан. Бажыңнар кырында шиферлер үрелгениндеи чаъс-чаашкын болурга, дамдылаап турун бээр, берге чорду. Бис, Бай-Тайгадан баргаа улус дүрү-дүрү кара-саазыннар ап чораанывыс эки болган. Дамдылаар черлерге кара-саазын чадып, дуглап алгаш, чурттап турдувус.

Тээлиде АКМК-ның автобузун хөлөөлеп алган бис. Аржаннап, дыштанып, кадыышылыысты быжыглап алдывыс. Орукка чоруп чораан, оран-чуртувустун каас-чараш бойдузун, чурумалын магадап, эң ылаңгыя Хөндергейниң чайлагларында аалдарны, хөй мал-маганың олар сыммас оттап чортулаарының чарыы канчаар. Кээривисте база ол-ла автобузувус чолаачы-ны Борис Күүгет бистиг барып ап алган.

Бир хүн бичии шилге аржаан доозуп алыр черге келиримге, Хандагайтыда АКМК-ның ажылчыны деп билип алганын Катерина Монгуш даарын 3 литриин пластмасс хумунун дамдылап агар аржаанда доозуп алган олур. Мен аңаа: «Силериң бо хире улуг сазынар кажан-чежен долар, силериң маңаары ур-дур, бичии савага аксып алыыларза» дидим. Ол аныяк кыс менээ хорадап: «Сенээ хамаан бе, ол даарге моон турам-дыр, хумун херек чок бидонунда доозуп алыры моон эртем-дир. Бо бистин аржаанывыс-тыр. Силериин Бай-Тайгада аржаанынар бар болгай, чүге бээр чедип келген силер» — деп кончуттунун эгеледи. Берге-ле төл болду. Ол-ла кежаа Хандагайтының куу өөнүг автобузу келген чүве, карактылай бергенде, ол автобус чоруп-кан. Ол дүне диңмирээлиниң чаъс чагаш, ур болбайн аяскан. Эртенинде аржаанга келириивисте, дамдылап агар аржаан чаныга үш бичеек дыттарны, удуунга кудай ойнаан ногаан будуктары черге салбарланып чаштагылай берген чыдыр.

Дүүнгу-ле Катерина Монгуш үргаазы Дарья Монгуш-биле дамдылап агар ачы-буянныг аржаанывыстыр эм шынарлыг үнүп чыдар доозуде хаяларда хая чуктарын дүне чаныр чорутура, бишен-биле сүвүрүп турган, алгаш барган болгаи. Кыс-ла улус артып, чүү кончуг бужар, ыыдыр-чоаар сеткил чок утбашкыларыл, шаг-төгүдеп чоннуң кадыын эмнеп келген бойдустун хайыразы, ачы-буянныг байлаанга канчаар хол чеде бергеннери ол? Бойдус бодунуң байлаан тыгчеглөрге, килеемей бергени ол-дур! Аржаанга турган улуг назылыглар, шынаплы, ынчаар чугаалажыр, чаныын чажыр, оран-делгеге чалбаныр турдувус.

Кара-оол ХЕРТЕК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Тээли суур.

ШКОЛАНЫҢ ҮНҮШ-ДҮЖҮДУ

Школаның өөредилге системазы-биле холбаштыр өөреникчилерни күш-аныыл кижизидилгезинге дадыктырары чугула. Тыва улустуң чаагай чаңчылдарының бирээзи — бичии уруглары күш-ажылга чоорту өөредип чаңчыктырары турган.

Хоорайның школаларында янзы-бүрү үнүштер, катчымистер, чечектер болгаш өскелерни-даа остүрүп, часкы, чайгы үелерде өөреникчилерге ажаттырып турары чаңчыл апарган. Аңаа биология башкылары, ажылчыннар база киржип турар. А кажан башкы кижи бодубиле хол кирип демнеп-ле бээрге, өөреникчилериниң күш-ажылгы идепкейлии бедиир, чаныда улуг кижилерден үлегер-чижек алырыче чүткүүрлер.

№ 3 школа бо чылын эки шынарлыг участокту организастаан. Ында кат-чымис, чечектер дээш үнүштер-ле арбын болган.

Оон ыңай школа-интернат, № 8, № 15 болгаш өске-даа школаларның чанында өөредилге-дуржулга участоктары бо чылын чедишкиниг ажылдаан. Бо үстүнде айыттыгын школаларның биолог-башкылары: Тамара Свинцова, Валентина Ткаченко, Лидия Осипова, Эльвира Крыпина олар үнүштер өстүрелиниң аргаметодтарын өөреникчилериге кызымак шиигээттирип, мурнакчы үлегерим өске башкыларга көргүскеп.

Саидан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Советиниң Министрлер Чөвүдели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

РЕДАКТОРНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ Л. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ орнемнай — 3-34-28;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика киллдеторн: □ үлетүр — 3-34-49, 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ шитилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41
□ солун келбейн баргаанда — 2-37-75

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканы Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садылыг херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 981.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың иниттилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 193 (14693) 1991 чылдың ноябрь 15, пятница ● Садар өртээ 20 көп.

ЧУРУКТА: Эрзин орту-гинин» деп бедик дуржулалыг башкыларга тыпсыр хөрек демдээнин эдилекчизи Хостуг үелеринде районнуң хөй-ниити ажылдарынга база иденкейлиг киржип турар. Чаңгыс чер-чурттуглары оны район Советинин улус депутадынга сонгаан. Ол ажыл, амыдыралды улам ыңай эки-жидериниче углаңган чоннуң чагыгларын боттандырарыныче кичээнгейин углап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БИРЭЭНИ КЫЛЫРДА, ӨСКЕЗИН ҮРЭЭР

Сиолгу үеде Чөөн-Хемчик районга, ылаңгыя Чадаана хоорайга өлдевтиг таварылгалар бо-ла болгулаар апарган. Чер иштинде ханы кабельдер болгаш бедидир азып каан адаган бажында деңнер удазыннардаа бо-ла үстү бергилээр. Оон түңнелинде бүдүн-бүдүн кудумчулар, харын-даа район төөгү-биле суурлардаа аразының телефон харылзаалары үстүп, радиодаңчы дылгалары дыңналбастай бөөр.

Биңдыг таварылгалар кышка белеткел үеэзинде — эрткен күзүн хөй боор турган. Оларның болу бөөрининг болгаш багай уржуктарының дугайында чугаалар Чөөн-Хемчик районнуң удуртур ажылдакчыларының аразында боор турар. Кол чылдагаан — күш-ажылчы коллективтерде сагылга-чурумнуң кошкааны, ажылдакчы бүрүзүнүң бодунуң харыысалгазын билбес боор турары болган. Чижээ, чер иштиниң чылыг шугумнарын септээри-биле казарының үеэзинде харылзаа удазыннары эртикси черлерни оваарып көрбес чоруктар бар.

Бо чылдың октябрь айда Чадаананың «Өөнүк» деп ном садыының үстүү талазындан эгелээш, столоваяга чедир чер иштинде чылыг хоолайларын септээр дээш казып эгелээн. Ыңдыг ажылды кылырының техникиг кеге-лелдери үрээнинин түңнелинде, харылзааның ТППБ20Х2 хевирлиг кабель удазыны үзүлген. Харылзаачылар-биле чылыг херек столоваяның эзи болур хереглекчилер ниитилелиниг ажылдакчыларының аразынга ажылды баш удур сүмележип көрбээни ыңдыг түңнелге чедирген. Ийи таланың удуртукчуларының аразынга «тайбың» чугаа үеэзинде чедирген когаралдың үнези 315 рубль дээрзи илерген. Ынчалза-даа буруулуг тала ону төлевээн болгаш харылзаачылар боттарының күжү-биле ону катап түргүзар ужурга таварышкан.

Когаралдыг таварылга чылыг хоолайларының септекчилеринге өөредиг болбаан. База-ла чылыг хоолайларының үрелген черин тып, септээр дээш үстүнде айыткан кудумчудан ырак эвеске черни казып эгелээн. Удаткан чок-ла база демги ол ТППБ50Х2 болгаш ТСВБ10Х2, ТППП100Х2 дээр харылзаа удазыннарын үзе үстүрүп каапкан. Бо-даа үрегдээшин соонда ол чоок-кавы кудумчуның телефонларын үр үеде ажылдавастаан.

Чогум-на оон соонда ам районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниг инженери Ш. С. Ооржак, харылзаа даргазы С. Н. Монгуш болгаш оон инженери С. С. Саая оларның аразынга шыңгыы чугаа болган. Оон соонда, чедирген когаралдың түүн базала тодараткаш, аңтыны тургусканнар. Ынчалза-даа ТППП100Х2 дээр кабель белен тывылбас болганындан харылзааның ол кавызының шугуму ам-даа катап тургустунмаан.

База бир чижекти көргүзүп болур. Билдинмес эзирик човаачы хөмүр-дашчылар суржугажында телефон чагыларын сый үстүрүп каапканының уржуундан элээн каш организацияларның телефон харылзаазы үрелген. Садыг баазазының АКМК-1-ниг болгаш АКМК-2-ниг телефоннары ажылдавайн баргылаан. Харылзаа шугумун катап түргүзар дээш улуг чарыгдалдарны үндүрүп, хөй ажылдарны кылыр ужурга таварышкан.

Чадаананың Тиилелге, Х. Чүргүй-оол, Ленин аттыг кудумчуларында радио болгаш телефон удазыннарын көдүрүмчүлүг машина үзе тыртып каап, човаачызы дезе бергеи таварылга база турган.

Ол ышкаш трактористт А. К. Кара-Сал деп кижи СЭКП-ниг XXII съездизи аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазының чанында ийи чагыны сый үстүргеи. Ол үеде трактористт база эзирик болган дээр. Оон үүлгединиг түңнелинде фермаңы болгаш ол чоок-кавының радио точкалары болгаш телефоннары ажылдавастаан. Базала чоп когараан.

Үстүнде ышкаш шуут-ла үүлгедиишкиннер деп чугаалап болур таварылгаларны оон-даа ыңай көргүзүп болур. Биле тура-ла азы оваарымча чогу-биле херек үүлдерни үрээри дээрге ажылчындан эгелеш, удуртукчуга чедир боттарының биліг-мергежилин бедитпеан азы хууда сагылга-чурум чогу ол болурун көргүзүп турар-дыр. Чижээ, машина-техника башкарыкчызы — кижи ажыл үеэзинде чүге эзирик чоруурул деп айтырыг салдынын өөр. Ынчангаш кандыг-даа күш-ажылчы коллективтиг иштики сагылга-чурумнуң кол негелдерининг биразазы ажылдың культураза, өскелерниг үндүрген күүзин үнелеп көөрү болуру билдингир. Чогум-на ыңдыг негелдерни билбезиниден Чадаанага амты кышка белеткел үеэзинде мыңдыг таварылгалар болган. Бир ажылды кылыр дээш, өскелерниг бүдүрген үүлезин үрээри канчап черле таарыжрыл.

Виктор ХОВАЛЫГ.

Чадаана.

«Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында» РСФСР-ниг Хоойлузуун күштүг болдуруп киирериниг чурумунуң дугайында

РСФСР-НИҢ ДӘӘДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

1. «Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында» РСФСР-ниг Хоойлузуун, 15 база 16 үүлдерден ангы-ны, парлаттынган үеэзинден эгелеп күштүг кылдыр киирер.

2. Бо Хоойлуунуң 15 база 16 үүлдерин 1991 чылдың декабрь 1-ден күштүг кылдыр киирер.

3. РСФСР-ниг Министрлер Чөвүлелиниг ийи ай хуусаа иштинде даразында даалгаларны бөөрин РСФСР-ниг Президентизиниг сүмелээр:

а) бо Хоойлуунуң 15 үүлүнде көрдүнген компенсациялы төлеп бөөрининг чурумун, эртежок чугула таварылгаларда бирги эзлчегде пенсия назылыг болгаш инвалид кижилерге төлеп бөөрин көрбүшаан, ажылдап кылыр;

б) Хоойлуунуң 16 үүлүнде көрдүнген чиигелдерни алыр эртенни херечилелдериниг хевирин болгаш ол чиигелдерни тыпсырының чурумун бадылаар;

в) РСФСР-ниг прокуратура, мүрүнениг айыыл чок чорук болгаш иштики херектер органнарынга агартылга талазы-биле ажылдарны чорударынга 1991-1992 чылдарда немелде акшаландырыышкынны таарыштыр көөр.

4. РСФСР-ниг Чиигине прокурору РСФСР-ниг мүрүнениг айыыл чок чорук база иштики херектер органнары-биле кады Хоойлуунуң 6-8 база 11 үүлдериниг көрдүнген агартылга талазы-биле ажылдарның чурумун болгаш хуваалдазын ийи ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш дугуржур.

5. Кижиниг эргелериниг талазы-биле РСФСР-ниг Дәәди Советиниг комитеди ийи ай хуусаада Хоойлуунуң 19 үүлүнде көрдүнген агартылга талазы-биле комиссиялы тургузар болгаш РСФСР-ниг Дәәди Советиниг Президиумунга бадыладыры-биле ол комиссияның дугайында Дүрүмүн ажылдап кылгаш киирер.

6. РСФСР-ниг Парлаалга болгаш массалыг информация министерствозу, республика болгаш чер-чер солунларының база журналдарының редакциялары политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле ажылдың байдалын доктаамал чырыдар.

РСФСР-ниг Дәәди Советиниг Даргазының бирги орлакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниг Советтер бажыңы.

1991 чылдың октябрь 18.

Политиктиг репрессияларга таварышканнарны сактып ёзулаарының хүнүн доктаадып тургузар дугайында

РСФСР-НИҢ ДӘӘДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

«Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында» РСФСР-ниг Хоойлузуун хүлээп алганы-биле холбаштыр политиктиг репрессияларга таварышканнарны чыл бүрүде сактып ёзулаарының хүнү кылдыр октябрь 30-ни доктаадып тургузар.

РСФСР-ниг Дәәди Советиниг Даргазының бирги орлакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниг Советтер бажыңы.
1991 чылдың октябрь 18.

РСФСР-ниг Кеземче кодексизинге өскерилгелер киирер дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

«Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында» РСФСР-ниг Хоойлузуун хүлээп алганы-биле холбаштыр РСФСР-ниг Кеземче кодексизинге 142 база 227 үүлдерни казыыр.

РСФСР-ниг Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниг Советтер бажыңы.
1991 чылдың октябрь 18.

ТАНЫШКАШ, ДЕТКИДИМ

1991-1992 чылдарда Тыва Республиканың девискээриниг бойдус-чиг эт материалдарын, техниктиг болгаш оон-даа өске курлавырларны база чоннуң хереглел бараанларын үндүр сөөртүүн чурумчудар дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниг доктаалын «Шын» солунда номчаан, аңаа сеткил ханып, деткиир-дир мен.

Бистиң бөгүнгү амыдыралывыс дээрге эн берге үе болгай. Боттарывыс кедер идик-хеп, чиир аъш-чем чок олургаш, республикадан дашкаар хөй материалдыг курлавырларны, аъш-чемни каичап үндүрер бис?! Бодап-даа көрүмер даан, чоокта чаа ол дугайында солунларга бижип турду. Саян артынче та чеже бараан ажып чоруй барган чүве. Оода-ла Саян артыиче бүдүү кылган садыглаашкынның түңнелинде та чеже автомашиналар чораан деп бодаар силер. Черле ынчаш, бо бүгүнү контрольга алыр үеэзи черле келгеи боор.

Мен бодум Монгун-Тайганың чурттакчызы мен. Мурнунда үелерде бо черниг чижээнден көрүп келдим. Чүге дизе Монгун-Тайга район, чижек-биле алыр болза, оода-ла тарбаган-биле дыка байлак турган оран болгай. Ынчалза-даа оон тарбаганын, ол дириг амытанның чурттаар орансаазын өске черден келген «специалистер бис» дээр улус кыр-ып-хыдып, үргеден каапканының түңнелинде, бойдустуң ол чараш аңы бистее сөөлү үеде дыка эвээжээн. А ол аңның күштүг эм болур үзү, идик-хеп, бөрт даараар кежи кайнаар барган деп бодаар силер — база-ла Саян артынче ашкаш, алыксак-чижек кижилерниң холунче кире берген-не болгай. Макаа чүгле бистер когарап артып турдувус.

База бир чижек. Хиндиктиг-Хөл бистиң районда эвес, харын бүгү Тывада бүдүн-бүрүн болгаш ерыг арткан черлерниң биразазы деп бодаар хен. Каш чыл бурунгаар, билбес эвес силер, оон өөр-өөр болуп алгаш ыңай-бөөр көжүп чоруп турар кадыргыларын Кызылдан келген чижешмер төтчеглеп доскаар-доскаарыг-биле чүдүүп чоруткаш, база-ла Саян артынче ажырып турган болгай.

Шак ыңдыг чижектерни хөй-биле көрүп болур. Ынчангаш бистиң республиканың чазааның ыңдыг доктаалды хүлээп алганын деткиннивис. ол аңыдарын, хереп кырында боттарын күжүн-дир мен.

Владислав ТОЙБУ.

Монгун-Тайга район.

Доктаалдарга хамаарыштыр

КАМНАП АЛЫРЫ-БИЛЕ

Ноябрь 11-де Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниг президиумунга Тываның бойдус-чиг эт, материал-техниктиг курлавырларын болгаш чоннуң хереглел бараанларын дашкаар үндүр сөөртүүн чурумчудар дугайында доктаалды чугаалашкан. Дорту-биле соглээрге, бо айтырыгны бараан-сараан-биле хандырыла өөредеп эгелээнде-ле өөренип көрүп, тускай хемчеглерни алыр турган. Ынчалза-даа дааман, тап-билээ чаңчылывыс-биле эзээн үелерни эртиривиеш, бир көрүп көзүриске, мырыкай-ла карак чаштыг бергедел-биле Тываже киирип ап турган бараан-сараан дедир-ле шуужуп үнүп турар болгаш. Оон кырындан республиканың ыяш-даш, материал, техника, демир-дес, өлүк, дүк, алгы-кеш, далган-тараа, эт-чем дээн ышкаш курлавырларын кавынгыр-туттунгур кижилер кооперативтер болгаш өске-даа чаа тургустунган хөй-янзы катыжыышкыннарның адыбиле эвээш эвести үндүрген болуп турар.

Ыңдыг турбуже үндүр сөөртүүлгениг кандыг-даа контролю турбаан. Кым чүү күзей-дир, ол хирени үндүр сөөртүп ап турган. Улус ону билип, көрүп турза-даа, чидин-биле айтырыг көдүрбейн барган. Айтылышкын стилиниг уржуктары чоннуң бажында ам-даа күштүү-биле таамалаттынып чыдып калганы ол. Аныыл чок чорук болгаш иштики херектер органнары бо айтырыгга негелдериг болбайн баргаш, үгүнда-ла болар дүүгелди үндүрүп эгелээр турбуже, тоомчажок олуруп калганнар.

Ам кажаар, содаа соонда чудурук чаяры белен болзаа-даа, чогушту катап болдурбаның хемчеглерни оода орайтан-даа болза алыр апаар. Буруузунган сеткилдиг агартыныышкынын оалдаан миннинишкин-биле эдер. Чоокта чаа «Шын» солунга Игорь Иргит бо айтырыгны көдүрген. Ону номчукчулар деткээн. Ам чазак черни үндүр сөөртүүлгени чурумчудар дугайында доктаалды хүлээп алганы бо. Республика девискээриниг бар курлавырларның чептүг ажыглалын болдурар дизе, оон камгалалын хандырар апаар. Ону чедип алырда моон соңгаар чүүү канчаарыл? 1) Кызыл—Абакан, Ак-Довурак—Абаза оруктарынга база аэропортка, ол ышкаш эжиндирииишкин үеэзинде хем транспортунга хыналда чорудар контроль постуларын тургузар. 2) Посылкаларны хынаар. 3) Үндүрүп болур түүлдерге хамаарыштыр тускай чөпшээрелди Экономика талазы-биле комитет бөөр. 4) Үндүр сөөртүлгеге айтырыгларының талазы-биле харысалгалыг комиссияны тургузар.

Үндүр сөөртүлгениг чуруму кандыг болурун солунларга парлаан. Оон нормачижээн айыткан.

Соңгаар хоорайларда бистиң студентилеривис хөй өөренип турар болганда, олар, ажыы-биле чугаалаарга, эт-чемни өөнделеп, Тывадан кээп ап турар болгай. Хурал үеэзинде ыңдыг айтырыг тургустунуп келген: студент кижи, чижээ, 10 кг эт ап алган болза, оон 5 килин хавырып апаар бе? (Эзтти үндүреринг нормазы 5 кг болгай). Ыңдыг таварылгада канчаарыл? Мандаа хамаарыштыр тайылбырны Министрлер Чөвүлелиниг Даргазы Ш. Д. Ооржак берген. Бо доктаалдың кол ужур-утказы — ажырымчы, чижек, хоптак кижилерниг холун доктаадыры. Доктаалга сылдап алгаш, хилинчек чок ажы-толдуң чиир аъш-чемин дозуп, хавырып турун бөөрин болдурбас херек. Өөренип турар аныяктың студент билеттери барла болгай, ону көргүзергеле, оларны кайы хамаанчок хынаан ажыы чок.

Ол ышкаш чөпшээрел алыры-биле хөй-хөй кижи чер-чер эрге-чагырганы-ны кылаштажып турун бөөр, хамаатыларны чеже шүүдедип өөрил, чөпшээрел бөөрининг хөй үе-шакты болгаш ажылдакчыларны кайыын алырыл деп айтырыг база тургустунуп келген. Чоңга эптиг байдалдарны тургузары эрге-чагырганың хүлээлгези болур. Ынчангаш ук айтырыгны чептүг шиитпирлээр апаар. Аэропорттарга хөй-ле чүүтүг, хевис-чадыг сөөрткен кижилер илдеп болур ышкажыгай. Кижи бүрүзүнүң ап чораан хап-савазын чаза тыртып турбайн, ыңдыларны шилилгелиг чүге хынап болбазыл?

Доктаал-ла бар дээш ужур-мажыр чок ажылалдарны болдурбас херек. Бараан-сараан аргыжылгазынга ёзу-чурум чок доктар-моондак тургузары шын эвес болур. Оон-биле чергелештир бар курлавырларны камнап алырының айтырыын доктаалдың күүселдези дээш харысалгалыг кижилер дөрт харылаар апаар. Каиа-даа корум-чурум, аай-баштыг чорук турбуп.

Контроль постуларын өске регионнар шагда-ла тургузуп алган дугайында маңаа чугаалап каалы. Үндүр сөөртүлгени чурумчударының доктаалын национаддар аразының айтырыгларынче «сөөртүп» киирериг шуут болдурбаза эки. Мында кандыг-даа чажыт бодал чок. Кол-ла чүве — рынок үеэзинде бар курлавырларның чептүг ажыглалын чедип алыры. Ол берге үеник тургузуп келген негелдезибиле төрүттүнген доктаал болур. Амыдырал четчир, чон тодуг-догаа, сагыш-сеткил хөглүг-шөлүүн турган болза, ыңдыг доктаалдарны чогаадып-даа турбас ийик. Ынчангаш кижилер бот-боттарынга камныг болуп, чединмес амыдыралдың (боттарывыстың чедип алганывыс) үндүрүп берген доктаалын билчилгелиг-биле күүседири чугула дээрзин сактып ап, хандыр билип алза чогуур.

Надежда ЭРГЕП.

ЧЕР-ЧЕРДЕ АЪШ-ЧЕМ ӨРТЭЭ

Ноябрь 13-те байдал-биле чурттун рыноктарында 1 кг аъш-чем өртектерин СЭТА-ның корреспондентилериниң дамчытканы болза:

ВОРОНЕЖ. Хой эзди — 15-20 рубль, инек эзди — 18-20, хаван эзди — 15-18, картофель — 2,50-3, морковь — 2,50-3, капуста — 2,50, дуваан капуста — 4,5 редиска — 3-4, согуна — 3-5, чеснок — 18-20, помидор — 3-4, дуваана — 3,50-5, огурец — 4-6, дуваана — 5-8, яблок — 3-9 рубль.

КРАСНОДАР. Хаван эзди — 25, сүт — 5, даргаа чуургазы — 10, ары-чигири — 60-70, картофель — 3-4, яблок — 7-10, груша — 10-15, капуста — 4, виноград — 20, морковь — 4, сметана — 30, хендир үзү — 10, даргаа (бүдүнге) — 35-50 рубль.

ЛЬВОВ. Инек эзди — 18-25, хаван эзди — 18-30, даргаа (бүдүнге) — 25-30, даргаа чуургазы — 12, бажыңга кылган быштак — 12, сметана — 12, картофель — 3,50-4, капуста — 2-3, яблок — 6-8, чангыс борбак лимон — 8-12, ары-чигири — 35-50 рубль.

МОСКВА. (Бүтүр рыноктуг). Хаван эзди — 20-70, инек эзди — 20-70, картофель — 4, огурец — 20-30, яблок — 10-20, чеснок — чок, согуна — 10, сүт — 6, капуста — 3 рубль.

ЧИТА. Инек, хаван эзди — 25, согуна — 13, чеснок (ушу-ле борбак дээш) — 5, морковь — 2, помидор — 12, яблок — 13-20, груша — 25, хурма — 20-30, гранаттар — 20, таакпы (стаканнаар) — 3, картофель (хумун) — 20 рубль. Чита рыноогунга сүт аймаа колдуунда келбес. Ажыл-агыйлар болгаш кедер чурттаклар хоорайның микрорайоннарынга эккээр. Литрде — 3,50.

Өртектер, өртектер... Ол мырыңай бичин кудулаардан улам орту өөр деп турар. Ону хостуг өртектерге хамаарыштыр чугаалаарга ыңдыг. Ынчалза-даа бо чоокку үеде ол болу бер. Сураглыг экономистерниг санап турарын ёзугаар алырга, хостуг өртектерже шилчилге дораан болбас. Ону ынчаар белеткеп кылырынга каш-каш ай негеттинип турар. Ынчангаш хостуг өртектерниг дораан тургустуна бөөрининг дугайында «дидир-дидирге» алыскан ажыы чогун садыдырып тур бис.

Ам бистиниде: Кызылдың рыногунда бо хүниерде өртектер кандыгыл? Бир кг. инек эзди 20, хаванныы — 25, ыштап казан хаванныың — 40, бир кг даргаа эзди — 20, дуваан помидорнуу — 15, морковь — 5, яблоктун 20 рубль болуп турар.

КАЛУГА. Квартираларны, бажыңнарны, сад участоктарын өртек адаанажылдаан ёзугаар сайгарарының баштайгы садыын Хамаарышпас чорукту Бүгү-россия бирилазының төлээ чери Калуга хоорайга организастаан. Чуртталга бажыңнарынга чоннуң бедик хереглелдиин ол садыг бодыткан көргүскен. Чижээ, ийи өрээлдиг ийи квартираларын биразазын 200 мун рубль-биле хереглекчилериниг биразазын садып алган. Квартираларны, чуртталга бажыңнарын, сад участоктарын садып алыр дээш Литвадан, Молдовадан, Ортаа Азиядан хой кижилер база келген.

НИКОЛАЕВ. Бичин уругларын «Сказка» деп хоорайжыгажынга «Кара далайның бичин кадыны» деп конкурсту Николаев хоорайга организастаан. Ол хоорайның 8 хардыг чурттакчызы Анечка Пасечник конкурска тиилекчи болган. Ялон будуруулгениг окнут телевизорун болгаш видеомагнитофонну Анечкага белек кылдыр берген.

(СЭТА).

Социалистиг идеяларның талалакчыларынга

Кызыл хоорайга, мурнунда Политиктиг чырыдышкын бажыңынга 1991 чылдың ноябрь 23-те 10 шакта Ажылчы чоннарның социалистиг партиязының Тыва республика организациязын тургузар талазы-биле хуралды чыылдырып турар.

Социалистиг идеяларны, амыдыралды бүгү талаларынга демократтыг чаартылгаларны талалакчыларын, Конституцияга даянгаш, эрге хоойлулуг күрүнеги, улус-чу эрге-чагырганы, Тыва Республиканың суверенитедин, каттыжылганы болгаш хамааты өөгшөөрежилгени, ажыг-ажыг партияларны төлөөлекчилериниг аразында найыралды болгаш билчилгени быжыглаар дээш туржуп турарларны, республиканы моон ыңайты политиктиг, социал-экономиктиг, угаан бодал болгаш культура хөгжүлдезиниге, улусчу чаагай чаңчылдарны база ёзулалдарны катап диргизериниге ханы сонуургалдыгларны, шын болгаш чептүг чорук, чедиңнестериниг, дуза-деткимче хереглеттиниг турар кижилериниг социал камгалалы дээш туржуп турарларны аваа кээрин чалаа тур бис.

Инициативчи болуктер

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

Красноярскиниг агроулетпүр университединиг Тывада филиалының коллективиниг недеглелери, республиканың болук улус депутаттарының негелдезини Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниг чугаалажыр көргеш, бар баазаларны өөредилге черлериниг аразынга эде хуваар дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниг комиссиязының саналдарына дүүштүр дараазында шиитпирим хүлээп алган.

1. Кызыл хоорайда туттунуп турар ХПТУ комплекизин 1991 чылдың ноябрь 1-тен эгелеп Красноярскиниг Тывада филиалынга; агроулетпүр университединиг баазазын — Кызылда күрүнеиг башкы институдунга; Кызылда күрүнеиг башкы институдунуң № 2 корпузун — Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозунуң иштиг билиг белеткелиниг республика лицейин ажыдарынга дамчыдып бөөр.

2. Тыва агроулетпүр эвилели АУК-тун өөредилге-курс комбинадының баазазын Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозунуң чаңында профтехөөредилге талазы-биле республиканың будурулге каттыжыышкынынга, эрежок чугула шолдерни АУК эргелелиниг бар школазынга ажылдаар ыылдыр дамчыдып бөөр.

4. Экономика талазы-биле күрүне комитеди (эш Салчак) № 11 ХПТУ-ну чаартыр ыылырынга 1992 чылда акша-хереглелерни баш бурунтаар тускаялап бөөр.

5. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниг чаңында Капитал тудуг эргелели (эш Кужугет) Кызыл хоорайда ХПТУ-ниг өөредилге корпузунуң болгаш иштиг чурттага базының тудуун РСФСР-ниг Кедер ажылдагый продуктулаар министерствозунуң акша-хереглелериниг күсели-биле 1992 чылдың июль 15-ке чедир доозар талазы-биле эрежок чугула хереглелерни ал чорудар.

тыжыышкынынга 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп дамчыдып бөөр.

3. ХПТУ комплекизин ажыглаага киирген сөөлүнде Красноярскиниг агроулетпүр университединиг Тывада филиалының дирекциязы (эш Ондар) эвээш кижилиг от-бүлелер чурттаар иштиг бажыдан чаңгыс өрээлдиг 20 квартираны профтехөөредилге талазы-биле республиканың будурулге каттыжыышкынынга.

А мен мынча дээр мен

«УЛУСЧУ НАМ» ДИЗЕ

СЭКП-ниң ажыл-чоруулганың соксатканындан бээр үр-даа болбаан. «Харын-даа партияны дүжүргени чаяан болган-дыр. Оон башка сандараар-даа чыгыы түрдүвүс. Ам удуртулгага кандыг-даа ыйыдыышкынар, холгаарлаашкын болбас боор» деп, бодуун кежигүнер безин чугаалажып турганнар. Харын-даа коммунист удуртукчулар безин «демократтар бис» деп, чайгылып чорууру хаая өвес.

Оон-биле чергелештир чер бүрүзүнде янзы-бүрү үтланыышкынарлыг партиялар тыптып турар. Ол партиялар бодуун чонну боттарынче элдепил алырын кызыдып, кандыг арга-биле амыдыралды эжиндип алырым дугайын документилериде айтып, солуннар таварыштыр таныштырып турарын ковуп турар бис.

Тывалар база «чым дээжиден чыда калбас» чамчылдыг улус болгай бис. Бо удада база,ында-мында мындыг партия, нам тургустувус бисти деткип көрүкер дээн кыйгы хөннер кеводеп барды. Орта Тываның могаалчылары, эртемденнери шылгаран. «Тываның арат намы кедилиг» аны «Тываның улус демократтыг партиязы күштүг» суг дээн ышкаш сестер-биле адаанналып чорун турардыр. Хой партиялыг системаны калбартыр дээнде чеплe ыйнаан харын. Оны кымдаа буруу шаппас. Кижи бурузунүн кузел-бодалы-дыр.

Ынчалзажок эвеш саныг тыналарта түрүүн партия намнарны ажыы чок болду бе? Ам база катап партиялар аразынга черуулдежип, чудувусту көргүзүп, эки-бак сестер-биле одажып, сөглежип эгелээр өвес бис.

Оон орнунга бодун долгандыр сырый каттыштырып шыдаар чаңгыс улусчу партиядан тургузуп алаывысса чүл? Ол кедилиг өвес бе? Доо-ле ол Россияның социал-демократтыг партиязының Тывада салбырын тургузуп алганы суг чиктиг. База катап төптен — Москвадан айтыышкын макап, чагыртыксаарывыс күштүү ол бе? Ам бот-догуннаан, тускай удуртунуп башталыктар республика-дыр бис. Моңу база өөрөнүп көөр болза эки. Бир өвес Тывага партия (нам дизе эки боор) ыяан-ла херек, ол чоннуң чурттап шыдавас улус болзувусса, үстүнде чугаалаваны ышкаш, өзулут улусчу, бодуун чоннуң эрге-ажыын намгалап шыдаар чаңгыс намдан тургузуп алаылыхар. Ол намның эрге-хүлөөлгелери билдингир, ыйыдыышкын, холгаарлаашкын турбас, чонну ажыл-агыйже моннеп шыдаптар, национал культураны, төөгүдеи бээр чоннуң сагып, чудуп келгени шаңын-чудулгезни, ыдыктыг чаагай чамчылдарын калбартып, нептередип, сайзырадыр улусчу нам херек.

Тургустунуп турар партиялардың төлөөлекчилериниң түүлдери-биле таныжып орарга, хей аазаашкынар молдаан-дыр. Сактырга, эртken сонгулдаалар үезинде депутаттарывыстың хоолун аазаашкынары-даа сагыыга кирер. Чижөлөөрге, «30 мыл стаатыг нам кежигүнү кижи пенсияже үнер болза, аддмырын чүс хүү төлеп бээр» дээн-дир. Бо боттаның болуу бе? Чаңгыс-ла боор. Амгы үеде чон бүдер-бүтпес аазаашкынындан могап-шылап турупкан болдур ийин. Ынчангаш кааг-кол аазаашкын кылган ажыы чок боор.

Чогум нам кежигүннериниң хар-назының бөрүмдаалаар дээнинге чөпшөөрежир мен. Эн ылаңгыя пенсия назыны чеде бээрге, ук кижини хүндүлүг байдалга орар кежигүнден халап кааптар болза ажырбас боор. 70-80 харлыг кыргыннар хуралга-даа чедип шыдавас, дээштиг чүве-даа шиитпирлеп албазын эртип келген практика көргүскен болгай. Анаа-ла хуралга могап-шылап, эсеп-херлип, чалгаарал оларга, каергенчиг-даа апаар чүве чораан. Намның хурал-чыыштарын кежигүн өрестер база дыннаар ыыдыр аныык байдалга эрттирер болза эки. Ол чоннуң сонгуралын көтүрүп, кежигүн санын көвүдедиргенге херектиг апаар чадавас.

Ам тургусса чоннуң улусчу намывыстың адының дугайында наш сес. Кандыг-даа аная «арат», «демократтыг» дээн хөрөө чок. Анаала бодуун улусчу нам дизе частырыг чок боор. Тодартайлаарга, «Тыва Республиканың улусчу намы» (ТРУН) дизе чөптүг ышкаш.

Деспил-оол САНЧЫ.
(Бо материал чыыкче үне берзе, гонорарын «Шынны» агар саныне шилчидип алырын диледим. (автор).

МОСКВА. Сураглыг психиатр эмчи, психика аарыг кижилерни оларның скульптура портреди-биле эмнээр онзагай арганың автору Г. Назлоян маскотерапия институдун тургускан.

Бында аарыг кижилерни янзы-бүрү арганар-биле эмнеп турар. Чаңчылчаан эмнелге арганарындан ангыда тускай арганары, чижөө, дыранырын, пугуурун, бодунун чүрүүн чуруурун ажыглап турар.

Назлоян эмчиниң онзагай арганарын Москвада, Лозаннада, Парижте, Сеулда болгаш өске-даа хоорайларда психиатрия база психология төптериниң эмнелгелериниң ат-сураглыг специалистери хүлөөп көрген.

Маскотерапия институдуң ам дээрезинде хуу янзылыг, эмнээшкин өртек-хөлезиннлиг. Гагик Микаэлович ыындыг төлевирлиг чорукка удурдаа болза, чуге дээрге өртек-хөлезиннің төлей албас кижилерге ол хаалгыг болгай, оортан кирген акшахоренги-биле эмчилерге, өске-даа ажылдакчыларга шалынны төлеп турар.

ЧУРУКТА: аарыг кижилерни төрелдери-биле эмнээр арга үеш.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

ШЕРИГДЕН ДЕСПЕҢЕР

Сөөлгү чылдарда Совет Армияның болгаш чурттуң иштики шериглериниң хүрөөлешинден албан-хүлөөлгезин кара туразында каггаш, дезип чоруп турар таварылгалар кайы-даа черлерде ковудээн. Маная холбаштыр ССРЭ-ниң Президентиниң ат салганы Хоойлу ноябрь 5-те «Известия» солунда парлаттынган дээрзин чамдык номчукчулар билир.

Ол чүү ыдыг Хоойлуг?

Ону үндүрген кол чылдаганы үүл дээрге чурттуң иштинде турар чамдык шериг кезектериде шериниң Устав чуруму дыка куду деннелде сагыттынып турар. «Сен кара кижи сен» азы «төжек сен, а мен орус-кижи мен, сенден бедик мен» дээр таварылгалар сөөк-язы ылгаар чоруктарга чедирип турар. Оон түнелинде чамдык солдаттар бот-боттарының амы-тынынга четтирип, ок-чепсекти алгаш, турган кезээнден дезип, эргежок апарган үелерде аар кем-херек үүлгедир чоруктар ковудеп турар апарган. Албан-күлөөлгезин чаа-ла бир чыл ажырып чораан. «кыргын-солдат» дээр аныяктарының талазындан кижизиг өвес чоруктар сөөлгү чылдарда доктаамал туруп келген. Үүл дээрге олар ылаңгыя чаа келдирткен, солдат амыдыралдың чүүн-даа көрбөзин аныяк оолларны дорамчылап, эки-бак сөглеп, чамдык таварылгаларда хол чедип, эттеп-соп турар. Чежыт өвес — шериниң эн берге, эн хирлиг ажылын чаа барган солдаттар кылып турар. Шериг амыдыралдың чамдык чижектериниң көөр болза мындыг: эртен хамыкты мурнай турар улус — чаа келдирткен солдаттар азы келдирткеш, бир чыл четпээн «аныяктар» азы «кыргынарның» сөзү-биле алыр болза, «салагалар».

Казармага шала чуур улус — база-ла аныяк солдаттар. Туалетти база аныяктар чуур. Казарманың дүш-түн иштинде таныылы (дневальный) колдуу-ла аныяктардан болур.

Кежөө дүжер. Чем соонда келгеш, аныяктар «кыргынарның» кительдериниң ак моюндуруун илер азы дыштанар хүннерде оларның ийик-хевин аштаар, чуур. Ылаңгыя аңгы роталарга кежөөки хынала (солдаттарны четчеләәри) болур. Анаа «кыргынар» барык келбес. Казармага эн орай удуур кижи — аныяк солдат. Чүге дизе эллчет чокка наряд алыр (ажыл-биле торгаары) болгаш ону күүсетпиин шаанда удувас.

Эртенги зарядкага колдуунда-ла аныяк солдаттар келир. «Хоочунар» билдиңнир — рота азы батальон командири келгижеге удуп чыдар. Командир оларны удуп чыдарын көрүп-даа катза, оларга хамаарыштыр шиитпирлиг хемчет албас. Командылаар составтың талазындан албан эрттирип турар бүгү солдаттарга хамаарыштыр карак чодар чоруктун түнелеи ол болуп турар. «Кыргын» солдат аныяк кижини дорамчылап, эттеп-соп-даа турар болза, офицерлер ону шоолуг хөрөкке албайн келген. Бо дээн чижектиг үүлдерниң түнелинде бистиң шериг кезектеривисте иишти чуруумун деннелиниң батказы чылдагаанларының бирээзи ол. Ынчангаш шериге баргаң аныяк кижилериң оон ырбап-дезип турар бир чылдагаанларының бирээзи ол.

А бистиң тыва ооллар чүге дезин турарыл деп айтырыг бистерни, тыва чонну, ада-иелерни шыгыы дуурдеп келгеи.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва эки турачыларын, тыва аттыг эскадронуун ивадырлыг чоруктарының дугайында ол үеним дээди шериг начальниктери безин улуг үнелелби-биле демдеглеп турган болгай. Амгы үеде шериге баргаң тыва оолларының дугайында чылыг сестер, оларның ада-иелериниге оглун эки кижизиткени дээш байыр чедирген чагаалар хөйу-биле көөп турар. «Тывалар кончуг салым-чаяанныг, өөренимчел улус» деп командирлерден бо-ла дыннап болур.

А шериген ол дезип чоруп турар аныяктарывыстың аразында шыдажыр аргажок апарган, турган кезээн каггаш чоруп турар аныяктар херек кырында бар. Оларның аразында эш-өөрүүнүн чугаа-домаанга бүүрүзүн, оларга каттыжып чоруп турарлар база бар. Бистиң чамдык тыва оолларывыс орус дылга чегеп, ону чажырган хөрөө чок. Ындыгда болза орус дылды чеже-даа билбес болза, алыс бөдү ажылгыр-кежөө, арыг-силиг, дыннангыр, даанган ажылын ак сеткилиг күүседир, эш-өөрүүге дузаарган ооллар шериниң эки эрттирер дээрзи практикадан билдингир.

Бистиң боттарывыстың төрүп алгаш, өстүрүп, кижизидип алган оолларывыс шериге баргаш, турукке ооталга чаңгыс катап көдүрүп албас. 3-5 километр хемчээли ортумак темп-биле маңнап эртип шыдавас, чалгаа-шүшпек боорга-ла, дыка чаржынчыг-дыр. Чамдык шериг кезектериде тываларның хүрөөрин, оларның техникага хандыжыылдын, ырлап, сыгыртырын кайгаар боор чүве-дир. А спорт дээнде тыва ооллар бирги черде турар. Шак мындыг шынарларыг болур болза, тыва ооллар кандыг-даа кезекке, каяа-даа, ыамта-даа базыдырбае болур ужурлуг. Харын оларны эш-өөрү, командирлери хүндүлөөр. Аңгы үениң чамдык аныяктарының спортка ынак өвес, шүшпек, чалгаа чорүү чамдык таварылгаларда дезер чоруктарга чедирип турарديзе частырыг чок. Моңу аңгы-биле чугаалаар апаар. Маңна мен бүгү деткен тыва оолларны шүптүзүн чугаалаваан тур мен. Оларның аразында чөптүг чылдагаанмар-биле деткен удус база бар дээрзи билдингир.

ССРЭ Президентиниң ат салганы чаа Хоойлуну удурбеанның аргазы чок. Чүге дизе, шериг кезектеринден деткен чамдык аныяктар (маңна тываларны чугаалаваан тур мен) кончуг ажылдыг, аар. Эвилел ним дугайын документилериде айтып, солуннар таварыштыр таныштырып турарын номчуп турар бис.

Тываларны база «чым дээжиден чыда калбас» чамчылдыг улус болгай бис. Бо удада база,ында-мында мындыг партия, нам тургустувус бисти деткип көрүкер дээн кыйгы хөннер кеводеп барды. Орта Тываның могаалчылары, эртемденнери шылгаран. «Тываның арат намы кедилиг» аны «Тываның улус демократтыг партиязы күштүг» суг дээн ышкаш сестер-биле адаанналып чорун турардыр. Хей партиялыг системаны калбартыр дээнде чеплe ыйнаан харын. Оны кымдаа буруу шаппас. Кижи бурузунүн кузел-бодалы-дыр. Моңу база өөрөнүп көөр болза эки. Бир өвес Тывага партия (нам дизе эки боор) ыяан-ла херек, ол чоннуң чурттап шыдавас улус болзувусса, үстүнде чугаалаваны ышкаш, өзулут улусчу, бодуун чоннуң эрге-ажыын намгалап шыдаар чаңгыс намдан тургузуп алаылыхар. Ол намның эрге-хүлөөлгелери билдингир, ыйыдыышкын, холгаарлаашкын турбас, чонну ажыл-агыйже моннеп шыдаптар, национал культураны, төөгүдеи бээр чоннуң сагып, чудуп келгени шаңын-чудулгезни, ыдыктыг чаагай чамчылдарын калбартып, нептередип, сайзырадыр улусчу нам херек.

Тургустунуп турар партиялардың төлөөлекчилериниң түүлдери-биле таныжып орарга, хей аазаашкынар молдаан-дыр. Сактырга, эртken сонгулдаалар үезинде депутаттарывыстың хоолун аазаашкынары-даа сагыыга кирер. Чижөлөөрге, «30 мыл стаатыг нам кежигүнү кижи пенсияже үнер болза, аддмырын чүс хүү төлеп бээр» дээн-дир. Бо боттаның болуу бе? Чаңгыс-ла боор. Амгы үеде чон бүдер-бүтпес аазаашкынындан могап-шылап турупкан болдур ийин. Ынчангаш каас-кол аазаашкын кылган ажыы чок боор.

Чогум нам кежигүннериниң хар-назының бөрүмдаалаар дээнинге чөпшөөрежир мен. Эн ылаңгыя пенсия назыны чеде бээрге, ук кижини хүндүлүг байдалга орар кежигүнден халап кааптар болза ажырбас боор. 70-80 харлыг кыргыннар хуралга-даа чедип шыдавас, дээштиг чүве-даа шиитпирлеп албазын эртип келген практика көргүскен болгай. Анаа-ла хуралга могап-шылап, эсеп-херлип, чалгаарал оларга, каергенчиг-даа апаар чүве чораан. Намның хурал-чыыштарын кежигүн өрестер база дыннаар ыыдыр аныяк байдалга эрттирер болза эки. Ол чоннуң сонгуралын көтүрүп, кежигүн санын көвүдедиргенге херектиг апаар чадавас.

Ам тургусса чоннуң улусчу намывыстың адының дугайында наш сес. Кандыг-даа аная «арат», «демократтыг» дээн хөрөө чок. Анаала бодуун улусчу нам дизе частырыг чок боор. Тодартайлаарга, «Тыва Республиканың улусчу намы» (ТРУН) дизе чөптүг ышкаш.

Деспил-оол САНЧЫ.
(Бо материал чыыкче үне берзе, гонорарын «Шынны» агар саныне шилчидип алырын диледим. (автор).

ЧАҢГЫС ЧАГЫРГА ТУРЗУН

Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр саналым киирейн.

Чер-чер чагыргазының структуразынга оскерилгелер талазы-биле «Совет» деп адап өөрөнип калган сесту тыва уткалыг «Хурал» дээнинге чөпшөөрежир мен. Ынчан кээрге улус депутаттарының район, кодээ Советтери өвес, а улус депутаттарының кожуун, суму Хуралы дээрин деткип тур мен. «Совет» деп тыва сесдаа чок. Мен кодээде чурттап, ажылдап турар болганымда, кодээ, суму дугайында пунктуларга доктаал көрейн. Ол Хуралдар «Улуг Хурал», «Биче Хурал» болуру чугаажок. Эргиде болза «Дээди Совет» деп турган болгай бис.

Суур, суму (ам адаарыбиле) Хуралы. Суур, суму чагыргазының талазы-биле ам база ийи дакпыр чагыртырывыс ол бе? Эргиде Советтериң ажыл-чоруулгазын, оон доктаал-шиитпирин тус черлериниң администрациялары деткиир хамаанчок, шантыктап турганы амыдыралдан билдингир ышкажыгай. Чижөлөөрге, совхозтар удуртукчулары хамык күштү, техниканы, сак-хөөнү аспактап алган олурар-ла болгай. Ындыг болганда сумуга чаңгыс чагырга — Хурал, оон башкылыг турзун, а өске хойнитти черлериниң удуртукчуларын Хурал томуйлап, керээ өзугаар ажылдатса. Бот-харысалга ынчан бедир ужурлуг. Хуралдың сумезин иишти чон чыыжыпка ажык азы хааглыг бадылаза эки деп бодаар мен. А Хуралдың удуртукчузун бүгүнүнүн чоннуң бадылаашкынындыг-биле хүлөөп алыры черле чөп.

Тус черге сумуунуң улус депутаттарының санын амгы хемчээлден 3-түн 2-зи хире кызырар. Чижөлөөрге, бистерге 15 суму депутаты турган болза, эн эки ажылдыг, шилиттинген 5 депутат шыдаар. Амгы үениң депутаттары, бистер, черле ажыл кылбастыр бис. Чүгле бакка-сокка сессиялаар, ол-ла.

А суму девискээринге кожуунуң улус депутаттарының мырыңай ажыы чок. Ол аңаа артык чарыгдалдыр. Оларның амгы-даа үеде бүдүрүпкеи чүү-даа чок. Анаа куруг сессия-ла, сессия. Оны дүжүрер деп бодаар мен. Оон орнунга суму депутаттары кожуун чедир айтырыг тургузар эргелиг болза эки-дир.

Тыва Республиканың адының талазы-биле маргылдаалар бар-дыр. Мээн бодалым, кандыг-даа моол, ыдат, тиднй, англи-даа дыл кырынга Тыва хевээр артар дээрзинге каттыжар мен. Кандыг-бир нацияның эртемденнериниң боттарынга таарыштырып адап, өчүүдүрүп каапы «Тува» деп сесту чоп кончуг арттырыксаар чүве ирги. Төөгүнүн-даа, дылдың-даа эртемденнери черле сайгарып көргеш, шиитпирин республиканың амгы Дээди Советинге киирер болза эки-дир.

Черле ынчаш, чүү-даа чүвени эде көрүп, чаартып, националчыдын турар чүве болганда, черлер болгаш кижилер аттарын бистиң ада-өгбелеривистиң адап чораны-биле сайгарып көрзе деп санаадыг мен. Чамдык черлерде тыва эвес аттарлыг суурлар, хемнер, хөлдер бары, харын-даа кижилериң боттарының ыызыгуур ада-өгбелериниң шола аттары, аңаалдарының, болук төрелдериниң аттары читкен кижилер бар. Чижөлөөрге, Монгуш, Оюн, Ондар, Сат, Түлүш, Тумат дээш, өске-даа төрел болүүнүн адын эдилевейн чоруур тыва кижилер өскериген. А хөрөөжен улусту чугаалаан-даа хөрөө чок. Хөөкүй адазының фамилиязын ашаанның фамилиязына ориашкан.

Өзулут тыва ат, шоланы тургузуп болур бе, болбас бе деп айтырыг мени дүвүредип турар. Чижөлөөрге, Монгуш Дажы оглу Кайгал-оол, Оюн Мөге уруу Карамай деп болгай. Черлер аттары база уен-даян. Черде бо талазы-биле тус черлериниң арге-чагыргалары өөрөнип көрүп, эде көрзе деп сүмелээр-дир мен.

Маадыр-оол ТЮЛЮШ.
Тес-Хем район.

Төлевилелге хамаарыштыр

Көдээниң социал айтырыглары

АЖЫЛ-ЛА БҮДҮП ТУРЗА...

Аңы-чем аймааның барык бүгү хевирлерни, оон чиг эдки көдээ черлерде бүдүрүп турар. Ынчангаш көдээ дээрге хоорайлар, суурлар чурттакчыларының кол чемгериктизи кылдыр билип чоруур мен.

Көдээде бүдүрүп турар продукция бүрүзүн шак-че барымдаалавайн, агаар-бойдусту, өзт-сигенни барымдаалап, чылдың дөрт эргилдезинге чагыртып кылыр болганда, ону соонда, моңу мурнунда кылыр деп соңгаарладыр аргажок. Чижөлөөрге: малдан эт, сүт, дүк продукцияларын алырда, хоорайларда ышкаш, эртен 9 шакта ажылдап эгелээш, кежөө 6 шакта доозуп ап болбас болгай. Сүттүг шиитти 4 чыл өстүргеш, оон сүт саан, быыаазын ап эгелээр. Маная дүн-хүн чок хайгаарал, ажаалда херек, одар-белчиирин ыыы ажыглаар, өзт-сигенни чаъс-чарга алыспаян курлаадыр, бөлүп сараатталар, өдек-кыштаанга чедирер дээш соксаал, үзүктел чок ажыл негеттинер.

Эт, дүк база-ла ындыг негелделлер болгай. Одар-биичиир, шөл, тайга-танды, күрөг, чазаг, кыштаг, чайлаг бүрүзүнге радио, телевизор, электри кылып аар арга бар өвес, ол хамаанчок солун, сеткүүлүг чогуур үезинде алыры малчын кижиге бергеге. Мал деп продукцияны шоочалап, шыгжап азы аная түр када тур дээр арга бар өвес, үргүлчү оон-биле кады чоруур апаар сен. Ынчап кээрге тараачын, малчын-даа кижи продукциязын доктаамал хайгааралга ап турган, оон бичии-даа чарылбайн турган алыр ышкажыл.

Бо байдалда көдээниң бүгү-ле социал амыдыралын мурнады хөгүдер деп турары черле чөп, ынчан көдээге ажылдаар аныяктардаа көвүдей бээр, культура, амыдырал хандырылгазы-даа эжиннир деп бодаар мен.

Көдээ суурларда эртен, кежөө келир автобустар келзе келир, келбесте келбес, оон доктаар черлеринде расписаниелер-даа чок. Автобус маңнакчылары оон кажан келирин үргүлчү боттоттарындан айтырышкан олурар. «Олурар» деп чүү боор, орар, турар-даа чер чок чүве-дир ийин. Моонбиле кады автобустуң өртекхөлеринге база өскен. Шагаан-Арыг хоорайже (ыыда бүгү албан черлери, кол бүдүрүлге черлери, амыдырал хандырылга) кандыг-даа чорук-херектиг кижилер (ыыда кымнарны чок дээр — чаш уруглуг иелер, аарыг-аржык, кырган-чөнүк дээш) ол хүн үүлезин бүдүрээ аас-кежик, бүтпезе ийи-бирдаа хонар, хонарын хонар-ла ыыпаан, чогум кая хонарын база бодаар апаар.

Черде ынчаш көдээже сагыш салыышкыны аазаашкын-биле колдадып турарын өске-даа чижектерден хөөнүбиле көрүп болур. Чаа-Хөл суур районда чаа туттунган улуг суурларның бирээзидир. Ам ында чүгле почта салбырында чаңгыс телефон ажылдап турар. Совхоз конторазында, көдээ Советте, хуу бажыңнарда телефоннар ажылдавас, чайладыр, күүседир ыңчаар турун тур.

Ак-Туруг суурга июнь, июль айларда 12 катап, августа база 16 хирс, а сентябрьда барык 20 катап электри чырыының өжүүшкүнү болду. Ол кандыг үелерил? Хой кыргылдазының, сиген, тараа, картофель, ногаа ажаалдазының айлары-дыр. Ынчан кээрге кыргылда шынар чок эрткен, оон кол нуруузу холбиле кыргыттыыган, куду шынарлыг дүк белеткеттинген, малды семиртирин орайтаан, чүге дээрге кыргылда саадаан, эт чогуур деннелинге чедир белеткеттинмээн. Сиген, тараа чогуур үе-шаанда ажааттынмаан, оон шынары кудулаан, чидирин көвүдээн. Долу-чаашкын база аваа багай салдарын чедирген.

Машина-трактор мастерскаязында чоңдурар, үттээр, дузаалаар, хырбалаар дериг-херекседер, чазаныр цех, пилорама турупкан. Оон уламыыдан чамдык трактористер, чолаачылар, тудугжулар, септекчилер, шаң ажылдакчылары, электри-биле харылзаалыг өске-даа кижилер ажыл чок олурган. Совхозта электриктер чок бе? Бар. Моон мурнунда совхозка турган электри шугумун, подстанцияларны Тыва электри четкизинге (начальниги Ю. И. Сурков) удуртулганы болгаш хандырылганы эжиждерн-биле хүлөөдишкен. Ынчангаш эрги электри чагыларын септевес, ону үргүлчүнүн хайгаарал-контролинга албаска, бичии хат хадыырга-ла, ушкулап каар. Моон кайы хире көгарал, каража, шүүдел үнген деп бодаар силер. Шынар чок азы багай шынарлыг продукция бүдүрген, күрүне чагыын азы бүдүрүлгелер аразында чиг эт, тараа, эт, сүт, дүк солчулгазын күүсетпезин азы чедир келбеин дээш торгаал-штраф база турар болгай, ону ким эгидерил дээш, айтырыглар-ла хөй.

Ынчангаш көдээ амыдыралдың бир онзагайы — дыка хөй үүлдерден хамаарылгалыы, амыдыралга черле үү турбас боор, кандыг-даа айтырыг, кандыг-даа бергедээшкинер турун көөр. База бир чижек. Ак-Туруг сумуунга дээди эртемниг терапевт эмчи, диш эмчизи-даа турду (ону өскөөр чорудункан) медицинтуну эмнелге лабораториязы кылдыр чаарты адаан-даа, харын-даа республиканың Кадык камгалал министерствозу (ынчан оон сайгы Сизых турда-ла) дүрген дуда машиназын берди-даа. Ону районнуң кол эмчизи чаа кожуун эмнелгези «бичии» башкарылгаже ажыглаалы дээш ол хевээр бер. Көдээ эмчилер чеже чадаг кылаштаар боор, хөөнзүрен-даа калды-ла ыыпаан, чалаарга келир-келбестиг-даа боор-дур.

Көдээниң социал амыдыралын дүрген шиитпирлежир, ону хүн бүрүнүн-даа, эчис сорулганын-даа хайгаарал контролюндан дашкаарлатпаза деп сеткил-сагыжымны плередикседим. Бо айтырыг чүгле Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Чаа-Хөл, Шаңчы суурларына, сумуларына хамааржыр өвес-ле болгай, ол өске көдээ черлерде база ындыг.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Ак-Туруг суур.

КУРСКА ӨӨРЕНДИВИС

Республиканың школаларының орус дыл болгаш литература башкыларының билими бедидер курс Кызылга чоокта чаа болуп эрткен. Ол өөредилгеге дыннаанын лекциялар солун, ажыктыг болган. Ылаңгыя Бичен Кыргысовна Ондарның орус дыл кичээлинге башкылаашкынының арга-хевирлерни ажыглаарын база Геннадий Бавуевич Монгуштуң психология эртемнинге хамаарыштыр практика кылыга тургузун кылган тайылбыры бистиң ажылывыска өскүктүг болган дээрзин чугаалаксап турар мен.

Курска келгеп башкылар билими бедидип ал, кичээлдерге ажыглаар солун, чаа үүлдерни билип алганнар, ону школаларга практикага ажыглаар бис.

Татьяна МАРТАН.
Улут-Хем район.

ШЕРИГДЕН ДЕСПЕҢЕР

Сөөлгү чылдарда Совет Армияның болгаш чурттуң иштики шериглериниң хүрөөлешинден албан-хүлөөлгезин кара туразында каггаш, дезип чоруп турар таварылгалар кайы-даа черлерде ковудээн. Маная холбаштыр ССРЭ-ниң Президентиниң ат салганы Хоойлу ноябрь 5-те «Известия» солунда парлаттынган дээрзин чамдык номчукчулар билир.

Ол чүү ыдыг Хоойлуг?

Ону үндүрген кол чылдаганы үүл дээрге чурттуң иштинде турар чамдык шериг кезектериде шериниң Устав чуруму дыка куду деннелде сагыттынып турар. «Сен кара кижи сен» азы «төжек сен, а мен орус-кижи мен, сенден бедик мен» дээр таварылгалар сөөк-язы ылгаар чоруктарга чедирип турар. Оон түнелинде чамдык солдаттар бот-боттарының амы-тынынга четтирип, ок-чепсекти алгаш, турган кезээнден дезип, эргежок апарган үелерде аар кем-херек үүлгедир чоруктар ковудеп турар апарган. Албан-күлөөлгезин чаа-ла бир чыл ажырып чораан. «кыргын-солдат» дээр аныяктарының талазындан кижизиг өвес чоруктар сөөлгү чылдарда доктаамал туруп келгеп. Үүл дээрге олар ылаңгыя чаа келдирткен, солдат амыдыралдың чүүн-даа көрбөзин аныяк оолларны дорамчылап, эки-бак сөглеп, чамдык таварылгаларда хол чедип, эттеп-соп турар. Чежыт өвес — шериниң эн берге, эн хирлиг ажылын чаа барган солдаттар кылып турар. Шериг амыдыралдың чамдык чижектериниң көөр болза мындыг: эртен хамыкты мурнай турар улус — чаа келдирткен солдаттар азы келдирткеш, бир чыл четпээн «аныяктар» азы «кыргынарның» сөзү-биле алыр болза, «салагалар».

Казармага шала чуур улус — база-ла аныяк солдаттар. Туалетти база аныяктар чуур. Казарманың дүш-түн иштинде таныылы (дневальный) колдуу-ла аныяктардан болур.

Кежөө дүжер. Чем соонда келгеш, аныяктар «кыргынарның» кительдериниң ак моюндуруун илер азы дыштанар хүннерде оларның ийик-хевин аштаар, чуур. Ылаңгыя аңгы роталарга кежөөки хынала (солдаттарны четчеләәри) болур. Анаа «кыргынар» барык келбес. Казармага эн орай удуур кижи — аныяк солдат. Чүге дизе эллчет чокка наряд алыр (ажыл-биле торгаары) болгаш ону күүсетпиин шаанда удувас.

Эртенги зарядкага колдуунда-ла аныяк солдаттар келир. «Хоочунар» билдиңнир — рота азы батальон командири келгижеге удуп чыдар. Командир оларны удуп чыдарын көрүп-даа катза, оларга хамаарыштыр шиитпирлиг хемчет албас. Командылаар составтың талазындан албан эрттирип турар бүгү солдаттарга хамаарыштыр карак чодар чоруктун түнелеи ол болуп турар. «Кыргын» солдат аныяк кижини дорамчылап, эттеп-соп-даа турар болза, офицерлер ону шоолуг хөрөкке албайн келген. Бо дээн чижектиг үүлдерниң түнелинде бистиң шериг кезектеривисте иишти чуруумун деннелиниң батказы чылдагаанларының бирээзи ол. Ынчангаш шериге баргаң аныяк кижилериң оон ырбап-дезип турар бир чылдагаанларының бирээзи ол.

А бистиң тыва ооллар чүге дезин турарыл деп айтырыг бистерни, тыва чонну, ада-иелерни шыгыы дуурдеп келгеи.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва эки турачыларын, тыва аттыг эскадронуун ивадырлыг чоруктарының дугайында ол үеним дээди шериг начальниктери безин улуг үнелелби-биле демдеглеп турган болгай. Амгы үеде шериге баргаң тыва оолларының дугайында чылыг сестер, оларның ада-иелериниге оглун эки кижизиткени дээш байыр чедирген чагаалар хөйу-биле көөп турар. «Тывалар кончуг салым-чаяанныг, өөренимчел улус» деп командирлерден бо-ла дыннап болур.

А шериген ол дезип чоруп турар аныяктарывыстың аразында шыдажыр аргажок апарган, турган кезээн каггаш чоруп турар аныяктар херек кырында бар. Оларның аразында эш-өөрүүнүн чугаа-домаанга бүүрүзүн, оларга каттыжып чоруп турарлар база бар. Бистиң чамдык тыва оолларывыс орус дылга чегеп, ону чажырган хөрөө чок. Ындыгда болза орус дылды чеже-даа билбес болза, алыс бөдү ажылгыр-кежөө, арыг-силиг, дыннангыр, даанган ажылын ак сеткилиг күүседир, эш-өөрүүге дузаарган ооллар шериниң эки эрттирер дээрзи практикадан билдингир.

Бистиң боттарывыстың төрүп алгаш, өстүрүп, кижизидип алган оолларывыс шериге баргаш, турукке ооталга чаңгыс катап көдүрүп албас. 3-5 километр хемчээли ортумак темп-биле маңнап эртип шыдавас, чалгаа-шүшпек боорга-ла, дыка чаржынчыг-дыр. Чамдык шериг кезектеринде тываларның хүрөөрин, оларның техникага хандыжыылдын, ырлап, сыгыртырын кайгаар боор чүве-дир. А спорт дээнде тыва ооллар бирги черде турар. Шак мындыг шынарларыг болур болза, тыва ооллар кандыг-даа кезекке, каяа-даа, ыамта-даа базыдырбае болур ужурлуг. Харын оларны эш-өөрү, командирлери хүндүлөөр. Аңгы үениң чамдык аныяктарының спортка ынак өвес, шүшпек, чалгаа чорүү чамдык таварылгаларда дезер чоруктарга чедирип турарديзе частырыг чок. Моңу аңгы-биле чугаалаар апаар. Маңна мен бүгү деткен тыва оолларны шүптүзүн чугаалаваан тур мен. Оларның аразында чөптүг чылдагаанмар-биле деткен удус база бар дээрзи билдингир.

ССРЭ Президентиниң ат салганы чаа Хоойлуну удурбеанның аргазы чок. Чүге дизе, шериг кезектеринден деткен чамдык аныяктар (маңна тываларны чугаалаваан тур мен) кончуг ажылдыг, аар. Эвилел

ЧАҢГЫС ЧАГЫРГА ТУРЗУН

Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр саналым киирейн.

Чер-чер чагыргазының структуразынга оскерилгелер талазы-биле «Совет» деп адап өөрөнип калган сесту тыва уткалыг «Хурал» дээнинге чөпшөөрежир мен. Ынчан кээрге улус депутаттарының район, кодээ Советтери өвес, а улус депутаттарының кожуун, суму Хуралы дээрин деткип тур мен. «Совет» деп тыва сесдаа чок. Мен кодээде чурттап, ажылдап турар болганымда, кодээ, суму дугайында пунктуларга доктаал көрейн. Ол Хуралдар «Улуг Хурал», «Биче Хурал» болуру чугаажок. Эргиде болза «Дээди Совет» деп турган болгай бис.

Суур, суму (ам адаарыбиле) Хуралы. Суур, суму чагыргазының талазы-биле ам база ийи дакпыр чагыртырывыс ол бе? Эргиде Советтериң ажыл-чоруулгазын, оон доктаал-шиитпирин тус черлериниң администрациялары деткиир хамаанчок, шантыктап турганы амыдыралдан билдингир ышкажыгай. Чижөлөөрге, совхозтар удуртукчулары хамык күштү, техниканы, сак-хөөнү аспактап алган олурар-ла болгай. Ындыг болганда сумуга чаңгыс чагырга — Хурал, оон башкылыг турзун, а өске хойнитти черлериниң удуртукчуларын Хурал томуйлап, керээ өзугаар ажылдатса. Бот-харысалга ынчан бедир ужурлуг. Хуралдың сумезин иишти чон чыыжыпка ажык азы хааглыг бадылаза эки деп бодаар мен. А Хуралдың удуртукчузун бүгүнүнүн чоннуң бадылаашкынындыг-биле хүлөөп алыры черле чөп.

Тус черге сумуунуң улус депутаттарының санын амгы хемчээлден 3-түн 2-зи хире кызырар. Чижөлөөрге, бистерге 15 суму депутаты турган болза, эн эки ажылдыг, шилиттинген 5 депутат шыдаар. Амгы үениң депутаттары, бистер, черле ажыл кылбастыр бис. Чүгле бакка-сокка сессиялаар, ол-ла.

А суму девискээринге кожуунуң улус депутаттарының мырыңай ажыы чок. Ол аңаа артык чарыгдалдыр. Оларның амгы-даа үеде бүдүрүпкеи чүү-даа чок. Анаа куруг сессия-ла, сессия. Оны дүжүрер деп бодаар мен. Оон орнунга суму депутаттары кожуун чедир айтырыг тургузар эргелиг болза эки-дир.

Тыва Республиканың адының талазы-биле маргылдаалар бар-дыр. Мээн бодалым, кандыг-даа моол, ыдат, тиднй, англи-даа дыл кырынга Тыва хевээр артар дээрзинге каттыжар

ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯЛАРГА ТАВАРЫШКАННАРНЫ АГАРТЫР ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың ХООЙЛУЗУ

Совет эрге-чагырганың ылдарында миллион-миллион кижилер тоталитарлыг күрүнеңи ужур-дүрүм чок аажылаашкынынган качыдап, политиктиг база, шажын-чүдүлге үеелери, социал, национал болган еске-даа чылдагааннар-биле репрессияларга таварышкан.

Бодунуң чонунга удур хөй чыл дургузунда террорну болган массалыг истеп сүрүшкүниң эрге-хоойлунуң болган чөптүг чорукту идепларынга дүүшпес деп, РСФСР-ниң Дээди Совети буруу шапкышаан, үндезин чок черге репрессияларга таварышканнарга, оларның төрелдериге болган чоок кижилериге ханы сеткил човаашкынын илередип, эрге-хоойлуг чорукту база кижиниң эргелерин хандырарына боттуг магадыларны чедип алырынче чайгылыш чок чүткүлдүүнүн дугайын медеглеп тур.

Бо Хоойлунуң сорулгазы болза, РСФСР-ниң девискээринге 1917 чылдың октябрь 25-тен (ноябрь 7-ден) бээр үүлгеттинген политиктиг репрессияларга таварышканнарны шуптузун агартыры, оларга хамааты эргелерин катап эгидери, ужур-дүрүм чок аажылаашкынның еске-даа үржүктарын чайладыры болган материалдыг база моральдыг чидириглерни амгы үеде болдунар шаа-биле эгидерин хандырары болур.

I. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Адгы, социал, национал, шажын-чүдүлге азы еске-даа чылдагааннар-биле күрүнеге азы политиктиг тургузутга социал айыылдыг деп көрген кижилерге хамаарыштыр судтарның база үүл эрге-хүлээлгезин тывыскан органнарның шиитпирлери-биле, азы болза күүсенчи эрге-чагырга органнарының болган эрге-дужаалдыг кижилериң административтиг чурум-биле боттандырын чорудуп турганы оларның амы-тынын үзер азы хосталгазын казыыр психиатрияның эмнелге албан черлериңе албадал-биле эмнээриңге кирери, чурттан үндүр сүрери болган хамааты байдалын казыры, чурттакчы чонның болуктерин оларның чурттап турган черлериндеи үндүр сүрери, шөлүлгеже, тускай черлерге чурттаарыңче чорудары, хосталгазын кызагдаан байдалдарда албадал ажылдарынга хаара тудары ышкаш күрүнеңи талазындан кижиниң эргелерин болган хосталгаларын казыры база кызагдаары чергелиг политиктиг чылдагаанныг еске-даа ажыы-бүрү албадал хемчегларин политиктиг репрессиялар деп санаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу 1917 чылдың октябрь 25-тен (ноябрь 7-ден) бээр РСФСР-ниң девискээринге политиктиг репрессияга таварышкан бүгү совет хамаатыларга — РСФСР-ниң болган еске-даа республикаларның хамаатыларына, даштыкы хамаатыларга, а ол ышкаш хамааты байдалы чок кижилерге хамааржыр.

Албадал хемчегларин дорт онаап ажыглаан кижилер-биле чергелештир ада-нелериниң репрессияга таварышканы-биле холбаштыр оларның-биле кады хосталга казаан черлерге, шөлүлгеге, тускай чурттаар черлерге чорааан, а ол ышкаш аргелериниң болган хосталгаларының оон еске-даа кызагдаашкынларына таварышканны амы-тынын болгаш хөй-ниити политиктиг репрессиялардан качыгдааннаар деп санаар. Ол кижилерге эргелерин катап эгидери болгаш социал-амыдырал чигелделерин тыпсыры ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгаларының тускай көрдүнген таварылгаларында боттандырар.

3 чүүл. Политиктиг чылдагаан-биле карарткан дараазында кижилерни агартыр.

а) күрүнеге удур болгаш еске-даа ындыг кем-херектер дээш шиттиргениерни;

б) ВЧК, ГПУ-ОГПУ, УНКВД-НКВД, КАМ, ИХМ органнарының, прокуратураның болгаш оларның коллегияларының, комиссияларының, «онза хуралдарының», «ийиниң», «үштүк» судтарының болгаш суд эрге-хүлээлелерин боттандырын турган еске-даа органнарының шиитпирлери-биле кем-херек репрессияларына таварышканнарны;

в) административтиг чурум-биле шөлүлгеге, тускай чурттаар черлерге чорудулгага, хосталгазын кызагдаан байдалдарда албадал ажылдарына, оон иштинде «НКВД-ниң ажылчын колониаларына», а ол ышкаш эргелериниң болган хосталгаларының еске-даа кызагдаашкыннарына таварышканнарны;

г) судтарның база суд эвес органнарының шиитпирлери-биле психиатрия албан черлериңе албадалдыг эмнээшкиңге киргеннерни.

4 чүүл. Бо Хоойлунуң 3 чүүлүнде санатканнарның аразында болган судтарга үндезилелдиг шиитпирген, а ол ышкаш суд эвес органнарның шиитпири-биле үндезилелдиг кеземче онааган, херектеринде дараазында кем-херектерни үүлгеткени дээш буруудадыышкынын талазы-биле четчир шынзыдыглар бир кижилерни агартпас:

а) шпионнааны, шериг азы күрүне чажыдын дамчыдып бээри, шериг албанныгыг дайзынның талазынче киргени янзылыг Төрөөн чуртуна өскерлиишкин; шпионнаашкын, террорисчи үүлгедиг, диверсия;

б) хамааты чурттакчы чоига болгаш дайын туттурганнарына хамаарыштыр күчүлээр үүлгедиглерни кылганы, а ол ышкаш Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Төрөөн чуртуна өскерликчилериңе болгаш фашист эжелекчилерге ындыг үүлгедиглерни кылырына дуза чедиргени дээш;

в) бандитчи кезектерни организастааны болгаш оларның өлүрүүшкүнүер, дээрбеө-дээшкиннер болгаш еске-даа күчүлээшкиннинг үүлгедиглер кылырынга киришкени дээш;

г) шериг кем-херектери болгаш шын шиидилгеге удур үүлгедиглер.

5 чүүл. Адаанда санаттыган херектерни ниитилелге айыыл чок деп санаар болгаш шиитпирген кижилерни буруудадыышкынын херек кырында үндезилелдиинден хамаарылга чокка агартыр:

а) антисоветчи агитация болгаш пропаганда;

б) Совет күрүне азы ниитилел тургузуун бактап турар шуут меге бодал-үеелдерни таратканы;

в) хүрээ-хиитти күрүнеден база школаны хүрээхиттен аңгылаар дугайында хоойлуну үрээни;

г) шажын-чүдүлге сагылгаларын эрттирер хевир-биле кижиге болгаш хамаатыларның эргелериңе халдаар сеңээшкиннер, азы РСФСР-ниң Кеземче кодексиниң 70 (РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1990 чылдың сентябрь 11-деги Чарлыынга чедир күштүг бооп турганында), 1901, 142 болгаш 227 чүүлдериңде көрдүгенни.

II. Агартылганың чуруму

6 чүүл. Агартыр дугайында билдириишкинни репрессияга таварышкан кижи боду, а ол ышкаш кым-даа кижи азы хөй-ниити организацилзы киирип болур. Бо Хоойлунуң 3 чүүлүнүң «В» пунктузунда айыытынган репрессияга таварышкан кижилерге оны онаар дугайында шиитпир хүлээп алган органның азы эрге-дужаалдыг кижиниң туруп турар черинде— иштики херектер органнарынга, а оон еске репрессияга таварышканнарга хамаарыштыр— прокуратура органнарынга билдириишкиннерни киирер.

Агартыр дугайында билдириишкинни сайгарып көрүнүң хуусаазы үш айдан ашпас ужурлуг.

7 чүүл. Иштики херектер органнары сонуургалдыг кижилерниң болгаш хөй-ниити организацияларының билдириишкиннериниң талазы-биле шөлүлгени, өскээр көжүргенин, тускай чурттаар черже чорутканын, хосталгазын кызагдаан байдалга албадалдыг ажылга болгаш эргелерин база хосталгаларын кызагдааныныг еске-даа хевирлерин административтиг чурум өзугаар онааганының фактызын тодарадыр болгаш агарткан дугайында шынзыганы бээр.

Репрессия онааганының фактызының документалдыг медээлери чок болза, оны херечи өчүүктиниң үндезининге суд чуруму-биле тодарадыр болур.

Иштики херектер органнарының агартыр дугайында шыныгганы бээрниңде ойталааныныг дугайында хомудалды хамаатыларның эргелерин кызамдаан күрүнеңи башкарылга органнарының база эрге-дужаалдыг кижилериңи хөделиишкиннери хоойлуга дүүшпезин хомудан киреринге көрдүнген чурум өзугаар судка киирип болур.

8 чүүл. Прокуратура органнары оларның даасканы-биле күрүнеңи айыыл чок чорук база иштики херектер органнарын киирештирбишаан бо Хоойлунуң 3 чүүлүнүң «а», «б», «г» пунктуларына болгаш 5 чүүлүнге дүүштүр агартыр ужурлуг кижилерге хамаарыштыр суд база суд эвес органнарының шиитпирлери бо Хоойлуну күштүг болдургуже чедир солуттунмааны бүгү херектерни тодарадыр болгаш хынаар. Айытынган ажылдың чурумун база хүлээгелеп хуваалдазын РСФСР-ниң Чиигине прокурору тодарадыр.

Хыналдаларның түнелдери-биле прокуратура органнары түнелдерни үндүрер болгаш биллдириишкин эелериңе агарткан дугайында шынзыгларны бээр, а ындыглар чок болган таварылгала агарткан кижилер дугайында медээлерни тус чер парлалгазынга парлаары-биле үе-үеле берип турар.

Агартырынга үндезин чок болза, сонуургалдыг кижилериңи болгаш хөй-ниити организацияларының билдириишкиннери кирген таварылгаларда прокуратура органнары херекти түүмелиби-биле кады судче бо Хоойлунуң 9 чүүлүнге дүүштүр бээр.

9 чүүл. Бо Хоойлунуң 8 чүүлүнүң үшкү кезээнде көрдүген херектер талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алырлар болза:

а) шиитпиргеннерге хамаарыштыр — сөөлгү суд шиитпирлерин үндүрген судтар. Шиитпелдерни, тодарадылгаларны, доктаалдарны дүүрүгген азы тараткан судтарны, а ол ышкаш хамааты кижилерге хамаарыштыр шериг трибуналдарының үндүргени херектерни күштүг бооп турар хоойлужудулга өзугаар ол херектерни көөрүн хамаарыштырган судтарга сайгарып көөрү-биле дамчыдар. Херектиң девискээр талазы-биле каяа көрдүнерин сөөлгү суд шиитпирин үндүрген черниң аайы-биле тодарадыр.

б) судка көрдүнмээн репрессияларга таварышканнарга хамаарыштыр: хамааты кижилерге — суд эвес чогуур органнарның ажылдап турганы девискээрлериңи — автономнуг республикаларның дээди судтары, область, край судтары, автономнуг областларның, автономнуг округтарның судтары, а шериг албаннытларга хамаарыштыр — округтарның болгаш флоттарның шериг трибуналдары.

Херектиң кайы судка көрдүнери маргылдаалыг апарганда оны бир судтан өскезинче РСФСР-ниң Дээди судунуң даргазының айтыышкыны-биле дамчыдып болур.

10 чүүл. Прокурорнуң агартыр деп хүлээп көрөөн шиитпир үндүргени херектерни судка киирерге РСФСР-ниң күштүг бооп турар кеземче херектериниң чорудулга хоойлужудулгазының хайгаарал чуруму-биле бо Хоойлуда көрдүнген үштүлгаларны барымдаалап, суд шиитпирин эде көөрүнүң дүрүмүн өзугаар суд хуралдарынга сайгарып көөр.

Херекти сайгарып көрге-нинің түнелинде суд ол кижини агартып болбас деп санаар азы ол кижини үндезилел чокка репрессиялаан деп санаар, кылдынган шиитпирни күш чок болдурар болгаш ол кижиге хамаарышкан херектиг хаар. Суд ол ышкаш оон мурнунда хүлээп алган шиитпирге өскерилгелерни киирип болур.

Суд агартып болбас деп көргени кижиге хамаарыштыр суд тодарадылгазының (доктаалының) хоолгазын биллдириишкин киргеннерге бээр, а бир эвес ону үндезин чокка репрессияга таварыштырган деп санаанда —агарткан дугайында шынзылганы бээр. Судтың тодарадылгазын (доктаалын) үстүнде турар судка прокурор удурланып, а сонуургалдыг кижилер болгаш хөй-ниити организацилары хомудан болур.

11 чүүл. Агарткан кижилер, а ол ышкаш оларның чөпшээрели-биле азы оларның елгени таварылгада — төрелдери соксаткан кеземче болгаш административтиг херектериниң материалдары-биле таныжар болгаш суд чорудугларының эвес документилериниң хоолгаларын ап болур эргелиг. Өске кижилериңи ол материалдар-биле таныжарын күрүне архивиниң материалдары-биле таныжарына доктааткан чурум өзугаар болдуруп болур. Алдынган медээлерни ол херектериңи талазы-биле эртип турар кижилериңи база оларның төрелдериниң эргелериңе болгаш хоойлу өзугаар эрге-ажыынга дүүшпес кылдыр ажыглап болбас болгаш хоойлуда доктаатканы чурум өзугаар истелгеге кирер.

Агарткан кижилер болгаш оларның салгалдары херектерде арткан хол-биле бижимелдерни, фото-чуруктарны болгаш хуузунда ескедаа документилерни алыр эргелиг.

Репрессиялар-биле холбашкан херектерни архивке кадагалаарын боттандырып турар органнар агарткан кижиниң өлген үезин болгаш чылдагаанынарын, ону хөмгөн черни билдириишкин киргеннерни дилээнин өзугаар оларга дыынадыр хүлээлгелиг.

III. Агартылганың бээр түннелдери

12 чүүл. Бо Хоойлуда доктааткан чурум өзугаар агарткан кижилерни репрессиялар-биле холбаштыр казыткан социал-политиктиг болгаш хамааты эргелерни, шериг болгаш тускай аттарын оларга катап тургузуп бээр, орденнерни, медальдарын эгидер.

Онааган буруудадыышкынын үүгле бир кезээнге барымдаа чокка шиитпирген деп хүлээп көрдүрген кижиге үндезин чок политиктиг буруудадыышкыннар-биле холбаштыр оон казыткан эргелерин катап тургузарын боттандырар.

13 чүүл. Агарткан кижилерниң репрессияга таварыштыргыже чедир чурттап турганы черлерге, чурттакчылыг черлерге оларның чурттаар эргезин хүлээп көөр. Шиитпирип чораан кижилерниң өг-бүлелериниң кежигүнериңе болгаш оларның-биле кады чурттап турар өске-даа төрелдериңе бо эргени база хамаарыштырар. Төрелдерни репрессияларга таварыштырганы-биле холбаштыр күш-биле өскээр көжүрткениниң фактызын бадытказар барымдаалыг медээлер чок болза, ол фактыны суд доктаадыр.

14 чүүл. Оларның хостуг үзел илергейлээшкини чокка РСФСР-ниң бүгү чурттакчыларына хамааты бүлүр эргезин казыткан РСФСР-ниң хамаатызы эргезин катап тыпсыр. Хамааты болур эргени катап тыпсырын ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнген чурум-биле боттандырар.

15 чүүл. Хосталгазын казыдын репрессияларга таварышкан болгаш бо Хоойлуга дүүштүр агарткан кижилерге оларның чурттап турар черинің аайы-биле социал хандырылга органнары агарткан дугайында шынзылгага үндезилээш, хосталга казытканыныг ай саны дээш 180 рубль акша эгидиишкини компенсацияны төлөөр. Ынчалзажок ол 25 мун рубльден хөй болбас ужурлуг, ону РСФСР-ниң республика бюджединден төлөөр.

Эгидилге телевирин хары үүда-даа база РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң докторааткаы өске-даа чурум-биле кылыр, ынчаарга агарткан кижиниң социал хандырылга органнарынга дилег кылган үезинден соңгаар баштайгы үш ай дургузунда ниити түүнүн үштүн биригиден өскээш эвес кезиин, а оон арткан түүнү үш чыл дургузунда төлөөр.

Эгидилгени агарткан кижилерге санап каан турган болгаш ол эгидилге алдынмаан таварылгалардан аңгыда, эгидилгени оларның салгалдарынга төлевес.

«Күрүне болгаш хөй-ниити организацияларының, а ол ышкаш албан хүлээлгелерин күүседип турган албан-дужаалдыг кижилериңи хоойлуга чөрүшкек хөделиишкиннери-биле хамаатыга чедирген когаралды дедир эгидер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1981 чылдың май 18-те Чарлыының күүселдезин хамаарыштырган кижилерге эгидилгени төлөөрде, ол Чарлыкка үндезилеп төлөөн түүнү казыыр.

16 чүүл. Хосталгазын казыттырып, шөлүттүрүп, өскээр көжүрүп репрессияларга таваржып чораан болгаш бо Хоойлуга дүүштүр агарткан кижилер, оларның өг-бүлелериниң кежигүнериң, а ол ышкаш политиктиг чылдактар-биле психиатрия албан черлериңе барымдаа чокка хоругдаттырып турган кижилер бир эвес репрессиялар-биле холбаштыр өөлеп турган бажынарынга чурттаар эргезин казыткан болгаш амгы үеде чурттаар оран-бажын байдалдарын экижиндерин хереглеп турар таварылгаларда, а ол ышкаш бо Хоойлунуң 13 чүүлүнде айытканы таварылгаларда чуртталга бажыңнарын бирги эелчегле алыр эргелиг. Көдөө черлерде чурттап турар ындыг кижилерге чуртталга бажыңнарын тударынга хуузу чок чөөлилериңи алыр, тудуг материалдары-биле бирги эелчегле хандыртырар эргени тыпсыр.

Хосталгазын казыттырып, шөлүттүрүп, өскээр көжүртүрүп, репрессияларга таварышкан болгаш бо Хоойлуга дүүштүр агарткан кижилер, а ол ышкаш политиктиг чылдактар-биле психиатрия албан черлериңе турган инвалид азы пенсионер кижилер:

санаторий-курорт эмнээшкиниңе болгаш дыштанырынга путевкаларны бирги эелчегле алыр;

эмнелге дузаламчызын бирги эелчегле алыр болгаш эмчиниң рецептизин өзугаар эм өртээн 50 хуу чигеттирер;

хоорай транспортунуң бүгү хевирлериге (таксиден аңгыда), а ол ышкаш кодээ черлерге чурттап турар административтиг районуң девискээринге ниити ажыглалдын автомобиль транспортунга (таксиден аңгыда) хосталгаз чоруур;

демир-орук транспортуби-ле (баар, кээри кады) чылда бир катап хаалас чоруур, а демир-орук харылзаазы чок районларга — суг, агаар азы хоорай аразының автомобиль транспортунга 50 хуу чигелделиг чоруур;

ниити чуртталга шөлүнүң, коммунал ачы-дуза чедирилгезинің хелезизинин 50 хуузун күштүг хөөлүжудулгада көрдүген норма чижектериңи хемчээлиге чигеттирер;

телефонну бирги эелчегле тургустурар;

садчылар ниитилелдериңе болгаш чуртталга-тудуг кооперативтериңе бирги эелчегле кирер.

кыргыннар болгаш инвалидтериңи бажын интернаттарынга бирги эелчегле кирер, алган пенсиязының 25 хуузундан эвээш эвезин бодунга арттырбышаан, күрүнеңи доду хандырылгазынга чурттаар;

диш протезтерин (үнелиг металлдар-биле кылган диштерден аңгыда) хосталгаз кылдырар болгаш салдырар, еске-даа протез-ортопедия кылыгдары-биле хосталгаз хандыртынар;

азы-чем болгаш үлетпүр бараанларынга хамаарыштыр чигелделиг хандырылганы алыр эргелиг.

Бо Хоойлуга дүүштүр агарткан кижилер агартылга-биле холбашкан айтырыгларга хамаарыштыр болчукчуларның тайылбырын хосталгаз алыр эргелиг.

Бо Хоойлу-биле көрдүген чигелделерни алыр эргелиг кылдыр агартырган кижилерге чаңгыс аай хевириниң херечилелги тыпсыр, ол херечилелди РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаар.

17 чүүл. Бо Хоойлунуң 12-16 чүүлдериниң күштүг болурун бо Хоойлу хүлээп алдынгыже чедир агарткан политиктиг репрессияларга таварышканнарга хамаарыштырар.

18 чүүл. Бо Хоойлуга үндезилээш агарткан кижилериниң давызын оларның намдарының кол медээлерин, кандыг буруудадыышкыннарга хамаарыштыр агартканын айытышаан, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтериниң болгаш РСФСР-ния Дээди Советиниң парлалга органнары үеелеп парлаар.

ВЧК, ГПУ — ОГПУ, УНКВД — НКВД, КАМ, прокуратура органнарының ажылдакчылары, судьялар, комиссияларының, «онза хуралдарының», «ийиниң», «үштүк» суд кежигүнери, суд эрге-хүлээлгелерин боттандырган еске-даа органнарын ажылдакчылары, политиктиг репрессиялар дугайында херектерни иствэриңе болгаш көөрүнге киришкен судьялар күштүг кеземче хоөлүжудулгазынга үндезилээш, кеземче харысалгазын хүлээр. Херектерни өжегерээн нүүлдеп тургузарынга, истелгениң хоойлуга чөрүшкек аргаларын ажыглаанынга, шын шиидилгеге удур үүлгедиглерге буруулуг кылдыр докторааттыган чурум өзугаар хүлээп көрдүгген кижилериңи дугайында медээлерни парлалга органнары үе-үеде парлаар.

IV. Түннел чүүлдер

19 чүүл. Бо Хоойлунуң күүселдезиниге контрольду боттандырары-биле РСФСР-ниң Дээди Советиниң Агартылга талазы-биле комиссиязын тургузар, судтарның, шериг трибуналдарының, прокуратураның, күрүнеңин айыыл чок чоруунуң, иштики херектер органнарының архивтерин болгаш РСФСР-ниң девискээринде еске-даа архивтерни бүрүн көөрүн комиссияга хандырар.

Ниити чурум өзугаар агарткан кижилерни мурнунда харысалгага киргениниң база шииткениниң фактызын политиктиг репрессия кылдыр санаар үндезин бар болза, бо Хоойлунуң 12-16 чүүлдериниң күштүг болурун ол кижилерге хамаарыштыр-гар эргени Агартылга талазы-биле комиссияга тыпсыр.

РСФСР-ния Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ния Советтер бажыңы.

1991 чылдың октябрь 13.

«01» ДЫҢНАДЫП ТУР

Өрт айыылын болдурбаталазы-биле шалыпчы аам-даа үргүлчүлевишаан. Оны болдурбазының талазы-биле хемчеглер алыры чугула черде туруп турар. Күрүнеңи өрт хайгаарал инспекциялары өрттү болдурбазының тайылбыр ажылдарын чон ортузунда чорудуп, албан черлериңде, бүдүүлгелерде профилактиктиг ажылдарны кылып келген. Бо чылдың 9 айларында болган өрттү эрткен чылдың ол үеэзи-биле деңнээргe, 28,6 хуу, а оон когаралы 28,3 хуу кызырылган.

Ынчалзажок өрт айыылы чыл келген тудум чидиг байдалда артпышаан. Болуп турар өрттериң 57,6 хуузу чуртталга черлериңде. Мындыг өрттерден улуг, бичии кижилер амы-тынындан чарып турар. Оон кижилер бертик-межелге таваржып келген. Чижээлээрге, бо чылдың февраль 7-де Кызыл хоорайның Подевая кудумчузунда дугаары 2 бажың өрттенгенин медээлээн. Бо өрттүң үржүндүн 2 квартиралыг бажың, кажаалар, сарайлар бүрүү-биле өрттенген. Ол өртке бажыңның бир ээзин угаарлап өлген.

Бо чылдың тос айларының иштинде Кызыл хоорайга 396 өрт болган. Оон когаралы 58402 рубль болган. Чуртталга бажыңнарынга 188 өрт айыылы таварышкан. Оон когаралы 28395 рубль. Өрт айыыл-халавының болуп турарының кол-ла чылдагааны — от-биле оваарымча чок чоруу. Электри херекселдерин, от одаар печкаларны шын эвес ажыглаанындан болгулап турар. Чижээлээрге, бо чылдың февраль 1-де Кызыл районнуң Сукпак суурга малчыннар дыштаныр бажыңга өрт болган. Ачаа чурттакчылар турбааны аскежик болган. Өрттүң үнген кол чылдагааны печка чанынга шала шывыы чоок турганындан болган.

Өрттү болдурбазы-биле кышкы үелерде кандыг дүрүмнерни сагыза чогуурул? Печка чоогунда турар ханаларның, ыш үнер хоолайларның чарык тиглерин дуглап, өрт болдурбазынга удур хемчеглерни алыр. Күзүн бажың септелгезин кылып турар үелерде, ыш үнер хоолайларны септепаштаар. От салыр печканың мурнунга хемчээли 50х70 см, калбак демирни шалага быжыглап алыр. От салырда, кывар-чаар материалдарны ажыглаваза эки. Одап каан печканы эжин кезээде быжыг турар ужурлуг. Багай хагдынар печкадан көс шалаже дүжүп болур. Ындыг болганда печка мурнунга боктарны, еске-даа өрттенир материалдарны чыттырып болбас. Печканың ишиг хүлүн бажың чанынга, сарайлар чоогунга текпес.

Таакпылаар кижилериң оваарымча чогундан өртхалаптар үнүп турар. Эзирик кижилериң серемчилел чогундан ындыг өрттер болгулай бергилээр. Чижээлээрге, Кызыл районнуң Каа-Хем суурга Культура бажыңының ажыл-агый эргелекчизи эзиртир арагалап алгаш, ол бажыңның бир өрээлинге таакпылааш, удаанының түннелинде, өрт үнген. Ол кижи өлген.

Бо чылдың тос айларында болгулаан өрттериң 11,3 хуузу бичии ургуларның от-биле ойнаанындан болган. Чижээлээрге, Шагаан-Арыг хоорайга бо чылдың апрельде болган өрттүң түнели мындыг. Юбилейная кудумчузунга бир бажыңга өрт болган. Бо өрт бичии ургларны хайгаарал чок каганындан болганы илерээн. Бичии Мерген от-биле ойнаанының түннелинде ийи бичии өөрү-биле кады өрт төнген, олар амы-тынындан чарылган. Мындыг чижектерни киирип турарывыстыр кол-ла чылдагааны — моов соңгаар өрт айыыл-халавыг болдурбайн, өг-бүленің улуг эелери оваарымчалыг, серемчилелдиг болурун сагындырарывыс ол. Ынчангаш бичии ажы-төлүнерниң от биле ойнаарын болдурбайн, боттарыңар кичээнгейлиг болурунарны күүсээр-дир бис.

Галина ОНДАР,
ИХМ-ниң өртке удур пропаганда болгаш агитация чорудар бөлүүнүң инспектору.

Төмбурзектиң суудалы

Болуушкуннар, фактылар, тайылбырлар

БЕЛГРАД. Хорватияның кризистиг районнарында байдал улам чидигленип келчидар, шериг хөделиишкиннери дам барган. Югослав улусчу армияның (ЮУА) болгаш серб эки турачыларның кезектери долузу-биле бүзээлелде киргеннерни хорват шеригжиткен кезектериңе быжыгланыр алганы Вуковар (Дунай чоогунуң Хорватиязы) хоорайының мырынай төвүнде чоокшулап келгенин ТАНЮГ агентилел дыннаткан. Армия хоорайның чугула ужур-дузалыг черлерин контрольга алган, долгандыр чурттакчылыг суурларны аалаан азы харылзажыр арга чок кылдыр бүзээлегилээн. Новисад корпузунуң командылалының медеглээни-биле, хорват отрядтар канчаар-даа арга чок байдалда, чүгле бөо-чепсекти катташ, дужүп бээри артыр.

Адриатика эриинде музей хоорай Дубровникти долгандыр бүзээлелдиг дээрбээ улам кызырлып орар. Шеригиин үтер-боолары хорват шеригжиткен кезектериин быжыглаганы хоорайның эрги кезээн боолап турар, а хорват радио будун хоорайны хамаанчокка алып турарын дамчыткан. Анаа хамаарыштыр ЮУА-ның командылалы хамааты чурттакчылардыг черлерже боолавайн турарын медеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың администрациязы Совет Эвилелинге дуза көргүзер талазы-биле ам дээрезинде тодаргай шиитпир хүлээп албаан. Ол дугайын президент Д. Буштуң оон Нью-Йоркче аян-чоруун үдеп чоруур Ак бажыңның парлалга секретары Марлин Фицуотер медеглээн. «Амгы үеде ол айтырыгны сайгарып көрүп, «чединиин» өске чурттарыбиле, а ол ышкаш Совет Эвилели-биле чугаалажыышкынарны чорудуп турар бис» — деп, ол чугаалаан.

КАНБЕРРА. Австрали байлак дилекчилериниң болүү Папуа-Чаа Гвинея эриктериниң чоогунда далай дүвүнден миллион-миллион доллар өртектиг алдынны дилеп киринкен. Санап турарыбиле, ол чоок-кавыда делегейниң ийги дайынының чылдарында 50—100 тонна хире алдынныг ийи япон судно дүшкен. Амгы өртектер-биле ол алдынны 1 миллиард австрали долларга үнелеп болур.

Папуа-Чаа Гвинеяның эрге-чагыргалары алдын дилекчилерин контрольга алган, бир эвес ону тып алыр болза, боттарының үлүүн алыксап турарлары ол.

КАИР. Египет биле Сауд Аравиязының аразында көвүрүг тудар дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Синай чартык ортулук биле Аравий чартык ортулукту Тиран одуун таварты тудуштурар ковүрүг 15 километр үзүн дурттуг болур. Телевилел-шинчилел ажылдарын келир чылдың январында эгелээрин ийи чурттарның чазактары дугурушкан.

ЛАГОС. Ымыраа-сээк кижилерге база ажыктыг болу бээр чүве-дир. Нигерияның Адамава штадынын үндүрүг хавырыкчылары кадык камгалалының онзагай аргазын ажыглап киринкен. Ымыраа-сээк хонмас балык база ан эъдин базаардан шуптузун хавырар деп дужаалды олар алган.

Тус черниң балыкчылары, анчылары, садыгжылары кижиниң кадыныга хоралыг химикаттарны балык, ан тывыжынга, харын-даа баксыран эгелээн продуктуларны эки хевир киирери-биле ажыглап турары илерээн. Ол химикаттарлыг аш-чем аймаанга ымыраалар хонмас болган.

(СЭТА).

Ханойнуң шерпг госпиталының кол кезер эмчизи Пхапта болгаш оон дузалакчыларынга херээжен ажылчының озал-ондак үезинде үзе шапырган холун кырызынга дедир чыпшыр даараарынга тос шак негеттинген. «Кезиишкин» чедиишкиниг болган.

ЧУРУКТА: доктор Пхап болгаш оон операция кылган кижизи. Оон салаалары ам шимчеп турар.

ВИА—СЭТА-ның фотозу.

Айтырыңар — харыылап берээл

КҮШ-АЖЫЛ ФРОНТУЗУНУҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНГЕ

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары биле шаңнаткан кижилерге — күш-ажыл фронтузунуң киржикчилеринге кандыг чингелделер-ниг кажан доктаатты-ганын тайылбырлап бээрин күш-ажыддың хоочуну Монгуш Сыгыр-оол дилеп. Кызыл районунуң Баян-Кол суурдан редакциядан чагаа бижээн.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында М. Сыгыр-оол фронтуга дузалаар, маадырлыг Кызыл шеринге янзы-бүрү белектерни чыып чорудар дээш иогаг-шылаг чокка ажылдап келген. «1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгарааңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле ол шаңнаткан. Хоочунуң дилээн хандырыышаан, Тыва Республиканың Социал хандырылга министерствозундан алдынган тайылбырны моон адаанда парладывыс.

«1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгарааңгай күш-ажыл дээш» деп медальды 1945 чылдың июнь 6-да доктаадың тургускан. Дайын үезинде үлетпүрге болгаш кедээ ажыл-агыйга база өскедаа адырларга ажылдап турган, дөрт кижиниң чүгле бирээзинге ол медальды тывыскан. Ийнги фронтуга — күш-ажыл фронтузунга дайын чылдарында 50 миллион совет кижилер ажылдап турган. Ынчаарга оларның иштинден чүгле 16 миллион кижи «1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгарааңгай күш-ажыл дээш» медальды алган. Арткан 34 миллион кижиге ол медаль чедишпейн барган: кылган медальдың саны чүгле он алды миллион болган.

Дайынның кадыг-дошкун чылдарында күш-ажыл фронтузунга эрес-шудургу ажылдап, Тинилелгениң херээнге үлүг үлүүн киирген 34 миллион кижилерни канчаарыл деп айтырыг амгы үеде чидии-биле тургустунуп келген. Медальды катап бүдүрүп кылыр бе? А ол бодал херек кырында бүттүнмес. Медальды бүдүрүп кылган үеден бээр ам 45 ажыг чылдар арткен. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Секретариадының Шаңналдар киллизиниң сүмелеп турарын өзугаар алырга, күш-ажыл-фронтузунуң киржикчилерингe — медаль албаан хамаатыларга шынзылгаларны азы херечилелдерни тыпсыры боттанып болур. Ынчангаш ыымнарга база кандыг негелделер езугаар тыпсырын, оон чурумун 1991 чылдың октябрьда үнген № 44 (200) «Ветеран» солунунуң 11-ги арнында тайылбырлап парлаан.

«1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгарааңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаңнатканнарга — күш-ажыл фронтузунуң киржикчилерингe чингелделер дугайында ам тайылбырлап көрээли. Бо айтырыгны чүгле чаңгыс эш М. Сыгыр-оол эвес харын бистиң республикада хөй хамаатылар сонуургап турар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1988 чылдың май 12-де № 621 доктаалы-биле күш-ажыл фронтузунуң киржикчилерингe дараазында чингелделерни тывыскан: хуузунда чурталга бажының тударынга, сад бажыңнарын садып алырынга азы тударынга, сад участоктарын чаагайныдарынга хуу төлевес чөлилерни алыр, олар боттарынга таарымчалыг үеде өлчеглиг шөлөөнин ажылаар, а ол ышкаш ажыл төлевири чокка чылда ийи неделя чедир немелде шөлөөлерни алыр, садчылар эштелгезиниң өскижүнүнге киреринге, бажыңнарынга телефоннар тургустуруп алырынга, квартиразын септедиринге хамаарыштыр чингелделерни алыр, пенсияже үнүше чедир эмнедип турган эмнелге албан черлерингe хевээр артар эргелиг.

«Чоннуң пенсия болгаш социал хандырылгазын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» 1989 чылдың август 1-де хүлээп алдыкган ССРЭ Хоойлузу тылдың ажыл-ишчилерингe немелде чингелделерни тывыскан. Олар хоорай транспортунуң бүгү хевирлерингe (таксиден аңгыда) болгаш көдээ черлерге чурттал турар черинің аайы-биле административ-тиг районунуң девискээринге ниити ажылалдың автомобиль транспортунга (таксиден аңгыда) хамаарыг чоруур эргелиг.

«Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тинилелгезинің 45 чыл оюн байырлаары-биле холбаштыр хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың май 3-те № 136 доктаалынга дүүштүр бодунуң эргезинде бар акша-хөреңгилерниң күсели-биле дайын киржикчилерниң болгаш тылдың ажыл-ишчилериниң амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле немелде хемчеглерни боттандырган болгаш боттандырып-даа турар. А Тыва Республика РСФСР-ниң өске республикаларында куду дөмелде өвес дээрзинге дайынның, күш-ажылдың хоочуннары бүзүрел турар. Ханың амыдыралдың чамдык хандырылга үүлдериниң талазы-биле Тыва Республикада байдал чурттуң өске чамдык регионнарындан дээре болуп турары маргылдаа чок.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында шылгарааңгай күш-ажылы дээш ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаткан тылдың ажыл-ишчилерингe чингелделер алыр эргелиг дугайында «А» сериялыг чаңгыс аай хевирниң шынзылгазын тывыскан. Ында мынчаар бижээн: «Шыныгза хуусаа чок болгаш ССР Эмнелгениң бүгү девискээринге күштүг».

соксаал чокка өзүп турар амгы үеде улуг бергедээшкинерге ымдан-даа артык таварыжын турар болгай.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың май 3-те № 136 доктаалынга дүүштүр РСФСР-ниң составында хөй республикалар, областар, крайлар, дайынчы болгаш күш-ажыл фронтуларының киржикчилерини амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле немелде хемчеглерни боттандырган болгаш боттандырып-даа турар. А Тыва Республика РСФСР-ниң өске республикаларында куду дөмелде өвес дээрзинге дайынның, күш-ажылдың хоочуннары бүзүрел турар. Ханың амыдыралдың чамдык хандырылга үүлдериниң талазы-биле Тыва Республикада байдал чурттуң өске чамдык регионнарындан дээре болуп турары маргылдаа чок.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында шылгарааңгай күш-ажылы дээш ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаткан тылдың ажыл-ишчилерингe чингелделер алыр эргелиг дугайында «А» сериялыг чаңгыс аай хевирниң шынзылгазын тывыскан. Ында мынчаар бижээн: «Шыныгза хуусаа чок болгаш ССР Эмнелгениң бүгү девискээринге күштүг».

БИСТЕН ХАМААРЖЫР,

азы Ада кижиниң аныяктарга бүзүрели

Кым черле аныяк чорбаан боор. Бистер, улуг улус, чалыы назынны чурттап эрттирген бис. Бичизинде үүлгедип чораан үүлдерин бодап көргe, солун, каттырынчыг, ханың коргунчугдаа. Амыдыралдан чаңгыс-ла чижектиманаа киирейн. 6 класска өөренип тургаш, төреливис болур ашактың хураганын кежээ баглажып каашы, ол бажыңга хонуп чыткаш, хонеде баглап каан хураганывысты дүне чеш-кеш, бир оттe өлүрүп алган бис. Оон даң адын орда, туттурдувус, эъдин-даа чивээн бис. Ол хүн бүдүн суурда бистиң үүлгедивис дыргын. Коргунчуун канчаар!

Алдан-Маадыр-биле район төвүнүң араазы 30 км. Ол аравынга аъттыг шагдаалар үрдаа болбаан, бо келген. Бистерни район төвүнге чадаг ойладып чедирген. Ада-невисти-даа шагдаа черинге келдиртип, байысаап-ла турган. Кончуг шыңгыы үе турган. Ам бо үеде аът мунуп чоруур шагдааны кижи көрбес. Кизи-даа өлүрүп каарга, хураган өлүрүп каанындан дора, дүвүревес, хереки ол-бо деп харын чылзыр, изии-биле истевес, соо соой бээрге, ам кээп, хейде-ле өлген кижи буруулуг бооп артып каарын караам-биле көрүп, дыылап чор мен.

Аныяктарны азырадыкчы хөенге киирген улус база улуг улус, бистер бис. Кижи школадан өөренгеш келгеш, суурувус кыдыындан ыяш чүктээр бис, тарааны хоорар, соктаар, чемненир, онаалгазын кылыр.

Ам школачы уругларывысты амдажыдып алган бис. Өөренгеш кээрге — чем белен. Чем чок болган болза, чем шкаанын аксын оларның эпчогу кончуг хагганын ада-не эскерген боорлар. Амгы үенин сургуулдары онаалга күүседирде, телевизорун көрбүдаан, азы ырлаар-хааржаан ажыдып алган, ону алгырткан, ол хиреде, онаалгазын күүседип орар-дыр. Кижи бажыңче черле чүве кирер бе?

Эргим, ада-не! Өөредилге-биле кады ажытолувусту ажылга деңге өөредиликер. Акшаның үнезин билип алзыңар. Хлеб чокта — далган бар болза, тараадан соктап чиженнер. Ынчан хлебтиң үнезин база билзиннер. Та хорадаар, та ажыныар, ылангыя чайты үеде (чылыг үелерде) Кызыл хоорайның автобустар доктаар черлерингe, автовокзалдарга чыылган элээди аныяк оолдар, уругларны бо-ла эскерер бис. Олар колдуу кодээ черлерден келген боордур.

Сөөлгү үеде бистерни, улуг улустарны, аныяктарның аажы-чаны, боттарын ап чоруурун дыка-ла дүвүредип чоруур апарган. Ынчанхас аргажок. Мен база хөй уругларның адазы мен. Чүгле мен эвес, өске ада-не база ындыг боор. Олар үүгле боттарының ажы-төлүн сургап, чагып чоруур деп бодаар мен. Ындыг болза, ол шын эвес. Кандыг-дыр бис, автобустарга, автобус доктаар черлерге, вокзалдарга аныяк-өскен үеннеп, чалчыттынып, бир нижинин эки-бак сөглеп турда, ону соксадыр туржук, менээ хамаан эвес дээн хөөн-биле, кыдыы-биле көрбөөчеккеп эрте бээр болгай бис. Бир эвес не, ада кижи бүрүзү чораан-на черинге, боттарывыс ажы-төлүвүске дөмейлеп, аныяктарга ажыктыг сүмени берип, үнелиг, кижизидилге ханы уткалыг сөстер-биле сургап, сагыш аарып чоруур болзувусса, чүгле ынчан ниити дем-биле эки түшелди чедип алыр бис.

Улуг орус чогаалчы Максим Горькийнин: «Кижиде шупту чүве чараш болур ужурлуг» дээни ышкаш, кижиниң арын-шырайы, кеткен хевп, аажы-чаны, шупту-ла чараш, силиг болур ужурлуг. А херек кырында, амыдыралда кандыг-дыр? Бистиң тыва оолдар, кыстар үзүн, шилгедек дуртсыныг, ал-боттарының чараш, хевирлиг-даа ындаында кончуг. Ылангыя тыва торгу тонун кеткен аныяк оолдар, кыстарны көөрге — чараш-даа, көрүштүг, артында чоргаар көстүр. Ынчалза-даа аажы-чаң талазы-биле таныттынмас, билдинмес багай талаже чайгылганы каракка дыка көскү, дыка-ла хомуданчыгдыр. «Ол шуут эттинмес» дээр хөеннерге бодум хуумда удур мен: Тыва кижилер — эр-даа, херээжен-даа дивес, шаг-төөгүден тура бичe сеткилдиг, эгеннечел, топтуг-томаанныг, дузаргак чон-на болгай. А бо деп-шилгелиг үеде оол хамаанчок, кыс уругларны хөй-ниитиниң корум-чурумун чүге үреп, кем-херек үүлгедир апарганыл? Бо бүгүнүн чылдагааны аныяктарны долгандыр турар улуг кижилерде база бар. Улуг улустуң аразында арага-дарыже сундулуг, аксы-мурну кайы хамаанчок, чем-даян сөстер эдип чоруурлар бар болгай. Харын аныяктарны арага-дарыга, оор-сук кылырынга өөредип турарлар аравыста бар-ла болгай.

Улуг улустардан кол хамааржыр деп бодаар мен. Чүге дизе, ада-не кижиниң сагыш човаашкыны, чараш, чымчак овур-хевири, үлегери салгал дамчып, кижизиг, хүндүлөөчел, ажылгыр чорукту тывылдырып, буруугу шагның улусчу кижизидилгезинин үнелиг арганларын катап тургузуп ап болур арганлар бар.

Автобустарга, автобустар доктаар черлерге, вокзалдарга чамдык кеткен хеви самдар, соок, хирлиг чуданги оолдар, кыстарны эскерер бис. Борта база улуг улустар, чамдык организациялар буруулуг. Чүге дизе, олар бистерниң төлдеривис. Ындыг аныяк-өскенниң ада-незин, чоок төрелдерин тодарадып, солун, сеткүүлге чыгыдып, оларны ыяттырар болза деп саналдыг мен.

Ол ышкаш кижизидилгеге база бир улуг идиши өгбүленің кежигүннериниң аразында харылзаа улуг рольду ойнаар. Бир эвес, өг-бүленің эъдери — уругларның ада-иелери азы угба-честелери, чаавалары бот-боттарын хүндүлешпес, алгыжар, чокшур, арагалаар болза, ындыг байдал аныяк-өскенге багай салдарны чедирер.

Чон ортузунга кижизидилге ажылын чорудуп турган партия, комсомол, пионер организациялары база чамдык черлерде херээжен-нер чөвүлелдери дүшкен. Ам кым кижизидилге, сурталаал ажылдарын чорударыл? Шупту хөй-ниити организациялары багай ажылдаваан-дыр ийин. Чер-черлерге эки ажылдап турган хөй-ниити организациялары хөй-ле турду. Ажыл-агыйның удуртукчуларынга дыка-ла дөгүм чүве болгай. Ону хөй чылдарда совхоз директорлап чораан болгаш эки билир мен. Ам профсоюзлелдери арткан. Бир эвес ол организация ажыл чорутпас, чүгле кежигүн дадывырын хавырганын көрүп орар чүве болза, дүжер үеги база келбээн бе? Чер-чер Советтери, удуртукчулар кижизидилге, сурталаал ажылын чорудуп четтигер бе? Ынчангаш ада-нелер боттарывыс хөделип боданыылыкар! Ада-не бүрүзү ажы-төлү, оон эштери-биле экини-даа, бактыдаа деңге үлежип чоруур, оларны кижизидип, сүмелеп чоруур болзувусса, аныяктар эки талаыче чайгылар дээрзинге улуу-биле бүзүреп чоруур мен.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ЧЕТТИРДИВИС, ЭМЧИ

Чээним Клара Биче-ооловна Аракчаа Ак-Довуракта ажылдап, чурттап турар. Ол беш уругуун иезин. 1982 чылда бедик черлел эмдарылгаш, башка кемдээн, эмчилерге эмнедип шаг болган. Сөөлгү эрткен айларда кемдээшкин хабызы-биле аараан, шуут тура албас, медерел чок-даа турду.

Чаа-Хөлде баш сүйбаар эмчи Олег Павлович Тойдук дугайында материалдар, сол чурук-хөрүү солунга үнүп келген. Бис ол эмчиже бадарын шиитпирледивис. Эмчи боду аныяк, хүндүлөөчел, сагыш човаачал, эвилеп-чазык, чугаакыр, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижизиг эмчи деп чүдни чугаалажып ораш билдим, барып тургаш көрдүмдаа, Эмчиге ийнги чораанывыс соонда Клара миннип келген, чоорту-ла улам экижээн. Үш дугаар бартанывыс соонда чээним Клара далгыыш чокка кылаштап, аш-чемни кылып, бажыңының чиик ажылдарын башкаржыр, арыг агаарже үнүп турар апарган, эмчиниң бертен сүмелерин, чаглыларын бүрүн күүседип турар.

Кемдээшкинни эмнеп каан буянныг эмчивис — Олег Павловичиге улуу-оиле өөрүп четтиргенивисти илередип, эмчиниң моон соңгаарты ажыл-ишинге чедишкиннерни күзедивис. База катап четтирдивис, эмчи.

Кызыл-оол МОНГУШ.
(Моон гонорарын «Шын» солунунуң агар сутунче шилчидерни диледи).

БАШКЫЛАРЫВЫСКА

Брянск областың девискээринде шериг эрттирип тур бис. Улуг-Хем районунуң Торгалыг ортумак школазын 1991 чылда доскаш, ол-ла күзүн мында келдивис. Шериг албаныызыс эки эрттирип, командирлеривистен багай сөс дыңнавайн чор бис. Оон бир үндезини — башкыларывыстың биске берип келген билиглери, оларның кызымак күш-ажылы деп саналар бис. Ынчангаш Бадыы хүнү эртедаа берген болза, төрээн школавыстың башкыларынга «Шынны» таварыштыр изиг байырывысты чедирип ор бис.

Аная дайынчы **Март ШИРИН-ООЛ.**
бичe сержант **Эзир КЕЧИЛ-ООЛ.**

Брянск область.

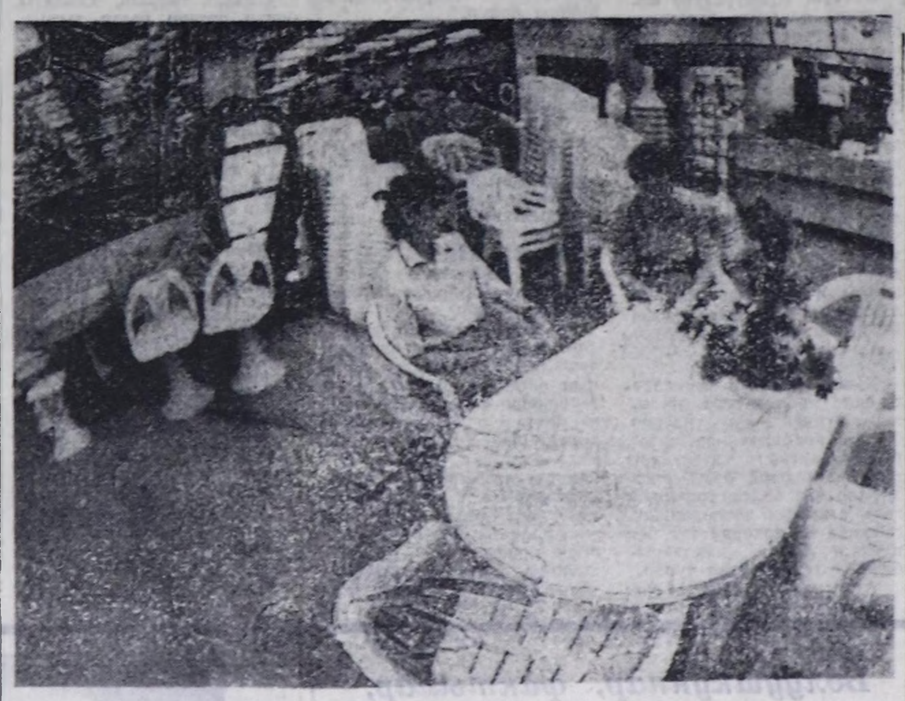

Москвада «Совпластитал» деп совет-итали бүдүрүлге чери бодунуң магазинин ажыткан. Ук бүдүрүлге пластмассадан бараан-саранның 500 чыгам хевирин бүдүрүп турар. Ужудукчу Бабушкин кудумчузунда магазинниң салонунда аяк-сава аймаан, дача болгаш уруглар эт-херекселин, чуруктарны, кааскалга бараан-нарын база ол ышкаш бижутерия болгаш косметика аймаан садып турар.

ЧУРУКТА: дачага салыр чараш болгаш эптиг эт-сеп.

(СЭТА-ның фотозу).

ТЕРЕЗАГА 4 ЧҮРЕК

Мадрид чурттуг, 55 харлыг Тереза Селиваның чүрээ аргажок аарыг турган. Чүгле кезиишкин кылгаш, оон амы-тынын камгалап ап болур апарган.

Кезиишкинни доозуп турда, кезип салган чүрек сокпас болган. Электродтар чүректи ажылдадып шыдаваан. Терезаны кылымал хан эргилдевиче киргеннер, ол чүгле каш шак ынчаар туруп болур. Клиникага ийнги чүректи база эккелген. Ол чүрек Терезаның чүрээге база таарышкаан. Үшкү чүректи эккелдирерге база-ла ынчаар таарышпаан. Ам канчаар боор, кезек үеде аная кылымал чүрек салыр ужурга таварышкан. Ол дөртку чүрек Терезага таарышкан. Үш неделя болганда аарыг кижи кеңгус кадык апарган, эмнелгеден ону үндүр бижиппен.

КИНО

ноябрь 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Восход «Черной луны» 9.00, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Веселое волшебство» 9.00, 12.30, «Генералы песчаных карьеров» 10.30, 14.00, «Нью-Йорк, 4 утра» 16.00, 18.00, 17.50 (уэатка) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Джунгли» (Англия) 14.20, «Стервятники на дорогах» (2 серия-лыг) 16.10, 18.50 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

НОЯБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «... Сиалды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.50 Мультфильм. 10.10 «Өг-бүле». Кыска метраждыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.35 Москва триозу ойнаар. 11.00 «Уяранчыг аялгалар». 12.00 ТМА. 12.15 «Чөөн чүк улустарының каастал-галары». 12.50—13.10 Теле-фильм.

• • •

14.10 «Блокнот». 14.15 Партиер. 14.45 Биржалардан медээлер. 15.15 «Филипп Траум». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 «Ажык чугаа». 17.50 «Уругларга—фильм. 18.00 «Украина президент соңгулдаларынга уткуштур». 18.50 Кижи болгаш хоойлу. 19.35 «Өг-бүле». Кыска метраждыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 «ВиД». 21.00 Информаст программа. 21.40 «ВиД». 01.10 ТМА. 01.25 Мультфильмнер. 01.50—03.10 «Танцы, танцы, танцы».

ИЙНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажыл-иш артеки. 8.00. Эртенги гимнастика. 8.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.45 Англи дыл. «Өг-бүле альбому» (АКШ). 9.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 9.45 Барымдаалыг фильм. 10.15 Мультфильм. 10.20 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 11.00 Криминалдыг дамчыдылга «Шуут чажыт». 11.55 Музыка коллекциязы. 12.15 «К—2» көргүзүп тур. 13.00 «Айылдың стратегиязы. Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 14.10 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү фильм. 14.35—16.05 К. Гоцци. «Үш апельсинге ынакшыл».

• • •

16.45 Мультфильм. 16.55 «Хүндүлүг дириже» Фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25 «Весняжка» ансамблиниң көргүзүү. 17.35 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 18.15 Тараачыныар айтырыы.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Медээлер. 18.55 Медээлер. 19.05 «Тараа турда ...» 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийнги революция». Алды сериялыг барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.30 Музыка коллекциязы. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.10 Театр кежээн. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—01.00 «А» программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Тараачыныар айтырыы. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Хууда бодал. 19.10 «Экизибиле уттуундуртаны кагдынмас». 19.55—20.00 Реклама.

КРАСНОЯРСКИНИҢ КҮРҮНЕНИҢ АГРАР УНИВЕРСИТЕДИНИҢ КЫЗЫЛДА ФИЛИАЛЫ

1992-1993 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженер факультеттеринин бот-өөредилгелиг салбырыига студентилер хүлээп алырын чарлап тур. Билдириишкиннерни 1991 чылдың ноябрь 15-тен 1992 чылдың январь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Агрономия болгаш зооинженер факультеттеринге кирерлер химияга, биологияга (адас-биле), орус дыл база литературага азы тыва дыл база литературага (бижимел-биле) киреринiң экзаменнерин дужаар.

Филиалдың директорунуң адынга шилип алган мергежилин айыткан билдириишкининге ортумак эртемниниң дугайында документизи (хоолгазын), күш-ажыл депте-рининң хоолгазын, эмчи шынзылгазын (У-086 майык) кожар. Университеттиң филиалынга келгеш, паспортун болгаш шеркг биледин боду көргүзер.

Кээр адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5; телефоннары 3-14-18, 3-29-36.

Кызылдың № 1 поликлиниказында экстрасенсорлуг дузаның кабинеди ажыттынган. Төлевирлиг хүлээп алыышкынны ажыл хүннеринде 14 шактан 17 шакка чедир эрттирер.

Төлевирни дараазында адресте ап турар: **Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 42; «Ачы-буян фондузунуң» бухгалтерлизы.**

Эмчиниң дүрген дуза станциязынга фельдшерлер ажылга дарый негеттинип турар. Кээр адреси: **Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 23; Кол эмчиге 8 шактан 17 шакка чедир кээп болур.**

Кызылдың Мурнуу микрорайонунда № 5 школага тыва эге класстарга башкылар дарый негеттинип турар. Школаның директорунга **3-28-22** телефонче долган болур.

Тываның ном үндүрер чери эрги ГАЗ-69 автомашинаны ПАЗ автобуска, микроавтобуска азы чиик машинага орнап турар. **3-43-29** база **3-22-12** телефоннар дамчыштыр харылзажып болур.

Тываның хөгжүм-шин театрынга «Д» категориялыг чолаачылар, техник-радист, тон азыкчылары, хөгжүм бол.аш чогаал кезектериниң эргелекчилерни ажылга хереглеттинип турар.

Кээр адреси: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 33; кадр киллизи.**

Кызылдың сүт комбинадынга дараазында ажылдакчылар дүрген негеттинип турар: слесарьлар, электрикаңдакчылар, бүдүрүлге цехинге хереэжен ажылдакчылар, прораб, хандырылга инженери. Оларның айда шалыны ортумаа-биле 500-700 рубль. Чыл төнчүзүнде 13-кү шалыны база баар.

Ажылга баар, кээрде алган черинiң автобузун ажыглаар. Комбинаттың девискээринде магазин, эмнелге пунктузу ажылдап турар.

Комбинаттың адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, бажың № 36, телефону 4-12-00, кадрлар киллизи.

«Үлетүр болгаш хамааты тудуг» «Автомобильдер болгаш автомобиль ажылагыйы» деп тускай эртемнер талазы-биле 1992 чылда өөредилгезин доозар аныяк специалистерни хуваалдаын Красноярскиниң политехникте институдунуң Кызылда филиалынын № 212 өөредилге 1991 чылдың декабрь 4-5 хүннеринде 14 шактан эгелеп организастаар.

Хуваалдага соңуургалдыг кижилерни аная киирирнче чалап турар.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың № 4, телефоннары 3-53-72, 353-44.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунунуң редакция коллективи.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ приемная — 3-84-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
☐ экономика килдистери: 3-31-49 3-36-73;
☐ үлетүр — 3-41-16;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-34-57;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
☐ өскүлелер политиктиг — 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-24-89, 3-34-92;
☐ корректорлар — 3-34-19
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41
☐ солун келбейн барганда — 2-37-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чери полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүше комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 981.

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

СУШЬТУҢ ЧОНУ ШУПТУ ҮНГЕН

Эрткен дыштаныр хүннерниң бирээзинде Бий-Хемде Сушь суурнуң чону улуг шеф ажылынче бир деминг үнген.

Херектиң ужуру чүл дээрге ыш келген, чамдык ажылдар чедир кылдынмаан болган, ынчангаш хаарып келген соок манавас болгай. Бүгү ажылдарны нинти күш-биле кылыр деп салбырның удуртулгазы шиитпирлээн, ону сушчулар деткээн.

Сүт-бараан фермазынга пенсионерлер, школачылар, саанчылар, кадарчылар ажылдаан. Олар чедир кылдынмаан бүгү ажылдарны кылганнар. Шефчилер коллективиг школа директору Л. Б. Маады удурткан.

Машина-трактор мастерскаязының механизаторлары — 18 кижи. Бегрээде кыштагларның 3 кажааның кырын дуглаан, база-ла чылыглаашкын ажылын кылган, чугайлаан. Уруглар садының ажылдакчылары садик эргелекчизи З. С. Ондарның удуртулгазы-биле төрүүр хой кажаазын эки чылыглаан.

Сөолгү үеде уттундуруп бар чыдар бо шеф ажылыга сушчулар улуг күзелдни-биле киришкеннер. Аңаа ажылдап келгеннер кисточка, чугайын, септелге кылыр дээннер кадаан, масказын, хүүрээн ап алгаш кээп турганнар.

Бо ажыл келген кыштың чугаэр эрттиреринге идиг болуру чугаажок.

Тунгар-оол МОНГУШ.
Салбыр эргелекчизи.

«ШЫН»—92

«ШЫН» СОЛУННУҢ 1992 ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГАЗЫН УЗАТКАН.

«ШЫН» СОЛУН НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР.
ЧЫЛДА ӨРТЭЭ 25 РУБЛЬ 10 КӨПЕЕК.
6 АЙДА ӨРТЭЭ 12 РУБЛЬ 55 КӨПЕЕК.
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ БО ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 15-ТЕ ДООСТУР.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 ЧЫЛДА УНОЕЗИЛЕТТИНГЕН

№ 194 (14694) 1991 чылдың ноябрь 16, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

Улут-Хем кыдыында хеп чуур чер бар. Цехтерде дерилгелерлиг. Чоорганнар болгаш кылын-даа хептер чуур машиналар хөй. Аңаа Кызылдың бүдүрүлгелериниң, албан, организацияларының, хуу улустуң-даа берген хептерин чутташ, кылайтыр баскаш, берип турар.

ЧУРУКТА: ол ажылга мергежээн ажылчын Надежда Федоровна Зябликова ак чоорганнарны чутташ, кургадыр, ону кылайтыр бөзар ажылдыт. Оон кады ажылдаар эш-ооруг планныг даалгаларны айлар санында ажыр күүседип, макталгаларга киргилээн. Оон боду база бүдүрүлгениң шалыпчызынга санавып турар.

Ол хеп чуур коллективтиң ажыл-ижи черле шуудаашкынныг. Бир айда олар 50-60 тонна чедир хептерни чуп, ээлерингe хүлээдир. Кызылдың улут-улут үлетпүр, бүдүрүлгелериниң берген хирлиг, үстүг кара халаттарын, оон өске-даа хептерин олар чуурлар. Республика эмнелгелери база орун-дөжек шывыгларын эндере аккээр. Хептн баштай порошоктап чуур, оон дарзазында содалыг хөлуксааже киирер. Оон түннелинде ак чоорганнар чап-чаа, аккыр кылдыр үнүп кээр.

Кызыл хоорайның ийн дугаар ортумак школазының эге класстарында уругларны башкылап, эртем-биллиг-биле өөредип турар башкыларда ажылынга кончуг кызымак башкылар бар. Оон бирээзинге (чурукта) Чодураа Сарыг-ооловна Тушатты оизалап демдеглээри чугула. Ол ийнги классты башкылап турар.

Кызылда башкы училищезин дооскаш, ажылдап тура, бот-ооредилге-биле Кызылдың педагогика институдунуң дөртүү курузунда өөренип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

КУЛЬТУРА: кышка белеткелди хынап тур бис

МАКТААР ДЭЭРГЕ МАКТАЛ ЧЕТПЕС, БАКТААР ДЭЭРГЕ БАЗА ЭПЧОК

Культура ажылдакчыларының республика төвүлелиниң тургузукчу хуралы эртип турда, Таңды район Совединиң күүскомунуң культура килдизинiң бир ажылдакчызы районда культура албан черлериниң кышка белеткелиниң багай чоруп турарын, чамдык клубтарның одалга системазы эрткен чылын-на үрелген, амдаа кылдынмаан дээрзин шүүмчүлээн. Ол районда культура одаглары кышка белен бе дээрзин тодарадыры-биле Тываның телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң болгаш «Шын» солуун редакциязының каттышкан бригадазы Таңды районнуң чамдык культура бажыңнарынга чораан.

Таңды районнуң чер-черде культура бажыңнарында, клубтарда, кызыл-булунларда, хөй-нинти организацияларында бот-тывынгыр уран чүүлдүн коллективтери, ырының, танцының, хоорүмүнүн, сыгыт, хөөмейниң ансамбльдери тургустунгулаан. Ол кышкаш чамдык культура одагларында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, рынок үеэнинге мурнакчылары-биле ужуражылгалар, найыралга, интернационализмге турааскааткан кежээлер, ангы-ангы нация улустарның чечен чогаалдарынга номчулга конференциялары, солун, ажыктыг оюн-тоглаалар, ханы утка-шынарлыг, байлак программалыг концерттер, дискотекалар, видео болгаш кино көргүзүглери доктаамал болуп эртип турары культура ажылдакчыларының чап-кызыг чок, чымыштыг ажылдарын бадыткап турар. Ол эки.

Кышка белеткелди баш удур чорудуп, оттулар чүүлдерни эккеп ап, чурттакчы чоннуң культурлуг дыштанылгазын бедик дешнелге тургузар дээш чүгээр ажылдарны Хову-Аксы Культура ордузу, Элегес Балтазын, Бай-Хаак культура бажыңнары чоруткулаан. Ынчалза-даа септелге ажылдарын колдуунда культура одагларының ажылдакчыларының, ажылчыннарының күүш-биле кылган. Рынокче пилчилге эгелээн болганда, чамдык ажыл-агыйлар балансызында турар культура бажыңнарын хереглеп, албас, септелге үеэнинде дуда, кат-пас, орулга чок черлер дээш оспаксыраар, сац-хөө талазы-биле деткиве байдалдарның көстүп келгени культура ажылдакчыларын дүвүредип турар. Ынчалза-даа совхозтар директорлары амгы чуртта нарын, берге байдалдарга туттурган, аъш-чөм, идик-хеп садып алыры бергедээн үеде девискээринде чурттап, ажылдап турар ажылчы чонунун угаан-бодал культуразын, дыштанылгазын, сонуургалын көдүрүп, ажыл-ижче сорук киирип турар культура ажылдарын бедин-биле үнелээр, бүгү тала-биле дузалаар ужурлуг.

Тока аттыг совхозтуң төвү Элегес суурда улуг, делгем Культура бажыңы бар. Моон мурнунда чон ортузунга культура-массалыг ажылдарның чоруттунмаан турганындан культура одаа эвзирээн, барык-ла кагдынган турган. Ажылды бедик деннелге тургузар дээш сеткил сагыжы оожургаваас, негелделиг, уран чүүлге салым-чаяанныг директор Адыгжы Оюн, уран чүүл удуртукчулары Любовь Доржу, Андрей Самбуу ажылдай берген соонда, культура ажылдары дирлип эгелээн. Ол клубка кире бээрге чылыг, чырык, ханаларда көскү агитацилның янзы-бүрү хевирлерин дерээн. Совхозтуң балансызында турар Культура бажыңының ажылдакчылары боттарының күүш-биле ажылдап турар черин чугайлап, дозулап, чылыглап, сентябрь айда-ла кышка белетвелин дооскан. Бүстүр четкен турган дээвирин база кыла шаап алган. Амгы рынок экономиказынче шилчилге үеэзинде оон-моон диленип, совхозтан үүрмек чүүлдер кылырынга дуза дилеп, үе эрттирген херээ чок дээрзин билгеш, боттары-ла кылып алганнары ол.

Тока аттыг совхозтуң директору Валентин Ооржак хире-шаа-биле Культура бажыңынга дузалажып турар. Амгы хүннерде 5 тонна ажыг хөмүр-дашты база дүжүртүп берген. Оон аңгыда одалга-чылыг дамчыдар черде ийи печканың бирээзи барык үрелик. Ону база дарый кылдыртып бээрин аазаан. Культура бажыңының директору Адыгжы Оюн 750 рубль өртектиг үн улгаттырар хөгжүм херекелин садып ап турар, оон өртээн кыы төлөзрил деп айтыгыр ам-даа шиитпирлеттинмээн. Совхоз бо чылын дуза кылдыр 5 мун рубльди культура одаанга берген. Ынчалза-даа оон-биле садып алыр культура барааннары садыгларда чок. Ынчангаш хайыраан 5 мун рубль «агаарда» чытпышаан. Кандыг-чүү-даа болза совхоз шаа-биле дузалап турар дээрзи билдингир ышкажыл. Оон-биле кады Культура бажыңының ажылдакчылары суурга культура ажылын экижидери-биле аныяктарның агар санын база ажыктан. Олче бо хүннерде 120 рубль кирген. Ол база-ла чаа эгелээшкин.

Совхозтуң Культура бажыңынга райсоветтен, культура килдизинден, Элегес көдээ Советинден кандыг-даа дуда чедирбейн келген дээрзин суурнуң культура ажылдакчылары хомудап чугаалаар. Олар чоокку үеде суурнуң улуг назылыг кижилериниң культура одаанче баш сукпастааның барымдаалаашы, улуг улустуң дыштанылга кежээзин эрттирер бодап турар. Клубтуң кышка белеткели ажыр бас, чогум ажылы база мун-не чүүзер.

Межегейде ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта Культура бажыңының директорунда Кызылдыт уран чүүл училищезиниң доозукчузу, амгы үеде Улан-Удэде культура институдунуң үшкү курузунда бот-ооредилге-биле өөренип турар Ирина Монгуш, уран чүүл удуртукчузунда арга-дуржулгалыг, талантылыг Владимир Седен-Доржу ажылдап турар.

Культура бажыңы кышка белен эвес, байдал дүвүренчиг. Культура одааның одалга системазы эрткен чылын-на доңгаш, хоолайлары чарлып калгылаан. Бүдүн чыл дургузунда ону кылып чадашкан, шалаларын тура соккулап каан, ойбак-дыдык апарган турбушаан. Ол ажылдың кылдынмастааныныг кол чылдагааны совхоз директорларының удаа-дараа солчуп турганында. Культура бажыңының ажылдакчыларының барбаан-четпээн черлери, бакылаваан эжиктери-даа чок, олары чүгле аазаар. Культура килдизинин өргелекчизи Виктор Мартый-оол, Межегей көдээ Советиниң даргазы Павел Усков, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң директору Сергей Седен-оол оларның эки аазаашкынларына чеже тодар боор, культура одааның ажылдакчылары республиканың удуртукчуларынче дилег-билдириишкиннерни удаа-дараа чоруткулаан. Ол түннелдиг болган.

Тыва Республиканың Министрлер Төвүлели совхозка Культура бажыңын дарый септедип бээри-биле 120 ажыг мун рубльди берген. Ам ону кылдыртыр түскай бригада тывылбаастаан турупкан. Республиканың Агроүлетпүр эвилелинден монтажниктер, сантехниктер бригадазы келир дээнден бээр хүннер солчуп эртип-ле турар. Олар сураг. Ук черде ажыл-агыйның байдалы сандаргай, сан-хөө талазы-биле кошкак. Совхоз директору Сергей Седен-оол культура ажылынга хандыкшыллыг, бодуг бот-тывынгыр артист кижи деп сураг дыннаан, хемчейжилер өөрүп турар. Директор аңаа орбаан, ол-бо черлерден эгелеп кылып турар. Оодa-ла Чаа чыл байырлалын Культура бажыңынга эрттирер дээн идегел-биле суурнуң чурттакчылары манавышаан.

— Амгы үеде Культура бажыңында кандыг-даа ажыл чорбайн тур. Кинону безин соок клубка дона-дона көрүп турдувус. Ам ол болбастаан. Культура ажылдакчылары ол-бо даргалардан негеп халчып-ла турар, оон чүү-даа бүтпес. Ажылыбиле чугаалаарга, бүдүн суурда культура ажылы соксаан. Ында эккеп каан хоолайлар, өске-даа материалдар «өстип» эгелээн. Оон ынай баян ойнаар киживис база чок. Бо хире сандаргай апарган клубка дузалажыр кижи тывылбааны олдур ийин. Кино, оюн-тоглаа чокка канчап чурттаарыл, рынок экономиказы дээш түүже-даа сагыш салбаска болур чүве бе? —деп. Межегей суурда уругларын уран чүүл школазының директору Чечек Оюн хомудалын биске ынчаар илерткеп. Оон чугаазын суурнуң чамдык чурттакчылары база бүрүн деткиир чораан.

Таңды район Советиниң культура килдизинин эргелекчизи Виктор Васильевич Мартый-оол ужурашкаш, чамдык культура одагларының кышка белен эвес дыннадым, кандыг хемчеглер ап турганын сонуургаан бис. Оон харыызы бо:

— Таңдыда суур бүрүүнде культура бажыңнары, клубтар бар. Оларның капитал септелгезинин дугайында айтыырларны райкүүскомнуң хуралдарында частан бээр 4 удаа тургускан, чугаалашкан. Ынчалза-даа түннел эрткен чылдың деннелинден чавыс болган. Клубтар совхозтарның балансызында турар болгай. Олар колдуунда 60 чылдар да туттунган болгаш чыдылга системазының хоолайлары ирип, үрелгилээн. Капитал септелге кылбайн келгениниң Балтазының Культура бажыңының одалга системазы эрткен чылын үрелген. Бо чылын «Комсомолиниң хереги» совхозтуң дирекциязы 90 мун рубль-биле оны септедип кылдырткан. Капитал септелге кылыры-биле бо чылын культура килдизи 20 мун рубльди культура одагларынга чарыгдаан, шаавыс ындыг улус-тур бис. Ону безин чамдык черлер четче ажыглап шыдаваан.

Межегей көдээ Культура бажыңы кышка белен эвес дээриңер шын. Тыва Республиканың Министрлер Төвүлели чоокта чаа 120 мун ажыг рубльди ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка шилчидип берген. Ону кылыры-биле республиканың Агроүлетпүр эвилелинден келир дээн бригаданы манап турун бердивис. Культура черлеринде одаглага хереглээр хөмүр-дашты ыышты эвээш-биче-даа бол дүжүрген. Ынчалза-даа транспорт айтыыры база бергедеп турар, бо талазы-биле дуза көргүзер организациялар эвээжээн. Чамдык четпестер бар-даа болза, районда культура одаглары кышка шала-була белеткенген деп болур.

Таңды — республиканың улуг районнарның бирээзи. Ында нинтизи-биле культура албан черлериниң хөй кезии амдыызында кышка белен-не хевирлиг. Чогум соок дыгыы бээрге, та кандыг чүве. Районнуң культура килдизи Бай-Хаакта комсомол райкомунга хамаарыр турган «Аныяктар төвүн», «Тыва кобальт» комбинатта Хову-Аксы Культура ордузун бодунуң балансызынга алыр дугайында шиитпирни хүлээп алыр деп турар. Ажыл улам көвүдээр. Ынчалза-даа кыштың ыыкылама соогу дүжүп келирге, оттулар чүүл-биле чамдык культура одаглары бергедеп, одалга системазын докуруп ап болур.

Калдар МОНГУШ —Тыва радионуң улуг редактору.
Сарыг-оол КУУЛАР — «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи.

БОЛУУШКУННАР. ФАКТЫЛАР. МЕДЭЭЛЕР

Күрүне төвүлелинiң хуралы Ново-Огаревога ноябрь 14-те 8 шак дургузунда үргүлчүлээн болгаш дыма орайтай бергенде доозулган. Аңаа чурттун амыдыралынга эн чугула айтырыгларны чугаалажып көрген.

Суверенниг Күрүнелериниң Эвилели (СКЭ) тургустунар бе деп кол айтырыгны Күрүне төвүлелинiң хуралынга оон киржикчилери чугаалажып көрген. Суверенниг Күрүнелериниң Эвилели тургустунар деп, Күрүне төвүлелинiң кежигүн бүрүзү хурал сөөлүнде парлалга конференциязынга медеглээн. СКЭ болза конфедерация болур.

● ● ●

РСФСР-ниң Дээди Совединiн Республика Совединiн хуралы Н. Т. Рябовтуң даргалаашкыны-биле ноябрь 14-те болган. Чамдык хоойлу төлевилелдерин аңаа чугаалажып көрген.

«Бойдусту камгалаар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлу төлевилелин РСФСР-ниң Дээди Совединiн Экология болгаш бойдус курлавырларын чөп ажыглаар айтырыглар талазы-биле комитединiн даргазы В. П. Ворфоломеев хуралга киирип келген болгаш тайылбырлаан. Улус депутаттары ол документини баштайгы номчулгазы-биле хүлээп алган.

● ● ●

«Прибалтика республикаларындан совет шериглерни планныг үндүрери чоокку үеде боттанмас» деп, ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң төлээлекчизи ол ведомствонуң парлалга төвүнге чыылган журналистерге дыннаткан.

ССРЭ чазааның болгаш Прибалтика республикаларының чазактарының аразынга чугаалажыышкыннарның түннелинде совет шериглерни ол девискээрден үндүрер дугайында айтырыг шиитпирлеттинген туруп болур деп, төлээлекчи немеп чугаалаан.

● ● ●

Республиканың көдээ ажыл-агыйында кризистиг берге байдалды экижидериниң чаа оралдажыышкынын Кыргызстанның президентизи Аскар Акаев кылган.

Тараачын ажыл-агыйларны тургузарынга чоокку үеде бүдүн чартык миллион гектардан эвээш эвес чернин фондузун белеткээр дугайында Кыргызстан Республиканың президентизиниң чаа Чарлыында айыткан. Орулгалыы 15 хуудан эвээш колхозтардан болгаш совхозтардан черни алгаш, тараачын ажыл-агыйлар тургузарының фондузунче шилчидер. Бүгү назыда ээлээр черни тараачыннарга конкурс ёзугаар дамчыдып бээр.

БИСТИҢ РЕСПУБЛИКАНЫҢ НЕДЕЛЯЗЫ

Республиканың ийи хоочун солуннарының капсырылгазы кылдыр үнүп эгелээн республикада бир дугаар неделя санында үнер сеткүүлдүң баштайгы алды номери чырыкче үнген. Орус дылда ону **«7 дней Тувы»**, тыва дылга **«Эрткен 7 хонуктарда»** дээр, ону журналистер орус база тыва дылдарга белеткел үндүрүп турар.

Неделя санында үнер сеткүүл чүгле бистиң республиканың девискээринден — хоорайлардан болгаш районнардан материалдарны парлаар. Оон кадында — хөй кезии районнардан бооп турар. Дараазындагы номер бүрүзү кайы-бир райондан алдынган эң колдаан материал-биле ажыттынар: Мөнгүн-Тайгадан азы Тожудан, Чадаанадан азы Самагалдайдан, Эрзинден азы Туранданн... Ол сеткүүлге ажылдап турар материалга чүгле ол тодаргай районну эвес, а харын бүгү республиканың чонун дүвүредип турар эн чидиг айтырыгны шилип алыр. Ону ынчаар кылып турарының чылдагааны дээрге ол чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге домек болуру, республиканың амыдыралын эвилелиринге салгаа чедирери-дир.

Оон-биле чергелештир сеткүүлдүң үндүрүкчүлери амыдырал чүгле шиитпирлеттинмээн чидиг айтырыгларын тургустунар эвес, а ында чырык, кадык, эки чүүлдер бар деп чүвени билип, номчукчуларның сонуургалын хандырарынче кызыдып турар. Сеткүүлде херээженнерге арын, кроссворд, неделяның программазы болгаш оске-даа чүүлдер бар.

Бөгүн бис сеткүүлдүң баштайгы номерлериниң дугайында номчукчуларның санал-оналдарын, боттарыстың адывыска чемелээшкиннерни, таарышкан болза, деткимченiг сөзүн дыннаксап турар бис. Бис бүгү чүвени шын кылып турар бис бе? Тываның чурттакчылары сеткүүлдүң арыннарындан оон өске чүүл номчуксап турарыл? Ону көдээ районнарга канчаар таратса экил, номчукчуларның сумези чүл? Сеткүүлге чагыдылганы база ажыткан, оон чылда өртээ 26 рубль деп база сагындыра каастаалы.

Ынчангаш, эргим номчукчу, бистиң сеткүүлүвүске хамаарыштыр бодалдарыларны манадывыс.

«Эрткен 7 хонуктарда» сеткүүлдүң коллективи.

Даарта— Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем болбаазырадыр үлетпүр ажылдакчыларының хүнү

ТООЛАЙЛЫГНЫҢ САРЛЫКЧЫЗЫ

Мөнгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыг бригадазының малчыны Эльбек Донгакович Адан-оол төрээн черинде 4 чыл өскү, 7 чыл сарлык кадарган. Сарлыкчы ажылын ам-даа чедишкиниин-биле улам-чылавышаан. Бо ажыл-агый чылында түске онааштыр 88 бызаа алган. Ооц коданында ниитизи-биле 200 ажыг сарлык, 7 буга бар. Инектериниц сула эдержилгезин июль айдан сентябрь айга чедир чоруткан. Сарлыктар апрель айда бызаалаар.

Амгы үеде Эльбек Донгаковичиниц коданында төрүүр 107 сарлык бар. Келир чылын сарлык бүрүзүнден бызаны камгалап алыр соруулганы салган.

— Сарлык малды ажаап, өстүрериниц дугайында чугаалап көрүнерем? — деп, малчындан айтырдым.

— Мында онзалап чугаалаар чүве-даа чок ийин. Кажаа-хораа, хой чем хереглевес, ажыл-агыйта ажыктыг мал чүве бо. Шары, бутаны 5-6 харга чедир ажаап, карактаашы, күрүнеге садар болза, бир шыырак дээш-ле 450-500 килограмм диринг деңзилиг болур. Эъди эътсиг, суду үскүр мал-ла болгай. Судунуң үскүрү ажок болдур ийин. Бистиң совхозтуң сарлыкчылары чылдың-ла саржагны дужаап турар улус. Чамдык кижилер сарлыкты тайга, дагларже ай деп каап, аваа олурар деп бодаарлар, ол ындыг эвес. Мен хүннүң-не сарлыны одарыга барып, оларны ончалап, хайгаарап турар кижи мен. Үргүлчүүн хайгааралыта түргүспас болза талаар, үстүнчастып чоруй баар. Бугалары тайга баштары теп чоруй баарга, аныяк сарлыктарны бөрү-даа хорадып болур, амгы үеде оорлар безин бир аварган болдур ийин.

Мурнакчы ишчи март-апрель айларда сарлыкты кодиже чоокшуладып, эмин эртпир кадыр-берт эвес черлерге кадарып турар.

— Сарлык кадарчызы кижи бодунга быжыглаан малын кодан девискээрниче үргүлчү киирер, аваа хоңдуруп турун бээр болзунза, оон эки түннел үнмес, мал арын баксыраар, харын-даа хорамчага таваржып болур. Чаа-чаа одарларже сүрүп, ажаап-азыраар болза, кыштан хүр-менди ажар, чаш толу онча болур. Сарлык оолдап турда, хайгааралды дыңыдар. Чаа төрээн сарлыктың оолдары кадыр черде чүгүүп-даа болур. Бызаа мезиниң эмиин эштер-ле болза, чүге-даа алдырбас, доругун чоруй баар. Чамдыкта бир дүгүүр оолдаан сарлык оглун эмзирбейн баар таварылгалар база турун болур. Ону чугуда кичээнгейге алыры чугуда — деп, Эльбек Адан-оол чугаалап олурду.

Оон өөнүң хөрээжеи эзи Зоя Саяновна Адан-оол сарлык бызаалары өстүрүп-доруктурарыта бедик мергежилдиг. Кыштың соогунда безин аъттавыскаш, тайга-сыннарда сарлыктарыны барып, оларның одарын солун, хайгаарап, кадарарынга киржип чоруур.

Чоокта чаа Эльбек-оол Донгакович Кызылда малчыннар эмчизинге чүрээн эмнедип чораш, саналдар дептериже ындыг чылыг сестерин бижээн: «Малчынар дээш сагыш салыышкын маналыг-дыр. Шак ындыг сайзырамгай эмнелгеге эмнедир боор мен деп сагыжыма безин кирбейн чорааш. Бо эмнелгеге мени Тоня Степановна Кужугет эмчи эмнээш, кадык-шылыым эмжиидин калыыга өөрүшкүм кызыгаар чок. Чүгле аваа эвес, эмнелгениң бүгү ажылдакчыларыныа өөрүн четтиргениин илереттим». Кижи-оол ХЕРТЕК.

Өвүрде «Коммунизмче орук» совхозтуң бүгү малчыны коданнары бо хүшперде кыштаглаашкынче кирген. Совхозтуң хоочун малчыны Дамчат-оол Монгуш малын шыырак кылдыр семирткеш, четчир сигенин, өдектн белеткеп алган. Оон ажыл-ижинге өөрүн ээзи Севил Дагаевна улуг дузалаан чедирип турар.

ЧУРУКТА: малчын С. Д. МОНГУШ.

Бурбуужук Парович Лопсан — Эрзин районуң «Мөрен» совхозунуң хойжузу. Дуржулгалыг хойжу эрткен чылын берге кышты хүрменди ашкан: ол төрүүр 100 хойдан-на 95 хураганны камгалап ап шыдаан. Бир хойдан-на дүк кыргын алыр планын база күүседип алган. Ол ам бодунуң кыштаанда көжүп чеде берген. Чырык кижи дужери-билек оон кыштаанга бичии мотор даажы чаңгыланып үнер. Ынчан кажаалар болгаш өг-иштин сайгылгаан чырыы дола бээр.

ЧУРУКТА: Б. П. Лопсан.

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң Кочетов сүт-бараан фермазында саанчыларның хой кезин аныяк кижилер. Олар боттарының даанын алганы ажылын ак сеткилдиг, кызымак күүседип турарлар. Саанчының ажылы чүгле инектер саарыбиле кыдыгаарланмас. Ол бодунда быжыглаан инектерин саан дооскаш, дараазында саалдага белеткеннир — малдың турар черин-даа аштап, арыглай бээр, аваа бээр сигенин-даа курлап алыр аваар. А оон кадында өске үүрмек ажылдар база чүдүрлү бээр. Бо-ла бүгү ажылдарта ол ферманың саанчызы Алла Иванжап база пат-ла чаңчылын калган. Алла Николаевна ажыл дээнде дыка-ла кызымак, кончуг шыдамык кижи.

ЧУРУКТА: ферманың мурнакчы саанчызы А. Н. Иванжап.

Ыраккы Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң хоочун хойжузу Монге Иргитты чаңгыс чер-чурттуттары эки билирлер. Олар оон ажыл-ишчи бүдүүжүн, ажыл дээнде олут орбас, чыдын чытпас аварын үнелеп чоруурлар.

Хойжунуң күш-ажылчы стажы улуг: чээрби чыл ажа берген. Бо үениң дургузунда ол төрээн совхозунуң экономиказын кодуреринге улуун киирип, хой чап малды өске коданнарга немээн, хой тонна дүктү күрүнеге сатkан.

ЧУРУКТА: хойжу Монге Иргит.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ РАПОРТТАР ЧОК

Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының хүнүн күш-ажылчы чедишкиннер дугайында рапорттар, ажыл-ишке шылгараан мурнакчыларга шанналлар-биле үткүп турган үевис ам-даа үттүлүрбаан. Профессионал байдалдарны чүге ынчаар арттырып болбас деп? Бир эвес ажыл-иште чедишкиннериис бар болза, оларның дугайында чүге чоңга дыңнадып, мурнакчыларның атсывын адап болбас бис?

Бо чылын көдээнин ажыл-ишчилери боттарының профессионал байдалында чедишкиннер дугайында рапорттар чокка, хүн бүрүнүн ажыл-ишчи байдалында үткүп турар. Чамдык кижилер көдээ ажыл-агый болгаш ажыл-чем болбаазырадыр үлетпүр ажылдакчыларының хүнүнүн бүдүүжүнде ажыл-ишчилерни байырлал хөөн кижилер оңза чедишкиннер-даа чок деп саналып турар. Чүге дээрге мал чемин четчир-биле курлаарлаттымаан, сүт саалдазының деңнели куду, тараа өстүрүп алырының планы үстүнгеи, күрүнеге тараа дужаарының планыг онаалдары базы-ла күүсеттинмээн. Чеп-даа боору чадавас. Ынды-ла даңш кызымак ажылдап, хой продукциясны бүдүрүп, ажыл-ишти өзе турдуларының орнитарын дилеп чоруур кижилернин, оларның күш-ажылчы атаалдарының дугайында ыытавас бис бе? Бөгүн оларның ат-сывын адап, ажыл-ижинин дугайында хөйде ыыннатса эки боор.

Эрткен чылгы кыштаглаашкын белен эвес байдалга арткен. Ынчалза-даа дыка хой малчыннар төрүүр чүс хойдан тозаидан хой хураганны онча-менди камгалап ап шыдаанар. Ол дээрге Өвүр районуң «Торгалыг» совхозтуң хойжузу Даш-оол Сундуевич Кыргыс, Сут-Хөл районуң Карл Маркс аттыг совхозтуң хойжузу Дугар-оол Давайсолович Очдар, Кызыл районуң «Тиңелге» совхозтан Баян Балч-Төрөевич Ооржак, Бай-Тайга районуң «Бай-Талы» совхозтан Ильич Салчакович Сотна даңш республиканың эн дээре үүс чыгыы хойжулары-ның аттарын адап болур бис. Олардан өске планыг онаалдаларын күүсеткен хойжулар база бар болгай. Бо мурнакчыларга немештир хой саныг өшку кадарчыларын, чылгычыларны, саанчыларны, бызаа ажаакчыларын, тараажыларны адап болур бис. Чижээлээргe. Тес-Хем районуң «Танды сыны» совхозтуң ошку кадарчызы Сайыл-оол Найданович Араалдың төрүүр 100 өшкүден 130 анайны алган. «Сосновское» дуржулга-будурилге ажыл-агыйының саанчызы Мичей Наксылович Кыргыс 1 инектен 2000 килограмм сүтү бир чылда саап алган. Бии-Хем районуң «Кызыл тараачын» совхозтуң бызаа ажаакчызы Зинаида Стажевна Үзүйрен 911 бызааны онча-менди ажаап өстүрген. Алдын адаанывыс болгаш адаваанывыс мурнакчыларының күш-ажылчы чедишкиннери өске ажыл-ишчилерге үлегер боору чугаажок.

Ажыл-ишти чаа аъш-биле чорударының орнуктарын көдээнин ишчилери дилеп өгелээн. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар түргүстүүнүп турар. Оларга каччаар дузалаарындан, оларның боттарының качаар ажылдаарындан бо чаа эргелешкиннин моон соңгаарга салым-хүүнү хамааржыр. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы кижиниң ажылышке хууда сонуургалдың болуруунуң бир үндезини деп амыдырал көргүзе берген. Чижээлээргe, Кирилл Маадыр Ооржак бодунуң төрелерин эдилеп, арат ажыл-агыйын Кызыл районда турган. Төрел уястын арат ажыл-агыйы боштайгы базымнарны бүдүрүп-биле кылып турар. Кирилл Маадыр инектер салып алган. Күнүрүгүзүн Эрзинде оларны чадат сүрүп ажыл келгени кыымаккай чорукту чижээ-дир.

Бо ажыл-агыйда ишчилер ышкаш чүткүлдүг, кызымак кижилер арат ажыл-агыйын турдуунуң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының саны ковгеп орар. Чүгле Танды районда бо чылын алды арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар түргүстүнгеи.

Көдээнин ажыл-ишчилерниң профессионал байдалының бүдүүзүнде мурнакчыларның чамдыкының ат-сывын адап, оларның амыдыралы, ажыл-төөгүзү-биле таныштырардыр бис.

«Шынның» көдээ ажыл-агый кылдызы.

Хойжу дугайында чугаа

САЛГАЛ

Каас чараш чурумалдыг, каш-даан малдар долган, тараа-биле байлан, ооп-сиген эвбек Шеми хемниң Хадын деп чер. Ында «Большевик» совхозтуң мурнакчы малчынарының бирээзи Саидак Куулар чурттап, чазаглап, күзеп орар.

Аалдан ырак эвесте одар черде хойлар, чажыпкан кажыктар дег, тараанын оттап чоруур. Оларны хүрен ааг четкен, шала быыкан чодуваа сагындыпар хүрен карактарлыг, сарыгымаар шырайлыг, арныыга таалыпкан доңт думтуктуг, бажының дугунде бүүрүл өгнер кестин келгендээн, бежен хар чаа-ла ажа дүүнүп чоруур хире назынныг кижи кадарып чор.

Оон-биле амыр-менди солуушкаш, арат ажыл-агыйынга хамаарыштыр оон бодалын чүге-ле ийик сонуургай каалтым. Ол кезек боданып турган, мынчаар харыылады:

— Амгы рынок экономиказының үезинде арат ажыл-агыйын катап түргүзар болза ажырбас хире ийин. Садып алыр бараан-сараан, азыр-чем чок ыыкажыл. Ажыл-агый бисче черни, мал-магаанны арендалап берген. Ынчан хүү амыдырал эгелээр. Чеден алган тараавысты совхозка дужаагаш, артынын шаанда дег үүргүлап алгай бис. Малдан алган продуктувус база ындыг болур. Алтынчыдан, ийик-хөй кылып алгай бис. Аарыг, саржаг, чокпек, тараа, даатан ынчан бичче артыкшыдыг тыныш келгей. Совхозка эргиде дег дээр-беден кылдын. Ынчан хлебти, даатаны быжыып чигей бис. Мен боттарымга, эрги чеже эглип киргени ажыктыг ыыкаш. Арат ажыл-агыйында эки, ажыктыг чүүлдер хөй болдур ийин. Дарый өөрснип, чугаалажын көөр айтырыг бо — даңш, оонче бисти шайладыры-биле эдерткеш, базын чорупту. Ол чеде малчынныг намдар-төөгүзүн билип аптым.

Саидактың ачазы Содунам ашак база арат. Шеминге тургустунган колхоз, совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи. Саидактың намдарындан өске ап-өөрүнден ылгалы бээр онзагай чүүлдер чок. Шеминиң Терсктиг-Арытта торуттунгеи. Хорум-Даага сес классты дооскаш, Кызылга көдээ ажыл-агый техникумунуң агрономия салбырын чедишкиниг доозуп апкаш, Ийимеге агроном болуп ажылдап чораан. Оон соонда өг-бүле аайы-биле барык беш чыл дургузунда Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының инектерин кадарып келген. Ол чылдар иштинде оон эрткен оруун, мажыдалын, өөрүшкүзүн, мукаралын, эки ажылы даңш шаанал-макталын коптарар болза, бижиттинмээн ном-чаалдерни эрттирерин школа практикалап турар. Шак ындыг үнүүшкүнүт кичээлдерни бистер «Межегей», «Коммунизмниң херели», «Шамбалыг» болгаш өскедаа ажыл-агыйларга эрттиргилээн бис. Оларны эрттиреринин хүүнүн баш удур дугуруун ап турар бис. Шак ындыг кичээлдерни саанчылар аразынга эрттирери эки түннелдиг чорду. Чүге дээрге аваа хөй кижи келир. А хойжулар-биле ындыг эвес болдур ийин. Кыштаглар ажыг-ажыг черлерде турар. Ынчангаш улусту чыып алыры бергедей бээр-дир. Ынчангаш колдуунда-ла хойжу бригадалар төптерин кончуг ажыглап келдивис. Ынчалза-даа ындыг кичээлдерни үре-түннелдиниң өөренип көргеш, моон соңгаар ону ынчаар практикалаарын уламчылаар бис. Оон-биле чергелештир школага тараачын (арат) ажыл-агыйларының кежигүннерин өөредирин планнап турар.

Чамдык бергелер турзаа, өөредилге-материал баазазы-биле холбашкан даарым ол, өөредилге чорудулгазын улам-на идепкейжидер, ону үеним амгы негелдези-биле дүүштүр кылыр даңш школаның коллективи эвээш эвес күжеиишкиниң үндүрүп турар. Ындыг сорулгаларны боттандырары-биле дисплей класын дерип кылган. Оон түннелинде дыңнакчылар компьютер-биле ажылдап өөренир аргазы бар апаар.

Кабинеттер чогуунуң ортузунда школада тускай дериттинген лабораториялар чок. Оон хараазы-биле бистер бир бөлүк дыңнакчыларның соон дарый, ол-ла классты дараазында кичээлге белеткээр ужурга таваржып турар бис. Ону дараазында бөлүктүң дыңнакчыларыга таарыштыр белеткеп алыры ындыг-ла амыр эвес болдур ийин. Бо-ла бүгүнүн түннелинде школаның хөй кижиниң белеткээр ниинээ база-ла кудулай бээр-дир.

Бистиң школавыска өөредилге эрткен дыңнакчылардың санал-оналдарын бөлүүгаар алырга, оларның маңнаа алган билин айтырыгларны амгы үеним негелдезин-биле шинтирлээриниге чогумчалыг түннелдерни берип турар.

Бир-даа, школа ажыл-агыйларга ажыктыг чүүлдү бербишаан, көдээ ажыл-агый специалистериниң болгаш ажылдакчыларының билиин бедидип берип, оларны күүрүг чандырбайн турар болганда, Агроөлетпүр эвилелиниң бүдүүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчуларындан мындыг дилег кылыр бодап тур мен. Амгы үеде школа күрүне бюджединден хамаарылгалыг, хостуг чарыгдаар акша-хөреңги чок болганындан аудиториялары өргежок чугула техниктиг херекседдер-биле дерип, оларны садып алыр аргазы чок, ынчангаш удуртукчулар бистиң айтырыгларывыска боттарынызынга ыыкаш хамаарылгалыг болуруп, сан-хөө дузазын школага көргүзерин дилеп турмен.

Чочаймаа БАТАЛОВА.
АУК-тың эргелеп башкарылгазының Тыва школазының директору.

КУРСТАР КУРУГ ЧАНДЫРБАС

Рынокче шилчиишкин үезинде байдалдарда агроөлетпүр комплекциниң удуртукчуларының болгаш тускай эртемиглериниң мурунда коңгус чаа сорулгалар туруп турар. Айыттынган чаартылгаларның амыдыралга чедишкиниг боттамышкыны оларның эртемге үндезилеттинген болгаш интеллектуалдыг турумжу-биле, рынок харылзааларының адырынга хаңы билиглии-биле, адаарт болгаш даштыкы дуржулганы шын ажыглап билири-биле тодаарттынар. Кадрларны белеткээриниң болгаш мергежилин бедидериниң деңнелин үндезилии-биле экижидерин бо бүгүнегеп турар.

Тываның агроөлетпүрүнүң эргелеп башкарылга школазы көдээ ажыл-агый кадрларын мергежилин бедидерин бодунуң кол сорулгазы ыыдыр көрүп турар. Бистиң республикавыстың хожудаашкынынан үштүкмайн турарының бир чылдагааны болза, рынок харылзааларының адырын кадрларның хаңы болгаш эки билбейн турары.

Ам агроөлетпүрүнүң эргелеп башкарылга школазының дугайында каксы таныштырайн. Байдалывыс берге, нарын. Биске чыл самында таваржып турар күзенчиг эвес чүүлдер амдаа улам-чылап турар. Ажыы-биле чугаалаарга, школада өөредилге-материал баазазы чок болганындан ажылывыска шаптараазымнар хүн бүрү таваржып турар. Ынчалза-даа өөредилгени бүдүн чыл дургузунда ажылдап каан план-график бөлүктер аайы-биле барыкла 25-30 кижи хаара туттунуп турар. Өөренириниң хуусаазы ажыг-ажыг: бир неделядан үш ай чеде бээр.

Амгы үеде агроөлетпүрүнүн өөредилге-курс комбинадының 2 класын, 4 кабинедин арендалап ап тур бис. Ниити чуртталга бажыңы ыыдыр ажыглаары-биле Рабочая кудумчузунда 9 а дугаарлыг эрги бажыңны септеп ап тур бис. Оон септелгези доозулган соонда, аваа 30 кижи бисче өөренип келген үезинде чурттаар апаар.

Бистиң ажылывыста бир чаа үүл бар. Сөөлгү чеде баш удур дугуруушкан керээ бөлүүгаар шуут-ла арендалыг коллективтерниң кежигүннери-биле үнүүшкүнүт кичээлдерни эрттирерин школа практикалап турар. Шак ындыг үнүүшкүнүт кичээлдерни бистер «Межегей», «Коммунизмниң херели», «Шамбалыг» болгаш өскедаа ажыл-агыйларга эрттиргилээн бис. Оларны эрттиреринин хүүнүн баш удур дугуруун ап турар бис. Шак ындыг кичээлдерни саанчылар аразынга эрттирери эки түннелдиг чорду. Чүге дээрге аваа хөй кижи келир. А хойжулар-биле ындыг эвес болдур ийин. Кыштаглар ажыг-ажыг черлерде турар. Ынчангаш улусту чыып алыры бергедей бээр-дир. Ынчангаш колдуунда-ла хойжу бригадалар төптерин кончуг ажыглап келдивис. Ынчалза-даа ындыг кичээлдерни үре-түннелдиниң өөренип көргеш, моон соңгаар ону ынчаар практикалаарын уламчылаар бис. Оон-биле чергелештир школага тараачын (арат) ажыл-агыйларының кежигүннерин өөредирин планнап турар.

Чамдык бергелер турзаа, өөредилге-материал баазазы-биле холбашкан даарым ол, өөредилге чорудулгазын улам-на идепкейжидер, ону үеним амгы негелдези-биле дүүштүр кылыр даңш школаның коллективи эвээш эвес күжеиишкиниң үндүрүп турар. Ындыг сорулгаларны боттандырары-биле дисплей класын дерип кылган. Оон түннелинде дыңнакчылар компьютер-биле ажылдап өөренир аргазы бар апаар.

Кабинеттер чогуунуң ортузунда школада тускай дериттинген лабораториялар чок. Оон хараазы-биле бистер бир бөлүк дыңнакчыларның соон дарый, ол-ла классты дараазында кичээлге белеткээр ужурга таваржып турар бис. Ону дараазында бөлүктүң дыңнакчыларыга таарыштыр белеткеп алыры ындыг-ла амыр эвес болдур ийин. Бо-ла бүгүнүн түннелинде школаның хөй кижиниң белеткээр ниинээ база-ла кудулай бээр-дир.

Бистиң школавыска өөредилге эрткен дыңнакчылардың санал-оналдарын бөлүүгаар алырга, оларның маңнаа алган билин айтырыгларны амгы үеним негелдезин-биле шинтирлээриниге чогумчалыг түннелдерни берип турар.

Бир-даа, школа ажыл-агыйларга ажыктыг чүүлдү бербишаан, көдээ ажыл-агый специалистериниң болгаш ажылдакчыларының билиин бедидип берип, оларны күүрүг чандырбайн турар болганда, Агроөлетпүр эвилелиниң бүдүүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчуларындан мындыг дилег кылыр бодап тур мен. Амгы үеде школа күрүне бюджединден хамаарылгалыг, хостуг чарыгдаар акша-хөреңги чок болганындан аудиториялары өргежок чугула техниктиг херекседдер-биле дерип, оларны садып алыр аргазы чок, ынчангаш удуртукчулар бистиң айтырыгларывыска боттарынызынга ыыкаш хамаарылгалыг болуруп, сан-хөө дузазын школага көргүзерин дилеп турмен.

Чочаймаа БАТАЛОВА.
АУК-тың эргелеп башкарылгазының Тыва школазының директору.

ООР-СУККА УДУР КҮШТҮГ ХООЙЛУ БИСКЕ ХЕРЕК

Интервью

Кышка чиш белеткеп алыр ой келген. Ооц-биле чергелештир улуг дуюглуг мал оорларының кончуг хөделир үези база бо. Садыг-магазинмеринің делгиирлери куруглаан бо берге үеде оор-сук ыырындай шыкварлып турар болу берген. Чүү канчаарыл? Мал оорларындан канчан камгаланырыл? Бо талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң административтиг органнар килдиниң начальниги В. К. Даржаанының бодалдарын номчуучуларга чедирер бодайдыр мен. Ол боду юрист эртеминг, 1990 чылда «Молодежь Тувы» солунга Тываның эртикен төөгүзүнге хамаарыштыр бир янзы көрүштүг, шинчилекчи солун бодалдарын чугаалаан кижи.

— Вячеслав Кууларович, мал-маган оорлаашкынының ханы чылдагаанларын чүде деп көрүп турар силер?

— Ооц чылдагааннары элээн каш. **Бирээде, ол көшкүн тываларның амыдыралчүрүттүлгазының төөгүлүг байдалдарында, чаңчылдарында, малчын кижиниң амыдыралының овур-хевиринде. Ийнде,** өнчүден ангылаашкынның бөлүк чылдагааннары, чижээ, өнчү кымның-даа эвес болганда, аваа тоомча чок хамаарылга хевирлеттинген. Ынчангаш мал-маганны самчыгдаар, кажарлаар, буданнаарының байдалдары мырыңай чаңчыл хевирлиг апарган (эр малды кыс малга, улуг малды бичиизинге орнаары дээн ышкаш). Оон түннелинде ак сеткилдиг ажылдаарының иштики күзели чок калган. Малды арагага безин орнай бериптериниң таварылгалары турган.

А албан-хүлээлгелиг тускай эртемниглер малды ылгаарының им-демдээн, таймазын кылдыртыр, бо ажылды контрольдаар ужурлуг. Ынчалза-даа ону организастааны дыка багай. Бир эвес малды кадарчының хуу эргезинге шилчидип бээр болза, ынчан бо ажылга чүрүм түрүп болур. ынчан им-демдек салырынга малчын боду сонуургалдыг апаар. Малдың үееду чүгле ынчан эки организастаттының болур.

— Хуу малын оор-суктан камгалаарынга кадарчыларның сонуургалы база бир аңы апаар ышкажыл?

— Ийе, ындыг. Малга хуужудулганы дүрген чорудары чугула. Ынчан оорга удурланыышкын күштүг болур. А оорлар күштүг удурланыышкынга таваржырын биле тура, өскеиң малы дээш олумче бар чытпастарла болгай.

— Ынчалза-даа малды хуу кылыптарга-ла, оор-сук дораан чиде бээр деп бодувусту мегелеп ыдавас бис.

— Шын. Харын-даа эгезинде мал оорлаашкыны улам нептерээр чадапчок. Чүге дээрге ам саазын акшаның үнези чок калган, кайда-даа чүгле орнажылга (бартер), чиир түве чок. Ынчангаш мал боду акшамөңгүнден-даа артык үнелиг түүл апаар. Ындыг болганда мал тудуксаар кижилер кемежир.

Оор-сук баштайгы дээреде көвүдээр-даа болза, соң соонда мал эзлери камгалал механизмин тургузуптар. Чүл ол? Бирээде, төрел бөлүктериниң тургустунары азы өскээр чугаалаарга, малды чүгле кезек төрел кижилериниң өстүрери (оон чижээн Ак. Алаштан көрүп болур). Бегүн, шыны-биле чугаалаарга, дем чок, чаңгыс аалдарның азы кырган кижилериниң малын оорлап турар. Бир эвес мөге-шыырак алышкылар малды демнежип тудар болза, оларже оорлар халдаарындан аныыбиле коргарлар. Ийнде, тус төрел бөлүктүн таңмазы база камгалал болур. Малды хүлээп алырының, дужаарының, ыыай-бээр шимчедириниң үчёду күштелир.

Шаанда болза арбан аайы-биле тускай таңмалыг турган болгай. Читкен малды бир арбанче киир истеп келгенде, ол мал дээш харыысалга бүрүү-биле ол арбанга дужер. Ол арбан ону бодундан үндүр истээр ийикпе азы шуут тып бээр.

Төрел улус кадарчы ыттарны түдүп эгелээр, окчемзектиг апаар. Оорларга удурланырының күштүг аргалары тыптыр. Ынчап көргө, кошкак улус мал түпастай бээр, оор-сукка удурланып ыдаптар күштүглер артып каар.

— Че харын, оор-сукка удурланыышкынны малчынарның боттарының кыынче чуй каптар дижик бис. А ынчаарга милиция үүү канчаарыл?

— Милиция база оор-сук-биле демисежир апаар. Ынчалза-даа амты үеде кемхерек үүлгедишкини калбаа-биле өскенде, оон удурланыышкыны чавызап турар. Удурланып күш четпейн турарының боттуг чылдагаанары база бар: милицияның саны эвээш, техникиг хандырылгазы кошкак, оон тургузуу аар болгаш шимченгир эвес, азы өскээр чугаалаарга, милицияның ажылын организастааны багай. Оон акшаландырыышкыны куду, ынчангаш ажылдакчыларның санхөө-материалдыг сонуургалы чавыс. Ол ышкаш мал оору-биле демиселде социал чылдаган база кирип чыдар. Ол дээрге органнарда бөгүн ажылдап турар кижилер өгге төрүттүүмээн, аваа чурттаарының болгаш көжүп мал азыраарының байдалдарын эки билбес. Ынчангаш олар малчынарның бүүлүг чурталгазын анализтеп шыдавазының хараазындан, малдың өң-чүзүүнүн безин ылгай албас болгуларр. Малдың өң-чүзүмүн, хөй ылгавыр демдектерин билбес, ис үндүрүп шыдавас кижи мал оору-биле канчап демисежирил? Арат кижиниң амыдыралын хоорайсуур чурттакчызының мээзи-биле көрүп алгаш, сайгарылга кылыры кончуг нарын. Оон аңгыда хөй шаг-

даалар аът мунуп былбес. А мал оору-биле демиселдиң байдалы ажылдакчыларның көдээ черлерге доктаамал турарын болгаш малчыннар-биле үргүлүү харылзажырын негээр.

— Милиция мал оорунга күш четтикпес-тир. Ам ынчаарга черле үүү канчаарыл? Оордан канчап камгаланырыл?

— Бо талазы-биле бирээде, арат ажыл-агыйын сайзырадыр. Араттар каттыжылганың кандыг-бир хевирин (чижээ, кооператив, ассоциация дээш, канчаар-даа адаттынып болгай) тургузары чугула. Ол каттыжыышкынның хүлээлелерин кандыг-даа боон болур, чижээ, аъш-чем, суг болгаш солун чедирилгези, аргадуржулга тарадыры дээш, оон-биле чергелештир малчыннарны оор-суктан камгалаары. Мал оорларындан камгалаарда, америк шериф хевирлиг кижилерни тускайлаар (азы бот-камгалалдың отряды, хуу детектив—канчаар адаар аайын тыпластыр мен). Кол-ла түве—ындыг улусту тускайлап тударынга араттар боттары сонуургалдыг болуру. Олар корум-чурум тударынга дузалажыр. Оон аңгыда ботхуу камгалалдың хевирлери тургустунар (дем каксы чугаалааным — кадарчы ыттарны өөредири, чаштынар черлерни болгаш моондактарны тудары, ыяш-даштан эгелээш, халдаашкынга удурланырының биче чепсек-херектери).

Эң кол түве—ажыл-агыйның чаа-чаа хевирлериниче дүрген кирери: чижээ, черни арендага бээри, малды хуу өнчүже шилчидери, техника бээри. Малаа ажылагый бүрүүнүң онзагай талаларын өөренип көөр. Оон-биле чергелештир араттарга бот-камгалалдың чепсектери —ок-боо тыптының алырының аргаларын бээр, харылзаа болгаш медээ дерилгелерин кылыр.

— Мал оорлаарының эң-не нептереглей ажыглаар аргаларын айтып көрүкерем, Вячеслав Кууларович.

— Бирээде, эзлериниң чогун ажыглап алгаш, малды сүрүп аппаары. «Чогу» дээрге эзлериниң ылап-ла өөнде чогу азы эзирип алгаш, ужуп калган чыдары. Ону билип алыр сорулга-биле оорлар «разведканы» кылыр. Чижээ, өөне улуг кижи бар-чогун дыннаалап турган (улус чугаазындан) билип алыр, азы читкен мал дилээн кижи болуп, ол өглерге кирер, чамдыкта бичии ооларны, хөрөөженнерни-даа чоргузуптар. Херекте опасыгын чорааннар-биле хар-даа удар.

Ийнде, ажыы-биле үштээри болгаш дээрбедээри. Машиналыг азы аъттыг келгеш, коргузуп турган, малды чудурүп аппаары.

Үште, чажыт үптелге. Оор келгеш, малды орнаарын негээр. Малчын «домей-ле оорлап аппаар» дээш, оор аътка бодунуң малын орнай бериптер.

Дөртте, казат үезинде малдарны холуп кааптары. Оон маргыжып турган, бодунга хөйну аппаары.

Эзэн малын танып каап-канда, оорларның кол «өчүү»—мал азын келген, азы ону аскыр ойладып келген деп чылдактаар.

— Мал оорларына хамаарыштыр хоойлуларда кандыг кезеңче үүлдери тускайлаттынганы?

— Мал оорларына хамаарыштыр шуут-ла тускайлаттынган статья чок. Ол Кезеңче хөрөөниң оор-сук, үптелге, дээрбедээшкин деп үүлдериниде катай көрдүнген. Бо байдал чамдык нарыыдаашкыннарны болдуруп турар.

Мал оорунга удур тускай статьялар КХ-ге болгаш өскеде-даа нормативтиг актыларга турар ужурлуг деп бодаар мен. Кезеңчиниң өскедаа хевирлерин калбаа-биле ажыглаары чөптүг, чижээ, торгааларды улгаттырары, хөреңгизин хавырары болгаш оон-даа өске.

— Төөгү талазы-биле сонуургалдыг болганындарда, шаанда Тывага мал оорларын кезедириниң кандыг хемчеглери турганыл деп айтырыгны салбайн барын ыыдавас-тыр мен, Вячеслав Кууларович.

— Ынчан мындыг принцип турган-дыр: оорлаткан малдың изи бир арбанга азы аалга келген болза, ол дугайында эрте-чагырганың төлээзинге чүгле дыннаалып каар. Ис кирген болза-ла, бүгү харыысалга ол арбанга азы сумуга дужер. Канчаччоп-даа чыткаш, малды тып бээр ийикпе (азы орнун тургузар), чок болза, изин үндүр истээр. Ийнде, кезеңчиниң тускай хевирлери. Оорну чыышка банза-биле эттээр. Ол ышкаш ону аал бүрүүнүге таныштырар (чеп-биле холуп хүлээп, кожа арбан, суму бүрүүнүге чедип чедирер). Ындыг ыянчыг кезеңче соонда, ол катап оорланыр харыы чок болур.

Соокта ог ханазын өттүр ол баг-биле оорнуң чудуруун үндүр баглап каар, суугуну изидир одаптарга, баг кургааш, ыныгый бээрге, ук кижиниң салаа-сайгыды даптыгаа оорлуп дужүп каар турган.

Аът хылын хөөй кескеш, оорнуң караанче урар, азы болза изиг демир-биле чиртир. Өскеде-даа үүрмек шаажыладдар: салаа-сайгытты тускай херектел-биле кыстырары, оларны сыыры, сайга олуртуру, доңгу кедирери, дыргак адааиче кулузун киир шавары, от-биле чиртири, салааларны кирижээри,... — ол бүгү база ажыглаттының турган.

Оорларга тускай кара-бажың база турган: ийи шала аразында оорну шимчей албас кылдыр бектээш, ыдыкы шалага чемин чеде албас кылдыр салыр ыаар. Ындыг черге оорну бир ай чедир үндүрбейн тудар. Шимчей албас кижиниң каракулаан ыыраз-сөөк чушкуп турар: чииртим-не.

Ол ышкаш торгаал, хөреңги хавырыддазы база нептергей турган. Кол нуруузунда малдың орнун мал-биле тургузар. Чижээ, 5 баш-биле төлээри: ол дээрге 2 улуг баш+3 шээр мал-дыр. (Бо бүгү «Тыва төөгүзүнде» бар.—Н. Э.)

— Дыннан орарга, коргунчуг-даа, дээштиг-даа кезеңче-шаажылал тургандыр. Оон чамдыкты ам ажыглаза үүл?

— Ол суверенитет чарлап алган бистиң республиканың Дээди Советиниң хоойлу чогаадыр талантызындан хамааржыр.

Черле ынчаш мал-маган оорлаашкынынга хамаарыштыр чугаа чорудуп тура, бистиң республикада оон чаварылбазының бир чылдагааны — чонның оорлардан ажыы-биле коргар чоруу болдур ийин. Өш-өжээн негей бээринден коргар. Таптыг боданыр болза, ол оорлардан корткан хөрөө чок, коргарга дам дажаарап турарлар. Оларны амдажыпайн, малчыннар боттары камгаланып өөренир херек.

Милиция дугайында Хоойлу өзүтаар юридиктиг эргелиг (колхоз, кооператив, арат ажыл-агыйы) кандыгдаа каттыжыышкын шагдаалары хөлезилеп ап болур. Акшазы четпир болза, бирийн кижиден эртиеш, бүдүн кезекти-даа хөлезилеп алыр.

— Мал-маган оорлаашкынының талазы-биле Тывага аңгы тускай хоойлу херек ышкажыл?

— Ындыг. Ол база Дээди Советтиң дээштиг ажыл-чорудулгазындан дорту-биле хамааржыр.

Интервьюну Надежда ЭРГЕП алган.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

НОЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Футбол допчулалы. 9.30 «Коапп». Мультфильм. 13.16 фильмнери. 10.10 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы (Мексика). 10.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. (Англия). 11.00 «Марафон-15». 12.00 ТМА. 12.20 «Делегейниң опера сценазының сылдыстары». 13.20—13.40 Чөөн чуктун шажын-чудулгелиг чаңчылдарының болгаш байырлалдарының дугайында барымдаалыг фильм.

• • •

14.25 Блокнот. 14.30 «Телемикст». 15.15 «Николай Озеровта аалчылар». 15.35 «Аштырыышкын». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.05 «Радуница» ансамбльдиң көргүзүү. 17.20 «Чекпе болгаш кыс дилги». 17.30 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 18.30 Рыноктуң хоойлузун өзугаар. 19.00 Мультфильм. 19.20 Футбол допчулалы. 19.50 Сонуургактарга. 20.05 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы (Мексика). 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Улуг театрда баштайгы көргүзүү». 22.10 «Автор телевидениези». 00.00 ТМА. 00.15 Чыл өттүр каткы. 01.30 — 02.40 «Камгаладылга төлээзи». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Италя дыл. 8.50 Мультфильмнер. 9.15 Теп Азияның уран чүүлү. 9.50 Харылаа-шуулган. 10.20 Орус культура дугайында беседалар. 10-гу дамчыдылга. 11.00 «Скаут, белен бол». 11.30 Коммерция-информастыг телепрограмма». 12.00 «Консилиум». 13.00 Концерт. 13.40 «Ак адыг». Телефильм. 14.35—15.30 Москва баледи дошта.

• • •

17.00 Телеочерк. 17.30 Ыраажы Г. Пищаев.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Найырал». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.50 «Хову-Аксы —91». Аныяк ыраажылар-биле таныжылга». 19.20 «Тыва черде». Медээлер. тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 10.35 «Маргыжыг чугаа». Дамчыдылга. 22.20 Политиктиг программа. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—23.55 Чертелешкек шуужут. Дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.45 Депширинин аргалары. 19.00 Сөс дилеп тур мен. 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55—20.00 Реклама.

Вторник

НОЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.15 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.15 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.55 Концерт. 11.30 «Чүрекке незинишкин» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.15 Чылды өттүр каткы. 13.30 «Лад» ансамбльдиң көргүзүү. 13.55 «Блокнот». 14.00 Биржалардан медээлер. 14.15 «Телемикст». 15.00 Коммерция медээчизи. 15.15 И. Дунаевский. 15.35 «Аштырыышкын». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Уругларның музыка клуву. 17.45 «Чемпионнар-биле кады». 18.00 «Алия» сөрей музыка ансамбли-биле ужуражылга. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Сонуургактарга. 19.55 1991 чылдың август 19—22-де Москвага болган болуушкынвар дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Рампаның бир талазын дургаар. 22.25 Акробатика. ССРЭ-ниң чемпионады. 23.30 ТМА. 23.45 Музыкалыг программа. 00.25 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 21-ги дамчыдылга. 00.50 Киноконцерт. 01.40—02.50 «Звездочет». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.55 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.25 Компьютер-биле диалог. 10.00 Концерт. 11.15 Ритмиг гимнастика. 11.45 И. Гайдн. («Нельсон-месса»). 12.30 Россияның курлавыры. 14.00 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 17.15 «Орнамент» ансамбльдиң көргүзүү. 17.30 «Алынчорукчулар клуву».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 «Рынокче базымнар». ССРЭ-ниң Дашпыкы харылзаалар министерствозунуң Тывада төлээзи В. М. Ондар-биле интервью. «Азия биржазы». Интервью. 19.15 «Эквивеер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 СКВ. 20.45 «Кызыгаар чөрүлдээзи». Барымдаалыг фильм. (ССРЭ—Финляндия). 21.45 «РО—911». Океан ындындан дуза». 22.00 Герард Васильев. Орус романс. 22.25 Дамчыдылга. 22.55 Реклама. 23.00—23.25 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Будурулгечи чорук болгаш чаңчылдар. 18.45 Компьютер-биле диалог. 19.15 «Ыраккы Чөөн чүк». Теледопчулал. 19.55—20.00 Реклама.

Среда

НОЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Алиса Зазеркальеде». Мультфильм. 1-ги, 2-ги, 3-кү сериялары. 9.30 «Уругларның музыка клуву». 10.50 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы сериялары. 3-кү сериязы. 11.00 Цирк программазы. 12.00 ТМА. 12.15 Телефильм. 12.35 Рампаның бир талазын дургаар. 13.30 «Астра». 13.50 Мультфильм. 14.10 Биржа ужудукчузу. 14.20 «Блокнот». 14.25 Партиер. 14.55 Экономика агентилели. 15.25 Мультфильм. 15.45 «Аштырыышкын». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.10 Мультфильм. 17.30 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.15 «Фуллконтакт каратэ болгаш кикбок-синг». Делегей маргылдаалы. 20.00 Сонуургактарга. 20.15 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Чогаалчылыг ужуражылга. 22.55 Кыска метраждыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.35 ТМА. 23.50 Киноапанорама. 01.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. (Германия). 02.05—03.15 «Звездочет» Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.55 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.25 Менеджерлер школазы. 9.55 А. С. Пушкин. «Калбак-кара кадыны». 11.20 Братскиниң экологиязының дугайында телефильм. 12.10 Концерт. 13.00 Барымдаалыг фильм. 14.00 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 17.00 Менеджерлер школазы. 17.30 Шажын-чудулгелиг амыдыралдан медээлер. 18.05 Россияның курлавыры. 18.30 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Чечен менде». Солун кижилер-биле чугаа. 19.20 «Тыва черде» Медээлер. тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Г. Свиридовтуң романстары. 21.10 Барымдаалыг фильм. 22.05 Фил Донахьюнуң программазы. 22.55 Реклама. 23.00—23.25 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.45 Медээлер. 19.00 Сөс дилеп тур мен. 19.15 Барымдаалыг фильм. 19.55—20.00 Реклама.

Четверг

НОЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.25 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.25 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 11.10 Киноконцерт. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 Чогаалчы-биле ужуражылга. 13.45 Экономика агентилели. 14.15 «Блокнот». 14.20 «Телемикст». 15.05 «Бөгүн болгаш ынчан...» 15.35 «Аштырыышкын». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 17.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Сонуургактарга. 17.45 Экология. Ниитилел. Кижи. 18.30 ТМА. 18.45 ИХМ-ниң медээлери. 19.00 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.45 Дипломатиктиг эвес беседалар. 20.15 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Музыкаже чалалга». Чапсарда (22.35)— ТМА. 23.40 «Плюс» театрның ангажементизи. 00.45 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 22-ги дамчыдылга. 01.15 Телефильм. 02.15 — 03.25 «Звездочет». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 Орус чугаа. 9.45 Италя элээдилерниң Россияга аян-чоруунуң дугайында. 10.15 Авторлар программалары. 11.00 «Ак аарган». 12.00 Мультфильмнер. 12.15 «К-2». 13.00 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 14.00 «Кубань куда». 14.35 Киножурнал. 14.45 Ритмиг гимнастика. 15.15 — 16.25 «М. И. Глинка. Романстар».

• • •

17.15 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 17.45 Орус чугаа. 18.15 «Ретро» студия.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Эквивеер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Маргыжыг чугаа. 22.25 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.55 Уран чүүлдериниң ГФР-де фестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55—20.00 Реклама.

Пятница

НОЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.15 «Чемпионнар-биле кады». 9.30 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.15 «Музыкаже чалалга». 12.00 ТМА. 12.15 «Плюс». театрның ангажементизи. 13.20 Мультфильмнер. 13.45 Телебиржа. 14.15 «Инновация». 14.30 Биржалардан медээлер. 15.00 «Блокнот». 15.15 Киноконцерт. 16.05 «Демир чашкын». Уран-чечен телефильм. 17.10 Мультфильм. 17.30 «Овур-хевир». 18.30 ТМА. 18.45 Нилминиң поэзиязы. 19.05 Кижи болгаш хоойлу. 19.50 Кыска метраждыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.05 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «ВиД». 01.00 ТМА. 01.15—03.00 «Экин. силерниң даай-аваар-дыр мен». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.45 Англи дыл. «Өг-бүле альбому» (АКШ). 9.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 9.45 Г. Гендель. 10.00 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 10.45 Саша Черныйның театры. 11.45 М. В. Ломоносовтуң дугайында телефильм. 12.15 Концерт. 13.05 Режиссер В. Гладышевтиң фильмнери. 13.35 «Великобритания бөгүн». 14.05 М. Коржавин. 14.45 Л. Сухаревскаяга тураскаадыг. 15.30 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 17.30 «Сөс дилеп тур мен». А. Тарасов. 17.45 Япон фотография.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уругларга - фильм. 18.20 «Тыва ТВ чалап тур». Аныяктарга видеоканал. 18.50 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Россияның парламент медээчизи. 19.30 Фольклор программазы. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 «Орус ийги революция». Алды сериялыг барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.30 «Дуй...» 22.25 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.25 «Джаз-тайм».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 18.45—19.15 Эрге чагырга дугайында чугаа.

Суббота

НОЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 Мультфильмнер. 7.00 Ритмиг гимнастика. 7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 8.30 ТМА. 8.50 «Билдингир-даа бол, билдинмес». 9.35 «Кадыкшыл». 10.05 «Дириг амытаннар аймаа». 10.50 Хөглүг программа. 11.20 Экология хрониказы. 11.35 «Бурда моден» саналдап тур...» 12.05 Режиссер С. Колосовтуң фильми. 13.35 Делегейниң фольклор фестиваль. 14.15 «Оны шыдаар силер». 15.00 ТМА. 15.15 «Сергей Аксаков. Өг-бүле хрониказындан». 15.55 Мультфильмнер. 16.20 «Москва хоорай кайгамчык». 16.50 Балет артистериниң концерти. 17.15 Барымдаалыг фильм. 17.40 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 21-ги сериязы. 18.05 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. 18.15 Хөглүг программа. 19.30 «Сөөлгү күс». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Сөөлгү күс». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.55 «Бирги көрүштен ынакшыл». Бирги хүнү. 23.35 ТМА. 23.50 «Ыры-91». 01.15 — 02.25 Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Фольклор программазы. 8.30 Мультфильмнер. 9.15 Клоуннар фестивали. 10.00 «Оркестр». Музыкалыг фильм. (АКШ). 11.00 «Коңга азар суургазында». 11.30 «Хоозун чугаалар». 11.55 Россияның меценат Бахрушиннери. 12.15 «Кургановога музыка кежээлери». 12.55 Политиклиди. 13.40 АКШ-тан неделя санында программа. 14.30 Музыкалыг программа. 15.30 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 17.30 «Кадар он бир» видеоканал. 19.30 «Летербургтуң могиканнары». 2-ги кезээ. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.45 Фольклор. Билдинмес культуралар. 21.30 «Шуут чаңыт». 22.25 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 «Жемчужина өртүлүк». 00.00—01.05 Росмузимпорт.

Воскресенье

НОЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.50 «Спортлото» тиражы. 9.05 Бистиң садывыс. 9.20 «Эртен эрте». 10.05 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 10.50 «Эртенги сылдыс». 11.50 «Аян-чорукчулар клуву». 12.50 Көдээден дамчыдылга. 13.50 «Партийжи билет». Уран-чечен фильм. 16.05 Телешоу «50х50». 17.30 Делегей панорамазы. 18.15 «Уолт Диснеи көргүзүп тур...» 19.15 Дөрт эфирге диалог. 20.00 Эрги романстар. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Фантомас». Дөрт сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 23.20 Патрисия Каас. Амыдыралдан көргүзүүлер. 00.15 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». Ийиги хүнү. 00.55 Спортчу телекежээ. Чапсарда (01.25) — ТМА. 02.40—03.25 «Фондуга удур фонд».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалыкар! 8.15 Джаз-тайм. 9.15 Клоуннар фестивали. 9.45 «Мени Билл дээр». Уран-чечен фильм (АКШ). 12.05 «Хая көрүн». Сактыышкын. 12.55 «Козенек». 13.25 Шажын-чудулгелиг амыдыралдан медээлер. 14.25 Чергелешкек шуужут. 14.55 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 15.55 СКВ. 16.05 Ийи кезектиг монологтар. Шин. 17.45 Баскетбол талазы-биле делегей чемпионады. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 «В. Пономареванын автопортреди». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Республика» көргүзүү тур. 22.00 «Орус ийги революция». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм. 3-кү сериялы. 22.55 Реклама. 23.00. Медээлер. 23.20 Музыка коллекциялы. 23.55 «К-2». 00.50—01.55 «Концертке тоолчургу чугаалар».

„Шынның" Аадаңы

Дыштаныр хүнге арын

ИЙИ ДАГЛАР

Туман аржыыл бажын
шуглаан,
Думаалайлыг келип кыс
дег,
Бай-Хүрен бедик даа
ышкаш,
Башкы сында даглар ховар.
Дээрде шашкан менги
берттүг,
Тээлиде сүвүр даг бар.
Душтук кысты магадаанзыг,
Дужаажыкан харап чыдар.

Чаъстан, хаттан
камгалаанзыг,
Чаглакталдыр бүргеп алган.
Четтиишкен оол, кыс дег,
Чергелешкен чараш даглар.
Даглар, хемнер уну чок
оол.
Таныштар-даа ыгыкаш
кестүр.
Бойдустуң бо онзагайын
Бо-ла чорааш, магадаар
мен.

ЧАДЫР

Эзрем чоогу
Эзр дыттыы доозунда,
Бедей ог дег,
Бөдүүн будук чадырым бар.
Аннаан келгеш,
Аччы эрнин дыжы хаар,
Ачам чазаан,
Ааткыышта кавайын-на.
Эзер эрлер
Эртин чыда оңу оббас.
Аыттан дүжүп,
Амыр-менди солчуп эртер.

Таңды эзин
Даңгына кыс эзлиг чадыр.
Аалчыын
Аалче чалап, уткун алыр.
Чадырыңга
Кыш-даа кирзин, эжин
ажык.
Чаъстан, хардан
Кыш, чий чок чаглак чадыр.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр район.

САГЫП ЧОР

«Тайын ушкан эжиң
шоотпа,
Даңгыыш боон, дузалаа
чор,
Таңды кежиин үүжелеве,
Дайнам-даа бол, үлежип
чор.
Улус чоннуң мурнуундува
Ушта түткүп, идээргеве.

...оннуң шуушкан агыныныг
Соонга база чыдып калда.
Оргу чоннуң «далайынныг»
Ортузунга эштим чор» —
деп.
Калган ачам чагаан чагыыр
Хажытпайн сагып чор мен.
Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

I. АЛГЫ ТОННУГ ТЫВА КИЖИ

Өрегези соңгаар аайлыг,
Өөнүң эжин хүнче көргеп,
Арат будуш, чаалгалыг
Ада-өгбем угу чаңгай!
Авыш-шавый эдээн астыр,
Ацын аңнап, малын
малдааш,
Алгы тоннуг тыва кижи
Аш-чут, соок-даа көрүп
чорааан.
Оттук-бижээ, даңза-хавы,

Оргазында чактыыр боозу
Орап эзэн — албатынын"
Овур, сүзүү чорааан чүве.
Бачым албан, ажыл дээнде,
Баглаашта аыт белем турар.
Тыва кижи чаныксаанда,
Тыртылыш чок — бөргү
калыр!

• Мында «хамааты» деп сөстүң эрги утказы.

2.ЧАҢЫ ЫНДЫГ

Черниң чексээ, сутпуң
суксаа,
Хаадам, чаныыл эвес-тир
мен:
Чеиин-биле карааа дуглаа,
Хая көрүүн түүл, сарыым?
Билбес түл аан, үе-дүптен
Тыва кыстар чаны ындыг —
Бижиргээнде, өрт дег,
кыптын,
Тыртым, пөрүк апаар
силер!..

Бистер душкаш,
көрүшээ-ле,
Дыка-ла хөй хар, суг актыы...
Биезки бир шедиивис ам
Дыт боон четчип,
сагланнады!
Бир-ле ыынчан сеңээ ыткан
Тывызыыны уктап келдим.
Билбээчеңнеп, чажырба
даан,
Тыва сөстүң ыдыы чүве!..

Салчак МОЛДУРГА.

СОНУУРГАКТАРГА

167 ЧЫЛ ЧУРТТААН КИЖИ

Алызында Колумбияга төрүттүнген индей национал-дыг Хавьера Перейраны ийи чыл бурунгаар Нью-Йорктуң эртем шинчилел төвүнге эккелген: оон назы-харын ,тодарадын доктаадыры чугула болган. Перейра боду 167 харлыг мен деп чугаалап турган. Оон назы-харын эртем-деннер тодаргайлап шыдаваан. Ынчан оон харын 150-деп эвээн эвес деп чарлаан. Узун назылыг кижи оон сөөлүнде ийи чыл чурттааш, мөчүп калган.

ДАЛАЙ, ХЕМНЕР, ОКЕАННАР «ӨЖЭЭНИ»

Далайларже, океаннарже, хем сугларынче янзы-бүрү бок төгер «чаңчыл» шагдан бээр туруп келген деп, чам-дык эртемденнер санап турар. Далайларже, океаннарже, а ол ышкаш хем сугларынче төп турган бок аймаа шаанда бойдуска улуг когаралды чедирбээн. А үлетпүр хөгжээн, нефть продуктуларын калбаа-биле ажыглап турар аңгы үеде бокту, ылангыя бүдүүлге артынчыларын хөлдерже, далайларже, хемнерге уруп төгерен бойдуска болгаш кижилерниң боттарынга улуг когаралды, харын хораны чедирип турар. Бо айтырыг АКШ-тың океаннар чоогунда ортулуктарынга, хоорайларынга, чурттакчылыг кедээ черлеринге янзыг кылдыр тургустунуп келген. Далайларже, океан сугларынче төккен бүгү бок аймаан далай чалгыы эрик кыдыында хоорайларже үндүр чалып турар апарган. Ол «дагын» бокту арыглаарынга чыл бүрүде АКШ-тың Техас штады 14 миллион долларны чарыгдап турар. Далайлар, океаннар, хемнер сугларының «өжээн негээшкини» ол ыйнаан.

БОЙДУСКА БӨРҮЛЕР БАЗА ХЕРЕК

АКШ-та Чалымныг Даглар деп чер бар. Анаа шаанда амгежок хөй бөрүлер турган. Ынчаарда бойдустуң чуруумалдыг ол черинге янзы бүрү дириг амытаннар база хөй турганын түс чернин чурттакчылары чугаалап турар. А кажан бөрүлерни чок кылдыр узуткаан сөөлүнде өске дириг амытаннар аарып, кырлып эгелээн. Чылдагааны — аарыг азы аарып эгелээн дириг амытаннарны чогуур үеинде чок кылыр бөрүлерниң узуткаттынганы. Ам Чалымныг-Даглар-га бөрүлерни катап өстүрүп эгелээн.

(Парлалгадан).

(Эгези №№ 179, 181, 183, 184, 187 «Шында»).

Ындыг берге үеин ыым көрүп чораан боор. Саазын бөзин хилырт дивес. Ыытшимээн читкен.

Ийи сарыг уруг парта артындан турган, ном-дептерин алгаш, эжикче дааш чок үнүкен. Овар характарын шаладан өрү көдүрбээнер, өөрүнче корбээнер. Характарын будүү чотканнар...

Ам болду ыйнаан. Элек болган.

Директор уламчылаан:

— Салчак-оол тур!

Класста бичии өөрүнден ийи-үш хире хар улуг, узун оол оожум турып келген. Эки өөренир боорга, эштери ону «Политик» деп шолаалаар турган.

— Мен-дир мен, башкы,

— Баян-Кол чурттуг сен але? Адааны Седип дээр.

— Ийе, башкы.

— Адаанын «Тока домгаар. Хемчик-оол хертеер» деп чугаалаанын дыннаан сен бе?

Салчак-оолдуң арын-бажы кызын, боостаазы тырды бергеи:

— Билбес мен, башкы. Дыннаваан мен.

— Дыннаваан болзукза, кончуг багай-дыр. Сен база школага өөренмес сен...

Ам таанда болду ыйнаан.

Директор база уламчылаан:

— Ийи-Талда Анай-Кара деп кижиниң уруглары кымнар ийик? Турумар!

Чолдак-Ой биле Айлыыаа деп уруг ыыт чок турып келгеш, доңгайын алганнар

Директор улаштыр айтырган:

— Силер бо кандаай улус силер, адаларымарның ужу-бажы билдинмес? Чудурумпай-даа дээр, Буян-даа дээр.

Шыпшыы.

— Силер база школага өөренмес силер...

Ийи уруг эжикче бар чыдырда, директор ыыттаан:

— Чолдак-Ой, аңаа тур. Сен контр Даржаанны чуруп турган болгай сен, ол чуруумну биске дужаап бээр сен.

Класс ишти хозап калгаа...

ОН БИРГИ ЭГЕ

Ынчалза-даа...

Үжен чылдарда бүгү Тываны хаанныг репрессиялар хөме алган турза-даа, оон политиктиг, культурлуг, экономиктиг амыдыралынга ханы өскерилгелер болган. Ылангыя удуртукчу эштериң эрге-чагырга дээш чидиг, харын-даа хаанныг демисели араттарының чаа амыдыралының бурушгаар депшилгезинге моондак кадыы шыдаваан.

Төөгүүнү чок кылыр. Дээди эрге-чагырганы хумаажып, үстүкү чергелерге чеже-даа дүжүметтер, дарга-лар, баштынчылар тутчуп, хербележип, өлүрүүп турза, олар сайзыралдың оруунга доора черан болур шинээ чок. Тывага база ындыг болган.

1921 чылда национал-хосталгалыг революцияның тиилээзин-биле Тывага политиктиг эрге-чагырга арат-тарының холунга келген. Ангы демисели уламчылаан. Ол даарге хоойлу өзугаар кижи төрелгетениң амыдыралынга бадыткаттынган болуушкун-дур. Ниитилел хевирлериниң солуушкуну болуп турда, ангының-даа бол, оон эвес-даа бол, кандыг-бир демисел ыяап-ла турар. Эрги-чүүл орнун чаазынга аңаа-ла чайлап бербес, чаа чүүл орнун эргизинден күш-биле хунаап алыр. Азы чоннуң чугаазы-биле алырга, кырган кижи үе-човуур-биле олур, чаш уруг ыы-сыы-биле төрүттүнер.

Ындыг үндезин эргилдениң соонда, культура революциязы келир. Сайзыраңгай эвес, ылангыя биче буурай улустарның амыдыралынга ол база чайлаш чок болуушкун. Тыва ону база оюп эртпээн.

Тывага культура революциязы национал чаа бижиктиң тургустунганындан эгелээн. Ийе, харын ыяап-да чаа бижиктен. Чаа. Чүге даарге тываларны революцияга чедир үжүк-бижиң чок чораан деп бадыткаанынга ынак теоретиктер эвес, төөредиктер база турган болдур ийин. Ындыг эвес, тыналар өгбе-төөгүүнден бээр бижиктиг чорааан, олар хаадашка-даа изин артырын казынар.

Тываның чаа бижиң база аңаа-ла хүнүүн эвизинде, айның чаазында чаларап келбээн. Ол чырык черге бодараарда, чаңгыс эвес хилинчекти көрген. Тыва бижиктиң баштайгы төлевилелин Чадаана хуроозунуң улуг ламазы Монгуш Лопсан-Чиимит чаорбы чылдарның төнчүзүнде чогааткан. Оон-биле кижилер бижикке өөренин эгелей берген турган.

Маңаа барымдаа кылдыр мындыг чугула бижиктиң үзүндүзүн кинрзе артык эвес.

«Ө чылдың 12 ай 3-те кежээ 5 шак

ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң хуралы

Политбюро кежигүннери: Чүрмит-Даржы, Бүлүүн, Шагдыржап, Хемчик-оол, Дондук, Сотнам, Данчай.

Оралакчы кежигүннери: Бодагандай, Күндүп, Сандак.

Олурушкан: Нацов.

IV. Тыва дылды үжүк дүрүмүнүң үжүк бүрүзүн кыыаарга чогумчалыг болган төлээде, комиссияның төлевилел чогааткан алды чүүлүн бадылаар.

Тыва бижикти өөренир болгумнуң даргазынга Дондукту, кежигүннериңге Данчай, Тоткан оларны томуйлаар».

Үстүнде ады үнген эштер дөгерези актыт черге репрессияга таварышканнар. Тыва чаа бижиктиң эң баштайгы үндезилекчизи Монгуш Лопсан-Чиимит «Ак болган Шүйүүн контрреволюстут болуунуң баштыңы, даштыкы күрүнеиин шивилгинге» деп бурууттаргаш, 1942 чылда бодунуң тос өөрү-биле катай боолаттырып шиитиргеи.

19 чылдың — Тывага революция тиилээзинин 9 дугаар чылы, тодаргайлаарга, 1930 чыл.

Кызыл-Эник, Кудажы

Үйгу чок Улуг-Хем

(АЛДЫН, ТОМНУҢ БИРГИ НОМУНДАН ЭГЕЛЕР)

Дараазында 1930 чылдың август 30-де тыва бижиктиң база бир төлевилелин чарлаан. Ол төөгүүг болуушкун болган.

Бир чыл болгаш-ла, тыва дылга солуунар, номнар үүүп эгелээн. Чер болганга эге билигиниң школалары ажыттынгылаан. Ортумак болгаш дээди эртемниг баштайгы тыва кижилерни чурттуп ыштынге болгаш ССРЭ-ге, МАР-га белеткээн.

Үлетпүр талазы-биле эге базынмар кылдыгган. Кызылга сайгылгаан, кино көстүп келген. Орутарга машиналар маңнажы берген. Алдын болгаш хомүрдаш уургайлары бар апарган.

Бо бүгү-биле чергелештир Тываның экономиказынга мал ажылы шиитпирлиг черни эзлеп турган. Мал дээрге көшкүн кижилерниң аъш-чеми, идик-хеви, амы-тыны болур деп хөөремче чок чугаалап болур.

Эскеричел кижи тываларбиле эң баштай-ла ужурашкаш, ол дугайын белени-биле эскерип каар.

Мендялешкен дораан тыва кижи хамыктың мурнунда мынча дээр:

— Мал сүрүг ыт-куштан сол-ла тур бе?

Оон соонда айтырар:

— Оът-сигеи, тараа-быдаа чаагай-ла тур бе?

Дараазында:

— Аарыг-аржык, думаа-ханаа өршээл-ле тур бе?

Тыва кижиге ындыг-даа чугаа малдан эгелээр. ТАРның революстуг ием, чазаа Тываның чаорбы чыл оюнга чедир — 1941 чылда малдың бажын 2 сая чедирер деп чуртка, шынап-ла, төөгүүг сорулганы салган. Бүгү түмен арат чон ол хувискаалчы кыйгырыгны сагыш-сетилиндеи байырлаа, чүректеринге чоок кылдыр хүлээп алган.

Ындыг сорулга боттуг турган бе?

Мырыңай боттуг турган. Ынчан Тываның бүгү малының бажы үжен чылдарның эгезинде бир сая турганындан үжен чылдарның ортаа үезинде бүдүн чартын сая чоокшулай берген турган. Ам чүгле ажыл херек. Ак сетилдиг болгаш карак кызыл. Элеп-халаа, боран-сарын эвес.

«Араттар! ТАР-ның 20 чыл оюнда малынысты баш саныны 2 сая чедирээлі!» Мындыг ыйгы чер болганын хөме алган, солуунар арынарындан дүшпеззин.

Революция соонда бир дугаар хайнышкынныг көдүрүүшкүнү араттарның ортузунга тыва бижик доозлдуруп үндүрген. Ам тыва кижи бүрүзүнүң чүрээн ийи сая деп сая туда берген. Малдың багы чок.

(Уланчылыг).

КАТ-ИЕМ

(Амыдыралдан чугаа)

Бара кайгамчык чүве. Бир кезек када кат-ием-биле арага садыынга бо-ла дужа бээр апарган мен. Мени кеден турары ол-дур деп бодааш, баштай дээрезинде кат-иемни көрүп каазы-ла, дораан-на чашты хона бээр турдум. Чажырган каинчаар, мээн арага ижер чаныга кат-немниң кара хөөнү чок болгаш, оон-биле демисежип, падын барап чорааан хөөкүй-ле болгай. Ынчалзадаа «демисел» аал-чурт иштинден үнмээн-не чүве. Бажыңывыска тутчур дээрден башка, богувусту даштыгаар үндүрбейн, багывысты чоңга көргүспейн келген улус бис. Чамдык кат-иелер ышкаш мээн кат-нем «Күдээн арагачы» деп хойге чарлап чорбас кижи. Ат-аддар, арын-нүүр деп чүвеин база бодаар. Кат-иемни хүндүлексээр чылдагаанын-даа ында.

Мээн арага ижер чаңчылым-биле демисежириниң нам-чазактың арагалаашкынга удур демисел дугайында доктаалындан безин артык кандыг-бир кончуг кажар арга бодап алган-дыр бо деп каразып, арага садыы баарда, дыка-ла серемчилелдиг апардым. Бир катап арага садып чорааш, кат-немни көрбейн барып-тыр мен. Канчаныгаш көөрүмге, мээн арай соомда, улус аразында тур. Көрбээн кижи бооп, билбээчеңнеп тур мен оо. Эдээн болгаш, карак уштап көөрүмге, кат-нем чогул. Мени бажыңга барып вончуур дээн-дир бо деп бодап кагдым. Коргакорга бажыңга кирзиңге, кат-нем мени чемелеевейн-дир-даа. Мени садыга көрбээн чүве-биле дөмей-ле. Мени садыга көрбээн-дир деп бодап, ооңургай бердим. Оон соонда база арага садып чорааш көөрүмге, кат-ием мээн оранчок мурнумда, улус аразында иткилежип тур. Мени көрүп каан дораан-на, кат-ием кижилер артынче ажытталып, чаштына берди. Мен база ону көрбээчеңнеп, чаштына бердим.

Сести-сести чаныр кээримге, кат-иемниң чазыкчаагайы-даа аажок. Сактырга, арага садыынга ботботтарывыстан чаштынчып турбаан-даа ышкаш бис. Кат-немниң ындыг кажар чаныдан улам серемчилелдиг апардым. Оон ол оптут аргазынга черле кирбес деп шиитпирлеп алдым. Арага садыынга душкан санывыста-ла, кат-ием менден чаштынар, мен оон чаштынар мындыг апарган бис. Ынчалза-даа кат-ием ол дугайында хык безин дивези меңээ мырыкай тывызык апарган. Та чүүү бодап алган бо деп сестим, арага садарын шегледип, эштеримнин ынаар ыдар болу бердим. Харын-даа мырыкай, арага ижерин эвээжеттим.

Ажылдап турар черимге арага талоннары үлепкен. Садыгларның бирээзинде арага садып турар деп дыннаашы, ынаар чоруптум. Кижи даарге ос-хорум. Арага садып алыр дээш мурнун биладаажып иткилешкен, аялгырышкан-кышкырышкан, үелаан-човуурлаан, медээжок-ла турлар. Өөренген чаңым-биле шала-орта үезинденне чоорту иткилежип кирдим-не. Ол-ла иткилежип турган, кат-немге бо таваржып келдим. Чайлаар, чаштынар-даа арга чок кылдыр уткужун келген бис. Пат кайгап кагдым. Кат-немниң дер-бузу даарге, ана бурулаар чүве. Хойтпак хаңындырып турда, чаа эскен шуурууп-на! Арага база төнер деп барган. Думчукка тулганда быжаа сугжу чүве дээн ышкаш, кат-ием арага талоннарын менче ыыт чок суна-дыр. Ам-на харын хамык чүвениң уг-шинн билип, кат-иемнин талоннарын ап алдым.

Мөге-шыырак эрде менде чүү боор, чара чүткүп турган, бодумнуң-даа, кат-немниң-даа талоннарына арагаларны саткылап алдым. Ам артында кат-ием талоннарын менче сунупканы улам күш немепкен.

— Сатпас даарге талоннар «өлүп» калыр кончуг чүве-дир ийин — деп, ол эгенип чугаалай-дыр.

— Өй-чижектиг чүвени садып албаска, кайын боор — деп чазамыктадым.

— Ындыг-ындыг — дээш, ончоксунганындан кат-ием бир шил кызыл арагазын менче суна-дыр. — Эштерин-биле ижер сен ыйнаан...

Мен база эпчоксунганымдан ала тыртып алгаш:

— Эш-оор деп турган канчаар ону. Бажыңывыска барып хоорешсиссе... — деп дидим эвес чугаалаадым.

Кат-немниң карааа чырыш дааа...

Шаңгыр-оол СУВАН.

Хай, өг-бүле турган турар ийиги квартира бажын. Марьл Вания чуруп орган. Кожазы эр эжикте чарыктан бакылап каан турган. Бирээзи ону эскерип каап:

— Ваңь, сеңээ сеңээ бе? — дээн.

— Ийе, мен-мен...

— Бээр кел че, оортам дүрбүп бер.

— А хувура, сеңээ оорганы чоор мен. Кымның савазы-биле чуруп орар эвес дээш көөрүм ол-дур.

• • •

Вовочка биле Олечка «Дириг амытаннар амыдыралы» деп ном ажып көрүп органнар. Оон маргыжа берген-нер:

— Шыдаар!

— Шыдаваас!

— Шыдаар!

— Шыдаваас. Кырган-авамдан барып айтыраал че.

Кухнага маңнажып келгеннер.

— Кырган-авай, сеңээ ам уруглуг болуп шыдаар сеңээ бе?

— О-о, күжүрлерим, шыдавас болбайн канчаар.

— Ол-дур, сеңээ чугаалаадым чоп: ол эр хиндиктиг деп.

• • •

Эзирик эр дуне када эжин бажыңынга эдерип келгеи. Улус шупту удып чыткан. Бажыңын эжиге көргүзүп эгелээн:

— Бо аалчылар хүлээп алыр өрээливис-тир. Бо даарге удуур өрээливис, бо — оривус. Бо болза мээн кадайым удуп чыдыр, а оон чаныда чыдар кижи мен-дир мен...

• • •

Петька Василь Ваныча-дан эде тургустунуушкун деп чүл деп айтырган.

Василь Ваныч тайылбырлап эгелээн:

— Чижээ, бистиң дивизиявысты ап көрээл че, Петька. Сеңээ эки аттты, чаа селемени, чаа идик-хепти үндүрүп берген дижик — ол даарге эде тургустунуушкун-дур.

— А ажык-чарлыг чорук даарге?

— А ол даарге, Петька, кымның-даа дугайында, каяа-даа чүүдаа чугаалап болуруп ол, ол даэш сеңээ чүү-даа болбас.

— Силерни-даа дугайында база де, Василь Ваныч?

— Ынчаныайн камчаар. Сеңээ чүү-даа болбас, аъдыда-даа чок болур, селемен-даа чок болур, идик-хевин-даа чок болур...

• • •

Шыйлашкынчыгаш ыглап ора, аразындан айтырган:

— Авай, авай, ачаныс кай барганы ол?

— Ыыттава, ачаа эрлер-биле кады балыктап чорупкан.

• • •

Бурган Брежнеже, Никсоига база Помпидуга келген.

— Франциянга кажан корум-чурум болурул? — деп Помпиду бургандан айтырган.

Бурган бодангаш, «үжен чыл болгаш» деп харылаан.

Помпиду ыглапкан: «Мен аңаа чедир чурттавас мен».

Никсон бургандан айтырган: «АКШ-ка кажан корум-чурум болурул?»

— Он беш чыл болгаш — деп, бурган харылаан.

Никсон ыглап бадырыпкан: «Мен аңаа чедир чурттай албас мен!»

Бургандан ам Брежнеев айтырган:

— ССРЭ-ге кажан корум-чурум болурул?

Бурган ыглапкан: «Чок, мен аңаа чедир чурттап шыдаваас мен!»

• • •

Василь Ваныч лотерея биледи-биле «Волга» ойнадып алган. Чедип келгеш: «Менээ кызыл «Волгадан» берзиңер» деп негээн. «Каразын алыр силер бе? Ногаан, көк бар-дыр. Кызыл «Волга» бисте чок ийин».

— Кай, ындыг бе? — деп, ол ажыгган. — Ынчаарга мээн бежен көвеезин дедир эккелиңер!

• • •

Петька Василь Ваныч-биле поезд начальнигиниге чеде бергеннер.

— Меня бо поезд Ленинградка чедирип каар бе? — деп, Петька айтырган.

— Чедирип каар.

— А мени? — деп, Василь Ваныч айтырган.

• • •

Ашаа эртеңгиниң алды шакта чедип келген. Кадайы удуп чыткан. Ол оонум хевин ужулгаш, оруче дедирлеиип кылаштап ортаа. Кадайы оттун келген:

— Сеңээ мындыг орай кайыын келгениң ол?

— Кайыын деп чүүл, кайнаар диживе. Ажылдаарым ол-дур, көрбее кижи сеңээ бе? — деп, ашаа харылааш, чүвүрүн кеде берген.

• • •

— Ашаа деп кызыл?

— Ол даарге кадайының чажыт кижизиниң ажылаагы талазы-биле оралакчызы-дыр.

ТЫВА УЛУСТУҢ ҮЛЕГЕР ДОМАКТАРЫ

Саглы ышкаш хову
кайдал,
Саглай ышкаш сиген
кайдал!
Чылгычыыны шыырында,
Чытчыыны бодунда.
Ийи даглыг бажы
Чоок-даа бол, дээшпес.
Ийи кижиниң бажы
Ыраак-даа бол, дегжи бээр.
Шыыны сөглээн кижите
Бак кижи өштүг.
Шывык туткан кижите
Ызырар ыт өштүг.
Күдээниң күжүн көөр.
Хүрек дайның ыанын көөр.

Чаклалыг балык эвес,
Чалгыныг куш эвес.
Але дээр кижи авыластыг,
Ала характыг мал дезиг.
Курунени оол камгалаар,
Күзегин мал эзлээр.
Ийи кижи аразынга
Сос сөглеве,
Ийи ыт аразынга
Сөөк октава.
Хаандын хаалгачы каржы,
Хартыгадан хараачыгай
Кашпагай.
Чырык өртемчейде
Үш чүве дошкун.

Эрии хоскан хереезеи,
Эриин ашкан далай.
Эзер алган эмдик аът.
Чазраанда саактаар,
Ядараанда хамнаар.
Даартагы чаг орнунга,
Бөгүнгү өкше дээре.
Кижи боду амыыанда
Эштиг өөрлүг болбайн
канчаар,
Хилин чаныын чаазында
Өнгүр-чараш болбайн
канчаар.

Сактып бижээн Алексей
ДҮГЕРЖАА.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 Мультфильм. 7.00 Ритмиг гимнастика. 7.30 «Ажылгыр кижиниң суббота эртеми». 8.30 ТМА. 8.50 «Байкалда нус». Музыкалыг телефильм. 9.05 «Ном өргөзү». 10.05 Эртенги хеглуг программа. 10.35 Режиссер С. Колосовуң фильми. 11.00 Экология доозулалы. 12.15 Музыкалыг киноо. 12.45 «Дем каттыылга» видеодамчыдылга. 14.00 Ажылгыр-тывыгыр кижилериң телекөрүү. 15.15 ТМА. 15.30 «Руслан болгаш Людмила». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги серилары. 18.09 Теннис. «Кремль кубогу» дээш. Чарыштыг түңнелдери. 19.00 «Москва кайгамчык хоорай». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм. 4-кү фильм. 19.30 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 20-ги сериязы. 19.55 Я. Сибелиус. «Кударанчыг вальс». 20.00 «Күзүн аайлажыышкын». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Концерт. 01.10—03.20 «Брикмилага болган шоссодаалыг болуушкун». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЯИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Чалыы шаавыстың аллгазы. 9.00 Мультфильм. 9.15 «Ильхом» театр-студиянның шинзиниң баштайгы көргүзүү. 11.00 «Кадар оо бир» видеодамчыдылга. 13.00. «Арыг хөлчүкте бажыңы». «Хоюткуу». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 15.30 И. Смоктуновский. 16.00 М-трест. 16.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 17.00 Педагогиканы — бүгүдеге. 18.00 Хууда бодаа. 18.10 «Үшкү салгалдың бардамнарынга сес»... 18.55 Коммерция түскай үндүрүлгези. 19.10 АКШ-тан неделя саныда болур программа. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыыгыг удунар, чаштар!». 20.35 Театр кежээзи. Чапсарда (21.30)— Реклама. 23.30 Медээлер. 23.50 Эстрада программазы. 00.35 —01.15 Баскетбол. Европа чемпионады.

КИНО

НОЯБРЬ 16-да

«НАЙЫРАЛ»: **«Высший класс»** (Антарас-фильм) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Нинзя — убийца»** 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»; **«Неразлучная пятёрка»** 9.00, 12.40, **«Генералы песчаных карьеров»** 10.40, 14.20, **«Восход «Черной луны»** 16.20, 18.40, 20.00 шактарда.

КАА-ХЕМ»: **«Стерегите-ки на дорогах»** (2 сериялыг) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

НОЯБРЬ 17-де

«НАЙЫРАЛ»: **«Высший класс»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Нинзя — убийца»** 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Неразлучная пятёрка»** 9.00, 12.40, **«Генералы песчаных карьеров»** 10.40, 14.20, **«Восход «Черной луны»** 16.20, 18.40, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **Джунгли»** (Англия) 11.00, **«Стерегите-ки на дорогах»** (2 сериялыг) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

НОЯБРЬ 18-те

НАЙЫРАЛ»: **«Сбрось маму с поезда»** (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00 (узаткан), 17.30((кинопанорама) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Большой Босс»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночмыны»** 9.00, 10.20 **«Лето в раковине»** (2 сериялыг) 11.40, **«Восход «Черной луны»** 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Нью-Йорк, 4 утра»** 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуу редакция коллективи

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
Редактор — 3-43-34;
приемная — 3-34-26;
оралакчылары — 3-34-91; 3-34-17;
харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
оралакчылары — 3-45-80;

КИЛДИСТЕР:
экономика килдистери: 3-34-19; 3-36-73;
үлетпүр — 3-41-16;
кедээ ажыл-агый —
социал айтырыглар — 3-34-57;
культура болгаш удуг өөредилге 3-39-15;
улус дөзүттүг Советтериниң — 3-34-98;
ниитилел политиктиг — 3-38-25;
медээлер болгаш спорт — 2-36-82; 2-41-23;
чаан — 3-39-03;
очулга — 3-34-39, 3-34-92;
корректорлар — 3-34-19;
үндүртүүлер — 2-27-41
солун келбейн баргаан — 2-37-73;

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 383305».

Тыва Республиканы Пом үндүрер чер полиграфия болгаш пом садыыны керектерилиг талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27607 экз.

Чагыг № 982.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда - үнезилеттинген

№ 195 (14695) 1991 чылдың ноябрь 19, вторник ● Садар өртээ 20 көп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг сессиязын 1991 чылдың декабрь 18-те Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1991 чылдың ноябрь 13.

Саналдар, бодалдар

МАЛЧЫННАР ЭМНЕЛГЕЗИ ДИВЕЙН...

Кызыл хоорайда малчыннар эмнелгези ажыттыганы эки. Ол эмнелгеге колдуунда чүгле малчыннар хүлээп алыры көрүнгеи. Ынчалзадаа ында-хаан ийи-чаңгыс аарыг кижилер эмчиден дуза дилеп чеде бээрге, чамдык кыдыра сеткилдиг малчыннар хоптактанып, олар бистээ эмнелгевиске чүге келдилер дээр, артык, эпчок чугаалар үндүре бээри арай таарымча чок.

Ынчангаш бо эмнелгени чүгле малчыннар эмнелгези дивейн, а көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының эмнелгези кылдыр эде иөрү кончуг чугула деп бодаар мен. Ынчанмайын канчаар, хандыр бодап көөрге мындыг: чеже-даа мурнакчы малчын мен деп мактанза-даа, ол үшүн, кыминың ачыдузазы-биле мурнакчы малчын болу бергенин чедир бодавайн турар.

Малчын кижиниң кол-ла дээштиг ажыктыг ат-алдар чедип алыр күжү — машина, трактор, ында ону башкарып ажылдап турар чолаачының, трактористиң ачыхавыязы база бар болгай. Мен малчыннар шоолуг ажыл кылбайын турар дивейн-дир мен. Олар база-ла улуг үүленин бүдүрүп турары шын.

Машина, трактор хөй-даа болза, ону башкарар кижилер чолаачылар болгаш трактористер болуп турарын утпаза чогуур. Олар база-ла малчыннар ышкаш кижилер-дир. Олар аарыг-аржый-даа бээр-ле болгай.

Шыны-биле чугаалаарга, техниканың күжү-биле малчын кижи сигенин кестирер, ону сөөртүрер, сугнудаа, одаар ыяжын, хөмүрүндаа, көжерде-даа, аар-саар ажылдарын, ырак-узак чердаа чоруурда чүгле ону ажыглаары чаңчыл апарган. Ол машина-болгатты башкарып чоруур чолаачылар, трактористер эн-не берге ажылдарны кылып чоруурлар.

Хову, шолдерде тарааны кымнар тарып, өстүрүп, ажаап турарыл, саван, сигенин чүгле олар сөөртүп турар. Саван, сигенин кымнар ажыглап турар ийик? Базала малчыннар, кадарчылар ышкажыгай.

Механизаторларның кызымаккай ажылдаанының түнелинде күрүнеге хөй-хөй тонна тарааны дужаап турарын билир бис. Оон бүдүрген далганны шупту кижилер ажыглап турар.

Шаанда шээр-даа, бодаа-даа мал кыжын чер оттаар чорду. Амгы үеним негелдези-биле чер оттаар малмаган ховартаан. Мен чолаачы кижи болгаш, ол дугайын караам-биле көрүп келдим. Ам кандыг-дыр? Малга сугну машина-биле сөөртүп бээр. Сугну артында-ла чылдып бээр. Фермаларда инектерни көөрге, чер оттавас. Чүгле тракторнуң күжү-биле тургузу азыраар. Ынчанмас болза, мал бергедээр. Ол тракторну хүнзедир башкарар кижи база-ла тракторист болур.

Ынчангаш чүгле малчыннар дивейн, а чолаачы, механизатор кижилерни база ол малчыннар эмнелгезинге эмиетсе. Бо бүгү кижилер көдээ ажыл-агыйның ачыдузалыг ажылчыннары-дыр. Оларга база таарымчалыг байдалды тургузарын үе негеп келгеи. Көдээ ажыл-агыйның продуктуларын эльбекшидериниң кол күжү база олар. Бо дугайында кижи бүрүзү, удуртукчу даргалар медереп билип, ону кичээнгейге алыры чугула деп бодаар мен.

Ынчангаш № 2 поликлиниканы чүгле малчыннар эмнелгези эвес, а көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының эмнелгези кылдыр эде тургусса кандыг ирги? Малчын, чолаачы, тракторист кижилер ол эмнелгеге кээп эмнеткей.

Янчап БҮРБҮ.
Улут-Хем районунуң «Ак-Туруг» совхозу.

РСФСР-ГЕ АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИНИҢ ЭҢ БИЧЕ ХЕМЧӨЭЛИН ДОКТААДЫП КИИРЕРИНИҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң чазааның доктаадыры болза:

1. 1991 чылдың декабрь 1-ден эгелеп ажыл төлевириниң эң биче хемчөэлин үүрмектап садар өртектериниң өскени-биле холбаштыр 1991 чылдың апрельде кирген компенсацияны барымдаалавышаан айда 200 рубль кыыдыр доктаадыр.

Ажыл төлевириниң эң биче хемчөэлинде немелделер болгаш немей төлевирлер, а ол ышкаш акша шаңналдары база өске-даа мактал төлевирлер кирбейн турар.

Ставкаларның болгаш шалыңнарның тодаргай хемчөэлдерин, а ол ышкаш персоналдың категорияларының база ажылдакчыларның аңгы-аңгы профессионал-квалификация бөлүктериниң аразында оларның хемчөэлиниң хамаарылгаларын бүдүрүлгелерге коллективтиг керээлериниң негелделеринге тодарадыр.

2. Херегел бюджединиң эң биче хемчөэлиниң болгаш республиканың социал-экономиктиг байдалының өскерилгениден хамаарыштыр ажыл төлевириниң эң биче хемчөэлин үеелеп эде көөрүнүң чурумунуң дугайында саналдарны РСФСР-ниң Күш-ажыл болгаш чоону ажылга тургузарының министерствозу ажылдап кылыр база РСФСР-ниң чазаанга киирер.

3. Ажыл шагының нормалыг аная үргүлчүлелдиин 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп неделяда 40 шактан ашпас кылдыр доктаадып киирер.

6 база 5 шактыг ажыл хүнүнде кызырган ажыл шагының үргүлчүлелдиин мурнуку хемчөэлите — ол-ла дараалашкаа-биле 36 база 30 шактарга хевээр арттырар.

Бир шакта тариф ставканың эң биче хемчөэлин дараазының хемчөэлдерге доктаадыр:

40 шактыг ажыл неделязында — 119 көпеек;

36 шактыг ажыл неделязында — 132 көпеек;

30 шактыг ажыл неделязында — 158 көпеек.

Шактың тариф ставказын айыылыынче эде саваарының коэффициентилерин дараазында хемчөэлдерге доктаадыр:

40 шактыг ажыл неделязында — 169,2;

36 шактыг ажыл неделязында — 152,3;

30 шактыг ажыл неделязында — 126,9.

4. Ажыл төлевириниң эң биче хемчөэлин ажыглап киирерин бүдүрүлгелериниң боттарының акша-хөрөңгилериниң (орулгаларының) күсели-биле, а бюджеттиг албан черлериниң болгаш организацияларга бюджет а к ш а ландырыышкынының күсели-биле боттандырар.

Бюджеттиг организацияларның болгаш албан черлериниң бо сорулгаларга чарыгдалдарын акшалаандырарының чурумун болгаш үнер достерин РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозу тодарадыр.

5. Компенсациялыг немелде төлевирлерни хемчөэлдерин (күш-ажыл байдалдары санаадаазындан хажыттынганы дээш, кежээки база дүнекі үелерде ажылдааны дээш болгаш оон-даа өске) бүдүрүлгелер боттары бот-тускайлаң тодарадыр, ынчалзажок РСФСР-ниң чазааның азы оон даасканы-биле өске-даа органнарның чогуур шиитпирлери-биле доктааткан хемчөэлдерден эвээжевес болдурарын доктаадыр.

Идиг беринишкин төлелгелерин (бедик квалификация, профессионал мастерство дээш база эвээш кижилиг ажылдааны дээш немелде төлевирлерни, шаңналга немелделерни, акша шаңналдарын болгаш өске-даа немерешкилерни) бүдүрүлгелер боттары бот-тускайлаң тодарадыр болгаш ону бар акша-хөрөңгилериниң хемчөэлин-биле боттандырар. Оларны төлээриниң хемчөэлдерин болгаш негелделерин коллективтиг керээлерге тодарадыр.

6. Ажылдакчыларның өскерлири бо доктаалда көрүүмзүн ажыл төлевирлериниң күштүг боп турар негелделери хевээр артар.

Б. ЕЛЬЦИН.

ШАЛЫҢ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

«Ажыл төлевириниге болгаш херегделге ажыглаар акша-хөрөңгилериниң немей өзүлдезинге кызыгаарлаашкыннарны дүжүрер дугайында» РСФСР-ниң Президентизи Б. Ельцинниң ат салганы Чарлыы үнген.

Ында айыткаңын өзүгаар, ажылдакчыларның күш-ажылчы идепкейин өөдүренинге байдалдарны тургузар сорулга-биле ажыл төлевириниге болгаш херегделге ажыглаар акша-хөрөңгилериниң немей өзүлдезинге кызыгаарлаашкынларны 1991 чылдың декабрь 1-ден эгелеп дүжүрер.

РСФСР-ниң «Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлузунга дүүштүр бүдүрүлгелер болгаш организациялар херегделге ажыглаар акша-хөрөңгилериниң хемчөэлин боттары бот-тускайлаң, боттарының ажылдап алган акша-хөрөңгилериниң хемчөэлинге таарыштыр доктаадыры ында тодаратказ.

Район коэффициентилерин болгаш Соңгу чүк немелделерин саваарынга көрүүнген шалың хемчөэлинге кызыгаарлаашкынларны база дүжүрген. Оон-биле холбаштыр Соңгу чүк немелделериниң хемчөэлиниң, оларны төлээриниң чурумунуң база байдалдарының талазы-биле дүрүмнерни ажылдап кылырын болгаш РСФСР-ниң чазаанга киирип кээрин РСФСР-ниң Экономика база сан-хөө болгаш Күш-ажыл база чоону ажылга тургузарының министерстволарынга дааскан.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Чадаана хоорайның чурттакчылары-биле ужуражылга хуралын эрттирген.

Ш. Д. Ооржак чазак даргазындан ангыда, РСФСР-ниң улус депутады деп чүвени чон билир. Боду экономист кижи болгаш, чурттаа рынок шилчилгезинче киреринде дугайында чугаадан эгелээн. Тыва Республикага база рынокче шилчиир, мал, чер ажыл-агыйы, кошкун ажыл-агый, арат ажыл-агыйын тургузар, черни ол кижилерге кыштаар, чайлаар, күзээр кылдыр быжыглаар. Чурттуң дыка хөй көдээ суурлары чагырып дужаар система үезинде хоозураан, эзин кагдыныган. Ам катап ол черлерге тараачын база фермер ажыл-агыйын сайзырадыр деп доктаал-шиитпир хүлээп алган.

Тываның келир үези, сайзыралы, ажыктыг казымалдар, аржаан суглар, девискээр, кызыгаар эоналары, даштыкы чурттар-биле садыт, культура, өөредилге харылзаазын быжыктырар. Саян артында өөренип турар өөреникчилерни хайгаарап көрүп турар төлээлер барын база чугаалады. Аныяктар-биле ажылды чорудары база бир кол черде деп айытты. Залда орган кижилериниң айтырыгларынга шуптузунга дорт болгаш тода харыыны дарга берди.

Чон аразынче кирип, оларның амыдырал-чурттаргазы-биле таныжып келгени дээш Чөөн-Хемчик, Чадаана хоорайның чурттакчылары өөрүп четтиргенин аная илереткен.

Чаптыг-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Көдээниң культура амыдыралы

Чыраа-Бажында Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу Сайын Монгуш өлүп кыш чаруу ырларының автору. Бот-тывынгыр композиторуна чогаатканы ырларын чон кайда-даа ырлажып турар болгай. Ол ырларны үдезиштаан, боду база ырлаар.

ЧУРУКТАРДА: Чыраа-Бажының ыраажылары (оң талазында) бот-тывынгыр композитор Сайын Монгуш; Чадаананың Пионерлер бажыңының концерттерге доктаамал киржип пионерлери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АГИТБАЖЫҢНАР: АЖЫЛ БАГАЙ ЭВЕС

Чаа-Хөл суурнуң девискээринде үжен агитбажың бар. Чурттакчы чон талазы-биле суурувус Улут-Хем районда эң хөй чурттакчылыг. Ол удаваас район төвү апаар боор деп идегеп турар бис. Агитбажың бүрүзүнде хөрөөженнер чөвүлелиниң кежигүннери, агитбажың даргалары, депутаттар, агитаторлар быжыглаттынган, демин кадып ажылдап турар.

Агитбажың дээргe-ле база күш-ажылчы коллектива болур. Агитбажыңнар саны бисте хөй үве болганда, оларның ажыл-ижиниң отчугажын өөрүбези-биле, хөрөөженнериниң идепкейин бадырбазы-биле социалистиг чарышты организастап, оон негелделерин агитбажың бүрүзүнде бижээш аскан.

Негелделериниң бир кол чүүлү — өг-бүле бүрүзүнүң шаа-биле дузалал ажыл-агыйны хөөжүдери, дора дээрге огородтуг болуру. Кижизидилге айтырыы базала хүннүң чугула айтырыы. Ынчангаш темалыг кежээлерге чүгле улуг кижилерни киириштирер эвес, а школачы уругларны база хаара тудуп, оларга даалга берип турары эки чаңчыл. Чылдың бо үезинде инмир эрте дужер. Уругларны орайга чедир кудумчуга тоятпазы-биле дежурныйлаашкынны кудумчу аайы-биле организастап турар.

«Хунчүгеш» яслиде-садта повар Зоя Сержит болгаш оон-даа өскелерниң өг-бүлелери суурувуста дээре өрегелер. Олар ылангыя ажыл-агый болгаш уругларны кижизидилгезиниң талазы-биле үдегерлиг.

Бо чылын совхозтуң үндезилеп тургустунганындан бээр 30 чылын демдеглээн байырлалга агитквартиралар боттарының белеткээни национал ашы-чемин чоңга саткан. Ол байырлалдарга тураскааткан хана солун делгелгезинге бирги черни «Дамырак» агитбажың (депутады Оюмаа Балчый, хөрөөженнер чөвүлелиниң кежигүнү Мария Салчак), ийиги черни Школа кудумчузунуң агитбажыңы (депутады Валентина Хертек, чөвүдел кежигүнү Нина Сундуй) ап, тиилекчилер болган.

Ниитиниң малына сиген белеткээринге хөрөөженнер идепкейлиг киришкен болгаш планын күүсетпээн агитбажың чок деп болур.

Хөрөөженнериниң кылыр ужурлуг ажылдары хиреша-биле багай эвес чоруп турза-даа, чоонуң амыдыралында чыл-чылы-биле чедир шиитпирлеттинип чадап турар айтырыгларны чок деп болбас. Чижээлээрге, школа назы четпээн уругларны яслиде-садка тургузары-биле оочур шойлуп турбушаан. Чоонду хүн бүрүнүң херегдел бараанары-биле хандырары дорайтаан. Ол болгаш оон-даа өске чугула айтырыгларны дарый шиитпирлептер арга-даа тывылбастаан. Аныг-чем, идик-дем өртөөнге куш четтинметтээн.

Амыдырал хүн бүрү нарыындап берегелер бүгү талдаан чыыра кызып орааа, хол салдынып болбас деп чүвени билип, чоонуң идепкейин, эки чүвеге идегелин өөрүбес дээш суурда хөрөөженнер чөвүлели ажылдап турар.

Зоя МААДЫ.
Улут-Хем район.

ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң хуралы

МОСКВА. (СЭТА). ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң хуралы Ново-Огаревога ноябрь 15-те ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле эрткен. Хуралга РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин, Беларусь Республиканың Дээди Совединиң Даргазы С. С. Шушкевич, Казах ССР-ниң Президентизи Н. А. Назарбаев, Азербайджан Республиканың Президентизи А. Н. Муталибов, Кыргызстан Республиканың Президентизи А. А. Акаев, Таджикистан Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы А. И. Искандаров, Туркменистан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы С. Н. Мурадов олар киришкен.

Республикаларның санал-оналдарын барымдаалаң чедир ажылдап кылган Суверенниг күрүнелерниң эвилелиниң дугайында керээниң төлевилелин чугаалажып көргеи. Төлевилел амгы ниитилел-политиктиг байдалдарга дүүштүр кылдыган, чаа эвилелге каттышып турар суверенниг күрүнелериниң эрте-ажымтарынга дүүшүп турар деп демдеглээн.

Келир үеним керээзинин бүгү принципиалдыг чүүлдериниң талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдыган. Күрүнелерге дугуржуп, шиитпирлээнин өзүгаар, Суверенниг күрүнелер эвилели конфедеративтиг демократтыг күрүне болур.

Суверенниг күрүнелериниң эвилелиниң дугайында керээниң төлевилелиниң сөөгүлели тодаргайжыдары болгаш ону күрүне чөвүлелиниң эзелчеглиг хуралынга эге ат салырынга киирерин эксперттерге даскан.

Суверенниг күрүнелериниң Дээди Советтеринге керээниң төлевилелин чугаалажып көргениниң болгаш чүүлдүг деп санаанының соонда ону олардың бүрүн эргелиг делегациялары ат салырын көрүп турар.

Күрүнелерге чөвүлелиниң хуралынга күрүнелер аразының экономиктиг комитединиң (КЭК) тургузуун чүүлдүг деп көрген. Оон даргазынга И. С. Силаевти бадылаан.

Күрүне чөвүлелиниң оон мурнунда хуралдарынга хүлээп алган шиитпирлерге дүүштүр чаңгыс аай Чеп-сектиг Күштерни тургузарының болгаш ИХМ-ниң тургузуунуң дугайында, Даштыкы херектер министерствозун үндезини-биле чаартырының дугайында тодаргай саналдарны чугаалашкан база чүүлдүг деп деткөзүн.

Хуралдың киржиктилери бо чылдың тоңчузунге чедир чурттуң оныа бюджедин хевирлеп өзүгаар дугайында айтырыгны ылаптыг чугаалажып көргеи. Бо талазы-биле тодаргай саналларны үш хонук хуусаада суверенниг республикаларның чазактар удуртукчулары-биле кады ажылдап кылырын КЭК-тиң даргазы И. С. Силаевке даскан.

ЙЙИГИ ЭЭЛЧЭЭ

МОСКВА. (СЭТА). Барын чүктүң баштың чеди чурттарының («чеди» — Великобритания, Германия, Италия, Канада, АКШ, Франция, Япония) төлээлекчилериниң болгаш суверенниг республикаларның аразында совет даштыкы өреник айтырыгларының талазы-биле чугаалажыышкынларының йийги ээлчээ Москвада дүүн ажыттынган, ноябрь 20-де доостур. Бо удавда ында чурттуң өрезин 1991 чылдың төнчузунге чедир кайы хире эгилериниң дугайында, а ол ышкаш ССРЭ-ге гуманитарлыг дуза көргүзериниң талазы-биле айтырыгларны чугаалажып турар.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Украин акшаны парлап бээр кылдыр дугуржулганы Канаданың «Канадиэн банкнот» компаниязы-биле Украина кылган дээр медээлерни Украинаның Дээди Совединиң Даргазы Леонид Кравчук буруу шапкан.

Л. Кравчук чоокта чаа Канадага барып чораан үезинде «Канадиэн банкнот» компания-биле кандыг-даа дугуржулганы кылбаан болуп турар.

Москваның хоорай думазының (Биче чөвүлелиниң) хуралы болуп эрткен. Доктаамал ажылдаар ол органга Москваның улус депутаттары эки тура-биле киржип турар.

Хоорай думазының кежигүннери организастыг айтырыгларны болгаш Моссоветтиң ам болур сессиязының хүн чурумун чугаалажып көргеи.

Кокталыр бедик шынарлыг хөмүрдашты Украинаже чорудуп бээринден Кузбасстың ойталаанын Кемерово областың администрация баштынының оралакчызы Николай Крушинский дыннаткан.

Ындыг ойталаашкынның кол чылдагааны — бо чылдың эгезинден бээр Украина Сибирьниң чурттакчыларынга 11 муң тонна чигирни чедир бербээн.

«Афганистанның ислам ниитилелиниң» удуртукчузу Б. Раббани баштаан афган оппозициянын «шилчилге чазааның» делегациязы Москвада чедип келгениниң моон мурнунда дыннаткан турган.

ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Борис Панкин ол делегацияның кежигүннери-биле чугаалажыышкынларны эгелей берген. Оон мурнуу чарыында афган оппозициянын делегациязы РСФСР-ниң оралакчы президентизи Руцкой-биле чугаалажыышкыннарны кылган.

Кыштаглаашкын: байдал кандыгыл?

БАШТАЙГЫ ХҮННЕРДЕН-НЕ ДҮВҮРЭЭЗИННИГ

Бистин республиканың малчыларына, бүгү ажылчыларынга эм-не шылгыы шылгалда — ниитиниг мал кыштагладыышкыны чоруп турар.

Ынчаангаш, ниитиниг мал кыштагладыышкынынга бистиг кижи бүрүүстүм кирилгези кандыг болдур, оон төнчү үре-түшели ындыг болур. Ындыг болганда мал кыштагладыышкыны бистин шуптуруска харысалгалыг, берге шылгалда, оон бүдүрүлге болгаш хандырылга айтыгларды хүн бүрүүнүң кичээнгейиниг төвүнге турар ужурлуг.

Кызыл хоорайга республиканың Агроөлетпүр эвилелиниң баштаар черинин эдчеглиг хуралынга амыдыраа бүдүрээзиниг байдалдыг кыштаглаа эгелээн хөй муң шээр болгаш бода малдыг Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Эрзин районнарда кыштаглаашкынның байдалын чугаалажып көрген.

Аттарын адаан районнарның удуртукчу ажылдакчылары, тускай эртемниглери, ажыл-ишчилери бо чылдың ниитиниг мал кыштагладыышкынынче чогуур неелдеге четпес, дыка кошнак, эрелгей белеткелдиг киргенин ук хуралга демдеглээн.

Ол ажыл-агыйжы эвес чорукту бадыткап турар фактарымдаалаларны көргүзүп мындыг: бо чылдың ноябрь 1-ге чедир үеде эрткен чылдың ол үеви-биле деңнээрге, Барыын-Хемчик район сүт саалдазын 350, Улуг-Хем 46, Эрзин 89 тоннага кудулаткан, хөй муң малдыг Улуг-Хем район күрүнеге эт садарын 551 тоннага эвээжеткен, бүгү чүүл малдарның хорамчазын Барыын-Хемчик 5 муң 571, Улуг-Хем 15 муң 524, Эрзин 12 муң чедирген, азы ол бүгү чидириглерни эрткен чылдың ол үеви-биле деңнээр болза, тус-тус районнарда оон 50 хуудан ыракта ажыг боор турар. Ол талазы-биле эм-не хөй когаралдыг ажылдаан ажыл-агыйларга «Барлык», «Дөц-Терезин», «Нарын», «УТКА 25 чылы» совхозтар хамааржыр.

Ниитиниг мал ажылында ол хире улуг когарал турда-ла, ону эдер талазы-биле чогуур хемчегларын ук районнарның Совет, ажылагый органнары албайн келген болгаш бо чылдың мал чеминиг белеткелин организас чок чоруткан, чижеглээн бир башка онааштыр 16-дан 20 чедир чем единицазы белеткээр турбуже, Эрзин район чүгле 3, 1, Барыын-Хемчик 9, Улуг-Хем чүгле 9,8 чем единицазы белеткеп алган.

Бүгү хевирниг мал чеминиг белеткээн курлаыры кончуг эвээш болуп турбуже, айыткан районнарның совхозтары бөр мал чеминиг мамиаллазынче, ажыктыг ажыглалынче дыка четпес кичээнгей салыг келген. Чижеэ, мал чемиери белеткээринге делгем шынааларлыг, тараа шөлдерлиг, тайгалар эдектери шаттарлыг «Улуг-Хая», «Ак-Туруг», «Найырал» совхозтарның девискээрлеринде сараттарның болгаш өске-даа мал чеминиг ажылдар, кадагалалы багай, оларны долгандыр кажаалаваан, ажмаардар, серилер, херимнер иштинге киреэ-хениинден кадат чок мал изиг күстүн бөр төтчеглеп, чип келген.

«Дөц-Терезин», «Барлык», «Мөрен», Ленин аттыг совхозтарның төп сүт-бараан фермаларынга кышка удур септелгезин өзүп барымдаалап чорудуп келгениден мал чеми ылбырадыр хайындыр, хөнтектээр, салып бөр техниктиг дериг-херекселарниг септелгези, хайгаралы багай болганындан олар амдыгаа чедир орта ажылдавас.

«УТКА 25 чылы» совхозта мал чеми ылбырадыр цех ажылдавас, саар инектерге немелде холуксаалыг мал чемнерин бербейн келген. «Арыскан» совхозтың сүт-бараан фермазында мал чеми хайындыр цех база ажылдаваан келген, өдек арыглаар транспортөр ажылдавас, кайы-даа фермаларда инектерни хол-биле саап турар. «Ак-Туруг», «Ак-Тал» совхозтарда байдал база ындыг дүвүрээзиниг.

Улуг-Хем районның сүт-бараан фермаларында турускулаан мал чеми белеткээр 11 цехтың бо хүнде чүгле 2-зи ажылдап турар.

Хойжуларның чурттаар бажың-биле хандырылгазы дыка четпес. Барыын-Хемчик районуң 145 кодаага кыштаар малчыннарының 64-ү өглерге кыштаар, ындыг байдал Улуг-Хем, Эрзин районнарда база бар. Улуг-Хем районда 380 ажыг кыштагдан 150 ажыг кыштагда электри чымын киирбээн, малчыннарга чүгле 173 чүпар-бажың ажылдап турар.

«Ак-Туруг» совхозтың төп сүт-бараан фермазының кышка белеткели аксаа доозулбаан, кажаалардың иштү соок, боктуг, малгаш долгаш, дожанналып чыдар апаргаш, соңгаларының шилдери ойбок, кажаалар иштиниг чылыдылгазы ак-даа кылдынмаан.

Сөөлгү чылдарда хойжуларның чурттаалга, бүдүрүлге тудугларын кылырынга хөй миллион рубль акшахеренгини чарыгдап турардаа болза, ол талазы-биле кылдынган боттуг ажылдар эвээш. «Шекпээр», «Аянгаты» совхозтарның хөй хойжу өг-бүдүлери өглерге кыштап келген. «Аянгаты» совхозтың 14 кодаанга кыштаар хойжу өг-бүдүлериниг чүгле 5-и бажыннарга чурттаар. «Дөц-Терезин», «Аянгаты» совхозтарның хойжу турааттарында электри чырын бо үеге чедир киирбээн.

«Шекпээр», «Барлык», «Чаа орук», «УТКА 25 чылы» совхозтарның хойжу кыштагларының хөй нуруузунда бүгүнге чедир четчир хемчээдиг мал чемниг, болгаш малчыннарның оттулар ыяш болгаш көмүр-дажынын күрлаавылары амыдыраа чедир соөгүп дужурбээн. Ында кодаанларга сүт-суттат соөгүлдези эрттелиишкининг чоруп турар.

Кайы-даа районуң кыштагларында күш-дөнгели кошкак малдарга амыдыраанган эгелеп немелде чемнерилгени организастап тургуспаан.

Саар инек кодаанларының продуктудут чоруу дыка кудулаан, оон үрүүндан хонукта күрүнеге сүт дүвүрүлдүг. Барыын-Хемчик районуң совхозтары 610, Улуг-Хем 20, Эрзин район 545 килограммга эвээжеткен.

Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин районнарда турустуунуң келген дүвүрээзиниг байдал күрүнеге эт, сүт дүжаар планнарларны күүседиргин үеринин кырында келгеш.

Маадаа чугулаган айтыр аар чүве болза, чер болгаш мал ажылын хемчилериниң технологизының неелдечиин шыңгыы сагыыры, бар машина-техниканы, техниктиг дериг-херекселдерни бүдүрүлге болгаш чурттаалга тудугларын болур-могууру-биле бүдүрүкчүлүг ажыглаары. Чеге дөөргө ол бүгү үүлдерни турускулаага күүрүлеп чыл бүрүде хөй миллион рубль түвүүт хереглелерни үндүрүп турар болгай бис. Чижеэ, чүгле бо чылын ол бүгү ажылдарга 90 миллион ажыг рубльдиг хереглизин чарыгдаан.

Ам сорулга болза ниитиниг мал кыштагладыышкынын организастыр, шыларлыг чорудар дээш олче бүгү күштү, арга-курлавырларны мөөнүзүн болур.

Анай-оол ДАРЖАА.

Соок-даа болза, аяс эртен. Өвүрүүн Солчур суурда тудуг ажылчыннары «Коммунизмче орук» совхозтуң конторазынче чоруп орлар. Олар-биле чугаалажы бердивис.

— Бо суурда ийи азал чурттаар бажыннарны тудуп турар бис. Чайын каш бажынны ажыглалга киирдивис. Бо хүннерде база бирээни тудуп эгелей бердивис. Ажылывыс шуудангыр чоруп тур—деп, бызанчыларның бирээзи Андрей Донгак чугаалады.

Тудугжулар чоруур дей бээрге, чурукка тырттыргаш, ол аныяктарның аттарын бижип алдым.

ЧУРУКТА: Солчур суурнуң тудугжулары Андрей Донгак, Түлүш Семис-оол, Алексей Амыйлан, Анатолий Куулар.

Оидар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Шынга» харыы

Эрзинде ажаалда банкызында ажылдап турар маадыр не Маскыр Шыырап-овна Кырдан редакцияга чагаа келген. Хөй ажы-төлүү азырап остүрген, чонуун, ниитиниг херээ дээш бүгү күжүн салып ажылдап чораан хоочун чурттаар оран-бажың-биле бергедежи бергенин солуунче бижээш, дуза дилээн.

Чамдыкта элдептиг-даа болгулаар. Алыр ужурлуг бажың-ны алыры көзүлдүр-ле саадап, оон туржук, шуут албайн-даа баар чадавас сен. Айтырыгны шиитпирлээринге бир-ле кижи шын-на туразы-биле шаптыктап-даа каар. Маадыр-ненің чагаазында айытканында шак ындыг чамдык фактылар база бар болган. Ынчалза-даа Эрзин райкуускомнуң даргазының оралакчызы В. Н. Эгер ат салган харыда ол талазы-биле чүүл-даа ыыттаваан. Ынчаар харылаза-ла ажыгбас деп райкууском санааны ол боор.

Ол харыда айтып турары-биле алырга, райкуускомда бажың алырының чингелделиг эвлүүзүнде 34 кижи, оон иштинде үш маадыр не барын айыткан. Маскыр Кырның залчаа оон пии дугаарында. Эдлчээ келирге, ол хамаатыны бажың-биле хандырар бис деп харыыны редакция алган.

Аазаалын үш чыл манаар джир. Назы дөгөөн кижиге үш чыл улуг хуусаа, маадыр неге бажыны черде ынчаш дарый бөөр боор деп идеген артыыс.

АК-ТУРУГДАН ЭГЕЛЭЭР БЕ?

«Эрткен неделяның эгезинде «Шын» солунга «Аш Ак-Туругдан эгелээр ирги бе?» деп солуунуң тускай корреспондентизинин бижээн дыңнаашын номчаан, Ак-Туруг суурнуң чурттачылары арай таарзынмаанын чугаалажып эгелээн.

Бир дугаарында, корреспондентиниң ады чүге бижиттинмээнил? Ийинде, кандыг-даа материалдар чырыдар мурнунда хынаары албан-на болгай.

Солунга үнген бо зичок медээ дугайында октябрь 28-те болган көдээ Советтиг сессиялыга база сайгарылганы кылгаш, депутаттар «Шын» солуннуң редакциязынче хомудалды киирерин шиитпирлээн.

Амгы бо берге үеде чонуң хандырылгазын эжиждер, тус черниң садыг-саймаазының ажылын таалымчалыг туттузар даа дээш бүгү-ле арганларны ажылдап турар.

«УТКА 25 чылы» совхозтуң рабкоову, көдээ Совет, ажылчын контроль болгаш хөй-ниитиг организациялары доктаамал ажылды чорудуп турар. Ынчаза-даа садып алыкчыларның талазындан корум-чурум тургузарының талазы-биле айтырыг, ховар баараннарны садар үезин (шагын) шын тургузар талазы-биле ам-даа боданыр болзувусса эки.

Шын, садыгдардан аъшчем, хереглел барааннарын чурттакчыларга норма өзүгаар берип турар. Кайда-даа ындыг болгай. А хлебти чүгле кандыг-бир чылдагаан-биле эвээш келирге, нормалап-даа турду. Хамык ужур — чонга чедиштир хандырары болгай.

Өске суурлар ону кайын билир: орук эрткен чер болгаш, аалчылар хөй болуру билдингир. Эки үеде ол чон моон кандыг-даа бараанны ап турган болгай. Ам ол аас-кежиктиг үевисти сактып келгеш, чамдык кижилер хорадап турары-даа чадавас. Аказа өске кымны буруудадыр бис.

Кандыг-даа арганы ажыглап турган, бо айтырыг талазы-биле тус черге чурумну тургузуп, эптиг-чептиг шиитпирлеп, амыдыралды, хандырылганы эжиждери бо хүннерде кол айтырыг бо болгай. Ону кижи бүрүзү билир болза эки. А көдээ Совет болгаш хөй-ниитиг организациялар контроль-ду боттандырары чүгүл.

Сессияның шиитпири-биле Кандан К. М. 2. XI 91 ч. Ак-Туруг суур».

РЕДАКЦИЯДАН: Ак-Туруг суурга хлебти даазы өлүгаар садып турганының дугайында дамчыыр чугаага хамаарыштыр кыска медээге харыы кылдыр мындыт чагва редакцияга келген.

Ук медээде шүгүмчүлелдаа чок. Ак-Туругнуң чонунга хлебти канчаар садып турарычын дугайында дамчыыр чугаа дугайында медээни дөрт-ле борбак домак-биле «Аш Ак-Туругдан эгелээр ирги бе?» деп эгелээн-биле октябрь 24-те «Шын» солунга үндүрген чүве. Ол дөрт домак ак-туругжуларны «девидеткинге» элдептиг-дир. Чагааның автору аажок дувураан хевирлиг, медээниң адын бодунуң чагаазында «Аш Ак-Туругдан эгелээр ирги бе?» деп биижип алган. Медээниң төп чүүзүнде «Тывага аш-чут Ак-Туругдан эгелээр даазы ол бе?» деп домак бар чүве. Ак-туругжуларны ол домак-ла девидеткен боор. Девидээн херээ чүү боор?». Ол дөөргө аказа-ла айтыгыт-дыр. Аказа харылап берзе. Дамчыыр чугаада дыңналган чүүл шын бе азы мегге бе дээрзин. Оон орнунда «Шын» солунну, бистиг корреспондентивисти буруудадыр хөөн бар-дыр.

Ылаң-ла Ак-Туругдан эгелээр ирги бе? «Шынга» үнген шүгүмчүлелдиг материалдарга безин хайыдаа көдээ Совет ол хире эрткен хамыны берип көрбээн чүге болгай. Ак Туругнуң улус депутаттары сессиядта безин сайгарылганнар бир. Оны болзавга, Советтер эргежагыганы холунга ап, ниитиг эргежагыны даазы өскүүн кирилгеге хевирлиг. Ынчаза-даа, ниитиг-ле, Ак-Туруг көдээ Совети оон депутаттары бөр бараанны ажыг-ниитиг чонга чижеглеп, сессия комиссиялары-биле кыскаартыгыны [illegible] чүүзүнде чагаадан өскен дир.

Оон ынай, «Кандыг-даа материалларны чыгыгаа ниитиг-ниидде хынаары албан болгай» деп автор бижээн-дир. Солунга кемген чагаа, медээ, ол хамаанчок дамчыыр чугаа бүгүзүн хынаар эрга редакцияда чок. Оларның дугайында материалдарны кавдаш, харылаачы чер-черлерге чогуур организаларын, эн ылангыы көдээ Советтерден мөгөй турар бис. Бо удаада Ак-Туруг көдээ Советиниң улуг депутаттары дамчыыр чугаага чүүлдер шын бе азы мегге бе дээн дугайында дамчыны бербейн баргааннар-дыр.

ЧАРЖЫНЧЫГ СУУР

Авыйган суурга өг-бүле тудуп чурттай бергенимден бөөр 6 чыл болу бердим. Суурувустүм турар чери арга-арыглыг, агаар-бойдустуг, ылаңгыя чайын кончуг чараш апаар. Суурнуң ишкөр талазында Бүрен хем шылырткайның дагжап чыдар. Шак ындыг чараш черде турар суурнуң иштинги байдалын көөр болза, кандыг-даа кижилер чегени берип болур.

Радио чок, ол радио чоктан бөөр 10 чыл ажа берген, чурттакчы чонга өг-бүле үүтүндүрүп калган.

Телевизорда чүгле чаңгыс программа көргүзүп турар. Каа-Хем районда чаңгыс-ла Авыйган суур 2 дугаар программа көрбейн турар. Эржей, Сизим безин көрүп турда, а бистин Авыйганга чүге 2 дугаар программаны кылып болбазыл?

Оон ынай, телефон. Чүгле чаңгыс телефон бар. Вахтада. Оозу безин орта ажылдавас, бо-ла үрели берген турар. Директорнуң олурар кабинединде безин телефон чок. Суурга бир кижи бергедеп аарый бөөр болза, дүрген дуза кадар машинаны чалап шыдавайн баары база тургулаар.

Шак ындыг карагыдумбей чурттап чоруурувуска дыка хомудаар-дыр бис. Биске дуза кадыптар кижи черле тывылбас болду.

Суурнуң чонунуң өзүп олурар бичии чаштары база көвей. Оон-даа көвүдээр, олар канчаарыл? База-ла бистер ышкаш карагыдумбей чурттаар бе?

Урууларга радио дамчыыр кандыг дамчыдылгалар турбас дээрил, улуг кижилер безин сонуургап дыңнаар боор ышканыгай. А караа болгай, чүге көрбес кырганнар база бар, телевизор көрбес-даа болза, радио дыңнаарга оларга солун-даа болгай. Ынчангаш бистерге, бо Авыйган суурга, дуза кадарын дилеп, өзүмнүңже бо чаганы албан-биле бижидим.

Авыйган суурнуң чурттакчызы.

Каа-Хем район.

БЕРДИНИШКИН

Чылдың чаагай үеленинің бирээзи күзүн, шынап-ла, магалыг. Арга-арыг долгандыр алдын-сарыг, ыраадыг бо чылын колдуу чыныг хүнер улаалыпкан, сеткил-хөөн сергек, кайда-даа ажыл-иш хайныкан турду. Адап-сурап чеде бергенин башкыта бо удаада дораан-на ужуражы берген мен.

Чугажак ак шырайлыг, чазык чаңыг, неззеде-ле эвин-чевүн сеглээн, сүмелээн чоруур бо башкының кара бичезинден таныыр мен. Бо-ла Белдир-Арыг суурга чурттап, ажылдап келген. Өгленген-баштанган черн-даа бо, баштайгы кижилерни эрттирген школазы-ла бо. Чыргаланды ортумак школазы. Боду база маадаа өөренип чораан. Ол өге класстарда ам-даа ажылдавышаан, назы-хары чүстүн өске чартыныче чаала кирип орар. Дыштанып дээр, шынап-ла, удавас дыштанып-даа болур кижидир ийин: ажы-төлү безин алды. Шуптуп-ла өскүлей берген, бо чылын безин ийи сгаун өгленп алган.

«Сагыш-биле дөмей ооллар-да болгай, кыстар-ла. Бажың-балгат иштин бажыңына кел-сал-да, ашта, чүй бээрлер», «Кавчаар ынчаар өөредип алыр чүве ыйнаан»— деп вокадары, черле таныыр, билир улус чугаалашкыларлар. Ада-ненің уругларының мурнунга ат-алдарының күжү ол хире-дир деп иштимде бодаар кижи мен.

Чаарби чедини өөредилге чылын бо күзүн эгелеен. Улуг оруктун эгези 1965 чылда Кызыылың башкы училищезин дооскан соонда эгелээн. Бичии уруглар-биле ажылдап ыриткен. Башкы оларын чаптаар, оларынга ынак болгаш бүгүрээр. Үнүм белен бедитпес, ынчангаш бичии уруглар ужур-чаптыг, эптиг-эвлек кижиги, оон аайындан эрттес, өөрүмнүге изиг чүүлдүг болурлар. Мен ынчаар бодап, бадыткаар мен. Башкызының сеткилин, авазымны дег, черле човатпазы кызыралар. Бичии кижилерниң сеткил-чүрээниче алдын дүлүүнү, шынап-ла, бир катап тып алызыза, ол чүректер кажан-даа сенээр ажык, чоок болуп артар. Мен бодаарымга, шак-ла ындыг эриг баарлыг, чымчак сеткилдиг, уруглар-ны хүндүлээр, оларга ынак башкылар мергежилин ыяптыг-ла шилип алгаалары ол. Олар ыалында уруглар арызынга ажылдап артпышаан, ажыл-ижинге сеткили ханып чоруурлар. Аас-кежиктиг башкы олдур деп бодаар мен. А Очур-Хөө Сагдыевна Эртине шап-ла шак ыыгыларның Сирээзи.

Мындыг шын эвес практика школа амыдыралына база таварышкыларын чугаалажыр боор чүве. Эки ажылдан турар башкыларга эге класстардан-на уруглар-ны таарыштыр шилип бөөр. Ол ыяп-ла буруу практика. Шилиттинген уруглар дөөргө база дөмей-ле бичии кижилер-дир. Оларны-биле дөмей-ле ажылдаар апаар. Бүгү чүве чүгле башкыдан хамааржыр. Хамык ужур ында эвес, кандыг-даа кижиниң ылап-ла кижизиг чоруунда.

Очур-Хөө Сагдыевна-биле бо чылдарда чеже-даа катап ужуражып турган мен. Чаа өөредилге чылынга ыяк-ла белеткеннир башкы, уруглар-биле база катап-ла ужуражып, өөредип эгелээри башкыга байырлал-биле дөмей-де. Ынчангаш бүгү-ле үүлдер оизагай, чаа, солун, бир ыызы болур ужурлуг.

Школа директору Зоя Күндүевна Сондуймаа, хоочун башкылар Тыртыймаа Максимовна Балдан дээш, еске-даа улус-биле үстүнде башкымның ажыл-хереенин дугайын хөй удаа чугаалажып турган мен.

Ажылга бердинишкин бо башкының ат-алдарын көзүлдүр-ле кедүүн үндүрүп келген деп бодаар мен. Очур-Хөө Сагдыевна Эртине аказа-ла башкы кижи «өттүүнүң» ажылдаксавас, шынап-ла, «мен башкы кижи эвес мен бе, мээн харысалгам улуг, менче уруглар өөрүп турар», «чоок база менээ уругларын бүгүрээн» деп бодаарны чүрүүзде кеззеде шыгжап алган чоруур. Ынчангаш ол башкы деп адын бедин-биле адилеп, мактадып-даа чоруунда.

Уште, школаның амыдыралынга бичии уруглар идепкейлиг киржип эгелээрлер, чүге дээрге башкызы чүгле класс девискээри-биле кызыгаарлаамайн уруглар: ниити сорулгалар-биле өөредилгени, кижизидилгени чедиишкининг холбаштырып чаңчыккан. Бо ийи кол чүүл аразында үзүктелчек, харылзаа чок болурга, кайы-даа класска түнел чер албазы билдингир.

Амыдыралда көөргө-ле ындыг болур ышкажык. Бир чамдык өөреникчилер чүгле өөредилгези дээш-ле кызар, а хөй-ниити амыдыралындан чажыдан-на хоорук кылдыр өскеш, чүгле бодун бодаар, думчуун бораланыр кижи болур. Ол кончуг багай. «Эрттим башкылар, уруглармы черле ынчаар өөретпенер» деп мен база кыйгырыксаар-дыр мен. Кара бичезиндеи-не класымны, школазының, төрөөн булунумун хөрээ дээш сагыш човаңгыр чорукка бистин уругларывыс чаңчыгар ужурлуглар. Олар амыдыралга өөренээннинер.

Сеткили чымчак, кээргөөтел, дузааргак болуруңга уруглары кижизидерин бо башкы кол үүлдер ындыр санап турар. Доп баарлыг, каржы-дошкун болур чорук, ылаңгыя өг-бүлеге кижизидилгениң аар ужуктарындан колдады үндезилеттиннер болгулаарын амыдырал бадыткап турар. Бичии кижилер чаптанчыг, чараш чаңныг болур турган, тергиин каржы, кижи сагыжынга кирбес үүлгедиглер-биле кандыг-даа ажыт-чажыт чокка чугаалажып ор. — Ада-ненің ролю чокта херек бүтпес.

Өөредилгениң практиктиг угланылышкынын Тес-Хемниң Чыргаланды школазында оңза чугула соруга кылдыр салып эгелээнин эки деп санаар. Эте классчылар база ону билир ужуруглар. Ону бичиилерге чедирер, угаадыр кижи демги-ле башкывыс-ла болгай.

Кандыг-бир билигни өөренип, билип ап тура, амыдыралга канчаар хереглеттиннерин уруглариың билип ап, амыдыралга ылап-ла ажыглап чаңчыгары—өөредилгениң практиктиг угланылышкыны ол.

Очур-Хөө Эртиненик өөреникчилери төрөөн булунуңнуң кижилерин, черлерин, бойдус байлаан эки билиринге бичезиндеи-не өөренип ап турарлар. Бо ранонуң школаларында улусчу чаңчылдарны билирин дамчыштыр кижизидилге ажылын багай эвес боттандырып турар.

Боттары база хөй ажыт-төлүүт, кайызы-даа өскүс калган дүмаларын азырап остүрүп, кижи кылып чоруур бо Делгер-оол биле Очур-Хөө Эртинелер буянныг улус деп бодаар мен. Кайызы-даа тускай ортумак эртемни кызымаа-биле чедип алган, төрөөн чоңунуң аразында маңгалдыг, ак сеткилдиг ажылдан чоруурлар. Башкы кадайының чымыкын чигедир, дет-кинр, дузалаар-ла кижи аазыныы иштү болбайн канчаар. Ажы-төлү база кемнээ ыыдыр өскен. Аразы на-жан-даа бодунуң болгаш чоңунуң ажы-төлү, оларның өөредилгези, кижизидилгези дээш кызып-кылайып, бүгү-ле күжүн, амыдыралын, эртем-биинин өргүп чорда, оон үлегери уруглар-ны дириг чижек болбайн-даа канчаар. Алды уруглардан аазын салгаан башкы уруу-даа бар. Колдуунда бут кырында турулай бергилээннер.

— Кижи чоңунуң аразынга ажылдап чораан, чүгле эки-ни-ле кызы деп бодаар болгай—деп, оон-биле чугаамның эгезинде-ле бо башкы кеңээ чугаалаан чүве. Башкы кижи эки ажылдавайн, шынап-ла, багай ажылдаар эргези чок болгу дег аа. Эки-ни-даа, багайным-даа ийи аразынга боралап ажылдаарга база багай болгай але. Шуут багай ажылдаар болза —түнел чок болур. Өөредилге, кижизидилге ылчырбелевчек бүдүн шүгүмнүң бир-ле черниге үстү берип-даа болур. Оон чүү үнерил? Ынчаар ажылдаарлар кайыы турар деп, ким-даа кыдыр, чүткүүр, орлаңмаар болбайн канчаар. Башкы ажылынга чаагаан оизагай чүүлү (талантызы-даа дижик) кижиде чок болза, база берге. Ынчангаш бо кижи бодаарга алызындан салымчаанныг, ол мергежилге болуп чүрээнден белеткеп алган кижилер уруглар-биле амыдыралынын бүгү дургузунда чеңишкининг ажылдап чоруур-даа, ындыглар ажылдап шыдаар-даа боор чүве-дир. Оларның ажылын, шынап-ла, канчап черле мактаваас бис че.

Бонуймаа ДИРЧИН.

ОПЕРАЦИЯ: «АРЫГ АГААР»

Республиканың агаарының хирленири чылдан чылче эвээжевейн келген. Улетпүрүүн хирлендирип турарындан ажыда, автомобиль транспортунуң ылгалдырып турар хирн эки эвес салдарны чедирип турар. Тыва Республиканың Курунге комитединиң көргүзүү-биле алырга, республикада автомобиль транспортунуң агаарже хоралыг бүдүмелдерин ылгалдырып үндүрүгүн 1990 чылда 28,3 хуу болган. Кызыл хоорайның агаарынче ындыг бүдүмелдерни ылгалдырып үндүрүп турары олда көргүзүгүн алырга, 47,8 хуу. Чүгле Кызыл хоорайга хоралыг бүдүмелдери муң-муң тонна четкен.

Тыва Республиканың ИХМ-ниң Курунге автоинспекциязы автотранспорттарны хирлендирбес талазы-биле контрольду чорудып, чамдык тодаргай ажылдарны кылган. Олар бойдус камгалалының комитеди-биле кады «Арыг агаар» операциязы чоруткан. Операция чорун турар үеларде Кызыл хоорайда автомобиль ажыл-агыйларындан дуугаары 1, 2 — АТБ-лерде, база Кадык камгалал министерстволуңуң автобазазында ол бүгүнү кайы хире сагып турары хынаан. Хынаалының түнелинде ол автоазыл-агыйлардан чүү илередиг? Үш автомобильдиң бирээзинде бензин шимчедиргизин хоралыг газты ылгап үндүрүүнүң нормазын ажыры келген. Ону болдурбазының хажыдыышкыны ылганы дээш автобудурулгелерниң удуртукчуларынга бижимел сагындырыгларны берген.

Күрүне автоинспекциязы автотранспорттарга техниктиг көрүлге үеезинде база контрольду чорудып, хоралыг газ ылгалдырып үндүрүүнүң нормазын сагып турарын хайгаарап турган. Ындыг хыналда үеезинде чүгле Кызыл хоорайга хүү кижилериниң 1506 автомашиназын көрген. Оларның 364-ү хоралыг газты ылгап турар болган. Ол ышкаш чорукка стандарттын негеллеенин сагып турарынга тускай хыналда кылган. Ол операцияга 637 транспортту көрген. Оларның 396-зы хүү улустуң машиналары. Ниити хыналаның соонда, 224 транспортту ажыглаарын турукада хораан. Хоралыг ыштарны болгаш газтарны өөрүн эрттир ылгалдырып турар автомашиналар чүрттакчылыг суурларның болгаш хоорайларның санитарлыг байдалын баксырадып, кижилерниң кадыкшылынга багай салдарны чедирип турар. Бо айтырыгны шиитпирлээрде, контроль-диагностиктиг херекселдерни долузу-биле ажыглап турган, ам чедип алыры дузалыг. Ол приборлар, херекселдер автотранспорт бүдүргелерниге, техниктиг хандырылга станцияларынга турар ужурлуг. Автобудурулгелерниң болгаш техниктиг хандырылга станцияларының газанализтиктиг приборлары чок. Ындыг херексели бар черлер ону ажыглавайн турар ийикпе, азы үрелиишкининг болганындан ажыглатынмайн чыдар. Шак ындыг хыналда ажылдарын неелир чылын база чорударын планнап турар бис.

Хүреш КҮЖҮГЕТ.

Тыва Республиканың ИХМ-ниң милиция капитаны.

КАИ-ниң дыңнадыы

ОЛАРНЫҢ БУРУУЗУ-БИЛЕ

Кышкы орук кезээде ондактыг. Дош болгаш тайыр харга машиналар чеже-даа тормозтаза, ону күш ааны-биле бурунгаарладып аппаар, харын-даа чамдыкта машиналарны башкартынмас кылыптар. Бо бүгүнү чолаачы кижи кажанда-даа утпазы чүгүла. Ынчалза-даа чолаачыларның чамдызы мындыг болүүн чүүлү уттун, орук чурумун ыңдыг-ла кончуг херексевези хомудаанчыг.

Шак мындыг чылдагаанларның ужурунда Кызыл районнуң девискээринге бо чылдың күзүн 10 айларының дургузунда 48 озал-ондак болган, Оон түннелинде 18 кижи амы-тынындан чарылган, 58 кижи бертинген. Эвирик чолаачыларның буруузу-биле 18 озал-ондак болган, аная 7 кижи олген, 22 кижи бертинген.

Октябрь 5-те Кызыл—Тээли оруунга 70-63 ТВЖ дугаарлыг ВАЗ-21013 автомашина аңдарылган. Орук-транспорт озал-ондаанын түннелинде кемдээн Чадаана чүрттүг 7 харлыг Шолбаана Ооржакты республика эмнелгеинче эккел чорда, амы-тынындан чарылган. 24 харлыг Ю. Д. Сорнак, 33 харлыг Р. Д. Сат ниизбүрү чергенин кемдээшкиннерин алганнар. Машинаның чолаачызы эвирик С. Ч. Куулар озал-ондак болган черден дезе берген.

Октябрь 13-те Кара-Хаак—Черби оруунуң бирги километринге дугаар чок ИЖ-Ю-5 мотоциклдиг башкарыкчызы, «Кара-Хаак» совхозтуң малчыны А. К. Очур-оол орук кыдыынга турган 68-23 ТВЛ дугаарлыг ГАЗ-53 (чолаачызы Е. В. Севээн) машинаның кырыынче халыда берген. Орук озал-ондаанын түннелинде А. К. Очур-оол, оон ушкарын чораан пассажири М. Т. Монгуш ол-ла черге ыш-биле барган.

Октябрь 31-де Пригородная кудумчузунга А 16-78 ТВ дугаарлыг М-412 машинаны башкарып чораан «Новосел» кооперативтиң ажылдакчызы Н. В. Лаасоол № 2 магазинниң чанынга, оруктуң байдалын өөреним кербеин, «Икарус-250» автобус-биле үскүлешкен.

Орукка озал-ондак болуушкуннары кол нуруузунда орук шимчээшинниң чурумун сагыыраанындан, чолаачыларның машинаны эвирик башкарып чораныңдан болуп турар.

Октябрь 31-де Кызыл—Сарыг-Сеп оруунга бистиң республиканың аалчызы, Красноярск хоорай чурттуг К. В. Бакаев (Каа-Хем) хөмүр-даш разрезинге командировкалап келген) оруктуң машиналар эртер чертыынче үнүп келгеш, озал-сидактыг байдалды тургускан. Оон түннелинде «Красноярск ГЭС тудугнуң» № 1 АТБ-зиниң чолаачызы А. М. Антипов башкарып чораанны 92-25 ТВЛ дугаарлыг КамАЗ-35511 машинаны уткуштур машина келир оруукче чая туткаш, Тураның АТБ-зинге хамаарыжыр ЗИЛ-554 машина-биле үскүлешкен. Үк озал-ондактың түннелинде кайы-даа таланың машиналары когараан. А республиканың эвирик аалчызының солагай таланы эгилери болгаш чаагы сыйылган.

Кыштың төнчүзүнге чедир ам даа ырак. Ынчангаш чолаачыларга чамдык сүмелер кадыксай-дыр мен. Бир эвес доштаалган орукка берге байдалга таваржы берген болзуварза, девидеп, сүрээдевеңер. Машинаның дүрте-дээшкинин чоорту эвээжедикер. Руль-биле башкартынып чоруур дугуйлар-биле шимчээшкин кылырын оваарымчалыг болдурулар. Бир эвес машинаны эвр черге чая тыртып чоруур болза, чая тырткан талаже рульду эвикер. Улуг дүрте-дээшкининг чораан, эвр черге машинаны чая тырта берген болза, руль-биле хөделиишкин үстүнде ышкаш хевээр артар, үүгле тормоз батып болбас.

Сергей ХЕРТЕК.
Кызыл районнуң ИХК-зинің КАИ салбырының лачалыгы, милицияның капитаны.

КАМНАЖЫП ХАЙЫРЛАЖЫЫЛЫ

Бо чылдың октябрь 29-тагы «Шынга» Сергей Баирниң «Чоогаалчывысты камнап көрээли» деп үүлү шын бижиттинген болгаш ижи бүрүзү бодамчалыг, кичээнгейлиг, бот-боттарын камнажыр, кээргежир болгаш кижизиг ёзу-биле хүндүлежир чаагай чакчылдыг айтыгларын чогуур үезинде көдүрүп турар деп билгеш, деткип турар мен.

Шынап-ла, сөөлгү үеде чамдык эштер плюрализмнің шын принциптерин хажыды, бодунуң хүүда сеткил-хөөнүнге чагыртып, доорада олурган хилинчек чок эжин үүү деп-даа, кижи аксыына эптешпес бужар сестер-биле бак сөглеп, парлалга арыннарынга дорамчылап бастыр, ис чокка нүүлдеп бижирер чоруктар республика солунларының арыннарынга бо-ла кестүп келир апарганы, дора дээргe-ле, чараш эвес илерээшкин-дир деп билип турар мен.

Тываның улустуң хоочун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Деткимче» солунга Г. Ч. Ширшинниң болгаш Ч.-Д. Б. Ондарның четпестерин сойгалаан кыска сатириктиг чогаалының дыл-домаа чиг. Чамдык кижилерниң «чеди окпезин» чеделээ тура халчып кээп турар болза, ол ёзулуг чогаал-дыр.

Янган деп сес тыва чугаага эпчок болгаш бужар дыңналыры черле чугаажок. Тыва кижи солунпар арныдан ол сестү эң баштай номчааш, чүдексинип, чиирт-тимеп турары чеп-ле харын. Аргалыг-ла болза ол ындыг сестү кандыг-даа чогаалга массалыы-биле ажыглаарын болдурбаза эки ышкаш-тыр. Бужар чүве ыяай-ла турзуп ам!

Ажыы-биле чугаалаарга, бот-боттарывысты бак сөглежип, бастып, мегележип, хоптажып турарывыс республика солунларының арыннарындан шуут-ла дүшпестээни хомудамчыт-дыр. Кым-бир автор солунга чүүү бижиткенил, азы телерадиодамчыдылгалар ыг-га үүнү чугаалапканыл, ол авторну кончуг багай сестерби-биле одап, дорамчылап бастыр, азы ис чокка нүүлдээр, ындыг-мындыг кижи деп хоптаар, солунпар арыннарынга «дайылдажыр» чоруувус шуут чидиглеиип, чаанчыл болуп калбарганы-биле кайы-даа солунуң кижизидикчи, угаадыкчы болгаш организакчы ролюн сыр өскээр аппарып, парлалганы ийи-чаңгыс кижилериниң хуузунда «чаргызын» чарар чер кылдыр соора ажыглап турарывысты миннир, боданыр, соксаар үевис келген деп бодаар мен. Мээн талымдан ындыг чаргылдашкан үүлдер бижиттинип турганы чажырбас, миннир хүлээлгелиг мен!

Бир эвес бистер боттарывыс ол айыылдыг өрттү шиитпирлин-биле доп-дораан неезо мөнгеш-биле өжүрбес, солуннар арныңа чаалажыр багай чаңчылывыстан чарылбас болзувуса, республикавыста политиктиг байдалды дам-на чидиглендиргеш, аныяк салгалывыска багай хөөнүү дамчыдып, оларны соора «кижизидип» турарывыс чайлаш чок апаар. Солуннар арныңа «дайылдажыышкындан» эки үүе черле үимес дээрөөнге бүзүрээр мен!

Ол ышкаш бисте судка биндиржиринге, чаргылдажырыңа туралыг эштер-баа бар. Кандыг-ла-бир улуг яла-бурууллуг херек үүлгедиткизиг, суд сандаарыңа олуруп, судка аксын-сөзүн айтыртып байысааткан турар таварылгаларны мен бодум хуумда чараш эвес болгаш моральга удур чорук деп көрүп турар мен. Ыяал-ла судка барып чаргызын үстүрери черле албан эвес ышкаш. Ол бир талазында, республикавыста кех-буруу үүлгедишкиннери кедереп турар үеде суд органнарының демиселии оон-биле чардыктырып турар бис. Ийи талазында, кандыг-бир айтыыг талазыбиле аразында маргылдаалыг, бот-боттарын билиштеен кижилер аңаа «таптыг» ёзу-биле шайлап, чугаалажып орган, ол үнүп келген чоруулдаанга чөптүүбиле шиитпирлеп, дугуржуп ап чүге болбас деп? Ыяалгыя назы-хары улгаткан, көк баштыг хоочуниарның судка чаргылдажырын черле чараш эвес деп көрүп турар мен.

Мынчангаш республика солуннарының арыннарынга бот-бодуп бактажып, дорамчылашкан, нүүлдешкен материалдарны кым-даа бижээн болза, солуннарга парлаарын шуут соксатса кандытыл? Бир эвес ынчанмас болза, ындыг утказалыг чаргы-чаалы нептерээн, сес сүрүп балдырлашкан чагаалар кажан-даа үүлбес даарзинге бүзүрээш, ындыг саналды республика солуннарының редакцияларынга үндүрүп турарым бо ийин.

Артем БОРБАК-ООЛ.

НЕМЕЛДЕ ТӨЛЕВИРНИ БЭЭР ИРГИ БЕ?

«85 млн. акша кайдал?» деп ажык чагаага хамаарыштыр бодумнуң бодалымны илередиин.

Түлүш Кызыл-ооллуң бижээн үүлүн кончуг кичээнгейлиг номчудум, дыкала шын айтырыгны ол көдүрүп турар-дыр. Мен бодум Шагаан-Арыг чоогунга турган Көк-Чыраа суурнуң үндезин чурттакчызы кижи мен. Ачамның чурттап орган бажыңы көдээ Советтиң чизе-документизи ёзугаар мээң адымда болганда, ол мээң хуу бажыңым болур. Ченында бичин чунар-бажыңыг, чайын чем кылыр сарайлыг, 6-7 соток погаа шөлүн долгандыр кажаалап-даа каан турду. Кончуг эки дыттан туткан бажыңна болгай. Черле ынчаш ол суурнуң бажыңнары колдуу чаңгыс аай төлевилел-биле туткан болганда, шупту домей үүе. Кожаларым болур Донгак Дөкпер-оол, Кара-кыс Төпес-оол суглар мал-маганныг болгаш немелде тудуглары херим ишти долу улус.

Бистиң бажың-балгадывысты ортек-үнезин ол үениң даргалары бисти куду көрүп, кара туразында тургускан деп бодаар мен. Бажыңым өртээ чүгле 500 рубль, а ог-бүлем ишти шупту 7 кижи дээш, көшкен шүүдел дээш 200 рубль, ынчангаш ниитизи-биле 700 рубль берген, ол-ла-дыр. Чүгле мээң ол-дур, а еске улустуң оон-даа куду болган чадавас.

Ам-даа бажыңга чеднимедим. Хөй уруг-дарыым-биле база оларның ажы-төлү-биле катай хаара таптыг-ла 10 чыл иштинде общежитиеде чурттап олурарым бо. Ол общежитиениң айда хөлезинин 60 рубль чеде бээр, а алыр шалымым 200 хире рубль.

Шагаан-Арыгдан көжүп чоруп турар орус чурттакчылар херим иштинге бичин кажаалар түткулап алгаш, ону 5-6 муң рубльге садыгдап турарын ийи каараам-биле көрүп-даа чор мен, эдепсинип, кайгап-даа чор мен.

Ынчангаш мээң бодалым болза, бистиң Тыва Республиканың Дээди Соведи (даргазы Бичелдей К. А.), республиканың чазаа (даргазы Ооржак Ш. Д.) Улуг-Хем районнуң девискээринде көжүртүүген суурларын, хоорайларының чурттакчыларының орнысаваазының төлевир өртээн ол-ла документилер ёзугаар катап эде санааш, немелде төлевирни кылдыртыр боор деп идегээр-дир мен.

Мону кылырда тускай комиссиядан тургускаш, хамык документилерни катап көдүрери күсөнчиг. Катап саналашкын кылгаш, төлеп-даа бээр болза, ол 85 млн. рубль орнычок артар акшадыр.

Черле ынчаш биче сеткилдиг тыва чонну хоозурадыр турун бээрге, каракка көскү-даа, илдеп-даа-дыр, бисти дээш туржуптар даргаларывыс-даа чок, харын бисти буруудадып каар-ла болгай.

Кара-оол ДОРЖУКАЙ.
Шагаан-Арыг хоорай.
(Гонорарын «Шын» солунуң агар саныныг шилчидерин диледим.)

Тыва Республиканың төп күрүне архиви—эртем болгаш төөгүүнүң улуг шыгжамыр чери. Чоокта чаа оон эргежинге партиялың болгаш КАЧК-ның архив шыгжамырларын шилчиткен-биле чергелештир ниити фондуларында барык ийи чүс дөртен муң тыгмы херектерин кадагалаа турар.

Чыл иштинде аңаа келген шинчилекчилерге болгаш төөгүчүдерге оң сес муң ажыг херектерни тамыштырып турар. Төп архивтиң шыгжамырында херектерни тускай картон хааржактарга шыгжаар.

ЧУРУКТА: төп күрүне архивиниң шыгжамыр кылдаанның ажылдакчызы Ольга Владимировна Алышина. Алды чыл ажыг ажылдап, шаңнадын мактадып турар. Оон ажылдаар өрээлдериндe чыый салгын дентерлерни каичаар-даа ажок кылып романнарга дөмейлеп болур. Ол дээрге эрткен чылдарда республиканың удуртур черлериниң «чогаадын» чыптан улут-улут хемчээлдерлиг «романнары» ол-дур. Оон бирээзин ажып, тамыжын турган, чогаалчылар чеже-даа романнарны бижип болгу дет.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

БЕРН. Швейцарияның бөлүк журналистери чоокта чаа Грузияга барып чораш, чана берген. Грузияның амгы эрге-чагыргаларындa кижилериниң эргелерин үреп, оларның национальын болгаш политиктиг үзел-бодалдарын барымдаалап, кызып турарын журналистер эскерген. Ынчангаш Грузияның эрге-чагыргалары Швейцарияның журналистерин «Кремльдиң шпионнары» деп чаалаан.

БЕЛГРАД. Хорватияның чепсектиг отрядтарының болгаш Югославияның Улусчу армиязының кезектериниң аразынга узамдыккан дайын чорудулгаларын соксадыр дутайында чаа дугуржулга күштүг болган. Ынчалзажок түр тайбының дугуржулгазын Хорватияның чепсектиг отрядтары үревишаан. Югославияның Улусчу армиязының Словения девискээринде кезектерин эрткен воскресеньеде артиллерия-биле боолаан. Улусчу армияның кезектери харыы отту ажыткан.

Сөөлгү медээлерин ёзугаар алырга, Хорватияның чепсектиг отрядтарының талазынга даштыкының хөй санныг хөлезилеиген шериглери кирип эгелээн. Оларның аразында бистиң чуртувустуң беш хамаатылары база бар болган. Чижээ, Совет Армияның хүрээлеиинден дезип чоруткан Сергей Костриги Хорватияның чепсектиг күштериниң составынга кирип алгаш, Югославияның Улусчу армиязынга удур дайын чорудулгазынга киржип турган. туттурган.

ЛОНДОН. Соңгу Ирландияда байдал сөөлгү үеде база катап чидиглеиген Рейтер агентилел дыңнаткан. Чепсектиг чажыт организацияның кежигүннери сөөлгү үеде Соңгу Ирландияның чамдык хоорайларынга бомба болгаш мина чазылдырган түннелинде 7 кижи өлген, хөй кижилер балыглаан. Ынчангаш Соңгу Ирландияга хамааты дайын эгелээриниң кызыыышкыны тургустуңун келген деп агентилелдиң дыңнадыында дорту-биле айтыкан.

БЕЙРУТ. Израиль эжелекчи шериглер Мурнуу Ливанның өлүүн каш чурттакчылыг суурларын эрткен воскресенье хүүнде ракеталар-биле боолаан түннелинде 11 кижи олурткен, оларның хөй нуруузу кырганнар, чаштар, херээженнер.

ДАМАСК. Сирияның амгы президентизи Хафез Асадты ол чурттуң президентизиниң албан-дужаалынга база катап депшиткен. Ынчангаш ол чуртта президент соңгулдаларынга белеткел херек кырында эгелээнин «Аль Ахрам» солун бижээн.

КАБУЛ. Афганистанның чазак шериглериниң болгаш душманнарының чепсектиг отрядтарының аразынга тулчуушкуннар чаңгыс-даа хүн соксавайн турар. Шыңгыы тулчуушкуннар сөөлгү хүннерде Кандагарның чоогунга болган. Пакистанның эрге-чагыргаларынга деткиткен душманнарның удуртукчулары Афганистанның президентизи Наджибулланың чазаан дужуреринче утланган политиктиг, дипломаттыг болгаш шериг күжүнүң талазыбиле бүгү хемчеглерни ап, ышкы шавар халдаашкынарга белеткеп турар.

ЖЕНЕВА. Румынияның чагырыкчызы турган Николае Чаушеску хөй миллион доллар хөрөңгини Швейцарияның банкыларынга шыгжаткан турган. Ол дугайында Швейцарияның банкылары бадыткаан. Ынчалзажок Чаушескуның хөй миллион акшазының сураа сөөлгү үеде читкен. оон чаңгыс-даа көпеек хире шыгжамыры чок деп. ол чурттуң банкылары медеглээн.

ПАРИЖ. Чөөн Европа чурттарынга ниитилелдиг «америк хевирин», биригээр чугаалаарга, амыдыралдың америк хевирин нептередирге 1990 чылда ийи миллиард долларны АКШ чарыгдаан деп, делегей хөгжүлдезиниң эргелел эргелекчизиниң оралакчызы Карол Эйделман дыңнаткан. Ол хөгжүлдезиниң эргелелдиг Европа айтырыгларын шиитпирлеп турар.

К. Эйделман Францияның найысылалы Париж хоорайга чоокта чаа кээп чораан үезинде Франс Пресс информация агентилелинге интервью берип, чүве чугаалаан. Американың Каттышкан Штаттары амыдыралдың америк хевирин политика, идеология, социал-экономика талазы-биле Европаның чөөн кезээнде чурттарга нептередир даңш акша-хөрөңгилерни харамнаммайн турар деп медеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациллар Организациязының чиигине секретары Хавьер Перес де Куэльяр чоокта чаа СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга харылавышаан, Афганистанга туттурган совет шериглерни доп-дораан хостаары даңш Каттышкан Нациллар Организациязы туржуп турар деп медеглээн. Делегей ниитилежилгезиниң — Каттышкан Нациллар Организациязының чиигине секретары кижи болганымда, совет шериглерни туттуруушкуидан дүртен хостаарынче углаан бүгү-ле күженнишкиннерни моон соңгаар-даа кылыр мен деп, П. Куэльяр чугаалаан.

ДЕЛИ. Индияның соңгубарын девискээринде Пенджаб штаттың янзы-бүрү районнарынга чарылдырыкчы болгаш өлүрүкчү күштер сөөлгү үеде боттарының үүлгедиглерин база катап күштелдирип эгелээнин ПТИ агентилел дамчыткан. Сөөлгү хүннерде чажыт дээрбечилериниң хөделиишкиннериниң түннелинде барык 30 тайбың чурттакчылар өлүрткен.

ХОШИМИН. Вьетнамдан дезип келген хамаатыларны күш-биле дедир чорудар карыы хемчеглерин Гонконгуның эрге-чагыргалары эгелей бергенин Вьетнамның информация агентилели дыңнаткан. Амгы үеде Гонконгуда 55 муң вьетнам хамаатылар чурттап турар. Оларны Вьетнамче дедир күш-биле чорударын Гонконгуның эрге-чагыргалары шиитпирлээн.

(СЭТА).

ТӨРЕЭН ЧУРТУВУСТА

БРЕСТ. Лазер-биле эмнээриниң эң чаа чедишкиннерин, эртемниң ол адырын моон соңгаар улам ыкай сайзырадырының айтырыгларын Брест хоорайда ноябрь 13-те ажыттынган делегей конференциязының киржикчилери чугаалажып көрүп турар. Эмнелгениң янзы-бүрү адырларының специалистери — эмчилер квант генераторларының дузазы-биле аарыгларны тодарадырының база аарыг кижилерни эмнээриниң методтарын сайзырагайжыдарынче улуг кичээнгейни угландырар.

ЕРЕВАН. Арменияның найысылалының чурттакчылары ийи неделя дургузуда газ-биле хандыртынмаан. Оларның квартираларынга ак-көк өскүүт от ам база катап кестүп келген. Ынчалзажок түс черниң тускай эртемниглериниң санап турарын ёзугаар алырга, Ереваниың чурттакчыларының бажыңнарынга ажыглаар газ курлавыры ам чүгле үш хонук дургузунда четтирер. Грузиядан Арменияның девискээринче кирген газ дамчыдар хоолай амга чедир хаалчак.

МАГАДАН. Арктикада кылын дошту буза үстүрүп, корабльдерге, судноларга суг оруун ажыдып бээр ажылды Ыракы Чөөн чүктүн далайжылары доозупкан. Дош буза үстүрер күчүлүг судноның иезээн оруу-биле «Приморьениң комсомолчузу» теплоход Певек ортээлден Владивосток хоорайже углай чорупкан.

КИШИНЕВ. Молдованың экономика министри Константин Тампиза медеглел кылган. Молдованың бүгүн эргежинге болгаш хамаарыштыг чоруунга кыжаныышкын болбайн турар» деп, министр чугаалаан. ССР Эвилелиниң үреглеп экономиктиг харылзаалары катап тургузары эргежок чугула деп. Молдованың министри онзалап демдеглээн. Акша системазының үреглиишкини болгаш бүдүрүге күдүлаашкынны канчар-даа болдурун болбас деп, К. Тампиза [illegible]

(СЭТА)

Бөмбүрзектиң судалы

Барыын Европаның чурттарында социалистиг шилиг алышкынны буруу деп көрүүнден эгелээш, бүдүн-бүрүн турган чурттарының бүстүн дүжерпите чедир, чепсектиг сегиржиг алышкынынарга, өлүм-чидиглиге, удур туржуушкунга чедир үүү чок дээн. Оларның аразында ЧСФР базала ындыг байдалда. Ында чүгле боо дааштаашкынары ам дээрелинде дыңналбайн турар. Кап хонук бурунгаар Чехия биле Словакияның аразында эвилел керээзинге ат салыр дээн бүтүмчей барган. Ынчалзажок амыдырал бодуунуң эвлчээ-биле уламчылап турар.

ЧУРУКТА: Моравия чурттуг шил талазы-биле чурук мастери Франтишек Визмер шил бузуидуларын эвилдирип тура, кайган хаммас чараш, алыныг үүлдерин кылып турар. Оон баштайгы кылган үүлдерин шыпар талазы-биле шенелделерин эрттирген соонда.

ЧУРУКТА: Чөөн Словакияда «Диана» деп хостуг садар боо магазинниң эвин полиция ажылдакчызынга чехословак автоматтыг пистолетти көргүзүп тур.

ЧТК—СЭТА-ның фотозу.

Ломоносов дээрге алдарлыг улуг эртемден, физик, химик, шулук бижиксизи деп чүве школачы бүрүзүнге билдингир. Ол соңгу Холмогордан Москвага барык чээрби харлыг яныак тургаш, кылаштап кээп, өөренип эгелээн деп чүвени база билир бис. Өөренип-даа алган, академик четкен! Демдеглеп болур: орус кижилериң арызындан бир дүтаар академик, ол дутайын бүгү энциклопедияларда-даа айыткан, орустарның арызындан база-ла бир дутаар делегей чергелиг бойдус эртемнериниң талазы-биле улуг шинчилекчи эртемден, орус чогаал дылының үндезинин салган шүлүкчү, чурукчу, төөгүчү, ада-чүрүүнүң чырыдышкынының могаг билбес демиселчизи, орус эртемниң база экономиканың хөгжүлдезинге ачы-хавыязы база улуг. Чүгле бис эвес, а бистиң салгалдарывыс база ол алдарлыг кижи дээш чоргаарланыр.

ЧУРУКТА: М. В. Ломоносов.

СЭТА-ның фотохрониказы.

(Эгези №№ 179, 181, 183, 184, 187, 189, 192, 194 «Шында»).

Ийи-Тал сумузунуң араттары ийи сая деп сорулгабиле база сегиржип-ле алган. Бүгү херекти сумунуң тергиилекчилери Хойтпак-оол биле Ногаан-оол баштап турганнар. Чон оларны дыңнаар-даа, хүндүлээр-даа. Ол дугайын 1938 чылдың октябрь 11-де үнген төп солуннарның бирээзи мынчаар бижээн:

«Хойтпак-оол, Ногаан-оол баштааш дуналашты

УХК Ийи-Тал сумунуң идепкейлиглери суму даргазы Хойтпак-оол, АРН ҮҮРҮНҮҢ даргазы Ногаан-оол баштаан мүн сумуда арев», РДО, ОКДЭ кежигүннери 24 кижи 9 айның 16-да келгеш, 17-18 хүннеринде ийи хонук ажылдап бергеш чандылар.

Олар кээп турар үеде чаъс-боран саат болган ужурунда 17-ниң хүнүнде 3 кезек болуп алгаш, кылган ажылы:

1. Ушкан снопту 8 кижи 42 га черге тургускан, оон өртөө 21 акша.

2. 8 кижи 29 тонна тараанны дензилээн, өртөө 20,30 акша.

3. База 8 кижи 25 тонна тараанны күргаткан, ооң өртөө 17 акша 50 көп болур.

4. 18-тиң хүнүнде тараанны бастырган, өртөө 75 акша.

Келген кижилер шупту 145 акша 80 көпеектиң ажылын кылган. Оларга үнген чарылга 61 акша 70 көп.

Араткор Маскыр-оол».

Ол үеде ол чарыкта Кара-Булун сумузунуң даргазы орденниг Балчыма хап келгеш, магадап чугаалаан:

— Шаанда чалаг чораан араттар аъттан эрткеш, машина мунуп, оон эрткеш, ириплан мунуп, Улуг-Хемни өрү чүткүп келгеш, чонну бараан-биле хандырып турар пароход деп оттуг-хемелиг аларган. Ону көргеш, магадап, байырлап тур мен. Ийи-Талдың даргаларындан үлегер алыр мен.

Эки ажылы дээш кожуун чагыргазының Кызыл тугу-биле шаннаткан. Ону Шагаан-Арыгга чедип хүлээп алгаш, Ногаан-оол баштаан мүрнакчы араттарга үдеткеш, Хойтпак-оол суму төвүнге кызыл тугун хөлбеңнедир шаап келген. Орук ара Хайыраканның араттары магадап турганнар.

Чүгле кызыл тук, чүгле чединшкиннер эвес, суму тергиилекчилери чидиг шүгүмчүлелдерге база таваржып турганнар. «Хостуг аратка», «Хайыраан машинаны октапкан» деп чагаа үнүп келген.

«УХК Ийи-Тал сумузунга 38 чылдың күзүнүнде сиген кезер машинаны көдээ ажыл-агый складындан эккелген чүве. Ол машина ам аалдарның көже берген ээн чүртүнде чыдып калган тур. Чолаачы Чамбалдан айтырарга. Барыкта 8 дугаар арбанның даргалары Кудуп биле улуг карактыг Кенденниң даалгазы тур, меңээ хамаан эвес дээн. Ортээн складка төлевээн, ону чолаачы Чамбаа самчыгдап, спирт садып иижип алган чадавас.

Суму тергиилекчилери Хойтпак-оол биле Ногаан-оол, согур силер бе, бо херекти дарый истенер.

Камгалакчы».

Чүү «Камгалакчы», кандыг «Камгалакчы»? Дээрден дүжүп кээр, черден үнүп кээр эвес, бодунуң кижизи-ле ыйнаан. Хостуг апарган араттар даргаларны-даа шүгүмчүлээр эргелиг. Чон идегелди берген соонда, багай ажылдап болбас.

ОН ИЙИГИ ЭГЕ

Изиг-демир, соок суг, куу сандай, чулар... Чулар, куу сандай, соок суг, изиг-демир... Аңаа немей соок орун, аш...

Онза ажык суд. Үнүүш-күнүүг онза суд. Үзүп шиидер коллегия...

Ам чепле болду ыйнаан. Ооң ыңай кижи чүүү бодап тывар боор? Контрлар база кижилер болгай. Оларга үстүнде адап каан хилинчектээшкиниң аргалары, шүүгү албаныңыр хевирлери четчир болгаш артар турган.

Кижи амытаның угааны дег ураң чүве чок. Херек дээр болза, ол эң чаагай-даа үүлдериг, эң багай-даа үүлдерни бодап тып кээр.

Онза ажык суд. Үнүүш-күнүүг онза ажык суд, Үзүп шиидер коллегия — болар дээрге илчирбеңни ужу эвес чүве-дир. Чоннуң дайзыннары-биле кам-хайыра чок демисежирде, ТАР-ның удуртулгазы эң шалыпкын, дүрген, ээлгир шииткел органың бодап тып алган — «үштүк» шииткели.

«Үш».

«Үш» эң дошкун, эң чажыт суд органы болуп турган. Ол орган шиидип каан соонда, кандыг-даа хомудал турбас, кым-даа дыңнавас — дээди хемчег дээн болза, боолап каалтар, олуртур дээн болза, иридир карабажыңнап каар, шөлүүр дээн болза, кижи угаанынга кирбес черлерже октаптар.

«Үшке» кымнар кирип турганыл?

Үенн『 эң ат-алдарлыг даргалары, дээди эрге-дужаалдарны холга туткан кижилер: бир дугаарында ТАРН Төп Комитединиң секретарьларының кайы-бирээзи албан (олар чангыс эвес болганда, солчуп турганнар), ТАР-ның күрүне прокурору, ТАР-ның иштинки херек яамызының сайыды. Кол согукчу күш ол. Үениң байдалын, даргаларның чайын болгаш херектериниң уржуктарын барыңдаалап, «үштүк» составы өскерлип база турган. Аңаа Төп Комитет секретары ыяап кирер, өскелери — үстүнде адаан прокурорнуң, сайыттың оралакчылары.

Соок даш орунуг, дээрде тар соңгаларлыг, карамгы өрээлге база үш кижи чыткан: Хемчик-оолдуң дуймазы Адыг-Түлүш Дондуп, Эмн алдың уургайының албан-хаакчызы Николай Иванович Петров, ТАР Улуг-Хем кожуунунуң Ийи-Тал сумузунда нам үүрүнүң даргазы Кыргыс Буян.

Дондуп дээрге үениң деңнели-биле алырга, эртем-билиглиг кижи турган. Саяң сынын ажып, ССРЭ-ни деп-шилдир демир-оруукка олуруп каапкан. Ленинградка анылчын факультедин доосканн. Кижи бодаарга, аска алдырбас, аътка тептирбес эрлериниң бирээзи ышкаш. Ынчалза-даа ооң томаанныы, чөпшүлү хөлүн эрттир.

Адыг-Түлүш Дондуп Совет Эвилелин кезип каапкан болза, назы-хары дөгүй берген Петров чаңгыс уруун эдертип алгаш, Тывада барык-ла четпээн чери чок. Алдын уургайларын арттыр-баан, ындыг эртине бар дээн дагларны дөгерезин чүшкаан. Буян биле Дондупка Николай Иванович шагдан кады өскен даайы ышкаш болган. Ону байысаалгаже аппаарга, ийи эр ундарап каар, тар өрээл ишти карангылаш дээр. Чеже-даа эттедип, соктуруп алган, шимчээр харык чокдаа болза, Петров кирип кээрге, кара-бажың ишти чыраш дээр. Даг эвес, даай улуг деп чүве ол-дур. Петров даянгыыш, Петров — чоорган, Петров — чула.

Кара-бажың улуг, ийи каът. Найысылалда эң бедик бажыңнарның бирээзи, харын-даа эң улуу чадавас. Кижи чеңнир арга чок бедик херим-биле долгандыр кажаалап каан. Барааның көөрге, кайгамчык сана. Дашты кыланайнып турар, та чүге чүве ийик, агартыр чугайлап каан. Азы «кара-бажың» деп атты чажырары ол ыйнаан. Дашты чеже-даа ак болза, кара-бажың домей-ле кара.

Даштындан көөрге, артында Ленин аттыг кудумчуда туттунган, ол улуг-чаагай, арыг-силиг бажың-да чеже кижи ондап-остап чыдарын чондан-даа, хоругдаттырганнардан-даа билир кижи чок. Кара-бажың хүн келген тудум сыымастап турган. Ону хоорайның эң адаанга, чон караандан хайыы черге тутканы чаяан болган, өжегээр-даа ынчалды ыйнаан.

База ол-ла Ленин кудумчуунда, найысылалдың төвүнде база улуг ак орду бар. Чүгле ол ийи эвес, үш каът. Хоорай адаанда ак бажыңдан бедик. Ындыг болбастың аргазы чок. Удуртулга ыяап-ла үстүнге турар ужурлуг.

Таварылга эвес-тир. Найысылалдың төвүнде үш каът ордудан томуйлаан «үш»-биле найысылалдың адаанда ийи каът ак бажыңның — кара-бажыңның тар өрээлинде үш кижи үскүлежип келген.

Чүгле Буян эвес, куу сандайны, чулар-кижиниң изиг-демири, соок сугну, чидиг шүгүмну Дондуп, Петров база эртип шаг болган. Чүгле олар база эвес, ак ханалыг кара-бажыңның бүгү «чурттакчылары» база.

Ай-айы-биле уламчылап келген хилинчектээшкиниң соонда Буянны дуң-хүн чок байысаары намдай берген.

— «Үштүк» шииткелин манаар апарган сен — деп, Буянга Петров чугаалаан.

«Үш» деп чүл дээрзин Буян-даа, Дондуп-даа орта билбес турганнар. Хөйну көрген Петров ол дугайын чугаалаан.

— Бистиң-биле, орустаарга «тройка» дээр чүве — деп, Николай Иванович чугаалаан. — Арыг тыва эвес шаажылал-дыр. Саяң артындан ажып келген.

Черле үгүндан орус, үжүк-бижиктиг кижи болгаш Петров «үш» дугайын солуннардан-даа номчаан, улустан-даа дыңнаан болбайн.

(Уланчылыг).

ШАЙ КУДАР

Кызыл-Мажалыктың 1 дугаар столоваязында шай кудар стаканнар чок. Ооң ажылдакчылары каржы-хажагай. Чем берикчизи уруг «Стаканнарны оорлап апарган-дыр, чедишпес, маанар» дээш, тоор-уг чок.

Мен 1938 чылдан бээр коржаа кежигүнү мен, дадыырны-даа доктаамал төлеп келдим. Райпо дарга-зыңга, бодун-даа орта таныывазым К. Т. Тас-оолга ужуражыр дээш чадаштым, үргүлүү сургакчылап чоруткан боор дарга-дыр.

САВА ЧОК

Райпонуң ажылын багай деп шүгүмчүлевейн тур мен. Ажылын эки организастаан черлер база бар. Ол район төвүнде Октябрьская кудумчузунуң бажында школа чанында № 2 столовая-дыр. Ооң ажылын ол столовая-биле деңнээр арга-жок: чеми изиг турар, шаа-биле четчир, ажылдакчылары шалыпкын, эвилеңээлдек. Ынчаар эки ажылдап көрзе кандыг чүвел?

Серин-оол САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

ЧҮДҮЛГЕ ХЕРЕК БЕ?

Бистиң Тыва Республикада сарыг шажын ниитилели тургустунгандан бээр чаа бир чыл болган. Бо эрткен үениң иштинде ниитилел кандыг ажылдарны чорудуп, баштайгы базымнарын канчаар эгелээнин чугаалап бээрин республикада сарыг шажын ниитилелиниң даргазы В. Ш. Кара-Салдан журналист Хоюг-оол Монгуш дилээн.

— Тывага өөскээн революция үезинде чок кылып алган чүдүлгевисти, хүрээхиндивисти катап тургузар ажылды эгелээн болгай силер. Буступ дүшкен ажылды бүү кыынга тургузары берге болгай. Бо бир чыл иштинде үүнү кылдынган деп санап болур силер, Владимир Шагдырович?

— Баштай ниитилелди Кызыл хоорайның күүсекчи комитединге, Тыва Республиканың эрге-чагырга черинге бадылаткан соонда, 1990 чылдың сентябрь 25-те ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң шажын-чүдүлге талазы-биле чөвүлели бадылаан. Ооң соонда ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң шажын талазы-биле чаа Хоойлуларын өзугаар база катап үстүнде черлерге бадылаткан. Эң сөөлүнде, бо чылдың сентябрь 17-де Тыва Республиканың Юстиция министерствозу бистиң ниитилелди бадылап, тускай хереченлерди тыпсып берген.

Ажылывыстың эгези акша-төгерик чыылдазы-биле эгелээн. Акша чокта чүүдаа чүве бүтпес. Ынчангаш эрткен чылдың февраль 22-де Кызыл хоорайның Тывасоцбанкызында № 701802 деп агар санны ажыткан бис. Акша-төгерик чыылдазының кол сорулгазы — Тывага хүрээ бажының тудары турган. Республиканың чурттакчы чону, күш-ажылчы коллективтери, хөй-нити организациялары улуг дузаны чедирген. Бистиң агар санывысче эвээш эвес акша-төгерик кирген.

Кызыл хоорайның чоогунда, тускай төлевилел-биле ийи каът хүрээ бажыңының тудуун тудуп эгелээн бис. Бо хүннерге чедир ооң бирги каъдының тудуу доозулган, ам ийиги каъдының тудуу эгелээн. Чондан болгаш коллективтерден кирген 90 мүң ажыг рубль ол хүрээ бажыңының тудуунга, ооң эт-хөрөңгизин, өглер садарынга үнген.

Хүрээ бажыңының тудуу келир чылын доостур, ону чайдан бээр ажыглалга киирерин кызыдар бис. Ынчаарга аңаа ажылдаар улус амдыызында берге болуп турар. Улуг назылыг ламаларывыс эвээжээн, аныяк тыва ламалар чок, ам канчаар, бар ламаларывыстың аңаа олуртур апаар бис. Эрткен чылын 9 тыва оолду Бурятияның Иволга хүрээзинде шажынчы өөредилге черинче өөреткен бис, олардан ам чеди кижи бо чылын өөредилгезин уламчылап, ийиги курста өөренип турар.

Бо чайын бодум МАР-ның найысылалы Улан-Батор хоорайга ажыл-агый аайы-биле баргаш, Гандан хүрээзиниң Камбы-ламазының оралакчызы Чой Чамзы башкыга ужуражып, тыва хуурактарны аңаа өөредир талазы-биле белеткел чугааны кылдым. Моон мурнунда Моолче дөрт кижини өөредир арга-лыг турган бис, бистиң удуртукчу даргаларывыс деткимче бербейн, шаптыктап каан. Калмыкия, Бурятиядан улус ында өөренип турар болдур ийин.

— Хүрээ бажыңын ажылдып тургаш, Далай-Лама башкыны чалаар бодап турар силер бе?

— Хүрээни ажылдып тургаш, ону ыдыктап бээри-биле Далай-Лама башкыны чалаарын бистиң республиканың эрге-чагыргазы көөр апаар. Чүге дээрге ол делегей чергелиг ат-алдарлыг кижини чалаарда күрүне чергелиг чазак мурнундан чалаар болгай. Бистиң ниитилелдиң талазындан ооң кээрин база кызыдып көөр бис.

Хүрээ бажыңын кааспалгазы-биле кады кылырынга 115-120 мүң хире рубль чарыырын көрген. А ооң кааспалга-шимелдезин бистиң Тыванын уран-шевер чурукчуларын, спилбикчилерин дузалап, кылып бээрин дилээр бис.

— Шажын-чүдүлгениң өөредиин чонга тайылбырлап, чырыдар талазы-биле кандыг ажылдар чоруп турар ирги?

— Бо чылдың май айда бистиң ниитилелдиң «Эрге» деп солунунуң бирги номерин чырыкче үндүрдүвүс. Ай саныда үндүрер бодаан солунувус бистиң республикага саазын чок турганы-биле элээн хожудап, октябрь ортузында ийиги номери үнген. Солунну чон сонуургап садып алыр чорду, ооң өртөө база улуг эвес. Солун акшазы хүрээхиит тударынга, чонга шажын-чүдүлге дугайында тайылбыр ажылын чорударынга дузалыг болуп турар деп үнелээн бис.

Бистиң ниитилелдиң кежигүннери Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның сургуулдары-биле, ажылчы чону-биле, көдээ суурларда чурттакчылар-биле, хоругдалда олуруп турар улус-биле ужуражылгаларны кылып, шажын-чүдүлге талазы-биле лекция, беседаларны доктаамал чорудуп турар.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели бистиң агар санывысче 4 мүң рубльди шилчидип берген. Ооң аңгыда чүк машиназы садып алыр чөпшөөрел берген. 1992 чылда биске хүрээ-хиитти тударынга дузаламчы бээрин Тыва Республиканың чазаа өөренип көрүп турар.

— Даштыкы чурттарда хүрээ-хиит-биле харылзаанар кандыг ирги, ооң лама башкыларны бээр чалап турар силер бе?

— Бо чайын Моолдан бир аныяк, өскези улгады берген ийи ламаны тускай керээ өзугаар чалап эккелгеш, республиканың иштинге бир ай иштинде ажылдаттывыс. Ламалар ажылдап турар үеде хүрээниң кассазынче акша чыылдазы эки боор чорду. Ынчаарга даштыкыдан лама башкылар чалап эккээргe тускай хүрээ, оларны чурттадыр бажын-балгат, сөөртүр транспорт, чемгерер аъш-чем чок боор, берге чорду. Моолдан келген ламаларны хуу кижи бажыңынга чурттадып турдувус.

— Чадаана хүрээзин катап тудар дугайында чугаа чоруп турар болгай, бо талазы-биле үүнү чугаалап болур силер?

— Ол хүрээни тудар. Ооң тудуунуң төлевилелин Москвада кылып, доозуп турар. Хүрээниң тудуун Тыва Республиканың Культура министерствозун дамчыштыр күрүне күсели-биле кылыр, ооң тудуунга акшаны бээр деп дыңнаан мен. Ынчангаш ону күрүне күжү-биле тудар боор.

— Чажыт эвес болза, сарыг шажын ниитилелинде хостаткан, аңгы штаттыг каш кижи ажылдап турар силер, машина-техника-биле хандырылганар кандыгыл?

— Бистиң ниитилелде менден аңгыда хостаткан 6 кижи бар: бухгалтер, кассир, чолаачы, үш таныыл. Бергедеп турар чүвевис техника болгай, чүгле чаңгыс чүк машиназы бар. Чиик машина турган болза, чоңбиле сырый ажылдаарынга эки болур ийик. Чүк машиназы-биле кожууннар кезип чоруп кааргa, мында тудуг ажылдарынга база шаптык болур-дур.

Сарыг шажын ниитилелдери Кызылда, Эрзинде, Улуг-Хемде, Чөөн-Хемчиктe, Бай-Тайгада бар. Бир эвес районга ниитилел тургузар болза, орта тургузукчулар (10 кижиден хөй) райкууксомга билдириишкин бижээш киирер аппаар.

Ам ноябрь айда бүгү Тываның сарыг шажынчыларының бирги съездизи болур. Конференциядан бүгү сарыг шажын ниитилелдерин эргелел кылдыр эде тургузар.

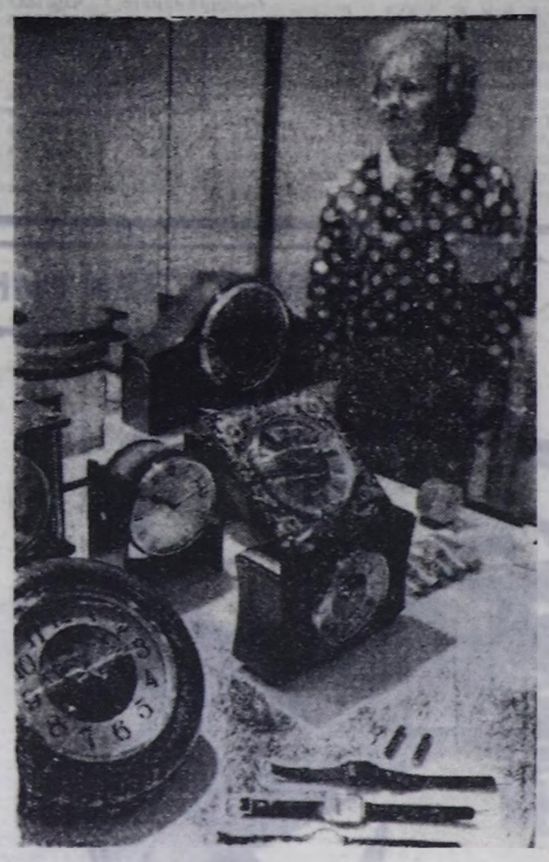

ДЕТКИИР-ДИР МЕН

Чоокта чаа үнген «Тываның зиляктары» солунга ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Иван Келик-Сеңгинин «Оюн Түметей — Совет Эвилелиниң Маадыры?» деп эгелиг материалын улут кичээнгей-биле номчаан. Маанаа хамаарыштыр бодумнуң саналдарымны илередири-биле бо каш одуругларны редакцияже бижидим.

1943 чылдың сентябрьының эгезинде Тываның эки турачыларын фронтуже үдеп турда, Кызыл хоорайга ажылдап, чурттап турган бис. Ынчан «Шын» солунга ажылдап турдум. Тыва эки турачыларны фронтуже үдээнинин дугайында ук солуннуң ээлчеглиг номериңде үндүрер дээш, редактор, корректорлар-даа шыңгыыла ажылдаанын сакты-дыр мен.

Түметей Оюнну болгаш эскелерни-даа үдеп келген хамдыкларны, торел чоннарны хойну таныыр мен. Түметейниң адазы Чези Доктугу. Найдан Оюннар Түметейниң угбалары, акылары Чурукпан Чыртакай, Кан-оол, Ширижик, дыңмазы Хунажык Оюннар бистиң бажыңывыска доктааган турганнар чүве.

ТАР-ның шериг херээниң яамызының сайыды полковник Монгуш Сувактың Түметей Оюннуң фронтуга олурткен дугайында ат салган бижиин мен бодум база көрген мен. Ону каш чыл бурунгаар чок апарган Түметей Оюннуң кады төрээн угбазы Чыртакай Оюн кадагалап чораан ийин. А ол дыңнадыг биликти амгы үеде Украинаның Ровно хоорайда эки турачыларның музейинде делгээн дээрзин Түметей Оюннуң кады дайылдажып чорааны, ам Кызыл хоорайда чурттап олурар фронтучу Алексей Ак-оолдан бо хүннерде билдим.

Республиканың ТАР архивинде эш Сувактың ат салган дыңнадыг бижин дээрге-ле, амгы үеде Ровно хоорайда тыва эки турачылар музейинде дыңнадыгның ийи дугаар хоолгазы дээрзин журналист И. Келик-Сеңгиден база тодаттым. Шылап-ла, баштайгы тыва эки турачы, Совет Эвилелиниң Маадыры Түметей Оюннуң дугайында материалдар Подольск хоорайның шериг архивинде кадагалаттының чыдары магат чок. Ынчангаш ону дарый дилеп тыварын деткип турар мен.

Моон-биле чергелештир мээн бодум хуумда база бир саналым бар.

Тыва Республиканың улус депутаты, «Деткимче» солуннуң редактору Вячеслав Салчак Москвада ажылдап, чурттап турар А. Н. Вильтрук, П. П. Филиппов, М. М. Вершинин олар-биле сырый харылзаалыг киижи болганда, чогумна Түметей Оюннуң дугайында дилээшкиннерни аңаа дааскан болза чогумчалыг хире ыыкаш.

Данчай-оол ОЮН.

Парлалганы болгаш күш-ажылдың хоочуну.

МОСКВА. Конверсия ут-ланыышкынныг чуртта бир дугаар биржа — «Конверсия» деп бараан биржазы ажылдап эгелээн. Ол 30 млн. рубль түүнүг устав фондулуг ажык хевирлиг акционерлиг ниитилел. Тус бүрүзүнде 100 мүң рубль түүнүг 300 акциялары ээлерлиг.

Биржаны тургускан-ының кол сорулгазы — камгалал комплекизиниң бүдүрүлгелериниң рынок харылзааларыынче шилчилгезин хандырары, оларның улус ажыл-агыйының экономиктиг тургузуглары-биле харылзаазын чиигедири, хостуг капиталды хамааты продукция болгаш чоонуң хереглел бараанларын бүдүрериниг углаары бооп турар. Биржага ажылдап алдынган акша-хөрөңгилерни конверсия программазынче киириштирер, продукциязын биржаны дамчыштыр садыглаар.

Акционерлерниң составы, биржаны организастаанының принциптери продукция бүдүрүкчүлериниң бараан биржазы тургустуунган дээр арганы берип турар. Ында 12 республиканың 50 ажыг девискээрлеринге хамаарлыг 16 алырларның 179 бүдүрүлгези кирип турар.

ЧУРУКТА: биржа делгелгезиниң көргүзүглери.

С. ПАНОВТУҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

Телевидение

НОЯБРЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.15 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.15 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.55 Концерт. 11.30 «Чүрекке кезинишкин». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.15 Чылды өттүр катык. 13.30 «Лад» ансамбльдиң көргүзүү. 13.55 «Блокнот». 14.00 Биржалардан медээлер. 14.15 «Телемикст». 15.00 Коммерция медээчизи. 15.15 И. Дунаевский. 15.35 «Аштырыышкын». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Уругларның музыка клуву. 17.45 «Чемпионнар-биле кады». 18.00 «Алия» еврей музыка ансамбли-биле ужуражылга. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Сонуургактарга. 19.55 1991 чылдың август 19—22-де Москвага болган болуушкунар дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Рампаның бир талазын дургаар. 22.25 Акробатика. ССРЭ-ниң чемпионады. 23.30 ТМА. 23.45 Музыкалыг программа. 00.25 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 21-ги дамчыдылга. 00.50 Киноконцерт. 01.40—02.50 «Звездочет». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.55 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.25 Компьютер-биле диалог. 10.00 Концерт. 11.15 Ритмиг гимнастика. 11.45 И. Гайдн. («Нельсон-месса»). 12.30 Россияның курааны. 14.00 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 17.15 «Орнамент» ансамбльдиң көргүзүү. 17.30 «Аян-чорукчулар клуву».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 «Рынокче базымнар». ССРЭ-ниң Даштыкы харылзаалар министерствозунуң Тывада төлээзи В. М. Ондар-биле интервью. «Азия биржазы». Интервью. 19.15 «Эквивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 СКВ. 20.45 «Кызыгаар чөрүлдээзи». Барымдаалыг фильм. (ССРЭ—Финляндия). 21.45 «РО—911». Океан ындындан дуза». 22.00 Герард Васильев. Орус романс. 22.25 Дамчыдылга. 22.55 Реклама. 23.00—23.25 Медээлер.

«Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» трестиң «Кызыл» орук-тудуг КМК-зы чолаачыны, автокран башкарыкчызын, орук мастерин, техник-лаборантыны ажылче чалап тур.

Хөй чылда ажылдааны дээш шаннаалдарны төлээр.

Ажылдаар черже автобусбиле чедирер, столовая бар.

Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, 21 а; телефоннары 4-16-08, 4-12-69.**

ШАННАЛЫ — 2000 РУБЛЬ

Бүгү эвилелге болгаш бистиң республиканың девискээринге төлээринге хамаарышпас документилерни болгаш чектерни чидиргенин С. С. Данзын-оол чарлаан. Оларны тыпкаш, эккеп берген кижиге 2000 рубль шаннаалды тыпсыр.

Адрези: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың 173.

КИНО

НОЯБРЬ 19-ТА

«НАИЫРАЛ»: «Сбрось маму с поезда» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00 (узаткан), 17.30 (кинопанорама) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Большой Босс» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды» 9.00, 11.50, «Как проводят каникулы Болек и Лелек» 10.20, 13.10, «К/к В мире приключений «Тысячелетие» 14.40, «Высший класс» 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Нью-Йорк, 4 утра» 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары
□ Редактор — 3-43-34.
□ орнемнаа — 3-34-26.
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалы секретарь 3-34-92.
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери: □ үлеттүр — 3-34-[illegible] 3-36-73
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41
□ [illegible] келбейн барганда — 2-32-75.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканы Пом үндүрер чер полиграфия болгаш пом садыының херектериниң галазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 983.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политика-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнелезилеттингеН

№ 196 (14696) 1991 чылдың ноябрь 20, среда ● Садар ортээ 20 коп.

Россия чазааның доктаалдары Президентизиниң чарлыктары

«Экономиктиг реформаның сан-хөө хандырылгазының болгаш РСФСР-ниң сан-хөө системазын камгалаар талазы-биле хемчеглер дугайында»

ДОКТААЛ

ССР Эвилелиниң органнарының Экономиктиг политиктиг үнелешилге дугайында керээде дорт көрдүнген хемчеглерин күүсеттирбейн келгени керээниң чүүлдериниң боттанырынга шаптыктап, РСФСР-де болгаш политизи-биле ССР Эвилелинде сан-хөө иризиин чидиглендирип турар деп ында айыткан. РСФСР-де реформаларның сан-хөө хандырылгазының эрге-ажыктарынга, а ол ышкаш РСФСР-ниң экономиктиг суверенитедин камгалаар болгаш акша эргилдезинге база эмиссиязынга эргежок чугула контрольду тургузар соруга-биле РСФСР-ниң чазааның доктаатканы хемчеглери:

РСФСР-ниң Сан-хөө министерствозуның төп аппарадын РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозунче каттыштырып киирер база эргежок чугула организастыг хемчеглерин ап чорудар.

РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозунга ССРЭ-ниң мурнундагы сан-хөө министерствозунуң структураларын, кезектерин болгаш организацияларын, оон иштинде РСФСР-ниң девискээринде үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар эргелелдерин, үнелиг чүүлдериниң күрүне шыгкамырының кезектерин болгаш ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунуң күрүненің пробирхайгааралының эргелелдерин чагыртыр.

Ол-ла министерствога РСФСР-ниң девискээринде күрүненің акша деидектерин бүдүрер талазы-биле күрүненің бүдүрүлге каттыжышкынының (Үознак КБК) бүдүрүлгелерин болгаш албан черлерин харыылаар кылдыр дамчыдып бээр.

РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозу Үознак КБК-ның суверенниг республикалар — мурнундагы эвилелдешкен республикалар мурнунга керээлерин база өске-даа хүлээлгелерин хандырар.

РСФСР-ниң хоойлужудулгазын өзугаар оон күрүне эргелеп башкарылгазының эрге-хүлээлгелериниң чамдыызын дамчытканы ССРЭ-ниң министерстволарынан болгаш ведомстволарынан ажыларын ажыаландырарын 1991 чылдың ноябрь 20-ден ыкай соксадыр. ССРЭ-ниң мурнундагы төп ведомстволарының мергежилдиг ажылдакчыларын РСФСР-ниң албан черлеринге хаарадуларының талазы-биле хемчеглерин РСФСР-ниң министерстволары болаш ведомстволары ап чорудар.

Боттарының валютазын киирер дей берген мурнундагы эвилелдешкен республикалар-биле харылзаалаарга РСФСР-ниң эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле хемчеглериниң системазын РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозу РСФСР-ниң Төп банкызы-биле кады белеткээр болгаш ону 1991 чылдың декабрь 10-га чедир киирип көөр.

Суверенниг республикалардың — мурнундагы эвилелдешкен республикаларның удуртулгалары-биле алмаз база валюта фондуларын чарып ажылаарының болгаш оларны моон соңгаар ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле чугаалажышкынларга РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозун төлөөледир.

«ССРЭ-ниң министерстволарын болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының өске-даа органнарын дүжүрүп турары-биле холбаштыр ажылдарны организастаарының дугайында»

ДОКТААЛ

ССРЭ-ниң министерстволарын болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының өске-даа органнарын дүжүрүп турары-биле холбаштыр РСФСР-ниң чазааның **доктаатканы болза:**

ССРЭ-ниң дүжүрүп турар министерстволарының болгаш күрүне эргелеп башкарылгазының өске-даа органнарының ажыглап турганы эт-хөреңгиин РСФСР-ниң чазааның курлавырынче киирер.

РСФСР-ниң девискээринде турар бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге хамааржы бээр даштыкыда эт-хөреңгини база шуптузун РСФСР-ниң чогуур органнарының харыысалгазынга хүлээдир.

РСФСР-ниң Күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар министерствозу РСФСР-ниң Юстиция министерствозу-биле кады айыттынган эвилел тургузулгаларының ажылдакчыларының күш-ажылчы хамаарылгаларын таарыштырары-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээриниң чүрүмүн тодарадыр.

«ССРЭ-ниң даштыкыда садыг төлөөлелге черлериниң дугайында»

ДОКТААЛ

Ол доктаал өзугаар даштыкыда садыг төлөөлелге черлериниң кымның өнчүзү болурунун база оларның моон ыкай ажылдаарының айтырыгларының талазы-биле суверенниг республикаларның — мурнундагы эвилелдешкен республикаларның удуртулгалары-биле чугаалажышкынларны чорударынга РСФСР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар комитедик төлөөлеткен.

Чаа байдалдарда даштыкыда садыг төлөөлелге черлерин акшаландырарының чүрүмүн база хемчеглин бир неделя хуусаада тодарадырын РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозунга дааскан.

«Нефть болгаш оон болбаазырадыш кылган продуктуларны РСФСР-ниң девискээринден дашкаар бээрин таарыштырар дугайында»

ДОКТААЛ

«РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун керек кырында боттандырар база Россия Федерациязының талазындан Экономиктиг политиктиг дугайында керээниң чүүлдерин күүсеттирингге байдалдарны тургузар, а ол ышкаш РСФСР-ниң экономиказын турумчудуп

(Төнчүзү 2-ги арыда).

Кандыг-даа бараанар аймаа эвээжээн бо хүннерде биске чогум кандыг садыгжы херегил дээрзин база бодап көөр ужурлуг. Чамдык садыгжылар ышкаш, холуғур, артында-ла улус-биле чугаалашпас бе? Чок! Ожак-хоглуг, эптиг-зөлдек болур ужурлуг. Эвзеш биче бараанларын келген улуска харам чокка садыглаар, улус ылгай көрбес, шынчы садыгжылар биске херек.

Шак ыдыг садыгжы Улут-Хемниң Арыг-Үзүүнде бар. Оон адын (ЧУРУКТА) Урана Александровна Бичеоол дээр. Барзан айтырган улуска ол зөлдек тайылбырлап, ужур-чөвүн чугаалап четтирип турар. Арыг-Үзүүнде ажылчын кооперациязының бир идегелдиг, шалынчы садыгжызынга сапдып турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Чечен-оол Монгуш Сүт-Хөл районда сүт ажыл-агый черниң аныяк трактористи. Ол «кад аъдын» биллиг башкарын, бодунга онаашкан ажыл-хереги ак сетилдиг, шалынын күүседин келген. Ылаңгыя күску дүжүт ажаалдазынга «Ишкин» совхозтуң тараажыларынга улуг дузазын көргүскен.

Эдилээн техниказынга, кывар-чаар чүүлдерге каннаалгалыг тракторист бо хүннерде районуң ажыл-агыйларынче хөмүр сөөртүрүн шалынын боттандырын турар.

ЧУРУКТА: мурнакчы тракторист Ч. МОНГУШ.

Карына ТУЛУШТУҢ фотозу.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

«Дайын мурнунда чылдарда, Ада-чурттуң Улут дайынының үезинде Төрээн чуртун камгалап турган, а ол ышкаш интернационалчы хүлээлгезин күүсеттишаан, өлген совет хамаатыларының тураскаалын моңгежидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» ССРЭ Президентизиниң 1991 чылдың февраль 8-те Чарлыын күүседир соруга-биле Республиканың Тураскаал дептерин белеткээр болгаш парлаар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың ноябрь 12-де хүлээп алган.

Тураскаалдың ат бижиир Республика дептерин белеткээр талазы-биле хөй-ниитичи редакция коллегиязын дараазында составтыг кылдыр бадылаан:

В. В. Содуман — Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, коллегия даргазы.

Ю. Л. Арапчын — ТДЛТЭШИ-ниң директору.

Н. М. Моллеров — ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы.

В. Б. Багай-оол — Кызылда Күрүненің башкы институдунуң башкызы.

Б. Ч. Ширин-оол — Тыва Республиканың Төп күрүне архивиниң директору.

И. П. Туренко — ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү.

В. И. Тимофеев — Тыва Республиканың шериг комиссарының эрге-хоойлу ажылының талазы-биле улуг дузалакчызы.

В. С. Кривдик — «Тувинская правда» солуунуң информация киллизиниң эргелекчизи.

М. Б. Кенин-Лопсан — чогаалчы.

Дайын мурнунда чылдарда болгаш Ада-чурттуң Улут дайынының үезинде Төрээн чуртун камгалап турган, а ол ышкаш интернационалчы хүлээлгезин күүсеттишаан, өлген хамаатыларның тураскаалын белеткээрин база парлаарынга чарыгдалдарны 1992-1995 чылдарда республика бюджединге баш бурунгаар айтып көргүзерин Сац министерствозунга (эш Сидар) дааскан.

Тураскаал дептерин 1994 чылда ноябрь парлаарының плазынга киирериг, ук дептерин 1995 чылдың январь 1-ге чедир албан парлаарын. Тиилелгениң 50 чылының бүдүүзүнде номчукчуларга ол четкен турарын барымдаалап көөрүн Парлалга, полиграфия херектериниң талазы-биле күрүне комитединге (эш Сүге-Маадыр) дааскан.

Тураскаал дептериш белеткээр база парлаар талазы-биле доктаамал ажылдаар бөлүүнге техника талазы-биле дериттинген бажыңны тускайлап бээрин улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитединге (эш Кара-оол) дааскан.

Фронтуга өлген чаңгыс чер-чурттуларывыстың дугайында медээлерин дилеп тыварынга деткимчени идепкейлиг көргүзериң Төп болгаш районнар архивтеринге, музейлерге, бүгү хамаатыларга сүмелээн.

Тыва Республиканың Телевидение болгаш радио дамчыдыкта талазы-биле күрүне комитеди, солуннар редакциялары Тураскаал дептерин парлаар талазы-биле чоннуң ортузунга сурталаал ажылын доктаамал чорудуп тургаш. Тураскаал дептериниң редколлегиязынга дузаны чедирерин айытканы.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

«АЛА ЧАЙНЫ ӨТТҮР ЫРЛААН»

Авторнуң мурнундан: Бай-Тайга райкүүскомунуң ноябрь 13-те хуралында районда ниитиниң малының кыштаглаашкыны канчаар чорун турарының дугайында чугаалашкан. Ук хуралга районнуң совхозтарының директорлары, кодээ Советтер даргалары, бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары болгаш чалаткан өске-даа эштер олурушкан.

Кыштаглаашкынымың бо хүннерде кандыг байдалдыг эртин турарының дугайында кыска информацияны бээрин совхозтарының директорларындан Бай-Тайга районнуң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы В. Х. Доржу негээн. Информация берген удуртукчу эштериниң чамдыызының чугаазын колдуу ол хевээр киирдим.

«Бай-Тал» совхозтуң директору, Тыва Республиканың улус депутады Ч. Х. Хертек:

— Бистинде улуг хар чаттан. Ынчалза-даа онза бергедээшкиннерге амдыызында таварышпайн тур бис. Суг сөөртүр 4 машина доктаамал ажылдап турар. Ыяш, хөмүр-даш сөөртүрүнге машина-техника бисте чедишпес. Малчыннарның кыштагларын чылдын-на септээр-дир бис. Чылдын-на кадарчыларның кыштагларында печка, соңга рамазын үй теп каан боор чүве-дир. Ону та чүү кижи үреп турар?.. Ам безин 13-14 хире кадарчыларның кыштагларының үүрмек септелгезин кылыры негеттинип турар.

Машиналар үрели бээрге, ону септээринге херек артык кезектер тывылбас боор чүве-дир. Курсаг өдек малчыннарда бар. Эт, дүк планын күүсеткен бис. Сүт планының арткан 24 тонназын сарылг-биле дуглап күүседир бис.

«Кара-Хөл» совхозтуң директору К. С. Хертек:

— Бисте кончуг улуг хар чаттан. Сүктап, Даштыг Хөл, Хөл-Баазы ынчаар машина мамнавайн турар. Чүге дээрге ынаар чедер орун чок, хар дүй чаан каан. Ылаңгыя Оон Мерегенин кажаазы амды үеде дыка берге байдалдыг. Делегхолдуң өшкү бригадазында кадарчы Александр Күжүгеттиң кажаазы ноябрь 6-да буступ кээп дүшкен. Хорамча чок, чаңгыс инек бертинген. Амгы үеде ында байдал кончуг берге, ошкүлер ажык дээр адаанда хонуп-дүжүп турар.

Суурда байдал база дүвүрээзиниг. Солярка, бензин чок. Орук чок. Эн ылаңгыя Көдүрер-Даштa хар улуг болгаш, машина-биле аргыжары дыка берге. Оон-биле чергелештир хөмүр-даш чогундан одалга айтырыы нарыыдаан. Кочегарлар ажылын каггаш чорун турар. Чүге дээрге шалын дөрөш, 120 рубль. Орта ажылдаар кижилер шуут тывылбайн турар.

Бай-Тайга районнуң колмал эмчизи Н. Б. Куулар:

— «Кызыл-Даг» совхозтуң девискээринге база хар улуг чаттан. Орук чогунда суг сөөртүр машиналар алаа турар. Ылаңгыя Көк-Мунгге аналлар суг ишпейн туулар. Оларга хар өргизин боорда ыка берге. Эм-не дүвүрелгеге байдалдыг совхоз бо. Хемчээн алыр болза эки.

Орта сургакчылап чедер базриниске, кодээ Советтер даргазы Ю. С. Шыдырааа сургакчылан турган хөрөө чер чүл, бүдүрүптер үүмелер бар-ивес. Даш-биске кончуг хомудаачыг болган. Ындыг даргаларның хемчээн алыр болза эки...

Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг кодээ Советиниң даргазы Ю. С. Шыдыраа:

— Бистиң бо штаб үүлге медээлер чыыр штаб-дыр бо. Ындыг штабтың хөрөө чүл? Сургакчылаан даргалар анаа шаап түрбайн, кызыл холуубиле дузалажыр болза экидир ийин деп чугаалаан мен, а Нордум эмчиниң орта хомудаан хөрөө чүл? Мен шын чугаалаан мен. А кыштаглаашкын дугайында эмчи колдуунда шын чугаалады. Шын-дыр харын. Хөмүр-даш чок, уруглар черлери бисте берге байдалда келген. АТБ-ден дуза дилеп турар бис.

Бай-Тайга районнуң АУК даргазы И. С. Идам-Сүрүн:

— Ниитизи-биле бисте кыштаглаашкын берге-дир. Моон соңгаар та чүү болур... Кара-Хөлге дузалажыр болза эки. Кывар-чаар материалдардан чорудуп көрүкер. Ол ышкаш хөмүр-даштың база дарый сөөртүп көрүнер. Оон башка хамык одалга системазы доңуп каар дей берди. Хөмүр-даштың ам үүлге совхозтарга сөөртүп көрүнер, үүлге совхозтарга Тускай графиктен тургузуп алымар. Ол өзугаар сөөртүннер.

Эвр-Хава.. сүт-бараан фермазында байдал база берге-дир. Ында быяа ка жаазы белен ивес. А инектер ам төрүп эгелээр болгай. Орта шеф организаттаар херек. Сүт планын үүлге «Тээли» совхоз күүседип боор-дур, а өске совхозтар сүт орнунга сарыгдаш дужаар болза эки-дир. Хуусаа заозш-тир.

«Мурнакчы», «Бай-Тал», «Тээли» совхозтарда байдал чүгоор-дир. Малчыннар чүгоор чүрүтеп турар. Оларбелчиор істчир-дир.

Экономиктиг өредилге чүгле «Бай-Тал» совхозта тускай график өзугаар чорун турар. Байдал дүвүренчиг-дир. Кызыл-будуннарны септеп, ажылдадыр херек. Дарый хемчээн алынар.

Бай-Тайга район Совединиң даргазының оралакчызы Д. Ш. Хертек:

— Малчыннарның байдалын доктаамал хайгааралга алыр херек. Мал дуюу тастап эгелээн-дир. Оон соонда чүү боорул?.. Малчынга дуза херек. Берге черлерни далбыйлаар, хүүрек-биле эжер херек. Малчыннарже өнүшкүнней кылыр. Ол амдаа эргижиреэзин хемчетдир. Малчын кодан бүрүзүн тус-тус организацияларга шуут быжыглаар херек. Малчыннарның амыдыралынче кичээнгейни утландырар херек. Оларның үзүү ам төнген. Бичии-ле бараан кээрге, үске садар-дыр. Чай, час, күс чок далган быжырып келдивис, үзүүс ам төнду деп бир малчын далганы демир суугуга быжырып чип органын бистин штаб кежигүнү, милиция начальниги, милициянын подполковниги Николай Лопсанович Ооржак мөзөр чугаалады. Ол кадарчының атсынын адап орду — уткандыр мен...

Бай-Тайга районнуң күүсекомунуң даргазының оралакчызы В. Х. Доржу:

— Кыштаглаашкын ылаңда берге-дир бисте. Кадарчыларга практиктиг дуза херек. Бензин сөөртүр машина ажылдаас дижип гуар-дыр силер. Ында чүү боор, чүм машиналын аа кылгаш сөөртүп алыр херек. Ажыл-агыйны болгур херек. «Кызыл-Даг» совхозта суг сөөртүр машинаны ажылдадыр, шинчеднр. Малчыннарны организацияларга быжыглаар дээрге шын...

Сарыг оол САЛЧАК.

Бюджеттиг организацияларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевирин өстүрер дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кадык камгалалында, өөредилгениң, культураның, эртемниң организацияларында болгаш албан черлериндe, эрге-хоойлу камгалалының органнарында, эргелеп башкарылга органнарында болгаш өске-даа бюджет акшаландырышкынында организацияларда ажылдап турар ажылдакчыларның социал камгалалын күштелдирер база бүдүрүлге болгаш бүдүрүлгеннин эвес адырларда ажылдакчыларның күш-ажыл төлевириниң деннелдерин чоокшулаштырар соруга-биле **доктаадырым болза:**

1. Кадык камгалалының, өөредилгениң, культураның, эртемниң организацияларында болгаш албан черлеринде, эрге-хоойлу камгалал органнарында, суд тарда, эргелеп башкарылга органнарында болгаш өске-даа бюджет акшаландырышкынында организацияларда ажылдап турар ажылдакчыларның амгы күштүг тариф ставкаларының болгаш шалынларының хемчээлин 1991 чылдың декабрь 1-ден эгелеп, 90 хуу өстүрер.

РСФСР-ниң чазааның азы оон даасканы өске-даа органнарның бадылааны болгаш өртектерниң өскеннин-биле холбаштыр 1991 чылдың апрельде киирген компенсация хемчээлинге өстүрген ставкаларны болгаш шалынларны өстүрери көрдүнген.

Ол соруглаларга чарыгдалдарны акшаландырарының чүрүмүнүн болгаш үнер дөстериниң дугайында саналдарны РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозу ажылдап кылдыр болгаш РСФСР-ниң чазаанга чугаалажыр кылдыр киирер. Бюджет акшаландырышкынын арыында бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилерин-даа киириштирерин ачаа таарыштыр көөр.

Ажылдакчыларның квалификациязын болгаш ажылының ыңнарын барымдаалап, ажыл төлевирин таарыштыр көөрүн күштелдиреримче угландырбышаан, бюджеттен акшаландынар албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларының ажыл төлевирин сайзырангайжыдарынче угланган хемчеглерин РСФСР-ниң Күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар министерствозу ажылдап кылыр болгаш 1992 чылда РСФСР-ниң чазаанга киирер.

2. Бюджеттен акшаландынар организацияларга болгаш албан черлеринге ажыл төлевириниң хевирлерин болгаш системазын боттары бот-тускайлап доктаадып тургузар, немелде төлевирлериниң акша шаннаалдарының база идиг бээр хевириниң өске-даа төлевирлериниң хемчээлин, а ол ышкаш аңгы-аңгы категорияның ажылдакчыларының санының хамаарылгазын барымдаага албайн, структуразын болгаш штаттарын тодарадыр эргени бээр.

3. РСФСР-ниң составында республикаларының чазактарынга, крайларының, областарының, автономнуг тургузулгаларының, Москва база Санкт-Петербург хоорайларының күүсекчи эргечагырга органнарынга немелде акша-хөреңгилериниң тывылганын барымдаалап, бюджеттен акшаландынар организацияларда ажылдап турар ажылдакчыларның ставкаларын база шалынларын чогуур бюджеттериним күсели-биле өстүрер эргени бээр.

4. РСФСР-ниң чазаа ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу-биле дутурушкаының өзугаар шериг албаннылгаларының болгаш ол министерствонуң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларының ажылдарының база тариф ставкаларын өстүрериниң чүрүмүн болгаш пеллелерин бир неделя хуусаада тодарадыр.

РСФСР-ниң Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1991 чылдың ноябрь 15.

(Төнчүү. Эгези 1-ги арыында).

быжыглаар болгаш 1991-92 чылдарның күскү-кышкы үеинде республиканың хүтүлүк рынокун камгалаар сорулга-биле РСФСР-ниң чазааның доктаатқан хемчеглери.

Нефть болгаш оон продуктуларын республиканың күрүне хереглелиниң дүүштүр дашкаар бөлүнүп амгызынга чүгле ол продукцияны бүдүрүп турарларга оларны үндүр бөлүнүп чингине квоталарын хевирлерин болгаш хуваарын РСФСР-ниң Экономика база сан-хөө болгаш Одалга база энергетика министерстволарынга онаар.

РСФСР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар комитединге болгаш оон тус-тус экономиктиг девискээрлерде төлөлекчилериге нефть болгаш оон продуктуларынга чаа лицензиялар бөлүнүп 1992 чылдың январь 1-те чедир соксаарын.

РСФСР-ниң одаар түүлге, энергияга 1991-92 чылларның күскү-кышкы үеинде хереглелин хандырарының база республиканың күрүне негелде-хереглелдериниң дүүштүр ол продукцияларны дашкаар бөлүнүп, чазактар арасының дугуржулаларын, аш-чем, эм аймаа бөлүнүп көрдүнгеи керээлерин, одалга-энергетика адырларында тудугларны хандырарыңче углангаан керээлерин күүседнирниң эргежок чугулазын барымдаалааш, оон мурнунда бердингеи лицензияларны он хонук хуусаада эде көөр.

Нефть болгаш оон продуктуларын РСФСР-ниң девискээринден үндүр сөөртүүнге кызыгаарлаашкынны 1991 чылдың декабрь 1-зен эгелеп киирер, оларны бөлүнүп РСФСР-ниң Экономика база сан-хөө болгаш Одалга база энергетика министерстволарының доктаатқан квоталарынга дүүштүр республиканың күрүне негелде-хереглелдерин барымдаалап боттандырар.

Айытынган продукцияны РСФСР-ниң девискээринден үндүр сөөртүүнү оларның-биле хандырарының девискээр органнарының чогуур чөпшөөрели барда боттандырар, он хонуктап оларны чүдүрүп чорутканының дугайында сан-медээлерни бөлүнүп.

РСФСР-ниң Таможня комитеди болгаш Иштики хөөрөктер министерствозу нефть болгаш оон продуктуларын республикадан дашкаар бөлүнүп бо доктаал-биле турдуска чурумун сагыырынга шыгыы контрольду хандырар. Ол чурумну үрөөр болза, ону боттандырып турган транспорт аймааның эдериниң чүктүн өртөөнүн 10 катап хөй хемчеэлге торгаалды түс чер бюджединге кирер. Ол продукцияны сатқан эдериге ыңдыг харысалганы база онаар.

РСФСР-ниң девискээринге үнелиг металлдарны болгаш алмазты казып тыварының болгаш ажыглаарының дугайында»

ЧАРЛЫК

РСФСР-де үнелиг металлдарны болгаш үнелиг даштарны дилеп шинчилээри, казып тывары, ылгаары, ажылдап кылыры, садып сайгарары болгаш кадагалап шыгжаары-биле холбашкан хамаарылгаларны таарыштырары «РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» РСФСР-ниң 1990 чылдың октябрь 31-деги Хоолдуунуң өзугаар РСФСР-ниң эргезинге турарын доктаатқан.

РСФСР-ниң Экономика болгаш сан-хөө министерствозунуң чанынга үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар комитеди турузар. Ол комитеттиң составынга күрүнеиң үнелиг түүлдер шыгжамырын (РСФСР-ниң Гохран) болгаш Россияның күрүнеиң пробир палатазын турузар.

Бо Чарлык өзугаар үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварынга болгаш садып сайгарарынга чурумну доктаадып, ону контрольдаарының хемчеглерин болгаш оон кирген орулгаларның хевирлерин ажыглаарының чурумун турдуска.

«Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы РСФСР-ниң девискээринге хостуг болдурар дугайында»

ЧАРЛЫК

Өнчүүнүң хевирлериндеи хамаарылга чоокка даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы, оон иштинде тускай бүрүкшөөлүүн чоокка холбаштырып харылзаштырар ажыл-чорудулганы боттандырарын РСФСР-ниң девискээринде бүрүкеттирген бүгү бүдүрүлгелерге болгаш каттышкынныларга чөпшөөрөн. Валюта акшаның саарылга операцияларын РСФСР-ниң чазааның доктаатқан чурумун өзугаар тыпсыр чөпшөөрөл бижиитерге (лицензияларга) үндезилеп боттандырар.

Ол Чарлыкты боттандырары-биле холбашкан тодаргай даалгаларны РСФСР-ниң чазаанга, банк болгаш сан-хөө албан черлериге бергеи.

МАЛ-МАГАН-БИЛЕ ХАЛБАКТАНЧЫР

Чоннуң амыдыралы

Садыгларда турар-турбас, кээр-келбес, ыыда-хаая кестүп келгенде, өртек-үнеми үүү адам улуг аш-чем маныар, келбес болза, куруг олургулаар, боттарыга мал-маган тутпас, картошка, ногаа даа тарывас, хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүрүп бодавас, «Садыг-саймаада аш-чем чок, ат болган! Уруг-дарыг үүү чиирил? Оъдун оттап, суун сугдаар эвес. Үүү көрүп олурар даргаларыл бо?!» диижил, хей черге алгырыын олургулаар, үүтле белеп чүве бодаар, ажыл-агыйжы эвес өг-бүлелер кайда-даа бар дииживе, черле частырыг болбас боор.

Чок, мен маадаа улуг-биче дарга-бошкаларны камгалаар сорулга салбадым. Бо мындыг янзылыг тургустунуп келген байдалга оларның биче эвес үлүг-хуузу база бар. Мында «ынчалза-даа» деп чүве база бар. Мен оон дугайын бижиксеп тур мен.

Үстүнде бижээним чаржыгыг чалгааларның санынга кирбес, хууда мал-маганын өстүрүп, картошка, ногаалын чылдан чылче болбаазырадып, оон турчүүрек дээш, кем-хереккеджок, бойдустун чайгаар бүткен хайыразы — кат, тоорук, мөөгүнү чыып, ажыы-биле чугаалаарга, бодунуң өг-бүлезиниң амыдыралын бодап, бот-хандыртынып кызып ажылдап чоруур ажыл-агыйжы өг-бүлелер база эдерик. Ажыл-агыйжы чамдык ыңдыг кижилерни чоокка чедир-ле кызып-кыйын, харын-даа ол үениң эрге-хоойлуузун өзугаар оларны маңгыстал-чак амыдыралдыг, хуу өн

Шагаан-Арыгның садыгжылары

Улуг-Хемде Шагаан-Ары хоорайның бажыннары дедгем шөлдерни кежилди чаптылып чоруй барган. Беш каът чурттаага бажыннарын көөргө, чараш-даа, көрүштүг-даа. Тыва, орус болгаш оон өске-даа нацияның тудугжуларының кылган ажылдары каракка көстүп турары ол-дур.

Ийи аал ишти чурттаар бажыннарны кичээнгейге алыылыңар. Ол бажыннарга чурттаары магалыг. Изиг-даа, соок-даа суглуг дээш, оон-даа ыдай. Оон бир кудумчузунда садыглар база бар. Ынчангаш чурттакчы бүрүзүнге таарымчалыг байдал тургустунган.

Ында бир чем садыңга кире бердивис. Ооржак Саяна аъш-чемни садыгдаан тур. Садып алыкчылар элээн болду. Мында мурнуу бы-лаашкан улус-даа чок. Ал-гыш-кырыш-даа чок дээрзи эскеринчиг. Артында-ла хостуг-шөлээн.

Артында өрөөлдерде чаа киирген хой эъдин хүлээп ап тур. Манаан улус улуг садыгжы Валентина Васильевна Доржудан хой эъдин садып ап эгеледи. Шагаан-Арыгның алдыгы микрорайонунуң бо магазинниң ажылдакчылары 'бараан саарылгазының планын айда 140 хуу чедир күүседип турар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИН
фотолары.

Бойдус болгаш кижи

ӨВҮР: баштайгы базымнар

1991-1995 чылдарда болгаш 2005 чылга чедир Тыва Республикага бойдус камгалалының талазы. Биле программада экология айтырыгларының хой хой талаларын тодарадыр, эн чүгүлү сорулгаларны салганы билдингир. Ол дугайында доктаал-шинтирлерни амыдыралга боттандырарының бойдус камгалалының комитеттери улуг үлүүн киришкирип, боттуг хемчеглерни ап чорудуп турар.

Улус депутаттарының Өвүр район Совединиң сессиязынга долгандыр турар хүрээлелдиң амыдалының дугайында айтырыгны тускай чугаалажып көрүш, районга бо талазы-биле ажылдың уг-шинин тодарадып, шинтпирни хүлээп алган. Экология ажылдарын районга чорудары бойдус камгалалының район комитединиң кол ичээнгейинге турар ужурдуун ында сизалап демдеглаан.

Чоокта чаа бойдус камгалалының район комитединиң хуралы хой-ниити организацияларының төлөөлекчилерниң киржилгезинде боор эрткен. Аная РСФСР-ниң Дээди Совединиң «Бичин хемнерни камгалаарының дугайында» доктаалының районда күүсеттинин турарының болгаш «Коммунизмче орук» совхозтуң ыяш болгаалаар бригадаларының ажылының дугайын чугаалажып көргеш, чогуур шинтпирни хүлээп алган.

Ооң ангыда районда бойдус камгалалының ниити байдалын анализтээш, түнеп көрген. Мурнуда районга хой-ниитинің омуноозиннен штаттан дашкаар 27 инспекторну бадылаан турган. Ынчангаш комитетти болгаш оларның күжү-биле он сес албан черлерниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының бойдуска салдар-халдавырын хынап, коллективтерним бойдус камгалалының талазы-биле чүү кылып турарын дыннаан. Чамдык организацияларның удуртукчуларын бойдус камгалалының хоойлу-дүрүмнерин үрээни дээш харыысалгаа онаап, торгаанын аная дыннаткан. Ниитизиннге 27 мун рубльге торгаал кылган, моон соңгаар бойдусту хирлендирбезин шыдгыы сагындырган. Районда алдан ажыг котельныялар бар. Амгы үеде оларның үндүрүп турар хир-чамын эвээжедир, агаарны хирлендирбес дээш оларның хоолайларынга арыглаа херектелиг кылып чорударын сүмелээн. Чүге дээрге шылыт эт-херектелдер оларда амдыгаа чедир чок, тургуспаан боор турар. Ап чорутkан хемчеглерниң түнелинде улуг-улуг бүдүрүлгелерге, организацияларга экология паспорттарын тургускан.

Черни болгаш агаарны-даа бокталдырып, хирлендирип турар ажыл-агыйларны болгаш организацияларны илереткен. Оларга чамдык совхозтар, коммунал ажыл-агыйы, кожун чоруур мехколонна, автобүдүрүлге, районнуң хереглекчилер ниитилели, культура албан черлери хамаарыжыр.

Суг баштарының, аржаанларының, суг хөлбектерниң болгаш хемнерниң-даа камгалал-хайгааралы багай боор турар. Суг баштарын хасканнап үрээр, карга сугларны хирлендирер болгаш хемнерниң унаарында ыяштарны кезип, тетчеглөр чоруктар хөй. Амгы үеде санаанын бүүгаар алырга, район девискээринде 67 хемчегештер болгаш дамырактар бар. Чүгле он аңыг километр узун дуруттуг, белен үреттиниң болур чаарби үш дамырак хемчегештерни чон ажылдап турар.

Суг дестерни болгаш хемнерни ажыл-агыйның ажылдап турарын хынаан. Ол ышкаш оларның, ылаңгыя аржаанларының сугларын анализтеп шинчилээн. Өвүр районуң девискээринде шупту 65 кудук бар. Оларның сугуну шынарын болгаш ажылдың база хынап тодаратканын хуралга дыннаткан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң бүгүлү хемнерниң чоок-каны девискээрлерни чоп ажылдаар талазы-биле эрткен чылдың март айда үндүрген доктаалын амыдыралга боттандырып чорударының хемчеглерни районда ап чорудуп турар. Чижээ, чоок-кавының сугларын хирлендирбес соруглга-биле «Ак-Чыраа» совхозтуң хой чуур черин. «Коммунизмче орук» совхозтуң бензин кудар лоскаарларын суг чоогундан ырадып, өскээр кожүрерни шинтпирлээн.

Бистин районда, өске-даа черлерде ышкаш, ниитиниң азы хууда-даа эрге-ажыктарны хараап, одар-белчип үрээр, арга-ыяш үүтkаар таварылгалар база бар. «Кызыл тук» совхозтуң хову бригадазы Хорумнуг-Ойга тараа тарыр дээш ол черниң ыяштарын дозүнден тура үстүлүп үзүткаан. Ол ышкаш, «Коммунизмче орук» совхоз Кезек-Хадың чоогунда арыгны үүткааш, черни аңдарып каапкан. Районда орук-тудуг участогу (начальниги Н. Өдекей) хой черлерни артыкка үреглеп турар. Ак-Довуракты базала орук-тудуг чери Саглы орудунга ажылдап тургаанының үезинде аная-ла черлерни үреп, касканнап каапкан таварылгалар турулаан. Район девискээринде дорт сугдарылга системазының шын өвес ажылдаанындан, суг буталарындан ажыл үнгеш, черлерни болгаш оруктарны үреп, оңгул-чыгыл болдургулаан.

Совхозтарның удуртукчулары болгаш специалистерни ол дугайында бойдус камгалалының комитединиң сагындырыгларын херекке албайн турар. Сугдан болгаш хат-салгындан үреглеп черлерни катап кылып турдуңар, хорааңны арыглаар талазы-биле ажылдарны чамдык ажыл-агыйлар, чижээ, «Коммунизмче орук» совхоз (директору К. М. Донгак) кылып чорушайн турар. «Эртинелиг» совхоз болгаш КМК-ның коллективи тудугларны баш удур шилип, толевилээн черлерге кылбайн турган. Оон түнелинде мал кажаалаының, харын бажыннарны безин өскээр кожүрер ужурга таварып турган. Оларның ынчаар үреп каан, кадык каапкан оңгарларын катап хемер талазы-биле актыларны тургусса-даа, даалга ак-даа күүсеттинмээн.

Районда ыяш кезер участоктарга үш удаа хынаалданы кылган. Хынаалдаан ыяш кезер черлериниң байдалы багай, кесиен ыяштың 40-50 хуузу аная-ла ажыглал чок артып каап турары илерээн. Ынчангаш ыяш кезип ап турар район организацияларынга ол дугайын сагындырган. Ол ышкаш ыяшты катап тургузуп, чаш дестерни олуртур ажыл чорудайн турарын айытkан. Олуртkан-даа болза, дестео өзүп үнмейн турар. А чылдың-ны хой аңгыны анда чарыгдап турааны билдингир. Ол дээрге ыяш ажыл-агыйының бүрүзүдүр. Ыяшты кайы хамаанчок черден кезери бойдуска багай салдарын чедирип турар. Чижээ, Сарыг-Хөлдүң кыдыындан хой ыяшты кескениниң түнелинде, ол ам кадарының кырында келген.

Районда черлиг аныаның, черде ынчаш дириг амытаннарының байдалы база дүвүреңчиг боор турар. Бо талазы-биле рейдилерни, хынаалдаларны база кылгылаан. Оон чешизрея чок боо эдилээр, тетчеглекти кижилер илереттинген. Ынчалза-даа аңгыр инспекторларының ажылы ам-даа багай.

Өвүр районда арга-ыяштарны болгаш дириг амытаннарны катап тургузуп, өстүрүнүң чамдык хемчеглерни чогуур организациялар ап чорудуп турар. Чижээ, Улаатай, Ак-Чыраага аныаң хой тарбаганны тутkаш, оларның таарыжыр черлериниге эккеп салгаш, өстүрер; районуң турасхаалдың черлериниге, хорумнарында тускай демдектерни тургузар дээш, оон-даа өске.

Бистиң районга «Экология-95» программаны амыдыралга боттандырар дээш оон-даа өске хемчеглерни ап чорудуп турар.

Маадыр МОНГУШ.
Хандагайты суур.
(Бо чүүлдүң гонорарын «Шын» солунаың агар саныңче шилчидерни дледим).

Бижикчилер солун дугайында

УЖУРАЖЫЛГАЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛИНДЕ

«Шын» солунуң чогаадакчы ажылдакчыларының бүдүрүлге хуралынга номчукчулар ортузунга ажылды өкижидер дугайында бир чыл бурунгаар улуг чугаа болган. Чон мурнунга отчет-тар бөөрингге кыска концертти бараалгадыры-биле «Солунчу» дээн агитбригаданы организастаан. Оон соонда бир дугаар үнүүшкүнү Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозка чоруткан. Аная «Шын» солунуң редакторунуң оралакчызы А. С. дембирель номчукчулар мурнунга солунуң сорулгаларының болгаш моон соңгаар канчаар ажылдаарының отчёдуп кылган. Аная айтырыглар, саналдар хой болган.

Шак ындыг ужуражылгаларны Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик районнарның төпторинге болгаш ажыл-агыйларга база-ла бедик шынарлыг эртирген. Ол черлерге «Шын» солунуң редактору, Тыва Республиканың улус депутады В. Ф. Чадамба болгаш килдис эргелекчилери С. Куулар, И. Эргеп, В. Кара-Сал болгаш өскелер-даа отчёттарны берген.

Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозка болган ужуражылга ажыктыг болгаш солун болуп эрткен. Аная солунуң моон соңгааргы салыыхуузунуң дугайында номчукчулар улуг сагыш салыышкынны болдурган. Совхозтуң дирекция чери, профөвилел комитеди солунга дузалаар дугайында санал үндүрүп, редакцияның агар саныңче акша шилчидерин саналдаан. Оңу ужуражыышкынны киржикчилери деткөөн. Ол чаагай ачы-дуза чедирилгези боттанган. Оон ыпай солунга дуза кылдыр «Сүт-Хөл» совхоз, Өвүрнүң «Кызыл тук», «Коммунизмче орук» ажыл-агыйлар кайызы-даа редакцияга дузаламчы акшаны бөөр болган.

Бо чыльын үк солунуң үнүрин түр сомсадып турганы-биле холбаштыр 1992 чылдың чагыдылгазының оожум чоруп турарын редакция эскерип каап, албан черлериниге, организацияларга, үлетпүр бүдүрүлгелерге, совхозтарга ужуражылгаларны чорударын уламчылап, ажылды районнарның төпторинге, совхозтарга, улуг бүдүрүлге черлериниге отчёттарны кылган. Агитбригаданың бот-тывынгыр артистери Эрзиниң «Чаа орук», Тес Хемниң «Чодураа», «Эйлиг-Хем», «Совет Тыва», «Кызыл тук» дээш, өске-даа совхозтарга болгулаан ужуражышкынларга концертнери бараалгаткан.

Чоокта чаа «Шын» солунуң «Солунчу» агитбригадазы (удуртукчузу редакцияның культура, улус өөредилге болгаш чечен чогаал килдизинин эргелекчизи Сарыг-оол Куулар) Өвүрнүң Хандагайты суурга, Саглыда «Кызыл тук», Солчурда «Коммунизмче орук» совхозтарда номчукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирип, солун программалыг концертти көргүскеш келген. Ам ол районда солун чагыдылгазы ковудээн. Өвүрүңдерге Сарыг-оол Куулар чаа шулүктерин, сөзүн болгаш аялгазын бодунуң чогаатканы «Шеми кызы» деп ырызын, Виктор Кара-Сал «Сылдыстыгда» деп ырны, шупту «Төрээн хемим эринде», «Чечек», «Долаана» деп ырларны күүсеткенин чон сонуургаан. Өске районнарга болгулаан ужуражышкынларга килдис эргелекчизи Надежда Эргеп биле үндүрүкчү Елизавета Барыска «Эглип келир куштарым» болгаш өскедаа ырларны күүсеткени номчукчуларга солун болгаан.

Шак ындыг чугула хемчеглерни чорутkаныңың түнелинде ажыктыг, үре-түнелдиг болуп турар. Чурттакчылыг хоорай, суурларда корум-чурумнуң кандыг янзылыг болуп турарын бижикчилер дидимн-биле бижип, оңу болдурбас талазы-биле кандыг үүлдерин кылза чогуурун толаргай саналдап, бижип эгелээн. Чижээлээрге, Эрзинде хоочун бижикчи Александр Тава мурнунда чүгле информациялар бижип турган болза, сөөлгү үеде амыдырал-чурттаалгага хамаарыштыр чугула айтырыгларны көдүрген. Улуг хемчөлдиг корреспонденциларны өске-даа авторлар бижип турар апарган. Чоокта чаа «Шынга» арагадарының садарын чурумчудар дугайында айтырыгны номчукчулар көдүрген.

Ол ышкаш Чөөн-Хемчикте башкы Шолбан Куулар оорлар болгаш кем-херек үүлгедикилери-биле демиселди күштелдирер, хоойлу-дүрүмну шыңгыырадыр талазы-биле тодаргай фактылар көргүскен материалды бижээн. Авторларның оондаа хой кедүрүп турар чугула айтырыглары ажыл, амыдыралга шаптыг-моондак кадып торуур ниичангыс маңгысталчактарны дидимн-биле сойгаалап, илереткен турар материалдары хөй-биле чырытынып турар.

Сөөлгү үеде «Шын» солунга номчукчуларның чаагаларының көөрү илдепиннге кевудээн. Ылаңгыя улус өөредилгезинин, культураның, кижизидилгеге хамаарышкан материалдарын бижикчилер утка-шынарлыг кылдыр бижип турар апарган.

Киим-оол ХЕРТЕК.
ССРЭ-ниң хүндүлүг радизи.

Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БООП КӨРЭЭЛИҢЕР

Ажыл-иш аайы-биле Баян-Кол ортумак школазынга чеде бергеш, өөредилге, кижизидилге айтырыгларынга хамаарыштыр чугааны бо-ла кыла бөөр бис. Амыдыралын уруглар-биле школа-биле болбаан ол кижилериниң бодалын, сагыш-сеткилин, сүмезин дыннаарга, солун, херек кырында ону ылып, ажылдан турар башкылар ындыг болбайн канчаар. Ол школаның хоочун башкыларынын бирээзи, улус өөредилгезинин тергинин Ынаа Янчатовна Шаннаа-биле чугаа аразында уруглардың моозу-шынар кижизидилгезинин дугайын чугааладыы берген бис. Мен бодум хуумда база чамдык бодалдарны, амыдыралдан чижектерни-даа, аная хамаарыштыр дуржулгалыг башкыларын турузуун, бодалын дыннаксаан, чугаалагылаадым-даа. Оон түнелинде башкының чугаазын солунга бижинр-дир деп бодап алган мен. Ынчангаш Я. Я Шаннааның чугаазындан чамдык бодалдарны мында киирдим.

— Уругларның кижизидилгези ол чергекке чыдырда-ла, харын-даа оон-даа эрте, төрүттүнгениннден эгелээн-ле эгелээр деп бодаар мен. Ада-иениң иштики сагыш-сеткили дыка салдарлыг болур деп чүвени амыдыралдан билир болгай бис. Негелде чаңгыс аай болур ужурлуг. Уругларының кижизидилгезинче сагыш салбас, ону чүгле ава-ижиниң херээ кылдыр бодап, билип чоруурлар бистиң аравыста чок өвес, бар болгай. Черле ол талазы-биле шүүдүүнүн көрөөлинер даан, кызыларның ийикпе, азы оглуларының кижизидилгезинге киржилгевис, салдарлыс черле кайы хирел дээрзин түнеп көрүвер даан черле. Бодунга кым кандыг үнелел бөөр өвес.

Школаже уруг өөреңип кирерде, хой кезиннде ону школага аваны чедип келир болгай, чамдык адалар ол дээш сагыш човаас, шоолуг сонуургаас боор чүве бе, ындыг болгай. Че харын, ол ындыг-дыр, оон соонда уруттга хамаарыштыр кандыг-бир айтырыг тургустунуп келзе, бала-ла демги-ле не кижи келир, ада-ие хуралынга база ындыг. Ада кижи үгүле ава кижини айбылаарынга өй боор турар-дыр.

Мындыг байдал чаңгыс аай негелде чок байдалды көргүзүп турар деп бодаар мен, кижизидилге кошкан дээр. Кижизидилгеге аданың ролю кудулаар.

Оглувус азы кызывыстың кижизит, чараш аажы-чаныт, биче сеткилдиг болдуун ада-ие бүрүзү күзөөр, ынчалзажок дыка хой таварылгада ол күзел боттанмайн баар-дыр. Ынчан ог-бүленің мурнунга баш ыжар айтырыглар, дүвүрел турун келир. Оон чылдаганы хой, шуптузун адаары берге. Ынчангаш дуржулгамдан база бистерниң хүн бүрүдеги амыдыралывыска бо-ла таваржыр байдалдарны саксы-даа бол, чугаалаарын оралдажын көрейн. Уруг школа назыны четпээн үезинде-ле сула салыптар таварылгалар бар боор-дур. Оон-биле кады ажок чассыдып каапкаандаа болгулаар, оон кара аайындан эртпес. Кара турааында салыпкан боор. Уруг ол байдалы-биле школага кирип кээр. Школага эде кижизидери чамдык таварылгаларда дыка нарын апаар. Ада-ие биле школаның аразында негелде чаңгыс аай өвес болу бөөриниң байдалдары бар. Каржын чыдар, чөрүшкек үүлдер тургустунуп келир таварылгалар база тургулаар. Ажылывыстан билир бис: ажылдың ол шыгыдыр, школаны бурууладырлар база турар. Ындыг байдалды тургузарының орнунга сүмележир, «онумону ынчаар, мынчаар болза эки, канчалза эки?» деп дугурушса.

Школа биле ада-иениң аразында харылаа кошкынис ужуруут. Башкылар база чаңгыс аай негелделиг болур болза эки.

Ол ышкаш ада-иениң корум-чурумундан, сагыш-чурумундан, уругларыңа оларның үлегериннден база улуг хамаарыжыр. Арагадарыже сундулуг, аас-ыыл, алгыш-кырыш, дүш-содаа дээш ышкаш черле ынчаш моозу-шынар чок үүлдер, чоруктар уруг-дарыңа багай салдарлыг. Ындыг таварылгада ада-иениң уругларының мурнунга ат-алдары бадар, кижизидилге кошкаар. Мындыг байдалды чүү дээрил?

Улуг кижилер уруг-дарының мурнунга боттарының четпестерни көргүспезин кызар болза эки. Уругларыны хүндүлээр. Тоомча чок чорук кошкак кижизидилгеге, бот-боттарын хаандыр билишпес чорукка чедирип болур. Кижизидилгеге ог-бүленің ролю канчаардаа ажок улуг. Ол база хой талалыг айтырыг. Ынчалзажок алдан чыддарга чедир уруглар кижизидилгезин кандыг турганын чугаалаар болза, хой-ле үүлдерни чугаалаа болур. Школага ажылдан келген дуржулгамны ажыглаайн, ол үеге чедир бойдал эки турган деп билип турар мен. Ол үениң ада-иелери уругларының кижизидилгезинче ажок кичээнгей салыр турган. Оңу Баян-Кол суурнуң амыдыралындан безин бадыткан болур мен.

Уругларын кижизит кылдыр, хүндүлээчел чорукка, күш-ажылга кара чажыдан ынак кылдыр өөредип келген ог-бүленерден төлептиг оолдар, кыстар үнген, ада-иезиниң сеткил-сагыны өөрүп чоруурлар.

Школага бодум 28 чыл ажылдадым, уругларым ачазы 27 чыл стажтыг. Хой уругларлыг, бодуун, ажыл-ишчи чамдык ог-бүленерниң уругларының ажыл-ишчизин магадаар мен. Чижээлээрге, Алдынай биле Доржу Ооннардыр, он уруглуг. Алдынай Баа-Хөөвна — маадыр ие. Оларның уругларын өн улуунган хеймеринге чедир өөредип келдивис, оолдар-даа, кыстар-даа бар. Назы-хар талазы-биле ангы-ангы-даа бол, аажок деммит, корумчурум үрээн деп чүве дыналын көрбөөн. Ол-бо деп ада-иезин школага келдиртип-даа көрбөөн. Ог-бүленің уругларын ажыл-ишке ынак, хүндүлээчел, биче сеткилдиг, томаанныг. Олар ам шупту ажылдап турардар: башкы-даа, ончи, ажылчын-даа кижи бар. Ажыл-ишките база мактадып чоруурлар, мен бодаарымга, бүүлүг маадыр ие кижиниң уруглары ындыг болур ужурлуг, уругларының адазы база төлептиг кижи.

База бир ог-бүле дугайын чугаалап көрейн. Детпез-оол Ховалыг — хой уругларының адазы. Уругларының шеан ааразы, чок апарганындан бөөр элээн үр болу берди. Адазын уруглар аажок хүндүлээрлер, ынак, оларга аданың харыызы база шак ындыг, эртем-билиглиг, биче сеткилдиг, ажыл-ишке ынак кижилер кылдыр өстүрүп кижизидери. Уругларының хеймери амгы үеде Москвада өөренип турар. Бир оглу Вячеслав бо школада музыка башкылавышаан, кижизидикчи башкылап турар, артканнары ангы-ангы ажылдарда. Оларны магадаар мен.

Моон кандыг түүнел үндүрүп болурул? Шак мындыг ог-бүлелер, ада-иелер, хой болур чүве болза, төлептиг оолдар, кыстар хой болур-дур ийин. Мындыг чүүлдү база эскериш чор мен. Уругларының саны эвээш, күш-ыыдалдыг, байтыырак чамдык ог-бүлелерниң оглу азы кызы чамдык айтырыгларны дыка чиик көөр боор-дурлар, чүгле боттарын бодаар байдал база бар боор. Оон кедереге, төлеп чок кижилер алары хемуданчыг. Шупту каяа ындыг болур ийик аан, ындыг-даа болза ындыг чижектер чок эвес, бар.

Ам черле эскериш, көрүп чоруурга, ог-бүлеге кижизидилге кошкак апарган шаг-дыр бо. Ынчангаш ындыг бе, өөредилгеге-даа, күш-ажылга-даа сунду, тура чок, чалгаа кижилер көвүдээн. Чамдык оолдарывысты көрүвер даан, кандыгдырлар?

Чылдагаанны — уруглар кижизидилгезинче оларның кичээнгейнин кошкаанда, чүү деп чугаалаза чедиңгир болур үүлел аан, контроль, хайгаарал сулараан, негелде кошкак. Ада-иелерни школа-биле харылаазы кошкаан. Школаның талазындан өөредилге-кижизидилгеге ажылдыг чогуур деңнелге эвес боор турары база деңнейле салдарлыг деп бодаар мен. Оон-биле кады өөреңикчилерниң боттарын-ны ажылы, уруглар-биле ажыл дээн үүлдерге кичээнгейни черле күштелдиреринде ажыктыг дээштир, солун арга-хевирлерни ажыглаары чугула. Ог-бүлеге күш-ажылга кижизилге база кошкаан. Чылдагаанларны оон-даа хөй-биле адап болур.

Доржу ЧЫМБА бөлүк-седалашкан.
Кызыл район.

АВТО-ХӨЛГЕ АРБЫН БОЛЗА...

Чурттуг ангы-ангы булунарында өөреңип турар студентилерге, аная чорук кижилериге Сүт-Хөлден Кызылче кирери дыка берге боор турар. Багай кижи болза, автобусче чүткүп кирип бар чыда, улуска бастырып каап болуру ыя бо. Шынап-ла ындыг: район төвүнден автобус-биле ыыйбөөр аргыжары кончуг берге апарган. Шак мындыг берге байдал тургустунуп турда, районуң удуртукчулары, милиция ажылдакчылары хайгаарал чок чүге хажыызынга артып каап турарыл?

Бир чижектен кирейн. Ноябрь 10-да Кызыл кирер автобуска сымарлаашкан улустуң саны черле ийи чүс чеде бөөр чыгыы турду. Улус ол-бо иткилежип, мурнун быдаажып турда, Хенче деп бичин уругуун будун автобус баскан. Аар кемдөөшкинге таварышкан. Ынчан бөргүнден, тудуп чораан сумказындан чарылган улустар база бар.

Бир өвес автобус Кызылдан дүүш үезинде үнгеш, Сүт-Аксынга хонгаш, эртеинде моон чоруптар, а база бир автобус Кызылдан келгеш, маная хонгаш, даартазында Кызылче кирип турар болза чонга дыка-ла таарымчалыг бөөр ийик. Моон чорутkан кижи чоруун кылып кээп болур ышкамыл.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зинин удуртукчулары бистин бо берге байдалывысты амыдырал кырынга боттандырып, шинтпирлеп берилтер чүве болза, районуң удуртукчулары автобус тургузар гаражты дарый кылдыртыры негеттинин турар. Бир өвес гараж тудар акша чок чүве болза, дузазын чон-даа көргүзе бөөр апаар. Оон ыыйдың суур, район Советтериниң улус депутатталары бисче, бистин негелдехомудалдарывысче сагыштан салырын база дилеп тур бис.

Чүү дээр боор, авто-хөлге хой-ле болза эки-ле чүведир ийин.

Санлю ТҮЛҮШ.
Сүт-Хөл район.
«Кызыл-Тайга» совхоз.

УГААН-САРЫЫЛДЫГ БОЛУҢАР, ООЛДАР

Бистиң республикада болгаш бүгү чуртта-даа хүн бүрү өскерлиишкиннер боор, ниитилел тургузуу чаартынып, эрги өөр-чурум үреттинип, чаа угаан-бодал тыптып, бодарап турар. Бо чылдың ноябрь бирии хүүнде ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев база бир чугула документиге ат салып, Чарлык үндүрген. Ол дээрге «Шериг албанынган айтаалаан шериг албанныгларга келдерел дугайында» Чарлык-тыр. Ында боттарының шериг албалы эрттирип турган кезектерин туразыбиле катташ чорутkан, а ол ышкаш үк шериг кезектеринге келир хуусаалары эрткен шериг албанныгларга хамаарыштыр чугаалап турар. Чүгле бистиң районда безин шериг кезектерни катташ келген кижилер хөй боор турар. Ынчангаш Чөөн-Хемчик районуң шериг комиссариады оларны боттарының ада-иелериниң болгаш районуң-даа аталдарын бодап, шеригге албан эрттиреринин үргүлчүлээри-биле комиссариадынга чедип келирин сүмелеп турар. Оларга 1991 чылдың декабрь айның 5-ке чедир чедип келирин дыңнадып тур бис. Оон-биле кады оларның шериг кезээнден чорутkаш, аалынга эрттирген үезин шериг албаны эрттирер хуусаага киир санаар болгаш шериг албаны эрттиреринин хуусаазы төөгер чыгаан кижилерни өскелер-биле кады дораан халаштырып чорудар. Президентиниң келдерел дугайында Чарлыын допчузуби-ле тайылбырлаарга ындыг-дыр.

Ол ышкаш шериг кезектерин катташ, чаныр келгеннерниң ада-иелери, төөлдери оларның-биле ажыы-биле чугаалажып, боттарының турганы шериг кезектеринче дедир чоруурун сүмелээри чугула боор турар.

Амгы үеде бистиң Чөөн-Хемчик районда шериг кезектерин катташ, чаныр келгеннер өөрүп өвес боор турарын үстүнде чугаалаан болгай бис. Олзарның аразында Алексей Кызыл-оолович Монгуш, Анатолий Тюлюшевич Белек-оол, Буян Александрович Чамыян, Марат Дукар-оолович Кара-Монгуш, Мерген Мандынович Ооржак, Мерген-Херел Дуран-оол Монгуш, Владлен Спай-оолович Сат, Омак Николаевич Ооржак, Шолбан Даш-оолович Кара-Сал, Шолбан Седенович Монгуш, Мерген-Херел Алдын-оолович Сат, Элдиг-оол Канан-оолович Донгак, Виктор Кызыл-оолович Куулар, Аас Данзыевич Монгуш, Орлан Калай-оолович Ховалыг, Май-оол Дамбаевич Монгуш, Даттыг-оол Маадырович Иргит, Валентин Хорадевич Ховалыг, Орлан Деспил-оолович Монгуш, Мерген Шулуевич Сарыглар, Эдуард Кара-оолович Монгуш, Шорен Чамзырал Сат олар бар.

ССРЭ Президентизинин Чарлыын база катап номчуп таныжып көргеш, боттарының шериг кезектеринге чогуур хуусаада каап албан эрттиреринче оларны кыйгырып тур бис. Ынчангаш олар районуң шериг комиссариадынга келир. Оон соонда оларны шериг албаны эрттиреринин үргүлчүлээри-биле Абакан хоорайже чорудар. Бо Чарлык шериг кезээн 1991 чылдың октябрь 5-ке чедир катташ, чорутkаннарга хамаарыжыр.

Мушараф АХМЕРОВ.
Чөөн-Хемчик райшериг комиссары.

Школа болгаш ниитилел: чаа дуржулга

СОЦИАЛ ПЕДАГОГ—КЫМЫЛ ОЛ?

Кижизиг, бүгү талазыбиле сайзырангай кижилерни ниитилел бөгүн манап турар, ындыг кижидерни уран үүл болгаш эстетиктиг кижизидилгениң дузазы-биле хевирлеп ап болур бис деп, ноябрь 15-16 хүннерде Таңды районнуң Межегей ортумак школазынга болуп эрткен «Школачыларның уран үүл болгаш эстетиктиг кижизидилгези» деп, эртем-практиктыг конференцияны ажыдып тура, школаның директору К. К. Монгуш чугаалаан. Ындыг бооп болур дээрзиниң идегелин, школага кире бергеш, кижи көрүп болур. Республиканың чамдык школаларында кандыг ийик? Ханаларны, парталарны өөреникчилер шыйып, шокарлап каапкан болур, а бо школада ындыг эвес.

Школа биле өг-бүле, ниитилел аразында харылзаалар, кады ажылдажылга кижизидилге болгаш өөредилге ажылында берге айтырыгларын бирээзи боопторар. Школадан дашкаар кижизидилге ажылының бо айтырыынга чаа концепциязы педагогика эртемнериниң кандидады В. Г. Бочаровның удуртканы ССРЭ-ниң ЭА-ның Эртем-шинчилелдиг тур бүгү-эвилел коллективи идип үндүрген. Ол концепция ёзугаар алырга, өөредилге-кижизидилге ажылынга школа биле оон турары микрорайонда өг-бүлелер, хөй-ниити организациялар, бүдүрүлгелер аразында быжыг харылзаалар улуг салдарлыг болур ужурлуг. Ол харылзааларга кол черни социал педагог эзлээр. Шак ындыг угланышкынбиле «Школа — микрорайон» деп дуржулганы чурттун 80 школаларынга чорудуп эгелээн. Оларның бирээзи Межегей ортумак школазы болган.

Республиканың школаларының эртем-практиктиг конференцияга киришкен удуртукчулары, башкылары Межегей школазынга ийи чыл дургузунда кылып чоруттунган дуржулга, оон түннелдери-биле танышканнар.

«Школа — микрорайон» деп дуржулгага кол шимчедикчи күш социал педагог болган. Чогум-на социал педагогтар школа, өг-бүле, хөй-ниити, бүдүрүлге организацияларының аразынга харылзааны тудуп, уругларны (үүгле уругларны эвес) кижизидиринче, өөредириңче оларның демин угландырган.

Социал педагогтар канчаар ажылдап турганнарыл? Ажылды чорудуп эгелээринің мурнунда кымнарныи-биле ажылдаарыл, оларның чурттап, ажылдап турар байдалы кандыгыл дээрзин билип алыры чугула. Ынчангаш микрорайоннуң (бо удаада Межегей суурнуң) социал паспортун тургускан. Социал педагог бүрүзү бодунуң ажылдап турар кудумчузунуң социал паспортун тургузуп алган. Ында каш өг-бүле чурттап турарын, каш өөреникчилер барын, адаиези кайда ажылдап турарын, кымнар ажылдап азы ажылдавайн турарын, кым пенсионерил дээрзин дээш, социал педагогтуң ажылынга херек шупту социал ужур-уткалыг үүлдерни айыткан. Социал паспортту тургузары дээрге-ле ажылдаар участогунуң чурттачыларының амыдыралчурталгазының байдалын билип алыры. Аңаа даянып, бүгү ажылын социал педагог планнаар, чорудар, кол кичээнгейни «берге» өг-бүлелерже угландырып турар.

Социал педагогтарның ажылының кол сорулгазы — өг-бүлелерни, ада-иелерни, хөй-ниитини, өзүп олурар салгалды кижизидиринге болгаш өөредиринге эки тура-биле киржилгеже хаара тудары уруглар, оолдарның бот-тускайлаң чоруун сайзырадыры, хүн бүрүде амыдыралынга ажылынжинге, өөредилгезинге оларның күзелдиг, чаагай сеткилдиг хамаарылгазын кижизидери.

Өг-бүле, хөй-ниити бүдүрүлге черлери-биле харылзааларны быжыглаары-биле ангы-ангы хар-назылыг уругларның бөлүктерин тургускан, оларның ажылынга улуг кижилерни киириштирген. Бөлүктерин ынчаар тургусканы янзы-бүрү ажылдарны чорударынга, улуг бичин кижилерниң найыралын ханыладырынга, бот-боттарынга дузалаарынга чамчыктырарынга эптиг болган.

Межегей ортумак школазынга дуржулганың бир угланыышкыны уран үүл болгаш эстетиктиг кижизидилге болганда, өөредилге программазынга база чаа үүлдерни киирген. Чижээлээрге, уран үүлдүн, спорттун чамдык хевирлери программа ёзугаар эрттирер кичээлдер апарган. Шыдыраа кичээли суг болза неделяда ийи катап эртип турар.

Уран үүл болгаш эстетиктиг кижизидилге ажылын чорударда база харназыны ангы-ангы уругларның бөлүктерин тургускан. Ол база уругларны найыралдаштырарынга, бот-боттарынга дузалажырынга чамчыктырарынга идиг болган. Кижизидилге ажылының бо хевирин чорударынга культура ажылдакчыларын, Межегейниң музыка школазының башкыларын, уран үүлге хандыкшылдыг кижилерни хаара туткан. Чижээлээрге, тыва хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга уругларны пенсионер Александр Балчырович Белекмаа өөредип турган. Чараштыр аргыырының бөлүүн совхозтуң ажылчыны Екатерина Петровна Кийкова удуртуп келген.

Чазанырының, даараныры-ның, аргыырының бөлүктеринге уруглар, оолдар күзелдии-биле киржип турар. Уругларның аргып кааны чараш, эки шынарлыг хептерин, оолдарның чазап кааны белектерия, аяк-сава аймаан конференцилиг киржикчилери магадап көрген. Амгы үеде ХПТУ-4-те өөренип турар Коля Солодянкинин кылып кааны шимчеп, ырлап турар электроннуг капарейка кужун кижи магадавас аргажок. Өөреникчилерниң бүдүрген хептерин, аяк-сава, белек аймаан садып алыксаар кижилер-даа бар болду. Конференция үезинде школаның өөреникчилери чыыл-ганнарга боттарының өөренип алган үүлдерин, талантызын бараалгатканнар. Олар ырлап, танцылап, янзы-бүрү оюннарны көргүскеннер.

Кудумчулар аайы-биле тургускан бөлүктерниң ажылы-биле таныжып, бажынарга барып, школа биле өг-бүлелерниң харылзааларын канчаар тургузуп, канчаар кады ажылдап турарының дугайында конференцияның киржикчилери билип алган. Чижээлээрге, Чамыян Кивалович биле Александр Ямаразановна Оюннар аалчыларны кадак, суттуг шай-биле уткаан. Межегейге төрүттүнгеш, аңаа бүгү назынын чурттап эрттирген Лидия Андреевна Палкина аалчыларны шайладып, хөөрешкен. Социал педагогтарның ажылының, өөреникчи оолдар, уругларның чедкрип турар дузазының дугайында олар аалчыларга чугаалап берген.

«Школа-микрорайон» деп дуржулга үезинде Межегей школазының социал педагогтары улуг ажылды кылып чорукан улус болду. Олар шупту боттарының ажылынга хандыкшаан кижилер деп үүве чугаазындан-на илдеп. Дуржулганың удуртукчузу, Межегей ортумак школазының директору Кара-кыс Кожай-ооловна Монгуш, социал педагогтар Светлана Ивановна Роленкова, Светлана Степановна Намчилова, Лидия Седип-ооловна Тепл-оол, Анна Лазаревна Ускова, Галина Михайловна Макарова, Людмила Дорай-ооловна Монгуш, Евдокия Петровна Алёхина, социал педагогтар секциязының удуртукчузу Любовь Вассирионовна Саламанова оларны Тываның баштайгы социал педагогтары деп адап болур. Чоп-биле чаңгыс хөөнү олар тып шыдаан.

Ынчалза-даа оларның кылып, киржип турар ажылдарының дугайында дыннап ора, кижи мынчаар бодаар. Социал педагогтар кымнарыл ол? Шупту ажылдарны канчап кылып четтиглиг турарларыл? Кичээл эрттиринден эгелээш, пенсионерлерге пенсия кылдырып бээринге чедир... Социал педагог бүрүзү, бир эвес ындыг башкылар школа бүрүзүнге турар үүве болза, кижизидилге ажылында чаа эгелээшкиниге хандыкшаан бо башкылар ышкаш күженишкиниг ажылдап шыдаар бе? Хөй чүүктү социал педагогтарга чүдүрүп кааш, оларны «чоннуң айбычылары» кылып албас бис бе? Канчаар ажылдап болурун Межегей ортумак школазынга дуржулга көргүскен-дир. Ол база чедишкин болуру чугаажок. Оны конференцияның киржикчилери демдеглеп турдулар. А социал педагог дээрге кымыл, оон кылыр ажылын, хүлээлгелериниң, эргеажыының кыдыг-кызыгаары кайдал дээрзи дуржулгадан тодаравайн барган деп билдим.

Межегей школазының дуржулгазы, ында социал педагогтарның эгелээшкини аныяк салгалды кижизидериниге школа, өг-бүле, хөй-ниити аразынга харылзааларны быжыглаарынга кончуг ужур-дузалыг үүл. Оны улам-на амыдыралче ханыладып, байдыып, нептерелири чугула. Ындыг болдурар дизе, аңаа хөй-ниитини калбаа-биле киириштирери чугула. Конференцияже улус депутаттарын, ажылдагый удуртукчуларын, хөй-ниити организацияларының төлээлерин чалаар ужурлуг турган. Конференцияның ажылын организастаанында үүрмек четпестер бар-даа болза, оон киржикчилериниң көрүп, билип алган үүлдери өске школаларга дамдылаңып үнүп-ле кээр боор.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Анкетага харыы

АЧЫЛЫГ АК-ХАЙЫРАКАН

Тываның аржаан сугларының комплекстиг болгаш гидроклиникти шинчилелдерни ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи үш чылдың иүүрүнде чорудуп турар. Эртем эртем-не болгай. Кижилерниң ол аржаан сугларга чедип, боттарының организмин дамчыштыр эрттирген шинчилелдерни кандыг-даа эртемденнер солувас дээрзи тодаргай.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң бөлүк эртемденнери чогум-на бо үүлдү удуртулга болдургаш, минералдыг сугларга хамаарышпас болгаш ижер аржаанларның шынарын тодаргайлаар талазы-биле буянныг ажыл-үүлеми эгелеп алган дээрзин «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда «Аржаан дузалаан бе?» деп анкетадан эскердим. Шын черле тиилээр ужурлуг.

Мурнунда кандыг ийик? «Шын» солунга «Оларның аржаан-эм болур шынары Тываның чонунга шагдан бээр билдингир болгаш салгалдар аайы-биле дамчып келген» деп, ындыг-ла хөй эвес аржаанларның бирээзи Уургайлыгның дугайында каш чыл бурунгаар кандыг чугаа чоруп туржук? «Тувинская правда» солуи дээрге анаа тайгадан баткан кара суг ышкажыл дээрзин шынызын кызытты. Ол хиреде Уургайлыгның ачы-дузазын көрүп, орта чедип барып турар улус эвээжээр туржук, а харын чыл санында улам көвүдеп турар дээрзин эрткен чайын орук аайы-биле аааа кире дүшкеш, эскерген мен. Саян сынарын ажып келген машина-балгаттың чежезин ол дээр силер. Ынчангаш апаа эмнеиип кээп турар улус чүгле тывалар эвес чорбадыве.

Мен амы-хууда ол-ла даизыда кирген Мөрен аржаанынга каксы доктааксадым. Чогум адааным аржаан Эрзин районнуң Мөрен суур-биле барык кожа чыдардан башка, чонда Ак-Хайыракан аржааны кылдыр сурагжаан үүве ийин. Ак-Хайыракан даа Тывада эн улуг, хөй-хөй дамчып чоруй баар өрээлдерлиг күй-биле база сурагжаан чер. Тыва дугайында бир чамдык ном-лептерлерде-даа ол дугайы бижиттинген. Күй дагның хүн үнер үүгүнде. А аржаан Ак-Хайыраканның бети, суурже чоок ужунда. Солун үүве ол аржаан «чайладыр агып-агып, күзүн күскү доват дүжерге, «соглуп каар». Чазын өттөк-биле кады база-ла агып бадып кээр. Бир ындыг таварылганы сактып тур мен. Та бүзүренер, та бүзүреренер. Менден өске херечилер бар үүве. Ынчан, каш чыл бурунгаар, «Тываның аныяктарының» ынчангы «ГАЗ-69»-у-биле Чинчилигден машина долдур кижи баттывыс. Орукка хол сунуп бадылаан бир кижи олуртуп алган черивис база бар. Кол оруувус аржаандан үш километр хире черден эртер болганда, «аъдывыс» дынып ынаар «шеле сөптарын» чолаачыдан диледим. Үстүр тутсуп келиривиске, аржаан кайда боор, акпастай берген болду. Безин чадаарда, дамды безин чок. Аржаанывыстың «аажы-чаңын» пат билир, маңаа хөй удаа эмнедип, дыштанып чораан хойжу Бири-Сана кургаг чээрген-биле от кыпсып, ынаар аъш-чемниң дээжизин өргүп, сая салыптарга, аржаанывыс бадып келген болгай...

Бо Ак-Хайыракан (Мөрен) аржаанын черле чаңныг аржаан деп билип алыр силер аа! Дараазында чижек-фактылар ону тода херечилээр. Ол дугайында Эрзин, Тес районнуң улус чону туржук, аңаа дыштанып барган өскээртен-даа келген кижилер көрген, дыннаан үүве. Оон бээр ындыг хөй чыл эртпээн ийин. Кол дирткен аржаанны өрү оон унуп-биле бедик хаялар дамчып өскеп үнүп бар чыдарга, үүрмек аржаан хөй таварыр: чүрек, карак, баш адыр... Олар каттышкаш, адаанга чаңгыс улуг, ниити аржаан болуп агып бадып келири ол. Бо аржаандан оо талаже ийи чүс метр хире черде херээженнер аржааны бар. База чавыс, чеже-даа савага дозуп алыр. Бодавыже, демги чүрек, карак... дээн ыпкаш хаялардан сыстып үнүп чыдар, чүгле адыш азы аяк-биле устунар аржаан суглар база ында, үстүнде элбек болуру чугаажок. Кижи көрген, ынаар үнген эвес. Херектиң ужуру мындыг. Шак ынаар, оон бажынче эр, а «кол» аржаанның үстүнче кыс кижилер үнери хоруглуг. Ол дүрүмнү маңаа келген улугбиче кижилер доктаадып тургуспаан, а ону бойдус ынчаар чаяган үүве бооптур. Ийет,каш чыл мурнунда бир кыс уруг оолдар эдерип, бетики, ниити аржаанның шыыпык бажынга четкен. Черниң кадыр-берти, бедин-даа ону доктаатпаан. Ол-ла хүн аржаан хенертен чиде берген. Бир эң улуг, Ак-Эриктен келген ирей демги уругну аал-чуртунче бадырыпкаш, артыжап, ном номчуп тургаш, аржааның арай боорда дедир аксып алган деп үүве үндезин дөстүг дээрзин дем үстүнде билиар кижилер хөйүн чижеглеп чугааладым.

Бо кандыг аайлыг кижи сен, дескиндирип-ле, дескиндирип-ле турар, орта тура экирээн, сегээн кижилер бар бе? дээриидер чадавас. Ындыг кижилер хөй, чаңгыс чижек. Эрзин чурттуг чолаачы Кыргыс Аваанны коңчуг эки билир мен. Бир шагда бисти Эрзин школачыларын совхозтуң Хүн-Сайырда хову бригадазынче дажыглап, халдып турган чолаачы акывыс бо-ла болгай. Ам оон ынчаар харыышинээ чок. Херектиң ужуру— оон назылап кыраанында эвес, а халаптыг аарыгга туттурганында. Каш чыл улаштыр орундан турбайн, шуут-ла чыткан. Бурунгу чылын майгыннарывыс кожа турду. Ынчан ол чаа кылаштап өөренип чоруур бичии уруглар дег, ийи-бир атпанайндыр баскылаптар апарган үүве ийин. Арта колдук даяңгыыштарлыг. Ам бо чылын ол даяңгыыштарындан барык адырлып турарын каш-каш хонук бурунгаар (ынчан хар чагбаан турган үүве) бо аржаанны сонуургап, кады келгеним Таңгыт Бады-Шулуу төөгүп бээрге, хөлчок өөрдум. Аңаа өөрүвейн, үүге өөрүүр боор.

Бо чылын аңаа черле кажангызындан-даа хөй улус чон чайлаан дээрзи майгыннар орнундан, ында-мында эмнелиг чыгдынган кылымал стол, сандай, ыяш-даштан эскердим. Бистиң турган үевисте «ак бажын»-биле кожа база бирээни тудуп каап-тырлар. Черниң туружунуң чаражын, ынаарла көк-көк тайгалар-биле улажып чоруй баргаи черде дириг амытан база хөй болур ужурлуг дээр сеткилин маңаа бир дугаар кээп турар Калбак-оол Маады чажырбады. Ол коңчуг шын эскерит. Ийи чыл бурунгаар демги аржаан бажыиче үнүп тура, те-чүүма изин, едээн даады кижи эскерер үүве чораан. Ыдыктыг чер болгаш ындыг бе, оларже боо анныр кижини көөр херекчок, дыннаваан мен. Оларга туржук, азырал малче халдаан турар дырбактыгны ийи-бирээлеп аржаан аксынга кыштаар малчын Даалың харын даялаар кижи.

— Көр даан, эзирик деп, адаанга аъш-чем ижип оруувуста, Балдамбуу Чылгычы ынаар өрү айытты.

Бир өрге (та ылап эри—та кызы үүве) диизе таваКта кызыл арага амзап чыдыр. Бо аржаанның ёзулуг эзлери ылап-ла олар үүве. Каш өргелер аан. Үңгүрлери аржаан-биле кады-кожа. Конфетаны, печеньени суг ийи холдап тудуп алгаш, шелип турда, анаа-ла бир тоорук казаан диин олчаан. Кандыг-даа амытан бак үүлге дораан өөренир үүве ийин. Арага база ижип өөренип алган кулугурлар болбас ийикпе. Ужуп калган чыткылаарын база көрген мен. Хояр-дезер деп үүве мырынай билбестер. Дегбеске амдажааннары дегет. Ынчангаш бо аржаанның ажыын көрүп турар амытаннар чүгле бистер — кижилер эвес дээрзи тодаргай ышкажыл. Ачы-буянын ам-даа эгээртинмес болзуп, Ак-Хайыраканым!

Седип МОНГАЛ.

Ирак дайын соонда. ЧУРУКТА: чурттакчы чонга аъш-чемин [illegible] турары. СЭТА — Кейстонмуи фотозу.

КЫЗЫЛ ХООРАЙДА ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

«Чер өртек-хөлезиниииң дугайында» РСФСРниң Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге чаңгыс аай чер үндүрүүн киирип турар. Ооң-биле холбаштыр чер ажыглакчыларынга быжыглаан шөлдерниң хемчээлии тодаргайлап турар.

Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң удуртукчулары боттарында быжыглаттынган бүгү черлерниң инвентаризация сан-медээлерни чер реформазының талазы-биле хоорай комитединге 1991 чылдың декабрь 1-ге чедир киирер. База ол ышкаш тараачын (фермер), арат ажыл-агыйларны деткип турарының дугайында медеглел херек. Кээр адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, № 206 кабинет, телефону 3-37-69.

Үндүрүг онаар чер шөлүнге бажың-балгаттарның, тудугларның ээлээни чер участоктары, оларны ажыглаарынга херектиг участоктар болгаш санитар-камгалал, техниктиг зоналар кирер.

Берген сан-медээлерниң ылаптыг шыннары дээш организацияларнын, бүдүрүлгелериниң база албан черлериниң удуртукчулары харыысалгалыг.

Чер реформазының талазы-биле Кызыл хоорай комитеди.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Алиса Зазеркальеде». Мультфильм. 1-ги, 2-ги, 3-кү сериялары. 9.30 «Уругларның музыка клуву». 10.50 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы сериялары. 3-кү сериязы. 11.00 Цирк программазы. 12.00 ТМА. 12.15 Телефильм. 12.35 Рампаның бир талазын дургаар. 13.30 «Астра». 13.50 Мультфильм. 14.10 Биржа ужудукчузу. 14.20 «Блокнот». 14.25 Партнер. 14.55 Экономика агентилели. 15.25 Мультфильм. 15.45 «Аштырыышкын». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.10 Мультфильм. 17.30 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.15 «Фулл-контакт каратэ болгаш кикбок-синг». Делегей маргыдаазы. 20.00 Сонуургактарга. 20.15 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Чогаалчыбиле ужуражылга. 22.55 Кыска метраждыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.35 ТМА. 23.50 Кинопанорама. 01.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. (Германия). 02.05 — 03.15 «Звездочет» Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң 2-ги серия.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.55 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.25 Менеджерлер школазы. 9.55 А. С. Пушкин. «Калбак-кара кадыны». 11.20 Братскиниң экологизаалы дугайында телефильм. 12.10 Концерт. 13.00 Барымдаалыг фильм. 14.00 Бокс талазы-биле делегей чемпионады. 17.00 Менеджерлер школазы. 17.30 Шажын-чүдүлгелиг амыдыралдан медээлер. 18.05 Россияның курлавыры. 18.30 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Чечен менде». Солун кижилер-биле чугаа. 19.20 «Тыва черде» Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуур, чаштар!» 20.35 Г. Свиридовтуң романстары. 21.10 Барымдаалыг фильм. 22.05 Фил Донахьюнуң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 — 23.25 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.45 Медээлер. 19.00 Сес дилеп тур мен. 19.15 Барымдаалыг фильм. 19.55 — 20.00 Реклама.

Кызылдың № 1 поликлиниказында экстрасенс дузазының кабинеди ажыттынган. Төлевирлиг хүлээп алыышкынны ажыл хүннеринде 14 шактан 17 шакка чедир эрттирер.

Төлевирни дараазында адресте ап турар: **Кызыл хоорай**. Чүлдүм кудумчузу, 42: **«Ачы-буян фондузунуң» бухгалтериязы.**

Эмчиниң дүрген дуза станциязынга фельдшерлер ажылга дарый негеттинип турар. Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 23; Кол эмчиге 8 шактан 17 шакка чедир кээп болур.**

Кызылдың Мурнуу микрорайонунда № 5 школага тыва эге класстарга башкылар дарый негеттинип турар. Школаның директорунга 3-28-22 телефонче долгап болур.

Тываның ном үндүрер чери эрги ГАЗ-69 автомашинаны ПАЗ автобуска, микроавтобуска азы чиик машинага орнап турар. 3-43-29 база 3-22-12 телефоннар дамчыштыр харылзажып болур.

Тываның хөгжүм-шии театрынга «Д» категориялыг чолаачылар, техник-радист, тон азыкчылары, хөгжүм болгаш чогаал кезектериниң эргелекчилери ажылга хереглеттинип турар.

Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 33; кадр килдизи.**

Кызылдың сүт комбинадында дараазында ажылдакчылар дүрген негеттинип турар: слесарылар, электрикаңнакчылар, бүдүрүлге цегинге херээжен ажылдакчылар, прораб, хандырылга инженери. Оларның айда шалыны ортумаа-биле 500-700 рубль. Чыл төнчүзүнде 13-кү шалыны база бээр.

Ажылга баар, кээрде албан черинин автобузун ажыглаар. Комбинаттың девискээринде магазин, эмнелге пунктузу ажылдап турар.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, бажың № 36, телефону 4-12-00, кадрлар килдизи.

«Тыва агроүлетнүр спецмонтаж» трестиң «Кызыл» орук-тудуг КМК-зы чолаачыны, автокран башкарыкчызын, орук мастерин, техник-лаборантыны ажылче чалап тур.

Хөй чылда ажылдааны дээш шаңналдарны төлээр.

Ажылдаар черже автобус-биле чедирер, столовая бар.

Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, 21 а; телефоннары 4-16-08, 4-12-69.**

Картофель сайгарар ажылдакчылар «Рассвет» совхозка дүрген негеттинип турар. Совхозтуң администрациязы-биле дугурушканы өзугаар төлевирни доктаадыр.

Совхозтуң адрези: Сукпак суур, совхоз конторазы.

Республика типографиязында дараазында мергежилдерге ажылдаар кижилер дарый хереглеттинип турар: энергетик (хуулар чокка кол шалыны 380), экономист (290), кол механик (390), электрик (280), одакчы (220).

Ай, квартал, чыл түннелдери-биле немелде шаннал акшаны, ай санында компенсация акшаны төлээр.

Ажылдаар черде буфет, быжыглаттынган шефчи ясли-сад, Дус-Хөлде пансионат бар, ажылче баарда, чанарда автобус-биле чедирер.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 2; кадрлар килдизи. Телефону 2-36-69.

КИНО

ЮЯБРЬ 20-ДЕ

«АЙЫРАЛ»: «Сбрось маму с поезда» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Мальчики — кунгфунисты» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Дай, лапу, друг!» 9.00, 10.30, «Лето в Заковине» (2 сериялыг) 12.00, Высший класс» 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Восход черной луны» 13.30, 15.50, 18.10 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: Редактор — 3-43-34; приемная — 3-34-26; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалы секретарь 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР: экономика килдистери: улеттүр — 3-34 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; социал айтырыглар — 3-34-57; культура болгаш улус өөредилге 3-39-15; улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98; ниитилел политиктиг — 3-36-25; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23; чагаа — 3-39-03; очулга — 3-34-39, 3-34-92; корректорлар — 3-34-19; чидуруукчулер — 2-27-41; солун келбейн баргаңда — 2-32-[illegible];

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазыбиле күүше комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 984.

Республиканың политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнелезилеттинген

№ 197 (14697) 1991 чылдың ноябрь 21, четверг Садар өртээ 20 көп.

ССРЭ Президентизиниң аян-чоруунуң дугайында

МОСКВА, ноябрь 20. (СЭТА). ССРЭ Президентизиниң аппарадынга чоок бөлүктерден билдиниш келгени-биле Михаил Горбачев бөгүн Иркутскиже ужуп үнүптер. Оон соонда Президент Бишкекке баар.

Культура болгаш амыдырал

УРАН ЧҮҮЛ ТӨВҮ БОЛУР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шинтири-биле партия рескомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңын чоокта чаа Культура министерствозунуң эргезинче шилчидип берген. Ам ол бажыңда Тываның Улусчу чогаадылга уран чүүл төвү өскүн чеде берген болгаш ажылдап эгелээн. Оон директору А. С. Комбу-биле бистиң корреспондентивис дараазында интервьюну сылган.

— Чамдык улустуң чугаазы-биле алырга, силер өш чарлап, Дээдн Советтиң сессиязынче бичии уругларны ыдалап киирип, ол-бо удуртукчуларга барып турташ, чырык, чылыг, улуг делгем бажыңны алган дээр-дир. Ажылдап, чурттаарыларга таарымчалыг байдал тургустунган боор аа, Анатолий Степанович?

— Республиканың Улусчу чогаадылга болгаш культура чырыдышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвү эргижиреп, кыраан бажыңга ийн-үш өрээлге сыныарлажып, ажылдаар арга-шинээвис чок турган. Ол дугайып республика солуннарынга, теледамчыылгаларга чырыдып-даа турду чоп. Аш чарлап тургаш, бо бажыңны алган деп чамдык кижилер соора билип турар-дыр. Аш чарлаан кижилериң кол негелдези республиканың удуртукчуларын ажылындан хөлаары болгай. Кажан удуртукчу даргаларывыс аш чарлаан кижилер-биле ужуражып турда, олар бир негелдезинге партия рескомунуң бо бажыңын биске бээрин киирген улус. Улус депутаттарының хуралынче бичии уруглар ыдалаан дидиңер але. Ол база шын эвес боор.

Ол бичии уруглар — республиканың уран чүүл школазының өөреникчилеридир. Олар база өөренириңге болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдарның тургустунмаанындан тускай негелдеин кылганнары ол. Бо бажыңны биске бээринге чогаадыкчы эвилелдер, культура ажылдакчылары идепкейлиг киришкен дээрзин дидими-биле чугаалап болур.

— Амгы үеде Политиктиг чырыдышкын бажыңында силерден аңгыда, культураның кандыг организациялары ажылдап турарыл?

— Делегей чергелиг шин фестивальдарынга каш удаа киржип чораан, хөй чылдар дургузунда оран-сава чок болуп келген аныяктарның «Күзел» театр студиязы, шак ындыг байдалдыг республиканың аныяк көрүкчүлер театры, Тываның уран чүүл школазы болгаш республиканың аныяктар төвү база бистиң-биле кады ажылдап эгелээн.

— Ынча хөй коллективтериңде ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар бе, база катап сыныышпастай бербес силер бе?

— Айтырыг шын. Моон мурнунда байдалга бодаарга черле ажырбас, четчирдир. Ынчалза-даа уран чүүл школазының өөреникчилериңе арай берге-дир. Кичээлдөр класстар чедишпес. Бар өрээлдерни үлежип алгаш, чаңгыс дериг ажылдап тур бис. Бо бажыңны даштындан көөрге, чараш-даа болза, одалга системазын ону кылгандан бээр чаңгыс-даа катап септеевэн. Бо чылын база септелге чорутпаан чер-дир.

— Кирер эжик аксында «Политиктиг чырыдышкын бажыңы» деп бижип каан хевээр-дир. Ону солувас силер бе?

— Партия рескому ажылын соксаткан, оон орансаваларынче чаа организациялар кирген болганда ону солуур ужурлуг бис. Коллектив-биле дугурушкаш, «Тываның улусчу чогаадылга уран чүүлүнүң төвү» деп эде адаарын шинтирлээн бис.

— Чаа бажыңга келгеш, ажылыңарның тургузуун, уг-шинин база өскерткен дээр, ол шын бе, Анатолий Степанович?

— Ол шын. Шынап-ла, ажылывыстың уг-шин, тургузуу өскерилген болдур ийин. Моон мурнунда биске 21 чогаадыкчы ажылдакчы турган. Ам техниктиг ажылчыннар-биле кады 40 хире кижи чедип турар. Оон иштинден республика чергелиг ажылдаар 11 тускай эртемниглер. Улусчу чогаадылга төвүнге 5 кижи турум ажылдаар. Рынок экономиказының негелдерини барымдаалап көргеш, чамдык штаттарны кызырарын база көрүп турар бис.

Шилиттинген кадрлар республиканың Культура бажыңарынга, культура киллдистеринге методиктиг дузаны көргүзүп, янзы-бүрү ажылдарны чорудар. Ол ышкаш көрүлделер, ужуражылгалар, концерттер доктаамал эртип турар апаар.

— Хурал-суглаа эрттирип турган улуг, биче залдарны канчаар ажыглаар силер?

— Олар черле куруг турбас. Келир чылдан эгелеп план өзугаар улусчу чогаадылганың хоочуннарынга, коллективтериңге тураскаатканн тускай хемчегларни ап чорудар бис. Ол база маңаа эртер. Ол ышкаш чаңчыл болуп бар чыдар республика чергелиг көрүлделер, уран чүүл мастерлериниң концерттери улуг залга болур. Оон ынай кино көргүүлерни чүге организастап болбас деп.

Биче залды аңыяк көрүкчүдер театрынга быжыглаан. Хостуг үелерде аңаа янзы-бүрү ужуражылгалар, оюн-тоглаа болгаш өскедаа культурлуг дыштанылга кежөөлерни эрттирип болур. Кылыр ажылдар хөй, чогаадыкчы бодалдар бар. Ону чүгле демниг, чаңгыс сеткил-биле амыдыралга боттандырары арткан. Ынчангаш бо бажыңны культураның болгаш уран чүүлдүн өзулуг төвү апаар дээрзинге бүзүреп турар бис.

— Амгы үеде кандыгдаа организация акша-төгерик киирип алырын бодаар болгай, рынок экономиказының негелдези-даа ындыг. Бо талазы-биле чүнү кылыр силер?

— Улусчу чогаадылга төвүнге болган культура хемчегларни өртектиг болур. Ол дээрге кино, концерт, шин, көрүлделер-дир. Ол ышкаш чаа чылдан эгелеп биче бүдүрүлгелерни тургузар бис. Бирээзи дааранылга пеги. Аңаа республиканың культура бажыңарының чагыларын өзугаар янзы-бүрү концертке, шинге ойнаар бот-тывынгыр артистерни идик-хевии даараар. Өскези үн бижиир студия. Магниттиг ленталарга бижиткен ырларны, хогжүмнерни база чагыг өзугаар кылыр.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР кылган.

СОВХОЗУНГА ШЫНЧЫ БОЛГАННАР

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазы, экономистери совхозтарының орулгалыг ажылдап болурунуң аргаларын дилевишаан. Орулгалыг ажылдаарының бир аргазы совхозтарны коллективтиг өнчү-хөреңгилиг коллективтер азы тараачыл болгаш арат ажыл-агыйларының каттыжышкыннары кылдыр эде организастаары деп, олар санап турарлар.

Үстүнде удуртукчуларың бо бодалы эки күзел, ынчалза-даа оон херек кырынга боттанырынга ажылчыларың адаандан өрү деткимчези херек. Ындыг деткимчени Кызыл районнуң «Өөрбек» совхозтуң ажылчыннарының хай кезин бербейн барганнар. Калдыгдаа өскерлиишкин чоокка совхозка ажылдап артып, боттарының ажыл-агыйының күш-шыдалын улам быжыглаар деп шинтирлээниер. Бо совхоз, чүү-даа болза, орулгалыг ажылдап турар.

Совхозтуң ажылчыннарының аразында тараачын, арат ажыл-агыйын тургузуп алгаш, ажылдаксап турар кижилер база бар. Амгы үеде Өөрбекте 7 фермер ажыл-агыйлар тургустунган. Оларга чоокку үеде 6 ажыл-агый база немежир чадавас. Бот-тускайлаң ажылдаар, фермер болуксаар дугайында билдириишкинин киирген кижилер бар. Агроүлетпүр эвилелиниң экономистериниң санааны өзугаар алырга, «Өөрбек» совхозка үр үе иштинде багай эвес ажылдап, эвээш эвес акша-төгерикти ажылдап ап чораан кижилериң чамдыктары тараачын азы арат ажыл-агыйы тургузуп алыр болза, совхозтан ажыланып тура, бодунуң үлүүнге 50-60 муң рубльди негеп ап болурлар.

Өөрбекчилер төрээн совхозун «сандаратпас» деп шинтирлээннер. Ол оларның моон соңгаар бедик бүдүрүкчүлүг кызымак ажылдаарындан база хамааржыры чугаажок.

Бистиң корр.

ТАРАА ДУЖААВААНДА, ДАЛГАН БӨЭР БЕ?

1991 чылда Тыва 187 муң тонна тарааны ажаап алырын планнап турган. Агроүлетпүр эвилелиниң «Шынын» агроүлетпүр киллдизиниң алган санчурагайларын өзугаар алырга, республиканың совхозтары, колхозтары 112 муң тонна дүжүттү эрткен күзүн ажаап алган. Бир гадан ортумаа-биле 11,8 центнер дүжүттү алыр деп турган болза, херек кырында 8,2 центнер болган.

Россияның оске черлериниң далган болгаш далган аймаандан бүдүргеи чем продуктулары алыры-биле Тыва Республика аш-чем үндүрүүнге 25000 тонна, девискээр чагыынга 5600 тонна тарааны дужаар ужурдуг турган. Сеолгу хүннерге чедир ажыл-агыйлар 16 муң тонна тарааны күрүнеге дужааган. Агроүлетпүр эвилелиниң специалистериниң тайылбыры-биле алырга, ажыл-агыйларның күрүнеге тараа дужаавайн турарының чылдагааны — күрүнеге дужаар тараанның өртээнин чиги.

Садыглажып билири эвиле ыйнаан, ынчалза-даа Тыва тараа дужаавааңда, Россияның шыгжамырындан далганны бөэр бе деп айтырыг дүвүренчиг боор турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

«ДОВУРЗАК» БҮДҮРҮЛГЕДЕ

Хой кежиниден кылган ыжын кедер тоннарны Кызылдың «Довурзак» бүдүрүлге чериндe даарап турар. Ында аныяктарны ажылын сонуургадым. Чагыыр дээн улус маңаа алгыын эккеп бээрге, кылып турарын Петр Дамбаа чугаалады.

— Элээн каш чылдар бурунгаар маңаа өренип киргеш, алгы тоннар даараарының мергежилин чедип алган бис — деп, мырыдай мастер болу берген Сергей Оюнуң чугаазын база дыңнап ор бис.

Олар ийи бичии өрээлде хепти быжып, даараның турарлар. Бодап көөрүмге, таарымча чом, ол өрээлдер ышкам хире болду. Бо аныяк мастерлериң ажылдаар черин бир делгем черже көжүрер ужурлуг. Ынчангаш хоорай, суурлар эргип чоруп турар оолдарны бо ажылче хаара тутса чогуур. Кылын алгыдан хептер даараар машиналарны немей салыры чугула. Амдыгыында мында 6 кижи даараның турар. Мастерлериниң саны эвээш болганындан ажылдың бүдүрүкчүлүү дыка куду-дур. Дүргеи мылыр чагыгны олар он хонгаш доозуп болурун дыңнаттылар.

ЧУРУКТАРДА: «Довурзакта» алгы тоннар дааракчылары Сергей Оюн, Петр Дамбаа; Сержи Сергей биле Мерген Ондар даараның орлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Акша шимчээшкини дүргедээн

Амгы үеде саарылгада чоруп турар акша-төгерикти солуурунуң дугайында «дидир-дидир» чугаалар Кызыл хоорайда бо хүннерде дыргын болган. Оон чылдагаанындан хоорайның ажаалга кассаларында, садыг-магазиннериниде акша шимчээшкини хеп-хенертен дүргедээн.

Кызыл хоорайның ажаалга банкызының эргелекчизи Фаина Макеевна Калбактың маңаа хамаарыштыр чугаазын киирдивис.

— Акша-төгерик солуурунуң дугайында биске кым-даа дыңнатпаан, ындыг чугаалар болбаан. Бир эвес акшаны орнаар болза, ону хеп-хенертен кылыр чүве болгай. Чоокта чаа 50, 100 рубльдин акшаларын солуп эгелээнин баштай чүгле ражаалга кассаларывыста чон көвүдээн — улус акшаларын уштуп-даа, суп-даа турардыр. А хой акшалыг улус уругларының, дөргүл-төреллериниң адынга чара суктуруп-даа турар. Ынчангаш акша-төгерик солуурунуң дугайында чугаада кандыг-даа үндезин чок.

Виктор КАРА-САЛ харылзашкан.

РАЙОННАРДА КАНДЫГЫЛ?

Бо чылдың ноябрь 1-ниң медээзин районнар аайы-биле алырга, «Шын» мындыг янзылыг чагыттынган:

Кызыл хоорай	1705
Барыын-Хемчик	2075
Чөөн-Хемчик	1250
Улуг-Хем	1753
Өвүр	1204
Тожу	490
Тес-Хем	1300
Танды	659
Каа-Хем	754
Бии-Хем	724
Эрзин	1363
Бай-Тайга	1750
Мөнгүн-Тайга	900
Кызыл район	1242
Сүт-Хөл	1577

Бо медээ өзугаар алырга, ниитизи-биле 18746 экземпляр «Шын» чагыттынган.

Бистиң республикада үнүп турар өске солуннарның чагыдылгазын алгаш көөргө, «Тувинская правда» — 18255, «Тываның аныяктары» — 15456, «Молодежь Тувы» — 2004, «Эне сөзү» — 1656, «Содействие» — 726, «Деткимче» — 1134, «Сылдысчыгаш» — 7254, «Тыва Республика» — 2287 чагыттынган.

Солун чагыдылгазын бо чылдың декабрь 15-ке чедир узаткан болгай.

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар!

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Социал кады ажылдажылга дугайында болгаш күш-ажылчы маргылдаалары (чөрүлдээлери) шинтирлээр дугайында РСФСР-ниң Президентизи Борис Ельцин 1991 чылдың ноябрь 15-те Чарлык үндүргеи.

Социал болгаш күш-ажыл харылзааларының талазы-биле социал кады ажылдажылганың системазын тургузар, рынок экономикатыче шилчиринин байдалдарында күш-ажылчы чөрүлдээлерни шинтирлээр сорулгаларга дүүштүр чугула хемчеглерни Чарлыкта айыткан.

РСФСР-ниң чазааның болгаш профэвилелдериниң база бүдүрүлгелериниң ниити республика каттыжышкынарының бүрүн эргелиг төлөөлекчилериниң аразынга социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле чиңгине дугуржулгаларны чыл бүрүде херек кырында кылырын доктаадыры Чарлыкта көрдүнгеи. Чоонну ажыл-биле хандырар, хамаатыларга социал магадылаларының деңнелин үе-чадалар аайы-биле бедилер, чоонуң эң чегей хандырылгалыг бөлүктериниң социал камгалалын тургузар, экономиканың экижириниң болгаш республикаларның социал-экономиктиг программаларының боттанырының чергеи-биле ажылчы чоонуң орулгаларының озулдезин хандырар талазы-биле талаларның хүлөөлгелерин ол дугуржулгаларга тодаргайлаар.

Эргелеп башкарылганың күрүне органнарының профэвилелдериниң болгаш хуу өнчүүлүглер (ажыл беричилер) төлөөлекчилериниң аразынга, адырлар аайының үш талалыг тариф дугуржулгаларын 1992 чылдан эгелеп кылыры чугула деп, Чарлыкта айыткан. Күш-ажылды организастаар, оон төлевирин таарыштырар, кижилерни ажылга хүлөөп алыр болгаш үндүрер, социал магадылаларны хандырар, бүдүрүлгениң ажыктын бедилер, күш-ажылдың сагыгачурумун быжыглаар, күш-ажылчы чөрүлдээлериниң тыптып келирин баш буруугаар болдурбас, а ол ышкаш хуужудулганы чорударда, ажылчы чоонуң эргe-ажыктарын барымдаалап көөр талазы-биле айтырыгларны тариф дугуржулгаларынга тодаргайлаар. Күш-ажыл төлевирин өстүрериниң, түрүктеп салыр өртектер реформазының, продукция бүдүрериниң көвүдедириниң тудуш холбаалыг болгаш экономика талазы-биле үп-дезиниг харылзааларын сагыыры дугуржулгаларга көрдүнгеи турар ужурлуг. Ол дугуржулгалар болза күш-ажылдың байдалдарын баксырадырыынче, хоойлужудулга-биле доктаатынган социал магадылаларны үрээринче угланган туруп болбас.

Хуу өнчүүлүглер (ажыл беричилер) төлөөлекчилериниң өмүнээзинден тариф дугуржулгаларын кылыр эргени өнчүүн хемириндeн хамаарылга чоокка экономиканы демонополизастаар болгаш хуужудар үеде адырлар концерниериниге, ассоциациларга, бүдүрүлгелериниң өске-даа каттыжышкынарынга тыпсыр. Адырларны ажыктыг кылдыр хөгжүдериниге эргежок чугула социал-экономиктиг болгаш организастыг байдалдарны тургузары дээш харылсалганы хуу өнчүүлүглериниң эрге-ажыын камгалаан эвилелдериниң болгаш организацияларының уставтарынга айтыр.

Чиңгине болгаш тариф дугуржулгаларын чугаалажыл көөр база кылыр, ол ышкаш күш-ажылчы маргылдаалары (чөрүлдээлерни) таарыштыр шинтирлээр республика комиссиязын ийи неделя хуусаада тургузарын РСФСР-ниң чазаанга дааскан. РСФСР-ниң чазаанын, профэвилелдериниң болгаш ажыл беричилериниң төлөөлекчилери ол комиссияның составынга кирер.

Комиссияның эрге-хоойлу статузун, ажыл-чорудулгазының чурумун болгаш байдалдарын тодаргайлаар, 1992 чылда чиңгине болгаш адырлар аайының тариф дугуржулгаларын белгеткөөриниң база чугаалажын көөрүнүң чурумун ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

Адырлар аайы-биле төлөөлекчилериг болур эргени өнчү хемириндeн хамаарылга чоокка алган РСФСР-ниң министерстволары, ведомстволары, концерниер, корпорациялар, ассоциациялар, өске-даа каттыжышкынар дугуржулгалар болгаш күш-ажылчы маргылдааларны (чөрүлдээлерни) таарыштыр шинтирлээриниң төлевилелдерин белгеткөөр комиссияларны бир ай хуусаада тургузар. Ажыл беричилери болгаш профэвилелдериниң төлөөлекчилери ол комиссияларның составынга кирер.

Эргежок чугула болган таварыштага республика комиссиязы адырлар комиссияларының ажылынга эргелеп башкарылганың күрүне органнарының экономика, социал болгаш өскедаа тала-биле тодаргай төлөөлекчилерни айтыр.

Дугуржулгалар талазы-биле чөрүлдээлерни, а ол ышкаш тыптып келген күш-ажылчы маргылдааларны (чөрүлдээлерни) таарыштыр шинтирлээриниге тодаргай эргелерни республика болгаш адырлар комиссияларынга тывыскан.

Күш-ажылчы маргылдааларының (чөрүлдээлериниң) чылдагааннарын республика болгаш адырлар комиссиялары неделя дургузунда хуусаада чугаалажын көөр, ук чөрүлдээлериниң чылдагааннарын тодаткан дугайында шинтирлиг хүлөөп алыр.

Дугуржулгаларның негелделери сагыттынып турда кылдынган чөрүлдээлерни (ажыл соңгадышкынарын) хоойлуга дүүшпес деп санаар.

Күш-ажылчы чөрүлдээлерни шинтирлээр албан чериниң Күш-ажыл болгаш чоонуң ажыл-биле хандырар министерствозунуң чанынга тургузар, кылдынган дугуржулгаларның күүсеттинин турарынга контрольду боттандырарын, тыптып келген күш-ажылчы чөрүлдээлериниң чылдагааннарын тодаргайлаарын, оларны чайладырын ол комиссиягa дагзыр.

Ам тургустунар ол албан чериниң эрге-хоойлу статузун болгаш ажылдаар чурумун, байдалдарын РСФСР-ниң чазаа бир ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш тодаргайлап доктаадыр.

Чарлыкка ат салган үеден соңгаар ол күштүг болган.

«ШЫН»—92

«ШЫН» СОЛУННУҢ 1992 ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГАЗЫН УЗАТКАН.
ЧЫЛДА ӨРТЭЭ 25 РУБЛЬ 10 КӨПЕЕК.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать» 54245

АБОНЕМЕНТ на газету (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

П/в место дер-тво

54245 на газету (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость подписки руб. коп. переадресовки руб. коп. Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ЧАГЫДЫЛГА-92

КАЙЫЗЫН КАНДЫГ ДЭЭР...

«Солун» чагыдылгазының талазы-биле сан-чурагайлардан алгаш көөрге, бо хүннерде «Шын» солунунуң чагыдылгазы республикада үнүп турар солуннарның мурнуку одуруунда чоруп турар. Ол ындыг-даа болур ужурлуг. Чүге дээрге бо солун номчуштуунуң талазы-биле номчукчуларның үнелелин чаалап алган дугайында чылыг сөстерни солуннуң арыннарынга парлап турганын номчаан бис. ТАР турда-ла, оон ачы-дузазы бедик турганын ол үеним кижилери-даа бижип турдулар.

Ажыы-биле чугаалаарга, бо солун көдээ ажыл-ишчилерниң холдан салбас ынак солуну. Олар оон арыннарындан бистиң республикада байдалды болгаш даштыкыда болуушкуннарны номчуп, таныжып турарлар. Ынчангаш бо солунну канчап черле чагыдып ап шыдавас деп бис. Бодум оон бижиктизи болуп артышаан, хүндүлээрим аажок болгаш келир чылдыын күзелдиним-биле чагыдып алган мен.

Аная чугаалаксап каар чүүлүм болза, солуннуң чамдык бижиктилери боттарының харыысалгазын күштелдирип, чонга чоок, чараш тыва дылды байлакшыдып турар уран-чечен сөстерни ажыглаарын күзээр-дир мен. Солуннуң ажылдакчылары көдээ бижикчилер-биле сырый харылзаалыг болуп, чон ортузунга тайылбыр ажылдарын чорудуп, ам-даа күженишкиниг ажылдаар болза эки-дир.

«Тувинская правда» солун дутайында каш сөс. Бо солун ачы-дузазының талазы-биле «Шынның» соонда чоруп орар. Моңу чагыдып алыры база чугула. Шыны-биле чугаалаарга, көдээнің ажыл-ишчилеринге (орус дыл билбес чурттакчыларга аан) ажыы биче болбайн аан. Ынчалза-даа бо солунну чагытпас болзувусса, чүү үнер деп, республикада хөй национальдыг чонувустун чиир хлеви-биле дөмейин көрүп-ле келдивес, ону база-ла үргүлүү чагыдып ап, номчуп турар мен.

«Тыванын аныяктары». Аныяктар солунунуң чогаадыкчы ажыл-ижин улуг-даа, аныяк-даа кижилер үнелээрдир. Бодунуң туруштуг чоруу дээш хар-назы талазы-биле улуг акызы болур «Шын» солундан дудак чок болгаш чамдыкта оон ажа бээр чидиг айтырыгларны чырыдып турду. Аныяк-өскенге чедирип турар салдары улуг солун деп үнелээр мен. Чыл бүрүде-ле чагыдып ап номчуп турар мен.

«Молодежь Тувы» — республикада хөй национальдыг аныяктарга таарымчалыг эки солун дээр мен. Чамдык аныяктарның бо хире эки солунну чагыдып ап номчуваанга хомудаар мен. Бо солунга үндүрүп турар ажыктыг сүмелер, поэзия булуннары кайы хире солун ийик. Оон арынарынга бижип, чырыдып турар айтырыглары аныяктарга дээштиг, кижизидикчи ролю бедик деп билир мен. Ынчангаш база бир чагыдып алыр солуннарның бирээзи ол.

«Сылдысчыгаш» — республика солуннарының эң не хеймери. Бо солун чырыкче үнге-ле, ындыг кончуг узун орук эртпээн. Ынчалза-даа улуг, аныяк чоннум, башкыларның, школачыларның ынак солунуң апарганын номчукчуларга бижип, үнелеп турдулар. Бо солун чырыкче үнери биле, школачыларның ботидепкейи бедээн. Чаптанчыгдаа, чараш солун-дур деп саналр мен.

Кыска үеним иштинде чоннуң бүүрелин, үнелелин чаалап алганы дээш солунда ажылдап турар коллективке өөрүп четтирдивис дээр бис. Ынчангаш школа назылыг 'уругларлыг болгаш бо солунну чагыдып алган мен.

Адактың соонда чугаалаксаан чүүлүм. Бо үстүнде адааным солуннардан аңгыда, сөолгү үелерде тыптып келген солуннар бар. Оларга «Эне сөзү», «Центр Алии», «Тыва Республика», «Содействие», «Деткимче», деп солуннар хамааржып турарлар. Оларны база-ла хөлзеп, чурутта, республикада болуушкуннарны оларның ачызы-биле билип ап номчаанымны, билип алганымны эш-өөрүм-биле, чонум-биле сайгарып-даа турар-ла мен.

Кижи кырыырга кыпсын-чыг: дыннаарым баксыраан. Кижилер чугаазын, радионуң орта-ла дыннавастаан мен. Ынчангаш чаңгыс-даа хүн солун чок хоржок болдум.

Назы дөгүүже чүгле номчукчу болуп келбедим. Олбо солуннарже эвээш-биче-даа бол, материалдарны бижип, бодалдарымны номчукчулар-биле үлежип чор мен. «Хемчиктиң сылдызы» район солунунуң чечен чогаал болүүнде эң улуг назылыг кижи мен мен.

Амгы рынок үеинде солун үндүрүлгезинде таваржып турар бергелерни кым-даа билир. Солун келбейн баарга. «ам база саазын чок-тур аа?!» кылдыр бодап, сагыжым саарыкталып-ла эгелээр. Солун парлаар саазын ховартаан, акша-тегерик айтырыы бергедээн үеде киоскилерде улус-даа шоолуг албас солуннар-ла эндерилген. Ону бир кайгап ханмас кижи болдум. Олдаа ындыг-ла ыйнаан. Солуннарны, ылаңгыя «Шынның» ачызы улуг. Оларны чагыдып алыры — номчукчунуң арын-нүүрү.

Самбуу КУУЛАР.
Барын-Хемчик район.

БАЖЫҢЫ ЧОК ХООРСОВЕТ

Чадаана хоорай Советин бажың-балгат-биле хандырарының айтырыы янзы-бүрү чылдагааннар-биле соңгаарлаттынып келген. Бо айтырыг 1991 чылдың августу болуушкуннарының соонда база катап чидиг-биле тургустунган. Чадаана хоорай Советі сөолгү чылдарда районуң улус өөредилге киллизинин балансында турар бажыңны хөлезилеп ажылдап келген. Тускай бажың Чөөн-Хемчик районда эң хөй чурттакчылыг Советке шаглаала негеттинип турганы билдингир.

СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын РСФСР девискээринге соксаткан шиитпирниң соонда партия райкомунуң үш каът бажыңын аңгы-аңгы организацияларга хуваар айтырыг бистиң районга база тургустунып келген. Аная холбаштыр Чадаана хоорай Советі ам-на делгем оран-бажыңче көжер боор дээн идегел тургустунган.

СЭКП райкомунуң бажыңының өрээлдерин улеп хуваарының дугайында айтырыгны чугаалашкан баштайгы хурал ындыг-ла тодаргай түүшелди бербээн. Ол хуралдан районуң күүсекчи комитединиң удуртукчулары Чадаана хоорай Советиниң бажың-балгат талазы-биле таваржып турар бергелерин орта билбес болганы илерээн. Аная райсоветтиң күүсекчи комитединиң даргазы М. Донгак хоорсоветтиң эрге-ажыын камгалап, дузалаар аргазы чок болуп, хоорай Советиниң күүскомунуң даргазы О. Тюлүш хуралдан үнүп чоруур ужурга таварышканы хөйну илередип турар.

Сөөлзүредир тараан дамчыыр чугааны өзүгаар алырга, Чадаана хоорай Советинге ол бажыңдан кашла өрээлди берген бооп турар. Ол дугайында тускай шиитпир-даа, дыннадыг-даа чок болган. Тодаралып көөрге, олар мурнунда район нотариузунуң, ужар чүүл агентилели болгаш райспорт комитединиң эзелеп турганы бичии-бичии өрээлдер болган. Хоорай Советиниң даргазы болгаш хооркүүскомунуң бухгалтериязынан аңгыда ажылдакчыларның, машинакчы-секретарьның безин сыныып, ажылдаар өрээлдери чок болган.

Амгы үеде ол үш каът бажыңда кымнар барыл? Кырында каъдында улус депутаттарының район Советі, ийги болгаш бирги каъттарда — райкүүскомнуң киллдистери, районнуң улус суду эзелеп турар. Улус судунуң чамдык ажылдакчылары эрги бажында арткан турбуже-ле, хоорай Советиниң ынаар көжер кылдыр райкүүском дужааган. Улус өөредилге киллизи хоорсоветти бодунуң бажыңындан чайлап бээрин негээш турупкан. Бир эвес суд чорудулгазын район Советиниң хуралдаар залынга кылыр болза, хоорсовет суд турган бажыңче көжүп болур-ла-дыр харын. Ынчалза-даа кижи бодаарга, район болгаш хоорай-даа Советтери ажыл-чорудулгазының аайы-биле бот-боттарынга чоок, чаңгыс үүле бүдүрүп турар болганда, кожа-хелбээ турарга, таарымчалыг-даа болгу дег. Мурнунда кандыг-даа болза тускай оран-бажыңыг турган суд черин ол үш каът бажыңче көжүргениниң ужуру билдинмес. Кайда-даа чижектен алгаш көөрге, Советтер биле суд органнарының чаңгыс бажыңга турганы билдинмес. Ынчангаш бо айтырыгны чамдык өске областарда болгаш хоорайларда бооп турары ышкаш, дулгээзиниг чугаа-соот үндүрбейн, чептүү-биле шиитпирлезе чогуур.

Калдар-оол КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

ЧУРУКТАРДА: Кызыл хоорайда чаш уругларга сүт аймаандан чемнер кылыр кухнының ажылдакчылары Оксана Беляева биле Вера Логинова. Бо аныяктар чаачаа дерилгелерлиг өрээлдерде ажылдап турарлар. Кызылдың сүт заводундан творог болгаш сүттү барып алыр. Эккелгеш, ону оолбаазырадырлар.

— Беш үс ажыт чаштарга сүттүг чемнерни өелеткээр бис. Ажыл амыр эвес, берге талаларлыг. Бедик мергежилдиг мастерлериис база бар — деп, оларның бирээзи чугаалап турду.

Эминг эмер чаштарның ажын-чемин белеткеп бээр бо буянныг ишчилерге аваадар, ачалар өөрүп четтиргенин илередип чоруп турар. Шилдерде кефирни, варенецти, творогту ада-иелер эмчилериниң бижиин дужаагаш, бижидип алгаш, алырлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

Көдээде культура амыдыралы

ЧАА САЛБЫР

Чөөн-Хемчик районнуң культура киллизинге октябрь айның сөолгү хүннеринде база бир чаа салбыр — «Аныяктар төвү» немешкен. Салбырны ажыдып турган-зарынга культура киллизинин даргазы Зоя Балчырак, хөгжүм башкарыкчызы Каадыр Күжүгет, ук салбырның харыысалгалыг ажылдакчызы Раиса Саая олар эвээш эвес күжүн үндүрүп киириштиргеннер. Баштайгы кежээни «Хорум-Даг» колхозта культура ажылдакчызы — библиотекарь Вера Чымбаевна Кууларның 50 харлааны-биле ажыткан.

Салбыр «Челээш» ырыхөгжүм ансамблиниң удуртулгазы-биле тургустунган. Билир-ле болгай бис. Чадаана хоорайда кайда-даа ажылдавайн турар аныяктар хөй дээрзин солун, сеткүүлдерде бижип-ле турар. Аныяктар ортузунда кижизидилге ажылдары аскап, кем-херек үүлгедир чоруктар мурнукузундан эвээжээн-даа болза, ажыл чок аныяктар хөй болуп артышаан. Олар чүгле кино, концерт көрүп, дискотекаларга бажын «саваарынга» өйлешкен деп дидими-биле чугаалап болур мен. Өглуг-баштыг, ажы-төлдүг аныяк-өскениистин соонуургалы үстүнде кинргеним аныяктарга көөрде, оларның иштики сагыш-сеткили бир янзы. Олар кино, концерт, оюн-тоглааже шоолуг барбастап, астыгып чыдып каап чоруурлар. Шак бо бүгүнү өөренип көргеш, аныяктар төвүн ажыткаы ол.

Аныяктар төвүнге ойнап, танцылаарындан аңгыда, чаа өг-бүле тудуп турарларга бадылажыышкын эрттирери, хар харлааннарга, үлегерлиг ада-иелерге байырлыг кежээлер, күш-ажылдын, дайынның киржикчилери-биле ужуражылгалар болгаш оон-даа өске янзы-бүрү темалыг кежээлерни организастап эрттирери көрдүнген.

Виктор ХОВАЛЫГ.

СОЛУННАРНЫҢ АЧЫЗЫ

1925 чылда төрүттүнген мен. «Шын» солун-биле чажыт болганым ол. Сес харлыымдан эгелээш, ам бо хүнге чедир эң хандыкшыдыг номчуп келген солунум бо. Ол дээрге солун-биле 58 чыл дургузунда харылзаалыг болуп келгеним-дир ийин.

Чыл санында республика, район солуннарын чагыдып ап, оларны хүннүң-не номчуп турар кижи мен. «Шын», «Тыванын аныяктары», «Хемчиктиң сылдызы», «Кара-Даштың чаңгызы» солуннарны келир чылда алыр кылдыр баш удурла чагыдып алдым. Чүге дизе олар меңээ — солуттунмас сургакчы, тайылбырлакчы, сүмелекчи. Делегейде, чуртта, республикада болуушкуннарны оларның ачызы-биле билип ап номчаанымны, билип алганымны эш-өөрүм-биле, чонум-биле сайгарып-даа турар-ла мен.

Кижи кырыырга кыпсын-чыг: дыннаарым баксыраан. Кижилер чугаазын, радионуң орта-ла дыннавастаан мен. Ынчангаш чаңгыс-даа хүн солун чок хоржок болдум.

Назы дөгүүже чүгле номчукчу болуп келбедим. Олбо солуннарже эвээш-биче-даа бол, материалдарны бижип, бодалдарымны номчукчулар-биле үлежип чор мен. «Хемчиктиң сылдызы» район солунунуң чечен чогаал болүүнде эң улуг назылыг кижи мен мен.

Амгы рынок үеинде солун үндүрүлгезинде таваржып турар бергелерни кым-даа билир. Солун келбейн баарга. «ам база саазын чок-тур аа?!» кылдыр бодап, сагыжым саарыкталып-ла эгелээр. Солун парлаар саазын ховартаан, акша-тегерик айтырыы бергедээн үеде киоскилерде улус-даа шоолуг албас солуннар-ла эндерилген. Ону бир кайгап ханмас кижи болдум. Олдаа ындыг-ла ыйнаан. Солуннарны, ылаңгыя «Шынның» ачызы улуг. Оларны чагыдып алыры — номчукчунуң арын-нүүрү.

Самбуу КУУЛАР.
Барын-Хемчик район.

СҮТ ЧЕДИШПЕСТЭЭН

Сөолгү үеде республиканың чамдык ажыл-агыңларында мал продуктуларының саны оранчок кызыдып турар.

Чижээлээрге, Кызыл-Мажалыктың сүт заводунга мурнунда чылдарда сүт хөйү-биле кирип турган. Чайгы үеларде ай санында 10-12 тонна, кыжын 5,5-6 тонна чедип турган болза, ам байдал чидии-биле кудулаан. Азы амгы байдал-биле алыр болза, барык-ла 2-3 тонна дөңгүп чедип турар. Оон ужурундан район төвүнүң сүт садар черлеринге чаш уруг-дарыын эдерткеш, шак-шагы-биле оочурлаан иелерни бо-ла көрүп болур.

Бо бүгүнүң кол чылдагааны билдингир — районнуң сүт-бараан фермаларында болгаш Бай-Тайганың ажыл-агыйларында сүт саалдазының кудулаанында.

Моон түнелинде сүт заводунуң чамдык ажылчынары амгы үеде ажыл чок арткан.

(Бистиң корр.).

ЧЕЖЕ МЕСИЛДЕЖИРИЛ?

Бо чайын июль 11-нин «Шын» солунунга Буянныг сеткил болгаш кадыкшыл фондузунуң Тыва салбырының баштаар черинин даргазы Вячеслав Дөртен-оол «Идегел чок болдувус» деп эгелиг үүлдү парлаткан. Ында ол республиканың Социал хандырылга министерствозу болгаш Кызыл хооркүүскому Бүгүроссияның чорудуп турганы «Буянныг сеткил акциязын» ажыглап алгаш, Тыва соцбанкыда дүрүм чок агар саннарны боттарынга ажыдып алганының дугайында бижип турар. РСФСР-ниң социал хандырылга министринин база Россияның Буянныг сеткил фондузунуң баштаар черинин 1989 чылда-ла үндүрген тускай доктаалы бар. Ында буянныг ачы-дузаның **чаңгыс аай** кылдыр турдузар деп айытқан. Ол үчүгле Буянныг сеткил фондузунга турар. Өске кандыг-даа организацияның ындыг агар сан ажыдар эргези чок.

Моон үү билдинип турарыы? Социал хандырылга министерствозу болгаш хооркүүском Буянныг сеткил фондузу-биле чаржалажып, «үптекчи» агар саннарны ажыткан-дыр. Бистиң хоойлу-дүрүмүү болдурар дээш тудуп чадап турарывыс нинтилел, сайыт, дарга дээн ышкаш, шак мындыг харыысалгалыг удуртукчулар чурум үреп турда, кажан-даа эргехоойлулуг, аай-баштыг нинтилел кылдыр төрүттүүп шыдавас-даа. Бо удуртукчуларга хамаарыштыр, тодаргайлаарга. С. Д. Кировка, Ю. П. Слободчиковка, В. Х. Кара-оолга харыысалганы республиканың улуг удуртулгазы безин хүлээндирип чадап каан хире-дир. Чүге дээрге солунга кара туразында ажылдап дугайында материал база үнген, оон аңгыда Дөртен-оол боду улуг-биче даргаларның бажындан кыра бараалган кылаштаар дээш падын барап шаг болган. Оон үү-даа бүтпээн. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, оралакчызы В. В Содунам, Хөрөнгө аргелекчизи Ш. Д. Куулар, киллис эргелекчизи С. Ы. Монгуш дээш, партия рескому мандып турар шагда Г. Ч. Ширшиндей дээр кирип турган кижидир. Даргаларның чаңгызының-даа чүрээ чым-сырт дивээн. Кандыг хемчээл-биле кижилерни көрүп алгаш, оларның сагышсыралынга кичээнгейлиг болуп, айтырының шиитпирлежир чүве ирги? Азы болзаа В. Дөртен-оол бо даргаларга ыытап эрттирип каарга, ажырбас хире кылдыр көзүлгени ол бе?

Үстүнде адаттынган ийи албан черинин «үптекчи» агар саннары кажан-даа хагдынмас чүве болза, аай-дедир кижилер «футболдап» турбайн, ажыы-биле миннир-ле болгай: «Өршээп көр, дунмам. Социал хандырылга министерствозунга болгаш хооркүүскомга күш четпес-тир бис» деп аан. Ынчан бо ийи чер-биле В. Дөртен-оолдуң үүгле судтажыры артар-дыр-ла. Чаяан бооп, суд эрге-чагыргазы бисте күштүг болуруи канчап билир...

Эң-не солун болгаш билип алыксанчыг чүве — ол 142539 болгаш 142240 деп агар саннарже «агып» турар акша-тегерик кайпаар чарыгдаттынып турарыы? Хооркүүскомнуң аазап турганы, ядамын-туремик улусту хаалас чемгерер дээн столовая-же үнмейн турар деп дорт билир-ле мен. Чүге дээрге ындыг столовая мынчага чедир чок болдур ийин.

Бо үүлдү үстүнде үш точкага чедир бижээш, тондуруп каап болур-ла турдум ыйнаан. Ынчалза-даа база бир мындыг фактыны ыыттавайн эрттириптер эргем чок болду. В. Дөртен-оол эткен чылдын октябрьда Ш. Д. Ооржакка киргеш, Буянныг сеткил фондузунга чиик машина дилээргге, дарга мынча дээн: «Эрги машинаны канчаар силер, чаңгыс аай чаа микроавтобустан тып эккеп бээр мен». Аазаан чүеени үш чыл чедир манаар дээн чүве ышкаш, ук аазашкын бажы-биле сураг баарга. В. Дөртен-оол мындаа чаа партия рескомунуң хөлгелерин үлешип турда база катап үстүкү черлерге бараадаан. Ынчалза-даа ындыг «берге» үлештен аваа дыртак каразы хире дег-даа чүве када чаштаарыл аан. Машиналар ааскыр-сөскүр даргаларлыг, шыдал-быралыг организацияларның холдарынче кире «халды» берге.

Черле ынчаш бистиң нинтилелге инвалидтериниң, чедиместерниң, өскүс-чавыс уругларның, хөй ажы-төлдүг ог-бүлелерниң амыдыралчурталгазынга дөгүмче болдурары-биле Буянныг сеткил фондузунуң тургусканы частырыг болганы ол бе? Азы ол үеним агымының модазы апарганы ол бе? Бир эвес ылап-ла ынчаар санап чоруур кижилер бар болза, бистиң нинтилелдиң аарыы дендии-ле ханылаан-дыр. Ындыг чүве болза, күштүтлер болгаш дидимнер даржылга-човуламга таварышканнарын кыра базып каапкаш, шөлээн эртип чоруй баар ышкажыл? Че, таанда. Кижилерде эрик-баар, чымчак сеткил ам-даа бар, харын-даа амыдыралынга кызагдаттырып чоруурларга дузалажыптарынып ачы-буяны улам улгадыр дээрзинге бүүрээр мен. Оон башка кижилер бис деп канчап адаттынарыл?

Надежда ЭРГЕП.

(Бо үүлдүң гонорарын Буянныг сеткил фондузунуң Тыва соцбанкыда № 704401 МФО 264192 агар саныче шилчиттим).

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

МОСКВА: 1941 ЧЫЛ

Бистиң шерглеривис фашист эжелекчилер-биле Москва дээш чидиг тулчуушкунарга алдарлыг тиилелгени чедип алганындан бээр чартык үс чыл эрткен. Ол тулчуушкунга чаңкык дег дүрген дайынның гитлержи планы буураан. Найысылаалдың маадырлыг кампаланының үезинде (41 чылдың сентябрь 30-ден 42 чылдың апрель 20-ге чедир), алды ай дургузунда совет дайынчылар өлүр тыл чок демнешкеннер, дайзын эртпезин дээш болдунар бүгү үүлдерни кылган.

Москва кампаланының киржикчизи, СЭТА-ның фотокорреспондентизи Н. Акимов ол бүгүнүң хереги-зи.

ЧУРУКТА: «Чоя кажалдаа утпас».

Н. Акимовтуң фотомонтажы. (СЭТА).

АК ПӨС ЧОК: ПӨСЫЛКА ХҮЛЭЭП АЛБАС

Бо чагааны бижиир ужуум мындыр. Бистиң ырак-узак Кунгуртуг суурувус республика найысылалы-биле чүгле агаар-биле харылзаалыг. Оон уламыдан почта чүгле «авиа» деп бижээн, ак пөс-биле дуй даараан посылкаларны хүлээп алыр.

Амгы бо берге үеде посылканы ынчаар чорудары бергедээн. Чүге дээрге ак пөс чок. Херек кырында бистиң ажы-төлдеривис чурттуң найы-даа хоорайларында өөренип турарлар болгай. Идик-хеп, аш-чем аймаа чүү-хөөнү албан чорудар апаар-дыр бис. Пөс чок чүвени ыяш харжак-ыгаштарга чүге чорудуп болбазыл. Росхарылзаа-информатиканың Тыва Республикада күрүне бүдүрүлгези (Д. Б. Чоксум) бистиң бо айтырыывысты үү деп бодап турар ирги?

Анатолий МАГБЫН.

КИЧЭЭНГЕЙ ЧОК

Маадыр-оол Түлүштүң тыва кижилер болгаш черлер аттарының дугайында бо чылдың ноябрь 15-те «Шынга» бижээн саналдарын Тываның эртем-шинчилел институдунуң тыва дыл болгаш литература талазы-биле тускай эртемниглери кичээнгейинге алыры чугаажок деп идегеп ор мен.

Айтырыг шын көдүртүнгендир. Дөртен чылдарның ортаа үезинден бээр-ле тыва дылды хажыдар, хайнакшыдар болгаш хүндүлевес таварылгалар тывылгаш, бөгүнге чедир-ле улам-чылап база хамылап турары кым-даа эскерип болур хире. Тыва дылдың хажыдыышкыннарын болдурбас, аттарын болгаш Тывада географтыг аттарны шын бижиир, чугаалаар, дыл культуразын улам-на сайзырангайжыдар дугайын бистиң сураглыг эртемденнеривис Шулуу Сат. Доруг-оол Монгуш, Хайын Ензак, Зоя Чадамба болгаш өскелер-даа биживишаан турар. Ынчалзажок республиканың Министрлер Төвүлелиниң чанында Терминология комиссиязы тыва дыл дугайында бижикчилериң санал-сүмелериннче болгаш ол хажыдыышкынларны эдеринче шоолуг-ла кичээнгей салбайн турар деп билип турар мен.

Парлалга, ылангыя республика солуннарынга, хөй нуруузунда «Тувинская правда» солунга тыва дылды (кижилер болгаш черлер аттарын, албан, бүдүрүлгелер аттарын) хажыдып бижиири барык-ла солуннуң дугаар санынга үргүлчүлевишаан турар. Чижээ, Таңды районда Балгазын суурну «БалгаЗИК», Улуг-Хем районун төвү Шагаан-Арыгны «ШагоНАГ», Эрегес хемни «ЭрегеСТ», Бии-Хемни «БиЙ-Хем», Севи суурну «СЕЙВИ» болгаш өске-даа географтыг аттарны шын эвес бижип чаңчыга бергени хомуданчыг-дыр. Мен бодаарымга, ук солуннуң редакциязының штадынга тыва дылды болгаш тыва литератураны эки билир бир ажылдакчы тургу дег.

Ол ышкаш чамдык районнарның аттарын орус дылга Барын-Хемчикти «Барум», Чөөн-Хемчикти «Дзун-Хемчик», Тожуну «Тоджа» деп тыва үндезин аттарны чүге ынчаар хажыдып турары билдинмес. Черлер, суурлар аттарын («Дзун-Хемчиктеп» өскезин) орус дылга ынчаар хайнактап, хажыдып бижиир чорук. Тыва автономнуг областың чурт чуруун 1946 чылда эң баштай ынчаар парлап үндүргениннен эгелээнги чугаажок.

Кызыл аэропортундан ыңай-бээр ужудун турар самолеттарның болгаш Кызылдың автостанциязындан (вокзалындан) пассажирлер аргыштырып турар автобустарның чоруур маршруттарында чурттакчылыг суурларның болгаш районнар аттарын база-ла ол чурт чуруунда хажыдып бижээни-биле чарлавышаан хевээр, а ону болдурбас дугайында бижикчилериң санал-дилээн автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчулары тоовайн турарлар.

Ынчангаш тыва дылда бо болгаш өске-даа хажыдыышкыннарны эдер, бо талазы-биле номчукчуларның саналдарын боттандырар тыва бижиктиң дурумнерин ыыгыы сагыыр, тыва чугаа культуразын сайзырангайжыдар талазы-биле республиканың Дээди Совединиң Президиуму тускай шиитпирин хүлээп алгаш, ук шиитпирни амыдыралга боттандырарының негелдезин ыыңгыыратса эки деп саналдыг мен.

Артем БОРБАК ООЛ.

Кагдынган суурнуң айтырыглары

ЭМЧИ-ДААА, АВТОБУС-ДААА ЧОК

Кагдынган суурлар дугайында чугаа, ында чурттап турарларның социал айтырыгларын шиитпирлээри дээш хире-шаа-биле чоруттунуп турар ажылдар — бола бүгүнүң дугайын республика парлалгазынга кезек үеде дыка-ла бижип турганын номчукчулар утпаан боор. А сөөлгү үеде ол айтырыгларның чидиг тургустунмайн барганының бир чылдагааны чамдык ындыг суурларның чаа тургустунгулаан ажыл-агыйларның төптери апарганында деп билир мен. Ынчалза-даа ол кагдынган суурларның шуптузу-ла совхоз, колхоз төптери апарбаан-на болгай. Ылангыя Таңдыда Тока аттыг совхозтуң Каык салбырының дугайын чугаалап турарым бо. Тыва чоннуң мерген чугаазы бар: үүс катап дыннаарының орнунга бир катап көргени дээре. Шынап-ла, бо суурга бир дугаар келгеш, оон бузук соңгаларлыг, ажыглал чок турар каш бажыннарын көргеш, дыка-ла эпчоксуган мен, харын-даа кижинин сагыжына ол чер, оон чону кээргенчиг ышкаш сагындырар.

Кагдынган суурларны база көрүп-ле чордум. Адын адааш канчаар — мээн өскен-төрөөн суурум база-ла салбыр апаргаш, ажылагыйы сандарап, бажыннары эви-хос калгылап турганын база көрген мен. Ынчангаш бо суурнуң байдалын сагышка чоок кылдыр көрүп турганым ол.

Элээн каш чылдар мурнунда Каык ажыл-ишчи, тура-соруккур кижилериң сууру турган. Аваа школа, садик, эмнелге пунктузу-даа ажылдап турган. Тока аттыг совхозтуң чер ажылының талазы-биле амга чедир кол салбыры болуп турар. Ам херек кырында байдал кандыгыл?

Салбырның клувунга малчыннар, суурнуң чурттакчылары чыглып келгеш, оларны дувуредип турар айтырыгларны чугаалашканнар. Ол чугаага киржип, чоннуң айтырыгларынга харыылап, оларның негелделерин дыннаары-биле совхозтуң директору В. К. Ооржак, республиканың Агроулетпүр эвилелиниң килдис начальниги В. С. Оюн, Тыва Республиканың улус депутадынга ол совхозтан депшиттирген, профсоюзларның республика төвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар база аңаа келген. Олар ол суурнуң чурттакчыларының амыдырал байдалының дугайын дыннааш, сонуургап турары айтырыгларынга харыыларны берген. А салбырның малчыннарының бүдүрүп турар ажылхеректериниң дугайын оон эргелектизи А. К. Кыргыс чугаалаан. Ажыл ажыл-ла болгай: ында чедишкиннер-даа турар, четпестер-даа бар. А бо хуралга тургустунган айтырыглар колдуунда-ла ажылдың коштак талаларынче, чоннуң амыдырал-чуртталгазы и ч е кичээнгейниң коштаанче утланган дээрзин маңаа чугаалап каар болаан мен. Ол четпестер дарый чайлаттынар ужурлуг, оон башка ында чурттап турар чоннуң амыдырал байдалы дыка берге болду. Кандыг четпестерил ол? Ол дугайын малчыннар боттары-ла чугаалап турдулар.

— Коданывыста 650 хураган малдап турар бис. Ажыл дээш кызып-ла турар, а ол хирезиде чамдык үүлдер билдинмес боор чүве-дир. Чижээлээрге, бир баш хураганны малдааны дээш төлевири каш боор чүвел? Одаар үүл база берге-дир, хөмүр-даш бээр бе? Совхоз-биле санажыры дыка берге: маңаа кассирдаа келбес-тир, бухгалтериис-даа чок-тур. Ылангыя бухгалтер айтырыын дарый шиитпирлээри чугула — деп, малчын Уйнукай-оол Адыг-Тулуш чугаалады.

Аныяк хойжу Лариса Куулар мынча дээн: «Сүт-биле хандырылгада четпестерни кажан чайладыр чүвел? 3 хонук дургузунда сүт чок олур бис. Барааннар-биле, ылаңгыя идик-хеп-биле хандырылгада четпестер дыка хөй. Совхоз төвүнче садыгжывыс бараанаап чеде бээрге, ажыл-агый бараанарының садынын ажылдакчылары садыгжывысты тоомчага албас, а харын-даа чүгле бодунга үү херегил, бистен ап ал деп көгүдер таварылгалар тургулады».

Суурнуң чурттакчыларының-даа, салбырның малчыннарының-даа чугаазында ажыл-ишт дээш сагыш салыышкын илереттинзе-даа, бо бүгү четпестерни эдер дээш чүгү кылза чогуурул, даарта, моон соңгаар-даа канчаар хөгжүүрүл, бо белен эвес үеде азы-чемни, идик-хепти канчаа тыптынарыл дээн чижектиг, харыылаары ындыг-ла белен эвес айтырыглар тургустунуп турду. Ынчанмастың аргазы чок. Шиитпирлеттинмейн артып каап турар айтырыглар бо салбырда дыка хөй деп чугаалады. Ол дугайын хуралга санал бергеннер-даа чугаалады-лар. Оларны чижек кылдыр маңаа ам-даа уламчылап болур бис.

1600 баш хой бо салбырдан хораан. А байдал мындыг турда, малдың баш санын өстүрериниң дугайында айтырыгны тургузары база-ла ындыг белен эвес. Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары эң чугула сорулгаларның биредээ болгай.

Чурттакчыларны хлеб-биле хандырарының айтырыы база тургустунуп турар: автомагазиннер чамдыкта суурга келбес, чамдык малчыннарны база ооп каалтар. А Каыктың үрелген печкалыг пекарнязын чүге кылбазыл, аңаа быжырган хлеб-биле малчыннарны хандырарынга шүүдел эвээн эвес бе? Салбырның чамдык малчыннары 2 ай чедир аңша албаан. Ол — салбырда бухгалтер чоктуң уржуу-дур.

Салбырда эмчи база чок, а совхоз төвүнден оларның келир ужурлуг хүннери бешин тодараттынмаан. А дарыг-даржык болза канчаарым? Чамдык кижилер совхоз төвүнче чадаг чедип турарын дыннааш, кижи шүүт алдепсикер — ол аразы 36 км ажыг-дыр. Эмчилер оода-ла бичин уругларның тарылар үезин эрттирбейн турар болза эки-дир деп бир аваның саналынга канчаа каттышас боор.

Совхоз биле салбыр аразында кандыг-даа харылзаа чок деп шүүт чуваалап болдур. Оон барымдаазы — телефон-даа ажылдавастаан, ол аразында маңаа турар автобус-даа чок. Мындыг амыдыралды канчаа эки дээр боор. Ынчангаш Каык биле совхоз аразында доктаамал чоруп турар автобусту тургузарын каыкчыларның негеп турары шүүт чөптүг деп санадым. Ол айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп болуруп совхоз директору база аңаа чугаалады. Айтырыглар дыка хөй. Оларны дарый шиитпирлээрин Каыг салбырының ажыл-ишчилери четтикпейн маңаа турар. Совхозтуң директору ол хуралга чугаазым, каыкчыларга аазаашкыннарын ажыл-херек-биле бадыткап эгелей берген боор деп идегеп артывыс.

«Каыктан аыш-чемни ап чиг турган, чүге бээр сагыш салбайн турар силер? Бо бүгү бергелерни кижи көрүп тура, шынап-ла, кылы хайның келир чүведир» — деп, ол салбырның эргелекчизи Александр Кара-оолович Кыргыстың аңаа чугаазы совхозтуң удуртукчуларын, тускай эртемниглерин бодандырар боор.

Оларның депутады, профсоюзларның республика төвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар республикада, чурттта байдал-биле соңгукчуларын таныштырып, ылаңгыя Тыва Республиканың Дээди Совединиң чоокта чаа болуп эрткен сессиязының шиитпирлерин оларга тайылбырлап берген.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.

Бөмбүрзектиң судалы

ВАШИНГТОН. Колдуунда тарап дүшкен Совет Эвилелинге бүдүн чартык миллиард доллар өртектиг аш-чем продуктуларын доп-дораан чорудуп бээр дугайында Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Дж. Буш чарлаан. Ынчалзажок ол аш-чемни ССРЭ-же эвес, а оон составынга чоокка чедир турган 12 республикаларже дорт чорударын америк президент айыткан.

БЕЛГРАД. Югославияда узамдыккан хамааты дайынының үезинде тур тайбыгчыдылга дугайында дугуржулгага он үш катап ат салдынган турган. Ынчалзажок он үшкү тур тайбыгчыдылганың негелдерин Хорватияның чепсектиг отрядтары үрел, Югославияның Улусчу армиязының кезектерин ракеталар-биле боолаан. Ынчангаш дайын чорудулгалары ында база катап эгелей берген. Тулчуушкуннар үезинде ракеталарны болгаш үгер-бооларны, танкыларны, самолеттарны ажыглаан түүнелинде, Хорватияның, Словенияның, Сербияның девискээринде хөй хоорайлар үрелген, эвээш эвес тайбың чурттакчылар өлүрткен, балыгланган. Сербияның Лукавр хоорайын Хорватияның чепсектиг отрядтары бо чылдың сентябрьда эжелээн турган. Сөөлгү медээлерни өскүгаар алырга, ол хоорайны Югославияның улусчу армиязының кезектери буруну-биле хостаан.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-та экономиктиг кудулаашкы илдеп апарган. Оон түүнелинде америк хоорайларда ажыл чоктарның саны улам көвүдеп турар. «Конференс-Борд» деп Нью-Йорктуң шинчилел организациязының медээзин өзугаар алырга, 1992 чылдың баштайгы чартыында АКШ-тың ажыл кылып шыдаар чурттакчы чоонуң 6,8 хуузу ажыл чок болур. АКШ-тың күш-ажыл министерствозунуң баш бурунгаар санап көргенни өзугаар алырга, келир чылдың үшкү кварталында АКШ-та ажыл чок чорук 6,6 хуу чедир кудулаар магатчок.

ВЕНА. Россияның болгаш Австрияның аразынга кады ажылдажылганы калбарыры эргежок чугула деп, ол чурттуң экономиказының федералдыг палатазының даргазы Леопольд Мадертанер СЭТА-ның корреспондентизинге медеглээн. ССРЭ-же Австрияның үндүр садылап турар бараанларының барык 70-80 хуузу Россия Федерациязының үлүүнге онаажып турар деп, ол демдеглээн.

ГАВАНА. Кубаның найысылалынга ярмарка садын организастаан. Совет Эвилели-биле садыг-экономиктиг харылзаалар сөөлгү үеде, ылаңгыя бо чылын дыка кызырылган деп, Кубаның удуртукчузу Фидель Кастро ярмарка ажыдыышкынының үезинде медеглээн. Ол чорук Хосталга ортулуунуң экономиктиг байдалынга дыка аар уржуктарлыг болган. Ынчалзажок Кубаның үлет-пуруунде, көдээ ажыл-агыйында, ылаңгыя эмнелге херекселдерин бүдүрер адырларда эвээш эвес чедишкиннерин барын ярмарка садыы бадыткап көргүскен. Кубаның удуртукчузу Ф. Кастро бодунуң чуртунуң экономиказынга капиталистиг хуужудулганы чорударының идеязын шыңгыы буруу шапкан. Оон-биле чергелештир, экономиканы кризистеи үштүр төлөөде, рынок харылзааларын калбартыры чугула деп, ол чугаалаан.

БЕЙРУТ. Израильдың кара-бажыннарында хоругдаттырган хөй арабтарны, колдуунда палестиннерни, хостап орнаар кылдыр Израильдың болгаш өске-даа чурттарының тайбың хамаатыларын Ливанның девискээринге палестин шимчээшкинниң янзы-бүрү организацияларының оорлап тудары 1980 чылда-ла эгелээн. Ынчалзажок кем-буруу чок өске хамаатыларны оорлап, оларның хосталгазын казып, хоругдаар каржы хеделишкиннер эки түүнелдерни бербезин арабтар ам биле берген. Ынчангаш оорладып туттурган хой кижилерни олар хостаан. Амгы үеде арабтарның холунда ам-даа алды даштыкы хамаатылар арткан.

БОННН. Барын Европа эвилелиниң министрлер төвүлелиниң хуралы Германияның Федеративтиг Республиказының найысылалы Боин хоорайга болуп эрткен. Адриатикаже шериг корабльдерин чорудар дугайында шиитпирни хуралга хүлээп алган. Ол шиитпирниң дугайында Югославияның ТАНЮГ агентилели тайылбырлаан. Агентилелдиң тайылбырын өскүгаар алырга, Францияның, Великобританияның, Италияның шериг корабльдерин Югославияның Дубровник хоорайының районунда далай эринче дораан чорударын шиитпирлээн болуп турар.

(СЭТА).

Оон мурнунда дынатканып өскүгаар, Сауд Аравиязы биле Иран кызыгаарының чоогунга «Элезиниг ховуда шуурган» дээ операцияның үезинде траншеяга дириг олчаанга хөмүрген 44 ирак солдаттарның мөчү-соогун октябрь төнчүүнде тып алган. Оларны АКШ-тың бульдозер ускуруттары-биле чепсеттеңгеен шериг танкылары хоп кааткан деп даал бодап турар. Ынчалзажок ындыг коргунчут өлүм-биле өлгеннериң саны тодарадыры болдукмас.

ЧУРУКТА: элезиниг ховунуң хөмүкчүзү — сүртеничит америк танк. СЭТА-ның фотохрониказы.

ТАНЮГ агентилелдиң медээлерин өскүгаар Югославияда хаматы дайынга олурткеннериң саны улам оспушаан, а материалдыг когарал ам бешин 20 миллиард доллар четкен. Дескеннериң саны 300 муң кижи боон турар...

ЧУРУКТА: дескеннер, уруглар, кырганнар.

ТАНЮГ-СЭТА-ның фотозу.

Өрүк демдеглели

КОЖАВЫС СУУРГА ЧОРААШ...

Моолдук Убса-Нур аймактың Давст сумузунга чорумда дараазында одуруглар төрүттүнген:

Будда бурган сурукчузу
Моол черни эргип
чорааш,
Бурунгунуп чаңчылдарын
Моортан көрүп эскерген
мен.

Кожавыс сумуга чорааш, эк-не баштай эскерген чүвем — долгандыр турар бойдуска хумагалыг чондур деп билген мен. Өглер, бажыннар, оон түржүк суур девискээринде бок-кузурум, сыныган, кургаан ыяштар көзүлбес чорду. Черде эдилээр этке камныг болгаш ындыг ийикпе, суурда бажыннарда, культура албан черлеринде бузук шилдиг соңга, хаалга эскербедим. Бистиң суурларывыста ышкаш, кижи сүзүп кылаштап чоруур шил бузундулары, демир-дес, лаазалар көзүлбес. Суурда маннажып чоруур хамаанчок, илчирбеде ырланып чылар безин ыт чок чорду. Бир-тээ, оор-сук чок чүве болганда ыттың хереэ-даа чүү боор, чүгле малчыннарда бар чүве ыйнаан. Энир-даа, ам-даа чорааш чаңгыс «хег» дээн ыт көрбедим.

Суурда бичин оолдардан эгелээш кырганнарга чедир аттарлыг чоргулаар боор чорду. Кижи бастырыг дег кизиреткен, ыяш-даш, кымчы чайган, алгырып-кускуунаан эзириктер-даа көрбес. Мал-маган хөй-даа болза, кудумчуларда овааландыр сүстүне берген чылар өдек-даа чок. Чашкы шаамда көргеним селеме мыйыстыг, чалбыяк мыйыстыг кызыл-ой, калдар-кара өшкүлер мында чоргаары кончуг оттап чоргулаар чорду.

Сөөлгү үелерде бистиң чуртувуста өскерилгелер ында база чеде берген, садыгларда бараан ховар, аш-чем аймаа чегей апарган. Ынчангаш-ла ындыг боор оп, чурттакчыларның садыглажырына ыыаа кончуг. Машина-балгат бар-даа болза, бурунгунуп караан теселери эвес, чин бараан кайда боорул аан. Ийи чурт аразында хамаатыларның садыглажыры (контрабанда) хорун турар. Чөпшээрел чок бараан саарар болза, туска эрттирилге чери (таможня) хавырып, штраф онаар апаар.

Моолдар национал эт-севинге, чаңчылдарына хумагалыг чон. Культура албан черлеринде эт-сеп, стол, сандайларны көөрге, дыка-ла «үзүн назын» назылаан болгулаар. Ону шыйбактап, ора соп, буза-чаза теп турар кижи чок болгаш ындыг боор. Бистиң культура бажыннарывыска чаа стол, сандайлар, шкафтар, көрүнүктер, көжегелер эккеп каарга, чартык чыл иуурукорее-ле экизи ол. Оон соонда ол бүгү эдилелдер эзирик кижи ышкаш, элеңтеидин, бузук-чазык, ойбак-самдар чүвелер апарган тургулаар. Моол суурнуң чурттакчылары «шоочалыг» деп сөс шоолуг ажыглаваас, «доктиг» деп сөс ажыглаар улус болду. Созун бодаарга, шооча тура кагып, кавырактанып чоруур улус чогу-ла ол боор.

Улуг кижилерни хүндүлеп билири хөлчок. Клуб чанында кежээликтей эймежок элээди оолдар ойнап маннажып турган чүве, эртип чыткан ашак кижи каш сөс эдерге, шуптузу тарап чаңгылай бээрлер чорду. Аттыг улуг кижи чортуп орда, уткүй кел чораан аныяк оолдар аттарын эзй сөп алгаш, оон чоруй баарын база көрдүм.

Энир чорумда садыг-наймаага даштыкы фирмаларның бараан-сарааны элбек турар чораан: курткалар, джинсы чүвүрлер, бөрттер... Ол хиреде кудумчуда аныяктарны көөрге шуптуу национал хептерлиг боор. Ийи-чадгыс «сөөлгү мода»-биле кеттинген аныяктарны соиуургаарга, даштыкыда өөренип турар студентилер. Боттарының улуг хоорайларында байдал өске-ле ыйнаан. Моолда амгы шагның идик-хевин даарап турар фабрикалар чок эвес. Мөнаа, бо суурга, бир мөгаадаан чүвем — дыштанылга кежээлери. Аныяктары национал хептерин кеткеш, кааснталгаларын азыраан, амгы-даа, эрги-даа шагның оюн-тоглаазын ойнаар улус болду. Бүдүн кежээ дургузунда чаңгыс-даа даштыкы аялга дыңнавадым, кандыг-даа хевирин танцы-самын үдээрде боттарының национал аалгаларын ажыглаарын көрдүм. Ону дыннааш, моол композиторлар шыырак-ла ажылдап турар-дыр деп билдим. Харын бистер «Төрээн Тыввысты» ырлаарывыска бистин-биле кады ырлажып турарын магаладым. Танцы үезинде чаңгыс-даа олурар кижи чок, аныяк-оскини танцы-самга ыпак улус деп билдим. Друминиктер деп улус та бар, та чок чүве, чурум тудуп турар кижи-даа чок, чурум-даа үрээр кижи чок. Аңаа турган эстип читкен тыва чаңчылдарымны сактып келгеш, мунгарап-даа олурдум. Эртем-биливис бедик-даа болза, культуравыс чыдып калган-дыр деп миннип ордум. Национал сыгыт, хөөмей, каргыраавысты чидирип алган болзувусса, моолдар ону бистин дээри-даа чеп турган боор. Мен бичиинде сыгыртып, каргыраалаан улусту улуг даргалар «оор-дуржок», «хайлыг-кайгал»-даа дижир чораан. Өршээл болуп, чонумнуң эки чаңчылдары, уран үүлүдагыр эглип орарынга өөрүп чоруур мен.

Давст сумуда музейге кирдим. Ында моол чоннуң арын-шырайы, амыдыралчуртталгазы көстүр. Эт-херексел, бойдус байлаан-даа чугаалааш чоор мен, чүгле Недсибалга турасхааткан бир өрээлди демдеглекселдим. Ында ол дарганың дугайын-да шуптузун билип ап болур. Мында кижи эвес, а төөгү кол черни эзлеп турар. Төөгү төөгү-ле болгай, төөгүнү дедир эзй тырткаш, эде-хере сүйбап каантар арга чок. Ону аныяк салгалга шыны-биле өөредир, көргүзер херек. Бистер дээрге чажырып-бузурарынга кончуг сундулут улус болгай бис.

Бир-тээ, чаагай чаңчылдар дугайында бижип орар болганымда маңаа бир немеп каар чүвем: моолдар өөрээл салырынга мергежээн чон. «Сандан ыяш» байырлалынга чораааш, ону магадап хаммалым. Аът, мөгезин ыдыктап өөрээр, чагыг-сүмезин бээр. Кайы аът каш катап эрткенин билип алырда чүтүрүк аттың хаваанда калбак чаламада шаанал медальларын көрүп алырга олла. Ындыг аттарны чыскаатларга оюа чараш.

Мөгелер дугайында чүүү чугаалаар боор, моол мөгелерни пат көрүп, билир апарган улус-ла болгай бис. Ийи өөрээлчи ангы-ангы үнер-биле мөгелерни он, чээрби минут алгап-йөрээп кээрге, кижи дыңнап-ла орукаазы кээр. Хуулгаазын аялгалар Моолдуң делгем ховуларынче, көк дээринче ындынанып чоруй барган ышкаш. Моол мөгелериниң күрежири культурлуг, чараш. Кевин-хереҳчок чүвеге ажының хорадавас, шииткекчилер-биле сөс былаажып турбас, бүдүүү оожум, долгандыр орар көрүкчү чонну хүндүлеп билирлер. Удурланыкчыны бодундан бичии, дуржулга чок-даа болза, түрү базып, хөме келбес, хүндүлээр боор чорду.

Кадагааты чурт-даа болза, кожа суурга, сумуга, аймакка чораааш, думчуумга кергип алган мыя бо чуулумуу, чер-чүртүмнүң аныяк-оскени номчааш, ажыктыг чүүл илип аары чадавас даа дээш бижидим. Кадыг-даа чоннуң эки чаңчыларын өөренип алырга дуй-боордан дужамыг болбас.

Николай ООРЖАК
Давст — Хандагайты.

АНЫЯК ТАЛАНТЫЛАР

Кызыл хоорайта болуп эрткен хөөмейжилер фестивальыта уран түүлдүн хоочуннары, аныяктар, школачылар-даа киришкен. Бо көрүлденин тнилекчилерин адап, демдеглеп, шаннап мактаан.

ЧУРУКТАРДА: ол фестивальдың киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

(Эгези №№ 179, 181, 183, 184, 187, 189, 192, 194 «Шында»).

— Мен черле агарып үнер ужуралыг мен—деп, Петров бүзүрелдиг чугаалап, ийи эжиниң сагыш-сеткилин көдүрүп турган.—Силер база.

Орус улустуң аажызын билир, олар-биле чугаалажып чаңчыккан Дондуп ылавылаан:

— Сээн чогум үүлгедип каан хөрөөн чүү чүвел, Николай Иванович?

— Хей чүве—дээш, Петров холун чаңгаан.— Алдын уургайында ажылчыннарның амыдырал байдалы багай дээш, өөрүм-биле кады чугаа үндүрүпкен кижи-дир мен. Чиж-Кулаковский деп дээрбечи ышкаш, алдын-даа чажырбаан мен. Че, оон ыңай...

— Оон ыңай, Николай Иванович.

— Ам билдим, Дондуп, сен Хемчик-оолдуң дүмазы болдуң. Оон чуруун дүжүр октап, ону ора-чаза сокчулаан кижилерге удурланып-кан мен.

— Ол-ла бе?

— Сээн ол акыпны черле угаанныг кижи деп билген мен.—Петров эжикте үтке чеде бертеш, бүдүү дыннаалаан.— Силерниң тывалар чүү дээр ийик, серемчиде хорамча чок...

— Силерни эн баштай бисче өжегээр кириптен шивишкин деп бодаан мен—деп, Буян билинген.

— Чүге, Буян?

— Орус чонда контрлар чок. Чугаа чаңгыс...

— Тып алганнары олдур. Чүгле өрустардан эвес, кыдаттардан, көрейлерден, моолдардан база. Ынчангаш мен база контр апарганым ол-дур.

— Сен черле контр эвес сен, Николай Иванович — деп, Дондуп бүзүреткен.— Буян база. Мен база.

Ыңай-бээр көргүлээш, Петров дуюкаа сымыңаңган.—Сээн акыл Хемчик-оол база. Оон өөрү Түрмит-Дажы, Данчай суглар шупту чоннуң дайзыннары эвес. Оон бүзүрелдиг уламчылаан.—Олар хей черге шаажылатканнар.

— Оожум, Николай Иванович — дээш, Дондуп орун адаан-даа бакылаан.—Мында-даа дыннап чыдар чадавастар.

— Хемчик-оолда чуңуң контру боор—деп, Петров уламчылаан.— Акша-биле хынала кылырым ол дээш, банк даргазы Данчай алдын уургайларына хөреңги бербейн турган дээр-дир. Ынчанмайн канчаар, план күүсетпээнде, акша бербес херек. Күруне дээрге ийи-чаңгыс кижилериң саап ижип орар ижээ эвес-тир.—Мындыг чугаа болу бергенде, ол ынак сөзүн уттур эвес. — Контракт! Бо-дур. Кереэ чарар херек. Акша-биле санажыр. Хейну кылган болзунза, хейну ал, план күүсетпээн болзунза, төле. Данчай, эр-хей!

— Болзун, болзун, Николай Иванович.

— Контракт! Каза-даа чугаам ол, куу сандай туржук, электрилиг сандайга-даа олуртур болзаа!— дээш, Петров изиглеп шаг болган.— Чазактың баштынчылары уруг-дарыын, кадай-хөлөөдин эдертип алгаш, Саян ажыл, Кара далайга эштип, хоглей, дыштанып, күрүнеңи хей акша-хөреңгизин чарыгдап турарлар-дыр. Оон орнунга мал бажы өстүреринге амыгдаар деп, Данчай шын чугаалап турган-дыр. Моон чиг эт үндүрерге, ажыы биче, оон орнунга Тывага ону болбаазырадыр херек деп, «контрларың» чугаалап турганы черле чөп.

Харык чок чыткан Буян шыдашпаан:

— Өзүлүг контр сен-дир сен, Петров! Чугаа чаңгыс, чудурук ийи. Эдиикен сөзүң дээш харыылаар сен!

Петров далашпаан:

— Мени шивишкин деп бодаан сен. Өзүлүг шивишкин бодун ышкажыл сен, Буян.

Буян тура халааш, хол боозу астып чораан курун сүйбегылаан:

— Бүгү делегей, хувискаалының дайзыны! Чүге ыт чок тур сен, Дондуп? Контр Хемчик-оолдуң уресадызы, чылан ханы!

— Шагдаа дыннап каар! —деп, Дондуп оожургаткан.

Буян соксаар дээр ужурдаа чок:

— Силер кара-бажың дүү дыртап алган, ол хиреперде Тывының хувискаалчынам, чазаан шүүлдеп турар силер. Мен контр эвес мен!

— Ынчаарга бээр чүге кирип келген сен?—деп, Дондуп айтырган.

— Чугаа чаңгыс, чудурук ийи! Хоп-тур. Тока часпас. Болат мегелевес! Мени байысаап турган идегеттериң боттарын күү сандайга олуртур мен, чулараавш, азар мен! Силерни база!

Буян даш орун кырындан шаала кырынче конгурт кылдыр шурай бергеш, бичии үүлүг эжикке халып чеде бергеш. Оон ийи холунун сөөк чудуруктары-биле эжикти каңгырадыр шашкылап-ла эгелээн.

— Ажыдынар!— деп, Буян кыйкырыгылаан.— Арат-тың арыг ханныг оглу мен! Бүгү делегей хувискаалы дээш ханым төп чораан мен, мени үндүрүңер! Чугаа чаңгыс, чудурук ийи!

Эжик хадырт-ла дээн. Эжикке боолуг шагдаа көстү хонуп келгеш, чудуруун чайган соонда, Буян даш орун хозуже чизирт кээп түшкен. Ол турарын кашдаа катап ораладышкан. Ынды күжү чок болган. Хөөн булганчыг изиг хан чыттал-ган. Буян ынаар киргиредир тынгылаан.

Петров биле Дондуп эжин барып сегирип алганнар.

— Баштынчыларны кым адады?— деп, шагдаа хөректенген.

— Дембээреп турар кижи-дир—деп, Петров аархарыылаан,—Аарааш, угаанын ышкынып турар. Суг-дан берип көрүвер.

— Суг чок-тур—дээш, шагдаа химиренип үне берген.— Ам баштынчылар адаар болзуларза, үжээлдирэнидерни...

Петров биле Дондуп нелээ аргажып турган, Буянны орун кырынга аяар чыттырып алганнар. Думчуунуң ханың тон эдээ-биле чодуп бергеннер. Буян хая көрүп алгаш, ынаар хире-хире улуг тынып каап-ла чыткан. Ийи ажы база чүве ыыттаваан.

Ол кежээ үш кижиниң кайызы-даа турбаан. Хана бажында тар совга ымиреріп чоруй, чаңгыс караан шийипкен. Ам орээл иштп дүмбей баргаш, карак дешпе. Чүгле эжикте иненин дег, бичии үт кылайган. Кара-бажын удаан. Эзи чевег черде дег ыржым. Ындахаая ынаар демир дээктер каңгыраар. Чүрек сирт кынныр. Чалан боон, өске өрээлдин-дир. Аар сапыктар эзжээ дагжаар. Дирт-дирт. Эзлчеглиг байысаалга. Куу сандай, чулар-кижен болза, өршээлдин ол. Оон дора чүве, боо база эде бээр турган.

Ол дүн ыржым арткен. Дадарын демир дээктер үргүлчү каңгыраваан. Ындыг дүшпер ховар таваржып турган.

Черле удувайн чыткан боор, дыка орайтай бергенде Буянның чер дувүнде дег түнүк үнү дыннаалган:

— Дондуп... Удувайн чыдыр сен бе?

— Ам оожургай бердиң бе?

— Мен удуп чададым.

— Чүге?

— Сагыжымга хей бодал киргеш.

— Бодаваанын оралдаш, Буян. Хей-ле саймаарап каар сен.

— Саймааравас харыым чок, Дондуп— дээш, Буян улуг тынган.— Амыдыралым берге-дир. Кадыым база багай.

— Ажырбас, чүгле эки түүтүн.

— Түүтүнарымга-даа хоржок-тур. Даргалар меня билбес-тир, оларның хөрээ дээш тулчуп чордум, ажылдап шаг болдум.

— Актыг сен, Буян, Шын тиилээр.

— Даргага чагаа бижидим, Сураг-дыр. Мындыг чүве болза, мен кайын моон үнер мен. Ам чаңгыс-даа куу сандай шыдавас мен.—Буянның үнү сириңейни берген.— Урут-дарыым та канчап барган?..

Оон Буянның үнү чиде берген. Каралгыда ынаар шүүлээн. Буян, шынап-ла, ыглап чыткан. Ол кажандаа ындыг кээргенчиг, идегел чок чөрбаан. Чалгыны чок куш-ла, чакпазы чок балык-ла. «Чугаа чаңгыс, чудурук ийи!». Ол дээрге хоозун кышкы-дыр.

— Сен азс-кежиктиг-дир сен, Дондуп —деп, Буян шаг бөлганда чугаалан.

— Чүге?

— Кадай-даа чок... Уругдарыг база...

Бүгү делегей революциязының өлүм чок демиселчизи Буян мурнунда кажандаа ындыг бодал бажына чагдатпайн чораан. Ындыг чайы-даа чок. Чүгле бүгү делегейни хувискаалчы кызыл чалбыыш хөме алган соонда боданыр. Чүгле ынчан дыштаныр.

Кара-бажың херекти харын дүргедедипкен. Оон башка ол кызыл хувискаал бүгү делегейге та кажан тиилээр чүве. Буян та кажан угаан кирер турган?

Сумуга нам үүрүн дүгалап тургаш, Буян бодунуң хууда амыдыралынче бичиндаа сагыш салбаан. Өг-бүле, уруг-дарыг ийи, үш дугаар чергениң айтырыы, бир дугаар черде — хувискаалдың кызыл хөрөө.

Байысаалганың хилинчээ Буянны сербээдедир шаанкан. Ол эзлчеглиг куу сандай азы чулар соонда, карацгы өрөөлге үр чыдар ужурга таваржып турган. Угаан кирип келгеш, боданып шаг болур. Кайда келген мен? Чүнү үүлгедип каан мен? Чырык черге чурттап чораан хөрөөм чүл? Алган кадайым, ажы-төлүм? Шагда ынчаар боданыр шаг-үе Буянга турбаан. Азы кара-бажың деп хаалгалыг оран-сава харын эки эвес чүве бе, кижи боданып алырда...

— Эртем-сургуулга тулдур өөренип алгаш, өглеңнер бодап чораан мен — деп, Дондуп чугаалаан. — Оон соонда ажылдаар. Ынча дидиң бе дээн ышкаш, өөм бо ышкажыл, хаалгалыг кара-бажың. Сен харын хомудал чок чурттап алган кижи-дир сен, Буян. Чаалажып-даа, өглеңнип-даа, ажылдап-даа четтигишкен.

— Кадайымны хомудыпкан мен — дээш, Буянның үнү үстү хона берген.

— Кончуг-ла мелегей чораан мен. Ам бүгү чүве орайтаан. Хүн даг артынче ажа берген.

База элээн болгаш Дондуп оожум чугаалаан:

— Хүн ийис. Катап үнүп келир, Буян.

— Та кандыг хүн болур? Бүргег, хат-шуурганны?

— Каан, каан.

— Мен ышкаш кижи кайда боор? Кудуруктарым база көвей...

— Билир мен, дыннаан мен.

— Кыргап ада-ием, ишпеме ажы-төлүг акым, Саванды. Соскар кайын тоотурул, мени-даа чоктавас эр ийнаан. Кыс дүнмам орус чуртунче өөренип чоруй барган, Эмиже алдын сурап чоруткан Хойлаар-оол та кайда тоян чоруур кижи? Бодавас боор бе, улузумну сактып чоруур кижи мен. Адыгуузун мал-даа болза, чуртун кагбас.

Ынчан Николай Петрович улут тыныгаш, бир аждарылгаш, чугааланы берген:

— Мен база удуп чадап кадым. Чугаанарны дегерезин дыннадым, шивишкин ышкаш. Ол дүмашны билир мен, Буян.

— Кайы дүммамны?

— Хойлаар-оолду. Алдынчылар Коля дижир.

— Шынап-ла бе, Николай Иванович?

— Шынап.

— Чугаа чаңгыс, чудурук ийи?

— Контракт!

— Мындаа-ла чүге чугаалавадыңар?

— Ынчан сен ону дыннаар харыың чок турган.

— Оон Хойлаар-оол канчалды?

— Эмиде чыдып калган.

— Өөрүг оол болгай.

— Демир-Хая ында, ону Дементий дижир улус бис. А Гоша, Гоша... Кошкар-оол... — дээш, Петровтуң үнү үстү берген.

— А Кошкар-оол канчап барган?

Николай Иванович арай боорда чугаалаан.

— Багай болган-дыр ийин. Буян, Гоша күжүр ам чок.

— Канчап?

— Дээрбечилерге таварышкан.

Буян ыыт чок чыдып-чыдып чугаалаан:

— Шынап-ла, багай болган-дыр. Николай Иванович. Чаасканн ынчап барганы ол бе?

— Чаасканн эвес. Коля... Хойлаар-оол, чаяан боон, тыныг үнгеп. Лю чок.

— Чүү Лю?

— Кыдат кижи-дир. Шагда Чаа-Хөл ынчаар данчаатылап чораан.

— Чаа-Хөл ынчаар?

— Ийе. Чок апарганда дыннаарывыска. Ай Му деп база аттыг болган.

(Уланчылыг).

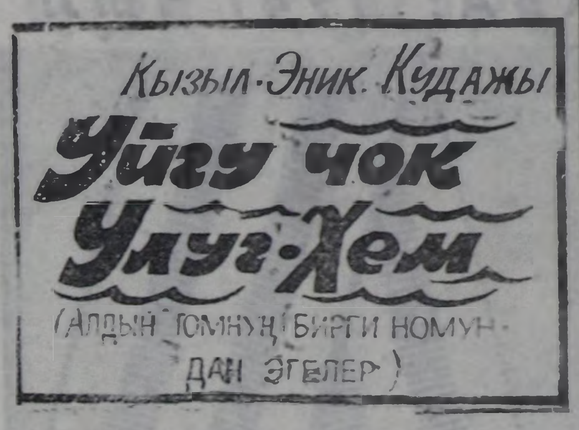

Күруне шаңналынга киирери-биле

ДЕТКИДИМ

Театр коллективинден күруне шаңналынга кандидат кылдыр В. Ш. Кок-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзинде Караның незинин болгаш уруу Салбакайның рольдарын 50 чыл дургузунда ойнап келген хоочун артист Екатерина Кенденбильди республиканың Күруне шаңналының лауреадынга кандидат кылдыр деп-шиди үндүрген. Ол хүрээ августа болган. Дараазында хүн «Шын» солунга аныяк артист Айдың Мортай-оолду, режиссёр Ирина Лопсаңны база кандидаттар кылдыр идил үндүрүпкен бижээн. Кижи бодаарга, бир хүн бирээзин, дараазында ийи кижини идил үндүрерге, коллективке таарымчалыг эвес ышкаш. Кандидат кижиниң туруштуу, ажылыга харыысалгазы, тура-соруктуу, чүткүлдүү, улус чонга мактылдыы, билдингири болгаш эптиг-чептүг сеткилин дээш, өске-даа чогумчалыг үнелелдерин барымдаалап көөр апаар. Бо бүгүнү өөренип көрүп турган, уран чүүлдүн улуг мастери Екатерина Седип-ооловна Кенденбильди ол бедик шаңналче киирер деп хууда саналдыг мен.

Хоочун артист Екатерина Кенденбиль «Хайыраан бот» деп шиде Караның незинин, эгезинде уруу Салбакайның рольдарынга ойнаан. Ол бежен чыл дургузунда Караның незинин овур-хевирин ойнап келген болгаш ам-даа уламчылавышаан. Бо чорук ооп туруштуун, турасоруктуун, харыысалгалыын, күзелиннин күштүүн бадыткап турар. Е. С. Кенденбиль орус, тыва, бурят, калмык болгаш өске-даа шиилерге янзы-бүрү 130 ажыг овур-хевирни тургузуп, ойнаан болгаш хей санныг концерттерге киржип келген. Ол кандыг-даа кижи болуп «хуулуп» ойнап чоруур. Сөолгу чылдарында кырган-аваларының, аваларның овурларын күүседип келгени —ооп назыдап орарын бадыткап турар.

РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. С. Кенденбиль тыва улузунга бүгү талалыг уран талантызын сөөнеп, шинконцерт көргүзүглери-биле көрүкчүлерниң кижизидилгезинге чаагай салдарын чедирип, аныяктарга өөредиглиг, ажыктыг үлегер-чижээн көргүзүп чоруур. Бүгү назынында могаг-шылаг чок чоруу-биле культураның сайзыралы дээш ажылдап келген Екатерина Седип-ооловна Кенденбиль Күруне шаңналының кандидадынга төлептиг.

Донтак ШАКТАР.

Гонорарын «Шынның» агар саныче шилчидерин диледим. (авт.)

Номчукчунуң чурумалы

ЭЛЕП ЧИТПЕС ЭРТИНЕ

Кылбак Ыймаандаевич биле Солай Сырбаевна Монгуштарны Чөөн-Хемчикте таныбас кижи ховар. Оларның чуруk-хоруу республика солуннарынга, хүндүлел самбыраларынга-даа улаа-дараа көстүр. Оларның удавас болур «алдын кудазының» будуунде «чонунга чоорган, хейнге хейлеп» болган бо кырганнарны эртен оруу-биле таныштырып көрейн.

Кылбак Ыймаандаевичиниң аңазы мал-чер ажылдыг арат чораан. Кажан кыштың чыккылама соогунда тыва өгге чаш телдүн чиниг алгызы дыннады бээрс. Ыймаандай та өөрээнин ол, та бижиргеп, эпчоксунажы ол, үне халаан.

Эртенинде чылыг, чымчак най кежи чөргек иштинде риин сордунуп чыткан чаш өлүнче эккеш: «Хоптаан көр, ажылчын болур хевирлиг, мени дозоон кылбак ак чүве эвеспе он» деп эргелеткен. Оолдун адын Кылбак деп адап алганнар. Ол чүгле 6 харлыг турда, хайыралдыг хоокүй не «кызыл дустаан» Ыймаандай оглун ушкарын алгаш, ажыл-агыйын башкарып, ажы-төлүн уштап-баштап, арбан-суму-зунун албан-ундуу дээш олут орбастаан. Ол адазының аайы-биле эрте чажыдан-на эзер-чонак сыртанып удуп, аът, шары бажы мунар апарган. Чазын боорга, тараа суггаржыр, чер чаржыр Күзүн хүрен-кызыл шырай кире берген, хүүрек, шиобинд холдан ыравас, тараа октаар, доора тыртар, уургай касчыр...

Ыймаандай ында-хаая диниэрде безин оглун эдертип аар апарган. Кылбак эзер бажындан туттунуп, эзедиден тептиниптер апаргаш, Кеспесте амыдырал туда берген угбазынга сылдап, аъттыг, чадаг болганынаар баар болу берген.

Соокта-даа, изинде-даа Соруг баштап ажа бээр мен.

Солун чаныг Солай-кыстын

Соодун дыннап алыксаар мен—

деп ырлапканда, чадаг-даа Коспесче ажа бээр апарган.

Оглунун орунун шуудатпайн чыткаш, ачазы чок апарган. Шуут-ла өскүс артказ, оол көрбөөн чүвеси чок, кедүрбөөн хөөнөө хөө. Боду ышкаш өскүс уруг Солайнын: «Өскүзүвүстүн кончуун аа» дээн сөстери оолду дувүредип туруп берген.

Дерги садыында өлүк-аңын эъдин, кежин ап, бараан берип турар деп дыннааш, оол торлаа, тоолай дузактап, боо дилеп алгаш, диниэл турган, тыпкан өлүг-биле ижер-тыртар садып алгаш, каты болур Сырбаа суггa чеде берген. «Бындыг-ла-дыр. Бир чыл күдээлээр-де бооп-тур сен ийиш» дээрге, оолдун сагыжы чырыын дээн.

Алды ай хире ол аалга бодун көргүзүп, күдээлеп турда, бир-ле хүн Сырбаа ашак уруу-биле оолду ыыт дээш: «Ам сен чаңгаш, кажан куда-дой болурун угбаларын, акыларын-биле дуруужуп ал, оглум» дээн.

Шак ынчаар, Кылбак биле Солай өг-бүле туда бергеннер. Ам келир чыл үнергеле, 50 чылын, алдын кудазын арттирерлери ол.

Кандыг-даа чүвеге сундулуг оол аныяк кадайын аалынга арттырып кааш, орус акызы Иван-биле машина-техникадан халбактаны берген. Бир чыл ажыр тараа хозуларынга комбайнер-деп турда, өөнүң иштп Солай: «Дузак ошкы хүлээп алдым, дүрген ап чет» деп сес чорудупкан. Шак-ла ынчаар Монгуштар хей-ниитиниң малын 45 чыл кадарын келгеш, чоокта хүндүлүг пенсияже үнгеннери ол. Бо үеним иштинде чеже чаш хураганнарны доруктурганыын, каш катал тогду хой алганын салаа базын санап, хөөреп орар ирей болду. Кандыг-даа уеде бир хойга онааштыр 2 кг дук, 100 хойга онааштыр 85-90 хураганган кудулатпаан бис деп чоргаарал-биле демдеглелдилер. Солун-даа, аъш-чемниг-даа кырганнар болду, чурттагларында солун чүүл-де хей, шуптузун бижир, санаар арга чок-тур ийин. Олар чугле эки малчыннар чорбаан, а үлегерлиг өг-бүле, он уругларын ада-иези. Уругларының арызында удуртур-баштаар черде ажылдап чоруур даргалар, арат-чонга аян туткан артистер, башкы, эмчи, малчыннар дээш, кымны чок дээр. Хеймер кызы Лена, оон улуу Света ада-иезиниң соон салган, малчыннар болган. «Хойлуг кижи каас, инектиг кижи тодуг» деп ада-иезиниң чагын өөренип көргеш, тускай мергежилиг бар-даа болза, мал малдаар күзелин илереткен кыстар-дыр ийин.

Ажыл тарып өөренген кырганнар аваа кайын орарлар ийик, ам Оргу-Шөлде, биеэги-ле кыштаанда, уруу, күдээзиниң малын малдажып, аныяк салгалынга ботарының арга-дуржулгазын өөредип, дамчыдып орарлар чорду. Хүндүлүг пенсияже үдеп тургаш, совхозунуң совхозон белек-селээ (тыва торгу тоннар чорду), хүндүлел бижиктер дээш, өске-даа шаңналдарын харам чокка көргүстүлер. Солай үтбайның харын айтырарывыска, Кылбак акый баштаксымаар чаннай каапты:

Хары-биле харым чажыт
Кады кыраан аазы-дыр.
Олут орбас, оранчипен—
Оолдарның аазы-дыр.
— Чиктиш але, Монгуш-панның кожаңнап алган — дээш, ооду каттырыпты.

Хар-назыны дегүй-даа берген болза, ам-даа аянчинчизин салбаан бо буянныг не хей-ниитиниң малы дээш кыштың соогу, чайның изин дилейн, чымыштыг ишке шымныл чораан.

Хей урут-дарыг өстүрер дээш ооп үндүрген күжүн кым эгидип шыдаар боор.

Буянның кырганнарга моон-даа соңгаар кан дег вадыкшылды, аңгыдыралынга аас-кежикти, бүгү-ле экини күзеп аъттандывыс.

Кылбак Ыймаандаевич бистин-биле дериге аъттаргаш, хой бажы дозар дээш, аъдын чыс кылдыр какмаш, амыы шеле соккулаңкаш, саяктады аарак, аалдан үнүптү.

«Ашак ам-даа соруктуудур, эзеңгиин хере тепкен, көрүнерден!» деп, кады чораан өөрүм машина иштинде хүлүгешти.

Ранса ЧУДАК.

Кызыл-Мажалык.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуну редакция коллективи

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары: □ Редактор — 3-43-34; □ приемная — 3-34-26; □ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; □ харыысалгалыг секретарь 3-34-92; □ оралакчылары — 3-45-83;

КИЛДИСТЕР: □ экономика килдистери: □ улегтер — 3-31-19, 3-36-73; □ кедээ ажыл-агый — 3-41-16; □ социал айтырыглар — 3-34-57; □ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15; □ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98; □ ниитилел политиктиг — 3-36-25; □ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23; □ чагаа — 3-39-03; □ очулга — 3-34-39, 3-34-92; □ корректорлар — 3-34-19; □ үндүрүкчүлер — 2-27-41; □ солун келбейи барганда — 2-37-73;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садылының керектерниң галазыбле күруне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үмер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 995.

Телевидение

НОЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.25 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.25 «Байлар база ыглажыр». Хей сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 11.10 Киноконцерт. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 Чогаалчы-биле ужуражылга. 13.45 Экономика агентилели. 14.15 «Блокнот». 14.20 «Телемикст». 15.05 «Бүгүн болгаш ыныан...» 15.35 «Аштырыышкын». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 17.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Сонуургактарга. 17.45 Экология. Ниитилел. Кижи. 18.30 ТМА. 18.45 ИХМ-ниң медээлери. 19.00 «...Он алды харлыгларга чедир болган оон-даа улугларга». 19.45 Дипломатиктиг эвес беседалар. 20.15 «Байлар база ыглажыр». Хей сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Музыкаже чалалга». Чапсарда (22.35)— ТМА. 23.40 «Плюс» театрның ангажементизи. 00.45 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 22-ги дамчыдылга. 01.15 Телефильм. 02.15 — 03.25 «Звездочет». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы.

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 Орус чугаа. 9.45 Италиялаэдилериниң Россияга аян-чоруунун дугайында. 10.15 Автовлар программалары. 11.00 «Ак каарган». 12.00 Мультфильмнер. 12.15 «К-2». 13.00 Бокс талазыбле делегей чемпионады. 14.00 «Кубань куда». 14.35 Киножурнал. 14.45 Ритмниг гимнастика. 15.15 — 16.25 «М. И. Глинка. Романстар».

• • •

17.15 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 17.45 Орус чугаа. 18.15 «Ретро» студия.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Экивемер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чаалалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Маргыжыг чугаа. 22.25 РСФСР-ниң Дээди Советинин сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.55 Уран чүүлдериниң ГФР-де фестивалында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55—20.00 Реклама.

САПРОПЕЛЬ-БИЛЕ (МАЛГАШ-БИЛЕ) ЭМНЭЭРИ АЖЫКТЫГ

Дараазында аарыгларлыг кижилерни сапропель-биле эмнээр:

ревматизм (куяң), полиартрит, остеохондроз (сөөк куяңы), радикулит (тывалар ону «ооргага хан дүшкен» деп адаар турган), полиневрит, энцефалит, мунчураашкын, полиомиелит, сөөк, шынган эттер, синр аарыглары, перв системазының аарыглары, кодур болгаш кеш аарыглары база оондаа оске.

«Альянс» фирма сапропельди 7 килограмм чедир төлевирлиг өртек өзугаар почта-биле чорудуп берип болур. 1 килограмм сапропельдиң өртээ 5 рубль (чедирип бээриниң хөлезини чокка).

Чагыгны дараазында адрес өзугаар хүлээп чорудар: 238100, Черняховск хоорай, Калининград область, Советская кудумчузу, бажың 11/8, «Альянс» фирма.

КИНО

НОЯБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Убить «Шакала» к/с (Киев—АСК) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Шао-Линь против ниндзя» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ловушка для кошек» 9.00, «к/к Орлёнок: «Путёвка в жизнь» 10.40, 14.00, «Сбрось маму с поезда» (АКШ) 16.10, 20.10, «Леди и разбойники» (Англия) 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Восход черной луны» 13.30, 15.50, 18.10 шактарда.

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнелезилеттинген

№ 198 (14698) 1991 чылдың ноябрь 22, пятница

Садар өртээ 20 көп.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

МОСКВА. (СЭТА). ССРЭ Президентизи Михаил Горбачев чурттуг парламентизиге чүве чугаалаан болгаш Эвилел бюджединиң чарыгдалдарын акшаландырарынга 30 миллиард рубль хемчээлдиг чээлини ССРЭ-ниң Күрүне банкызынга чөпшээрээринче Эвилел парламентизин кыйгырган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралынга Президент чүве чугаалап турган үезинде база бир кыйгырыг кылган: 63 миллиард рубль хемчээлдиг чээлини Эвилел чазааңга бээр кылдыр моон мурнунда дилээнин бадылаарын, ол чээлини күрүвених иштики өрезинче киирерни саналдаан.

Өртектер өзүп турза-даа, планнаттынган 276,8 миллиард рубль бюджет чарыгдалдарын 266,3 миллиард рубль чедир кызырары чедип алдынган деп, Михаил Горбачев медеглээн. Будуруушкунуң кудулааныныңболгаш бюджет орулгазының эвээжээнинің түңнелинде бюджеттиң чедишпес чорууу дүрген өскен деп, ол демдеглээн.

Чыл дургузунда үлетпүр, бүдүрүлгениң кудулаашкыны 7 хуу, өөдээ ажылагыйнысы—9 хуу, национал орулганы— 15 хуу болган деп, Михаил Горбачев дыңнаткан.

ССРЭ Президентизиниң чугаалааның ёзугаар алырга, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан орулгаларның кызырылганы чурттуг сан-хөө байдалынга дыка багай уржуктарлыг болган. Тос айларда бистиң чуртувус даштыкыже 65 миллиард рубльдиг бараанларын болгаш чиг этти үндүр садыглаан, ол түң эрткен чылдың ол үезинде турганындан 31 хуу эвээш болган. Оон түңнелинде бюджет 19 миллиард рубль орулганы чедир албаан. Даштыкыдан бараанларны тос айларда киирип алганының хемчээли 58,9 миллиард рубль болган азы 42,2 хуу кызырылган. Оон түңнелинде чурттуг бюджеди 13 миллиард рубльдиг орулгазын чедир албаан.

Эвилел бюджединиң болгаш экономиканы экижидер фондунуң чедишпези бо чылын 205 миллиард рубль түнге деннежир, а республикалар бюджедин катап алырга—чурттуг бюджет системазынга 300 миллиард рубль чедиштес болур деп, Президент оон ыңай дыңнаткан.

Бо чылын 7 миллиард рубль акшаны немей парлаар кылдыр планнаттынган турган, а херек кырында ол түң ноябрь 1-ге чедир 83 миллиард рубль болу берген деп, Михаил Горбачев чугаалаан. Оон чылдагааны— чоинуң акша орулгазының өзүлдези, ол өзүлде бараанар бүдүрерин база ачы-дуза чедирерин көвүдедири-биле быжыглаттынмаан.

ДАШТЫКЫ ХАРЫЛЗААЛАР МИНИСТРИ

ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозун ам ССРЭ-ниң Даштыкы харылзаалар министерствозу деп адай берген. Чурттуг даштыкы харылзаалар министриниң албан-дужаалынга Эдуард Шеварднадзе томуйлаткал. Россияның даштыкы херектер министри Андрей Козырев оон биле холбаштыр Э. Шеварднадзеге байыр чедирген.

(СЭТА).

Бодалым

АК ОРУКЧЕ ЭВИЛЕЛДЭЭР БОЛЗА

Президент деп сөс даштыкы сөс деп билир мен. Сөстүг утказы дээди эргечагырга талазы-биле чурт иштинде ең улуг дужаалдыг кижи. Тыва Республиканың Дээди Совединиң он бирги сессиязынга Н. А. Ондарның илеткелин номчуп, сайгарып танышкаш, республикага ең улуг эргехоойлу-биле ажылдаар, чааскаан-даа болза чарлыктарны үндүрүп орар Президент эрге-чагырганы тургузар деп турар бүгү депутаттарның санал-оналын бодум хуумда деткиир мен. Президент турарга, иштики корум-чурумга, даштыкы чурттар-биле экономиктиг, политиктиг харылзаа тударынга эптиг деп турар. Ол чон амыдыралынче ханылап кирип, чоннуң бо үеде чурттап турар корум-чурумун хоойлу-биле эде тургузуп, сайгарып башкарыптар болза, оны деткивейн, кымны деткиир боор. РСФСР-ниң Президентизи ышкаш, чонга улам-на аар чүк чүктедир болза база-ла берге. Моон мурнунда ужуражыышкын үезинде бүгү-ле чүвени депутаттар дээрден чаап кээр ышкаш, хоозун аазаашкыннар кылып турган. Оон тодаргай чижээнге бистиң депутадывыс К. А. Бичелдей «Искраның» Арыг-Бажының эрги хүрээзин тургузар мен деп аазаан, ам ында чаагыс-даа ортен чок бооп турар.

Тыва Республиканы экономиказын, ажыл-агыйын сайзырадырда, корум-чурумун шылгыырадырда, ам Президентиде кээп үстүвүс. Чаагыс Президент чон-биле харылзашпас, чоннуң амыдыралын көктүг-шыктыг дөнче көдүрбес чүве болза, база-ла берге айтырыг... Президентиниң албан-дужаалынга ажылдаан даштыкы президентилер дугайында бир брошюрадан номчаан мен. Оон дузазы дээш самолёт, машина дээш, бүгүле байдалды долузу-биле хандырган боор чорду. Бир чылда шалының 48 мун рубльге доктааткан.

Бистиң президентиниң та кандыг боор чүве. Та кандыызын билип алгаш, шуугап турар депутаттар чүве ийик. Ажылдаары — чүгле дужаалда эвес, дарганың арга-дуржулгазы, дорт-чигези, практиказы, улус чон-биле чугаалажып билири, организакчы ролюндан кончуг хамаарылгалыг болуру. Амгы үеде дужаал сүрүксээр, орта таптыг ажылы-даа чок хөйде улус турарга, орта ажыл-даа кыдынмас, чонга халалыг, шылаңчыг, бурунгаар дешилгеге моондак ужураштырар чүве-дир. Амдаа болза ажылдап болур арга бар: Дээди Совет, Министрлер Чөвүлели хоойлудүрүмүү чүге үндүрүп болбазыл? Төптү өттүнер, оон чонга эки чүве амдыызында көзүлбээн. Чоину өжүктүрүп, кызагдап, хостуг садып алыр бараан-сараандаа чок, магазиннер куруг, аъш-чем-даа чок, чүгле 1-2 хонгаш, хлеб эккээр, ол-ла.

Чамдык депутаттарны саналы шын, чон боду референдум дамчыштыр шинтпирлезин, шилизин деп саналдарны эш Козлов дүй шаап турганы шын эвес. Төпте сессияга бир-ле маргылдаалыг айтырыгны тургузуп эккээри таарымча чок, эзлчег чок сессияның баш бурунгаар айтырыын солунга чарлаан-чарлаваанын орта билбедим. Солун эрттирбейн көрүп-ле турган кижи мен. Президент дужаалды чажыра аарак. Конституцияда киргени хомудаңчыг. Н. А. Ондар «Искрага» чораан. Конституцияда онзагай чаа үүл бар деп чугаалаар ужурлуг турган. Биске чораан эштер Конституцияда чаа кирген пунктуларны четчири-биле чонга тайылбырлап бербээн.

Ам черле Президент кабинединге олуруп, даңгыраан берген соонда, ТР-ниң нинти байдалы өскерлип, быжыг хол-биле тудар корум-чурумну-даа экижиндерин манап олурган дарганарыныска база бир дээди дужаал немешкени өөрүнчүг болур ужурлуг. Чүгле чонга бердинип, дүрүм-хоойлуну күштелдирип, чоннуң багыы арыдып, чаагыс ак орукче эвилелдээрин чаа Президентиге мегейип, чалбарып олур мен.

Балдан КУУЛАР.
Чөөн-Хемчик район.

СОЙГА ЧОРААН

«Шын» солунуң бөлүк журналистери Таңдыга Сой (Владимировка) суурга чедип, ында профилакторийде эмнедип, дыштанып турар кижилер болгаш оон ажылдакчылары-биле ужуражылганы эрттирген.

Солунуң редактору, Тыва Республиканың улус депутаты В. Ф. Чадамба «Шын» солунуң амгы үеде байдалдарының дугайында, чыылганнарга таныштырган.

Аная чораан солунуң килдистер эргелекчилери болгаш техниктиг ажылдакчылар боттарының ажылагыйынын, келир чылда кандыг-кандыг материалдарны солунга парлап чыыдарының болгаш оон-даа өске сорулгаларының дугайында чугаалап берген.

Балгазын суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Нина Шойдат, эмчи Хүрен Ондар, профилакторийнин харыысалгалыг ажылдакчызы Владимир Амай-оол болгаш оон-даа өскелер «Шын» солунга сөөлгү үеде чыыттынып турар материалдарын уткашынарының, уг-шиинин дугайында боттарының санал-оналдарын киирип, эки үүлдерни уламчылап, доктаамал чыыдарының талазы-биле чагыгны кылганнар.

(Бистиң корр.).

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

— Кызылдың дөрт дугаарлыг профессионал-техникиктиг училищезиниге өренин турган-ла, тудугларга кээп, узун кранны башкарыы эгелээн мен. Баштайгы удаазында мөзээ бедик дыттың бажынче үнери ышкаш, сагындырып турду. Кранче халын үнериге чоорту чаңчыга берген мен — деп, бо чуруктa Трапан Чейлеш чугаалап турду.

Бедик кранның башкарыкчызы Чейнеш тудугга хереглээр тууйбуну, калбак бетонну-даа, хоюдугну-даа дажыглап бээр. Ол ам Тываның найысылалының төвүнде төп аптеканың тудуунда ажылдай берген.

ЧУРУКТАРДА: Т. Чейнеш болгаш оон башкарар краны.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

ИНЕК ӨШКҮДЕН ЭВЭЭШ СҮТТҮГ

Чадаана хоорайга Чөөн-Хемчик районнуң совет, ажыл-агый активиниң хуралынга колхоз, совхозтарда кыштаглаашкынның байдалын чугаалажыы көрген. Хуралды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак удуртуп эрттирген.

Ажыл-агыйларда кыштаглаашкынның чоруп турарының дугайында кыска информацияны РАУК даргазы Буга Монгуш кылган. Август 20-де Агроүлетпүр эвилелиниң көжер президиум хуралынга бо айтырыгны база чугаалашкан турган. Бир ай бурунгаар Ш. Д. Ооржак районда кышка белеткелдиң байдалын көрүп, октябрь 25-те соңгучулар-биле ужуражып чорааш, четпестерни эдер талазы-биле сагындырыларны районнуң удуртукчуларынга берген. Моон-биле бистиң премьер-министривис бир ай иштинде, чеже-даа чай чок болза, үш удаа кээп турары ол. Ам бо хүннерде районда кыштаглаашкынның байдалы кандытыл?

Районда 5434 бода мал, 566 хаван, 52887 хой, өшкү, 1879 баш чылгы мал бар. «Чыраа-Бажы» (директору Шужук Куулар), «Искра» (Валерий Монгуш) совхозтардан ангыларында кыштаглаашкынны эрттирип эгелээнинде дувуренчиг байдал тургустунуп келген. «Хорум-Даг» колхозтуң (даргазы Манжей Ховалыг) Дөн-Терек СБФ-зы трансформатор чогундан электроэнергия-биле хандыртынмаан. «Большевик» совхозтуң (директору Валентин Куулар) Арыг-Бажы СБФ-зын долузу-биле доңурган. Инектер соок кажааларда суггартынмайн, чемгертинмейн турар. Бо фермада 4-ле борбак эжикти чылыглаптар кижи тывылбаан. Инектерни чемгербейн турар хирезинде, совхозтуң шөлдеринде эки шынарлыг савап ажааттынмаан, ону мал таптап турар. «Чыргакы» совхозта (директору Дамдын Кара-Сал) электрик кижи чогундан гаражта, чуиар-бажында, 4 кыштагда электроэнергия кииртинмээн. Ол хирезинде тускай электриктерлиг «Агроүлетпүрэнерго», «Тускай монтаж» деп аттарлыг көдээ ажыл-агыйны харыылаар ужурлуг Юрий Сарыглар, Дмитрий Ооржак удурткан ийи улуг организация район төвүнде бар. «Хөндергей», «Тыва» совхозтарның (директорлары Ширин Монгуш, Олег Кызыл-оол) фермаларының инектерин хар кырында эдирип, саар хевээр. Бо совхозтар хүнделе Чадааананың сүт заводуна 1-1 бидон сүттү дужаал турар. «Хөндергей» совхозтуң инээ бо кыжын чиир чеми чок арткан. А күзүн Хөндергейниң шөлдеринге чаагай үнген силос, сенаж кылып ап болур ногаан массаны суур чурттакчыларының инээ дойлап каан. Көдээ Совет даргазы Александр Куулар чайладыр, күзедир хуу инектиң кададын организастап чадап каан. Бо совхоз чижеглээн бир башка онааштыр чүгле 2-3 центнер чем единицазын белеткеп алган. Ол малдың чиир ужурлуг чеминиң чүгле 14 хуузу-дур.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхоз доктаамал ажылдаар директор чок, ажыл-агыйжы эвес чуруктан сиген, савац, мал чеми, үрезин чок арткан. Кышты менди ажып алырынга ам-даа 400 тонна сиген, 200 тонна өске мал чеми совхозка херек. Чаа сонгуткан аныяк директор Сергей Сат сандараан ажылды экижидер дээш кызып турар. Ынчалаа-даа өске ажыл-агыйлар мал чеми-биле дузалавас болза, совхозтуң малы эң берге байдалга таваржырының кырында туруп турар. СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Хөндергей» совхозтарның ажыл-агыйын сандаргай байдалдан уштур талазы-биле АУК кандыг-даа боттуг дуза чедирбейн келген. Хайгааракчы, информация чыыр стилинден АУК-тун тускай эртемниглери адырылбаан.

Районнуң ажыл-агыйларының СБФ-ларында янзы бүрү дериг-хөрөкселдер, кормоцехтер хөй кезии ажыглал чок. Янзы-бүрү күүлүг электрошимчедикчилерниң чогундан чем белеткээр цехтер ажылдаавайн, инектер суггартынмайн, кажаалар одаттынмайн, клапаннар чогундан автосуггарыкчылар ажыглаттынмайн турар. Шил, полиэтилен пленкалар чок бооп турары-биле малчыннар карацгы бажыңнарда чурттап турар. Автосадыглар ай-ийи-биле малчыннарга барбас, ховар бараанларны райпо (Петр Монгуш) өскээр садыш-саарып турарын малчыннар хомудалбиле чугаалап турар.

Бо чылын улуг оруктар чаныда турып турар чамдык кыштагларны үптептонап каапкан таварылгалар хөй. «Хорум-Даг» колхозтуң Ак-Хая хойжу бригадазының бир кыштаанын чуиар-бажының безин оорлап чүдүрүп аппарган болган. Кыштагларда трансформаторларны үрегдеп каапканындан чамдык кыштаглар чырык, энергия чок арткылаан.

Районда бар суг сөөртүр 16 автомашинаның бо хүннерде чүгле 8-и шимчеп турар. Артканнары блоктар, валдар, шатун-поршень бөлүү, дугуйлар болгаш өскедаа артык кезектер чогундан, септелге манап турарлар. Дериг-хөрөкселдерни ажыл-агыйлар чугула хереглеп, тыппайн турда-ла, Чадааананың МТХБ-зи Саян артынче садып турарын Ш. Д. Ооржак шынгыы буруу шапкан. «Агроханды-рылга», «Агросервис» (Б. Монгуш, В. Загвоздкин) Чөөн-Хемчикте турар база-заларының канчаар ажылдап турарын сонуургаваан турар, ажыл-агыйларның артык кезектерге хереглеп хандырып шыдаваан, боттуг дуза чедирбейн, чүгле оруулга киирип алырын бодаар апарган.

Бо хүннерде Чадааананың сүт заводуна хүнде-ле 2-3 тоннадан аштас сүттү 7 ажыл-агыйлар дужаап турар. Ол болза районнуң саар 1736 инээнин сүдүдүр. Районнуң бир саар инээ-ле ортумаа-биле хүнде 1,9-2 литр сүттү берип турар. Грузияда сүткүр мегрель уксаанын өшкүзү хүнде 3-4 литр сүттү, бистиң инектеривистен 2 катап хөйнү берип турар. Бистиң инектеривис өшкүлерден дора апарган. Чаржынчыг, човаңчыг чүве-дир. Соок кажааларда, хар кырында турар, чем чивейн, суг ишпейн турар инектер кааза сүт бээр боор.

Чыл төнчүзүнге чедир район 477 тонна эттти, 536 тонна сүттү, 18,1 тонна дүктү күрүнеге садар ужурлуг. Бо планнарның кайызы-даа канчап-даа күүсеттинмези билдине берген. Чөөн-Хемчик районнуң мал ажыл-агыйы кажан-даа мындыг түңнелдер-биле чылды дооспайн турган. Районнуң харыысалгалыг удуртукчуларындан эгелээш, малчыннарга чедир бо чылын канчаар ажылдаанывыстың түңнелдери көстүп келгени бо-ла-дыр.

А мурнувуста — узун, соок кыш. Район малга бээр сигенниң чүгле 60,8, сенажтың 60, витаминнит сиген далганының 30 хуузун белеткеп алган. 5810 тонна силос бар. Чижеглээн, бир башка онааштыр алырга. 4 центнер чем единицазындан көвүдевес мал чеми бар бооп турар. Ол — хереглелдиң 25 хуузу. Районнуң малы кышты хүр ажарының кандыг-даа барымдаазы чок. Ол хиреде кестинмээн, ажаап алдынмаан сиген ажыл-агыйларының шөлдеринде хөйү-биле артып калган. Чеди айда Наадымнап, байырлап, сес, тос айларда кудалап, октябрь, ноябрьда аңнап келгенивистиң түңнели бо хүннерде көстүп эгелээн.

«Кышты ажып эртериниң талазы-биле онза хемчеглер дугайында» Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаалы чамдык совет, ажыл-агый удуртукчуларының кулааның дашты-биле эрте берген-дир.

Ш. Д. Ооржак малчын коданнарны, фермаларны кезип чоруп турда, «Чыраа-Бажы» совхозтан аңгыда, районнуң мал ажылында ажылдап турар кижилерниң ажыл төлевири 140-170 рубль бооп турарын малчыннар хомудап чугаалаар болган. «Ол хире шалын төлевири-биле малчын кижи чүүү садып ап болурул? Бараан өртээн чүстер, мунар-биле санажыр апарганда. АУК-тун, ажыл-агыйларның экономистери, бухгалтерлери малчын кижилериниң ажыл төлевирин өстүрүп бээр талазы-биле кандыг-даа хемчеглер албайн турар. Бир эвес бо хөпээр куду шалыннар турар болза, малды кым ажаарыл, кадарарыл? Чок болза, Агроүлетпүр каттыжыышкынында бактаап турар ажыы чоо организацияларны, АУК чөвүлелин, күрүне албаннарын дүжүргеш, оон хосталып келген күүвырларны, фондуларны, акша-хөрөнгини, материалдарны ажыл-агыйларга ажыглазывысса кандыгыл?» — деп, Ш. Д. Ооржак айтыраргa, залга олурган ажыл-агый төлээлери шупту амырап, деткиир болган. Район чергелиг бичежек комиссиядан тургускаш, АУК чөвүлелиниң, оон структураларының, ажыл-агыйларның удуртур органнарының штаттарын чаңгыстап сайгарып коргеш, ажыы чок албан-дужаалдарны, албаннарны дүжүргеш, оон хосталган акша-хөрөнгини чүгле малчыннарның ажыл төлевиринге ажыглаарын Ш. Д. Ооржак сүмелээн.

— Биске ажыл-агыйны сегидип, шуудадып алырынга үе четчир турган. Чон бүзүрээр шаа биле бүзүреп келген. Ам бүзүрел төнүп турар. Бир эвес бо кыжын чон аштадыр, малмаган өлүрүп, кырып алыр болзувусса, бистерниң Шериг-оол Ооржактың, Макар Доңгактың, Буга Монгуштуң ажылга турган' херээвис чок. Ак сеткилдин-биле чайлап бергенивис дээре — деп, Ш. Д. Ооржак чугаазын дооскан.

Районда тургустунуп келген мал кыштаглаашкынында берге байдалды чайладыр талазы-биле онза хемчеглерни алгаш, ийи хонгаш, Министрлер Чөвүлелиниң илеткээрин АУК чөвүлелиниң даргазы Буга Монгушка даалганы Ш. Д. Ооржак берген. А Шеми көдээ Совединин даргазы Киим-оол Кара-Монгуш билдириишкин бижээш, ажылын хүлээдир болган.

Чоннуң амыдыралы хүн бүрү баксырап орар берге, харыысалгалыг үеде кым кымыл деп чүве тодазы-биле көстүп кел чыдар. Кым чон дээш уйгу-чыдын чок аарып чоруурун, а кым чүгле бодунуң эрге-ажын камгалап турарын, кым ажылдап билир, шыдаарын, а кым чүгле үе чылзып, шалын алырын бодап турарын рыноктуң кадыг шылгалдазы биске чайгаар айтып бере бээр.

Болат-оол САЯ.

Бо материалдың гонорарын «Шын» солунуң агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.)

ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң доктаалы

«ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң статузунуң дугайында болгаш 1991 чылдың күзүнүнде хуусаалыг шуут шериг албанынга хамаатылар келдиреринге хандырар дугайында» доктаалды 1991 чылдың ноябрь 14-те ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң чаңгыс аай чоруун камгалаарының, шериг талазы-биле ССРЭ-ним делегей хүлээлгелерин сагыырының эрге-ажыттарынга дүүштүр шериглерни болгаш флоттуг күштерин турум аргелеп башкарар база оларның ажыл-чорудулгазын хандырар соруга-биле ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң доктаатканы болза:

1. Суверенниг республикаларның (күрүнелериниң) девискээрлеринге ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң ССРЭ-ниң күштүг бооп турар хоойлужудулгазында доктааткан статузун хевээр арттырар.

2. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң чанынга суверенниг республикаларның (күрүнелериниң) камгалал министрлериниң (камгалал херектериниң талазы-биле комитеттериниң дарталарының) чөвүлелин — консультативтиг органны тургузар дугайында саналды деткиир.

ССРЭ-ниң камгалал министри айыттынган чөвүлел дугайында дурумнуң төлевилелин ССРЭ Президентизиге бир ай хуусаада киирер.

3. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу болгаш суверенниг республикаларның (күрүнелериниң) күүсекчи эрге-чагырга органнары ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Кол штабы-биле суверенниг республикаларның (күрүнелериниң) дугурушканы хемчээдерге хуусаалыг шуут шериг албанынче 1991 чылдың күзүнүнде хамаатыларның организастыг келдиришкинин эрттиреринге боттарының девискээрлеринге хандырар.

Тус черлериниң күүсекчи эрге-чагырга болгаш шериг эргелелиниң органнары «Бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр болгаш аныяк салгалды келдириниң талазы-биле дугурушкан хемчээлдерниң база өске республикаларның девискээринде шериглерни четчелээриниң хереглелин күүседирин барымдаалап келдиртилге комиссияларының ажылын, а ол ышкаш шериг (флотче) келдиртилге назылыгларны алган ёзугаар чорударын хандырарын хүлээдир. Бо ажылче хой-ниити шимчээшкиннериниң болгаш организацияларының төлээлекчилерин киириштирерин сүмелээр.

4. Суверенниг республикаларның (күрүнелериниң) девискээринде ССРЭ-ниң хамааты камгалалының шериглерин база эргелел органнарын, шериг эргелелиниң тус чер органнарын (шериг комиссариаттарын), камгалал спорт-техниктиг организацияларны, шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин), оларны хамааты министерстволарның база ведомстволарның эргезинге чоруткан турган болза, оларны акшаландырарының, хандырарының база четчелээриниң ажыл-хүлээлгелерин онаавышаан, чогуур республикаларга дамчыдыр бээриниң дугайында, оон аңгыда РСФСР-ге—орук-тудуг кезектерин база, саналдарны ажылдап кылырын ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга дагзыр. ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелел башкарылгазының органнарынга дайын байдалының үезинде алаттынган шериглерни (кезектерни) ажыглаар эртени арттырарын көөр.

Бо айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу суверенниг республикалар (күрүнелер)-биле дугуржулганы чарар.

5. «Бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин чүүлдүг деп көөр болгаш оны ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

БИР ДЕМ-БИЛЕ

Тес-Хемде «Чодураа» совхозтун дирекциязы, профсоюзтар комитеди малчын коданнарын кыштаглаашкынынче сагыш салып, бар аргаларны ажыглап турар.

Малчыннарның суурда чурттап орар дөргүл-төрелдери, ажы-төлү хостуг үелерни ажыглап, оларга улуг дузаны чедирип келген. Чижээ, бир дугаар хойну бригаданы малчыны Сагаачы Саядаковна Оюн дүнмазының оглу Адыгжы Соянбиле нелээн бо кыжын дүнгүжүн төрүүр 350 баш хойну күзүн хүлээп алган. Агарда Ак-Өдек деп черде кыштаанда чедире берген.

Шефчилер хураган кажаазының көрженин удур коптарын аштааннар. Кажааларның ойбактарын дугдаан, суг кудар доскаарны хөмгеш, долгандыр чылыгдаан. Коданга хой чемгерер тускай кажааны кылган, кургаг өдекти бөлүп кажаалаан.

Малчыннар бажыннарын чугайлаан, коданнарын аштаан.

Ол ажылдарны кылырынга малчынның уруглары, күдээлери болган чоок төрелдери улуг дузаны көргүскен.

Ажыл-агыйның өске-даа малчын коданнарында мындыг ажыл-иш уламчылап турар.

Владимир КАРТИ.
Белдир-Арыг суур.

ИДЕГЕЛ БАР

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхоз бо чылын күрүнеге 13 тонна дүктү, 200 тонна эттен, 38 тонна сүттү дужаар планныг турган.

Амгы үеге чедир дүк болгаш сүт дужаарын ажыр күүсеткен. А эттен үстүне 87 хуу күүсеткен. Ынчангаш совхоз арткан бүдүн чартык айның дургузунда чондан артыкшылдыг малмаганны хүлээп ап турган, күрүне чагыын күүседиптер сорулганы салган.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ЛЕКЦИЯНЫ НОМЧУВУШААН

Республиканың «Билиг» иittилелиниң бөлүк ажылдакчылары чоокта чаа Таңды районун Бай-Хаак. Сосновка суурларының чурттакчыларынга солун лекцияларны номчааннар.

Үк лекцияларны уткашынчылары аягы-аңгы. Чижээ, үжүп чоруур «тавактар», өске планетада чурттап турар кижилер дугайында дээш оон-даа өске. А база бир лекция — шыдыраа дугайында болган. Оон адын «Шыдыраа орнында» дээр. Оон кол өзээ — Тывада шыдыраа спортунун сөөлгү үеде сайыралы. Лекцияны номчаан соонда он бир шыдыраачы маргылдаавы өткеннеан.

Дмитрий ЛИНОВ.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

Бежен чылдарның эгези үүс. Майның эге хүннерниң бирээзи. Улут-хүн.

Эртемги чем соонда интернат уруглары янзы-бүрү оюнар ойнап турган. Мен бешки классчы эжим-биле Өпеен дээр башкывыстың бажыңынга бардывыс. Шыдыраазын дилээривиске: «Маңаа ойнаптыңар» — дээш, дөрде өрээлиге, стол кырынга шыдыраазын эккелди. Салган ойнап эгелединвис. Башкывыс бир-бирээвиске дузалажып ойнап чоруй, бичин уруун алгаш, үне берген. Оюнну эн солун черинге чедирип алгаш, боданып ор бис.

Кажар аргалар бодаар дээш кайнаар-даа чардыкпайн, бот-боттарывысты мегелеттер, чараш көштер дилеп орувуста, хамык шыдыралвыс черде, шала кырында баргая. Бот-боттарывысче көрүүп:

— Ол кажаарың ол? — дидим.

— Бодун-дур сен!

— Сен-дир сен!

— Мегелеве — деп, тутчуруунук кырында тур бис.

— Дүрген бээр үнүүр! Чер шимчей берди! — деп, башкывыс алгыра-дыр. Үне маңнажып кээривиске, черниң коргунчуг шимээни ынаар-ла Кав-Хемни орудиннирип, сирикейнип чоктай берди.

Хем кыдыында бедик дагның ийленчээн көөрүмге, карак чивеш аразында ыргак ай дег апаргаш, аңаа апарган. Дыка-ла коргунчуг чораан.

Та каш баллдыг болган, оозун дыңнаваан мен. Стол кырынга турган шыдыраа төкту бээрин бодаарга, күштүг турган. А бис мелегейлер хей черге бот-боттарывыска шамнажып турганывыс ол-дур.

Эренсен ТЕЖИТ.

КАРА-КЫРНЫҢ ХАЙЫРЛАЛЫ

Бо чылын бистиң Тываның тайга-сынарының кат-чимизи, тооруу, шыпан-ла, байлак боон, дужут эки болган. Оон-биле кады чонуң чугаалап турары ыраак, диңиг база арбын өскен.

Мен адаарымга хандыкшылдыг аңчы болганымда, аңчыыр үеэн кэрге-ле, ыяап-ла тайга-сынарже аттаныптар чаңчылдыг мен. Ынчангаш бо-даа чылын база-ла эн-өөрүм-биле аңнап чаңчыкканым Кара-Кыр кайы сен дээш хапкан бис.

Аңныыр ус-тывыш черибиле муң ажыг рубльдиг өлүүн дужаар керээ чаргаш, диңнээринге ыяк белеткендивис. Бодумнуң дуңмам Сергей Түлүш-биле баш удур планнап алганывыс черге аңныыр сезонну эгелеп турда, чеде бердивис. Ол октябрының эгезин турган. Бо чылын ол дезинсэргге дыка көскүлеп-даа болза, ортумак деп санап болур. Ынчалза-даа бистер мурнуку чылдарның дуржулгазын ажыглап, чедиишкиниг болдувус. Кайывыс-даа муң ажыг рубльдиг өлүүн дужаар даалганы ажыр күүсеттивис.

Кара-Кыр тайгазынга бистен-даа өске аңчылар база барып диңнээш, багай эвес түүнелдиг болгулады. Кайда-даа рынокче шилчип, чаа экономиктиг харылзааларны ажыглап турар амгы үеде аңчыларның ачы-дузазы улгаткамы билдингир. Ынчангаш чыл бүрүзүнүң аңныыр сезонунуң үеэнде оларны ок-чемзек, аъш-чем-биле керээ бзугаар эки хандырган, аңнадыр болза, улуг ажыын берип болуулар. Ан-өлүктүн ортек-үнезин база улгаткан болгай. Олар республикага хөй хемчээлдиг орулганы киирип шыдаар.

Мартай-оол ТҮЛҮШ.
Кызыл хоорай.

ЧОНЧУ НАМ БОЛУР

Чоокта чаа Кызыл-Мажалыкка Бот-догуннаан Тываның Улусчу намының талалакчыларының ээлчеглиг ужуражылгазы болган. Ол чүү намыл деп айтырыгга кыска харыы.

Тываның арат намын тургузарының оргкомитединиң кежигүннериниң дыңнадыгларын солунга чырыткан. Ук дыңнадыглар үнген сөөлүнде, Барын-Хемчикке деткимче бөлүүн тургускаш, олар Кызылга ужурашканнар. Үзел-бодалдары чаңгыс ук талалакчылар аңаа ТАН-ны уламчылап тургузарын, ооп устав, программазын улам чаарты ажылдаарын дугурушканнар. Ээлчеглиг ужуражылгага организастыг комитетти чаарткан болгаш ооп даргаларын база сонгаан. Кызыл-Мажалыкта эзт комбинадының директору Геннадий Иргит, Тыва Республиканың улус депутады Валентина Монгуш, педагогика институдунуң башкызы Владимир Багай-оол, «Алдын Бөгде» шажын организациязының ажылдакчызы Андрей Ашак-оол, Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Александр Даржай олар аңаа сонгутканнар. Улустун саналын барыждаалааш, ТАН-ның адын Бот-догуннаан Тываның Улусчу намы деп тургузукчу хуралга чедир адаарып дугурушканнар. Ам оргкомитет кежигүннериниң кыйгырыын парладывыс.

Бөгүн бистер, организастыг комитеттиң кежигүннери, үзел-бодалдарывыс чаңгыс эш-өөрүвүстүң дааскаы-биле хамаарылга чок чаңгыс аай партия — Бот-догуннаан Тываның Улусчу намын тургузуп, ону долгандыр сырый каттыжарыларны, бистиң талалакчыларывысты болгаш республиканың өске-даа хамаатыларын кыйгырдывыс!

Бистиң бодап турарывысбиле алырга, чаа тургустунар ужурлуг партия болза Россияның кандыг-даа политиктиг структураларынга хамаарылгазы чок нам болур ужурлуг. Бо партия болза бзулуг демократияның болгаш социал хөгжүлдениң талалакчыларының, РСФСР-ниң составында Тыва Республиканың күрүне суверенитедин тургузарының база камгалаарының болгаш национальды, үдүлгези, социал байдалы, азы-хары, эр, херээжени барымдаа чокка, эргe-хоойлу күрүнезиниң хамаатыларының эргелерин болгаш хостуг чоруун хандырарының бир эп-сеткилдиг демиселчилериниң болгаш камгалакчыларының иittилел-политиктиг организациязы болур ужурлуг.

БТУН-нуң ажыл-чорудулгазы болза РСФСР-ниң хоойлуларын хүлээп көөрүнүн болгаш хүндүлээриниң үндезининге даянган турар ужурлуг. Ол ышкаш бистиң намывыс хамаарышпас, хостуг, чөптүг, кижизиг чоруктарның болгаш хөй национальдарның төлээлери чурттап турар Тываның хамаатыларының эргe-ажыктарын камгалаар, республиканың бот-догуннаашкынын чедип алыр соруулганы бирги чергенни кылдыр көрүп турар.

БТУН бодунуң эн чугула сорулгалары кылдыр дараазында үүлдерни чоокку үеде чедип алыр. **Бирээде,** намның Тургузукчу хуралын чыылдырар. Ол бо чылдың декабрь 14-те Кызылга болур. **Ийиде,** 1992 чылдың мартта орай эвесте Тыва Республиканың президентизиниң сонгулдаларын чорударын чедип алыр. **Үште,** РСФСР-ниң Конституциязын хүлээп алырының бетинде, Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыры дээш туржур. Ук Конституцияга Тыва Республиканың бот-догуннаан күрүне эргелерингe дээш болгаш хажыдын турар РСФСР-ниң хоойлуларын болгаш өске-даа актыларын. РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыктарын болгаш өске-даа актыларын Тыва Республиканың Президентиэ болгаш республиканың Дээди Соведи күш чок болдурар деп тускай үүл кылдыр киирер. **Дөрттө,** черни хууда өнчү-хөрөнги болдурар дугайында тускай референдумну чорудар. Бо айтырыг Тываның үндезин чурттакчыларынга төөгү ужур-дузалыг, ынчангаш мону кончуг ооварымчалыг көөрүн билип турар бис. **Беште,** РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың чөпнүг хоойлу-дурумнерин амыдыралга боттанган турарын чедип алыр, республиканың хөй адырлыг экономиказын чаартырының, социал-культура, аажы-чаа, национал чаңчылдарны хөгжүдериниң, күш-биле кагдынган чаңчылдарны болгаш чүдүлгени катап тургузарының талазы-биле Тыва Республиканың чазааның дидим базымнарын бүгү талабиле деткиир.

Бот-догуннаан Тываның Улусчу намы чуртка болгаш республикага тургуступ кээп болгу дег экономиктиг, политиктиг база национал байдалдарның политиказын өөренип көөр, аңаа чөрүшкек чоруктарны болдурбас.

Чуртта болгаш республикада тургустунган кедергей нарын политиктиг болгаш экономиктиг бергелерни, оларны ажып эртериниң оруктары дыка берге дээрзин оваарып турар бис. Ынчангаш бо берге үеде күштерни мооннеп, күш-дозээриниң, бистиң республикавыстың күрүне эргелерин тоop көрбес чоруктун чамдык орааларжыышкынарынга бүгү аймак-сөөктүн кижилери бир демниг удурланырын кыйгырып турар бис. Чогум-на моон ужуурбиле чаа тургустунар намывыстың социал бааза-зынче улуг кичээнгейни угландырдывыс. Бистиң намга национальды, үдүлгези, ажылында эргe-дужаалы, моон мурнунда СЭКП кежигүнү турганы барымдаа чок кирип болур.

БТУН-нуң Тургузукчу хуралы бо чылдың декабрь 14-те Кызылга болур. Күзелдиг кижилерни олче чалап тур бис.

Оргкомитет кежигүннери.

КИЛДИСТЕН: Тываның арат намын (ТАН) тургузар деп турарының дугайында үүл бистиң солунувуска үнген, ам ол Бот-догуннаан Тываның Улусчу намы деп адаттынган, ооп тургузукчулары кыйгырыг үндүрүп турары бо.

База бир тайылбыр. Тываның улус демократыг партиязы (ТУДП) деп аттыг партия тургузар деп турган болук (ол дугайын база парлаан бис) ам Ажылчы чоннарның социалистиг партиязының Тыва республика организациязын тургузар талазы-биле хуралды ноябрь 23-те чыылдырар деп чарлаан.

А мен мынча дээр мен

БОТТАРЫ ШИЛИИР

Сөөлгү үеде Тыва Республиканга партияның салымчолунга хамаарыштыр «Шынга» бөлүк материалдар парлаттынды. Чижээ, Г. Ширшин «Чонгуп эрге-ажыынга дүгжүр» деп үүлүнге Ажылчын чоннарның социалистиг партиязын тургузарын саналдап турар-дыр. Тываның арат намының тургузукчуларының бирээзи Эдуард Донгак, улус демократтыг партияның тургузукчу бөлүүнүң удуртукчузу Александр Ооржак оларның тайылбыр материалдары база үнду. Маңаа хамаарыштыр бодалым мындыг.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ КИЛДИС

Партия кежигүү-даа чорбаан мен. Ынчалза-даа партияның ажыл-чорудулгазын шупту-ла электен «хөөржүдүп», бөдүүн кежигүннериниң сеткил-хөөнүн, угаан-күзелбодалын сый базын турарынга таарышпас мен. Шынап-даа, күрүне эргилдезинге бөдүүн ажыл-ишчи кижилериниң бурузу чүү? Ынчангаш партияны катап диргизер, тургузар дугайында айтырыгны чамдык кижилериниң көдүрүп турары чөп ышкаш. Чогум кандыг партия хереги? Маңаа сүме кадары болдунмас хире. Кижилер тургузукчу хуралдарга, тус-тус партияларның уставын, программазын таныжып турган, боттары шилип алыр апаар-дыр.

Партия кандыг орук-биле бурунгаарлаар ужурлугул? Экономиканы көдүрер, чоннуң материалдыг байдалын экижидер, аъш-чем, бараан болбаазырадыр бүдүрүлге черлерин тургузар, мал ажылын сайзырадыр хемчеглерге дуза чедирер, чон ортузунга суртаал ажылын катап оттурар орук-биле чоруур ужурлуг. Чер дугайында Тыва Республиканың хоойлузун деткип, арат, тараачын ажыл-агыйларын бүт кырынга тургузар хүлээглелиг. Чүгле ыдыг арга-биле чонувусту чемгерип шыдаар бис. Ам райкомнарны, обкомнарны катап тургускан хөрээ чок. Колхоз, совхозтарга хостаткан секретарьларны тургусса эки.

Билен-оол МАНДЫП-ООЛ.
«Х Улуг хурал» совхоз.

Материал парлаттынза, ооп гонорарын «Шынның» агар саныныче шилчидерин диледим. (Авт).

ЧӨП ЧУГАА-ДЫР

Сентябрь 26-да «Бодунуң оруун дилээри чаалаш чок» деп юридиктиг эртемнериниң кандидады Александр Ооржактың материалын номчааш, мен хуумда долузу-биле деткиир мен, ол чөп чугаа-дыр.

Бистиң ам бир берге үүлүвүс чылгы малывыс дыка эвээжээн. Ынчалза-даа бистиң тыва чон ам-даа огбелеривистиң уун салбаан бис. Ам-даа малчыг чон бис, ол-ла турүп аар бис. Азы кожавыс МАР-биле садыглашкай-даа бис. Россия Федерациязында, иittизи-биле аңырга, бир кижээ чүгле бир баш мал оваажып турар деп билир мен. Ынчангаш мал ажылын бир кол айтырыг кылдыр саная эки. Шаанда көрүнер даан. Тываның сайыттары безин мал-маган естүрүп чораан болгай. Оон ынай ажыл чок хөй аныяктарывысты база олче хаара туткай бис. Шаанда бүгү Тывага оор-сук колдуунда чок, чүгле каш санныг кижилер турган. Аалдарның малы каттыжып-даа чораан, элээн каш хонганда читкен чүвени тып аар азы оске аалдың улузу боттары-даа кээп чугаалаар турган: бистиң коданда элип турар чүве бар дээр. Ээзи баргаш ап алыр турду.

Ынчангаш мен Александр Ооржакка каттыжар мен, чүге дээрге үстүүртен маңаа орбас, боттарывыс шимчээр болзувусса эки.

Дмитрий ОЧУР.
Күш-ажылдың хоочуну.
Барнаул хоорай.

МИТИНГИЛЭЭН АЖЫЫ БАР БЕ?

Өвүр районнуң Хандагайты ортумак школазының башкылар коллективи райпога хамаарыштыр митинг кылган. Ооп кол сорулгазы — райпо баштаар чери аъш-чем, үлетпүр барааннары-биле хандырзын дээн, арай-ла чиитиг иittингижиргеш болган.

Митингиге чүве чугаалаан башкылар райпо садыгжылары чем-биле болгаш үлетпүр барааннары-биле бистиң хандырбайн турар деп негелде кылган. Башкылар оонмоон алгыржып, харындаа ажылдавас улус бис деп-даа турдулар. Кандыг-даа түүнел чок, эрсилгей митинг эрткен.

Оон Хандагайты суурнуң ажылчы чонунуң хуралын чыылдырар деп чарлап каан боорга, бүгү чон клубка чыглып келген. Аңаа база-ла хүн айтырыын райпонуң аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырылгазынга тураскаатkан.

Кижи бодаарга, маңаа митингинин-даа, хуралдын-даа херээ чок болгу дег. Райпонуң садыглары норма-чижектиг аъш-чемни четчир шаа-биле ай санында садып турар. Ол ышкаш 15 рубль өртектиг эзт садыг бүрүзүнде бар. Харын-даа Ак-Довуракта фонд эзт-биле катай келир баш, дуюг, екпе-баар, ол ышкаш обрезтей кылып каан боостаа эзттерни садып турар. Чигир дээрге билдингир-ле болгай, ийи-үш ай үзүктелген. Кайда-даа чажыт эвес, Абаканда вагоннардан дужүрүп турарын солун, сесткүүлден номчуп турар болгай бис.

Үлетпүр барааннары биле арганы чугаалаан ажыы бар бе? Бо барааннарны чүгле шыырак, күш-шыдалдыг кижилер оочур-даа чокка күш-биле садып алгаш баары ыңма-даа билдингир. Кайыдаа районнарда ындыг болгай, ону кижи бүрүзү кончуг эки билир.

Мен бодап көөрүмге, райпонуң талазындан ындыг-ла кончуг багай эвес ажылдап, чонну норма-чижектиг аъш-чем-биле чогуур үеэнде хандырып турар деп саная мен. Эзт дээрге магазин бүрүзүнде бар, фонд эзт-биле келген үстүнде бижээнин эзт аймаа, шынап-ла, оваланган диже, частырыг турбас. Чүгле санаар акшан билир.

Мен башкыларның митингилеп, хуралдаарын хоозун, эренгей үүл деп саная мен.

Успундай СААЯ.
Пенсионер.

Гонорарын «Шынның» агар саныныче шилчидерин диледим. (Авт).

БАШТАЙГЫЛАРЫВЫСТЫ УТПААЛЫ

Сөөлгү үеде республикадаа, кожуунар-даа хемчээлдиг солуннарны номчуп олурарга, бодунуң үеэнде тыва чоннуң ат-алдарын кодүрүп, ол үеде Тываавыстын хөгжүлде-сайзыралынга боттарының эвээш эвес үлүг-хуузун киирип чораан чамдык огбелеривистиң атсывын мөңгежидип, кандыг-бир черлерни оларның адыбиле адап турары өөрүнчүгдүр. Ам артында тыва чоннуң иittиниден бир дугаарындан таварышкан ховар салымчолдуң кижилери-дир, Чижээлээрге, Тываның төөгүзүнде бир-ле дугаар профессионал эмчи кымыл? — Серекей, чурукчу — Ланзыы, ужудукчу — Кидиспей, чолаачы — Даңы дээш баарла болгай.

Оон-даа ыңай бир-ле дугаар дижиривис профессионал тускай эртемниглеривис кымнарыл? Кым тодарадып, кайда бижээнил? Кырган бо кижи бодангаш-даа, сактып чадап олурда, аныяктар оларны кая билир. Кымныңдаа кырган-ачазы, кырган-авазы, азы өске бир чоок өгбези кожуунуп, сумунуң азы бүгү Тываның эң баштайгы тулган дээн тракторизи, комбайнери, чолаачызы азы тудугжузу, повары чораан деп чүве билдине берзе, кымга өөрүнчүг эвес боор. Аныяк кижилер мындыг кижилерге чоргаарланыр, дозексээр болгай.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.
Бай-Тайга район

МАЛ ЧЕМИ, ТАРАА-ДАА ЧЕТЧИР

Таңды районнуң ажыл-агыйлары эрткен чылдың чаидык улут частырыгларын болдурбас дээш бо чылын мал чемин артыкка белеткеп алган.

Район иittизи-биле малга сигенни, саваннны, силосту, витаминниг сиген долганын болгаш оон-даа оске хоолулуг чемнерни пландан ажыр 41 хуу боттандырган. Ындыг-даа болза, чамдык ажыл-агыйларда саар инек кажааларының болгаш хой коданнарында кышка белеткел ам-даа уламчылап турар.

Районнуң ажыл-агыйлары үеник бергезин бодап, чоннуң кышкы-часкы үеде хлеб-биле хандырылгазы үсту бербезин дээш магадылаар сорулга-биле совхоз бүрүзүнде 100-100 тонна тарааны шыгжаан.

Район төвү — Бай-Хаак суурнуң чурттакчылары канчаарыл деп айтырыг база тургустунуп кээр. Аңаа харыы — бай-хаакчылар хлебти талоннап садып алыр апаар.

Чоннуң хереглел барааннары

БҮДҮРЕРИ ДОРАЙТАВЫШААН

Чадаанада районнуң үлетпүр комбинадының коллективи чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер талазы-биле моон мурнунда чылдарда шору ажылдап турганын солуннарга бижип пат болган бис. Чадаанажыларның кылган өглерин чер шимчээшкини болган Армениядa чедирип, хай-халакка таварышкан армян чонга буянныг дузаны көргүзүп, элээн хөй өглерин тип бергенин солунга бижээн-даа.

Рынок харылзааларынче шилчип турар амгы үеде чоннуң хереглел барааннарынга хереглел улам улгаткан. Акша-төгерикти, балдырлыг ажылдаар деп бодаар болза, хереглел барааннары бүдүрер материалдарны боттары тыптынгаш, чоннуң хереглелин хандырар апаар. Рынок маңаа домей-ле чыгап келир дээрзин районнуң үлетпүр комбинадының ажыл-ишчилери кымдан-даа артык билир. Хереглели улуг барааннар бар-ла болур болза, ону садып алыр кижилер кай баар ийик. Кандыг-даа барааннарның өртек-үнезинге кым-даа торулбас апарган шаг ышкажыл бо.

Бо чылдың эрткен айларында чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер талазы-биле Чадаананың үлетпүр комбинады канчаар ажылдаанын сонуургап, комбинат директорунуң хүлээглезин түр күүседип турар улуг мастер Калдар-оол Дажыевич Күжүгет-биле ужуражып, чугаалашкан мен.

Тайгада ыяш белеткеп турар бригаданың мастери Болат Ондарович Сержикпей тайгадан чаа кирип келгенде аңаа ужураштым. Ол база-ла бодунуң хомудалын тө каапкаш барды. Ыяш сөөртүр «Урал» дээр 3 автомашина турду. Оларның ийиги үрелген. Септеп-селип алыр дээрге артык кезектер ол тывылбас. Бо марканың машиналарын шагда-ла үндүрбестей берген болганда артык кезектер кайыын тыптыр. Ажылдап турар чаңгыс машинаның скоросу ол солуттунмас. Орук-чирин берге 80 километр черде ыяш келип турар. Кезип алыр таптыг ыяш ол тывылбаз. Тайгага кезип белеткеп ыяштар ушта сөөртүр «ДТ-55А» дээр дөрт трактورунуң чүгле ийиги мөлүүкалдык ажылдап турар. Моон алгаш көөргe, мастерниң хомудалы чөптүг хире.

Виктор Кудерекович Саттың удуртуп турары өг кылыр цехтиң чазаныкчылары өг кылыр талазы-биле бедик мергежилдиг. Оларның кылган өглерин садып алган малчыннар чаа өглерин тип турда, өг чазаарларның сеткили өөрүүр. Олар чоокта чаа чаа цехче кежүп кирген. Ында ам дериг-хереклерни тургузуп, дерип эгелээн. Өг кылыкчыларының кылган өглериниң шынары багай деп чемелиг сөстерни ус-шевер чазаныкчылар мынчага чедир дыннап көрбээн. Ол өглер артында-ла чылыг болгаш делгем.

Чадаанажыларның кылып турар өглериниге хереглел улуг. Республиканың барык бүтү районнарының колхоз, совхозтары чагыгларны киирип турар. Хамык чүвениң өртээ улгаткан соонда чаа кылган бир өгнүн өртээ 22 муң рубль чеде берген. 1 килограмм кидистиң өртээ 120 рубль. Бир өгнү кылырынга 215 килограмм кидис херек. Чадаанажылар бо чылын 50 өг кылыр планныг. Оларның кылган өглерин Мөңгүн-Тайганың, Бай-Тайганың, Овурнуң, Суг-Хөлдүн база Чеди-Хемчиктиң малчыннары садып алгылаан. Өг дээн чагыглар өске районнарның ажыл-агыйларындан база эңдерик келген. Өг ыяжы кылыр материал четчир турган болза, республиканың ажыл-агыйларының малчыннарын өг-бүле хандырып болурунуң аргалары үлетпүр комбинадында бар. Ону кылыр ус-шевер мастерлер-даа четчир. Малчыннарның огге хереглелин хандырыптар дээрге, өг ыяжы кылыр ыяш, ыыаныгыныаа кылыр шарлан херек. Ону кезип белеткеп алыры сөөлгү үеде база бергедээн. Ынчангаш ыяш ыяжын дыттан кылыр ужурга таваржып турар.

Өгну хөйнү бүдүрүп болурунуң аргазы бар-даа болза, өгну дерип кылырынга эргежок чугула кидис, брезент ол чок. Кидис бар-даа болза, оон өртээ база аар, шынары база багай. Чоннуң хереглел барааннарының ассортиментизин калбартыр сорулга-биле стол, сандай кылган өгер-базаны эзт доораар ыяштарны кылып эгелээн. Бүдүрүлге артынчызын ажыглап эгелээнин үлетпүр комбинадының ажыжижинге идигни берип турар. Олар артынчылардан кылган барааннарын садып сайгаргаш, орулга киирип ап турар болу берген. Рынок харылзааларынче шилчилге үеэнде тывынгыр ажылдавас болза, амыдыраары берге дээрзин коллективтиң ажыл-ишчилери биле бергенин бо чижектер база хереченлеп турар. Чоннуң хереглел барааннарының бүдүрүлгези дорайтап турда, бодаа болза ажыстыг үүледир.

Маңай-оол ОЮН.

Бөмбүрзектиң судалы

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш Эдуард Шеварднадзени ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарльы-биле ССРЭ-ниң дашты-кы харылзаалар министринге томуйлаанынга байыр чедирген.

ССРЭ Президентизиниң чанында политиктиг консультативтиг, чөвүлелдиг кежигүнү, ында аянчорун кылып чеде берген Александр Яковлев-биле ужуражырының мурнунда совет удуртулганын ол шиитпирин тайылбырлап бээр дугайында журналистерниң дилээнге президент Буш мынча дээн: «Бис ону эки билир болгаш хүндүлөөр бис... Бо чуртта Шеварднадзениң одуктери хөлчок хөй... Бис оон-биле ханы харылзаалыг ажылдаар бис».

БЕЛГРАД. Барын Европа эвилелиниң министрлер чөвүлелиниң чоокта чаагы шиитпирниге дүүштүр Югославияның эриктериниге шериг корабльдериниң эскадразын чорударының кандыг-даа барыдаазы чок деп. ЮСФР-ниң президиумунуң хуралынга медделээн.

Барын Европаның чамдык чуртларының баштыларының инициативазы-биле Велякобританияның, Италияның, Францияның бир-бир шериг кораблин Югославияның сураглыг төөгү турасиалын Дубровник хоорай чоогунда Адриатика далай эриниге чорудуп, хоорайның чуруттакчыларынга гуманитарлыг дуза чедирер корабльдериниг айыыл чок чоруун хандырарын шиитпирлээн турган.

Амгы үеде Дубровник портунче даштыкы корабльдерни Югославияның шериг-далай күштери саадал чок эрттирип турарын президиумнуң хуралынга демдеглээн.

БРАТИСЛАВА. Ында бир эмнелгеге Чехословакияның мурнундагы президентизи, ЧКП ТК-ның чиигине секретары чораан Густав Гусак 78 харлыында мөчээн.

ПАРИЖ. Францияда «Франс_Либерте» ассоциацияны тургусканы «Тураскаал шаңналын» Санкт-Петербурттуң мэри Анатолий Собчакка тывыскан. «Меге эгенишкин, хоозун алдар чокка бодунуң хоорайының ат_алдарын эгидериниге оон чуртта-кчы чонунуң демократтыг илереттинген чүткүлү дээш» ол шаңналды совет политиким тывысканын «Франс-Либерте» тайылбырлаан.

НЬЮ_ЙОРК. Эй-би-си телекомпаниялың айтып турары-биле, АКШ-тың администрациязы Совет Эвилелиниге өндөө ажыл_агый чөлизин болгаш аъш-чем талазы-биле өске-даа дуза көргүзериниг дугайында мынчага тодаргай шиитпир хүлээп алырындан дадагалзап турары америк фермерлерге каража чедирип турар. «Совет кижилер аъш-чем продуктуларының чедиппес байдалында чурттап турда, дыка хөй америк фермерлер аңаа шыжыгып боттарының чаагай чоруу дээш база сеткил дүвүреп турар» — деп, компания дамчыткан.

Чамдык фермерлер Совет Эвилелиниге улуг хемчеңдиг дузаны баш удур көрүп, хөй тараа ажаап алыр дээш, боттарының ажыл_агыйын кес кырында тургускан. Ынчалзажок администрация мынчага дуза дугайында шиитпир хүлээп албааны-биле тараа өртээ талыгыр баткан. «Бо бүгүнүң эгезинде хөй-хөй фермерлер эки өртектер, ажылагый чорударынга эки орулгалар дугайын күзеп, соруктуг ажылдай бергеи чүве. Ынчалзажок күзээшкиниер бүтпейи барган» — деп, соя бобыларының бүдүрүкчүлериниң ассоциациязының удуртукчузу Кен Бэйдер Эй-би-си-ге хомудап чугаалаан.

ТОКИО. Япон биче болгаш ортумак бизнестиң чаа тургустунган дүүштүрүлге комиссиязы Совет Эвилелинге улуг эвес бүдүрүлгелерни тургузарынга база хөгжүдеринге салдар чедирер сорулгалыг. Оон кежигүнери болза чурттуң ажыл_агыйжы бөлүктериниң төлээлекчилери база Японияның даштыкы садыг болгаш үлетпүр министерствозунуң биче болгаш ортумак бүдүрүлгелер эргеделиниң ажылдакчылары боон турар.

«Иомиури» солунунуң бижип турары-биле, Совет Эвилелинге биче база ортумак бүдүрүлгелерни сайзырадырынга дуза чедирери_биле менеджмент талазы-биле (бүдүрүлгелерни орулгалыг кылдыр башкарарының талазы-биле) япон дуржулганы дамчыдары, совет_япон кады бүдүрүлгелерни тургузары, Японияга совет специалистерни хүлээп ап, өөредири, япон эксперттерни ССРЭ-ниң бүдүрүлгелериниге дуржулга-дамчыдары-биле чорудары көрдүнүп турар. Ол планнарны дүргеи боттандырары-биле комиссияның ажылынга япон хуу компаниялларны идепкейлиг киирили-тирерин бодап турар. Даштыкы садыг болгаш үлетпүр министерствозунуң «Биче бизнес» эргеделиниң сан-түүнериниге алгаш көөрге, чурттуң 500 хире биче болгаш ортумак бүдүрүлгелери совет бүдүрүлгечилер-биле кады ажылдаарынга сонуургалдынын илереткен, совет экономикага сан_хөө салыышкынын киирериге белен азы садыглажып болур.

ПЕКИН. Кыдаттың хереглел рыногунуң улуг курлавырлыг боон турарының дугайын аңаа чораан Гонконг чурттуг хөренгитен Энди Лэй айтып турар.

2000 чылда кыдат хереглекчи кандыг болурул? Ындыг айтыргыны салгаш, Энди Лэй харыыларны чыгган. Чижээ, кыдаттар аъш-чем продуктуларынга чарыгдалдарны амгы 54,6 хуу турганындан 50 хууга чедир эвээжедир, ол дээрге өске сорулгаларга хөй акшаны чарыгдаар күзелин көргүзүп турар. Телевизорлар саны 1989 чылда 100 ог_бүлеге 59,6 онаажып турганындан, 2000 чылда 92,5-ке чедир кавудээр, соодукчулар — 9,2-ден 29 чедер, хеп чуур машиналар — 31_деп 55 чедер.

● ● ●

КРЫМ. «Ливадия» дээр совхоз-заводтуң таакпы тараа шөлүнүң кыдыында татарларның 84 ог-бүлезин чурттаан турар. Олар чоокта чаа боттарының төрээн черинге ээп чанып келгеннер. Ялтаның хоорай Совети амдыызында үүгле 16 ог-бүлеге түр үе иштинде киир бижиирге чөпшээрээн. Оондаа өске айтырыглар олардa хөй, ынчалза-даа олары дыка оожум шиитпирлеп турар. Оларның ажылга киреринге берге, амыдыраа-чурттаар акша_хөрөнгө чок, тудут материалдары тывыл-бас. Бүгүнге чедир Крымда 140 мүн татарлар ээп чанып келген.

ЧУРУКТА: Ферганадан көжүп келген Хамид Джаферовтуң (ортузунда) байдалы дыка берге — оон Ферганада бажыңын кыдаа садып албаан болгаш Крымга бажың тудуп алырынга акша-хөрөнгө база чок. Оон ажыл тывары база дыка берге.

Л. СВЕРДЛОВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

● ● ●

КРАСНОЯРСК. Ядролуг бомбаның иштинге частыр үүлдерни кылыр машина ам-даа ажылдавышаан. Чоокта чаа СЭТА-ның корреспондентилери шериг-үлетпүр комилекизиниң Красноярск хоорайдан ырак эвесте, 250 метр чер иштинде чажыт заводунга бир-ле дутаар чорааннар. Ында Красноярскиниң даг-химия комбинадының атомнуг станциязы ажылдавышаан турар. Бежен чылдарның эгезинде Сибирьниң төвүнге дайзының самолеттары чедир ужуп шыдавас деп санаттынып турган. Чогум-на ынчангаш аңаа плутоний — 239-ту кылыр чер иштинде үш атомнуг реакторларын тургускан болгаш олар ам-даа ажылдавышаан.

Бир эвес Чернобыль АЭС-тиң кырын бо завод ышкаш 250 метр кылын бетон-биле шыт каан турган болза, оон ындыг улуг айыыл-халап болбас ийик. Комбинаттың кол инженериниң оралакчызы Павел Морозовтуң чугаалааны-биле алырга, реакторларның бирээзин 1992 чылдың июль эгезинде, ийгизин — ийи үш чыл болгаш доктаадыр, үш дутаарының салым-хуузу элээн нарын боон турар. Үүге дээрге ол доктаай бээр болза, чылыг болгаш энергия бербестээр болгай. Ынчангаш заводту хөделдирип турар хоорайның 100 мүн чурттакчыларынга таарымча чок.

ЧУРУКТА: чер иштиниң ядролуг заводумче кирер эжикте.

В. Медведевтиң фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

Сонуургап көрүңер

ПЕКИНДЕ ЭҢ-НЕ УЗУН ООЧУР

Бо репортажты кылырда, мен бөгүнде Пекиниге хоовар таваржыр эң-не узун оочурга турар ужурга таварыштым. Эртенгиниң сес шак ажып турда, дымыраак чаъс аязыр хире эвес-даа бол, 10 мүндан черле эвээш эвес кижи Мао Цзедуннуң тураскаал бажыңынче оочурда, оон улуг эжиктери ажыттынарын манааш турупкан.

— Мен ында бистиң партиявыстың тургузукчузунга хүндүткелди, ёзулалды илередип келдим — деп, мурнуу-барын үүкте Сычуань можудан келген, үш сылдыстыг алдын погоннарлыг шериг кижи чугаалады.

Кожазында үш аныяк эр Харбиндеи (соңгу-чөөн талада Хэйлунцзян можу) келген болдулар. Маңаа бир дугаар кээп турарынар ол бе деп айтырарымга, найысылалга келген самыыста, маңаа ёзулал кылыр бис деп харыыладылар. Кырган-авазының холундан ыяк четтиниппкен чеди хар_лыг Фань Фань танывазы даштыкы кижиниң айтырыгларынга харыы бээриндеи дыка эгенген. Алак соонда, кожаларының сымыраныы бажыңга чедерге: «Мен Мао дарганы көрүксеп келдим, үүге дээрге... ол баштынчы-дыр...»

Ол кадында оочурда турган хөй кижи терезин шляпалыг башкарыкчыларның мегафон дамчыштыр айтыышкыннарын ёзугаар бурунгаар шимчеп-ле каан. Бадыткал документилерни белеткеп алырын база сагындырды. Удаваанда аянныг, делгем чаданың ак-ак мрамор тепкиштериниге чедип келдим. А оон ыдай — тураскаал бажыңның баганалары. Шак-даа четпээнде, кирер эжикке чоокшулап келдим.

Баштайгы улуг өрээлдиң ханазының баарында Мао дарганың хөлчок улуг тураскаалын ак мрамордан кылып тургускан. Оон артында Кыдаттың кыдыгкызыгаар чок улуг чуруттуңуң бойдус-чурумалы: туман шыпкан ногаан арга-арыглыг сыннар, хемнер, ыракта — хоорайлар. Оон соонда, оочур ийи амгы агым болуп алгаш, ондур баштынчының мумиязын (тускай арга-биле кадырып кылган мага_бодун) салган улуг эвес өрээлче кирип-тер. Мао ийи каът кылагар хааржак иштинде, даштыкы каъды — ок өтпес шил, иштиндээзи — хрусталь. Оон эктинге чедир мага-бодун алдын кадыыр, маскалыг партия тугу_биле шыт каан. Ол бүгү КУР-нуң үүлдезиниң кырында. Артында Кыдаттың улусчу хосталга шериниң дайынчыларының хүндүлүг таныылы. Мао дарганың ак-кызыл арны шуут-ла чайынанып чыдар ышкаш сагындырар. Бодап көөрге, будуп, чаартып турар кижилер эмин эрттирипкендаа дег — арын дириг-ден артык дириг көстүр.

Эртип турганнар мөөн ындыг бодалымга каттыш-пас-даа хире. Олар дириг тура дээрде сылдыс дег, хүндүткелдиг чораан баштынчыларынче салдыкпас кайгап эртер. Чамдыктарын хайгааралда ажылдакчылар далаштырар ужурга таваржыр.

Дашкаар үүүп келгеш, Маонуң чуруун сиилбээн алдынаан демдектерни, аңаа тураскааткан маркаларның долу чыыллаазын, мөңге чевээниң хевирлерин көргүскен саазында, шилде открыткаларны садып ап болур. Бо-ла бүгү улуг тураскаал болур гранит Мавзолейниң баарынга балып кээрге, хөй янзы суй белектерни садып турар майгыннар. Алак соонда, «Мао Цзедуннуң тураскаал бажыңы» дээн бижиктиг чиик өртектиг «мемориал» далган сампыттарны садып чиир сен.

Дараазында хүүле Мавзолейниң пропаганда кылдызының эргелекчизи Чжао Юйцай-биле кады чаагай амданыг шай ижип ора, чугаалаштым. Соига өттүр соксаал чок шимчеп бар чыдар оочур көстүп тур. Мөөн чугаалажып орар кижим 46 харлыг, халажылгада офицер. Оон_биле чугаага чөпшээрелди пат боорда бердилер. «Бо берге байдалдарда» совет журналист-биле интервьюга каш хонук боланып келгеннери ол боор.

— Биске хүн бүрүде 50_60 мүн кижи келир. Школачылар дыка хөй болур, оларга социализмге ынакшылдың темалыг кичээлдерин эрттирер. А бо бажыңны 1977 чылда тутканындан бээр (үүгле чаңгыс чыл иштинде туткан) маңаа 67 миллион кижи келген. 1979_1984 чылдарда элээн эвээш болган («культура революциязының» чылдары), а 1989 чылдың студентилер үймээнериниң үезинде бажыңны бүдүн ай дургузунда хаар ужурга таварышкан. Ам дээрге кээп турарларның саны эмме-тикчок, үүге дээрге иштилелде чаңгыс эмче, партиямны удуртукту болгаш, социализмге бердиниишкинче онзагай кичээлгейин салып турар апарган. А ол бүгүнүн символу, тугу — Мао Цзедун. Талыгыр ыракта суурларның чурттакчылары кыргыннарга шуптузу чыып тургаш, бээр кээр аңаны тып бээр, оон башка кайын боор, баштынчыны көрбейи баарга...

Бажыңны тудуп тургузарынга, ажаап карактаарынга бүгү чарыгдалдарны күүне үндүрүп турар. Үүге дээрге Мавзолей экономиктиг эвес, а политиктиг айтырыг-дыр деп, Чжао сургай аарак чугаалады. «Биске бо дээрге — быжыг бүзүрел, үзеливис-тир. Баштынчының, КПК-ның удуртулгазының ролю кандыг-даа маргыш чок. Ол быжыг туруштуг, турум чоруктуг үнелезиин-дир» — деп. Чжао бүзүретти. Кыдаттарның Ленинге хамаарылгазының дугайын айтырдым. «Бис Ленинни, Октябрь революциязын уттуп болбас бис». «А Сталинни?». «Сталин база_ла улуг баштынчы чораан, ол делегей пролетариадынга хөйну кылган, ынчалзажок үүс хуу арыг алдын тур, базы дег, үүс хуу эки кижилер база чок-ла болгай.

Оон соонда, бис Тураскаал бажыңның чанында мемориал музейге четтивис. Сагышка үени дедир эллярип турар машина_даа кирер: Мао биле Сталин Москвада Мавзолейниң индириниде, Лю Шаоци Чаушескуга байыр чедирип турар, Чжоу Энлай Живков-биле хол тутчуп мендилешиен. Молотов, Ворошилов дээш, өскелер_даа база бар. Ында Кыдат удуртулгага олбо демисел, «культура революциязының» үезинде Лю Шаоциниң өлүмү дээн ышкаш ындыг түүлдер чок. Ындыг түүлдерни сагынгаш чоор боор дээн-даа чадавас. Бо-ла эллларга темалыг кичээлдер база үзүлбес. Бис чорувуста үшкү классчылар кичээлдээн ордулар. Томаанныг, сагылга-чурумнуг деп үүвеин шуут кайгамчык. Бо дээрге бистиң иделивис келир үевис-тир деп. Чжао Юйсай сеткилинден чугаалады.

Делегейде эң улуг дээн Тяньаньмэнь шөлде бедик баганаларлыг деп-дөрбелчин бо улуг тудуг сүрүг көстүр. Удуртукчулары «улуг салгалдың пролетар революцчуларының» идеалдарынга шынчы чорукту шиитпирлиг-биле айыткап турар бөгүнгү Кыдат Мао Цзедунга сөгүрүүшкүнүң база бир чаа үе-чадазын чурттаан эртип турар. КПК ТК-ның чиигине секретары Цзян Цзэминь бо чайын совет журналистерге интервьюзунга оны бүгү үелериниң дургузунда шылгарангай дээн национал баштынчыларының бирээзин деп адаан. Оон-биле үүгле чурттуг каттыштырган император Шинь Шихуан база «республиканың адазы» буржуаз демократ Сунь Ятсея төрлежип болуруни ол айыткан.

Тураскаал бажың чанында оочур. Мавзолейниң тускай пропагандизи-биле беседа чуртта иниги сеткилхөөнүүн илередикчизи эвес-тир деп бадыткап болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа үүс-үүс миллион санныг кыдат тараачыннарның кайызындаа-даа «Мао дарга, шынап-ла, өндур улуг бе?» деп айтырар болза, «Ынчаныймайн канчаар, бо делегей кырында ам аңаа деңнежир кижи бар деп бе?» деп харыыны алыр сен.

Ол та багы, та эвизи ол, Пекин.

Андрей КИРИЛЛОВ,
СЭТА-ның корр.

Бузурукчу, төлчүкчү—оор-дур

АЖЫРЫМЧЫЛАРНЫ АМДАЖЫТПАС

Моон мурнунда районнуң иштики херектер киллдизиниге социалистиг өнчү-хөрөнгүнүн камгалаар талазы-биле тускай киллис турганын кым-даа билир. Чуртта өскерлиишкиниер бистиң база оюп эртээн.

Ажыл-агыйлар, албан черлери, организациялар бистер бнезги-ле ажылывысты кылып турарывысты ожаап тур боор. Ынчалза-даа киллдистин адыы чаартынганын ам дээрезинде улус эки билбес чадавас. Чоокта чаа бистиң киллдивисти криминалдыг милициянын экономиктиг кем-херек үүлгедиглери-биле демнсежириниң киллдизи кылдыр эде адаан. Ол дээрге амгы чаартылгаларның базымы, үениң негелдези-дир.

Бистин районнуң ажыл-агыйының ангы-ангы адырларынга эрткен он айларда экономиктиг 63 кем-херек үүлгедишкини илереттинген. Оларның бежен хуузу садыг организацияларында болгаш көдээ ажыл-агыйда, арткан бежен хуузу тудугда, күрүне бюджединде турар организацияларда, хүн бүрү кавудеп турар кооперативерде боон турар.

Эрткен он айлар дургузунда ниитизи-биле районнуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга кылдыган самчыгдалдарның ниити түүү 55 мүн рубль четкен. Бистин киллдивис оон 65,7 хуузун экономиктиг кем-херек үүлгедишкини кылдыр тодараткаш, ону самчыгдакчыларга төлеир сорулганы салып турар.

Күрүнеиниң өнчү-хөрөнгүзин кара тураазы-биле самчыгдаар экономиктиг кем-херек үүлгедикчилериниге хамаарыштыр бистиң киллдивис кеземче хөрөөн оттуруп, өскелериниге административтиг хемчегларын оноап, чамдыктарын ажылдап турар коллективтериниге өш-хуу судтарынга хөрөөн көөр кылдыр дамчыдып турар бис.

Киллдиске үүгле телефон-биле дыннадыглар эвес, а бижимел хомудаллар, биллириишкиниер база эвээш эвес келгилээр-дир. Оларның өскелериниң хөй кезии — садып алыкчылар. Олар садыг талазы-биле багай хандырылганы, садыгжыларның бараан чажырар бүжар бак чаңчылын, садып алыкчыларны чижеңнеп чоруу-биле мөлчүп турарын хомудап бижээн боор-дур.

Садып алыкчыларының хандырылгазын чогуур негелдеге чедирер, оларның эрге-ажыын камгалаар, социал чөптүг чорукту тургузар сорулга-биле киллдис янзы-бүрү хыналдаларны, рейдилерни чаңгыс эвес удаа чорудуп келген. Ол хыналдаларның чамдыктарын айтып, уржуктарын, ужуктарын тодарадырга мындыг.

Октябрь айның ийги чартында күрүнеиниң ёзынын чок чорук комитединиң районда салбырының ажылдакчыларының, ажылчыл контроль комиссиязының чежигүнүүн киржилгези-биле бистин киллис рейд чоруткан. Баштай-ла алды дугаар микрорайонда аъш-чем садынын хынадывыс. Ынчан ол садыгта 10 мүн 80 борбак даргаа чуургазы кирген. Он чуурганың өртээ 1 рубль 80 көпееи. Садыг эргелекчизи Анна Түлүшовна Монгулдуң айтыышкынын ёзугаар садыгжы Н. О. Бүрбү ол чуурганың онунуң өртээн 2 рубль 20 көпеекке садып эгелээн. Ынчалдыр ол садыгжылар садып алыкчы бүрүзүнден-не 40 көпеекти мөлчүп алган. А кажан санап чеде бээривиске, сатынмаан чуурга үүгле 97-ле борбак арткан болду. Бо хыналданың түннелин районо баштаар чериниге чоруттуруус. Чижеңнеп чорук кылып турган дээш ол эвлечетге ажылдап турган садыгжыларның шуптузун ажылындан хостаан.

Ол-ла хүн райпонуң идик складында бараннарның кадагалалының болгаш садыгларже чорудуп турарының байдалын хынадывыс. Шуут кайгамчык үүвеи ол складтан 42 шоодай рис крупа тывылган болбас ийикпе! Ол крупаны бо чылдың сентябрь 27-де хүлээп алганын документиде айыткан. Садыгларда, уруглар албан черлериниге рис көөгүс чок боон турда, барып-барып идик складынга ристин шыгжаттынып чыткаанының херээ үүү ирги? Оон ымай одеколоннар: «шифр»-7, «Гигиенический-10, «Кросс» 20 болгаш 13 шил лосьон база тывылган. Үстүнде айыттынган бараннар кадагалалының-даа, шыгжаттынганы билдингир ышкажыл.

«Культтовары» складты база хынадывыс. Ында «Янтарь» деп будильник, «Горизонт», «Восход» дээр ийи телевизор, «Урал» мотоциклдиг он беш, мопедтиг ийи дугую, «Восход» дээр 15 мотоцикл, бичии уруглар үш чадаг-тергези бар болгаш. А магазинге ол бараннар шагдагы олар көөрлбээн. А оларны садып алыкчылар манап турган.

Ол складка хыналда чорудуп турувуста, райпо баштаар чериниң даргазының оралакчызы В. П. Шиповалова база турган. Сентябрь 16-да кирген ол бараннарның кадагалалы негелдеге дүүшпес. Бодавыже, ол бараннарны шыгжаар тускай складтар база турган болбайн аан. Бо хыналдалардан илереттинген четпестерге үндезилээш, садыгларже бараннарны үндүрериниг, оон кадагалалын шын организаторлуг-биле чорудары көрдүнүп турар. Ол планнарны дүргеи боттандырары-биле комиссияның ажылынга япон хуу компаниялларны идепкейлиг киирили-тирерин бодап турар. Даштыкы садыг болгаш үлетпүр министерствозунуң «Биче бизнес» эргеделиниң сан-түүнериниге алгаш көөрге, чурттуң 500 хире биче болгаш ортумак бүдүрүлгелери совет бүдүрүлгечилер-биле кады ажылдаарынга сонуургалдынын илереткен, совет экономикага сан_хөө салыышкынын киирериге белен азы садыглажып болур.

ПЕКИН. Кыдаттың хереглел рыногунуң улуг курлавырлыг боон турарының дугайын аңаа чораан Гонконг чурттуг хөренгитен Энди Лэй айтып турар.

2000 чылда кыдат хереглекчи кандыг болурул? Ындыг айтыргыны салгаш, Энди Лэй харыыларны чыгган. Чижээ, кыдаттар аъш-чем продуктуларынга чарыгдалдарны амгы 54,6 хуу турганындан 50 хууга чедир эвээжедир, ол дээрге өске сорулгаларга хөй акшаны чарыгдаар күзелин көргүзүп турар. Телевизорлар саны 1989 чылда 100 ог_бүлеге 59,6 онаажып турганындан, 2000 чылда 92,5-ке чедир кавудээр, соодукчулар — 9,2-ден 29 чедер, хеп чуур машиналар — 31_деп 55 чедер.

«Хоозтовары» складының фактура ёзугаар кирген турар ужурлуг чечек тарыыр 11 сава, бирээзи-ле 133 рубль 35 көпеек өртектиг база 491 рубль 40 көпеек өртектиг шайлаар сервиэтер, ангы-ангы өртектерлиг 4 ваза, улуг сакпыш, бүдүн болгаш долу эвес дүүгү клеенка, электри-биле ажылдаар, эът тыртар 1 машина олче кирбейи барган. Ол бараннарның шуптузун складтанна садыпкан. Садыгжыларга ол бараннарның үүгле өртээн эккеп берген.

«Хоозтовары» садыының бараан шыгжаар өрээлинге бирээзи-ле 25 көпеек өртектиг 160 хап синька, 1 «Чудопечь», 2х3 метр хемчеңдиг 3 хевисти чажырын каан болган. Садыгның делгинриде ол бараннар көөрлбес боорга, хынап келген комиссия тывылган бараннарны садары-биле шыгжаардан үндүткен. Бо фактыга хамаарыштыр акт тургускан. Ынчалза-даа садыгжылар ол бараннарны база катап чажырын, бузуларын оралдашкан. Бир-тээ, садыгжылар комиссияга удурлаштаарын база контрольга алдывыс.

«Хоозтовары» садыңга фактура ёзугаар кирген турар ужурлуг чечек тарыыр 11 сава, бирээзи-ле 133 рубль 35 көпеек өртектиг база 491 рубль 40 көпеек өртектиг шайлаар сервиэтер, ангы-ангы өртектерлиг 4 ваза, улуг сакпыш, бүдүн болгаш долу эвес дүүгү клеенка, электри-биле ажылдаар, эът тыртар 1 машина олче кирбейи барган. Ол бараннарның шуптузун складтанна садыпкан. Садыгжыларга ол бараннарның үүгле өртээн эккеп берген.

«Хоозтовары» садыының бараан шыгжаар өрээлинге бирээзи-ле 25 көпеек өртектиг 160 хап синька, 1 «Чудопечь», 2х3 метр хемчеңдиг 3 хевисти чажырын каан болган. Садыгның делгинриде ол бараннар көөрлбес боорга, хынап келген комиссия тывылган бараннарны садары-биле шыгжаардан үндүткен. Бо фактыга хамаарыштыр акт тургускан. Ынчалза-даа садыгжылар ол бараннарны база катап чажырын, бузуларын оралдашкан. Бир-тээ, садыгжылар комиссияга удурлаштаарын база контрольга алдывыс.

Оон илерээни: ангы-ангы хемчеңдиг дөрт хевис, электри-биле ажылдаар эът тыртар дөрт машина база тывылган. Клеёнкаларны хемчеңдеп, оларны садып алыкчылардан чажырып, кызыра хемчеңнеп турганы база илерээн.

Бо бүгү үүлгедиглерниң тургустунуп келгени-биле холбаштыр тайылбыр берип тургаш, ол садыгның эргелекчизи бараанны үүгле райпо складтарындан эвес, а Кызылдың баазазындан дөрт ап турарын база чугаалаан. Оон эккелген чамдык бараннар четче эвес болгулаарын ол база дыннаткан. Ынчангаш бистин районче бараннар чорудун турган, ону хынаар талазы-биле бижикти Кызылдың садыг баазаларынче чорудуп, садыглаарының чурумун үреп турарларны илередир хемчегларын ап эгеледивис.

Чонга хүн бүрүде чугула херек бараннарны чажырып-бузуруп турган-ла, чамдык садыгжылар бистин хыналдаларывыска дыка бужурганын, каржы-хажагай хүлээп ап турар. Ылангыя садыгжылар Н. Шойдак, Л. Ондар оларның хыналданың түннелинге хамаарылгазы, боттарын ап турары дыка-ла таарымча чок, багай, кизи сеткилинге хомуданчыг-дыр. Бо үстүнде фактыларга үндезилээш, бистин талавыстан чогуур хемчеглер алдының эгелээн.

Үениң бергедээнин, нарының, аъш-чемнин, бараансараанның ховартаанын эки билип турар бис. Амгы үеде садыгжылап ажылдаары, мурнуку чылдарга бодаарга, дыка нарыыдаан. Ынчаарга хостуг садып турган бараан ам «ховар бараан» апарган. Ындында-ла чедиппес, эвээш-биче бараан келирге, үүгле чазый-чилби кижилериниң холуиче кире бээри бисте база күзенчиг эвес. Аъш-чем, идик-хеп, эт-сеп кончуг ховар бо үеде улус мөлчүүр, чижеңнеп чорук-биле амыдыраасаар ийи-чаңгыс ындыг «ажыл-херекчи», ажырымчы, хоптак кижилерни амдажыттас дээш ажылдаары—бистин хүлээлгевис, сорулгавыс.

Бо ажык-чарлыг үеде масс-салыг информациянын чепсектерин ажыглап, экономиктиг кем-херек үүлгедикчилериниң кажар, оптуг арга-биле байыырының орудун дуглап, оларны илередип, кымнарыл ол дээрзин хөй-нинитиге чарлаар ужурлуг бис.

Муса ГАЗГИРОВ.

Улут-Хем районда криминалдыг милициянын экономиктиг кем-херек үүлгедишкиниериниге удур демисежир талазы-биле киллдизиниң эргелекчизи

ЧАЯАКЧЫ

Ажык чугаа

Кижи дээрге еске бүгү дириг амытаннардан угаан-медерел талазы-биле эң бедик сайзыраңгай амытан болур. Кижиниң мынчаар ылгалы бергениниң чылдагааның база даап бодап болур. «Кижини күш-ажыл кижи кылып каан» деп, Ф. Энгельс эртем ажыдыышкынын кылган. Кижи бодап көөрге, кижиниң күш-ажылы эгезинден эгелээш-ле еске бүгү дириг амытаннардан ылгалдыг, биче-бачадаа бол, медерелдиг күш-ажыл болуп турганы черле тодаргай. Чылыг бээр боорга, ыяш чыып, от салып алыр; хар-чаъстан чаглактанып, чадыр тудуп алыр, дириг амытаннар ажыктыг болурга, оларны туткаш, өөредип ап чораннар.

Оон кижиниң күш-ажылы улам сайзырап, күш-ажылдың чаа-чаа нарын чепсектерин кижилер боттары чогаадып кылып эгелээннер: ча-согун, ок-бижек дээш. Ынчал чоруй кижилер боттарының медерелдиг күш-ажылының ачызы-биле боттарының мага-боттары-даа, мээ-медерели-даа сайзырап эгелээни билдингир-дир. Кижиниң эзт мага-боду-даа чүгле күш-ажылдың ачызы-биле өзүп сайзырап келген чүве болганда, күш-ажыл кижини кижи кылыш каан дээри ылап шын.

Чамдык кижилер Ф. Энгельстиң бо улуг ажыдыышкынын ол чүгле эрте-бурун шаанда кижилеринге хамааржыр эртем кылдыр соора угаан чоруурлар. Чок. Бистиң-даа үеэнсте, келирдаа үеларде кижилерни чүгле күш-ажыл кижи кылып чоруур. Катаптап каайн, кижилерни чүгле күш-ажыл кижи кылып чоруур. Чүгле кижилерин-даа эвес, бүгү-ле дириг делегейни күш-ажыл бут кырынга тургузуп турар. Ынчангаш каңдыг-даа дириг амытан чырык чер кырынга дириг чурттаар дизе, ол ажылдаар болгаш база катап ажылдаар апаар. Бодал-даа көрүкер, чүү-даа амытан бодунуң карак кызыл күш-ажылы-биле амыдыран-чурттап чоруур. Күш-каш отлу ымыраа-сээк тып чиир дээш, кара дам бажыңдан кара дүнге чедир амыр-соксаал чок ужуп, хайдынып келир. Дириг чурттаар дээш торга хөөкүй сары хүнүг бадыр ыяш соктап келир ышкажыгай. Бүгү-ле амылыг амытаннар ышдыг.

Амыдыран-чурттаар дээш үндүрүп чоруур күш-ажылы каңдыг-даа амытанның бодунга база аажок улуг ачы-авыралдыг. Ол күш-ажылдың салдары-биле кижи-даа, еске бүгү дириг амытаннар-даа ам күштүг, шыдамык, чараш болуп чурттап чоруурлар.

Мээн кырган-ачам Монгуш Келдегей 4 ооллуг, бир ыстыг кижи. Ол уруглар шуптузу үжүк караа таныластар. Ынчалза-даа Келдегейниң уруглары шуптузу ажылынга кедергей кызымак. «Чыткан хөй тургустас» төмаанныг, кижизиг кижилер болуп чурттап чораннар. Чүге дээ күш-ажыл-биле кады өзүп келген кижилер черле угаан-сарыылдыг, кижи мөзүлүг болур болгай.

Кырган-аваның өөредип чаңчыктырганы-биле мээн бичии думмаларым үшей берген дораан-на бодунуң чедер болгаш шыдаар шаанче айбыларны күүседип эгелээр турдулар. «Дөө аякты эккел»; «Дөө даңзаны эккел» дээрге үнгеп баргаш, эккээр болгай. Ол бичии кижилер бижек, хачы тудуп алган болза, «Ынчанмас! Оны тутпа!» дээрге кааптар турдулар. Ынчангаш уругну чажыдан тура сөстү таныыр кылдыр өөредири чугула.

Келир салгал төлептиг кижилер болзун дээш бистиң күрүне улуг сагышты салып турар. Материал талазы-биле акша-төгериктидаа дузалап-ла турар. Кижизидилгеге хамаарышкан кино чуруктарны-даа, номдептерлерни-даа үндүрүп-ле турар. Ол хиреде ада-иезинге, ха-думмаларынга дуза чедирер туржук. Бодунуң борбак хырнын безин тоттуруп шыдавас, улус карманнары үжеп, хоорай богу болуп кылаштажып чоруур чамдык аныяк кижилер кайыын тыптып кээп турарыл?

Мону база бистиң ниитилелде өөредилгениң болгаш кижизидилгениң ажылының түүнели кылдыр көөр керек. Бо-ла хай-халаптарның тыптып кээп турар чылдагааны — ясли-садикте-даа, школа-интернат болгаш өг-бүледе-даа күш-ажылга кижизидилгениң чогуур негелдеге чедир тургустунмаанында. Школа албан черлери бичии кижилерни чүгле белен чем чиринге болгаш хеп кедеринге өөредип турар деп болур.

Чүгле белен чем чип, белен хеп кедип өзүп келген кижилер улгадып-даа келгеш, ол чаңчылыңдан адырылбас, оорлаптар, чиптер, кайда-ла белен чүве чыдыр деп хоорай чуду болуп, эленейндир кылаштап чоруур ужуру ол. Мындыглар ажылче кажан-даа барбас, чүге дээрге ажылдың амданныг чулуун олар билбестер. Олар оорлаарындан эрткеш, үптеп-дээрбедеп, а оон эрткеш, кижилерни өлүрүп-соп эгелээрлер. Бодур, күш-ажыл кылбаска, оон ыраарга, каш чылдар мурнунда школа партазынга олурган өөреникчилер ам мындыг коргунчуг апаргандыр.

Ынчангаш маңаа мындыг түннелден үндүрүп болур. Кижини чүгле күш-ажыл-биле өзүлүг кижи кылдыр кижизидип болур. Өске бүгү эртемнерге өөредири база чугула болбайн каңчаар. Ынчалза-даа кижини бир дугаарында-ла, күш-ажылга өөредир керек. Бичии уруг кажан күш-ажылга ынак апаранда, оон өске эртемнерге өөредилгези база экижир ужурлуг. Ынчангаш кижини күш-ажыл кижизидип болур, Өске бүгү эртемнерге өөредири база чугула болбайн каңчаар, ынчалза-даа кижини бир дугаарында-ла, күш-ажылга өөредир керек. Бичии уруг кажан күш-ажылга ынак апаранда, оон өске эртемнерге өөредилгези база экижир ужурлуг. Ынчангаш кижини күш-ажыл кижизидип болур. Өске бүгү эртемнерге өөредири база чугула болбайн каңчаар.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнеезилеттинген

№ 200 (146100) 1991 чылдың ноябрь 26, вторник

Садар өртээ 20 көп.

ЧӨГЕЛ ТӨТКЕШ, ДИРЕКТОРУН СОЛААН

Сөөлгү каш чылдардан бээр Бии-Хемде, тодаргайлаарга, ол районнуң көдээ черлеринде элээн чаартылгалар боор өгелээн. Демократия, ажык-чарлыг чорук калбарып өгелээни-биле холбаштыр районнуң көдээ черлеринде ажылдап турар кижилер боттарының ажылын бир янзы көрүп, амыдыралын экижидип алыр дээш тодаргай базымнарны кылып турар. Моон мурнунда колхозтарны дүжүргүлээш, совхозтарны улгаттыр каттыштырып каанының уржуундан чамдык ажыл-агыйларның ажыл амыдыралы экижиир туржук мурнунда турганындан дорайтаан. Девискээр улгалып, хөй салбырлар тургустуна бээрге, чамдык көдээ суурлар шуут кагдынып, аныяк ажылчын өг-бүлелер төп суурже көшкүлеп чоруй бааргa, ажылгыш, шынап-ла, чоорту баксырап өгелээн.

Районнуң көдээ чону чеже шыдажыр боор, совхоз бүдүрүлгезин бир янзы организастаарын, чаа ажыл-агыйларны тургузарын район болгаш республика органнарынга тургузуп туруп берген. Чонуң үнүн дыннаар аалар. «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырын тускайлаалаш бээр чыл чоокшулап орар. Оон соонда ол-ла совхозтуң Сушь салбырының чону ангыланыр бис дээш туруп берген. Ол негелде хандыртынган. Ында «Бии-Хем» дээр совхозту тургускан, оон директорунга каш чыл буруңгаар Бии-Хем райкүүскомнуң даргазы турган Тушар-оол Монгушту суурлуң чону сонгуп алган.

Чаартылганың эдилээ ам «Хадың» совхозта келген. Чок, бо чернин чону тус-тус совхозтар ыдыр ыгыланып чоруурун негевээн, чүге дээрге совхоз девискээр талазы-биле кончуг эптиг черде турар. Оок тараа шөлдери, одар-белчирилдээ өөк шыпаазының оң талазында чангыс черде турар. Кыштаглар, чайлаглар аразы ырак эвес, өөрүшкен, мал суггарар кара суглар, хөлчүгешкер чүүлчир, тайга эдээ серлин чер.

Хадының чону ажыл-агыйывыс өөделевестээш туруп берди, чүге дээрге директорувус Юрий Александрович Мишарин база контора ажылдакчылары (кол специалистер) орта ажылдавас, ажылдап база бирбес улус-тур, оларны солуур үе келген деп негелдеп салгаш туруп берген. Чонуң сөзү черле шын. Совхоз сөөлгү он-он чылдарда өре-ширеден ушунмастаан. Үш чыл буруңгаар миллион рубль үзүн болгаш ыска хуусаалыг өрени ушта бижээн соонда-даа совхозтуң ажыл-амыдыралы, сан-хөө байдалы экиживээн. Кижилер ажылдап-ла турар, а холга алыр чүве чок. Ылаңгыя малда ажылдап чоруур кижилер болгаш механизаторлар чөгелин төткен. Аренда, керээ аргалары-биле ажылдап өгелээн соонда-даа кижилернин материалдыг сонуургалы бедиккен. Чижээ, саанчылар айда ортумаа-биле 250-300 чедир рубль ап турда, саар инек коданнарының кадарчылары 80-90, оң дизе-ле, 120 хире рубльди хоолга ап чайлаан. Өске малчынчар база-ла ындыг. Оон түүнелинде малга ажылдаар кижилер тывылбастай берген.

Механизаторларда байдал базала ол хевирлиг. Кижилернин холу салдынып, чөгел төткенинден ка-ыдаа адырдан кирер орулга чок апарган. Совхоз бо чылын чүс хойга сиаштыр чүгле 33 хураганы алган. Кожазы «Кызыл тараачынның» тараажылары бир гектардан ортумаа-биле 16 центнер дүжүттү алган болза, хадынчылар чүгле 8 центнери алган.

Бо бүгүнү бодап, тодаргай чижектерни факт-барымдаа кылгаш, кыштаглаашкын чаа өгелеп турар амгы үеде, эрте дээре директорувусту солуулу деп негелдеп чон кылган. Ол хонук бурунгаар суур чурттакчыдарының ниити хуралынга бо айтырыгны тургускан. Райкүүском даргазы Б. А. Маспык-оол болгаш АУК-түн харыысалгалыг ажылдакчылары ол хуралга олурушкан, чонуң негелдеп сайгарыр чугаалашкан. Хуралга кижишкеннерни хөй кезии директорну халаар дээш бадылаан. Ол албан-дуваалга олурттынар кижи ол черде чок болганын барымдаалаш, директор дугайында айтырыгны шиитпирлеп бээрин районнуң удуртулгазынга тургускан. Хуралга санал берип турган кижилернин чамдыызы моон мурнунда партия, совет ажылдарга ажылдап чорааан, дуржулгалыг болгаш тускай эртем-билиглиг кижини директорга сонгуп ап болур бис деп чугаалап турган.

Эрткен пятницада директор дугайында айтырыгга хамаарышкан хурал «Хадың» совхозка болуп эрткен. Хуралды эрттирери-биле Тыва Агроөлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, Бии-Хем райкүүскомнуң даргазы К. А. Маспык-оол болгаш районнуң база республиканың көдээ ажыл-агыйының өскедаа специалистери чедип келген. Чүге дээрге ол специалистер чаа директорну сонгаан соонда, эрги чаа удуртулганың ажылын хүлээништирер болгай.

Райкүүском даргазы хуралды ажыкташ, В. О. Оюнга сөс берген. Вадим Орамбалович республиканың көдээ ажыл-агыйында амгы байдалды допчузу-биле таныштырып, келир үеним сорулгаларынга доктаагаш, мынча деп чугаалаан:

— Амгы үеде республиканың көдээ ажыл-агыйынга барык 40 хире кол специалист, оон иштинде он ажыг совхоз директору чедишпейн турар. Сөөлгү үеде ажык-чарлыг чорукту база демократизны эмин эрттир ажыглап алгаш, өлүмүн хөй удуртукчу ажылдакчыларны солаан болгай. Удуртукчу ажылдакчыларны чер болганга сонгуп туруп берген-ништиң түнелинде чамдык черлерде дуржулга чок болгаш өртем-билиг кошкак кижилер удуртур ажылдарда кирген. Оларның чамдыызы бергедээшкиннерге таварышкаш, ол ажылындан хостаарын дилеп турар. Кадрлар, ылаңгыя, совхоз директордары үргүлчү солчуп туруп бээрге, ажылгыш суларап, кижилернин амыдырал-чуртталгазы бергедей бээри кымга-даа билдингир.

Бир-тээ, силер ниити хуралынарга директорларны солуур дугайында айтырыгны тургузуп келген чүве болганда, силернин үнүнерни, күзелинерни барымдаалап көргеш, чаа директорга моон мурнунда республика деңнелдиг албан-дужаалдарга ажылдап чорааан Дандар-оол Көк-Хунаевич Оержакты саналдап тур бис. Бо кандидатурага хамаарыштыр кандыг айтырыг барыл?

Дараазында Д. К.-Х. Оержак бодунуң дугайын чонга чугаалап берген. Ол эртемден-зоотехник эртемниг. Дээди өөредилге черин доосхан соонда, комсомолга ажылдап эгелээн. Оон соонда партия ажылынга келген. Партия райкомунуң обкомунуң секретарынга, улусчу контроль комитединиң база парткомиссиянның даргазынга ажылдап турган. Сөөлгү үеде агроөлетпүр эвилелиниң аппарадынга эртемнинин аайы-биле ажылдап турган.

— Мындыг улуг ажылдарга чорааан болгаш партия органнарының аппарадынга ажылдап чорааан кижи ам чүге совхоз директорлаксай бергенил деп айтыра бээр чадавас боор силер. Чүге дээрге партияга хамаарыштыр байдалдың кандыг янзылыг апарганын билир силер. Маңаа хамаарыштыр чүүү чугаалап болур мен? Доозуп алган эртемим аалы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажылдаарын күзеп чорааан мен. Ындыг болзажок эрткен үеним негелдеп ындыг турганы-биле комсомолчу чылдарымдан эгелээш, удуртур ажылдарга ажылдап турганым ол. Агроөлетпүр эвилелинге улаштыр ажылдай берип болур турган мен. Ынчалза-даа, материалдыг бүдүрүлгеге дорт киржип ажылдаза деп мурнумдагы күзелим өзугаар силерниң совхозка ажылдаар деп шиитпирледим. Ам хамык ужур боттарыыстын канчаар ажылдаарыыстан хамааржыр. Сумележип, деткижип турган, совхозтуң экономиказын быжыглап, амыдырал-чуртталгавысты экижидип алыр ужурлуг бис — деп, ол чугаалаан.

Чаа томуйлаткан директордан айтырыг эвээш болган. Чоокта чаа болган ревизия-хыналданың түнелдери кандыг болганын чон улуу-биле сонуургаан. Бо хуралга «партократ», «демократ» дээн чергелиг сөстер шуут дыннаалбаан.

Сандро МААДЫ.
«Шынның» корр.

ЧУРУКТАРДА: (үстүнде) Тывада сурагжаан, чонар-даштан уран-шевер ажылдар кылыр, ССРЭ-ниң Чурукчулар авилелиниң кежигүнү, РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу, Тываның комсомол шаңналының лауреады Дондук Хертекович Тойбу-Хаа. Ол школага өөренип турган, 1961 чылда Америкага болган делегелгеге «Арзылаң» деп ажылын киргеш, оон бээр-ле делегейге сурагжый берген.

Дондук Тойбу-Хааны бо чайын Кызыл хоорайның төвүнде фонтанда бөлүк авторлар-биле кады кылган уран ажылы дээш Тываның Күрүне шаңналының лауреадының кандидадынга саналдан киргген.

Дараазында чурукта Барыын-Хемчикте «Хемчик» совхозтуң төвүнде сүт-бараан фермазының аныяк саанчызы Чодураа Монгуш саанчы авазы Александра Монгушту салган, инектерни ажаап, чемгерип, хөй сүттү саан алырының мергежилин чедип алгаш, кызымак ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Фотоинформациялар

АСП-ниң Республика организациязы тургустунган

Эрткен субботада Кызылга найысылалдан болгаш районнардан чүс дөртен ажыг кижи чыылган хуралга Ажылчы чоннарның социалистиг партиязының (АСП-нин) Тыва республика организациязын тургузар дешпиттир хүлээп алдынган. Аңаа оон программазының болгаш уставының талазы-биле илеткелдерни эгелекчи бөлүктүн кежигүнери А. С. Оержак, В. Р. Фельдман, В. Л. Биче-оол олар кылган.

Он ажыг кижи санал берген болгаш организацияны тургузарын кол нуруузунда деткээн. Чидиг маргылдаа аңгы партия азы үстүнде партиялың организациязы болур бе деп айтыыг талазы-биле уставтың чамдык чүүлдериниге хамаарыштыр болган. Москвада тургустунган АСП-ниң Тургузукчу конференциязының бадылааны, түс черинің байдалдарын өөренип көрген уставты база программалыг медеглелди хурал чүүлдүг деп көргеен.

Келир чылдың январьда АСП-ниң республика организациязының I съездизин чыыылдырар. Партиялың черчерге организацияларын тургузар база ук съездини чыылдырарын белеткээр дүүштүрүлге чөвүлелин тургускан. Ол-ла чөвүлел организацияны Тыва Республиканың Юстиция министерствозунга бүрүткедири-биле чогуур документилерни белеткээр болган.

(Бистиң корр.)

ШВЕЙЦАРИЯДАН ЭЭП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутаты Ш. Д. Оержак чуртту парламент делегациязы-биле кады Швейцарияга чорааш, ээп чанып келген.

Делегация ол чуртка чоруп тургаш, экономиктиг харылзааларны тудар, оны улам экижидер талазы-биле тодаргай дугуржулгаларны кылган. Ол дугайында солунуун дараазында бир номерниге дыннадыр бис.

МАЛДАН ЧАРЛЫР ХӨҢНҮ ЧОК

Маңдай-оол Доос биле Бидиш Анзат найыралдыг, малчын өг-бүленің өөлери. Олар Бай-Тайгада «Бай-Тал» совхозка үжен ажыг чыл дургузунда ниитинин малын кадарып келген. Оларның кайызынга-даа назы-хары улгаткан. Ынчангаш сөөлгү ийи чылда кошкар кадарып турган. А бо чылын 370 хире хураган хүлээп алган. Оларның кайызы-даа ажыл-ишке кызымак болганындан чыл санында-ла 100 хойдан-на 90-дан эвээш хураган ап көрбээн. Шак ындыг күш-ажылчы чедишкиннери дээш Мандай-оол Донгакович республиканың алдарлыг малчыны деп бедик атка төлептиг болган. Бо бедик шаңналда өгнүп хеөжен ээзи Бидиш Салчаковнаның үлүү база бар.

Чаш хураганнар ажаап, өстүреринге ол бедик мергежилдиг, байлак арга-дуржулгалыг. Хой оолдаашкынының үезинде оларга дузалаалыг, сүт, дүктүн 4-9 хуузун (саткан өртээнің) төлеп берип турары чажыт эвес. Бир эвес экономиктиг харылзаалар үезинде кандыг-ла-бир продукцияны бүдүрүп, кылыр турар улустуң ажылын үнелевес, оларның сонуургалын көдүрер экономиктиг механизмнерни шимчедип өгелевес болзувусса, бистиң мурнувуста салдынган сорулгалар, рынокту негелделери черле боттапмас.

Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрүп турар кижилерге оларны күрүнеге саткан өртээнің 30-50 хуузун дедир эгидип, төлеп бээрин негеп турар бис. Совхозтарда, районнарда, лажыры-биле келген сакманчылар-биле эп-найыралдыг, бир демниг ажылдап, оларга арга-сумезин бо-ла када бээр. Бидиш Салчаковна хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, малдан чарлыр хөңнү чок.

Хойжу өг-бүле Биче-Шуйнуң Шат деп черде кыштаанда көжүп чеде берген. Чыл бүрүде-ле мал кыштаглаашкынынга хынамчалыг белеткенип ап турар.

— Хар бистиң совхозтуң девискээринде барык дискек караа чедир чаапкан. Амдыгаштан одарларны далбыйлап турар. Мынча эрте ынчаар чааптарын бодаарга, бо кыш берге-ле болур хире-дир. Черле ындыг улус бис. Боттарывыс оолдарывыс-биле демнежип хүргаш, чайын белеткеп алганывыс үш сараах сигенивисти пышаавыста чедирип алдывыс. Гир эвес ону санап көөр чүве болза, үжен тонна чайлыг чеде бээр боор. Оон кадында совхоз биске эвээш-биче-даа болза, саваа база суланы немеп берип турар. Черле ынчаш мал малдап чорбаан эвес, бо кышты база-ла хүр-мешди ажа бээр боор бис деп бүзүреп турар мен. Ол бүгү бистен-не бүрүн хамаарыкыр апаар — деп, Бидиш Салчаковна чугаалап турар.

Хоочун малчынларны хомудадып чоруур айтырыг база бар. Ол болза чурттаар бажыр-ыдыр.

— Суурга биске бажыр бээр дугайында совхозтуң удуртукчуларынга каш удаа чугаалап, дилег киирип келдивис. Черле орта харыы бербес-тир. Айтырыывыс шак ындыг харыы чок артып турарынга кончуг-ла хомудап чоруур улус бис. Ам назы-харывыс улгады берди. Мал-биле чеже сүржүр боор, бергеш кончуг апарды. Кайывыс-даа аарып-аржып турар улус-тур бис — деп, Бидиш Салчаковна хомудап чугаалады.

Киим-оол ХЕРТЕК.

ТӨЛЕВИР ЧӨГЕНЧИГДЕ

Улут-Хем район бо хүнерде эт, сүт бүдүрер талазы-биле онаалдаларын күүсетпезиниң кырында келген. Оон кол чылдагааны — ол продуктуларны бүдүрүп, кылып турар кижилерниң күш-ажыл төлевириниң эвээжинде. Ынчангаш кижилериниң холу салдына берген, сонуургал чок апарган. «Бир килограмм эътти, сүттү, дүктү бүдүргени дээш ажылчыннарга оларны саткан өртээниң чеже хуузун төлеп берип турар силер?» деп айтырыгга Улут-Хем районда АУК-түн улуг экономизи безин огулуг харыы берип шыдаваан.

А херек кырында ажылчыннарга бир килограмм эт, сүт, дүктүн 4-9 хуузун (саткан өртээниң) төлеп берип турары чажыт эвес. Бир эвес экономиктиг харылзаалар үезинде кандыг-ла-бир продукцияны бүдүрүп, кылыр турар улустуң ажылын үнелевес, оларның сонуургалын көдүрер экономиктиг механизмнерни шимчедип өгелевес болзувусса, бистиң мурнувуста салдынган сорулгалар, рынокту негелделери черле боттапмас.

Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрүп турар кижилерге оларны күрүнеге саткан өртээниң 30-50 хуузун дедир эгидип, төлеп бээрин негеп турар бис. Совхозтарда, районнарда, республикада үрдүнчек, ажыы эвээш рынок механизмнерни соксадыр, оларның бүдүрүкчү арга-шинээн эде тургузар, а оон-биле чергелештир бисти албадап-командылаар, биске азырадып турар административтиг «чадаларның» санын эвээжедир, а чүгле херек черлерни арттырарын негеп тур бис. Амгы үеде биске дорт хамаарылгалыг-даа болза, анаа саны хөй боордан башка ажыы эвээш специалистерниң санын база кызырар херек.

Борис БОКАШТАН.
Улут-Хем районнуң АУК-ажылдак чыларының профэвилел комитединиң даргазы.

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

Силерден улуу-биле дилээривис болза, биске дузалап көрүңер.

Ферма дүжүп турда, бидиришкин бижээш, инекти чөөлүге алган бис. Ам ол инекти совхозтуң чаа директору дедир эккелиңер деп негеп тур. Бо берге шагда хөй ажы-төлүг чүүү-биле азыраарыл? Директор биске дузалаарының улуу, дедио алымнап тур.

Улуу-биле дилээривис болза, бо инекти биске бээрин чугаалажыр, азы фермерлээр дээнде чүү канчап болурун дузалап көөрүн дилеп олур бис.

Михаил ЧООДУ.
«Кара-Хаак» совхоз.

«Шынның» агроөлетпүр килдизинден: Мындыг дилеглиг чагаалар кээрге, агроөлетпүр килдизиниң корреспондентилери авторлар-биле ужуражып, оларга дузалаар дээш бар аргаларны ажыглап турар. Ам дээрезинде чагааны парладывыс. «Кара-Хаак» совхозтуң Кара-Хаак көдээ Совединиң удуртукчулары, депутаттар бо чүүлдү ноичаваа. Михаил Чоодунуң өг-бүлезинге дузалаар талазы-биле хемчеглерни алыр боор деп идегедивис. А бо болуушкунну хайгааралга алдывыс.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДАН, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕН

Тыва Республиканың улус депутаты, Кызылдың автоорук техникумунуң директору Вадим Федорович Мишкин аар аарыгга таварышкаш элекке мөчээн.

В. Ф. Мишкин Красноярск крайның Шушенск районунуң Казанкое суурунга 1941 чылдың июль 25-те төрүттүнген. Ол күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1959 чылда орук ажылчынындан эгелээн. 1959 чылда Сибирьниң В. В. Куйбышев аттыг автоорук институдуң, дооскан, РСФСР-ниң автоорук системазынга ажылын уламчылаан. Вадим Федорович 1979 чылдан эгелээш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Кызылдың автоорук техникумун он ийи чыл дургузунда директорлап келген. Республиканың база бир улут өөредилге чери болур ол техникумну директорлап тургаш, Вадим Федорович оон материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга, өөредилге-кижизидилге ажылын сайзырацгайжыдарынга улут үлүүн киргген. Оон удуртулгазы болгаш дорт киржилгези-биле республиканың улус ажыл-агынынга чүс-чүс аныяк специалистер белеткеттинген.

Вадим Федоровичниң кызымак күш-ажылы болур-чогуур-биле демдеглеттинип турган. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан, аңаа «РСФСР-ниң хүндүлүг орук ажылдакчызы», «РСФСР-ниң ортумак тускан өөредилгезиниң тергинин» аттарны тывыскан.

Тыва Республиканың улус депутаты В. Ф. Мишкин хүлээнген ажылынга улуг харыысалгалыг, принципиалдыг болгаш салган сорулгазын чедип алырынга чүткүлдүг кижи чорааан. Кижилерге сагыш човангыр чоруу-биле ойзаланып чорааан. В. Ф. Мишкинниң чоок кижилеринге ханы кажыдалывысты илередип тур бис. Оон дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кеззэ-иөңгеде артып калыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң VII пленумунуң киржикчилериниң дилег кыйгырыы

Школаларның, школа назы четпээнинерниң албан черлериниң болгаш дээди өөредилге черлериниң башкы коллективтеринде байдалдың шыгыы чидиглелгени-биле холбаштыр, улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң VII пленумунуң киржикчилери, бистер, бо дилегни Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш назаанга киирип тур бис. Экономиканың уламчылаашкынны сандараашкыны ылаңгыя улус өөредилгезиниң болгаш өске-даа бюджеттиг алыларның ажылдакчыларының материалдыг байдалынга дыка аар үрүктүрлүг болуп турар. Улус ажыл-агыйының бүдүрүлге адырларының ажылдакчылары-биле деңнеерге башкыларның болгаш кижи видикчилериниң материалдыг хандырылга деңнелиниң кудуваашкыны, баваанларының чедишпестээни, амыдыралга эргежок чүүлдерниң өртектериниң бедик өөредилге ажылын немей кылырынче, аңаа ажылдаалдарының өске-даа аргаларын тыварынче башкыларны албадап, оларның дыштанар аргазын херек кырында чок болдурүп турар. Бирги эдилгеде, эргежок чүүлда бараанарының хостуг өртектерни тургусканы-биле холбаштыр байдал улам бакшыраан. Улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының ам өстүрер шаанын айтырыны бүрүн шиитпирлеп шылавас даарын черле билдиртип.

Көдээде башкыларга чигледелер тыпсыр дугайында чазактың хүлээп алган шиитпирлери күүсеттинмейн турарын сеткил хомудаашкыны-биле деңнеттээр ужурлуг таварыштывыс. Күрүненин үүрмектеп садар өртектерин ажыглаар эдилчем продуктуларын сонгаар болгаш ажылдакчыларга садыглавайн турар, ынчаарга күрүненин үүрмекте садар өртектерин өзугаар башкы кадрларга эдилчем продуктуларын садары «Көдээнің социал хоглүлдезигин дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунда кирдүнгер болгай. Көдээ ажыл-агый ажылдарынга башкыларны өөредилге үезинде киириштирип турары ховар эвес. Ведомстволарның болгаш совхозтарның эмнелге черлеринге, дыштанылга бажыңнарынга хөй башкыларның эмнедир, дыштаныр аргазы чок, а оларның ажы-төлү — пионерлер лагерьлеринге баар путевкаларны базаалбайн турар. Ажыл-агыйларның болгаш бүдүрүлге черлериниң күш-ажылчы коллективтери башкыларга шаңнаалаашыр, оларның уругларынга турисчи халас путевкалар боор дугайында шиитпирлерни хүлээп албайн турар.

Республиканың хөй районнарында башкыларга шыырлыг сдаар чүүлдү чогуур үезинде эккеп бербейн турар. Көдээде башкыларга одаар чүүлдү чогуур үезинде эккеп боор кыдыг транспорт-биле ажыл-агыйдар хаңырбайн турар.

Башкыларны чурттаргa бажыңнары-биле хандырарының айтырыны дүүренчи байдалга киргеп. Республикада 72 башкыларның чурттаргa-амыдырал байдалдарын кижилери негеттинип турар, бажың чоктун уржуунда 78 аныяк башкы өг-бүлелер амгы үеде ала-мезинин өөредилгенин, бажыңнарынга чурттаар ужурга таварышкан. 28 специалистер ниити чурттаргa черлериниде болган малчылар бажыңнарында чурттаа турар. Чурттаар бажыңнар чок болуп, ажылдаар байдалдары бергедээ-ниң үүнде чүгле сөөлгү чылда бедик 20 ажыг башкылар болгаш специалистилер улус өөредилге системазында үнер ужурга таварышкан. 1991 чылдың сентябрь 1-де турган байдалды өзугаар алырга, республикада 233 башкылар чедишпес болган. Ындыг турбуже, башкылар чурттаар квартираларлыг комплекс кылдыр школаларны көдээ черлерге тудар дугайында доктаал амга чедир боттанмайн келген.

Чурттун келир үезин, оон экономиказының чогумчалыг өөгжүүрү хамааты бүрүзүнүк эртемиинден, билиг-мергежилиндеи хамааржыр дээрзинге ханызы-биле бүзүреевишаан, башкының ролю улам бедээнин, бистиң ажы-төлүс, оларның ажы-төлү моон сонгаар кандыг болуру башкының талантызындан, кижизин мөзүг-шынарындан хамааржыр дээрзин демдеглеп, башкыларның профессиональ болгаш социал деңнелин, ат-алдарын база статузуну амгы ниитилелге оларның төөгүлүг ролюнга дүүштүрбедидери эргежок чүгүла деп санап тур бис.

Ниитилел болунуң ажы-төлүн сагыш човангыр өзу-биле өөр кыдыг кыдыкы хемчегни — ажыл соксалырын кылырынга амгы үеде белеп бис, херекти эчизинге чедирериге бүрүн шиитпирлиг бис.

Бар экономиктиг бергелерин ханызы-биле медерелиг билбиваан, бистер республика башкыларының байдалын экижидер аргаларны тыварын, рынок байдалдарында улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының социал камгалалының айтырыгларын Тыва Республиканың Дээди Совединин сессиязынга чугаалаашып көрүп силерге дилеп тур бис.

Улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң VII пленумунуң киржикчилери.

ХАЙЫРААН НОГААН ШИВИЛЕРНИ

Удавас чаа, 1992 чыл келир. Шаг-шаандан бээр турхустунган чанчылдар ёзугаар ыу от-үленин байырлалы ыылдыр демдеглеп эрттирин күзүн болгай. Ынчаарга орус улустун чанчыкканы-биле ону ыяап-ла ногаан шиви шимен-каастан турган, эрттирерин билир бис. Тыва улус оларны өттүнүп, чаа чыл шагаазын база-ла шиви каастап банырлаар апарган. Ынчангаш от-бүле бүрүзүнге ам удавас шиви негеттинер апаар.

Ыяш ажыл-агыйлары чылдын-на санитарлыг кезиишкин кылбышаан, янзы-бүрү хемчээлдиг шивилерни кезип, чонга садып турар болгай. Ынчалза-даа кижилер боттары туразы-биле шиви кезер чоруктар ам-даа үргүлчүлеп турарын ажыы-биле чугаалаар херек. Ыяш ажыл-агыйлары садыг четкилерин дамчыштыр бо чылын шиви садарын таарымчалыы-биле организастаары чугула деп бодаар мен. Ынчалза-даа чыл санында чонвун байлаа болур ногаан ыяшты хөйү-биле кезери улус ажыл-агыйыны караканы чедирип турар болганда, кылымал шивилерин ажыглаары чугула боп турар. Ынчангаш чаа чыл-ла дээш кезери, ылангыя ону чепшээрел чокка төтчеглээр чорукту чоорту соксадыр деп саналдыг мен. Арга-ыяш ажыл-агыйларының ажылдакчыларының талазындан контроль-хыналданы күштелдирери чугула боп турар.

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Тургут сыыр.

ТӨП АПТЕКА КАЖАН БОЛУРУЛ?

Ажыглалга кирер тудугларда

«Кызыл тудуг» эргелели дээрге республика найысылалында эң хоочун коллективтерниң бирээзи. Эргелелде мергежилдиг специалистер болгаш дуржулгалыг ажылчыннар-даа хөй быжыг коллектив кылдыр санаттынып турар. Ооц мурнунда салдынган соруулгалар улуг чуртталга болгаш социал-амыдырал-даа тудугларын тудары. Оларнын бирээзи — республиканың төп аптеказының бажыны боп турар.

Бир эвес план ёзугаар алыр болза, бо чугула тудугнун ханазын эрткен. 1990 чылдың күзүнүнде-ле салын доскаш, шеверлекчилерге дужаар ужурлуг турган.

Баштайгы чылда тудугдыка шуудан чоруп турган. Ынчалза-даа соолгүредир ажыл оожумнап, ара соксааш турупкан. Ооц кол-ла чылдагааны — тудуг материалдары-биле хандырылганын үзүктелиишкини болур. Тудуг боду бөдүүн эвес, төлевилели нарын, янзы-бүрү хевирлиг материалдар херек, а олар белен кылдыкмас, тыпылбас боп турар. Чижээ, бажынның даштыкы ханаларынга 30×30 болгаш 50×40 см. плиткалар шуут келбестээн. Чүге дээрге ону кылып үндүрүп турган кооператив дүшкен деп чугаа бар. Ол ышкаш өрээлдериниң кырында шывыглар ай-айы-биле келбейн турганын тудугжулар хомудап чугаалап турарлар.

Бир эвес хүннүң туйбуну берил, бетон-эзилдиргини үзүк чокка ап турган болза, бо тудуг эрткен чылын-на ханалары салдынган турар ужурлуг. Эртен ажылдап келгеш, олар материалды манаар, азы дүзээлаар ажылдарны кылыр апаар. Ол ышкаш металл дүзээлаары база өзалдап турар. Ындыг мергежилдиг кижилери чедишпейн турар. Базыжының төлевилели нарын, өрээлдерни тускай кылдыыр ужурлуг болганда, 60 см. ооц оорга шывыы херек. Ынчаарга ындыг материал чок болганда, 59 см. оорга шывыы салып, ажыглаар ужурга таваржып турарлар. Ол-даа материалдар чоокта чаа кээп эгелээн. Ол ышкаш 27 хемчээлдиг материалдар ам-даа чок боп турар.

Бир эвес бо тудугну щапкынчыдар дээр болза, амдаа тудугжуларны боже немей чорудар ужурлуг. Чүге дээрге бо объектини кылып турар «Кызыл тудуг» эргелелиниң бригадазы найысылалдың Каа-Хем кудумчузунуң бажында 123 квартиралыг чуртталга бажынын тудуп турар. Бригадир Анатолий Семис-оол аптека тудуунче эвээш, алды-чедиле кижилерни чорудар ужурга таваржып турар. Чүге дээрге тудуг материалдары хоюшкын төлевилели нарын, өрээлдерни тускай кылдыыр ужурлуг болганда, 60 см. оорга шывыы херек. Ынчаарга ындыг материал чок болганда, 59 см. оорга шывыы салып, ажыглаар ужурга таваржып турарлар. Чижээ, звеноның удуртукчузу Валерий Казаа даштыы, бетончу, харын-даа дүзээлакчы безин болгаш ылдап шыдаар кижи.

Тудугжулар мында эвээш ажыл кылып турар болганда, оларның акша-шалының база дыка эвээш боп турарынга хомудап турарлар. Чүгле мында эвес, харын база өске-даа тудуг объектилерин кылып турар ажылчыннарның ажыл төлевиринге сеткили ханмайн турар. Рынок үезинде тудуг удуртукчулары янзы-бүрү материалдар-биле хандырар черлер-биле ыяк дугуржулганы чедип албаан болганда, ажыл хемчээли эвээжеп турар. Ооц-биле кады акша-шалың, тариф хемчээли амдаа үениң негелдезинге дүүштүр эде көрдүмээн — деп, олар ажыы-биле чугаалап турарлар.

Бо болгаш өске-даа айтырыгны тургузарга, тудуг эргелели (начальниги эш П. Чербаков) аная харыны орта бербес, үстүү органнар-биле шиитпирлевейн турар.

Бо тудугда Сергей Донгак, Кегел Каваа, А. Игошин дээш, бедик мергежилдиг тудугжулар ажылдап турарлар. Олар боттарының шыдаар шаа-биле ажылдап, тудуг материалдары, ылангыя хана шывар тускай плиталар-да бар болза, ажылды дыка шуудадып, тудугну кедаа ажыглаарга, ачазын дөзээни ол-дур ийин. Ооц ачазы Сергей Солаанович бо черге баштай колхозка, ооц соонда совхозка ур чылдарда үре-түннелдиг, оскелерге үлегер-чижектиг ажылдап келген. Ынчангаш ооц ишчи чоруу оглунга улуг салдар чедиргени болур. Владимир Түлүш күскү дүжүт ажаалдазының үезинде комбайн башкарын кызымак ажылдааш, берги черже үнүп, тинлекчи болган. Ынчан ол ийи муң акшаның чеги-биле база бир серге-биле шаннаткан. Ол болза хевис садып алырының чеги.

Амгы үеде «МТЗ-30» маркалыг тракторну башкарып, ырак-узак Үстүү-Ишкинниң кыштагларынче сиген болгаш өске-даа чүүлдерни чедирип турар. Ол — көдээ Совет депутады. Бодунуң кызымак ажылы-биле ол чаңгыс чер-чурттуларының хүндүткелин чаалап ап чоруур.

Сандю ТҮЛҮШ.
Сүт-Хөл район.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ТАРААНЫ ООРЛАП КААПКАН

«Шынның» агроүлетпүр киллизиниде: Автору ат салбаан чагааларны «Шын» солун парлаваставаан болгай. Редакцияже бижээн чагааларынга авторларның аттарын салбайн баарының чылдагааннары янзы-бүрү. Чамдыктары удуртукчу даргаларның талазындан кызыл-кыймышкынга таварышпас дээш ат-сывын айытпайн баарлар. Автору адын салбаан чагааларның аразында ажыл-ишке четпестерни шүгүмүүлээн, четпестерни чайладыр дээш саналдарны кириин турар чагаалар база бар. Ындыг чагаалар-ның чамдыызын парлавайн баар арга чок. Чүге дээрге ажыл-ижиисте, амыдыралывыста чугула айтырыгларга олар хамаарыглалыг. Бо чылдаагаап-биле автору ат салбаан дараазында кыска чагааны парладывыс. Ооц-биле Тыванын Агроүлетпүр эвилелинин, Каа-Хем АҮК-түн удуртукчуларының кичээнгейин ынаар угландырар сагыштыг бис.

Силерже бо дүвүрээзиниг чагааны бижип ор бис. Каа-Хем районунуң «Кызыл тук» совхозтун Улуг-Ажык деп черде ажыл-херектер дугайында. Ында бригада товүнде таныыл-даа, бригадир-даа чок турда, хөй тараапы, бензин, маслону улус оорлап каапкан. Дыка хөй гектар черде тараа кестинмейн чыдып калган чүве-дир. Ону кым харыылаар ирги? Дузалап, хынап коорүнери «Кызыл туктун» ажылчыннары дилеп олур бис. Дыка хөй тараа, бензин чок.

АЙТЫРЫГНЫҢ ҮЕЗИ КЕЛГЕН

Тыва дылды күрүне дылы болдуруп, ону билдилиг беднк үнелеп, амыдыралга боттандырып кирикенде, чоннуң чоон оруунда бир мооидак болза, тыва-орус словарьларны бо хүнге чедир тургустаанывыс. 1968 чылда парлаттынган кара чаңгыс «Тыва-орус» нинти-билиг словарьны катап чаартып парлаар үезин келген.

Мен бодап олурарымга, орус-тыва словарьлар үндүрери алзан чиик болурга, ынаар чаңгыс талалай бергенивис ол ышкаш. Оон ыяап хөлүн эрттир орусчаан турган бис. Негелде тодаргай: тус-туста эртемнериң аайы-биле, ажыл-агыйга, өредилге-кижизидил г е г е, экономикага, көдээ ажыл-агыйга... черле ыгнаш амыдыралга чугула херектиг тыва-орус словарьларны тургузар хүнү келген.

Мен бот-дугайты тыва-орус словарьлар херек деп чүвеин 1987 чылда-ла билгеш, «Тувинская правда» солунга географтыг аттарны тыважыдар айтырыгны көдүргеш, географтыг аттарның тыва-орус словарьларын үндүрер деп санал киирген мен. Ол чылдарда чагырып-дужаар удургулгадар бүгү-ле дешилгелиг саналдарны базып, чылча шаап турда, меня чамдык эштер деткип, өскелери — даргаларга сөгүрээш, удуртканнар. Бо хүннерде иинтилел-политиктиг болуушкуннар мээн саналымның шынныын бадыткап турар.

Кудай-дээрден, Курбусту-Хаандан ачы-дуза манап олурбаан мен. «Географтыг терминнерниң тыва-орус словары» деп хол-биле бижээн (бижик кагар машинага парлаан. 3 незектиг) ажылды Тыванын дыл, литератураның, төөгүнүн эртем-шинчилел институдунга кадагалаары-биле, ажыглаары-биле киирген мен. Директору Ю. Л. Арачын, оралакчызы М. Х. Маннай-оол сонуургалдыг хүлээп алганнар. Ам сорулга болза, «Географтыг терминнерниң тыва-орус словарын» демги ол терминология комиссиязынга бадыладыр, оон улаштыр ном кылдыр үндүрери болур. Деткиринн дилеп олур мен.

Оюн КОРОДА.
Башкы.

АЧАЗЫН ДӨЗЭЭНИ ОЛ-ДУР

Ортумак дурт-сыныг, эрес-шоваа, күдер-шыырак эрге «Кызыл-Тайга» совхозка бо-ла ужуражы берин болур.

Ол болза, Владимир Түлүш-түр. Бо аныяк кижи кылган ажылынга эз-харыы-салгалыг, бичиизиниден тура ажылга кылымак, шудургу болуп келген. Өскээр чугаалаарга, ачазын дөзээни ол-дур ийин. Оон ачазы Сергей Солаанович бо черге баштай колхозка, ооц соонда совхозка ур чылдарда үре-түннелдиг, оскелерге үлегер-чижектиг ажылдап келген. Ынчангаш ооц ишчи чоруу оглунга улуг салдар чедиргени болур. Владимир Түлүш күскү дүжүт ажаалдазының үезинде комбайн башкарын кызымак ажылдааш, берги черже үнүп, тинлекчи болган. Ынчан ол ийи муң акшаның чеги-биле база бир серге-биле шаннаткан. Ол болза хевис садып алырының чеги.

Амгы үеде «МТЗ-30» маркалыг тракторну башкарып, ырак-узак Үстүү-Ишкинниң кыштагларынче сиген болгаш өске-даа чүүлдерни чедирип турар. Ол — көдээ Совет депутады. Бодунуң кызымак ажылы-биле ол чаңгыс чер-чурттуларының хүндүткелин чаалап ап чоруур.

Сандю ТҮЛҮШ.
Сүт-Хөл район.

БОТТАРЫВЫС БҮДҮРЭЭЛИ

1940 азы 1941 чылдарда-ла боор. Таңды кожуунуң Кара-Будунга (орустаарга Успенкага) ачаа-биле чораан, орус кижилер үнүш үзү кылып турганын көрген мен.

Тодаргайлаарга, үстү тарымал тооруктан кылып турган. Оон Даржаппай деп акыыс Межегеенге чурттап чораан, орус таныштарындан үс ап алган, далган хаарын чип олурар чүве. Мону бижип олурарымны чылдагааны болза — Тывага тарымал тоорук эки үнер, оон үстү бүдүрүп ап болурунга бүзүрээр мен.

Тарымал тооруктун үс бээр сорттарын Тывага тараан, тоорук үзү сыскыр-ап өдүрер бичe бүдүрүлгелерни чоокку үеде ажылар болза, чонга ачы-дузалыг болур. Он-он чылдар мурнунда орус колхозтарга тоорук үзүн бүдүрүп турганда, амгы совхозтарга чүге шылдавас деп. Сагынгыр, тывынгыр ажылдаарын-амыдыраарын үе албадай бергендир. Ынчаар ажылдаар болзувусса, эки чурттаар бис.

Ол-ла Кара-Будунга лён үнүштү база тарып остүрүп, оон пэс аргыыр материалды база бүдүрүп ап турду. Кара чашпандан аргамчы янзылыг чоон хендирлер база кылып турган. Шагда орус чон, бо хүннерге бодаарга, дыка хөй чүвени боттары кылып билир чораан. Ону кырганнар ам-даа утпааннар. Оларның арга-сүмезин ап, уттундурган ажылдарны катап диргизери чугула.

Таржаа ОЮН.

ОРНУ АРТКЫЛААН

Бистиң «Мурнакчы» совхоз 1960-1970 чылдарда (ынчан колхоз турган) бай-шыырак-даа турду. Ынчан колхоз даргазы Х. Ч. Кудуруквай (ол ам бистиң аравыста чок) турган. Колхоз республиканга диниреп, алдаржып-даа турган чүве.

Хову турлаанга тараа кургадыр чер, хлеб бижырар пекарня турган. 1970 чылдар үезинде колхоз төвүнүң арыг кыдыынга тараа дээрбелээр дээрбелиг, оон чоогунга хлеб пекарнязы, дарганнаар чер база турду. Ынчан черден тараа дүжүдүн үгүнмас кылдыр ап турган. Ол дээрбеге далганы дээрбелээш, чанынга хлеб бижырар пекарняга хлебти бижырып, колхоз девискээринде бүгү чон, школачылар оон амданныг хлебти чип, хандыртынып турганын чон билир. Оон ертээ-даа чиик. Оон соонда чоорту бүгү чүве сыр дедир апарган.

Бүгү-ле чүвени күрүнеден сөөртүп эккээр, кара хлеб херек чок, дээди сорттун далганы херек дээш пекарняны, тараа кургадыр, дарганнаар черлерни шуптузун буза сокпаш, чок кылып үзүткап алган. Ол хайыраан эрттеристин ам чүгле орну арткылаан калган.

Ол үеде дээрбеден үнген далган шишкиндизи-биле колхоз 400 хире дагааны, 200 хире хаванны азырап, өстүрер тускай фермалар турду.

Ам сөөлгү үеде бүгү-ле чүве рынок экономиказынче шилчип каорге, ынчангы дээрбе, пекарнязы ам көзүн чоктан, халактан турарлардаа бар. Ол ажыктыг эт-лөренги амга чедир турган болза, бо үеде ковгут-ла ажыктыг болур ийин. Ам көзүн үе бергеден көөрге, дээрбе кылыр дижип, бистиң районнуң даргалары эрткен чазын райкүүскомга хураладаш, совхоз директорларынга, тудуг бригадирлеринге даалгалар-даа берип турду. Дээрбениң тудуун кылып кирер дээрге ону тудуп, кылып билир кижилер чок, дээрбениң дажы безин тывылбаан. Шаандакы октаттынган эрги дээрбе дажын шуйкулар билбээнде «Тиилелге» совхозтан улус келгеш, чүдүрүп аппарган, дээрбе туткаш, ында бодунуң совхозунуң чоннучаан ангыда. Кызыл хоорайның чурттакчыларын далган-биле хандырып турарын көрдүм.

Кызыл хоорайда «Тиилелге» совхозтан келген, соотаан далганың өрээз бир килограммда 11 рубль чорду. Амгы үеде кайда-даа далган айтырыгы чидин-биле тургустунган. Совхоз бо чылын кызыл-тастың багай эвес дужүдүн ажаан алган. Амгы үеде үүс тонна хире кызыл-тасты далган кылыры-биле өске черлерже чүдүрер деп турар.

Хайыраан дээрбе, пекарняны үзүткап, чок кылбаан болза, чарыгдал-даа, шуудел-даа чок турар ийик.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

Рынок болгаш амыдырал

БАЖЫҢЫҢ САДЫП АЛЫР СЕН БЕ?

Бистиң номчукчуларывыс бажың-балгат хуужудулгазының дугайында сонуургап, өл талазы-биле солумга таныдырлыг материал үндүрерин дилээн. Моон соңгаар чурттаар оран-саваны хоорай, суур бүрүзүнге хуужудар апаар. Ол талазы-биле тускай Хоойлу база бар. Хуужудулга (приватизация) бистиң амыдыралывыста чаа үүл болганда, билдинмес айтырыглар чайгаар-ла төрүттүнер. Кызыл хоорайга хуужудулга бир дугаарында эгелээр болганда, хоорай Советинин күүсекчи комитединиң даргазы В. Х. КАРА-ООЛ-биле ужурашкан бис.

— Виктор Хомушкуевич, ам сактып олур мен. Бо чылдың эгезинде хоорай Советиниң бир сессиязында бажың-балгат рыногунуң дугайында чугаа чоруп турда, депутаттар бажың-балгат хуужудулгазы болгаш ооц рыногу деп ийи билиишкини ылгап шыдавайн турар чораан. Ол чаа үүл болганда, ындыг болуру чөп. Бо талазы-биле тайылбырдан берип көрүкерем.

— Приватизация болгаш рынок дээрге ийи аңгы билиишкин-дир. Бажың-балгатты кижилер боттарының хуу өнүзү кылдыр садып алырын хуужудулга дээр. Чурттаар оран-саваны хуужудупкан соонда, ам бажың-балгат рыногу эгелээр. Өскээр чугаалаарга, хуу бажыңын садып-саарарын, белекке бээрин, азы уруг-дарыынга арттырып бээрин бажың эзлери боттары билир апаар. Ол дээрге бажың-балгат рыногу-дур. Хуу бажыңын кижи кайы хиредаа акша-тогеррикке садарын боду билир. Хереглел кайы хире болдур, өртек-үне база ол хире болур.

— Билдингир-дир. Ынчаарга чурттакчыларны эң кол сонуургадыр айтырыг — бажың-балгаттың өртээ Ол кайы хире болурул? Ону саналашкынар кырынга өргүзерин орландажып көрээлиерем, Виктор Хомушкуевич.

— Баштай-ла халас алыр чуртталга шөлүүнүң дугайында чугаалаайн. Ол бир кижиге онаштыр 18 дөрбелчин метр, а ооц кырындан бир ог-бүлеге — 9 дөрбелчин метрни немээр. Чижээ, 4 кижи составтыг ог-бүле дижик. Ол мындыг болур: 4×18+9=Шупту түүү — 81 м². Азы 81 дөрбелчин метр хемчээлдиг чуртталга шөлү демги 4 кижилиг ог-бүлеге халас болур.

А бистиң амдыызында санап каанывыс-биле 1 м² чуртталга шөлүнүң ортумак өртээ 160 рубль. Ам көрээлиңер: 160 рубль×81 м² =12960 рубль. Бо түнге 4 кижилиг ог-бүлеге чуртталга шөлү халас бердинер.

— Билип алыксанчыг айтырыг — чурттакчыларның боттарының кайы хире төлээри...

— Бажыңның (азы квартираның) нинти өртээ хөй-ле коэффициентилерни тодаратканының түүнелинде тургустунар. Кандыг коэффициентилер чүвел ол? Чижээ, үк бажыңның чаагайжыдылгаары кандыгыл (изиг, соок суу, бок төгер чери, балкон, азы лоджия бар бе, соңгалары кайы талаже көрүнгенил дээш, оон-даа өске), турар чери кайдал: төпте бе азы хоорай кыдыында бе, чанында погаан зона бар бе, планировказы, кирпич материал-биле тутканыл, дээвиири чавыс бе, бедик бе, чанында садыг-наймаа, культура черлери кайы хирел дээш чергелиг чүүлдерни шупту-зуун өөренип көөр. Ол бүгү санаттынган соонда, нинти өртээн тургузар. Чижээ, үш өрөөл квартира 60 дөрбелчин метр дижик. Ам болаптаалынар: 60×160×(1+2), скобка иштинде саналар — коэффициентилерниң түүү. 60×160×3=28.800. Бо 28800 рубльден деп халас алыр шөлүнүң өртээн казыптар (үш өрөөл бажында 4 кижи составтыг ог-бүле деп чижеглээр болза), нинти түүден калыпкаанының ылгалын көрээлиңер: 28800 — (81×160)=15840 рубль. Чурттакчының төлээр ужурлуг түүү ол-дур. Ынчалза-даа бо акшадан бажыңның кайы хире эдилеттингениниң (эргиг, чаазы), ог-бүленің составы болгаш оларның үк квартирада кайы хире үр чурттаан бергенинин чарыгдалдарын база казыыр, ынчап кээрге чурттакчы кижиниң төлээр акшазы оон-даа эвээжеп турар. Оон-биле кады акша-шалың, тариф хемчээли амдаа ужурлуг.

— Ындыг чүве канчаалдаа турбас. Кижилер чүгле боттарының чурттап олурар квартиразын садып алыр эргелиг. Садып ап шыдавас ийикпе, азы квартиразын садып алыр күзелди чок кижини кым-даа албадавас: олар канчаар чурттап олурган болдур, ол квартиразынга хевээр чурттап артар. Хуужудулга чүгле эки турының күзели-биле чоруттунар. Бо үүнде хооркүүскомда квартираларын садып алыр күзелди улустуң 300 чыгам билдиринишкини бар.

— Виктор Хомушкуевич, квартиралары аукцион садыглаашкынына киирер силер бе?

— Ол талазы-биле арай дидинмейн тур бис. Ынчап чоруй 2-3 бажынны аукционче киирерин шенеп кээр апаар. Хоорсовет ону деткал турар, харын-даа дүргедедир сагыштыг. Бо талазы-биле ажылдап кылдынган методика бар. Аукционга 1 м² шөлдүң эге өртээ 1500 рубль болур. Азы чаңгыс өрөөл квартираның өртээ 3[illegible] мун рубль. Садыглаашкы-садыглажы келзе, 100 мун-даа рубль чеде бээрин канчап билир.

— Бажың-балгат хуужудулгазын кажан эгелээр силер?

— Ам декабрь айда баштайгы шенээшкинни чорудар бис. Оон бетинде улус эки билип алыры-биле саналгаларны болгаш тайылбырларны солуннарга парладыр.

— Бажың алырының оочурунда турар улус канчаарыл?

— Оочур амдыызында хеөер артар.

Хооркүүскомда даргазының чай чок үе-шагын камнаары-биле бо удаада чүгле бажың-балгат хуужудулгазының дугайында чугаалажып четтиккен бис. Садыг-наймаа, чемненилге болгаш амыдырал хандырылга черлериниң хуужудулгазының дугайында интервьюну В. Х. Кара-оол дараазында өөр болган. Бистиң ол дугуржулгавыс үрелбес болза-ла, өске-даа хуужудулга дугайында номчукчулар бистиң солундан билип алыр.

Интервьюну Надежда ЭРГЕП алган.

АЖЫК УЖУРАЖЫЛГА

Кызылда караа көзүлбестериниң өредилге-бүдүрүлге клубунга ооц директору, бот-тывынгыр композитор, шүдүүчү Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуштуң Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты алганынга турасказаткан ажык ужуражылга кежээзи болган.

Анатолий Монгуш 1967 чылдан эгелеп культура шугумунга ажылдап, баштай Шеминиң Культура бажыныың директору болуп ажылдааш, 1977 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаткан. Амыдыралының болган кадыының байдалы-биле Кызылга келгеш, 10 чыл дургузунда ук культура өдаан директорлап келгеш. Ол 20 ажыг ырларны, 40 хире шүлүктерни бижээн болгаш номчукчуларга бараалгаткан. Ол дугайын Анатолий Монгуш чыылганнарга таныштырган.

Бот-тывынгыр композитор, шүлүкчү, культура ажылының хоочуну Анатолий Монгуштуң ажыл-чорудулгаларынга, ногаадыкчы чорудунга хамаарыштыр сактыышкын чугааларны Кызылдың башкы училищезиниң башкызы, бот-тывынгыр композитор Ирбен-оол Түлүш, профсоюзлел рескомунуң спорт чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Кушкаш-оол Ховалыг, «Шын» солунуң ажылдакчызы Сарыг-оол Куулар, Караа көзүлбестер нинтилелиниң Тывада салбырының даргазы Анчымаа Донгак болгаш өскелер-даа кылган.

Чон мурнунга кылып келген ажылдарының өтчедун Анатолий Монгуш берген соонда, ооц чогааткан ырларындан тургустунган концерт солун болган. Кызыл хоорхүүскомнуң культура киллизиниң улуг методизи, ыраажы Татьяна Доржу, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, баянчы Кертик-оол Данзын, хоорайның харылзаа белдириниң ажылдакчызы Вячеслав Сайын база Анатолий биле Светлана Монгуштарның кижилгези-биле «Борбак-Арыг», «Душке киирер ынаам бар», «Өгбелерим чурту — Шемим», «Не черим» болгаш өске-даа ырларны чалаткан-нар улуг сонуургал-биле дыннаан.

Бистиң корр.

Бөмбүрзектің судалы

КАРАКАЛПАКСТАН. Кара-балыглаар хамчык... Халаптыг аарыг. Ол шаг-шаамдан тура биллдингир. Ол кижини кайдыг-даа арга чок инвалид болдурар, имитилел. деп шуут хоорар.

Ындыг аарыг колдуунда-ла, Чөөн чүк чурттарында ынчалзажок Европада база бар. Оон аараан кижилерни кижи барбас, тускай черлерге аппарып каантар турган, олар аваа ховар эвес таварылгаларда аштаа өлүр турган.

Амгы үеде ол аарыгга удур сульфонмуг эмнерин тыштып келтеги-биле ындыг аарыг кижилериң байдалы өскерилген, ынчалзажок ангылаары шуут черле алган.

Ындыг аарыг кижилериң тускай чурттаар черин Каракалпакстанда база тускайлаан. АССР-ниң найысылалы Нукустан 50 километрде Крантау деп суурда Амударьяның эриинде чыып эгээн 50 бажын бар. Крантаунуң чурттакчылары ол берге аарыгдан хөй чылда аарын келген кижилер. Хөй кезин инвалидтер. Ажылдаа шыдаалары дузалаа ажыл-агыйынга ногаа, бахча культуралары өстүржүр, мал, куш фермазы база бар. Амударьядан балыктан-даа турарлар. Аарыг кижилериң элээн хөйү ог-бүлелиг. Маваа келгеш тыныш алганнары ол. Ог-бүлелерге уруг-дарыг база төрүттүнүп кээр, олары колдуунда надык болур. Уругларын аарыг кижилерден ангы ажаан өстүрер тускай интернат бар. Байырлалдарда ада-нелериниге ужураштыргылаар.

Кара-балыглаар хамчыкка алысканнар күрүненик долу хандырылгазында. Аш-чемге бир кижиге хонукта 1 рубль 67 копеек көрдүнген. Идик-хепке кижи бүрүзүнге чылда 100 рубль үндүрер. Эвзеш, ынчалзажок эштап турарлар ыныда чок.

Эмчилер, эмчи сестралары, санитаркалар, ажылчыннар болган албан-хаакчылар дыка хөй аарыг кижилерге кава чаргыс дузалакчылары, идегели. Колдуунда оларны дамчыштыр арткан делегей-биле харылзажыр.)

ЧУРУКТА: дүштеки чем муриунда.

О. ВЛАСОВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

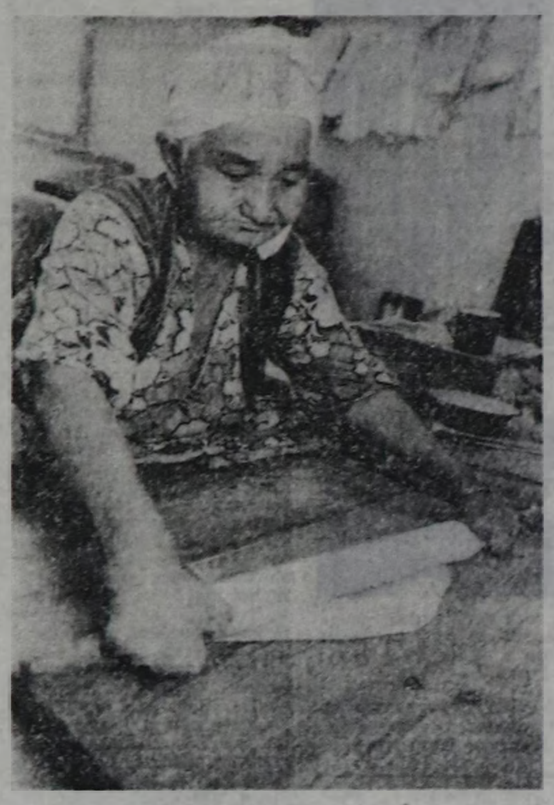

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш парлалга конференциязын эрттиргеш, Кубада Кастронуң коммунистиг өзу-чурумунуң салым-чолу ам колдуунда шинтирлеттине берген деп медеглээн. Фидель Кастронуң өзу-чурумунуң салым-чолу шинтирлеттинген, ол бөгүн эвес-даа болза, даарте бууран дүжер деп, президентиниң бадыткаашкынынга хамаарыштыр оон бирим-даазын тайылбырлаарын журналистер дилээн. «Делегей хөгжүлдези амгы үеде ол угланыышкын-биле чоруп турар, мээн медеглелимнеге барымдаазы ол-дур» деп, Дж. Буш харылаан.

БЕЛГРАД. Сербияның болган Хорватияның удуртукчуларының аразында чугаалажыышкынар болган. Аваа Югославияның чазаанының төлөөлекчилери киришкен. Хамааты дайынын сонсадыр, чөрүлдээлиг айтырыгларны чугаалажыышкынарның аргазы-биле шинтирлээр дугайында бүгү талалар чөпшээрешкен. Ынчангаш 1991 чылдың ноябрь 24-тен эгелеп дайын чорудулгаларын бүрүн соксадырын дугурушкан. Месележиишкиннерни соксаттыр дугайында он доктуг от дугуржулга Югославияга тайбынны хандырыр ыныдаан азы шыдаваның чоокту ve бадыткап көргүзе бээр. Моон мурнунда ыныдаган он үш дугуржулгалар күүсеттинмээн болгай.

БОНН. Германияның Федеративтиг Республиказының Федералдыг канцлери Гельмут Кольдуң чалаанын бөгүаар ГФР-те барып чорааны Россияның Президентизи Борис Ельцинниң аваа кылган чугаалажыышкынарының түнелинде Россия биле ГФР-ниң аразында дорт кады ажылдажылганы болгаш харылзааларны калбартыр дугайында дугуржулга чедип алдыган.

МАДРИД. АКШ-тың камгалал министри Чейни чоокта чаа Испанияга барып чораан үеинде Көрей Улус-Демократтыг Республикага хамаарыштыр өөнүктүг медеглел кылган. Соңгу Көрей ядролуг чепсекти хөлөк кырында бүдүрүп алган деп ол чугаалаан. Соңгу Көрей ядролуг чепсекче чуруп турар болганда, Мурнуу Көрейдеги америк ядролуг чепсекти удуреринин айтырыы соңгаарлаап апаар деп, министр медеглээн.

ДЕЛИ. Даштыкыдан алдынчы киир садып алыр дугайында тускай шинтиртирни Индияның чазаа хүлээп алган. Даштыкыдан аъш-чем болгаш үлетпүр баразаларын садып алыр дээш моон мурнунда чазактың даштыкы күрүнелерже үндүр садыпкан бүгү алдының дедир өгидип алырының сорулгаарын чазак шинтиртиринде айытган.

ПАРИЖ. Европаның космос агентиделиниң (ЕКА) чидгине директору Жан-Мадамчыдылгазында дыңнаткан. Ынчалзажок кажан-бир-шагда ыныдыг эвилел тургустуна бөөр болза, кол эргечагыраны түгле Россияның эвес, харын Ортаакы Азия республикаларының делгем девискээрлериге Россия боттандырын, тергиндаар апаар Совет Эвилели ан-сандаран дүшкен, оон түгле алы арткан деп, «Американың үнү» радиостанция дамчыткан. Михаил Горбачев амгы үеде түгле саазын кызында чурттун президентизи болуп турар. Борис Ельцин Россияның Президентизи болбушаан, чуртта бүгү эргечагырганы холга алгаш, боттандырып турар деп, радиостанцияның дамчыдылгазында демдеглээн.

АДДИС-АБЕБА. Эфиопиянның чөөн девискээринде Дыре-Дауа деп улуг хоорайга янзы-бүрү националдыг аймактар аразында сөөк-язы ылгай көрүшкен месилдеажишкиннер болган түнелинде 61 кижи өлүрткен, 300 ажыг кижи балыглаган. Амхара болгаш оромо деп аймак улустарның аразында хан төгүүшкүнүг месилдежишкиннер болгаш корум-чурум чок чоруктар барык бүдүн неделе дургузунда үргүлчүлээн. Түгле шерим кезектериниң дузазыбиле месилдежишкиннерни соксаткан болгаш корум-чурумну катап тургускан.

ТЕГЕРАН. Иранның «Кейхан интернэшнл» сомунунуң бижээнин ёзугаар алырга, Тегеран — Москва аразының демир-орук шимчээшкини катап эгелей берген. Ийи чуртун найысылалдарының аразында демир-орук шимчээшкинин соксадыр дугайында шинтиртирни Иранның эрге-чагырталары 1991 чылдың сентябрьда хүлээп алган. Тегеран — Москва аразының демир-орук харылзаазының шугуму Даг Карабахтың девискээрин таварып эткен. Ынчаарга Даг Карабахка байдал бо чылдың сентябрьда дендин дүшкүүрүг болган. Ынчангаш Тегеран — Москва аразының демир-орук шимчээшкинин иран эрге-чагыргалар соксаткан турган.

БОННН. Германияның Социалистиг чангыс аай партиязының ТК-зының Чиигине секретары, ГДР-ниң Күрүне чөвүлелиниң Даргазы турган Эрих Хонеккерни каттышкан Германияның суд эрге-чагыргаларына тудуп бээр дугайында Россия удуртулгазының шинтиргин ГФР-ниң удуртулгазы сеткил ханыышкын-биле уткаан деп, Боонн хоорайның радиозу дыңнаткан.

ЛУАНДА. Анголаның национал банкызы хостуг рынок өртектерин ёзугаар валюта акшаны бо чылдың ноябрь 20-ден соңгаар садып эгелээнин чарааан. Чурттуң 16 хар четкен хамааты бүрүзү даштыкыга чораан үеинде бодумуң чуртунуң хостуг сайгарлыр валюта акшазы-биле АКШ-тың 3 мүң чедир долларын садып алырын чөпшээрээн. 16 хар четкен эвилелдер бо мүң чедир америк долларжы садып ап болур.

ПЕКИН. АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер чоокта чаа Кыдатка кээп чораан үеинде ол чурттуң удуртукчулары-биле үш кол айтырыгларны чугаалажып көргенин «Жэньминь жибао» солун тайылбырлап бижээн. Бирги айтырыг: ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг харылзаалар, ийигизи — боо-чепсекке, бирги эвелчегде ядролуг чепсекке контроль, үшкүзү — Кыдат Улус Республикада кижи эргелерниң айтырыы. Бо айтырыглар талазы-биле чогуур түнелдер чугаалажыышкынар үеинде чедип алдынмааның солун демдеглээн.

Барын талакы чурттарның удуртукчуларының соолгу үеде күштелген ыйыышкынарынга удур чогуур ойтур шавыышкынны Кыдаттың миллиард ажыг чонунуң берип шыдаарын Кыдаттың Компартиязының ТК-зының Чиигине секретары Цзян Цзэминь демдеглээн. Ол ыйыышкын хамыктың мурнунда хөгжүлдениң социалистиг оруундан Кыдат ойталаар кылдыр ону албадаарыынче угланган деп, ол медеглээн.

ЖЕНЕВА. Югославияның, Хорватияның, Сербияның, Словенияның делегациялары болгаш Каттышкан Нациялар Организациязының чиигине секретарының төлөөлекчизи киришкен чугаалажыышкынар Женевага болуп эткен. Югославияда үзамдыккан болгаш хан төгүүшкүнүг месилдежишкиннерин соксадырының аргаларын аваа чугаалажыр көрген. Ол чуртта байдалды экижидер, тайбынны катап тургузар сорулга-биле КНОнуң чепсектиг күштерин Югославияның девискээринче киирерин дугурушкан.

ТОКИО. АКШ-тың камгалал министри Чейни Японияның найысылалынга эткен воскресеньеде барып чораан үеинде меделгел кылган. ССРЭ-ниң ядролуг октарын узуткаарынга Американың Каттышкан Штаттары техниктиг дузаны Совет Эвилелинге көргүзер деп, ол чугаалаан. ССРЭ-ниң херек кырында тарап дүшкен-биле холбаштыр Совет Эвилелиниң ядролуг чепсээге контрольга хамаарыштыр сеткил дүүрээшкини АКШ-тың камгалал министри илергейлээн.

(СЭТА).

СЫЛДЫСТАР СЫМЫРАНЫЫ

(Уланчызы. Этези № 199 «Шында»)

Инек чылдыглар (1937, 1949, 1961, 1973, 1985, 1997)

Инек чылдыг кыс Аңгырак деп шолбанныг. Кошкарлар деп сылдыстарлыг. Өске чылдарда төрүттүнген кыстар аваа болганчок-ла адаргаарлар. Эр угаанныг, эр кижини солуур чүткүлдүг. Өг-бүленик баштыңы, ону башкарып чоруур. Оон салым-хуузу чамдыкта нарын болгулаар. Чамдыктары кедергей аас-кежиктиг чурттаар-даа болза, өскелеринге хөрээженнин күзеп чоруур бодалдары боттанмайн баргылаар. Чурттагазы сагыш ышкаш болзун дээе. Дагаа азы Тоолай чылдыг кижээ барза чогумчалыг. Ол чылдарлыг кижилер чурттагазының ылаңла каастакчылары болур. Чылан чылдыг кижээ барза, бот-боттарын билчири чүден артык эки. Хүндулежир, деткижер, ёзулуг-ла чурттагга ыныда. Ынчалзадаа хоп-чип болганчок оонмоон тывылгылаар. Ынчангаш аас-кежин чайлап база болур. Хой чылдыг кижиге барып болур, ынчалза-даа чаргы-чаа, аас-дыл, үргүлчүле үзүлбес болур. Күске, Сарбашкын чылдыг кижилер-биле чоок болуксаарын күзээр. Ол чылдарда төрүттүнген кижилерге эмин эрттир сиинигип, бердинип, айыыл-халапка-даа таварыып болур. Ыт, Улу чылдыларны шуут-ла ойганы чаагай. Аът, Пар чылдыглар-биле ойнап, хөглеп, ыдчыннажып чоргулаар.

Чайның ортаа айында тараа, сиген шөлдерине өзер чүзүн-бүрү оңнерлиг чечектер дег эртине эдилеже эң-не таарымчалыг. Кандыг-даа малды азыраан байыыр. Чыл эргилдезинде төрүттүнген чылының халаптарына дүжүр күзел, сорук киирер элээн каш өңнерлиг меңгилерлиг.

Инек чылдыг оол кижи Аңгырак деп шолбанныг. Кошкарлар дээр сылдыстарлыг. Туруштуг, доктаамал аажы-чаныг, төре хөрээн тудуп башкарар чүткүлдүг. Белеи-селеи чүвеге торулбас. Өде-чара чаныг, хөөремик, мактаныычал, бодун тогдунар, өскелерни куду көрүп, хөө таварыксаар. Ширинн, дошкун аажы чок. Ол хирезинде дүрген, сиилеи чаныг. Салган сорулгазын чедип алза-даа, оон дораан эриге бээр, амыдыралдың кедизин билбес, шугул аажылыг.

Инек чылдыг эр кижиниң мага-боду араазай, соөккүр болур. Ол хирезинде сагыш-сеткилги суларгай, кошкак. Хөрээженнерге шымбай кижи кылдыр көстүр, ол хирезинде өг-бүленик шынарлыг, кедилиг эээн болуп шыдаваас. Чүгле чоок төрелдеринге, таныштарына эллдек, чымчак. Бир эвес ол баштай туткан өг-бүлезинге доктаай бөрзе, ол олчаан аас-кежиктиг бооп чурттай бээр. Кандыг-даа чүзүн малды азыраар. Инек төрелинге чоок ак-мек аннап болбас.

Күске, Дагаа чылдыг хөрээженнер чаланныг ымакшылы болур. Инек, Тоолай, Хаван чылдыг хөрээженнерге база таварыып болур. Пар, Чылан чылдыглардан ойук, озаалаш чорааны-ла ондак болбас.

Чайгы хову-шөлдүң өтсиген, тараазы дег өңүүг артинени эдилезе эң-не чогумчалыг. Төрүттүнген чылының халаптарына дөмей дескелп чок сорук киирер каш-каш өң меңгилерлиг.

Пар чылдыглар (1938, 1950, 1962, 1974, 1988, 1998...)

Пар чылда төрүттүнген кыс Баазан деп шолбанныг, Бугалар дээр сылдыстарлыг. Ол кыстың өске өөрүнден онзагай ылгалдыы базала хөй. Көрген кижи бүрүзүле «Өзүң, четчин келзе, бодаа көрүштүг-ле кыс болурдур» деп чугаалажыр. Даштыкы бүдүжү тергиин, хөглүг, көрүштүг. Чараш хер-херекселдерге ынак. Бай оран-саваже дыка чүткүлдүг. Аъш-чемниң амданныг, сүүзүннүүнге ынак болгаш каас-чараш кеттинериби-биле өскелерден ылгалдыг. Сагыш-сеткили шала сиилеи, доктаамал эвес, хире-хире болгаш-ла ажыл-амыдыралдың таваржыр байдалдарынга дүүштүр өскерлип чоруур. Аът, Улу, Ыт, Чылан чылдыг кижилерге баар болза, ужуру-ла бүдер. Сарбашкын, Хаван чылдыглардан озаалаш, ырак чорза оон бодунга дээре. Өзен черниң өңгүр чараш чечээ ышкаш өңнүг эртине эдилезе эки. Бода малды азырап байыыр. Шээр мал аваа орукташ. Бодунуң чылының халаптарына дүжүр каш өң меңгилерлиг. Ол меңгилер оон улуг сүзүк, хей-аъды болур.

Пар чылдыг оолчугаш Баазан дээр шолбанныг. Бугалар дээр сылдыстарлыг. Удур-дедир аажыычаныг, дүрген сеткилдиг, өшкем, далаш. Уганныг, кезээде кадык-шыырак чоруур. Уян, кээргээчел, мининчел. Чалгаазымаар, дыжын хараар, чыргал-тамчыктыг чурттарга сүрер. Өре-шире кылырынга ынак, каас-коя чурттаарынга ынак-даа болза, боду чуду-кара болгаш чалгаа. Назыны улгаткан тудум балдыры дыжыыр. Дедир, чөрүү хирезинде, чөпке киричел. Эрге-дужаалдыг кижилер-биле эптиг, найыралдыг болуксаар. Алыс боду эптиг-эвилеи, чымчак.

Ыры, хөөмейге чүткүлдүг. Хеп-кеш даараар, амданныг аъш-чем кылырынга салымныг. Угулзалаңчак кара, каш янзы шокарлыг эртине эт эдилезе эптиг, таваржыр. Бода малды эээн, моортай, пар чергелиг аң аннап болбас.

Күске. Улу, Аът, Ыт чылдыг кыстар алыр болза, аас-кежин ында. Төрүмелинден четпестиг бо буянныг кыстар эдип каарлар. Инек, Хой, Чылан чылдыглар-биле өг-бүле болур хамаанчок, чалгаазын безин чазын болбас. Чылының чүзүнү-биле меңгилери ону улуг сорук киирбес, олут, пай, шүшпек болуп олчаан артар.

(Өске чылдыглар дугайында дараазында парлаттынар).

Менге САТ.

ИХМ: бажың оорлары көвүдээн

ИЗИГ ДАРААЗЫ-БИЛЕ

Сөолгү үеде хамаатыларны бажыңнарынче кирип, эт-хөреңгизин оорлаар чоруктар көвүдеп турар апарган. Байырлал бүдүүзүнде азы ноябрь 6-да, Кызыл хоорайның Работая кудумчузунда бир бажынче ийи оол кирип келгеш, бажың эзелериниң кырган-авазын бижек-биле көргүдүп турган, соодукчу биле телевизорну үптеп алганнар. Ноябрь 11-де хоорайның он талазында Холмин кудумчузунга үш сол бижектер-биле бажың эзэзин коргудуп турган. 2 мүң рубльди болгаш алдын эдилеп. дерин үптеп алган, чашты берген.

Найысылалдың Калинин кудумчузунда бир бажында эжикти ноябрь 12-де он шак үеинде бир кижи соктаан. 16 харлыг элээди оол ажыдыптарга, ийи оол бажыңга турган оолду күш дегеп, бажыңның чүнар өрээлинге дуглап кааш, бар турган хереглелдин чугула бараанныр сорлап алгаш, чоруй барган. Оларның бажың эзелеринге чедирген когаралы 7 мүң рубль ажыл турар. Сөолүнде элээди оолдуң чугаазы-биле алырга, баштай танывазы кижи келгеш, бир-ле кижинин чурттап турар черин айтырган болур турар. Ол кижи демги оорларының бүдүү хайгыыл кылдыр чоруткан кижизи дээрэ билдингир.

Сөолгү үеде ИХМ-ниң болгаш хоорайның иштики херектер киллдистериниң демүүрнийларынга бажың оорлаан дугайында дыңнадыглар хөй-биле кирип эгелээн. Хамаатыларның хууда өөнү-хөреңгизин оорлаар чоруктар чүгле Кызыл хоорайда эвес, а Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарда база арбыдап бар чыдар. Шынап-ла, сөолгү үеде чурттуг рынок экономиказынче шилчээни-биле холбаштыр аъш-чем, идик-хеп аймааның ховартааны, баран-сараан өртектериниң улгатканы хамаатыларның хууда өөнү-хөреңгизин оорлаар чоруктарга чедирип турары чажыт эвес апарган. Ынчангаш чурттакчы бүрүзү бодун камгаланып, эт-хөреңгизин оорлардан камгалаар серемчилелди улгаттырар ужурлуг. Танывас кижилер эжик соктаарга, ол кижиниң үүге келгенин, ады кымыл дээрзин тодарадыр херек. Бир эвес сантехник азы телевизор септекчизи кижилер келген болза, оларның шынылга бижиктерин көөр, чок болза ол черлерже телефоннаар херек. Бажыңнар эжиктериңе баккылап көөр херексели азы эжик шупту ажыттынмас илчирбени ажыглап, кымның келгенин, үүге чорааның тодарадып алгаш, эм оларны бажынче киирип болур.

Кандыг-бир таварылгада бажыңнарже өске кижи киирип келир болза, чааскааныларны билдиртпейн, өөрөп ишти садыгдан дораан чедип келирин, азы кожа өрөөл кире берген дээрзин угаадыр болза эки. Ол ышкаш аар өртектиг бажын херекселдерин, телевизорларны, хевистерни, акша сумкаларын, үнелиг түүлдерни өске кижилерниң хайгааралындан чайладырын кызыдар херек. Сорларның карааа көскү, кулаа дыңнангыр болгай. Кандыг-бир кижи «Дүрген дузаже», азы милицияже телефон долгаар дээш келзе, оларны бажыңче киирбейн, боттарыңар долгап берниер. «Серемчиде хора чок» деп үлегер домакты сактып чоруңар. Оон ыңай алгыш-кырыш, чогуш-содаа болу берзе, кичээнгей чок үне хальп болбас. Кем-херек үүлгедикчилери, оорлар чай аразында чүү-даа кылыш болур. Бажың оорларын тудар херекке бир-ле дугаарында хамаатылар боттары киржир болгаш серемчиледи чоруун шак бүрүзүнде чидирбейн чоруурун күзенчиг.

Оон ыңай бир эвес хамааты кижиниң өөнү-хөреңгизин, чиик машиназын, мотоциклин, бөргүн, сумказын, акшазын азы бажыңының иштин оор алган болза, ол дугайын милиция черинге дарый дыңнатса чогуур. Ынчан шагдаа ажылдакчылары дүрген хемчегни алыр ужурлуг. Бисте чамдык кижилер оорларга үптедип алгаш, ийи-үш хонгаш, дыңнадып келир таварылгалар бар болуп артыраан. Чүү-даа изиг дараазы-биле кылырга, түнелдиг болур болгай.

Азиана Куулар.
Тыва Республиканың ИХМ-ниң парлалга төвүүн инспектору.

МИЛИЦИЯ КИЧЭЭНДИРИП ТУР!

Хүндүлүг хамаатылар! Ажылдап турар кижилер бодунуң бүгү үе-шагының хөй нуруузун ажылдаар черинге эрттирер. А дыштанылга болгаш байырлал хүннеринде хөй хамаатылар хооран даштынче дыштанып, төрелдеринге, таныштарынга, дачаларынга барып азы кино, концерт, цирк көрүп турар. Кажан силер бажыңнардан дашкаар чорүй баарларынга, кем-херек үүлгедикчилери, бирги эвелчеге оорлар, үптекчилер, силерниң чогуларны болганчок-ла ажыглап турар. Бо чылдың эгезинден бээр Кызыл хоорайга мүң ажыг квартираларның эт-севин оорлаан.

Эргим хамаатылар! Кажан бажыңнардан чоруурда, оон ажиин эки бижыглаар, бүзүрелдиг болгаш бижыг шоочаларны ажыглаар, а ийи квартира бүрүзүнге хамаарыштыр чаргыс ниити ажиктиг болуру, улам эки. Хоорайның чамдык кварталдарында, улуг бажыңларында чурттап турар хамаатылар хуралын кылгаш, ниити ажиктерге, чадаларга дежурныйлаашкынны организастап турары оорларга удур демиселди күштелдиреринге улуг идиглиг болган. Чурттакчыларның шак ынчаар дежурныйлаарының графигин тургускан, ону чигези-биле сагыыры эргежок чугула. Бо херекке боттуг үлүүн хүндүлүг пенсионер хамаатыларның киирип турары оорунчуг.

Карман оорлаар үүлгедиг сөолгү үеде хоорайда дыка пептерээн. Чамдык хамаатыларның оваарымча болгаш кичээнгей чогуп оорлар ажыглап алгаш, колдуунда автотранспортка (хоорай автобустарынга), вокзалдарга, магазиннерге кижилериң карманнарын, сумкаларын болгаш оске-даа бичиилле ажык саваларын барык куруг кылдыр оорлап турар. Автобустарга олурарда, дүжерде, улус көвейде иткилешкен үелерде кичээнгейлиг болуңар, сезиниг кижилерни (колдуунда аныяк ооллары) эскерип чоруңар. Автобустарга, вокзалдарга, магазиннерге, ниитиниң чемниилге черлериңе хөй улустың тырлы бөөр үелерни карман оорлары дыка ажыглап, хамаатыларның акшазын, оон-биле кады документилерин оорлап, кем-буруулуг хөделиишкиннериниң изин чажырар дээш документилерни колдуунда чок кылып турар апарган. Карман оорлаар үүлгедиглериң болдурбазының кол негелдези — хамааты бүрүзүнүң серемчилелдин, оваарымчалыы. Кажан карман оору силериниң сумкаларже азы соңгар үүлгедиглер чааскаан карманыларже чоокшулап, холун суп эгелээнин эскерип кагызарза, оон-биле шинтиртирлиг болгаш дыңзыг үн-биле чугаалажыңар, чоогунда хамаатыларны дуза чедирериңе, оорну тударынче кыйгырыңар!

Карман оорлаар улуг, бичче бузуттуглар — дуржулгалыг дээрзин утпаңар, силериниң бичии-даа кортканыларны олар дораан эскерип каарын утпаңар! Карман оорларының бажын эттендирип, амдажыдып турар кол чылдагаанар — эвээш эвес хамаатыларның серемчилел болгаш оваарымча чогу, кортуу, уттуучалы, а ол ышкаш автобустарга алаагып, боттарының аразында эмин эрттир хөөрежиг-дир.

Кыш дүжүп келген амгы соок үеде хамаатыларның борттерин ушта соккаш, четтирбейн баар таварылгалар көвүдеп турар. Ол таварылгалар автобустарга хамаатылар олурар азы дүжер үелерде хөй болгулаан. Борттер ушта соңгар үүлгедиглер сайгылгаан чок карангы кудумчуларга, бажыңнарының подъездилериңе, автобус доктаар черлерге база болгулап турар.

Борт болгаш сумка ушта соңгар үүлгедиглер чааскаан цияга бар турар.

Дараазында бистим сүмелеривисти дыңнаарын дилеп тур бис:

— бажыңнардан кажан чоруптарда, соңгаларны, оларның форточкаларын ажык кагбаңар, бо кичээнгей ылаңгыя бажыңның адаккы каъдында квартираларга дыка хамааржыр.

— кажан эжик соктаарга, дораан ажытпаңар, кымнар келгенин ылаптыг тодаргайлаңар, ол дугайында ажы-төлүңерге эки угаадып, чагыңар, билдинмес кижилер эжик соктап турун берзе, дораан милицияже телефоннаңар азы кожаларыңарга дыңнадыңар, кажан кожалар келирге, эжик соктаан кижилерни тодаргайлаңар;

— бажың эжиктерин эки бижыглаңар;

— ховар бараанларны силерге сүмелээн таныш эвес кижидер-биле кажандаа харылзашпаңар;

— үнелиг эт-севиңерни даштыгаа, чада бажынга, а ол ышкаш хөй-ниитиниң черлериңе хайгаарал чокка кагбаңар;

— кажан квартираларга олурбас үеңерде, квартираны, аваа арткан бичии ургуларны хайгаараар кылдыр кожалар-биле дугуржуп алыңар:

— сезиниг, таныш эвес кижилер бажыңнар эжиин соктап азы олар кандыг-бир чүве тудуп алгаш, үндүрүп бар чорза, доктаадырын оралдажып, дораан дараазында телефоннаңарже дыңнадыңар: 02, 92-202, 3-49-43, 3-47-63, 3-47-42.

Үнелиг түүлдерни, бараанларны, артык кезектерни кижилер холундан садып албаңар: ол түүлдер оор үүлгедиг ниң түүлдери болуп магатчок. Оорлар, үптекчилер ыныдыг түүлдерни акшага чедирип ап, дүрген сайгарарын оралдажыр болгай. Хөй-ниитиниг удурланышкак хөделиишкиннерни, чижээ, арагалаашкынны, ажыл кылбас, хулиганнаар чоруктарны тоомча чокка көрбеңер. Ындыг хөделиишкиннерни кылган кижилерге өйтүр шавыышкынны берилер. Силериниң принципиалдыг чоруунар хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга, кем-херек үүлгедиишкиннерин соксадырынга улуг дөгүм болур ийик. Милиция ажылдакчылары келгиже чедир сезиктиг кижилерни саададырын оралдажыңар.

Кызыл хоорүүскомнуң иштики херектер киллдизи.

СОЛУННУГДА СОЛУН БОЛГАЙ

Чаа тургустунган «Арыскан» совхозтуң ажыл-ишчилери ажыл-агыйга, амыдыралга, культурага мурнакчы дуржулганы шингээдип алыры-биле эки ажылдап турары ылдеп. Моон чижээнге 1992 чылда солуннар, журналдар чагыдып алганнарын бижип көрейн. Улуг эвес бичии суурда ниити чагыдылга өрегге бүрүзүнде үштен эвээш эвес. Суурда 550 кезек солун, журналдар чагыттынган. Оон иштинде «Шын» — 101, «Тываның аныяктары» — 104, «Улуг-Хем» — 100, «Сылдысчыгашты» 39 кезекти чагыдып алганнар. Оларның аразында чаа солуннар өзе арбын.

1992 чылда солуннар, сеткүүлдер чагыдылгазынга аныяк малчын Мерген Норбу, башкылар Ч. Моягул-оол, Л. Норбу, С. Балган, А. Чанчы, механизаторлар Х. Савыр, Н. Баарзык 300-400 рубль чедир эки киришкеннер. Чагыдылгалар бүдүн чылда болганы эки.

Арыскан ортумак школада чагыдылга өөреникчилер ортузунда хиреліг дээрзин сан-чурагай көргүзүп турар. Чоокта чаа томуйлаткан аныяк директор класстар аразында соңчаруш салгаш, ук ажылды күшкүре бергени өөрүнчүг. Солуннугда солун болгай, арысканчылар үстүнде сан-чурагайларны хүннүң чаартып турарын суур почтальону С. Т. Норбу, малчыннар почтальону Х. К. Самдан чоргаарал-биле чугаалап, сагыш-сеткилиниң тевин-биле ажылдап турары мактанчыг.

«Солуннугда солун чүве,
Согур ышкаш сүйбаттынмас,
Делегейниң чону-биле,
Денге хөгжүүр, бурунгаарлаар» — деп, аныяк малчын Мерген Норбунуң кожаннай аарак хөөреп орары кончугла шын. Солуннугда солун чүве, арысканчылар чагыдыганы уламчылааш, солуннан хөй эки түүлдерни өөренирлер.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ЧҮДҮЛГЕМ ЧҮЛ?

Журналист Чооду КАРА-КҮСКЕ «Библия для детей» деп Ыдыктыг Номну тыва дылче очулдурарынга киришкен. Ол номну Германияга пардаар. Оны компьютерге шилчидери-биле ол чоокта чаз Украина чедип, христиан шажынның бистин чуртувуста «Свет Евангелия» иниитилелиниң төвүнге чораан. Ооң чамдык бодалдарын силерге бараалгаттывыс, эргим номчукчу.

Мен, шынап-ла, кандыг чүдүлгелиг кижи мен? Чүдүлгем чүл? Чүдүлгелиг мен дээр эш-оорумден-даа, кыргаммардан-даа айтырарымга, кымга база чүү чүвеге чүдүүрүмнү айтып бээр кижи чок, оларның тайылбырындан чүү-даа билип ап шыдавадым. Ном-дептер база чок, ындыг ном тыва дылкырыгга кажан-даа турбаан. Ындыг болганда тываларда шажынга хамааржыр чүүдаа чок ышкажыл.

Сарыг шажын. Ол биске моолдардан келген. Бистин шажынывыс дижиривис (аас кырында) ол шажынның Судуру — ооң Ыдыктыг дептери, Өөредин болгаш Угаадыы база тыва дылда чок. А сөзү билдинмес алгаг-өөрээл, чалбарыг, дилег, сүргаал, каргыш, килец болгаш еске-даа чүүлдерни мен канчаг билип алыр мен? Оны билбес кижи канчаг чүдүлгелиг мен дээр мен? Чүвениң шынын чугаалавас болзумза, Бурган мени ершээвес болгай.

Бистиң тываларывыстың иштинде чүдүлгелиг улустуң арбыдап, хүрээ-хинт болгаш шажын иниитилели тургузуп, дугаа тудуп турарынга өөрүп тур мен. Чамдыкта өдаарганчыг-даа-дыр. Бир шагда оларның бирээзи болур аас-кежик база келир дээрзинге идегелим ышкындырбас. Ынчалза-даа чүдүлгелиг мен дээр кижилерниң чонга суртаал кылгылдаазының кол сорулгазы чүл дээрзин тайылбырлап көрүнерем.

— Маргылдааның организастаанының кол сорулгазы — МАР биле Тыва Республиканың аразында спорт болгаш культура харылзааларын үеним негелдези-биле чаа, чугула деннелдерге көдүрери болгаш ийи республиканың спортчуларының профессионал мергежилиниң деннелин бединдери, национал хүрешти сайзырадыры деп бодаар мен.

— **Моолга хүрежири-биле кымнар чораанын номчукчуларга база катап таныштырып, оларның хүрешкенинин дугайында Силерниң хууда бодалыңар кандыгыл?**

— Тыва мөгелерден Красноярскинин агроуниверситединиң студентизи, республиканың каш дакпыр чемпиону Маадыр Монгуш, «Шамбалыг» совхозтуң малчыны, национал хевирлерге спорт мастери Владимир Монгуш болгаш Чадаана хоорайда кооператив ажылдакчызы Алдын-оол Куулар олар бистиң республиканың адын камгалап чордулар.

Улангом хоорайга эрткен хүреш үш хүн үргүлчүлээн. Аңаа Моолдуң аңгы-аңгы аймактарындан болгаш хоорайлардан шупту он дөрт командадан 34 мөге киришкен. Бистиң мөгелеривистеңаадыр Монгуш 22 мөгени октаан. Ол алдыгы черни эдээн. Бо дээрге эки түнел. Чүге дизе ол маргылдаага киришкен мөгелер дээрге Моолдуң эң тергин дээн начыннары-дыр. Оларның аразында чаан мөгелер кайы хөй. Аңаа Алдын-оол Куулар база эки хүрешкенин демдеглээр бодаан мен. Чүге дизе бо спортчу ыындыг маргылдаага бир дугаар киржип турар-даа болза, көрүкчүлер, моол чон ооң хүрежирин дыка сонуургаан. Ылангыя ол эрткен чылын Моолга шүүлген күүне начыны Сумуяа мөге-биле дыка эки хүрешкен, аңаа улуг үеделди алган кижи. Ийги хүнде ол холунуң салаазын бертип алган, ооң ыкай хүрежир арга чок болду, ол. Боду база аңаа эвес, ламалаар мен дээр. Ур үениң дургузунда Иволга хүрээзи-биле харылзаажыл, чылдың дөрт эргилдезиниң шупту-зунда аңаа моргүл кылып турар. Эрткен чайын бистиң чуртувустуң сарыг шажын чүдүлгелиглериниң аңаа болган улуг байырлалынга база киржип, Индиядан келген он дөртку Далай-ламаны көөр аргалыг болган. А оглу ийи чыл өөренген хуурактарывыстың аразындан чаасказаан Индиягa өренир өрээл алган.

— Музейниң эртем ажылдамчызы-даа болзумза, мени деткимче арай хиреліг ийин. Чамдыкта делгелгемин болгаш көргүзүг материалдары чедирип алыры берге апаар-дыр — деп. МергенООл Ховалыгович чоокта чаа мени чугаалады. — Эрткен чайын барып-барып, Парлалга бажыңы сарыг шажын дугайында лекциядан өөталаан таварылга база бар.

Кандыг-даа шажынның эң иол (харын-даа кара чаңгыс) сорулгазы — чон-биле тудуш болуру, кижи бүрүзүнге эп-найыралды, эки сеткилди, арыг арын-иүүрүг болгаш Бурганынга шынчы болуруп угаадыры. Ол чүл дээргө-ле, ол шажынны суртаалдаары, тайылбырлаары болгаш өөредири-дир. Судур, Библия, Евангелия чергелиг Ыдыктыг Бижиглелдерде айытканы ындыг чорду. Базым бүрүзүнде, тыныр санында чүдүп-тейлээриниң болгаш өөрээп-чалбарыырының утказы база ында сиңген. Чүдүлге Бурганның чарлыы деп чүве ол-дур. Ындыг турбуже, бистиң шажынчыларывыс ол хүлээлгезин үттүпкаш, алыс сагыжын чүгле ламалаарынче болгаш хамнаарынче моонепкен. Ооң чылдагааны чүл? Чок, мен оны бүрүү шаппайн тур мен, мени еске айтырыг ылдепсиндирип тур: угаадыг кылбас болза, Бурганга бүзүрээр улус кайыын тыптырыл, сагыл четтирер безин кижи турар бе? Ол турбук, хай-бачыдын кактаттырар, хамчык-халавын арыглаптар кижи келир бе? Хамык чүвениң бүүрааны ол эвес бе? Бо бүгү айтырыглар мени бистин шажынчыларывыс кады Судур номчуваан, моргүл кылбаан. Ыдыктыг Бижиглелди өөренмейн, Бурганның Сөзүн чонга канчаар угаадырын сүмелешпейн турар-дыр деп түннелге экселди. Ынчангаш чүдүлгем чүл деп боданмас аргам чок.

Тывада чеже кижи чүдүлгелигил, оларның кажы сарыг шажынга хамаарарыл? Маңаа харыы бөгүн кымга-даа билдинмес, оны мында шажын ажылдакчылары-да билбес. Бистиң чуртувуста «Свет Евангелия» дээр христиан шажын иниитилелиниң (Төвү Украинада, октябрьда чордум) 1989 чылдың шилеин барымдаалап, мөнгө берген медээзинде сарыг шажын чүдүлгелиглер чүгле бөш нация болуп турар. Шуптузу эвээш-эвээш улус, чижээлерге, калга-моол үш муң-на кижи, он үш хуузу боттарының дылын безин төрээн дылывыс дивес. Бөш нацияның эң-не хөй кижилии — көрейлерниң (439 муң кижи), буряттардан безин хөй. Ынчалза-даа оларның чүгле 49 хуузу көрөл дылды төрээн дылым дижир. Мынчап көөрге, чогум сарыг шажын чүдүлгелиг кижи та каш чүве? Оны билип алыры, Тывага-даа болза, хүрээ-дугаа тударына, кадрлар өөредиринге, шажын ажылдакчыларының амыдыраарына, черле бо бүгү ажылды сайзырадырына эртежок чугула. Ынчангаш мен ажыктыг, өөредиглиг-даа болур магатчок деп бодаан. Украина чораанымны сонуургадыр болгайым.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Сарыг шажынның улуг өөредилге чери Кыдаттың Пекин хоорайда турар. Ында студентилериниң саны хөй эвес, бежен-не кижи. Өөреникээр кижилер хөй-даа болза, ынаар кирер шылгалданы бергезинден болгаш өөредилгениң нарыындан ооң хөй хуурактар өөредири болдунмайн турар.

Кыдаттың бо Фэйюан хүрээзинде Тибет чуртуг улус өөренип турар. Төөгү, дыл, философия, чараш бичиктер болгаш өске-даа эртемнерни дөрт чыл шингээткен соонда, оларны бөмбүрзектиң сарыг шажын хүрээлериниче чорудуп турар.

ЧУРУКТА: хуурактар кичээл үезинде.

СЭТА-ның фото-чуруу.

Амы-хуунуң айтырыглары

«ЭКИ ЧОРДУВУС»

Чоокта чаа Кызылга республиканың эң шилиндек мөгелериниң аразында Моол Арат Республиканың сургалыг мөгези Хорлолтийн Баянмунхтың шаңналы дээш Улангом хоорайга хүрежир тыва мөгелерни шилип, тодарадыр талазы-биле маргылдаа эрткенин номчукчулар билир. Моол черге эрткен ол хүрештин киржикчилери тыва мөгелер ооң чаа чедип келген. Спортчу делегациялың удуртукчузу, профэвилелдериниң эки тура спорт иниитилелиниң даргазы Тыва Республиканың улус депутады Владимир Сумакинович Биче-оолга бистиң корреспондентивис ужуражкаш, аңаа элээн каш айтырыгларны салган.

— Владимир Сумакинович, силер боттарыңар хүрештің национал хевирлериниң делегей чергелиг ассоциациялының оралакчы президентизи болгай силер. Убса-Нур аймактың Улангомга эрткен ол улут хүреш маргылдаазының кол сорулгазы чүл дээрзин тайылбырлап көрүнерем.

— Маргылдааның организастаанының кол сорулгазы — МАР биле Тыва Республиканың аразынга спорт болгаш культура харылзааларын үеним негелдези-биле чаа, чугула деннелдерге көдүрери болгаш ийи республиканың спортчуларының профессионал мергежилиниң деннелин бединдери, национал хүрешти сайзырадыры деп бодаар мен.

— Моолга хүрежири-биле кымнар чораанын номчукчуларга база катап таныштырып, оларның хүрешкенинин дугайында Силерниң хууда бодалыңар кандыгыл?

— Тыва мөгелерден Красноярскинин агроуниверситединиң студентизи, республиканың каш дакпыр чемпиону Маадыр Монгуш, «Шамбалыг» совхозтуң малчыны, национал хевирлерге спорт мастери Владимир Монгуш болгаш Чадаана хоорайда кооператив ажылдакчызы Алдын-оол Куулар олар бистиң республиканың адын камгалап чордулар.

Улангом хоорайга эрткен хүреш үш хүн үргүлчүлээн. Аңаа Моолдуң аңгы-аңгы аймактарындан болгаш хоорайлардан шупту он дөрт командадан 34 мөге киришкен. Бистиң мөгелеривистеңаадыр Монгуш 22 мөгени октаан. Ол алдыгы черни эдээн. Бо дээрге эки түнел. Чүге дизе ол маргылдаага киришкен мөгелер дээрге Моолдуң эң тергин дээн начыннары-дыр. Оларның аразында чаан мөгелер кайы хөй. Аңаа Алдын-оол Куулар база эки хүрешкенин демдеглээр бодаан мен. Чүге дизе бо спортчу ыындыг маргылдаага бир дугаар киржип турар-даа болза, көрүкчүлер, моол чон ооң хүрежирин дыка сонуургаан. Ылангыя ол эрткен чылын Моолга шүүлген күүне начыны Сумуяа мөге-биле дыка эки хүрешкен, аңаа улуг үеделди алган кижи. Ийги хүнде ол холунуң салаазын бертип алган, ооң ыкай хүрежир арга чок болду, ол эмчилер чөпшээреваан. А Владимир Монгуш ол тос мөгени октаан, тоску черни эдледи.

— Ол маргылдааларны Хорлолтийн Баянмунхтың шаңналы дээш эрттирген болгай, ол мөгениң дугайында бистиң ноомчукчуларывыс сонуургап турар болгай...

— Баянмунх дээрге чүгле Моолга безин он удаа шүүлген, хостуг хүрешке болгаш самбога делегей чемпиону. Ол даштыкы спортчуларның аразындан хүрештің национал хевирлериниге ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери атты чаалап алган чаңгыс мөге-дир. Амгы үеде Улан-Баторда «Шонхор» спорт клубунуң директору. Мурнуку чылдарда ол күш-культура институтунуң хүреш кафедразын эргелекчилеп турган. Ам болза национал хүреш институтунуң Моолга ажыдар деп турар. Бо удаада Баянмунх маргылдаага кээп шыдаваан, чүге дизе ол Убса-Нур аймактың улус депутады кижи болганда, Улан-Баторда эрткен турар МАР-ның Биче хуралында (сессияда) киржип турар.

— Маргылдааның түнелги кандыг болганыл, Владимир Сумакинович?

— Бир эвес бистиң мөгелеривиске хамаарыштыр чугаалаар болза, белеткеливис багай чүве-дир. Совлгу үеде моол мөгелер бистиң ооллдарывыстан сестир апарган деп ажыы-биле чуваалап болур мен. Хүреш үеинде Моолдуң алдарлыг, хоочун мөгелери безин бистиң ооллдарга маңнап кээп, арга-сүмезин берип турду. Тыва мөгелерни кожа черниң чону дыка деткиир чорду.

Бистер бо чылын ол маргылдаага чүгле үш мөгени киристиртдивис. А келир чылын аңаа 8-10 хире шыырак мөгелеривисти киристиртерин планнап турар бис. Ол талазы-биле Моолдуң Убса-Нур аймааның хүреш федерациязының даргазы Үнгер биске аалаан. Маргылдаага ол аймактың мөгелери дыка шыырак белеткелдиг болганын айтыр аңаар. Чүге дизе национал хүреш талазы-биле ол аймак Бүгү-Моолда эң шыырак спортчуларлыг чердир. Үнгер дарга аңаа эрткен «Найырал» өөрүмнүг хүрештің сайзыралының талазы-биле дыннадыг ыыткан. Мен база Тыва Республикада хүреш федерациялының ажылының талазы-биле тускай дыннадыгны спортчуларга кылдым. Моол мөгелерге Дөге-Баарының чуруун, «Азия төвү» сүй белектерни бердивис. Келир чылын шагаа байырлалы — «Сагаан сар» Улан-Батор хоорайга эртер. Аңаа тыва мөгелерни хүрежири-биле чалады.

Ооң ыкай ийи республиканың аразында бараан солчуп садыглажырын база саналдаан улус. Аңаа содак-шудакты-даа, тыва тоннарны-даа орнажып, садыглажып болур хире.

Черле ынчаг бистер Моолче удаа-дараа кирер болзувусса, бистиң спортчуларывыстың мергежили улам өөр дээрзинге бүзүрээр мен. Бодап-даа көрүвер даан, чүгле бо чылын безин моол мөгелер биске он катап келген болгай. А бистер чүге ынаар аалдан шыдавас деп бис. Дархан хоорайның хүреш федерациязының даргазы Жадамба база бисти чалап турду.

«Найырал өөрүмнүгге» Алдын-оолдуң ырлаар, сыгыртырын чин дыка-ла сонуургады. Аңаа бидонга изиг даш-биле ыштап каан хөй өдүп база чоогладывыс. Тергиин-не чорду. Черле ынчаг эки чордувус.

— Четтирдивис, Владимир Сумакинович, спортчуларывыс улам чедишкининг болзуу!

— «Шынның» коллективинге өөрүп четтирбишаан, изиг байыр!

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

Чаа ном

БАРЫМДААЛЫГ ТООЖУ

Хоочун чогаалчы А. Ф. Емельянов мораль-этиктиг темаларга солун публицистик барымдаалыг номнарны мергежилдиг бижигилээн автор дээрзин номчукчулар билир. Ооң «Кижи болуру», «Амыдыралдан чайлавас...» болгаш ооң-даа өске чогаалдары аныяк-өскенге ханы кижизидилгелиг.

Тываның ном үндүрер чери дуржулгалыг авторуун чаа барымдаалыг тоожузун «Староверлер» деп ат-биле чырыкче үндүрген, ооң тиражы — алды муң кезек болган.

Чечен публицистиг солун номнуң кол утказы — кижиниң чаражы сагыш-сеткилиниң, угаан-сарыылының чаагайында, салым-чаяанынга бердинериниде, биче сеткилдиниде, ада-өгбелериниң чаагай чаңчылдарын сагып, эдереринде дээрзин ылавылаан. Ол ышкаш улуг кижилер, ылангыя ада-иелер ажы-төлүн бичиизинден ак сеткилдиг, төлептиг, ажылгыр хамаатылар кылдыр кижизидериниге үлегер болуруп угаатган.

Чаа тоожу «Кичээлдер», «Чер иштиниң байлактары» болгаш «Думбейдеп азы чырыктан» деп улуг эгелерден тургустунган. Оны чуруккан Л. Р. Спрыгин, утказынга таарыштыр аян-хөрүштүг кылдыр чуруп каастаанын макталдыг.

Саидан САНДЮ.

Чарлалдар бюрозу

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕНИҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

1991 чылдың ноябрь 29, 30 хүннеринде

Е. ТАНОВА

«ТУТТУРБАЙН ЧОРЗА-ЧОРЗА...»

Амгы аныяктарже угландырган маадырлыг трагедия.

Баштайгы көргүзүү.

Эгелээри 17 шакта.

Кызылдың № 1 профтехучилищезинге доктаамал ажылдаары-биле өөредилге ажыл-агыйының инженери алган-хүлээлгеге кодээ ажыл-агый механизапилдының инженер-механиги, өөредилге ажыл-агыйынга бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлериге ажылдаар кодээ ажыл-агый механизациялының техник-механиктери азы бирги класстың дуржулгалыг механизаторлары. УАЗ-452 автомобильге чолаачы хереглеттиниң турар. Шалыңы дугурушканың өзүгаар.

Кээр адреси: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14. Телефоннары 3-06-55, 3-00-57.

Декабрь 4-5-те Политиктиг чыылыышкын бажыңына. Барри Алибасовтуң киржилгези-биле «На-на!» бөлүктүг шоу-концерти болур. Эгелээри 17.00, 19.00 шактарда. Касса ында ажылдап турар. Коллективтиг чагыгларны 2-47-49 телефон биле хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Юстиция министерствозу республика девискээринде ажылдап турар хөй-иниитиг организацияларынга дыннадыры болза

Тыва Республиканың девискээринге ажыглаттынар күштүг «Хөй-иниитиг каттыжыышкынларының дугайында» ССРЭ Хоойтузун күштүг болгаан дугайында» ССРЭ-нин Дээди Советинин доктаалынга зүүштүр боттарының уставтарын (дүрүмнерин) Тыва Республиканың Юстиция министерствозунга доктааткан чурум өзугаар бүрүткеттээн хөй-иниитиг каттыжыышкынларга 1992 чылдың январь 1-ден юридиктиг адаан чери болур эргезин чидирер.

Бо чурум ооң мурнунда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниге болгаш күүсекчи комитеттерге бүрүткеткен хөй-иниитиг каттыжыышкынларынга база хамааржыр.

Юридиктиг албан чери болур эргезин чидирери банкыда саннарының хагдынарынга, хамааты-эргe-хоойлу харылзааларынга киржир арга чок аваарынга, бодунуң эргe-ажыктарын судка болгаш арбитраж судунга төлөөлөөр авгазын оскунарынга болгаш өске-даа үржүктарга чедирер.

Бүрүткел адреси: Кызыл хоорай, Министрлер Чөвүлелиниң бажыңы, 4-кү каат, Юстиция министерствозу, телефону 3-77-13.

КРАСНОЯРСКИНИҢ ПОЛИТЕХНИКТИГ ИНСТИТУДУНУҢ КЫЗЫЛДА ФИЛИАЛЫНЫҢ БЕЛЕТКЕЛ САЛБЫРЫ

1991-1992 өөредилге чылынга дыннакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

I. ШУУТ ӨӨРЕДИЛГЕ.

Белеткел салбыры Красноярскинин политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы база үлетпүр болгаш чуртталга тудуу деп мергежилдеринге кирери-биле дыннакчыларны белеткээр.

Белеткел салбырынга улус ажыл-агыйының кайы-даа адырынга совлгу чылда үүктел чок бир чыл стажтыг база ийи чылдан эвээш эвес иниитиг күш-ажыл стажтыг ажылчыннарны, а ол ышкаш өөредилге чери биле бүдүрүлгенин аразында специалист белеткел бажының дугайында ийи талалыг керээ өзугаар ол өөредилге черинге киреринин экзаменнин дужаан алгаш, конкурска эрткен барган кижилерни күш-ажыл стажындан хамаарылга чокка хүлээп алыр.

Белеткел салбырынга кирерлер дараазында документилерни дужаар: орт/мак эртемниң дугайында документизи, № 086/У майык өзугаар эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, ажылдап турган черинден бижик, 3×4 см хемчээлдиг 8 фото-чурук.

Белеткел салбырынга ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериндеп халашканнарны база хүлээп алыр. Курлаырже халашканнар шериг кезээнин суме бижиин көргүзер. Чепсектиг Күштерден декабрь-январьда халашканнар документилерни февраль 1-ге чедир киирип болгай.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир хүлээп алыр. 1991 чылдың ноябрь 25-29 хүннеринде эртер беседалажышкынарның түнелги-биле салбырга кирген деп саналаар.

Кичээлдер декабрь 1-ден эгелээр. Дыннакчыларга айда 96 рубль хемчээлдиг стипендиялы төлөөр. КэПИ-ниң Кызылда филиалының бажыңында үшкү каатта 302 өрээлге келир.

II. КИРИП ӨӨРЕНИР ӨӨРЕДИЛГЕ.

Белеткел салбыры ортумак школаларының, техникумнарның, ПТУ-ларның, ОПТУ-ларның доозукчу класстарының Сибирьниң техниктиг болгаш технологтуг өөредилге черлериниге кирер күзелдиг өөренникчилериниге болгаш сургуулдарынга шуут база бот-өөредилгелиг хүлээп алышкынны чарлап тур.

Директорнуң адынга билдиришкиннерни дараазында адресте чорудар: **Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың № 4. КрПИ-ниң Кызылда филиалы, белеткел салбыры, «Абитуриент-92».**

Конкурстуг шилилгениң хуусаазының кысказы-биле холбаштыр билдириишкин киирерин дүргедедирин сүмелеливис.

Конкурстуг шилилгени 1991 чылдың ноябрь 1-ден 9-ка чедир филиалга математикага болгаш физикага тестилерни база онаалгаларның үндезининге эрттирер.

Өөренилгени математика, физика, химия, орус болгаш даштыкы дылдарны өөрет-пишаан, шуут өөредилге-биле-даа, чорудуп берип турар программалар болгаш онаалгалар-биле бот-өөредилге база кышкы, часкы дыштанылгалар үеинде чедип кээрге болгаш чайын киреринин экзаменнерининг мурнунда шуут өөредир аргалар-биле чорудар.

ЭРТЕМ- БҮДҮРҮЛГЕ ФИРМАЗЫ

Чүрттүн бирваларында янзы-бүрү чүүлдерни хүн бүрүде өскерлип болгу дег өртектерин совхозтарның, бүдүрүлелерниң, организацияларның, кооперативтерниң удуртукчуларынга тайылбырлап, **ук өртектерниң хемчээлин айтыр талазы-биле ажылды эртем-бүдүрүлге фирмазы** организастап турар.

Даваазында чүүлдерни кылырынга ажыглаар дериг-херектелдерни садып алыр талазы-биле фирма дузалап болур:

ногаа болгаш кат-чимис аймаан болбаазырадыр техника, эт аймаан болбаазырадыр кылыр, ооң иштинде хаван эзди ыштаар, мал болгаш куш согар дериг-херектелдер, соодукчулар херектелдери, хлеб, булочка бышырар, тараа кургадыр дериг-херектелдер, тараа далганын кылыр херектелдер, иниитиниң чемненилге бүдүрүлгелериниге ажыглаар херектелдер аймаа, быштак кылыр болгаш туйбу бүдүрер херектелдер.

Хостуг сварлыр валюта акша азы рубль-биле садып алыр.

Фирманың адреси: Кызыл хоорай, Московская кудумчуу, бажың № 2, ооң 3-кү каадында, телефоннары 3-00-76, 2-28-75, 3-63-33.

Телевидение

НОЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Фантомас». Уран-чечен фильм, 2-га сериязы. 10.40 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 11.40 Бүрүвү Элладаның самнары. 12.00 ТМА. Афанасий Феттиң салым-хуузу болгаш амыдыраары. 13.20 Камерлиг музыканың концерти. 13.50 «Телемикст». 14.35 Экономика агентилели. 15.05 «Н. Озеровтуң валчылары». 15.35 «Ершовка шииткел». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.40 Г. Гендель. Кончерто-гроссо. Ля мажор. 16.55 «Уругларның музыка клуву». 17.40 Чемпионнар-биле кады. 17.55 Мульт-фильм. 18.15 Сонуургактарга. 18.30 ТМА. 18.45 «Ученадалар». 19.25 «Фантомас». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Чурттаан эрткени». 3-кү, 4-кү фильмнер. 22.05 Телетаныжылга. 23.15 ИКС программазы. 00.15 — 00.35 ТМА.

• • •

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.45 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.15 Мульт-фильм. 9.30 «Инженер мергежил дугайында». 10.00 Телешин. 1-ги кезээ. 11.00 «Маргыжыг чугаа». 12.45 Программага Мариэтта Чудакова киржир. 13.00 Ритмиг гимнастика. 13.30 — 14.10 Күүселдеде иниитир.

КЫЗЫЛДАН

17.15 Уругларга фильм. 17.55 Айтыыглар болгаш харылыылар. 18.15 «Хову-Аксы-91». 19.15 «Эки-венер!». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 Барымдаалыг фильм. 21.35 Джаз-тайм. Капсырылга. 22.35 «Ажылиичи Россия». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Даарта агаар байдалы. 23.25 — 23.55 «Хоктүг ооннар». 1-ги кезээ.

• • •

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.15 «Аян-чорукчулар клуву». 18.15 Теледопчулал. 19.00 Сес дилеп тур мен. 19.10 «Осетиянын аныяк чурукчулары». 19.25 Кызыл болгаш ак өөнер. 19.55 — 20.00 Реклама.

КИНО

НОЯБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Выхода нет» 9.00, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Последний удар» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кащей бессмертный» 9.00, 12.00. «У заставы «Красные камни» 10.30, 13.30. «Убить Шакала» 16.50, 18.30, 20.10. «Манкурт» 15.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Леди и разбойники» 12.40, 16.20. «Сбрось маму с поезда» 14.30, 18.10 шактарда.

Кызыл хоорайның иниитиниң чемненилге трезиниң коллективи. Бажың тудар комбинаттың администрациязы ында ажылчын столоваяның улуг повары

Көк Орус-ооловна СААЯНЫҢ

хүр аараш мөнгүнүн дыннатпышаан, ооң төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергей, деп тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУДУКЧУДАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советинин Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунунуң редакция коллективи

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары
- Редактор — 3-43-34
- приемная — 3-34-26
- оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17
- харысалгалы секретарь 3-34-92
- оралакчылары 2-45-93

КИЛДИСТЕР:
- экономика килдистери: улетпүр — 3-34-49, 3-36-73
- кадрлар ажыл-агый — 3-41-16
- сонуургал айтырыглар — 3-34-57
- культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
- улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98
- иниитилел политиктиг — 3-36-25
- мөгелер болгаш спорт — 2-38-82, 3-41-23
- чагаа — 3-39-03
- отулга — 3-34-39, 3-34-92
- корректорлар — 3-34-19
- үндүрүкчүлер — 2-27-41
- солун келбейн бергени — 2-22-75
- бухгалтерия — 3-37-11

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүнге комитеттиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Сорун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 эка. Чагыг № 988.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың инитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнелезилеттинген

№ 201 (14701) 1991 чылдың ноябрь 27, среда

Садар өртээ 20 көп.

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда «Сапыкчы-гаш» дээр идиктер септээр мастерская бар. Оон өйнги каъдында он ажыг ажылчын идиктерни даарап, септээн орар.

ЧУРУКТАРДА: Шолбан Куулар база ында иженип турар. Оон чаныга септээр сапыктар эртеннин-не эңдерлиг бээр. Ол доозазын септээш, хүлээдиптер. «Ханыг идиктерни чайын түге септедим ан турбас улус боор бо?» деп айтырыг оон бажыта кирзе-даа, черде бужурганмайн, шынарлыбиле кылып бээр.

Кайда-даа бараан өртээ улгаткан. Эрги идиктер ам катап холдарга кирип, септедир черже кээп эгелээн. Ында хоочун мастер Сергей Дорохов баштаан аныяк мастерлер кыжын кедер сапыктарны көңгүс чаартыр септээш, ээлерингге берип, өөрүн четтириишкининг сөстерин дыңнап турарлар.

ЧУРУКТУҢ БИРЭЭЗИНДЕ мастер Сергей Дорохов мергежилинге өөредип алганы Роберт Ховалыг-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ӨӨРЕДИЛГЕ, ДУРЖУЛГА СОЛЧУЛГАЗЫ

Херээженнер, өг-бүле болгаш аныяктар-биле ажылды рынок экономиказынче шилчип турар амгы үеде чөптүг организастап, ону эжижидери чугула айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң херээженнер, өг-бүле болгаш аныяктар айтырыгларының талазы-биле киллизи семинарны эрттирген.

Оон ажылынга райкүүскомнарның херээженнер, өг-бүле болгаш аныяктар айтырыгларының талазы-биле киллдистериниң эргелекчилери, киллдистери ам-даа тургустунмаан райхоорküүскомнарны, ону харыылаар райхоорküүскомнарның дарга-ларының оралакчылары киришкен. Олар ажыл-чорудулгазын чаартып, эжижидерингге дузалаар, ажыктыг арга-сүмелерни берип турар илеткелдерни дыңнаан.

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң херээженнер кол эмчизи Г. М. Маады херээженнерниң кадыының байдалының дугайында, юстиция министринин оралакчызы Н. Б. Каширина өг-бүленің, иеним, чаштың эргелиг хоойлу камгалалының дугайында. Иштики херектер министерствозунуң хей-ниитинин корум-чурумун камгалаар киллдизиниң начальниги Д. К. Куулар херээженнерниң ортузунда кем-херек үүлгедиишкининиң байдалының дугайында илеткелдерни кылган.

Республиканың Экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязының даргазының оралакчызы С. Н. Сапова рынок экономиказынче шилчип турар үеде херээженнер, өг-бүлелер, аныяктар канчаар ажылдаарының, ажыл-ишти организастаарының, чүү кылырының талазы-биле тодаргай чугааны семинарның киржикчилери-биле кылган. Бичe бүдүүлгелерни организастап, тургузарынга сүмелерни берген.

Чоокта чаа «Москвага «Амгы үениң өг-бүлези болгаш ниитилел» деп темалыг делегей болгаш бүгү-россия чергелиг улуг семинарга киришкеш келген Н. Б. Тыртык-Кара биле Н. О. Товуунуң чугаазын чыылганнар сонуургап дыңнаан.

Кызылдың уруглар бажыңына баргаш, ында чашында. Иштики херектер министерствозунуң хей-ниитинин корум-чурумун камгалаар киллдизиниң начальниги Д. К. Куулар херээженнерниң ортузунда кем-херек үүлгедиишкининиң байдалының дугайында илеткелдерни кылган.

Республиканың Экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязының даргазының оралакчызы С. Н. Сапова рынок экономиказынче шилчип турар үеде херээженнер, өг-бүлелер, аныяктар канчаар ажылдаарының, ажыл-ишти организастаарының, чүү кылырының талазы-биле тодаргай чугааны семинарның киржикчилери-биле кылган. Бичe бүдүүлгелерни организастап, тургузарынга сүмелерни берген.

Чоокта чаа «Москвага «Амгы үениң өг-бүлези болгаш ниитилел» деп темалыг делегей болгаш бүгү-россия чергелиг улуг семинарга киришкеш келген Н. Б. Тыртык-Кара биле Н. О. Товуунуң чугаазын чыылганнар сонуургап дыңнаан.

Кызылдың уруглар бажыңына баргаш, ында чаштарның амыдыралы-биле таныышкаш, кандыг иелериниң уруглары чүү чылдагаан-биле ында азырадып турарын өөренип көргеннер. Иштики херектер министерствозунуң чер кезип тоган чоруур назы четпес уруглар-ны хүлээп алыр, азыраар черинге семинарның киржикчилери баргаш, кайызын, кандыг ада-иелериниң уруглары малаа кээп турарын сонуургаан. Бо ийи коллективтиң ажылы-биле таныышкаш, херээженнер, өг-бүлелер, аныяктар-биле ажылды бүгү талалыг эжижидери амгы үеде чугула болу бергенин чыылганнар демдеглээн.

Семинарның дыңнакчылары найысыладың эт комбинадынга, хлеб заводунга, даараныла фабриказынга барып, ында ажылчынарның ажыл-ижи, хей-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазы-биле таныышып, дуржулга солушкан.

Рынок экономиказынче шилчип турар үеде херээженнер чөвүлелдериниң, өг-бүлелериниң, аныяктарның ажыл-ижин канчаар организастаарын, иазы четпээннер, аныяктар, херээженнер ортузунга өөредилге-кижизидилге ажылын чорударының чаа арга-методтарын семинарның киржикчилери өөренип алган.

Бистин корр.

Шокар медээлер

БАЙЫР ЧЕДИРДИМ

«Шын» солунунуң 189 дугаарлыг үндүүлгезин номчааш, ында Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп чүүдүлүг аттыг дуюнам Ватый Монгушович Кенешке тывысканынга байыр чедирбишаан, ам-даа чаа-чаа ырлары-биле чонга аян тударын, кан дег кадыкшылды, хүн дег аас-кежиин, бүгү талалыг чогаадыкчы чедиишкинин күзедим.

Долзат КУУЛАР.
«Большевик» совхоз.
Шеми суур.

УЖУДУКЧУ БОЛУР ДИЗЕ

«Өвүр районнуң Торгалыг суурда чурттап турар мен. Харым 18. Ужудукчу болуксаар кижи-дир мен. Аңаа кыс уругларны хүлээп алыр чүве ирги бе?

Чочагай МОНГУШ.»

Редакциядан: Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларында ужар чүүлдүң дээди болгаш ортумак өөредилге черлери кайы хей. Аңаа өөренирин күзээн 18 хардан өрү эр, херээжен кижилерни хүлээп ап турар. Өөренирин күзээн аныяктар Тываның авиабүдүүлге чериниң кадрлар киллдизиниден сүмени ап болур.

НОВО-ОГАРЕВОНУҢ ФОРМУЛАЗЫ

НОВО-ОГАРЕВО, (Москва область, ноябрь 25. (СЭТА-ның корр.). Чаа эвилел керээзин ажылдап кылырымга политиктиг хостуг чорукту ол хүн чедип алдынган чөпшээрешилгениң формулазы Күрчөвүлелдиң хуралының киржикчилерингге бергеи. Эвилел керээзиниң документизиниге чеди республикаларның төлөлекчилерниң баштайгы ат салырының орнуунга ниити доктаалды хүлээп алган. Ону парлалга конференциязынга чурттуг Президентизи Михаил Горбачев домчуп таныштырган.

Ында Суверенниг күрүнелернин эвилелиниң дугайында керээниң төлевилелин суверенниг республикаларның Дээди Советтеринче база чурттуг парламентизиче ону таныжып көөр дилег-биле чорударынга хуралдың киржикчилери чөпшээрешкен деп айыткан. Керээге бо чылын-на ат салырының чугулазын демдеглээн. Ол документиниң төлевилелин парлалгага бээрин шиитпирлээн.

Хүлээп алдынган шиитпирлерни тайылбырлап тура, Михаил Горбачев «бүгү чүве ол чериндe хевээр арткан» деп демдеглезе-даа, керээни ажылдап кылырын моон ынай узамдыктырып туруп бээри болдунмас деп чүвени шуптузу хүлээп көргенин онзалап айыткан. Чүге дизе «реформалар-даа, экономиктиг керээ-даа бот-таныпас». Чурттуг Президентизи күрүне турузуунуң дугайында айтырыгны «коя доц» деп айтып, ону шиитпирлээриниң эргежок чугуладазын демдеглээн. Ол ышкаш националдар аразында тайбыныы камгалаарының айтырыгы оон дудак чок ужур-дузалыг деп, ол айыткан.

Керээ төлевилелинде көрдүнгенин өзугаар, чурттуг Күрүне чөвүлелги чүге хевээр арттырар эвес, а эргелерин харын немээн: ол күрүне баштынының удуртулгазы-биле ниитики болгаш даштыкы политиканы дүүштүрер орган болур. Күрчөвүлелдиң шиитпирлери албан күүсеттинген турар ужуруут. Чүге ында таварылгада Күрүне чөвүлели дээштиг ажылдап болур.

Суверенниг күрүнелер эвилели (СКЭ) деп чүл ол, эвилел бе азы күрүне бе деп айтырыг талазы-биле ниитилелде калбарган маргылдаа турзажок. Күрчөвүлелдиң туружу өскерилбейн хевээр арткан: «СКЭ—ол дээрге конфедеративтиг демократтыг күрүне».

Керээни ажылдап кылып турар чеди суверенниг республикаларга силерниң бодап турарынар-биле өске республикалар немежир бе деп айтырыгга харыылап тура, Михаил Горбачев суверенниг Украина кирип келир боор деп идегелди илергейлээн.

Төрээн чуртувуста

МОСКВА. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң эзлчеглиг хуралы 1991 чылдың ноябрь 25-те болуп эрткен. Хуралды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатов даргалаан.

«РСФСР-ниң составында крайларга, областарга, республикаларга сан-хөө деткимчезин бээриниң дугайында» болгаш «РСФСР-ге күрүнеиин эвес детектив ажыл-чорудулга дугайында» хоойлу төлевилелдерни хуралга чугаалажып көргеи. Хоойлу төлевилелдерни РСФСР-ниң палаталар комиссияларынга болгаш комитеттеринге дамчыдып бээрин шиитпирлээн.

«АУК-ту материал-техниктиг курлавырлар-биле колдадыр хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң канчаар боттанып турарының дугайында информацияны дыңнаан. РСФСР-ниң Дээди Совединиң кодээге социал хөгжүлде, аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле адаккы комитединиң даргазы С. А. Осминин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга информация кылган.

Россия Федерациязының күрүне амыдыралының өске-даа айтырыгларын хуралга база чугаалажып көргеи.

ДУШАНБЕ. Эрткен воскресеньеде Таджикистанга президент соңгулдалары болган. Республиканың Дээди Совединиң 61 харлыг даргазы Рахмон Набиев Таджикистанның президентизинге соңгуткан.

УЛАН-УДЭ. Бурятияның Дээди Совединиң сессиязының ажыдынга чапсарны чарлаандан бээр бир ай эрткен. Республиканың Дээди Совединиң бешки сессиязы бодунуң ажылын катап эгелээн. Моон мурнуунда бадылаттынган хүн айтырыгларын дараазында сессияга чугаалажып көөрүн депутаттар шиитпирлээн. Бурятияга президент албан-дужаалын доктаадып турузар дугайында болгаш бот башкарылга база хуужудулга дугайында айтырыгларны амгы сессияга депутаттар чугаалажып эгелээн.

ЧЕРКАССЫ. «Уманьфермаш» бүдүүлге катты-жышкыны илчирбе дугуйлуг бульдозерлерни массалыы-биле бүдүүп эгелээн. Волгоградтың трактор бүдүүлүүдери бульдозер бүдүүрингге артык кедектерни болгаш дериглерни чорудып бээр турган, херек кырында чагыгны күүсеттээн. Ынчалзажок уманьчылар ол дериг-херекселдерни боттары бүдүртеш, күчүлүг бульдозерлерни кылып эгелээн. Бүдүүлге катты-жышкыны колдуунда мал ажылынга ажыглаар машиналарны бүдүүп турар. Мал чемнерин болбаазырадып белеткээр болган хуваар чаа машиналарны база бүдүүп эгелээн.

(СЭТА).

ЧОГААДЫКЧЫ ХАРЫЛЗАА

Республиканың ажылышчилерин куш эъди болгаш чүүрга-оиле хандырып турар чер — Кызылдың куш фабриказы. Ол коллектив-биле Тываның улусчу чогаадылга уран чүүл төвүүн ажылдакчылары найыралчы, чогаадыкчы харылзааны эгелээн.

Төптүң ажылдакчылары культура талазы-биле тускай специалистер болганындан байлак, солун программалыг концертти белеткээш, дыштаныр хүнде ажылчыннарга бараалгаткан. Оон ажылдакчылары С. Баир, М. Доржу, С. Бадыраа, З. Ондар, «Тыва» ансамбльдиң артизи С. Танма, хоорküүскомнуң культура киллдизинин методизи, ыраажы Т. Доржу, уран чүүл училищезинин сургуулу М. Монгуш оларның күүседиглерин чыылганнар улуг сонуургал-биле көрген.

Чогаадыкчы харылзааны улам быжыглаарын, доктаамал аалдап кээп турарын куш фабриказының профэвилел комитединин даргазы Л. Ширшова күзээш. Чаа чыл байырлалында база катап аалдап келирин дилээн.

(Бистин корр.).

Малчыннар: оларның социал камгалалы

ХОЙЖУ ЧҮГЕ ЫГЛАПКАНЫЛ?

Бо чылдың октябрь 10-да үнген «Шын» солунга № 2 республика эмнелгезинге азы чонда чугаалажы бергени-биле алырга, малчыннар эмнелгезинге эмнедип чыткан бөлүк малчыннарның Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка «Бистиң дугайывыста сагыш салып көрүнер» деп эгелиг чагаазының парлаттынганы Тываның чону, эң ылаңгыя малчыннар утпаан боор. Боттарының чагаазынга малчыннар ук эмнелгени үүрмектеп, ону малчыннар эмнээринден аңгыда өскээр ажыглаар дээн хевирлиг «халдаашкыннардан» камгалап, малчыннар эмнелгези кылдыр арттырарын дилээн. № 2 республика эмнелгези малчыннар эмнелгези боон хекээр артар дээрзин республиканың Кадык камгалал министерствозу дыңнадып, малчыннарның ажык чагаазынга харыыны берген-даа. Ынчалза-даа кадык камгалалында шупту чүве чүге Кадык камгалал министерствозундан хамаа ышпа дээрзин сөөлгү хүннерниң болуушкуннары көргүзүп. Бир эвес эрткен октябрь айда малчыннар эмнелгезинге бүүрек аарыгларын тодарадып эмнээр төп ажылар деп турган болза, ам ноябрь айда ол-ла эмнелгеге № 1 республика эмнелгезинин эндокринология салбырының аарыг кижилер чыдар черин тургузар деп барган. Ынчангаш ол эмнелгениң эмчилери, ында эмнедип чыдар малчыннар ээлчеглиг «халдаашкындан» база-ла камгаланып эгелээннер.

«Кым халдап турар чүвел?» деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. «Халдаашкынларның» үнүп турар дээр Тываның кадык камгалал четкизиниң кошкаа, аарыг кижилерни эмнээринге эргежок чугула эмнелге черлерин тургузарынга бажыңнар-даа, материал-техниктиг хандырылга-даа четпес боон турары. Чижээлээрге, бүүрек аарыгларын тодарадып эмнээр төп-даа, эндокринология салбыры-даа чугула херек, чүгле оларны тургузар бажыңнар чок. Мындыг чылдагаанның үржүүндан малчыннар эмнелгезинче «халдаашкыннар» кылдына бергилээр.

Ээлчеглиг «халдаашкын» мындыг янзылыг болган. Республиканың Дээди Совединиң Кадыкшыл, өг-бүле, ие болгаш уруглар камгалалының талазы-биле комиссияның даргазы З. Н. Сат баштаан бөлүк эмчилер малчыннар эмнелгезинин үшкү каъдын көрүп, аңаа эндокринология салбырының аарыг кижилерин чыттырып болур арга бар-чогун көөрүп чорааннар. Ол айтырыг Кадык камгалал министерствозунуң коллегиязынга база көдүүлген. Малчыннар эмнелгезинге эндокринология салбырының аарыг кижилерин (оларның аразында малчыннар-даа бар боору чадавас) чыттырарының дугайында айтырыгга хамаарыштыр бадылаашкын-даа болган. Министерствонуң удуртукчуларының болгаш коллегия кежигүннерниң чамдыызы далаганнаан. Ынчангаш айтырыг «өртпейн» барган.

Ам № 1 республика эмнелгезинин эндокринология салбырының дугайында. Ол салбырның бажыңы буступ кээп дүжер четкен, «кырган» бажың. Ону септээриниң дугайында чугаа каш чыл улаштыр үргүлчүлеп келген. Ылап-ла, ол салбырда байдал-даа, ында чыдар кижилерниң аарыы-даа дыка берге. Оларны база эмнээр апаар. Ынчалза-даа социал эргелери эң-не багай камгалаттынган малчыннарының эмнелгезинин күсели-биле кылыр бе? Малчыннар дээрге черниң чериңде ажылдап, амыдырап чоруур кижилер-дир. Кызыл кирер хамаанчок, чаңгыс катап суур кирип, эмчилеп алыры оларга дыка берге. Хоорай, суурларның чурттакчылары-биле оларны деңнээр арга чок. Албан-хаакчылар, бүдүүлгелернин ажылчынары болаа шөлээ дилеп алгаш, эмчилеп, эмнедип ап болурлар. А малчыннар чернин чериңде өг-бүлезин, мал-маганын үр үеде каар аргазы чок. Бо чылдагаан-биле олар аалынче, мал-маганче сагыш салгаш, эмнээшкинни долузу-биле эрттпейн турар. Хоочураан аар аарыглыг малчыннарны барык «күш-биле» эмнээр-дир бис, чүгээртей бергеш-ле, чанар дээш туруп бээр-дирлер деп малчыннар эмнелгезинин кол эмчизи А. Н. Лиденче чугаалап турар. Шак мындыг чай-кыс чок ажылды малчыннарга оода-чадавар да эмнедиринге таарымчалыг байдалды тургузар ужурлуг.

Амгы үеде малчыннар чыткан-на эмнелгезинге алаан делгем эмчи шиитпишкинин эрттирип, ук эмнелгения берип болуру эмчи дузазын ап турарлар. Эндокринология салбырының аарыг кижилерин малчыннар эмнелгезинге чыттырар дээр болза, ол каътта эмчилерни хоорайның поликлиникаларынче тарадыр октаар апаар. Ынчан малчыннар бөгүн ышкаш кылдыр эмнедир аргазы чок боон кээр. Ангы-аңгы эмчилерге кирерде, олар хоорайның поликлиникаларын кезип эгелээрлер. Оларны сөөртүүрүнге машиналар херек, кыварчаар материалдарның чарыгдалы улгадыр дээш, өске-даа бергедээшкиннер тыптып кээри чугаажок. Бо айтырыгны шиитпирлээринге киржип турар чамдык эштер өске эмнелгелерде база аарыг кижилерни ынчаар сөөртүп турар, черле ынчаш, малчыннар эмнелгезинин эмчилери, өске эмнелгелериниң эмчилерингe бодаарга, таарымчалыг байдалда ажылдап турар деп бодалды илередир боор чорду. Ындыг-даа боон болур-ла ыйнаан, а бистин малчыннарывыс оларга тускайлаан эмнелгеге бедик деннелдиг эмчи дузазын ала-даа кандыг боор.

№ 2 республика эмнелгезинге ындыг-мындыг «эде тургустунуушкуннар» чорудар дээрзинге ында эмнедип чыдар малчыннар удур-дус болду. Монгун-Тайга районнуң малчыны Раиса Күжүгет бо эмнелгеге падын барап, аъттыг, чадаг чоруп, чорумал машиналар дозуп чорааш келген. Кээрге, эмчилер ону дораан-на чыттырып, эмнеп эгелээннер. Оон мурнунда № 1 республика эмнелгезинге каш-даа катап келген. Ол эмнелгения эмчилери ону улуг аарыг эвес сен дээш, дедир чандырып турган. «Хоорайга келгеш, базар-баар чер-даа тыппас, эмнелгелерге кирер-даа аайын билбес кижи мен, бо эмнелгеге кээримге, мени дораан хүлээп ап, бүгү талазы-биле шинчип, эмнеп тур. Ынчаар-даа эмнедип чорбаан кижи мен, кадыым көскүзү-биле чүгээртеди. Малчыннар эмнелгезинге малчыннардан өске кижилер эмнээринге удур мен. Чаңгыс борбак эмнелгевистир, оон өске эмнелгелерге бистерни мынчаар эки хүлээп албас» деп, Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечия-оол аттыг совхозтуң чылгычызы Баз-оол Серээдер чугаалады.

Малчыннар кадыг улус болгай, Берге ажыл-иш, амыдырал ынчаар чанчыктырып каан. Эмнелгеге боон болур өскерлиишкиннер дугайында чугаалап тура, Улуг-Хем районнуң «Чаатыы» совхозунуң бир херээжен малчыны туттунуп чадааш, ыглай каапты. Малчыннар эмнелгезинче янзы-бүрү «халдаашкыннар» не херээжен малчынга ол хире аарышкылыг кылдыр дегген. «Бир-ле дугаарында бо эмнелгеге мынчаар эки эмнеп тур—деп ол чугаалады. — Малчыннар эмнелгезин өскээр ажыглаар дээрзинге чөпшээрешпес мен». Малчын иеним караанын чажы оларга бистин кайы хире тоомча чогунустуг хереги-зидир.

Малчыннар эмнелгезинге Кызыл хоорайның хей чурттакчылары, колдуунда дүүнгү партия, совет ажылдакчылар, ук эмнелгеге ажылдап турар эмчилернин таныш-көрүжү эмнедип турар деп чугаа база бар. Ол дугайында эмнелгениң кол эмчизи А. Н. Лиден айтырарымга, «Амбулаторлуг эмнелгеге күш-ажылдың хоочунналары, дүүнгү партия, совет ажылдакчылары кээп турары шын—деп чугаалады.— Оларны хүлээп албайн баар арга бисте чок—эмчилер-дир бис. Ындыг чугаа бистин сеткиливиске база таарышпас. Бир эвес тускай айтыышкын кээр болза, хоорай чурттуг кижилерни шуут хүлээп албайн баар бис. Амбулаторлуг эмнелгеге хоорай чурттакчыларын хүлээп алыр арга бисте бар, а оларны чыттырып эмнеп шыдавас бис. Эмнелгеде чүгле 25 орун бар. Ынчангаш колдуунда малчыннарны чыттырып эмнеп турар бис».

Бо чылдың тос айларында, кол эмчиниң бергеи санчурагайлары-биле алырга, 292 кижини чыттырып эмнээн. Оларның 225-и малчыннар, 67 кижи малчыннар эвес. Бо сан-чурагайларга кадык камгалалының специалистериниң чамдыызы арай-ла бүүреевейн турар. Бо эмнелгеде малчын эвес кижилер хөй-биле эмнедип турар деп олар каравыл тоорар. Ынчангаш бо хүннерде ол үүлдү тодарадыры-биле документилер хыналдазын олар чорудып эгелээн. Оон түңнелин номчукчуларга «Шын» солун дыңнады бээр.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга малчыннар ажык чагаа бижип, дуза дилээн болганда, Ш. Д. Ооржактың турузуун билип алыксаашы, харылзашкан бис. Малчынарның эмнелгези малчынарның эмнелгези боон артар ужурлуг деп бижыг туруштуг дарга болду. Эндокринология салбырын тургузар бажың-балгат тываар талазы-биле хемчегларни база алган. Ынчалза-даа тургустунуп келген айтырыглар ындыг белен шиитпирлеттинер деп чугаалаары арай алек. Бергелер ам-даа хей.

Малчыннар хей негелдаа салбайн, чакчыккан ажылын хүн бүрү кылып чоруур. Кызылда башкы институдунуң студентилери, республиканың прокуратура ажылдакчылары хой херектеннер ышкаш, боттарының социал эргелерин камгалап, митингилээр, ажыл соксадыр сеткил оларда чок. Бир эвес олар ажыл соксадыр эгелээр болза, Тываның малы аштап-суксаар, чудаар, оорсук, ыт-куш аксынга баар. Боттарының социал эргелерин камгалап, митингилээр, ажыл соксадыр өзүлүг кижилер малчыннар эвес ыйнаан?

Эмнелгеде эмнедип чыдар малчыннарның бирээзи мындыг бодалды база илеректен: бо эмнелгеге улуг дарга-ларны эмнеп турда, аңаа кым-даа хол дээриниден сестир турган, а бөдүүн малчыннарга ону тускайлап бээрге, былаажыр кижилер тыпты берди.

Малчынның бодалы-биле чөпшээрешпейн-даа, чөпшээрешип-даа болур-ла ыйнаан. А малчыннар эмнелгезин малчыннар эмнелгези кылдыр бүдүн-бүрүн арттырары дугуда. База катап демдеглеп каалы: бөгүн социал эргелери эң-не багай камгалаттынган кижи—малчын. Оюда оон кадыын камгалаар кораллиг.

Шангыр-оол СУВАН
(«Шынның» корр.)

...рге аажок бачыт.

НОГААЛАР, АРЫЛАР

«Кызыл» совхоз ногаа аймаан шагның дөрт эргилдезинде өстүрүп, оны чонга бераалгадып турар. Помидорну, огурецти, согунаны, морковьту болгаш өске-даа ногааларны, чүгле кызылчылар эвес, а чамдык районнарның чурттакчылары, коллективтер оон садып ап турар.

Ол совхозтуң конторазынга кире бергеш, ногаажыларның ажыл-херээн сонуургаарымга, улуг бухгалтер ора, мынча дээн:

— Бо чылдың он айларында ногаа аймаа садарының планын күүсеткен бис. Ам мурнакчы кижилерни тодарадып алдывыс. Он кижиге Санкт-Петербург баар хадас путёвкалар бердивис. Чамдык кижилерни акшабиле шаннадывыс. А ногаажыларның ажылын бригадир Степан Иванович те каап бээр боор.

Бригадир С. И. Венгербиле ужураштым. Чугаалаштым. Ногаажыларның ажылхерээ бүдүүгүр боорга-ла, ынчалган боор, ол база-ла ажыл-иш, кижилер дугайын хөреди:

— Санкт-Петербург баар улустар аразында Минчимаа Бора, Нина Бызова, Галина Токушева, Наталья Саянова, Антонина Жуланова, Наталья Недро болгаш өскелер-даа бар. Эр бедик көргүзүүнү Минчимаа Бора чедип алган. Оон ам ийи чыл улаштыр тиилекчи болуп турары ол-дур. Чылда ол бодунга быжыглаан черинден 22 тонна огурецти алыр тургаш, оны 31 тонна кылдыр боттандырды. Чарыштыр ийги черин Галина Токушева эөлээн. Ол 30,5 тонна огурец өстүрген. Минчимаа автомашинаны соочур чок садып алыр талын-биле база шаннатты. Ол ам шеләлей берген. Галина Петровна-биле чугаалажып көрүнер. Ол 15 дугаар теплицада ажылдап турар.

Теплицага кире бээримге, кижи ортузу чеде берген назылыг херээжен узун, шөйбек огурецтер чыып ап тур. Ол ыңдыг дүжүүт неделяда ийи удаа чыыр. Мээң барганым хүнде оон дүжүүдарбын болган: үүс килограммны чыып алган. Чыл төнчүзүнге чедир пландан ажыр 10 тоннаны чыып аптар бодап турар. Чүге дээрге, ам безин планнаанындан 3,5 тоннаны ажырып алган.

Бир килограмм огурецти совхоз 8-10 рубльге саарып турар. Ынчап кээрде, ол бодунуң эөлүүзүнде совхозунга 240 мүң хире акшаның арыг орулгазын киирген болуп турар-дыр. Санажылганы чыл төнчүзүнде база кылыр. Продукцияны пландан ажыр болгаш оны эки шынарлыг бүдүргени дээш немелде телевирни ногаажылар база алыр.

Галина Петровна он ажыг чыл бурунгаар Красноярск крайдан өөнүң иштинии ажылының аайы-биле Тыва-га келген. Баштайгы ийи чылда Кызылдың электростанциязынга ажылдап турган. Оон соонда бо совхозтуң ногаажылар бригадазынга кирип алган. Ол амгы ажылының дугайында мынчаар чугаалаар болду:

— Баштай ажылчыннарны эвеноларга үзүп каан. Оон бирээзинге-ле 7-8 кижини быжыглаан. Олар бешалды теплицага ажылдап турдулар. Түүнелдер ыңдыгла кончуг эвес болуп турду. Вот-боттарынга идегээш, орта-ла ажылдавас хире боор чорду. Ол практикадан үнгеш, теплицаларны бир-ийи кижите быжыглаан. Ынчан харын чүгээртээн, эки түүнелдер бар апарган. Сөлүг чылдарда бир эштиг ажылдап келдим. А эрткен чылдан бээр чааскаан ажылдап турарым бо. Эки түүнел дээш кижи кыза бээр чүведир. Ногаажылар Минчимаа Бора, Нина Бызова, Наталья Саянова олар база-ла түс-түзүнде ажылдаан, бедик көргүзүүлерни чедип ап келдилер.

Кандыг-даа ажылдың үреттүүлдиг болуру — кижиден хамаарыр. Галина Петровна бодунуң бодалын базынчаар илеретти. Чалгаа, олутпай чорук чедиишкинге черле чедирбес. Ынчангаш ол ногаа олуртур шелуг ыяк белеткеп, аңаа четчир чемнинчидилгени топ, чангыс сес-биле чугаалаарга, ногааны өстүрүп алырының технологиязын бүрүн сагып турар. Ногааларны олуртур мурнуунда черин эки суттарар. Чамдык изиг хүннерде ийи удаа суттарын болур. А теплица иштинге хөрзүнүңүн ыыты 78-80 хуу турар болза эки. Оон ынай оон база бир эскерии бар. Ногаанын эки өзеринге азырал арыг улуг рольду ойнап турар. Олар үнүп келген ногаалар бүрүлериниң дестеринге тыптып келир хорадыг курттарны үзүткен, арылап гурар. Ары ногаа бүрүзүн хөй эргээн тудум-на, оон эки дүжүүтү ап болгурунуң артазы тургустунуп келир.

Кижи-оол ХЕРЧЕК.
Кызыл хоорай.

Нитилел-политиктиг килдис

ШОНЧАКТЫГ УРЖУКТАРНЫҢ САЛДАРЫ,

азы Амгы аныяктарның арны

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында тургустунган аныяктар талазы-биле комиссияда районнардан, Кызыл хоорайдан он депутат хөй-нитиг эге-биле ажылдап турар. Олардан комиссияның даргазы Тыва Республиканың улус депутады И. Ч. Саяа хостаткан удуртукчузу. Ол Москваның сан-хөө институдун дооскан. Мергежили — инженер-экономист. Барыын районнарга экономистеп ажылдап чораанының соонда, сөөлгү чылдарда Ак-Довурак хоорайның комсомол комитеттинге ажылдап турган.

Комиссияның аныяктар-биле ажылының дугайын чугаалап бээрин Иранда Чоодуевна Саяадан дилээн мен.

— Дорту-биле «сагыш-сеткилдің экологиязы» деп чугаалап болурувус сеткилсоруктун амгы халаптыг байдалын канчап ажып эртер улус боор бис? Хөй-нитинни, культураның харыысалгалыг ажылдакчыларының «Бурунгуларывыстың чаагай чанчылдарын аныяктарга!» — дээн кыйгырыын бодаарымга, элезиниг куруг ховуда когурумга демеждаа ышкажыл чоп. Шын эвес-даа билип тур боор мен. Аныяктар айтырыының талазы-биле республика амдыызында кара чангыс күүсекчи орган бо ышкаш-тыо. Комиссияның аныяктар-биле ажылын, болунар бодалыларны хостуу-биле солуниуң помчукчуларынга сонуургадып көрүнерем, Иранда Чоодуевна.

Ийе, комиссияның кежигүннери улус депутаттары болурда, оларның мергежилдери, кылып, бүдүрүп турар ажыл-ижи амгы-амгы. Оларны ынчаар шилип тургусканы дүш болбаан. Бо хүннерде кылып турар бир бичилерге үлегери өскүндүрүп, бот-харыысалгазы сулараан. Кижилериң аразалаары кедерээн. Ажылишке холу салдынчак аларын кел-ле чыткан. Эзирик кижиде сеткил культураза кала турар боор. Аксымурну ойда-кайда, азыны-чаны өтка дүшпе улуг кижилериң үлегери бо-дадыр. Шончактыг уржуктардан ажы-тол кандыг мөзүг салгап алган-дыр. Кижизидилге үелиг. Оөк холун (үезин) эртирип алырга, катап эде кижизидери тоң берге. Бистин ада-невистин аныяк үезинде мындыг үлегер домак турган. Ону болгачок-ла сактып кээр мен: «Угу чоктун иштин соок, угу бактың дүрзүзү бак». Оөк утказы мындыг. Ол үеде садыг-магазин, шилиттинме бараан-сараан-даа турбаан. Идик-хөп бүрүзүн тыва кижи боду даарап, үлдүрүп ап чораан. Чымчак-даа, садыг-даа идикти кыжын уктап кедер. Ук дээрге эничектен кылган азы дүк салгаш додарлап даараан, кылын, чылыг ук (амгы носки эвес). Кыжын ыңдыг ук чокта, идик иштин соок болбайн канчаар. Угу бактың дүрзүзү бак дээрге угу-ызыгууру өөдежок, чалгаа кижиниң ажы-толу эки кижизидилге албас дээн уткалыг. Үезиниң дайынче көрген үлегер домак — чоннуң чечени чиге-ле сөглээр. Бурунгуларывыс чаагай чанчыг сөзүн уткаш, келир салгалывысты оттүндүрүп каан үлегериң багай талазын ажып эртер, аныяктарны, чаш салгалды нитилелдің төлептиг, ажыктыг кижилери кылдыр кижизидер, улуг улус бодувус эде кижизиттинер дээш шуптувустун — ада-иеннің хөй-нитиниң аныяктарның боттарының деми херек.

— Ыңдыг харын, Амгы ада-иелер биле аныяк кижилер, улуг улус-биле оларның боттарының-па уругдарының аразында хүндүткел, кээргел, силерниң чугаалап олурар үеңерге бодаарга, бир янзы апарган. Чижээ, чамдык аныяк оңгүлелер улуг улузун — авазын азы ачазын боттарының хайгааралындан ырадыксаар, а кыргаңнар интернаттарынче чорудуксаар ийикпе, азы кады төрээнгер бот-боттарының аразынче октажыр болгай...

— Ийе, ол шын. Өскелерни хүндүлеп билир кижи бодунга хүндүткелди чедип алыр. Ада-иезиниг хүндүткелди чидирери дээрге-ле кижиниң мораль талазыбиле буурааринның эгези. Бир эвес бис, улуг кижилер, уругларывыска хамаарыштыр тоомча чок болур болзувусса, олардан бодувуска база ыңдыг хамаарылганы алыр бис.

Кыргаңнарга пансионаттар, эмнелгелер, бажын-интериаттар дугайын чоокта чаа-ла бедик ийдир кырындан холчок-ла суртаалдап тура, уругларының уругларына кыргаңнарның хайыразын, оларның эргеледиг чассыдыын үзүп турарывыс дугайын ожаап көрбээн бис. Ол хамаанчок кожалары-биле барын-чогүн айтыржып эдержири, оларга таварышкан бергелерни деңге үлежири, найыралчы деткимче дээн ышкаш темаларга шагда-ла беседалашпас апарган-дыр бис. Хөй каът бажыннар чурттакчыларын чижекке ап көрээл. Кожалар чыл-чылыбиле бот-боттарын таныш-пас. Эжиинде каракка ой шилдиг үтүгештен шыгаап көржүр, ол-ла. Байдалывыс мындыг турда, кожалар-биле харылзаа дугайында кандыг чугаа турар боор.

— Комсомол дүшкен-дир. Аныяктарга кандыг организациялар тургустунар деп турарыл база кандыг катыжышкынар, шимчээшкиниер дугайын сонуургадып болур силер, Иранда Чоодуевна?

— РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели октябрь 5-те «Аныяктар политиказының талазы-биле РСФСР-ниң күрүне комитединиң айтыглары» деп № 512 доктаалды хүлээп алган. Аныяктар айтырыы чамгыс хүн, ай, чыл дургузунда шиитпирлептер айтырыг эвес болгай. Күрүне ужур-дузалыг айтырыг болганда биске база комитет херек. Ону район бүрүзүнге салбырларлыг кылдыр тургузарын бодап тур бис.

Бо хүннерде шериге келдиртип база келдиртип турар болгаш солдат ооллар дугайында айтырыгже кол кичээнгей салдывыс. Мурнунда ыңдыг турум-назы четкен ооллар чыгаш чорудуптар. Оларның кайда барганы эдээн болганда билдинер. Ам байдалды ыңдыг болдурбазыбиле РСФСР-ниң Камгалал министерствозунче дилег кылдывыс. Шериг комиссариаттары-биле дугуржуп тургаш, кайы-бир шериг кезээ-биле керээ чарар. Ол ышкаш тыва ооларны Тывага шериг албаны эртиреринге киириштирерин өөренип көөрүн база дилээн бис. Керээ өзугаар келдириишкин кылыры черле чугула. Кымның каяа баары баш удур билдингир турарда. Бо айтырыгны республиканың удуртукчулары база кичээнгейге ап турар.

Студентилер амыдыралы база чугула айтырыг. Келир үениң аныяк специалистери болур аныяктарда шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны окып эртпейн турар бис. Улуг-улуг хоорайларда чурттап, өөренип турар студентилерниң ассоциацияларын тургузуп алдывыс. Чижээлээрге, Красноярскиде төптүн даргазынга Григорий Сарыглар, Новосибирскиде тургустунган студентилер ассоциациязының президентизи Роман Ондар соңгуткан, бо хүннерде бистин-биле харылзааны тудуп ажылдап эгелей бердилер.

«Теннинг херим артында» деп чугаалап турарывыс аныяктарның салым-чолу база кичээнгейден дашкаарлаваан. Чүгле Шагаан-Арыг зоназында бөш чүс үжен хире хоругдаттырганнарның 80 хуузу 24 харга чедир аныяктар. Өске черлерде база бар болгай. Амдыызында оларның-биле чогумчалыг ажыл бүдүп чадап турза-даа, чоорту база ол холга алдынар.

— Районнарда кандыг ажылдар эгелеп турарыл? Ыңдыг ажылдар бар болза, оларда бергелер, аныяктарның боттарының санал-оналы бар болуп турар бе?

— Ажылдар бар. Райкүүскомнарда аныяктар-биле ажыл чорудар киллистер тургустунгулаан. Аныяктар аңаа хамаарыштыр санал-оналын киирип турлар. Килдистер эргелекчилери кылдыр чамдык районнарда 50 хардан өрү назылыг кижи соңгун каанынга аныяктар таарзынмайн турар чорду. Ыңдыг килдистиң ажылын амгы аныяктар амыдыралын эки билир, оларның-биле харылзаалыг кижи удуртуп шыдаар деп саналдап турар аныяктарны деткизе эки деп билип турар мен. Ону район бүрүзү өөренип көөр ужурлуг. Г. Ч. Ширшинниң эгелээшкини-биле тургустунган Кызыл хоорайда Аныяктар ассоциациязының (даргазы ССРЭ-ниң улус депутады А. Санчат) ажылы ам шуудаан деп болур.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң октябрьда хүлээп алганы ол доктаалда бир солун чүве — Аныяктар политиказының талазыбиле РСФСР-ниң күрүне комитединге ажылдаар алдан ажыг ажылдакчыларның ажыл төлевиринге үндүрер чыл фондузунга 390 мүң рубльди үндүрүп бергени. Бистин Министрлер Чөвүлелиниң чанында ыңдыг күркомитет база тургустуна бээр дээрзинге чигзинмес мен.

Валентина САТ беседалашкан.

Төөгүнүң арыннарындан

Ноябрь 7-де шериг парады эрттирер хөй чылдарда доктаан келген чанчыл удавас чиде бээри чадавас. 1941 чылдың ноябрьда, дайзын найысылал Москвага шуут дыка чоокшулап келгенде шериг парады чүгле аңаа эвес, а ынчалгы чазактың болгаш элчин черлериниң көже бергеин Куйбышевке (амгы Самарага) база эрткен.

Дөртен бир чылдың ол парадының дугайында документалдыг кадрларны областың хаалаты камгалалының музейинден көрүп болур. Ол музейин эң чажыт № 1 объектиде — Сталинге белеткеп туткан бункерде (чер иштинде 45 метр ханыда бажын) тургускан.

ЧУРУКТАРДА: «Кызыл пролетарий» дээр механика заводунуң стахановчу ажылчыннары, олар боо-чепсектерни кылып турган; 1941 чылдың ноябрь 7-де Куйбышевке болган шериг парады.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

МАЛ ЧЕМИ: курлавыр кандыгыл?

СИГЕННИ КЕЗИП АЛБААН

Чоокта чаа Бай-Тайганың агроулетпүр каттыжыышкыны семинар-хурал эрттирген. Орта экономиктиг өөредилге дугайында чугаалашкан болгаш семинар сөөлүнде мал чеми белеткелиниң шалыпчы айларында социалистиг чарыштың негелделерин бүзугаар боттарынга алган планыг даалгаларын тус-тус совхозтар, албан черлери болгаш организациялар канчаар күүсеткенин түүнээн.

Район бо чылын нитизибиле 11165 тонна мал чемин белеткээр планын 71 хуу күүсеткен, 2958 тонна сигенни чедир кылып албаан. Багай ажылдың түүнели ол. Өскээр чугаалаарга, районуң чаңгыс-даа ажыл-агыйы кышка удур малга четчир санныг мал чемин курлап ап шыдаваан. Бо талазы-биле ынчан чидиг шүүмчүлел болган.

Бо-даа база оон мурнунда-даа чылын бистин районнуң девискээринде сиген эки үнген. Байдал ыңдыг чогумчалыг турда-ла, аңгы-аңгы ажыл-агыйларның шүшпен, организас чок ажылдаанының түүнели кылдыр ону ынчаар көөр апаар. Кандыг-бир чылдаган хап, оларны агартыр барымдаазы ам бо хүннерде чок болуп турар. Бай-тайгажылар бо кыштың шак ыңдыг өөрүнчүг эвес чүүлдерби-ле үткүп алган. Ынчангаш мал чеминиң курлавырларын ам-даа немей белеткеп алырының дугайында тус-тус совхозтарның удуртукчулары бир арга-хоргазын тывар апаары билдингир-дир.

Социалистиг чарыштың негелделеринге дүүштүр эки ажылдаан организацияларны болгаш коллективтерни аңаа илереткен, оларны шаннап мактаан. Чижээ, Бай-Тайга АТБ-зиниң коллективи 30 тонна сигенни белеткээш, «Мурнакчы» совхозка хүлээдир сорулгалыг турган. АТБ коллективи С. Салчакка удуртқан бригаданы тургускан. Ол бригада ийи үстүп алгаш, бирээзи үстүнде адаанын совхозка, өскези «Бай-Талга» ажылдаан. Олар кыска хуусаанын иштинде чаагай үнген ногаан медени кескеш, тус-тус совхозтарга хүлээткен. Сигенчилер 96 тонна сигенни белеткээш, планын үш катап ажыр боттандырган. Оон-биле кады боттарының изиг кузелин илередип, «Мурнакчы» совхозка 15 тонна медени халас кылып берген. Ынчангаш тус-тус коллективтер аразында чарлаттынган чарышка Бай-Тайга АТБ-зиниң сигенчилери бирги черни эөлээн болгаш ийи хой база 500 акша-биле шаннаткан. База-ла эки ажылдааны дээш М. Х. Сарыларга удуртқан коммунал-ажылагый коллективи бирги черни эөлээн деп санаан. Ынчангаш оларга бир хойну, 500 акшаны тывыскан. Ийиги черни районуң АУК коллективи алган. Олар база-ла хой-биле шаннаткан. Шаннатканнарның аразында районуң күүсекчи комитеди, культура килдизи, кижи эмнелгези, харылзаа белдири болгаш өске-даа организациялар бар.

Районуң девискээринге оът-сиген эки үнген турдала, ажыл-агыйлар планыг даалгаларын чүге күүсетпейн барганы? Кол-ла чылдагаан — ажылды шын, эки организастап шыдавааны. Ол ышкаш тайгалар эдектериндe чаагай үнген сигенче кичээнгей салбайн барганы. Чижээ, «Мурнакчы» совхозтуң девискээринде Банудай, Чаңгыс-Терек баштарында, Узун-Сайыр, Манчүрек, Моолдуг-Саяк ол ынчаар кончуг эки үнген, хой сигенниг черлерге кижи холу дегбээн, а сиген анда-ла кургап калган. Ол улуг чидириг-дир. Моон мурнунда чылдарда ол черлерден совхоз планының чартыындан хой сигенни кезип, белеткеп ап турган болгай. Ону хол кадыры-биле кесчип чораан болгаш, кончуг эки билир мен. Ынчангаш ол чоок-кавының сигенин кезип албаанынга дыка-ла хараадаар-дыр мен. Ол ышкаш «Тээли» совхоз база ыңдыг болган. Тура, Коп-Төжек, Алдыы, Үстүү Дыттыг-Хемнер, Сарыг-Каът-Бажы, Чыланныг-Баштары... Бо черлерге сиген эки үнүү. Оларны ол олчаан каптылар. База-ла кадып, кургап калды. Оортан бистин ада-өбелеривис он-он тонна сигенни кезип ап чораан. Ол дугайын районуң болгаш совхозтуң удуртукчуларынга сүмелевейн келген эвес, а харын чугаалап-даа хурал-суглаага шүүмчүлеп-даа келген мен. Чамдык эштер: «Райкүүскомда сен эвес, а мен командылап турар мен» дээн хевирлиг, шала хорадаан сеткилинде-ир боор чораан. А өскелери: «Сээн оок кончуг шын. Бис олче кичээнгейни углаар бис» деп шала чиктиг хулумзүрүп, куду көрген байдалын илередир, көргүзер турган эштерни амдаа утпаан мен. Херек аңаар болза, оларның ат-сывындаа долузу-биле адап болур мен. Түүнелги ол-дур, үстүнде адаанын черлерни чаагай үнген оът-сигенин ажаап албаан. А район чыл санында малга сиген белеткээринің планын үргүлчү-де күүсетпейн келди. Ону чүгле мен эвес, а республиканың чону база билир боор. Чүге дээрге ол дугайында солуннарга доктаамал бижип, чырыдып келген болгай. А херек кырында ынчаар ажылдап, карак чаап болур бе, ынчаш?

Сиген бар-даа болза, ону ажаап албас-тыр бис. Чалгаавыс ол-дур. «Орук-чирик берт» деп чылдак кагардыр. А ол черлерде машина оруу багай асфальтыдан безин дээре болдур эвеспе. Ынаар малчыннар кыш-чай чок аргыжып, көжүп турар. А чамдык кыштаглар ол черлериң чоогунда, чанында турар. Ол хирезинде оон сиген белеткеп албас, ана кара эдептиг-дир бе?

А кыш дүжүп, соок бергедедип, малга чиртир чүге тывылбайн баарга ам кээп Саян ажар, улуг чарыгдал үндүрер, акша-көпеек өскаар чорукка таварыш турарывыс чажыт эвес болгай. Ынчангаш бо чорудан уштунар, келир чылын тайгаларда, өзеннерде, эзимнер эдектериндe эки үнген оът-сигенин ажаап алырынче кичээнгейни углаар болза эки дээрзин тус черниң ээзи кижи болганымда чарлап, сөглеп тур мен.

Сарыг-оол САЛЧАК
Тээли суур.

ДУДАЕВ ДЕП КЫМЫЛ?

Чечен Республиканың баштайгы президентизинге генерал Дудаев соңгуткан. Дудаев деп чүү кижил? Бо айтырыгга хамаарыштыр тайылбырны бээрин хөй помчукчулар дилеп турар. «Билиг» нитилелиниң кежигүнү Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ допчу тайылбырын моон адаанда парладывыс.

Айтырыгга дорт харыы бээр мурнунда Чечен-Ингушетияның, чеченнерниң дугайында тайылбырны кылыры чугула деп бодаар мен. Чечен-Ингуш АССР 1936 чылдың декабрь 5-те РСФСР-ниң составынга тургустунган. Республиканың девискээри 19 мүң 300 дөрбелчин километр, чурттакчы чоогунуң саны 1 миллион 200 мүң ажыг кижи. Оон иштинде чеченнер 500 мүң ажыг, а ССРЭ-ниң девискээринде чеченнерниң саны иштизибиле 800 мүң ажыг. Чеченнер бодунуң нациязын нахчо деп адап турар.

Чечен-Ингуш Республиканың найысылалы Грозный хоорай. Республикада нефтинин байлак курлавыры бар. Ынчангаш нефть болгаш нефть-химия үлетпүрүлүнде дүрген темпилиг сайыраан. Кызыл-тасты, ристи, кукурузаны, арбайны ыыда колдадыр өстүрүп турар.

1942-43 чылдарда Чечен-Ингушетияның эдээн кежин немец фашистиг шериглер эжелээн турган. Чеченнерни гитлержилерге чыыпыр көргеш, И. В. Сталин 1944 чылда оларны тарадыр сыырып, шелуг, хөй кижилерни хоругдадып, шиитпирген. Бүгү чечен улусту хоойлудан дашкаар кылдыр чарлаан. Каш борбак өскерликчилериниң кем-буруузун бүгү чоннуң кырынче чүүй каттан каржы шииткел чартык миллион чечен улуска кедергей аар үржуктарлыг болган...

Россияның болгаш Чечен-Ингушетияның удуртукчуларының аразында чөрүлдээни шиитпирлээри чугула деп санап көрген) болгаш ол республиканың найысылалы Грозный хоорайже бүдүн

Айтырыңар—харыылап берээл

Генерал Джохар Дудаев Чечен Республиканың баштайгы президентизинге чоокта чаа соңгуткан. Чечен-Ингушетияга оваа байдалды чарлаар дугайында Россияның Президентиви Борис Ельцин 1991 чылдың ноябрь 7-де Чарлык үндүргенинин (ол Чарлыкты РСФСР-ниң Дээди Совети күштүг ыыдыр бадылаваан барган, а дивизия шериглерни киирген сеөлүнде ыыда байдал дыка чидигленген. Чечен Республиканың хамаарышкас чорудуп камгалаар, Россия удуртулгазының талазындан мөөгүнүңнүңга харыы бээр соруга-биле чаңгыс-ла дүне безин генерал Д. Дудаев 62 мүң кижини чепсеглеп алган турган.

Бо дүшкүүрлүг болуушкынның сеөлүнде генерал Дудаевтың ады делегей парлалгазының арынарынга кеступ, радио, телевидение дамчыдылгаларынга удаадараа дыңналып турар апарган.

Джохар Мусаевич Дудаев 1944 чылда төрүттүнген. Тамбовтың ужар чүүл инженерлериниң дээди училищеазын болгаш Гагарин аттыг Шериг-ужар чүүл академиязын өөренип дооскан. СЭКП кежигүнүнге 1968 чылда кирген. СЭКП-ден оон үнгениниң дугайында медээ чок.

Генерал-майор Д. Дудаев чоокта чедир-ле ССРЭ-ниң Шериг-Агаар Күштериниң стратегиг ужар чүүлүнүн (бомбалакчыларының) Тарту хоорай чоогунга дивизиязын командылап, хоорай гарнизонунуң начальнигинин хүлээлгезин катай күүседип турган. Эстониның телевидениезин болгаш парламентинин бүзээлээр дугайында дужаалды генерал Дудаев күүсетээн.

Генерал Дудаевтың командылаан дивизиязын оон төрээн чери Грозный хоорайның чоогунче көжүрген сеөлүнде ол халашкан. Август үймээнин деткээн түс черниң эрге-чагырга удуртукчуларынга ол шыңгыы удурланган. «Свобода» («Хосталга») солунга Дудаев дугайында мындыг одуруглар парлаттынган: «Ол бистен өскө шинчилиг кижи, оон көпеей хире-даа өнчү-хөрекизи чок оон бай төрелдери база чок. Дудаевтың кол чепсээ — оон ак сеткилдин».

Чечен Республиканың баштайгы президентизинге генерал Дудаевтың соңгуттурганы-биле холбаштыр база аңаа алдар кылдыр Грозный хоорайның төвүнге чеченнер ап бооларының, автоматтарының, пулеметтарының болгаш пистолеттериниң даштаашкынын кыдган. Президент соңгулдаларының түүнели үнген дораан Д. Дудаев мынча деп чугаалаан: «Аллах бурганың болгаш чоонуң күзел-соруу-биле Чечен Республиканың баштайгы президентизи болдум».

Россияның болгаш Чечен Республиканың удуртулгазының аразында чөрүлдээни шиитпирлээри амга чедир узамдыгын турар. Россияның болгаш Чечен Республиканың делегацияларының аразында чугаалажышкынар база эгелеваан. Ынды чугаалажышкынарны эгелээриниң кол негелдези — Чечен Республиканың дүрүм өзугаар соңгуттурган президентизин болгаш парламентизин Россияның талазындан хүлээп көөру болдур деп. Республиканың удуртулгазы санап турар.

Россия Президентизинин чөвүлекчизи Галина Старовойтова Чечен Республиканың президентизи Джохар Дудаев-биле чоокта чаа телефон дамчыштыр чугаалашкан. «Россияның делегациязы-биле чугаалажышкынарны кажан, каяа эгелээр дугайында шиитпирин Чечен Республиканың парламентизи хүлээп алыр эргелиг» деп, ол харыылаан.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ӨНЧҮНҮ ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң планын өзүгаар күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында семинар-чөвүлел хуралды ийи хүн эрттирген. Райкүүскомнарның даргалары, республиканың министерстволарының, ведомстволарының тускай эртемнилери ооң ажылынга киришкен.

Күрүне өнчүзүн хуужудар, азы бүдүрүлгелерни, чурталга бажыннарын болгаш өске-даа күрүне өнчүзүн хуу өнчү кылдыр садарының дугайында хообулу-дүрүмнер үнген. Оларны амыдыралга канчаар боттандырарын өөреткен. Москвадан чаладып келген экономика эртемнериниң кандидады А. Г. Зеленский кичээлдерни эрттирип, чыылганнарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле семинар-чөвүлел хуралдың киржикчилери ужурашкан.

АКШ-КА ХҮРЕЖИП ЧОРААН

Хостут хүрешке ССРЭ-ниң элээди ооллдарының шилиндек командазы Америкага баргаш, он штатка эш хуузунуң ужуражылгаларын эрттирген. Ооң составынга Европа чемпиону Чечен-оол Монгуш кирип чораан.

Тыва моге мергежилдиин, шыыраан америк чажыттары-биле хүрежип тургаш, база катап көргүскен. Он штатка хүрешкеш, сес могени октаан, ийи кижиге октаткан. Бо болза аныяк спортчуга багай эвес көргүзүг болур. Мөгелер Американың хоорайларының тураскаалдыг черлери, ажылчы чонунуң амыдыралы-биле танышкан.

Чечен-оол Монгуш амгы үеде ССРЭ-ниң бирги черн дээш маргылдаага киржири-биле белеткенип турар.

ЧАА СТОЛОВАЯ

Булуң-Терек—Улуг-Хем районда өзүп, сайзырап орар хөй чурттакчыларлыг суурларының бирээзи. Ынчангаш оларның амыдыралын эки-жидериниче ында көдээ Совет, совхозтуң директориязы доктаавал кичээнгейни салып турар.

Ооң бир херечизи болза суурда чоокта чаа столоваяны ажытканы болур. Ону эргежок чугула дериг-херекседдер, аяк-сава, аъш-чем-биле хандырган. Амданныг аъш-чемнерни белеткеп билир поварларны ажылдадып киргген.

Суурнуң чурттакчылары, янзы-бүрү чорук кылып, сургакчылап келгеннер столоваядан чемненип турар. Олар аъш-чемнериниң амданы чаагай, өртек-үнези чиик болуп турарын мактаар. Аъш-чем айтырыы элээн бергеп турар үеде суурга столовая турары ажылчы чонга дыка таарымчалыг.

Столоваяның ажылдакчылары Байлак Монгуш, Зинаида Кертикей, Руслана Кандан ак сеткилдиг ажылчылар турарлар.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнүп-өзүлеттинген

№202 (14702) 1991 чылдың ноябрь 28, четверг

Садар өртээ 20 көп.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

Нинтиниң малының кыштаглаашкыны берге байдалда эртип турар дугайында номчуучулар «Шын» солунга парлаттынып турган медээлерден, материалдардан билир болгай. Чамдык ажыл-агыйларда мал-маган чудал эгелей берген. Чудаан малды үскеш, аңгы ажаан-тежээн турар. Нинтиниң малын канчаар кыш ажырып алырыл?

Бо айтырыг республиканың удуртулгазын ончуг дүвүредип турар. Чер-черлерде кыштаглаашкынның кандыг байдалдыг эртип турарын тодаргайы-биле көөр дээш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, ооң бирги оралакчызы А. А. Мельников, республиканың Агроөлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн дээш, өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар Эрзин, Тес-Хем районнарның малчыннарының кыштагларынга чедип, хойжулар, кадарылар, совхозтарның удуртукчулары-биле ужурашканнар, малды улуг чидириг чок кыш ажырар дизе кандыг хемчегларни ап чорудары чугула дээрзин сүмелээннер.

Чайын канчаар ажылдаар болдур, ынчаар кыштаар сен деп ажыл-агыйжы чамдык кижилер чугаалаар боор чүве. Ону бо удаада Таңды-таан инектерни эмнээр таалары-биле хемчегларни алдынмаан. Инектериниң тастаан дуюгларын чаап эмнээр эмни Кызылдан чаа-ла чагыдып алыр деп турар. Ары-Булактың кадарчылары, коданда саар инектер база бар, оларны саап четтикпейн тур бис деп, хомудадылар. Ол инектерни сүт-бараан фермазынга дужаар дээрге, сыныпчас дээш хүлээп албас. Инектерни саап куш четпейн тур бис деп чугаалап турар хиреванде, үс чок деп база хомудап турдулар. Ол инектерни кызып тургаш саап алгаш, саржат, чөкпек, быштак дээш тыва чемнерни кылып ап турза кандыг чүвел?

Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозтуң Улут-Күзег сүт-бараан фермазында байдал база дыка дүвүренчиг. Бо ферманың инектери ноябрь айның ортан үелике чедир соок кажааларга туруп, немелде чем барык-ла

«ШОКОЛАД-ДАА ДЕТКЕРИП ШЫДАВАС»

районнуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хову турлаанта көрдүвүс. Бо совхозтуң тараа шөлдеринде саванны Эрзин районнуң совхозтарының механизаторлары пресстеп турар болдулар. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директорунуң чугаазы-биле алырга, совхоз эрзинчилерге 1 тонна саванны 30 рубль өртекке садып турар. Мал чемни көңгүс чок чыгыы чылда Эрзиниң ажыл-агыйларынга бо барык халас савар боору чугаажок. А Эрзиниң механизаторлары 1 тонна саванны пресстээн дээш чүү хире ажыл төлевири алырын билбес улус болду. Канчаар ажылдаан, каш акша алырын билбес боорга, кижилерниң холу салдынчак боор-ла болгай. Бир эвес механизаторлар саванны хөйүг база дүрген белеткезин дизе, оларның ажылының төлевирин дарый тодарадып бээри чугула.

«Революцияның чалбыыжы», совхозтуң тараажылары эрткен чайын кызымак ажылдаан. Тарааны, мал чемин-даа хөйүг тарып, өстүргеннер. Артыкшылдыг мал чемин өске ажыл-агыйларга садып болур. Ону колдуунда Эрзин, Тестиң совхозтарына садып алыр боор. 2 муң тонна хире мал чемин «Революцияның чалбыыжы» садыпкан. Ам-даа 5 муң тонна силосту, 1 муң тонна тараалыг сенажты садар деп турар. «8 онгарда силос, сенаж аймаан садар бис» деп совхозтуң зоотехниги чугаалап турду. Бир эвес чудаар четкен, кыш ашпас чыгыы хойларлыг совхоз бар болза, 2 муң хире хойну «Революцияның чалбыыжы» садып ап болур. Мал чемни четчир болгаш өскелерге-даа сартыктап турар бо совхоз оларны семис-шыырак кылдыр кыжын азырап шыдаарынга бүүрелдиг. Орук ара кире дүшкенивис «Революцияның чалбыыжы» совхозта байдал ынчалдыр. А Эрзин, Тестиң совхозтарында кандыгыл?

«Нарын» совхозтуң сүт-бараан фермазының коллективи күрүнеге бо чылын 154 тонна сүт дужаар планныг турган, ону хуусаа бетинде 164 тонна кылдыр күүсеткен. Амгы үеде бир инектен хонукта 3 килограмм сүттү саап ап турар. Ынчалза-даа ол кыштаглаашкын бо фермада эки эртип турарының демдээ эвес. Кажаа-хораа кышка эки белеткеттиниг-даа болза, мал чемни чок. Ооң кадында одаар хөмүр-даш база баш бурунгаар дүжүрүнмээн. Чоокта чаа эккел дужүрүнген саванны инектерге үүрмектеп бээр талазы-биле хемчээн албаан. Саван үүрмектээр дериг-херекседди ажылдадып ап болур турган.

Ол-ла совхозтуң Ары-Булак деп черде мыйыстыг-да мал кыштаанда байдал база нарын. Ол черге баштайгы хар чаггаш, эрги, катап донган соонда, оларлар дожанналган, ынчангаш инектерниң, молдургаларның безин дуюглары тастап эгелээн. Дуюглары тастаан инектерни эмнээр таалары-биле хемчегларни алдынмаан. Инектериниң тастаан дуюгларын чаап эмнээр эмни Кызылдан чаа-ла чагыдып алыр деп турар. Ары-Булактың кадарчылары, коданда саар инектер база бар, оларны саап четтикпейн тур бис деп, хомудадылар. Ол инектерни сүт-бараан фермазынга дужаар дээрге, сыныпчас дээш хүлээп албас. Инектерни саап куш четпейн тур бис деп чугаалап турар хиреванде, үс чок деп база хомудап турдулар. Ол инектерни кызып тургаш саап алгаш, саржат, чөкпек, быштак дээш тыва чемнерни кылып ап турза кандыг чүвел?

Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозтуң Улут-Күзег сүт-бараан фермазында байдал база дыка дүвүренчиг. Бо ферманың инектери ноябрь айның ортан үелике чедир соок кажааларга туруп, немелде чем барык-ла чивейн келген. Ферма бызаалар чудаарының кырында. Чүгээр деңгелдиг бызааларны малчыннарның кыштагларынга чедирип, азыралга тургузары-биле үлеп берген. Деңгелди багай бызаалар фермада артып калган. Оларны малчыннарга азы суурнуң чурттакчыларынга азырадыр дээрге, мал чемни чок. Бо хүннерде инектерни-даа, бызааларны-даа хараган база аза-огу холумактыт кургаг хову сигени-биле чемгерип турар.

Үнүүшкүн үелике ооң киржикчилериниң четкен кыштагларында байдал колдуунда дөмей. Одарлар дожанналган, ынчангаш далбыйлаары берге, мал чемни часка чедир камнап алыр сорулга-биле малга немелде чем бербейн, колдуунда чер откарып келген. Малга немелде чемни берикер, эң ылаңгыя дүюу тастаан мал харны казып оттап шыдаар эвес, хейде-ле чилчин үзе улчуп алыр, малдың күжүн бөгүнден эгелээш, немелде чемгерилге-биле тудукар. Ооң башка чазын малга шоколад-даа берип тургаш, ооң деңгелин деткерип ап шыдавас силер деп, Ш. Д. Ооржак малчыннарга чагып чорду. Арга-дужулгалыг көдээ ажыл-агый удуртукчузунуң сүмезин малчыннарның, совхозтарның специалистериниң херек кырында дыннаары кандыг чүве ийик. Ындыг сүме чоккала олар кыштаглаашкынга шыңгыы белеткенин, малды хүр кыштадыр талазы-биле хемчегларни алыр ужурлуг турганнар. Боттарының хүн бүрүде кылып турар ажылының ужу-бажын билбес эвес.

Аъш-чем, идик-хеп талазы-биле хандырылгага хамаарыштыр айтырыгларны малчыннар үнүүшкүн үелике көдүрген. Үс, дөлган, макарон кылыгларының аймаа-биле малчыннарны дыка эвээш хандырып турар. Эрзин, Тестин малчыннары тыва тоннарны суг болза боттары даарап кедер улус болгай. Тон даараарынга херек хөвеени, пестуу малчыннарга четчири-биле сатпайн турарынга хомудадылар. Малчыннарны идик-хеп, аъш-чем аймаа-биле хандырарын экижидер талазы-биле хемчегларни ап чорударын үнүүшкүнге киришкен даргалар аазаан.

Бо чылын Эрзин биле Тес-Хем районнарның совхозтарында кыштаглаашкынга белеткел, нинтиниң малын кыштадып турары «таптаашкын» чылдарының кыштарындан безин дорадыр деп чүве үнүүшкүн үелике көзүлдү. Оода чаадаарда сиген, саван аймаан үүрмектеп, бызааларга саар инектерге чарба мандакнат бээр дээш ышкаш көңгүс бөдүүн ажылдар организаттаттынмаан болду. Нинтиниң малынга хамаарылгавыс чүге ындыг болгайыл? Кым-ныг-даа эвес, а нинтиниң малы болгаш ындыг бе? Ындыг болза, оларны хуулгаш, эдерни тыпса кам-тыгыл? Ону канчаар боттандырза эдил?

Шавгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

Чуртувуста БО ХҮННЕРДЕ

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Балтиканың суднолар ээлериниң ассоциациязы тургустунган. Ооң составынга Санкт-Петербургтуң, Карелияның, Литваның, Латвияның, Эстониянның далай болгаш хем транспортунуң бүдүрүлгелери кирген. Чүүк сөөртүлгезин эки организастаар, далай болгаш хем флодун боттуг ажыглаар сорулга ассоциацияның мурнунга салдынган.

ДОНДА РОСТОВ. Фельдмаршал Фон Паулюска белекке бээр дээш белеткээн селеме тус черниң чурт музейинден тывылган дугайында медээ бар апарган. Фельдмаршалдың селемезин музейден оорлаан сөөлүнде ындыг медээ тыптып келген. Селемени фельдмаршалга белек кылдыр кымнар бээр деп турганының дугайында медээни, тайылбырны ам ээрезинде солуннарга биживээн.

КОСТРОМА. Шаандакы орус садыгжылар темазынга хамаарыштыр А. Островскийниң шинлериниң маадырлары Волга чоогунга чурттап чораан. Россияның садыг ажыл-чорудулгазының хүннерин ССРЭ-ниң Эртемнер академиязы организастаан. Ол хүннер-биле холбаштыр номнар болгаш чуруктар делгелгелерин ажыктан, артистериниң ужуражылыкшынарын, кежээлеп эрттирген.

ЧИТА. ЯК-18Т болгаш АН-2 деп чаңгыс моторлуг самолёттар Читаның аэродромундан Байкалдың булут чок дээринче көдүрлүп үнгеш, Кыдат Улус Республикаже углай чорупкан. Диптер аразынга «чаагай сеткилдиг аян-чоруктуң» ол ужудуушкуну Россия — Австралия — Россия деп маршруттуг. Самолёттарның ужудукчулары Кыдаттың, Вьетнамның, Лаостуң, Таиландының, Малайзияның, Сингапурнуң, Индонезияның кыры-биле эрткеш, Австралияга четкен сөөлүнде, Японияны болгаш Мурнуу Корейни тавараш. дедир чурттунче ээп келир.

ГОРНО-АЛТАЙСК. (СЭТА-ның корр.). Даг-Алтай ССР-де шажын-чүдүлгечи «Ак-Бурхан» деп нинтилелди бүрүткээн. Ол дээрге бүдүзиниң бир адыры, алтайларның национал онзагай чүүлдерин бодунда синиргген. Ында кол чүүл болза чүгле шажын-чүдүлге сагылгазы эвес, а харын төрээн черинге, ооң бойдус байлаанга, чоннуң шаг-шаандан чурттап келген овур-хевиринге, сагылгаларынга кижиздери, бойдусту, долгандыр турар чүүлдерин хумагалыг көөрү бооп турар. Каттыжыышкынның кежигүнүнге национальндан хамаарылга чокка, душкан-на кижи кирип болур.

ПЕРМЬ. Ховар бараанларны «90 чылдың дужуду» деп чек-биле садып алырын Пермь областың тараачыннары, малчыннары манап турар. Россия Президентизиниң соңгулдаларының бүдүүзүнде Борис Ельцин мынча дээн: «Бодувуступ хүлээлгелериви-ни алдаан-биле күүседир бис. Октябрь 1-ге чедир санажыр бис. Кижилерни ооң ынай мегелеп болбас». Даштыкылан эккелген бараанар бо чылдың июльда-ла хоорайның магазиннеринге көстүп келген. Ынчалдаажок бараанар дыка эвээш.

ВЛАДИВОСТОК. Хоорай Советиниң улус депутаты Татьяна Чернышева тус черниң массажистериниң школазының тургускан болгаш караа четпес кижилерни эмнеп эгелээн. Ол школаны күрүне дачазының бажыңына тургускан. Бичии чоннарны база ында эмнеп болгаш өөредип турар.

Фотоинформациялар

Тыва Республиканың медицина албан черлериниң чедишкиннерни демдеглеп, мактап болур. Аңаа чижек кылдыр Кызыл хоорайның чөөн талазында каш чыл бурунгаар ажыттынган поликлиника демдеглеп чиг.

Чаа дериглелерлиг, эмчилер ажылдаар өрээлдери ында хостут болгаш делгем, чырык. Үстүү каттарынче лифтилиг аъттаныптар сен. Аңаа шинчидер азы эмнедир дээш келген кырганнар ооң дузазы-биле бешки каткка дораан-на баар.

Үш дугаар каттта эмчилер келген улусту далаш чок шинчээш, чугула херектиг эмнерни бижий шаап бээр. Чиниээр, шарыыр-даа өрээлдер бар. Чуректиң чогум түүү чугаалап, аарып-аржааш чоорутган, хыйланып чоруурун дүрген номчуй каапкаш, ону удур уэун сөзүнге бижип, чуректиң маңын чуруп үндүрүттер кабинетти хөй-ле улус эрткен боор.

Аарыгларны баш бурунгаар болдурбазынга дузалаар кабинетке (чуруктуң бирээзинде) Мария Чанчы-Хөөевна Ооржак ажылды башкаргаан орар. Наташа Борбак-оол, Түлүп Урана олар база ол-ла ажылга дузалажып, дериглелиг өрээлдерге келген улусту чалаар.

Тараачын (арат) ажыл-агыйы

СҮМЕЛЕЖИП, ЧУГААЛАЖЫР

Амгы рынок харылзааларының үеэинде район бүрүзүнде тараачын (арат) ажыл-агыйлары тургустунуп, бо ажылга сонуургалдыг кижилерниң саны көвүдеп турар. Ынчаарга канчаар ажылдаарыл, ону канчаар хөгжүдерил? Чүнү кылза эгил? Ындыг чижектиг айтырыглар хөй тургустунуп турар. Сүмележип, чугаалажып алырга, чүүдаа чүве билдине бээр болгай. Бо соруулга-биле чер реформазының талазы-биле Бай-Тайгада район комитеди семинар организастаан эрттирген. Аңаа райкүүскомнуң чамдык удуртукчулары, чер реформазын болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйларын деткиир талазы-биле республика комитединің даргазы А. Т. Сотпа киришкен.

Арга-дужулга солчулгазы ажыктыг, солун байдалдыг болган. Районда тараачын (арат) ажыл-агыйларының удуртукчулары Кызыл-Дагдан Сергей Кочаа, «Мурнакчы» совхозтан Оолак Чамы боттарының канчаар ажылдап турарының дугайын чугаалап, бо ажылды улам сайзырадыр дээр болза, организастыг кандыг хемчеглер алза эгил, чүү хереглеттиниг турарыл дээрзин тодаргай, барымдаалыг фактыларга даянып тургаш, семинарның киржикчилеринге таныштырган. Кызыл-Даг ортумак школазының башкызы, дээди эртемниг агроном Сергей Монгуш каш чыл улаштыр өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазын удуртып келген дужулгазынга даянып, өөреникчилерден тургустунган тараачын (арат) ажыл-агыйы организастаар дээн күзелин илередип, совхозтан он гектар чер чопшээредип алгаш, аңаа картофель өстүргеш, районнуң школаларын, уруглар албан черлерин хандырар соруулганы салып турар. Агроном башкының ол күзел-чүткүлү ынчан деткимчени алган. Сергей Допчааевичиниң ам кылып, боттандырар деп турар чогаадыкчы планнарын үнелеп көрүп, совхозтан чер алырынга, көдээ ажыл-агыйының машина-техниказын бирги эзелчеге тыпчып бээринге дуза көргүзерин А. Т. Сотпа аазаан.

Кара-Хөлде Александр Хертек совхоз-биле керээ чаргаш, уруглар албан черлерин сүт-биле хандырып турар. Совхоз ооң бүдүрген бир литр сүдүнүн өртээн 89 көпеекке алыр дээнин, ону оон остүрбес деп шиитпирлээнинге тааразынмаан турар. Малды ажаап, азырап, саап тударынга үүүп турар чарыгдалды безин ооң-биле дуглап алыры херек кырында болдунмас болгай. Ыраккы Кара-Хөлге мал чемниң айтырыы база кончуг берге. Кыш, чай чок суурга хөй мал тудуп, азыраары белен эвес. Ылаңгыя кышкы үеде тоң берге. Кызымак, чүткүлдүг, амырдыш чок күш-ажылды негээр ышкажыгай. Александр Маадыр-ооловичиниң бодунуң бот-идепкейи-биле боттандырып турары бо буянныг үүле-херээн ам-даа сайзырадырынга чогуур дузаны көргүзери, ооң бүдүрген продукциязынга тааржыр өртек-үнени тургузуп бээри чугула.

Бо фермер совхозтан эрги чүүк машинаның садып алырын дугуржуп, чугаалажып, совхозтуң уруглар албан черлерин моон соңгаар чүгле сүт-биле эвес, а эт-биле база долу хандырарын ол бодап турар. Ында эмнелге участогун, школаны ол-ла продуктулар-биле хандырып болур арга Александр Маадыр-ооловичиде бар. Кол-ла чүве — ийи таланың кайы-кайызынга-даа хомудал туруп келбес тодаргай өртектерге доктааттынган күштүг өрээл дугуржулга херек.

Районда он тараачын (арат) ажыл-агыйлары тургустунган. Оларның сези мал, артканнары — чер ажылдыг, тараа бүдүрер. Оларга нинтизи-биле 1193 гектар черни берген. Ооң иштинде тарылга шөлү—128, одар—1043, сиген шөлү—22 гектар.

Кызыл-Дагда 5 тараачын ажыл-агыйы тургустунган. Оларның ажылы эки. Кызыл-Дагда Эзир-оол Хомушку, Бай-Тайгада А. Серен «МТЗ-80» маркалыг тракторларны садып алган. Кызыл-Дагда ус-шеверлерниң дааранар Хорагай, районнуң кижи эмнелгезинде Оргаадай аттыг биче бүдүрүлгелер ажылдап турар.

Чер реформазының талазы-биле район комитеди тараачын (арат) ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле чамдык организастыг ажылдарны кылып турар. Көдээ Советтерге тус-тус чер девискээрлерин быыглаан. Ол черлериниң административтиг кызыгаар карталарын тургузуп турар. Чер реформазының хоойлузунда көрдүнгенин ёзугаар районга бо ажылды үе-чада аайы-биле чорудар. Баштайгы үеде хамаатыларның, албан черлериниң, организацияларның черге хереглелин тодарадыр. Ооң соонда оларга черниң тускай фондузун тургузар, чер үндүрүүнүң болгаш аренда төлевириниң хемчээлдерин доктаадыр. Ийиги үе-чадада тус-тус кижилерге, коллективтерге черин салгал дамчыштыр быжыглаарын азы арендага түр бээрин боттандырар.

Районнуң чер реформазының талазы-биле комитеттинге бо хүннерде транспортбиле хандырылга айтырыы кончуг берге болуп турар. Тараачын (арат) ажыл-агыйын хөгжүдеринге ажыглаар машина-техника садып алырынга 350 муң рубльди чагыг ёзугаар чөлге берип турар. Чер реформазының талазы-биле район комитеттинге амгы үеде 5 «ГАЗ-53», 3 «УАЗ-459», «МТЗ» маркалыг 10 трактор болгаш андазынар, илиргер, сеялкалар, сиген кезер машиналар, чер хемчээр, тодарадыр тускай херекседдер херек болуп турар. Ол ышкаш чер тургузукчузу тускай эртемниг специалист база херек.

Тараачын (арат) ажыл-агыйының Бай-Тайга район ассоциациязын тургускан. Ооң даргазынга Кызыл-Дагда фермер Сергей Кочааны соңгаан. Бо чугула ажыл районнуң өске-даа ажыл-агыйларынга бүрүн деткимчени моон соңгаар алыр боор дээн күзелин семинарның киржикчилери санал-онаал солчулгазының үеэинде чугаалап турганнар.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.
Тээли суур.

ДЕПУТАТТАР БӨЛҮҮН ТУРГУСКАН

Тыва Республиканың Иштики херектер министерстводунуң 1 болгаш 2 дугаар эдип-чазаар күш-ажыл колонияларында херек эрттирип турар хоругдатканнардан хомудалдар Тыва Республиканың Дээди Советиниң кээп туруп берген. Херек эрттирип турар кижилерниң хомудалдарын хынап көөрүбиле Тыва Республиканың улус депутаттарындан. Иштики херектер, Кадык камгалал министерстволарының, Сан-хөө министерстводунуң контроль-ревизия эргелелиниң болгаш республика прокуратурасының специалистериниңден тургустунган дараазында составтыг бөлүктү Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиуму тургускан:

В. Ф. Чадамба — Тыва Республиканың улус депутаты, «Шын» солунуң редактору.

В. С. Салчак — Тыва Республиканың улус депутаты, «Деткимче» солунуң редактору.

А. И. Канунников — Тыва Республиканың улус депутаты, республика эмнелгезиниң кезер эмчизи.

К. Н. Цой — ССРЭ-ниң улус депутаты, республиканың өкпе аарыгларының диспансериниң кол эмчизи.

М. И. Санчай — Тыва Республиканың прокурорунуң улуг дузалакчызы.

А. Г. Александровский — Тыва Республиканың ИХМ-ниң эдип-чазаар херектер болгаш социал эргелер өгидер талазы-биле албанының началынгының оралакчызы.

Д. Г. Сарбаа — Тыва Республиканың Кадык камгалал министерстводунуң иштики аарыглар талазы-биле кол эмчизи.

В. А. Дорофеев — Кадык камгалал министерстводунуң халдавырдыг аарыглар талазы-биле кол эмчизи.

Тыва Республиканың Сан-хөө министерстводунуң контроль-ревизия эргелелиниң ажылдакчызы бо бөлүкте база киржип турар.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы **Н. А. Ондарны** бөлүктүң удуртукчузунга томуйлаан.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чылдың ноябрь 27-де үнген № 201 «Шын» солунда солунуң тускай корреспондентизи Манай-оол Оюнуун 1 дугаар колонияда херек эрттирип турар хоругдатканнарның ноябрь 21-де ажыл соксадып турганын, оларның негелде-хомудалдарын тодаргай бижээн «Хоругдаткан-даа болза, кижизин-биле» деп эгелиг чүүлү база парлаттынган болгай.

Дүүн, ноябрь 27-де 2 дугаар эдип-чазаар күш-ажыл колониязында херек эрттирип турар хоругдатканнар аш чарлааш, ажыл соксадыышкынды эгелээн. Тыва Республиканың чаа тургускан депутаттар бөлүү ында чеде берген, хоругдатканнарның негелде-хомудалдары-биле таныжып, тодаргай ажылдарны чорудуп эгелей берген. Олар 1 дугаар лагерьге база барып, оларның негелде-хомудалдарын өөренип көөр.

ЭКИ АЖЫЛДААРЫНДАН ХАМААРЖЫР

(Интервью)

Сагыңгыр-тывыңгыр ажыл-херек ажыг рынок үезинде кара-даа чугула болгай. Аңаа хамаарышкан бүгү кызыгаарлаашкынларны соксаткан. Моон мурнундагы чугаалап турганывыс — бүдүрүлгениң эзди болурунче чаа-ла эгелеп кирип турар улустур бис. Ажылчын кижиниң сеткил-сагыжын, оон бодалдарын өренин көрбейн, оон алыр шалыны өг-бүлезиниң иштин ашкарар-чемгериниге, хепкерериниге четчир бе деп үвеин билип албайн чыткаш, оон хөйү негээри берге дээрзин үе көргүзүп келген-дир. Ол эвээш шалын чүү-даа садып алырынга четпес, а садыгларда баартыктар хос-куруг-ла болгай. Ам чүү канчаарыл ынчаш? Бо болгаш оон-даа өске айтырыгларны Тываның «Тыва турист» турист-экскурсил бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору Виктор Анатольевич МИХНЕВИЧИГЕ журналист Маадыр-оол КАЛЧАН салып, оон интервью алган.

— Таптаашкын чылдарында тывылган «Эки чурттаар дизе, эки ажылдаар херек» деп лозун ам-даа диригг. Ажылдың кайы-даа участогунга ак сеткилдиг ажылдаарынче демократия бистин кыйгырып турар. Кижи бүрүзү ийи билээн бергеинишкеш, өзулуг ажылдаар херек, ынчан ажыл-херек чогунчалыг болур. Ону республиканың улуг-даа, бичиидаа бүдүрүлгелериниң, ажыл-агыйларының, организацияларының ажылдакчылары билир ужурлуг. А бисте кандыг-дыр? Оочурлар, чагыглар, талоннар, нормалар көвүдээн, Митингилээр, шуугаар, шугумчулээр чүвеге туралыывыс аажок апарган, а хол-биле ажыл кылыры ховартаандыр. Мындыг байдалда чүве чедишпес болбайн канчаар ийик аан. Ажылдаар херек, ажылдаар — чүгле хол-биле тудуп кирер херек.

— Силерниң удуртуп турар бүдүрүлгедер моон мурнунда чылдарда база-ла мурнакчы бүдүрүлгелериниң санынга кирбейн турган болгай...

— Ол шын, план-даа күүсеттинмейн турду, ореленип-даа турдувус. Мынчаар чурттаар болза, алыр шалыг-даа эвээш, орулга-даа алдынмас-тыр деп чүвени өөренип көргеш, ажылывысты шуут эде тургузуп эгелээн бис. Шынап-ла, дыка хөй ажылдарны шуут чаарты кылган бис. Болап-даа көрүңер даан: бистиң системавыста база бир кол черни эелеп турар бо «Мөңгүлек» комплекизинге байдал дыка берге турду. Ылангыя бо берге үеде аңаа херекселдерни кайыын тыварыл, ону кым бээрил? Ол ышкаш оон-моон келир аалчыларны ашкарыпчемгерер ресторанывыстың байдалын чугаалаары безин берге турду. Амгы үеник байдалдарынга дүүштүр ажылдап, сагыңгыр-тывыңгыр, ажыл-херекчи бөз-биле поделип турган, бо бүгү бергелерни ажып эрткен бис. Ам аалчылар бажыңынык-даа, ресторанывыстың-даа байдалы черле экижээн деп дидимп-биле чугаалап болур мен. Ону чон-даа өскерип тур боор. Шынап-ла, каракка көзүлдүр-ле чаартылгалар ында болдунган. Ылангыя ресторанывыска кайыын-даа келген аалчыларывыс хостуг-шөлээн аштаныл-чемненин, чугаалажып-хөрежип, биске өөрүп четтиргенин ылередип туралар. Корум-чурум айтырыы мында база чогуур деннелде тургустунган. Моон мурнунда чылдарда ышкаш, ресторанга келгеш алгыжар, шошсодаа үндүрер чоруктар мында ам чок — чуруумну шыңгыы байдалда тургускан. Ынчангаш маңаа хостуг-шөлээн дыштаныл ап болур. Бо-ла бүгү алдынып турар хемчеглер ажыдыстын экижиринге, ында ажылдап турарларның материалдыг сонуургалын кедүрериниге чедиргени билдингир.

— «Тыва турист» бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылында кандыг чаартылгалар болган ирги, Виктор Анатольевич?

— Чаартылгалар дыка хөй, оларның шуптузун маңаа санап чугаалаары берге боор деп бодай-дыр мен. Ынчалза-даа чамдыктарын черле маңаа айтыры чугула. Бистиң бо каттыжыышкынның системазынче кирип турар бүдүрүлгелериниң аравында база бир кол болгаш солун черни Тожу районда «Азас» турбааза эелеп турар. Бо магалыг чараш дыштанылга чериңге чораан кижилериниң сагыш-сеткилиниге ол уттундурбас кылдыр артары чөп. Хой-хой чылдар дургузунда аңаа чон дыштанган. Үениң негеллезин өзугаар ам ында база дыка хөй чаартылгалар кылдынган. Аңаа үгле бистиң республикадан, бистиң чуртувустан эвес, а даштыкы чурттардан безин аалчылар көөп, дыштанып турар болгай. Ынчангаш ам чоорту-ла ол магалыг чараш турбаазага аттыг аян-чорук кылыр кылдыр ажылдарны чорудуп турар бис. Ол ам черле чедип алдынар апаар.

Чонга ачы-дуза чедириниң айтырыынче база кичээнгейни угландырып турар бис. Чижээлээрге, хоорайда дыка хөй буфеттернни тургускаладывыс, национал чемнерни белеткеп кылып турар буфеттеривис база бар. Оон ынай коммерция цеги бар, коммерция магазиннери база бар. Ылангыя ол коммерция магазиниңде Моол Арат Республиканың бүдүргени бараанар бар. Видеобижидилге студиязы ажылдап турар, чурук тыртыгырар, чурук тыртыгыр чоруурларга дуза кадар цех база бар. Нинтизи-биле чугаалаар болза, кылдынган чаа үүлдер черле эвээш эвес. Бо-ла бүгү ажылдарны кылырынга бистиң системада ажылдап турар эштериниң кирип турар үлүг-хуузу улуг. Оларның ачызында планныг даалгаларывыс чедишкиниг күүсеттиниң турары бо. Чылда 160 мүн рубльдиң орулгазын киирер турган, эрткен тос айларда пландан ажыр 300 мүн рубльдиң орулгазын киирген бис.

Рынок үезин келгени бо-ла болгай. Моон мурнунда чылдарда ышкаш, төпчүткен хандырылга кайда боор. Ам үгле сагыңгыр-тывыңгыр ажылдап ыыдаар кижилер чүвениң үжүрүн тып, алырын алыр апаргаң үе ышкажыл бо. Аңа олурар болза, чүү-даа чедип ап ыыдавас сен, ынчангаш хол-биле тудуп киргени-ле дээре дээрим ол. Экскурсантылар дажыыр автобустарны ону бүдүрүп турар черинге барып, оон садып ап тур бис. А артык кезектер тывар дээш кылып чорудуп турар ажылдарывыс база хөй.

Ресторанывысты ап көрээли. Бис кымдан-даа оскүс көпеек албайн турар бис. Бүгү чарыгдалдар — боттарывыстың ажылдап ап турар акшавыстан үнүп турар. Ынчангаш ресторанывыска херек эштти, оскедаа чемнерни рыноктан улуг өртек-биле садып ап турар бис. Ол херек чок — өске республикалардан аш-чемни, ногааларны, арагаларны боттарывыстың техникавыс-биле соңгуп ап турар болгай бис. А оларның өртээ чеже деп бодаар силер: улуг болбайн канчаар, аңаа транспорт чарыгдалдарын база кириштирер апаар. Чүгле ажылдаар, сагыңгыр-тывыңгыры-биле хөделір апаар, оон башка белен чүве кайда боор.

— Даштыкы чурттар-биле харылзаалар-ынар кандыг ирги, ол дугайын сонуургадып көрүңерем.

— Бистиң чуртувустуң бүгү республикалары, областары-биле харылзаалаарывыс бижыг, ол дугайын ыңай-бээр экскурсиялап, аян-чорук кылып чораан эштер-даа билир. А даштыкы чурттар-биле харылзааларывысты база чогумчалыг байдалга тургузар дээш кызып ажылдап турар бис. Эң найыралчы, кожа-хелбээниң харылзааларын кожавыс Моол Арат Республика-биле чорудуп турар бис. Ол харылзааларывыс шуут доктаамалчаан. МАР-биле 500 мүн рубль хемчээлдиг ажылдарны бистиң каттыжыышкын чыл санында чорудуп турар. Финляндиядан, Швециядан, Австралиядан, АКШтан аалчылар база бо-ла келгилээр. Олар-биле кереглиг ажылдап турар бис. Кувейт-биле харылзааны база тудуп эгелеп турдувус. Бистиң республикага бо күрүне 1,5 миллион долларга салыышкынны кирпер турган. Ол күрүнеңиң маңаа келген толээлери бистиң сүүвүстүн, черивистиң хорзунувустуң анализин ап ыыдаш, экология талазыбиле оон арыг болганынга шуут кайгаан болгаш моон сонгаар аян-чорук кылырынга чүгле бистиң республика-биле харылзажырын дилеп, ылаңнап турганнар. Ынчалза-даа бо күрүнеге удур Ирактың чоруктан дайыны бо бүгүнүн боттанырынга шаптыктаан. Ол талазы-биле ажылдар катап эгелей боор дээрзинге чигзиниг боор.

— Каттыжыышкынывар-да ажылдап турарларның хандырылгазы, амыдырал байдалы кандыг ирги, Виктор Анатольевич?

— Чүгле ажылгыр, сагыңгыр-тывыңгыр кижилер бисте ажылдап турар дээрзин маңаа чугаалаары артык эвес. Ындыг болганда бүгүде үүлдер оларның боттарындан хамааржыры чугаажок. Аңаа-шалыңывыска өөпелээр кижилер чок-ла боор. Бодувус чуртталга бажыңарын кылып турар бис — чурттаар бажыңдан бергеп турар азы бажың чок кижи бисте шуут чок. Ынчап көрде хандырылгавыс черле багай эвес. Ажылчынарывыстың амыдырал байдалынче кичээнгейни доктаамал угландырып турар бис. Ажылдың кылдынган турарын негээр болганда, ону кылып турар кижилерже кичээнгей болур-чогуурбиле салдынган турар ужурлуг болгай.

— Интервью дээш четтирдивис. Ажылыңарга чедишкиниңер немежин, үүлдерээнер бүдүүгүр болзун.

— Четтирдивис.

ТЫВАНЫҢ ПРОФӨЗВИЛЕЛДЕРГИ

№ 10 (18) ноябрь. 1991 чыл.

КИЧЭЭНГЕЙ КОШКАК

Чолаачы. Кыштың соогунда-даа, чайның изиннде-даа могат-шылаг билбес, даанган херээн чогудар дээш доктаамал иженип чоруур, белен эвес мергежилдиң бо кижилериниң дугайында сагыш салыышкын чер бүрүде чаңгыс аай эвес. Ылаңгыя оларның амыдырал байдалының дугайында сагыш салыры черле чугула дээрзин чамдык автобүдүрүлгелериниң удуртукчулары кончуг эки билирлер. Ынчалза-даа шупту-ла удуртукчуларның бодалы чаңгыс аай эвес. Ол дугайын Ак-Довурак АТБ-зиниң дуржулгалыг чолаачыларының бирээзи, профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң кежигүнү Адыг-оол Сарыгларович ЧЫМБАНЫҢ чугаазындан база билип ап болур.

Ылангыя ажылчын кижиже сагыш салыышкын бистиң коллективте ам-даа кошкак. Чүгле ажыл кылырыче бүгү куженнишкинин углап турар, а ажылчын кижиниң иннити байдалын сонуургавас, олче кичээнгей шоолуг угландырбас чоруктар ам-даа барын ам чажыргаш канчаар, чолаачыларывыс боттары-даа чугаалажып-ла турар-дырлар. Чүгле чугаа-биле аазаашкынар кылыр, чогум чоннуң амыдыралының иштинче ханылап кирбес, чамдык четпестерни коре тура-ла ону көрбээченнеп эрттириптер чоруктар ам-даа уламчылап турарын бистер, чолаачылар, көрүп-ле турар-дыр бис.

Чүгле хүннүң айтырыглары-биле кызыгаарлаттынмайн, келир үеник айтырыгларын база бодап, бо берге үеде Тывавыста байдалды канчап экижидип алырын, моон соңгаар чүү кылза чогуурул деп айтырыгларже кичээнгейни угландырары чугула деп бодап чоруур мен. Келир үеде канчаар ажылдаар ужурлуг бис деп айтырыгны шиитпирлээрде, ол ажылды кылып бүдүрүп турар кижилер дугайында сагыш салыышкындан эгелээр ужурлуг. Ажылчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп албайн чыткаш, дээре түшпелдерни чедип алыр дугайында бодаан-даа херек чок деп билип чоруур мен. Баштай-ла оон дугайын бодааны дээре. А бисте ам байдал кандыгдыр? Бодуун чолаачылардыр бис, а бистиң дугайывыста сагыш салыышкын ам-даа кошкак деп дидимп-биле чугаалап болур бис. Моон мурнунда чылдарда, кандыг-даа болза, тускай угланыышкын турган-на болгай: хүлээлгелерни алыр, ону ажыр күүседир талазыбиле чарыш база калбаргган, ол талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган, оон күүселдезин доктаамал дыныаан-даа турар чүве. Ам партия дүшкен, ажылдаа сулараан, контроль-даа кошкаан-дыр. Мынчаар канчап ажылдаарыл? Удуртукчуларның ажылдап турарын безин көөрге чамдыкта харын-даа эпчок боордур: чүгле көстүп каар, чон аразынче ханылап кирбестир.

Бараан-сарааның өртекүнезин оскен бо берге үеде ажылчыннарның байдалын черле сонуургап көөрү чугула деп бодап чоруур мен. Автобүдүрүлгеде кол кижи — чолаачы деп билип турар бис. Ол шын-на ыйнаан харын, ынчалза-даа септекчилер, дуалал цехтериниң ажылчыннары чок болза, машиналар гараждан үнмес болгай. Ынчангаш ажылчыннарның амыдырал-чурттаалгазынче, оларның негелделериниче кол кичээнгейни угландырары бистиң автобүдүрүлгениң удуртулгазындан негеттиниг турар деп билир мен. Автомобильдер тура дүшпес ажылдап турзун дээш бүгү бергелерни эртип, бүдүрүлгениң ажылының кол кезиин харылап турар ол ажылчынарывыстың айда алыр шалыңы безин удуртукчуларывысты ынга дениээрге, харыкчок болгай: айда 300-ле хире рубль. Ол талазы-биле харылап турар эштер ону база бодап көргени дээре боор.

Кожавыс Хакаснядан чүк соөртүү-биле тускайлаан автоколонна ам ында Хакасияның бодунда ажылдап турар апарганы база элдептиг. Ол айтырыгны дарый шиитпирлеп көөрү база чугула апарган.

Үе белен эвес дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир. Ажыы-биле чугаалаарга, шыдаар-ла, ажылдап билирле кижи бергелерден адырлып шыдажып үнер апаргаң үе-дир бо. Ажылды харылаары-биле хүлээнген эштер чаа аргалар-биле ажылдап, чон-биле сүмележип, оларның аразынче кирер ужурлуг. Контроль чокка ажылдаары берге болгай, чамдыкта хоойлу-даа ажыглаттынмас апарган чүве-дир бо. Ынчангаш бо бүгүнү чугаалап тура, мээн бодалым мындыг: ажылчын кижилерже кичээнгейни күштелдирер, олар-биле ажылдаар херек. Чоннуң сес-биле эвес, а ажыл-херектер-биле, аъш-чем-биле чемгерер херек.

Адыг-оол ЧЫМБА.
Ак-Довурак АТБ-зиниң чолаачызы, профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң кежигүнү.

НЕГЕЛДЕЛЕРНИ ӨӨРЕНИП КӨӨР

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының (РХПФ) Чөвүлелиниң президиумунуң Россия Федерациязының профэвилелдериниң күскү демниг хөделиишкиннериниң хүнерин эрттирер дугайында доктаалынга үндезилээн, бистин республиканың профэвилел организациялары чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Кол үүл — профэвилелдериниң негелделерин өөренип көөрү.

Эрге-чагырга болгаш эргелел органнарының адынга негелделерин ында кирген угуулгаларны парламент, профэвилел организацияларынче чоруткан. Профсөвүлелдиң болгаш кежигүн организацияларының ажылдакчылары күш-ажылчы коллективтерге чедип, РХПФ-ниң негелделерин тайылбырлаар талазы-биле ажылдарны чорутканнар. Ол негелделер мындыг:

— күш-ажыл төлевириниң системазын хоойлу сөзүгаар өскертир;

— күрүне ончүзүн болгаш чурттаар оран-сааны хуузударының тодартай болгаш билдингир механизмни тургузар;

— бүдүрүлгелериниң турпканы азы хоозураан тапарылгаларда күш-ажылчы коллективтерге камгалал фондуларын тургузар;

— кризистен уштунуп үнериниң чазак программалын чарлаар. Күскү демниг хөделиишкиннериниң үезинде күш-ажылчы коллективтерге 198 хуралдарны болгаш митингилерни эрттиргилээн, агда 15732 кижи киришкен. Олар РХПФ-ниң идип үндүргени негелделерни бүрүн деткээннер.

Профэвилелдерниң Тыва Республика чөвүлели кежигүн организациялар-биле дугурушкан. РСФСР-ниң Дээди Соединче мындыг телеграмманы чоруткан: «Республикада байдал экижиир берге үеде Тывавыста байдалды канчап экижидип алырын, моон соңгаар чүү кылза чогуурул деп айтырыгларже кичээнгейни угландырары чугула деп бодап чоруур мен. Келир үеде канчаар ажылдаар ужурлуг бис деп айтырыгны шиитпирлээрде, ол ажылды кылып бүдүрүп турар кижилер дугайында сагыш салыышкындан эгелээр ужурлуг. Ажылчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп албайн чыткаш, дээре түшпелдерни чедип алыр дугайында бодаан-даа херек чок деп билип чоруур мен. Баштай-ла оон дугайын бодааны дээре. А бисте ам байдал кандыгдыр? Бодуун чолаачылардыр бис, а бистиң дугайывыста сагыш салыышкын ам-даа кошкак деп дидимп-биле чугаалап болур бис. Моон мурнунда чылдарда, кандыг-даа болза, тускай угланыышкын турган-на болгай: хүлээлгелерни алыр, ону ажыр күүседир талазыбиле чарыш база калбаргган, ол талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган, оон күүселдезин доктаамал дыныаан-даа турар чүве. Ам партия дүшкен, ажылдаа сулараан, контроль-даа кошкаан-дыр. Мынчаар канчап ажылдаарыл? Удуртукчуларның ажылдап турарын безин көөрге чамдыкта харын-даа эпчок боордур: чүгле көстүп каар, чон аразынче ханылап кирбестир.

Бараан-сарааның өртекүнезин оскен бо берге үеде ажылчыннарның байдалын черле сонуургап көөрү чугула деп бодап чоруур мен. Автобүдүрүлгеде кол кижи — чолаачы деп билип турар бис. Ол шын-на ыйнаан харын, ынчалза-даа септекчилер, дуалал цехтериниң ажылчыннары чок болза, машиналар гараждан үнмес болгай. Ынчангаш ажылчыннарның амыдырал-чурттаалгазынче, оларның негелделериниче кол кичээнгейни угландырары бистиң автобүдүрүлгениң удуртулгазындан негеттиниг турар деп билир мен. Автомобильдер тура дүшпес ажылдап турзун дээш бүгү бергелерни эртип, бүдүрүлгениң ажылының кол кезиин харылап турар ол ажылчынарывыстың айда алыр шалыңы безин удуртукчуларывысты ынга дениээрге, харыкчок болгай: айда 300-ле хире рубль. Ол талазы-биле харылап турар эштер ону база бодап көргени дээре боор.

Кожавыс Хакаснядан чүк соөртүү-биле тускайлаан автоколонна ам ында Хакасияның бодунда ажылдап турар апарганы база элдептиг. Ол айтырыгны дарый шиитпирлеп көөрү база чугула апарган.

Үе белен эвес дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир. Ажыы-биле чугаалаарга, шыдаар-ла, ажылдап билирле кижи бергелерден адырлып шыдажып үнер апаргаң үе-дир бо. Ажылды харылаары-биле хүлээнген эштер чаа аргалар-биле ажылдап, чон-биле сүмележип, оларның аразынче кирер ужурлуг. Контроль чокка ажылдаары берге болгай, чамдыкта хоойлу-даа ажыглаттынмас апарган үе-дир бо. Ынчангаш бо бүгүнү чугаалап тура, мээн бодалым мындыг: ажылчын кижилерже кичээнгейни күштелдирер, олар-биле ажылдаар херек. Чоннуң сес-биле эвес, а ажыл-херектер-биле, аъш-чем-биле чемгерер херек.

Адыг-оол ЧЫМБА.
Ак-Довурак АТБ-зиниң чолаачызы, профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң кежигүнү.

КОНСУЛЬТАЦИЯ

Демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң неп-терээни-биле холбаштыр чамдык кижилер боттарының эргелерни соора ажыглап, администрацияның мурнунга айтырыг тургузарга, бир эвес ону чогумчалыг шиитпирлевес болза, ажыл соксадыышкыны дээш удурланыышкынның өске-даа хевирлерин ажыглай бээр апарганы ам чажыт эвес болгай. Ону кандыг таварылгаларда ажыглаарыл, кажан ону ажыглап болбазыл, ол чүрүмүн хажытканы дээш кандыг харыысалга хүлээдирил дээн чижектиг айтырыглар солунга бо-ла келгилээр. Ынчангаш ол айтырыгларга харылап, тайылбыр бээрин профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң юрист-консультантызы Лидия НАЗЫТЫДАН дилээн бис.

Бүдүрүлгелерге, организацияларга амыдыралын болгаш күш-ажылдың байдалының талазы-биле тургустунуп келген күш-ажылчы маргылдааларны шиитпирлээриниң талазы-биле айтырыгларны «Коллективтиг күш-ажылчы маргылдааларны шиитпирлээриниң байдалдарының дугайында» Хоойлуда көрдүнген болгай. Күш-ажылчы коллективтиг негелделери ол коллективтиң кежигүннериниң хей кезин кирзин турда коллективтиң иннити хуралында тургустунар. Ол хуралга идип үндүрген негелделерни саазынга бижээш, бүдүрүлгениң, албан черниң болгаш организацияның удуртулгазынче чорудар. Күш-ажылчы коллективтиң сонуургалын оларның тургусканы орган камгалаар апаар. А бүдүрүлгениң, албан черниң, организацияның администрациязы ол негелделерни 3 хонук хуусаада чугаалажып көөр хүлээлгелиг болгаш бодунуң шиитпирин дораан дыныадыр ужурлуг. Ол шиитпирлерни саазынга бижээш, күш-ажылчы коллективке азы профэвилел комитедиге дыныадыр апаар. Коллективтиг маргылдаа бүрүзүн удуртулга чери улус депутаттарының Соединге дыныаткан турар ужурлуг. Шиитпирлээрин соңгаарлаткан азы чамдыктарын күүседир кылдыр көрген негелделерни эптештирер комиссияга, күш-ажылчы арбитражка көөр. Кайы-даа тала ол чөпшөөрежилге комиссиязынга киржириниден өйтаравас ужурлуг. А чөпшөөрежилге комиссиялары кайы-бир таланың инициативазыбиле 3 хонук иштинде тургустунар апаар болгаш ол негелделерни 5 хонук дургузында көөр хүлээлгелиг. Комиссияның хүлээн алган шиитпирин протокол кылдыр тургузар болгаш кайыдаа талага деп күштүг болур.

Бир эвес дугуржулга чедип алдынмаан болза, 10 хонук дургузында күш-ажылчы арбитражты тургузар, аңаа чогуур улус депутаттар Соединиң төлээзи кирген турар. А күш-ажылчы арбитражтың кижикчилериниң саны талалар тодарадыр. Күш-ажылчы арбитражтың даргазын талаларның чөпшөөрежилгезин барымдаалап турган арбитраж кежигүннериниң соңгуур. Күш-ажылчы арбитражтың составынга улус депутаттары, профэвилел органнарының төлөөлекчилери, күш-ажыл болгаш социал айтырыглар органнарының төлөөлекчилери, эксперттер болгаш оон-даа өскелер кирип болур. Күш-ажылчы арбитраж тургустунганындан өөр 7 хонук дургузында шиитпирин хүлээн алыр. Ол шиитпирин кайы-даа тала күүседир апаар. Бир эвес чөпшөөрежилге комиссиязы болгаш күш-ажылчы арбитраж талаларының маргылдааларын шиитпирлеп ыыдаваан болза, ол дугайын бижээш, күш-ажылчы коллективке азы профорганизацияга дыныадыр. Күш-ажылчы коллектив азы профорганизация бодунуң эргезин ажыглап, ол маргылдааларының шиитпирлеттинген турарын чедип алыр дээш ажыды тур-даа, шуут-даа соксадын болур (ажылче үнмес, боттарының күш-ажылчы хүлээлгелерин күүсетпес (стачкалар) болгаш оон-даа өске).

Забастовка — коллективтиг күш-ажылчы маргылдааларны шиитпирлээриниң ыт дүшкүүрлүг хевири. Ажыл соксадыышкыны эрттирер дугайында шиитпирни күш-ажылчы коллективтиң азы профэвилел организациязының иннити хуралынга чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алыр болгаш бир эвес коллективтиң азы профорганизацияның кежигүннериниң үштүү ийи кезин ол дээш бадылаан болза, ынчан хүлээп алдынган деп санаар. Ажыл соксадыышкының күш-ажылчы коллективтиң азы профорганизацияның төлөөлекчиси удуртур. Ажыл соксадыышкынынче кымны-даа албадавас: аңаа ким-даа киришпейн барын болур. Ажыл соксадыышкынының болурунуң, кайы хире хуусаада болурунуң дугайын администрацияга ийи неделядан эвээш эвес хуусаада дыныаткан турар ужурлуг. А администрация ол болур деп турар ажыл соксадыышкынының дугайын чагыкчыларга болгаш садып алыкчыларга дыныаткан турар. Оон-даа өске организацияларга дыныадыры чугула.

Ажыл соксадыышкынын дүрүм сөзүгаар эвес деп санаар таварылгалар (9 дугаар үүл):

— политиктиг үзел-биле, национал болгаш сөөк-азы ылгаар чорук-биле, кызыгаар өскертир талазы-биле негелделерниг болза;

— чарлаттынган азы эгелээн ажыл соксадыышкынын дүрүм сөзүгаар эвес деп шиитпирни республикаларның дээди судтары бүдүрүлгелериниң удуртулгазының дыныатканының соонда 10 хонук дургузында хүлээп алыр болгаш ол дугайын күш-ажылчы коллективтиг азы профорганның кежигүннериниге, парлалгага чарлап дыныадыр. Ажыл соксадыышкынын дүрүм сөзүгаар эвес деп санаанда күш-ажылчы коллектив азы профорган ол негелделерни соксадыр азы солуур апаар болгаш ажылын дараазында хүндеп орай эвес эгелээр ужурлуг.

ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫН КАМГАЛААРЫ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң болгаш курорттар эргелел башкарар талазы-биле Россия чөвүлелиниң каттышкан хуралынга «1991-1995 чылдарда Россияның кадыкшылынга черлерни хөгжүдүрүп кол угланыышкынларының дугайында» Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының доктаалын күүселир талазы-биле үш таланың ат салганы доктаалын хүлээп алган. Ол хуралга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Оюнак, профэвилелдериниң курорттарын эргелел башкарар талазы-биле Россия чөвүлелиниң даргазы А. В. Островерхов, профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң даргазы Ш. Н. Куулар Красноярск крайының курорттар талазы-биле девискээр чөвүлелиниң даргазы Ю. Н. Каргаполов, курорттар талазы-биле Россия чөвүлелиниң кол специализ А. Н. Сухова, крайның курорттар талазы-биле девискээр чөвүлелиниң даргазының Тывада оралакчызы А. А. Саян, «Чедер» курорттуң кол эмчизи Д. М. Кара-Сал олар киришкен.

Тываның калыкшылына черлерин улам хөгжүдер талазы-биле олар тус-туста хүлээлгелерни боттарынга алганнар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ:

— Кызыл хоорайга маллаш-биле эмнээр черни кылыр организацияларны тодарадыр, оон хуусаазын доктаадыр. «Чедер» курорттуң бүдүн чыл дургузунда ажылдаар кылдыр тургузар, «Үш-Белдирни» хөгжүдериниң. Шивилиг аржаанын ажыглаарының хемчеглерин алыр.

— «Чедер» курортта республиканың Агроүлетпүр ажылдакчыларының 100 дыштаныкчыга таарыштыр кылып турар тудуун доозарының хуусаазын чугула контрольга алыр.

— «Серебрянка» санаторий-профилакторийни «Чедер» курорттуң филиалы кылыр талазы-биле айтырыгны «Каа-Хем» хөмүрдаш разрезиниң күш-ажылчы коллективи-биле кады шиитпирлээр.

— Тываның курорттар эргелелиниң аппаратын 1992-1993 чылдарда түс черим бюджеди-биле акцаандыр.

— организастыг болгаш материал-техникиг аскеда-даа айтырыгдар талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорудар.

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 10 (18) ноябрь. 1991 чыл.

КИЧЭЭНГЕЙ КОШКАК

Чолаачы. Кыштың соогунда-даа, чайның изиннде-даа могат-шылаг билбес, даанган херээн чогудар дээш доктаамал иженип чоруур, белен эвес мергежилдиң бо кижилериниң дугайында сагыш салыышкын чер бүрүде чаңгыс аай эвес. Ылаңгыя оларның амыдырал байдалының дугайында сагыш салыры черле чугула дээрзин чамдык автобүдүрүлгелериниң удуртукчулары кончуг эки билирлер. Ынчалза-даа шупту-ла удуртукчуларның бодалы чаңгыс аай эвес. Ол дугайын Ак-Довурак АТБ-зиниң дуржулгалыг чолаачыларының бирээзи, профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң кежигүнү Адыг-оол Сарыгларович ЧЫМБАНЫҢ чугаазындан база билип ап болур.

Ылангыя ажылчын кижиже сагыш салыышкын бистиң коллективте ам-даа кошкак. Чүгле ажыл кылырыче бүгү куженнишкинин углап турар, а ажылчын кижиниң иннити байдалын сонуургавас, олче кичээнгей шоолуг угландырбас чоруктар ам-даа барын ам чажыргаш канчаар, чолаачыларывыс боттары-даа чугаалажып-ла турар-дырлар. Чүгле чугаа-биле аазаашкынар кылыр, чогум чоннуң амыдыралының иштинче ханылап кирбес, чамдык четпестерни коре тура-ла ону көрбээченнеп эрттириптер чоруктар ам-даа уламчылап турарын бистер, чолаачылар, көрүп-ле турар-дыр бис.

Чүгле хүннүң айтырыгларыбиле кызыгаарлаттынмайн, келир үеник айтырыгларын база бодап, бо берге үеде Тывавыста байдалды канчап экижидип алырын, моон соңгаар чүү кылза чогуурул деп айтырыгларже кичээнгейни угландырары чугула деп бодап чоруур мен. Келир үеде канчаар ажылдаар ужурлуг бис деп айтырыгны шиитпирлээрде, ол ажылды кылып бүдүрүп турар кижилер дугайында сагыш салыышкындан эгелээр ужурлуг. Ажылчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп албайн чыткаш, дээре түшпелдерни чедип алыр дугайында бодаан-даа херек чок деп билип чоруур мен. Баштай-ла оон дугайын бодааны дээре. А бисте ам байдал кандыгдыр? Бодуун чолаачылардыр бис, а бистиң дугайывыста сагыш салыышкын ам-даа кошкак деп дидимп-биле чугаалап болур бис. Моон мурнунда чылдарда, кандыг-даа болза, тускай угланыышкын турган-на болгай: хүлээлгелерни алыр, ону ажыр күүседир талазыбиле чарыш база калбаргган, ол талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган, оон күүселдезин доктаамал дыныаан-даа турар чүве. Ам партия дүшкен, ажылдаа сулараан, контроль-даа кошкаан-дыр. Мынчаар канчап ажылдаарыл? Удуртукчуларның ажылдап турарын безин көөрге чамдыкта харын-даа эпчок боордур: чүгле көстүп каар, чон аразынче ханылап кирбестир.

Бараан-сарааның өртекүнезин оскен бо берге үеде ажылчыннарның байдалын черле сонуургап көөрү чугула деп бодап чоруур мен. Автобүдүрүлгеде кол кижи — чолаачы деп билип турар бис. Ол шын-на ыйнаан харын, ынчалза-даа септекчилер, дуалал цехтериниң ажылчыннары чок болза, машиналар гараждан үнмес болгай. Ынчангаш ажылчыннарның амыдырал-чурттаалгазынче, оларның негелделериниче кол кичээнгейни угландырары бистиң автобүдүрүлгениң удуртулгазындан негеттиниг турар деп билир мен. Автомобильдер тура дүшпес ажылдап турзун дээш бүгү бергелерни эртип, бүдүрүлгениң ажылының кол кезиин харылап турар ол ажылчынарывыстың айда алыр шалыңы безин удуртукчуларывысты ынга дениээрге, харыкчок болгай: айда 300-ле хире рубль. Ол талазы-биле харылап турар эштер ону база бодап көргени дээре боор.

Кожавыс Хакаснядан чүк соөртүү-биле тускайлаан автоколонна ам ында Хакасияның бодунда ажылдап турар апарганы база элдептиг. Ол айтырыгны дарый шиитпирлеп көөрү база чугула апарган.

Үе белен эвес дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир. Ажыы-биле чугаалаарга, шыдаар-ла, ажылдап билирле кижи бергелерден адырлып шыдажып үнер апаргаң үе-дир бо. Ажылды харылаары-биле хүлээнген эштер чаа аргалар-биле ажылдап, чон-биле сүмележип, оларның аразынче кирер ужурлуг. Контроль чокка ажылдаары берге болгай, чамдыкта хоойлу-даа ажыглаттынмас апарган үе-дир бо. Ынчангаш бо бүгүнү чугаалап тура, мээн бодалым мындыг: ажылчын кижилерже кичээнгейни күштелдирер, олар-биле ажылдаар херек. Чоннуң сес-биле эвес, а ажыл-херектер-биле, аъш-чем-биле чемгерер херек.

Адыг-оол ЧЫМБА.
Ак-Довурак АТБ-зиниң чолаачызы, профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң кежигүнү.

НЕГЕЛДЕЛЕРНИ ӨӨРЕНИП КӨӨР

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының (РХПФ) Чөвүлелиниң президиумунуң Россия Федерациязының профэвилелдериниң күскү демниг хөделиишкиннериниң хүнерин эрттирер дугайында доктаалынга үндезилээн, бистиң республиканың профэвилел организациялары чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Кол үүл — профэвилелдериниң негелделерин өөренип көөрү.

Эрге-чагырга болгаш эргелел органнарының адынга негелделерин ында кирген угуулгаларны парламент, профэвилел организацияларынче чоруткан. Профсөвүлелдиң болгаш кежигүн организацияларының ажылдакчылары күш-ажылчы коллективтерге чедип, РХПФ-ниң негелделерин тайылбырлаар талазы-биле ажылдарны чорутканнар. Ол негелделер мындыг:

— күш-ажыл төлевириниң системазын хоойлу сөзүгаар өскертир;

— күрүне ончүзүн болгаш чурттаар оран-сааны хуузударының тодартай болгаш билдингир механизмни тургузар;

— бүдүрүлгелериниң турпканы азы хоозураан тапарылгаларда күш-ажылчы коллективтерге камгалал фондуларын тургузар;

— кризистен уштунуп үнериниң чазак программалын чарлаар. Күскү демниг хөделиишкиннериниң үезинде күш-ажылчы коллективтерге 198 хуралдарны болгаш митингилерни эрттиргилээн, агда 15732 кижи киришкен. Олар РХПФ-ниң идип үндүргени негелделерни бүрүн деткээннер.

Профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлели к

Школа болгаш амыдыралда

ОЛАРДА БӨГҮН МЫНДЫГ

азы Ажыл-агыйжы, шимченгир чоруктуң чижээ

«Бажын-Алаак ортумак школазында солун түүлдер бар» деп бо-ла дыннаарым чугаалар районнуң улус өредилге кылдызынга бадыткаттынды. Школаның өредилге-материалдыг баазазын амгы байдалда турары деннелге чедирин келириннге түү түве черге кол идиглиг болганын сонуургадым. Материалдыг база, шынап-ла, багай эвес. Өредилгеге эргежок чугула кабинеттерден, шериг спорт комплекизи, библиотека диген түүлдерден алгыда, коллективтиң эргезинде ийи «ГАЗ-53» биле «ЗИЛ-157» автомашина, «ДТ-50» трактор база бар. Ооп-биле кады, школа кандыг-бир түүлдү бодунуп күжү-биле тургузуп, тудуп, кылын алгандыр, акша-хөрөнги аваа херек, чарыгдаттынар аваар.

Амыдыралдан көрүп, билип келдивис, чамдыкта кандыг ийик, кандыг-бир айтырыг тургустунуп кээрге, акша-көпеекке кээп үскеш, чер алыспайн баргылаар болгай. Ындыг бе дээрге, бо школада сөолгү чылдарда көстүп келген түүлдер колдуундала оларның боттарының күсели-биле кылдынгаа боон турар.

Школа директору Дашпол Бокпай-оолович Ооржак ол дугайын чугаалап орда, мындыг түүлү дораан эскерип болур, түл дизе, башкыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының болдунар-ла хемчегленги ында ап турары. Чижээ, школа боду ясли-садтыг. Бо чылын ажыттынган, 30 орунныг ол садик башкыларның, школа ажылчыннарының бичии уругларының ажылдалында. Ол дугайын башкылар-биле чугаалажы бээривиске, «боттары уруглар тургузар черлиг боорга, дыка-ла эптигдир» диижир болду. Ындыг болбайн канчаар, школага кичээлдер мурнунда, башкы уруун аваа эккеп каар, мында ындыг-дыр. Бажын-Алаак школазының башкыларының ындыг байдалын адаргал-биле көрүп болур. Чүге дизе ниитизи-биле садикке уруг тургузуп алыры кайы хире нарын ийик, ооччур манап турар чаштар чежел. Алыс-ла бодунуу деп түве ол хире.

Ясли-сад ажыдып алыры улуг үүле-херек болбайн канчаар. Аваа хамаарыштыр директор мындыг тадылбыны кылды:

— Белен түве каяа турар. Байдалывысты-даа өөренип көргеш, коллектив черле сүмелешкеш, ниити түннелге келгенивис ол. Ажыы-биле чугаалаарга, башкыларның ажы-төлүн ясли-садик-биле хандырар деп сорулга херек кырында белен боттанмас, саазын кырынга артып каарын көрүп, билип тур бис, чыл-ыы-биле шиитпирлеттинмейн келди. Ажылдап турар аз кижиге чугула айтырыглаының бирээзи, шынында ол. Эрги корпустуң капитал селтедгизин чоруткаш, аваа кичээлдеп турган класстарны школаның кол корпузуиче көжүрер ужурга таварыштывыс. Оны таарыштыр дериир, тыптынар дээш, чептээн, барбаан черивис чок. Класстар көжүргениви чугааладым, кичээлдер ийи эстелчигир эптип турар болганда, домей-ле каража, чидириг-даа болбаан, таарыштыр көрүнген мындыг.

Кандыг-даа байдалдарда кайы-даа коллективке ында ажылдап турар кижилериң социал хандырылга айтырыларыче сагыш салыры чугула. Школа чүнар-бажыт, столовая база тудуп алган. Өөреникчилер чүнарындан ангыда, башкыларга көрүп каан хүннер база бар. Столовая интернатты-ындан ол ангы. Деритингнин ап көөр чүве болза, торгай школаларында столовяларга арай-ла четпес дээрден башка, оон черле дудавас. Ол түүлдер база-ла школаның бодунуң күжү-биле тутпаан. Оон-биле кады Алдын-Булак аржаанында профилакторий база тудуп ап турар деп школага дыннадывыс. Аржаан сезонунга дүүштүр туттунуп турар бажыңчыгаштар ажылдага кирерге, школа коллективи аваа дыштанып аргалыг болу бээр-дир. Байдал кандыг болу бээр чүве ийик, оон-на хамааржыр, көрүп тургаш, районнуң еске суурларындан башкыларга күзээр болза, дыштанып кылдыр ону чоп хөлезилеп болбаан. Рынок харыдаалаарының үезинде, кажан колдуны. Херек апарза, ол дорган үндүрүп ап болур. Камнаттынган акша-хөрөнгү-биле башкыларны материалдыг шаннап мактап, өөредилге кабинеттери дерииринге дузалажырындан ангыда, өөреникчилер стипендия база ап турар. Оон дугайында каш сөс. Хөй кандидатуралардан бүгү талазы-биле тергини деп шиитпиттинген өөреникчилер деткимче, шаннал ол акшаны алыр кылдыр доктаткан. Сескиз класстан өөр уруглар, ооларга ол көрүнген. Стипендияны бо хүннерде 11-ги класстың өөреникчилери Долаана биле Чочагай олар ап турарлар. Башкыларының шалык алыр ведомозунга олар база аттарын салырлар.

Камнап алдынганы акшадан ангыда, болдунар-ла чүүлдерни ажылдап, коллектив сүмележип турган, орулга кирип ап болуруңуң аргаларын дилеп турар болду. Школада даарылга цехи ажыткан, өөреникчилерге көрүнген күш-ажыл кичээлдериндеи хостуг үелери школага ажыктыг кылдыр ажылдап болур-дур деп түннелге келгеннер. Бо түүл кичээлдерге хамаарыштас, айтырыг өске, мастерниң даарааны чоорган, сыртык хаптарын, ак-чоорганнарны суурнуң чурттакчылары күзелдин-биле садып алыр болган. Садыг-магазинде ол түүлдер чок болганда, ынчанмайн каанчаар. Пос кайы хире тыптынарындан улуг хамааржыр. Ажылдалдан арткан пестер домей-ле уруглларга күш-ажыл кичээлдеринге өөр. Оон ангыда эде даараар, кызырар түүлдерни база хүлээп ап турар. Цех ажылдааны 6-7 ай иштинде школага 1682 хире акша орулгазын киирген боон турар. Шуут куруг олурарының орнунга, хире-шаа-биле акша-ла-дыр. Оон ынай өг-бүле амыдыралынга эргежок чугула түүлдер чазап кылырын эллэн калбартса деп бодал база бар. Амдыысында ацаа ажылдап болур материал, ыяш төнген, оны тыптынарын бодап турар мындыг болдулар. Боттары машиналыгда, арга-ла бар. Бо талазы-биле бут кырынга туруп алырын бодап турарлар, оны хол-биле тудуп кириптер, күзелдиг кижилер бар болганда, ол бидер ужурлур. Школа дериигеринге ажылдаар түүлдерни кылырынга башкыларының удуртулгазы, аргасумези-биле өөреникчилер боттары киржип турар.

Школа боду машиналыг дидивис, хостуг турар үезинде ону совхоз ажылчыны хөлезилеп ажылдап турар. Черле ынчаш ниити байдалды алгаш көөрге, школа-биле совхозтуң аразында ажыл-херекчи харылзаа багай эвес.

Школаның дузалал ажылагыйында хаваныг, ошку, хойну тудуп турар. Картофель тарыыр чердиг, огородтуг. Интернат столовязы картофель-биле бодун хандыртынар аргалыг. Школа чанында участогунда уруглар ногаа тарып, хайгаарадар кылырындан ангыда, боттарының тарып алганы рассадаларын база садып болурлар. Оон хиреша-биле киртен акша оларның боттарының ажылдалынга баар. Уругларны боттарының күш-ажылын үнелеп билир чоруккa кижизидерин коллективтиң үнелеп келгени ында өөредилге-кижизидилге ажылының ниити угланыышкынындан илдеп.

Камнага чедип ап турарын, орулгалыг боор турарын дузалал ажыл-агыйы, даараныга цехи, ажылагыйжы чорук-биле... холбаштырдывыс. Оон ынай аваа немей мындыг түүлду чугаалаары черле артык эвес: школада салдыган дериг-херекселдерге, стол, сандай, парталарга уруглар камнаг кылдыр чаңчыккан, ынчангаш оларны чылдына септеп, будуурун будуп, үреп-ла бүзүлган-дыр дээш үндүр октап турбас. Ол база камнага эвес бе?

Бажын-Алаак школазының башкылар коллективи өөредилгениң чаа, дээштиг арга-хевирлерин дилеп, ажылдап турар. Янзы-бүрү өөредилге кабинеттери, лингафон, компьютер класстары кичээлдеринин хөй янзылыг, ажыктыг, солун болурунга салдарлыг боор келгения башкылар чугаалаар болдулар. Школа амыдыралында чаа өскерилгелер чүү-даа мурнай, башкы кижиниң кижизиг чоруундан, билиниден, интеллигент шынарларындан, чаагай сеткилдиниден, оон үзел-бодалынган эгелээр дээрзин олар коннуг эки билип турардар. Ол дугайын чугаалап турдулар-даа. Ындыг болур ужурлуг-даа чүве-дир ийик.

Дилээшкиниң ажылдап турар башкылар дугайын оларның эш-өөрүнден дыннадывыс. Эге класстың өөредилге эргелекчизи Кызыл Маанай-ооловна Иргиттиң кызымаан эш-өөрү мактаар болду. Аныяк башкылар Л. Л. Сат биле Л. М. Кара-Сал олар «Башкы-91» деп район көрүдде-конкурсунга тиилекти болганнар.

Интернатка чорааш эскергенивис түүл — уруглар мында класстар эвес, назыхар, дөрүл-төрел аайы-биле чурттап турар. Ынчангаш улуг уруглар боттарындан биче дунналарын хайгаарап, карактаар аргалыг, бот-боттарын деткижер, дузалажыр.

Школаның ажылында солун түүлдер, шынап-ла, бар. оларның чамдыктарын үстүнде каксы-даа бол, чугаладывыс. Башкыларының ажылдаарынга, өөреникчилерниң өөренирингe, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш школаның директциязы кызыы турар, ажыл-агыйжы болурга черле ындыг. Ол айтырыгларның кайы үүре чугулазын билип, олар олче ханылаарын түгле дүүн, бөгүн, каш ай бурунгаар-даа эвес, «чамдык түүлдерни ынчаар-мынчаар тургусса, көрөе түл» деп болаалар каш чыл мурнунда тургустунуп турган. Черле мындыг болур дижири дег, чаа бо. далдарга, дилээшкиннерге удурланыышкан чамдык хөннер база тургулаан. Чаа чүүлче түткүп органнар алыс шыны часпаанар, хостуг, дилээшкиниг аныыдаарының оруу ам ажык болгай.

Школа директору чугаа[illegible] бир мынчыг түүлде онзалады: түл дээрге камнап алдынган акша-хөрөнгизин школа бодунуң эргезинге ап, канчаар ажыттаарын боттарың баш ниитиер аргалыг. Даш-оол Бокпай-оолович ындыг байдалды Чөөн-Хемчик районнуң улус өөредилгезинин шугумунда эки чаңчыл деп санап турар.

Кайда-даа шупту-ла чүве дескеш, кылан тас болбазы дег, бо школада база өөредилге-кижизидилге ажылында чедир көөр, кылыр түүлдер, айтырыглар бар. Дериг коллектив ол дээш моон соңгаар-даа ажылдаар. Оон ынай сорулга түл? Башкыларның бажын-болгады амдыысында алыыбас, удавас ажыттарга кирер ийи аал ниити чурттаар бир бажын бар бар. Ам чаа школа тудуу дээш ол-бо чеперге-биле дугуржуп, суметкеш чоруп турар мындыг болгаан.

Вера КУУЛАР.
«Шынның» корр.

● Бажын-Алаак ортумак школазы экономиктиг чаа харылзаалардың байдалында: бодунуң күсели биле столоваяны, чүнар-бажынны тудуп ап, 30 орунныг ясли-садтыг болган.

● Коллективтиң ажылдалында ийи автомашина, бир трактор, даараныга цехи бар, дузалал ажыл-агыйлыг.

● Бо хүннерде башкыларга ийи аал ишти чурттаар бажын, профилакторий туттунуп турар.

● Экп өөредилгелиглер — стипендиялыг. Бо бүгү — школаның бодунуң күсели-биле кылдынган турар, ол — шын чарыгдал, кампалганың, орулганың ачызы.

Ниитилел-политиктиг килдис

ЧОК ДЭЭШ ТУРЖУР СОРУЛГАЛЫГ

Тургузукчу хуралдан демдеглелдер

Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының (АСП) Тыва республика организациязын тургускан ынын дугайын моон мурнунда бистиң солуунуус дыннаткан болгай. Ону үндезилеп тургускан хурал чогум каанчаар эртеннин сонуургап турар улустуң билип алыры-биле бо отчётту парладывыс.

Чогум АСП дээрге октябрь айның төнчүзүнде Москвага тургустунган партия дээрзин номчукчулар билир. Ынчаарга Тывага чогум тускайлап партия тургузар бе, азы ук партияның республикада организациязы турар бе деп айтырыгга маргылдаа бо хуралга болган, хөй кезиннин бадылаашкыны-биле ийнги санал хүлээп алдынган. Эгелекчи болуктуң кежигүннериниң (А. С. Ооржак, В. Р. Фельдман база В. Л. Бичеоол) илеткелдериниде АСП-ниң программалыг сорулгаларын, оон уставының онзагай чүүлдерин айыткан. Ол социалистиг углуг, ажылчы чоннарның амыдыралчы эргеажыктарын илередип база камгалап турар партия болур деп программалыг медеглелде демдеглээн. Өөрүнүң бүгү хевирлеринге, кижилген хостуг болурунга база политиктиг демократизмиге идеалдарынга үндезилеген социал тургузуг дээш ол туржур, ук тургузуг хөй янзы хевирлериг экономикалыг, а политикалыг-политика база угаан-бодал, культура талазы-биле хөй янзылыг, байлак болур.

Социалистиг партия хамааты эргелерни, өзулуг улусчу эрге-чагырганы, бүгү-ле амыл-херектерни эргелеп башкарарынга ажылчы чоннуң боттуг киржирин хандырар. Политиктиг демиселге күүлел аргаларын ажыглавас. Национал мазубудшуу, улустарның ботдогуннаашкынын кызамдаарынга ол удур. Маргылдаалыг айтырыгларны тайбын бөгү-биле, хоойлуларга дүүштүр шиитпирлээр. Ажылчы чоннар өөрүнүн болгаш ажыл-агый чоруларының хевирлерин боттары хостуг шилип алыр ужурлуг. Бүгү чүвени көрүнежиткен турганындан бүгү чүвени хүүжүдарынче шилгиирге, түгле акша тергиндээн эрге-чагыргага үндезилеген амыдырал хевиринге партия удур деп программалыг медеглелде чугаалап турар. Рынокче шилчилге үезинде РСФСР-ниң, Тыва Республиканың Конституциялаарында хамаатыларга магадылаан эргелерни хөлөөрттүрары дээш партия туржур. Политиктиг плюрализм болгаш парламент демократиязының байдалдарында партия ук Конституциялар өзугаар хөделир, бодунуң сорулгаларын түгле политиктиг аргалар-биле чедип алыр.

Социалистиг партияның организастыг принциптери болза, демократтыг чангыс эп болур, чер-черде организациялар бот-тускайлап ажылдаар, чергелешкен харылзааларны, мергежил-девискээр аайы-биле структураларны хөгжүдер, хөй-ниитиг эгелерни калбаа-биле ажыглаар, удуртукчу органнарның ажылын долу ажык-чарлыг чорудар, оон аппарады эвээш кижилиг болур болгаш сонгулдалыг органнарга чагыртыр, түгле оларны хандырар ажыл кылыр.

«Бис коммунистиг идеалдан ойталавайн турар бис...» — деп программалыг медеглелде айыткан. — Ынчалзаа амгы байдалдарда ажылчорудулгазының боттуг алыс сорулгазы болза, түгле социализм болур болгаан деп-шилгени, улус эрге-чагырганың, социал чөптүг чоруктуң, совет кижилериң чаагай чоруун чедип алырын дамчыштыр олче шимчээшкин болур». АСП чоннуң амыдырал-чуртталгазын аныыдеринче угланган тодарай хемчеглерни деткиири дээш кандыг-даа партиялар, шимчээшкиннер-биле кадыг ажылдаар, оны баксыраттыр турар түүлдерге удур туржур.

Ажылчы чоннуң социалистиг партиязының республика организациязы Тыва Республиканың девискээринде оон Конституциязында, бот-догуннаашкының дугайында Декларациядa, РСФСР-ниң Конституциязында дүүштүр ажылдаар деп хуралга түүлдүг деп корген Уставта айтып турар. Ол парламент партиязының организациязы болуп, болдунуң ажыл-чорудулгазын социал чөптүг чоруктуң, күчүлел кылбас чоруктуң интернационализминиң принциптеринге дүүштүр чорудар.

Кежигүнге он сес хар четкен хамаатыларны хүлээп алыр, бүгү кежигүннер дея эргелиг, олар ажыл-чорудулгазында организациязының деткимчезинге болгаш камгалалынга даяныр. Ук партияның кежигүнү хары угда өске партияның кежигүнү болбас.

Социалистиг партияның эге организацияларын девискээр, мергежил болгаш өске-даа байдалдарны барымдаалап тургузар, олар партияның үндезини болур болган шиитки ажылын бот-тускайлап чорудар.

Партияның дээди соңгулдалыг органы съезд болур, аваа республиканың секретарьлар чөвүлелин, дүүштүрүлге чөвүлелин база оон даргазын соңгуур. Районнар база хоорайлар деннелдеринге база ындыг органнар тургустунар.

Бо партияга фракциялар тургузары хорут чок. Оларның хөделишкиннери программага база уставка чаруккек болбас ужурлуг. Социалистиг эвээш кезин боттарының санал-бодалдарын камгалаар, төлөөлелгелиг органнарга соңгудар аргелиг. Партия парлалга органыг болур, оон редакторун съездиге соңгуур.

Партияның кежигүн дадыырын ай сонында, чамдык таварылгаларда баш бурунгаар каш ай дээш төлөөр. Партияга сан-хөөнүн контролюн чорудар комиссияны съездиге соңгуур.

Илеткелдериниң доңчу утказы мындыг-дыр. Оларның соонда эгелээн санал-оналсоңгулгазы илепкейлиг болган, оон ниити байдалын көргүзери-биле чамдык үүлдерни маңнап киирээр.

Эрзин райондан келген төлөө **М. М. Майдыр** партияның адындан хөй чүве хамаарыр деп демдеглээн, бир эвес республикага ангы партия тургузар дээр болза, ону Тываның социал девизиге партиязы дээр болза чогуур деп санаалдаа, ол АСП-ниң девискээр организациязы болур. Социалистиг идеалдан ойталаан хөрээ чок. Бо партия СЭКП-ниң сагыш-төлүн төөрүп шиитпирлээри дээш туржур коммунизм дээш мен деп, ол немзон. Чамдык улус кызыы өөдөн кортар апаргаа чүве-дир бо. «Демократтыг чангыс эп» деп чүү дээни ол чүвел? Республикавыс Россияның составында турар чүве болганда, партия талазы-биле ооң кезин болза эки деп, оратор чугаалаан.

Социализм деп сөстен хөөн калган деп чүве шыы эвес, ол дээш демисежир ужурлуг деп. **С. М. Бичеоол** демдеглээн. АСП-ниң республика организациязын тургузар деп бодалды деткээн, бо партия чогум-на харын күш-ажыл кижизи дээш ажылдаар. Республиканың хөрөөженнери бо партияны деткиир боор деп күзелин ол илергейлээн. Партийжи документилерни ажылдап кылырда кижилериң негелде-хереглелдерин эки барымдаалаар ужурлуг деп. **Т. Ч. Норбу** чугаалаан. Уставта чамдык үүлдерге таарымчаанын ол ажыыбиле билинген. СЭКП-ниң эки үүлдерин чүге ажылдап болбас деп. Аныяктарны хаара тудары чугула. **Г. Ч. Ширшин** Тываның 13.5 мың коммунистери берге байдалда турарын сагындырган. Мында кол нуруунда коммунистер олурмуш турар-дыр. СЭКП-ни, РСФСР-ниң Компартиязын хоойлуну хажыдын хораан, бо бүгүнү ажыы-биле чугаалаар апаар. Чаа партиялар тургустунуп турар. Чүгле удур туржуушкунуң хөрөө чок. Шиптувус республикавыс дээш ажылдаар ужурлуг бис. Үеин барымдаалап көөр хөрөк, ол өскерилген, оон башка чүү-даа бүттес. Мен бодаарымга, АСП-ниң республика организациязын тургузары чоптуг боор деп, ол саналдаан.

Сеткил-сагыш хайыыкан саналдарның бирээзи **С. В. Козлованың** чугаазы болган.

— Бүзүрели, үзел-бодалы дээш истеп сүрдүрүп турар кижилер, бистер, бир демниг болур ужурлуг бис — деп, ол чугаалаан, компартиядан үнер дивейн турарын дыннаткан. Бо чалыг эрте коммунизм дээш мен деп, ол немзон. Чамдык улус кызыы өөдөн кортар апаргаа чүве-дир бо. «Демократтыг чангыс эп» деп чүү дээни ол чүвел? Республикавыс Россияның составында турар чүве болганда, партия талазы-биле ооң кезин болза эки деп, оратор чугаалаан.

Социализм деп сөстен хөөн калган деп чүве шыы эвес, ол дээш демисежир ужурлуг деп. **С. М. Бичеоол** демдеглээн. АСП-ниң республика организациязын тургузар деп бодалды деткээн, бо партия чогум-на харын күш-ажыл кижизи дээш ажылдаар. Республиканың хөрөөженнери бо партияны деткиир боор деп күзелин ол илергейлээн. Партийжи документилерни ажылдап кылырда кижилериң негелде-хереглелдерин эки барымдаалаар ужурлуг деп. **Т. Ч. Норбу** чугаалаан. Уставта чамдык үүлдерге таарымчаанын ол ажыыбиле билинген. СЭКП-ниң эки үүлдерин чүге ажылдап болбас деп. Аныяктарны хаара тудары чугула. **Г. Ч. Ширшин** Тываның 13.5 мың коммунистери берге байдалда турарын сагындырган. Мында кол нуруунда коммунистер олурмуш турар-дыр. СЭКП-ни, РСФСР-ниң Компартиязын хоойлуну хажыдын хораан, бо бүгүнү ажыы-биле чугаалаар апаар. Чаа партиялар тургустунуп турар. Чүгле удур туржуушкунуң хөрөө чок. Шиптувус республикавыс дээш ажылдаар ужурлуг бис. Үеин барымдаалап көөр хөрөк, ол өскерилген, оон башка чүү-даа бүттес. Мен бодаарымга, АСП-ниң республика организациязын тургузары чоптуг боор деп, ол саналдаан.

Сеткил-сагыш хайыыкан саналдарның бирээзи **С. В. Козлованың** чугаазы болган.

— Бүзүрели, үзел-бодалы дээш истеп сүрдүрүп турар кижилер, бистер, бир демниг болур ужурлуг бис — деп, ол чугаалаан, компартиядан үнер дивейн турарын дыннаткан. Бо чалыг эрте фельдшерлер, огородтуг. Интернат столовязы картофель-биле бодун хандыртынар аргалыг. Школа чанында участогунда уруглар ногаа тарып, хайгаарадар кылырындан ангыда, боттарының тарып алганы рассадаларын база садып болурлар. Оон хиреша-биле киртен акша оларның боттарының ажылдалынга баар. Уругларны боттарының күш-ажылын үнелеп билир чоруккa кижизидерин коллективтиң үнелеп келгени ында өөредилге-кижизидилге ажылының ниити угланыышкынындан илдеп.

Камнага чедип ап турарын, орулгалыг боор турарын дузалал ажыл-агыйы, даараныга цехи, ажылагыйжы чорук-биле... холбаштырдывыс. Оон ынай аваа немей мындыг түүлду чугаалаары черле артык эвес: школада салдыган дериг-херекселдерге, стол, сандай, парталарга уруглар камнаг кылдыр чаңчыккан, ынчангаш оларны чылдына септеп, будуурун будуп, үреп-ла бүзүлган-дыр дээш үндүр октап турбас. Ол база камнага эвес бе?

Бажын-Алаак школазының башкылар коллективи өөредилгениң чаа, дээштиг арга-хевирлерин дилеп, ажылдап турар. Янзы-бүрү өөредилге кабинеттери, лингафон, компьютер класстары кичээлдеринин хөй янзылыг, ажыктыг, солун болурунга салдарлыг боор келгения башкылар чугаалаар болдулар. Школа амыдыралында чаа өскерилгелер чүү-даа мурнай, башкы кижиниң кижизиг чоруундан, билиниден, интеллигент шынарларындан, чаагай сеткилдиниден, оон үзел-бодалынган эгелээр дээрзин олар коннуг эки билип турардар. Ол дугайын чугаалап турдулар-даа. Ындыг болур ужурлуг-даа чүве-дир ийик.

Дилээшкиниң ажылдап турар башкылар дугайын оларның эш-өөрүнден дыннадывыс. Эге класстың өөредилге эргелекчизи Кызыл Маанай-ооловна Иргиттиң кызымаан эш-өөрү мактаар болду. Аныяк башкылар Л. Л. Сат биле Л. М. Кара-Сал олар «Башкы-91» деп район көрүдде-конкурсунга тиилекти болганнар.

Вера КУУЛАР.
«Шынның» корр.

СЫЛДЫСТАР СЫМЫРАНЫЫ

(Уланчызы. Эгези № 199, 200 «Шында»)

ТООЛАЙ ЧЫЛДЫГЛАР (1939, 1951, 1963, 1975, 1999...)

Тоолай чылдыг кыска оон Лакпаа дээр шолбаны, Тоолайлар дээр сылдыстары чүден артык хайыралыг болгаш эргим. Оларның аажычаны тывызык, кижи болганы билип ап шыдавас. Бүргеп, чаап келир күдайдээр дег, өскерличел аажычаныг. Угаан-сарыылдыг, омак-хөглүг чаанаар чаныг. Кижи бүрүзү-биле дораан билчип, таныжып, ижигип алыычал. Өскелериниң ишти-хөөнүн дүрген билип алыр болза-даа, эргиничел аажылыг.

Кымга-даа, чүге-даа хамаарылга чок болуксаар, Ынакшаан кижизиге эргим, чассыг. Оон ынакшылы кедилиг. Боду чоргаар, душкан-на кижи-биле таныжар, билчир туразы чок. Тоолай чылдыг хөрөөженнериң эвилеп-өөлдек аажы-чаныңга эр кижилер дүрген алзыр. Бодунуң ынаа-биле шилип алган азы чүзүн-бүрүн чаңы-биле чаалап алган кижизинге кедергей бердинген, кедилиг, уруг-дарыглыг өг-бүлени тудар. Пар, Хаван, Хой. Чылан чылдарлыг кижилерге бараа таарымчалыг. Кускe. Дагаа чылдыглар оон баарынга үнгеп-сокпаа-даа турза, оларның айынга кирген ажыы чок.

Күдай-дээр дег кайгамчык, чараш, чайынган, монгунелген хөрөлдерлиг эртине оон эдилези. Чеди чүзүн малды азыраза, байыыр, сеткилге ханар, кезээ шагда чыргалдыг чурттаар. Күдай-дээрниң янзы-бүрү өөгүрөөнгө чүүлдешкек менгилерлиг болгаш олар оон хөй-аазы, сүүгу болур. Дээрге, сылдыстарга ынаа оон тыныгган.

Тоолай чылдыг эр кижиниң шолбаны Лакпаа, сылдыстары Тоолайлар болур. Оон аажы-чаны хаглынчак, будуу. Өске кижилер оон таныы билип, таныы алыры берге. Даады-ла ажыгган, шыныккан чоруур. Угаан-сарыылдыг, шолбас-тутпас түвеги чок. Чеген-мерген болуруңга сонуургалдыг. Ынаа-ыраа иштинде чүү-даа түвелерге дүрген чаныгылыыал. Бодунга кенгуе бүзүрет чок, ижигичел эвес. Бодун тоглунар болза-даа, сагыш, ховаачал, кээргээл. Часкаанзыраак, озалааш сеткилдиг. Ырым, хөгүмге ынан, ыткыылыг. Күдай-даарге тыныгыраар, кадыгаан, оларга чүдүлеп, өөгүдүп, артинин эвин болур. Чеди чүзүн мал азыраар, салым-хуулыг. Чылыны тогашкак, ажыр аттар болбас.

Чылан, Аът, Хой Сарбашкын, Тоолай чылдыг кыстар, чыргал, тамчык тывар душтуктары болур. Ол чедиги дег, чеди чүзүн мөнгилерлиг болгаш олар-ла оон тыныгык аажы-чаныны дулгуурлары болур.

УЛУ ЧЫЛДЫГЛАР (1952, 1964, 1976, 1988, 2000...)

Улу чылдыг кыстар Адыы деп шолбаннып. Улулар дээр сылдыстарлыг. Белен-селен ижигичел эвес, хоорук, часкаанзыргай, озалааш чуртталгага туралыг. Кеп-биле кады көдүрлүп, хөглөөр хөөн чок, кижилерден озалааш болза-даа, аажычамы уян, чымчак. Барган кижизинге бүзүрелдиг, шынчы, өг-бүленин өзулуг-ла өөзи. Улу чылдыг хөрөөженнерге таварышкан өр кижи шыы-на аас-кежиктиг. Ажыы-төлүн сагыш чованнгыр аваазы, ашаанын бүзүрелдиг эжи. Ожук-пажы кезээде чылыг, холу чемиг, өг-оранда байдал, оожум, дыштыг, аас-дыл чок.

Пар, Сарбашкын, Аът, Күсне чылдыглар-биле эки-не аас-кежиктиг өг-бүле болур. Инек, Ыт, Хой чылдыглар-биле сагыш-сеткили таарышпас болгаш оларга ижикпес. Оларга баар болза, амыдырал-чуртталгазы бораалыг, бүрүг болур.

Чайның башкы айында чаа-ла чиндиеейнип ооуп үнген оът-сигеп, чечек-чимис ышкаш өскерлиг эртинени эвин болуп эдилезе, эр-не кедилиг. Бода-даа, шаар-даа малды азырап маллаар, өөзи болуп байыыр болгаш бүгү-ле күзел бодалы ханар. Хову, шолге тарап оттаар мал-маган чүзүнү дег, эвин ааш өскерлиг, бодунуң чылынга чүүлдешкек менгилерин болу, ала-чайгаар-ла билип, оон-биле улуг турар сорук кирер.

Улу чылдыг оол Адыы дээр шолбаннып. Улулар деп сылдыстарлыг. Аажычаны доктаамал-даа болза, сагышка алзыычал. Сагыш-сеткилиниң өскерличели, бүүген-аязын турар күдай-дээрге домей, ийби-шидилиг, хуулгаазынныг чүве дег апаргылаар. Эргелеп-чагыртырынга тура-хөөнү чок, хостуг чоруксаар. Далаш, дүрген сеткил чок, доктаамал, чарт бодалдыг. Чамдыкта херекчок чүве ужуп аас-дыл, чартыны бо-ла үндүргүлээр. Чоок кижилерибиле эп-найыралдыг болзадаа, болганчок алгышкырыш, шош-содааны оларны-биле үндүре бээр. Алыс боду чугаа-соттуг, черле багай эвес аажы-чаныг.

Бойдуска ынак хайыралыг, ак-мек сүрерине чүткүлдүг. Чайның оът-сигени дег өөнерлиг чидигир-ногаан азы суг-далай өөнериге чүүлдеш артинения өзөр. Эзеремчик, пага дээн чергелиг анга төрел дириг амытаннар өлүрүп болбас болгаш ногаан бүрүлүг арга-ыяш кезип, одуруп болбас. Мал-маган чүзүнү дег, чылынга чүүлдеш мөнгилерин оол хей-аът, сорук-күзел киирикчизи болур. Чылдажы кыстарныы дег, ындыг кижилерни алза, аас-кежиктиг.

ЧЫЛАН ЧЫЛДЫГЛАР (1941, 1953, 1965, 1977, 1989, 2001)

Чылан чылдыг ыыс Даваа дээр шолбаннып. Арзылаң деп сылдыстарлыг. Сагыш-сеткили, күзел-бодалы кедергей шынчы. Бодунуң чоок өөрү боор хөрөөженнер-биле аа багай, эр улус биле чоок эптиг, найыралдыг болурун күзээр. Душкан-на кижиге дүрген ижигичел болза-даа, оон негелде, даалгазы ындыг чиик эвес, улуг даржыктыг. Аал-оранныы хайыралыг, бүзүрелдиг өөзи. Өг-буле башкарарынга улуг сорук, чүткүлдүг. Ынакшылга шынчы бердинген болгаш ак сеткилдиг, уваан, сеткил талазы-биле байлак. Барган кижизинге бүзүрелдиг, шынчы.

Хой, Дагаа, Инек, Тоолай чылдыглар-биле быжыг, каас-шиник, кедилиг, бай-байлык өг-буле болур. Сарбашкын, Пар, Хаван чылдыгларга таварышса, ол чуртталгазында чеднишкиннер чок, буурангай болур. Суттдалай өөнерлиг янзы-бүрү эртиненин эдилекизи. Тос чүзүн малды доозазын малдаза байыр, сеткил хаңган, чыргалдыг бай чурттаар. Чылынга дүүшкек өөнерлиг мөнгилерин ол херекке албас, аваа бодунуң турары-биле сорук-күзел киирер.

Чылан чылдыг оол Даваа шолбаннып. Арзылаң сылдыстарлыг. Төлептиг аажычаныг, доктаамал быжыг туруштуг, кижилерге улуг буянныг. Ол будужу өскерилбес артар, шүүгү, хоммегете дириг кара хөөнү чок. Кижилерге дузааргак, хундулээчел, эвилеп-өөлдек, Туралаза, оон торлуг чүвезин чок. Чүүү-даа кылын шыдаар. Хей-аъттыг, эрес-маадыр чоруктарга туралыг. Ол хирезинде чашпаа, авыяс, көгүдүүшкүн, меге дулгээзиннерге алзыптар Алыс бодун доңгун, шиирин ап чоруур, ынчалза-даа ужур-чоптуг, кандыг-даа чүвенің хөлүн часпас. Шиннибай, каас-коя чурттаарынга ынак, чүткүлдүг. Мөөрей, маргылдаалыг оюн-тоглаага сонуургалы улуг. Тиилеп, чагырарынга чүткүлдүг, ынаар сундугар. Аяс дээрге, суг-далайга өөнеш, үүүлдеш эртине эдилезе чогуур. Тос чүзүн малдыг болуп, коданын байыдар күзелдиг. Арзылаң, пар уктуг ан-мекни акнап, оларның-биле берекш болбас.

Инек, Хой, Тоолай, Дагаа чылдарлыг кадай алыр болза, аваа кандыг-даа хомудай турбас. Оларның чамдыктары ону чаш уруг дег азыраар, өскелери оолдарны, кыстарны төрүүлеп бээрлер. Аажылчын холдарлыг оон ажык-дузазы аваа улуг. Пар чылдыгдан дезиң оллааны дээре. Улу чылдыг кадай алыр болза, аваа өскерличел, көвей чоруктут: Аът чылдыг уруг аваа алыс ынак-даа бол, удавайн хөөнү калып, ону каапкаш баар. Хаван чылдыг кадай таварышса, ол бууараашкынга дужер. Күзел-соруун уштап-башкарар бодунуң чылынга чүүлдешек мөнгилерлиг.

(Өске чылдыглар дугайында дараазында парлаар).

Мөнге САТ.

Бирги республика конкурузу, «Хову-Аксы - 91»

ОЛАР «ЯЛТА - 92»-ГЕ КИРЖИР

Дагжылар сууру Хову-Аксынга республиканыц культура амыдыралынга база бир солун болуушкун болган: эстрада ырларынын аныяк күүседикчилериниң бирги республика конкурузу алаа болуп эрткен. Ол конкурстуң база бир онзагай түүлү — Бүгү-эвилелдиң «Ялта-92» конкурузунга киржир күүседикчилерни шилип алыры. Ол улуг харыысалгалыг болуушкун, чүге дээрге эстрада ырларынын Бүгү-эвилел конкурузунга киржир эргени чедип алыры кончуг берге дээрзи билдингир болгай. «Хову-Аксы-91»-ге шылгараан аныяк киржикчилер ол Бүгү-эвилел конкурузунче база дорт кире бербестер. Оларны оруунда ам-даа шилилге конкурстары эвээш эвес. Ынчангаш ол телептиг эргени чаалап алыр дээш республиканыц дыка хөл аныяк талантылыглары Хову-Аксы суурга чыглыт келип, шилилге конкурузунга киришкеннер. Ажыы-биле чугаалааргa, ол конкурсқа киржири-биле шилиттинин келген 30 киржикчиниц арасында хоомай кижи черле чок — шупту-ла тура-соруккур, сорулгазын телип алырынче күзел-чүткүлдер боттарынга бүүрелгиг ыраажылар-дыр. Аная колдаа түүл чүүл ырлаары эвес, а харын сценага шимчээшкиннер, артисчи хевирсын, спена культуразы болгаш оон-даа еске түүлдер кирер. Ынчангаш бо конкурстуң база бир берге, харын-даа кончут солун талазы база ында.

Аныяк чүректер ырлап тур. Оларныц чаражы, тура-соруккуруи чүге деп-инээр боор! Чүгле ону көрген, оларныц чедиишкини дээш деткип, оларныц өөрүшкүзүн үлежип турган кижилер-ле ону билир. Шынаплa, аныяктарныц бедик культуразы, талантызы, боттарып ол хире харыысалгалыг өйде өзулуг кижилер кылдыр ап билири ынчан хөй-хөй кижилерни магадаткан, оларныц бүзүрелин улам быжыктырган диэ, черде частырыг болбас. Ону эстрада ырларынын аныяк күүседикчилери быжыы-биле тудуп эрткеннер.

Профессиональдыг «Тыва кобальт» комбинаттын Хову-Аксы суурунда Культура ордузунуң иштин болгаш даштын ол конкурска хамаарыштыр дерип каастаан. Ылаңгыя ол ордунуң көрүкчүлер залын дерип кылганы дыка солун: сцена кырында шимелде көрүкчүлерни дорааан-на сонуургадыптар. Ол-ла бүгү янзы-бүрү оңнерлиг чырыктарныц арасында «Хову-Аксы-91» деп бижик ылгалып турар.

Бо конкурстуң дугайын маная кысказы-биле бижиир мурунда оон спонсорларын айтып каалы: профэвилелдериниц Тыва Республика төвүлели, Культура министерстводу, «Улу» коммерция магазини, Хову-Аксы суур Совети, «Тыва кобальт» комбинат, «Азия төв» солун, Хову-Аксы автобудурулге, Азия биржазы. А конкурстуң тургузукчулары — Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күркомитет, «Металлург» Культура ордузу, улусчу культура төвү.

Концерт эгелээн, аныяк чүректер сценаже улаштырулаштыр үнүп-ле турлаа. Оларныц күүселдеери солун, шыырак-даа болза, көрүкчүлерниц үнелээни чамдык номерлерни маная черле адаары чүүлүн дел санадым. Мерген Монгуштуң күүседкени «Чайлагы туман» болган «Самагалдай» деп ырларын көрүкчүлер улуг сонуургал-биле хүлээп алдылар. Ол ышкаш, Мөрөна Кууларныц күүседкени «Чангы», «Ысыах» деп ырлары база-ла көрүкчүлерниц сонуургалын хайныктырды. Холунда кымчы тудуп алган аныяк күүседикчини көрүкчүлер чылыы-биле уткып алды. Ол — «Чылгычының ыры», «Аванга» деп ырларныц күүседикчизи — Чалаананыц ПТУ-дан Андрей Монгуш-тур. Оон ырлаары черле онзагай, солун болду. Сүт-Хөлден Семён Монгуштуң күүседкени, бодунуң чогаатканы «Розалар», «Хемчиим» деп ырлары көрүкчүлерниц сонуургалын хайныктырды. А Тыванын аалчызы — Моол Арат Республиканыц хамаатызы, Кызылдың уран чүүл училищезиниц сургуулу Дэчма Дадар-оолдуң күүседкени «Ынакшылдың сылдызы», «Төтөй» деп ырларын көрүкчүлер улуг сонуургалбыле хүлээп алды.

Концерттиц программазында солун чүүлдериц бирээзи болза, аныяк авторларныц тыптып турары. Ылаңгыя Ак-Довурак хоорайдан келген школачы, 14 харлыг Лилия Кара-Салдың бодунуң чогаатканы болгаш аллгазын билээни «Тывам дыды», «Баштайгы ынакшыл» деп ырларын күүседкени дыка солун болду. Ол ышкаш Кызылдың № 4 школазынын өренииччизи, конкурстуң аныяк киржикчизи Нелли Бударевaныц бодунуң чогаатканы «Американ бой» деп ырызы болгаш «Кайда сен, эргимим» деп ырыны тыва дылга күүседкени көрүкчүлерниц хүндүткелин чаалап алды. Нелличиниц сценага бодун ап билири, оон шимчеднишкиниц, вери дыка чараш.

Профессиональдыг ажылдакчызы Елена Ооржактың «Чурукчу», «Блюз» деп ырлары көрүкчүлерниц сонуургалын болгаш хүндүткелин дорааан-на чаалап апты. Еленаны көрүкчүлерниц сонуургалын хайныктырды. А Тыванын аалчызы — Моол Арат Республиканыц хамаатызы, Кызылдың уран чүүл училищезиниц сургуулу Дэчма Дадар-оолдуң күүседкени «Ынакшылдың сылдызы», «Төтөй» деп ырларын көрүкчүлер улуг сонуургалбыле хүлээп алды.

Концерттиц программазында солун чүүлдериц бирээзи болза, аныяк авторларныц тыптып турары. Ылаңгыя Ак-Довурак хоорайдан келген школачы, 14 харлыг Лилия Кара-Салдың бодунуң чогаатканы болгаш аллгазын билээни «Тывам дыды», «Баштайгы ынакшыл» деп ырларын күүседкени дыка солун болду. Ол ышкаш Кызылдың № 4 школазынын өренииччизи, конкурстуң аныяк киржикчизи Нелли Бударевaныц бодунуң чогаатканы «Американ бой» деп ырызы болгаш «Кайда сен, эргимим» деп ырыны тыва дылга күүседкени көрүкчүлерниц хүндүткелин чаалап алды. Нелличиниц сценага бодун ап билири, оон шимчеднишкиниц, вери дыка чараш.

Профессиональдыг ажылдакчызы Елена Ооржактың «Чурукчу», «Блюз» деп ырлары көрүкчүлерниц сонуургалын болгаш хүндүткелин дорааан-на чаалап апты. Еленаны на бодуп, шынап-ла, профессионал артист кылдыр көргүскеш барды. Ол ышкаш «Синяя лебедь», «Элдептиниц аа» деп ырларны күүседкен Людмила Ширшина көрүкчүлерниц кичээнгейин дорааан-на чаалап апты. Кызылдың педагогика институдунуң студентизи Юлиана Ондарныц күүседкен ырларын радио дамчыштыр бола дыңнай бээр бис. А «Тыва оолга» деп ырыны болгаш «Шүлүктер боор хуула берген» деп ырыны ол конкурска Юлиана күүседкеш, көрүкчүлерниц болгаш жюриниц бедик үнелелин алган. Ол ышкаш Мерген Чаян-Хаанын күүседкен ырлары «Дүне», «Улечу» — көрүкчүлерни аажок сонуургаткан.

Номер бүрүзү солун, хоомайлар чок деп үстүнде чугаалаан мен. Ынчангаш маная ады кирбээн киржикчилер хомудай бербес боор деп болаар-дыр мен.

Конкурстуң түүнелин үндүрери — эн берге айтырыгларын бирээзи. Аныяк журналист Валерий Ховалыг баштаан жюри, шынап-ла, кызымак ажылдааш, түүнелдерни үндүрген. 10 ажыг киржикчиге тускай шаңналдарны тывыскан. Ол шаңналдарныц аразында хөй чүүр машиналар-даа, магнитофоннар-даа, акша шаңналдары-даа бар. Конкурстуң дипломантылары Шораана Ховалыг, Сини-сол Сарыглар, Людмила Ширшина болдулар. Оларга магнитофоннарны акша шаңналдары-биле кады тывысты. Конкурстуң лауреаттарынга — Аяна Иргитке хөй чүүр машинаны болгаш 600 рубльди, Юлиана Ондарга пылесосту болгаш 700 рубльди, Матрёна Кууларга хөй чүүр машинаны болгаш 800 рубльди, Елена Ооржакка 1000 рубльдиц соолуичузун болгаш 900 рубльди тывысты.

Конкурска тергиинериниц тергиинери болган Елена Ооржакты, Людмила Ширшинаны, Мерген Монгушту эстрада ырларының күүседикчилериниц Бүгү-эвилел конкурузу «Ялта-92»-ге киржиря-биле конкурстарга киржир эргени берген.

Эстрада ырларының күүседикчилериниц «Хову-Аксы-91» конкурузу Хову-Аксы суурга ынчаар байырланчыг байдалга болуп эрткен. Аныяк чүректериниц ырлары моон соңгаар-даа узуктел чок чангыланып турар болзуп деп өөрээп каалынар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Фантомас». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 10.35 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.35 Мультфильм. 11.45 «Жовхар» ыры болгаш көргүзү. 12.00 ТМА. 12.15 Спортчу программа. 13.55 Барымдаалыг фильм. 14.15 «Телемикст». 15.00 «Блокнот». 15.05 «Бөгүн болгаш ынчан». 15.35 «Силернин-биле кожа». Уран-чечен телефильм. 16.45 Мультфильмнер. 17.10 Сонуургактарга. 17.25 Телефильм. 18.25 ТМА. 18.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 19.25 «Демократия». Фильм-шиниик баштайгы көргүзү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Чурттап эрткеин». 6-гы, 7-ги фильмнер. 22.20 «Эфирдэ музыка (1-ги, 2-ги кезектери). Чапсарда (23.50) — ТМА. 00.35 ТУ дугайында ТВ. 01.25—02.00 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». Ийиги хүнү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.0 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.20 «Кадыкшыл». 9.50 Мультфильм. 10.05 М. В. Ломоносов — антерагоп. 11.00 «Хоютку». Уран-чечен фильм. 13.10 Фильм-концерт. 14.00 Телефильм. 14.35—15.25 Ритмиг гимнастика.

• • •

17.00 Эрудиттерге суда шимчээшкин. 17.30 «Кадыкшыл». 18.00 «Алия» еврей музыка ансамбли-биле ужуражылга.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Экивеер!». 19.00 Медээлер. 19.10 Аныяктар программазы.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 20.35 «Маргыжыг чугаа». 22.20 РСФСР-ниц Дээди Совединиц сессиязында. 21.45 Барымдаалыг фильм. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Даарта агаар байдалы. 23.25—01.00 Фильм-кабаре.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Делегей рыногунче дулгуур. 19.00 Криминалдыг медээлер. 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55—20.00 Реклама.

Сарыг шажын

БУЯННЫГ ҮҮЛЕЗИ БОДАРАЗЫН

Тывага сарыг шажын ниитилели тургустунган. Сарыг шажынын өредиин суртаалдаар, нептерелдир, хүрээлерни катап ажыдар, ламаларны өредир хемчегларни соолгу үеде ол ап турар.

Тывага баштай ажыттынган сарыг шажын хүрээзи — Кеп-Сөөк хүрээзи болур. (Шак ындыг аттыг хүрээ мурунда амаа турган, ону үжеп-дөртен чылларда өрттелип, үрегдеп каапкан). Ол болза Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурда туруп турар. Хүрээ ажыттынганындан бээр декабрьда бир чыл болур, бо кыска үеиня дуртузунда оон материалдыг баззазы хире-шаа-биле быжыгып, ажыл-чорудулгазының талазы-биле ат-сураа чон ортузунга алгып бар чыдар. Чаа хүрээге кирип, оон кескийи (хүрээниң ажыл-чорудулгазын амгы үеде удуртуп, башкарып турар кижи бо) Көгел Саая-биле ужуражып, чугаалашкан мен.

Кеп-Сөөк хүрээзин катап ажыдар дээш Кызыл-Даг суурнуң уран шеверлери, тудугчулары, ажылчы чону биче эвес күштү үндүрүп, чугаадыкчы ёзу-биле кызымак ажылдаанын ол чугаалап олурду. Шынап-ла, ындыг чорду. Хүрээ дээрге чүгле шажын ёзулалы, байырлалы кылыр, хурал хураар, тейлээр бажын эвес. Оон адакты каъдында уран шеверниң мастерскаалары бар, ында олар улуг үүлезин чугаадыктың ёзу-биле уламчылап турарлар, хүрээниң ажыл-чорудулгазы орта кандыг-даа шаптык чок.

Сарыг шажынның арыг сетиилдиг, ажыктыг буянныг өредиин чон ортузунга суртаалдаар талазы-биле биче эвес ажылды хүрээ кыска үеде чорткан. Лама Куулар Орус болгаш өскелер-даа сарыг шажынын теогузун, оон кижиге буянныг өредиин суртаалдаар херекте эгээн саныышкының киирогенин хүрээниң несийин мактап чугаалаан. Ол бүгү болза бурунгу культураны, чаңчылдарны, ёзулалдарны, аажы-чаңны чоннуң билип алырынга кижиниң арыг, чаагай сеткилдиг, буянныг болурунга дузалап турар.

Хүрээниң иштики дериглезин, каастал газын сарыг шажынның хоойлу-дүрүмүнге дүүштүр кылган. Янзы-бүрү бурганнарны, судурларны болгаш хүрээниң еске-даа дериг-хереклерлерин четчеларинге суурнуң чурттакчылары идепкейлиг киришкен. Олар боттарынга шыгжап чорааны болгаш кайда шыгжаанын билири хүрээниң үнелиг, ховар хереклерлерин берип, улуг деткимче, дузаны чедирип, буянныг херекти кылганнар. Хүрээниң дериглезин, каастал газын, шимелдезин чогуур деңнелге чедир кылыр хемчеглер уламчылап турар. Шажынчы байырлалдарны эрттирип эгелей берген. Майдыр байырлалы болган, ону багай эвес организастаан. Моон мурнунда мындыг шажын байырлалдары болбайн турганы-биле ону эрттирери элээн бергелерге тазаржып турар.

Кеп-Сөөк хүрээзин катап ажытканын Кызыл-Дагның, районнуң, республиканыц ажылчы чону, күш-ажылчы коллективтери түүлдүгзүүнүп деткип, ону демократияның, чаа болаашкынның ачызы кылдыр санап, оон ажыл-чорудулгазын шуудадыры-биле материалдыг баазазын экижидип, быжыглаары-биле акша-көпеек дузазын чедирип турар. «Кызыл-Даг» совхоз 10 мун рубльди, Кызыл-Мажалыктың эзт комбинады 8 мун рубльди хүрээге шилчидип берген. Лама Куулар Орус хуузунда алды мун ажыг рубльди хүрээге дуза кылдыр берген. Шак ындыг буянныг херекти кылган коллективтер, кижилер эвээш эвес болду, оларның шуптузун Көгел Саая адады. Коллективтерден, ажылчы чондан кирген хөренгини чептүг ажыглап турар. Бир чурттаала бажының, сес орунуг аалчылар бажының столоваяны кылып, дерип алган. Бо бүгүнү маная келген кижилерге таарымчалыг байдалды тургузар дээш кылып турар.

Хүрээде бо кылдынган чамдык чүүлдер болза улуг ажыл-херектин чүгле эгеси кылдыр Көгел Мижитеевич саналп турар болду. Хүрээни ажыдып, буянныг херекти эгелеп алган чүве болганда ону ыяап-ла сарыг шажынның хоойлу-дүрүмүнге дүүштүр оон иштин болгаш даштын эн-не корүштүг, чараш кылдыр дерип, каастап кылыр сорулганы Кызыл-Даг ның сарыг шажын ниитилели салган. Даштыкы каастал газы кандыг болурун хүрээниң кескийиндеп сонуургап айтырдым.

— Силер хүрээже кирип ора көрген боор силер, оон даштында кижиниң кичээнгей, сонуургалын хаара туда бээр чүү-даа чок. Өзулуг хүрээниң даштыкы каастал газын, шимелдезин билир, көрген силер, тергиин болур болгай. Бистер ынчаар кылырын планнап алган бис. Допчузу-биле чугаалаарга, хүрээниң кырынга он алды коңга, он алды улу баштары, алды канчыыр болгаш өске-даа дериг-каастал газар турар. Хүрээни долгандыр тускай каастал газыг херимин кылыр. Кирер эжик аксына ийи арзылан хевирин шуткүп кудар. Бо ажылдарны кылыры нарын, берге, орта хереглээр материалдар тывылбас, ховар, чарыгдаар акша-хөренги эвээш, оон уламыдан оларны кылыры саадап турар — деп. Көгел Саая тайылбырлады. Оон ачыда, хүрээниң иштинде дериг-хереклерни четчеларинге, каастал газларны кылыры көрдүнгенин чугаалады.

Кеп-Сөөк хүрээзиниң иштин болгаш даштын эки дерип, каастап кылырын бодунуң күжү-биле кылып алыр хөренгизи чок. Бо биче эвес херекти чүгле ажылчы чоннуң деткимче, дузазы-биле кылып ап шыдаар дээрзин Кызыл-Даг ның сарыг шажын ниитилели санап турар. Ынчангаш Кеп-Сөөк хүрээзиниге хире-шаа-биле акша-көпеек дузаламчызын көргүзүп, буянныг, чаагай херекти кылырын республиканың күш-ажылчы коллективтеринден, ажылчы чоннуңдан тус чернин шажын ниитилели идегеп, дилеп, дуза чедиреринге бүзүреп турар. Кеп-Сөөк хүрээзинче акша-көпеек шилчидер агар саны Тээлиниң агроүлетпүр банкызында ажыткан. Хүрээге дузалаар чаагай, эки күзелдиг коллективтер, кижилер дараазында адресче акша-көпеезин шилчилер: **Тээлиниң агроүлетпүр банкызы, Кызыл-Даг ның сарыг шажын ниитилелиниң Кеп-Сөөк хүрээзи, агар саны № 7001.**

Шажын ниитилели бо дугайында солунга бижип, номчукчуларга дыңнадырын менден дилээрге, мону солунга бижидим. Кеп-Сөөк хүрээзинин каастал га-шимелдезин кылырынга, ажылчорудулгазын шуудадырынга, ламалар белеткээринге эвээш эвес акша-хөренги херек, ону дилеп тыварының хемчеглерни ап турар. Хүрээниң буянныг үүлези бодараарынга ажылчы чон боттуг дузаны, деткимчени көргүзери чугаажок.

Таңы-оол ХЕРТЕК.

Бора-Тайга школазының өреникчизи Омак Ооржактың «Сүт-Хөл» деп чураан чуруу.

ИДЕПКЕЙЛИГЛЕРНИ ДЕТКИИР

Улуг-Хем районнуң шыдыраага хандыкшылдыларының амыдыралында эн не уттундурбас болуушкун — делегей чемпиону чораан гроссмейстер, СССЭ-ниц каш дакпыр чемпиону, ам-даа шилиндек шыдыраачы Михаил Таль-биле ойнаану болур. Ол оонга бистиц райондан АКМК-ның кол инженери Виктор Хертек, Арыг-Узуу ортумак школазының башкызы Дадар-оол Ооржак олар делегей чергелиг гроссмейстерни туштузунда удуп алганнар. Башкы Мартемьян Менниг-оол, эмчи Алдын-оол Монгуш, аныяк шыдыраачы, тудугжу Сергей Анай, Шагаан-Арыг хоорсоведениң даргазы Мерген Анай-оол болгаш оон-даа өскелер, шупту алды кижи хаймнашкан.

Михаил Таль-биле ойнаан хоочуннар Биче-оол Дүүгбан, Михаил Спирин, Николай Шалык, Шойдак-оол Ховалыг, Александр Радченко, Киим-оол Кыргыс болгаш бо одуругларның автору ол маргылдааны организастаан Тыва Республиканың шыдыраа федерациязының президентизи, шыдыраага СССЭ-ниц спорт мастерине кандидат, ужудукчу Леонид Моховка улуу-биле четтиргенизисти илереттиивис. Мындыг ужуражылгалар Тывага ховар болур-ла болгай. Ол маргылдааларны район солунунга чырытканы дээш Кыргыс Хуураккa өөрүп четтирдивис.

«Буура» шыдыраа клубунуң шыдыраачылары районнуң күүсекчи комитединиң болгаш спорт комитединиң деткимчезинин ачызында чарыштыг кожавыс Чоон-Хемчиктиң, Тергалыг суурнуң, совхозтарының, күш-ажылчы коллективтериниң спортчулары-биле ангы-ангы маргылдааларны эрттиргилээн бис. Бистиң бо ажылывыска хоорсовет улуг дузаны чедирип келген.

Тудуг комбинадының удуртулгазы, АКМК бистиң шыдыраачыларывысты ынай-бээр машина-биле өөртүрүнге деткимчени чедирери — ажылдың түүнелдиг болурунга идиг болур.

Чагыг киирерге тоовас, аная тодаргай харыы безин бербес район Советі чоннуң социал, культура айтырының шинтпирлеп, ону хөгүдер харык-шинээ бар бе? Азы ону шинтпирлээрин аныяк депутаттарга дагзып кагза.

Ынчангаш ам районнуң соңгудар шыдыраа федерациязының президиуму шыдыраа клубун, үстүнде адаанын национал оюннар, чаңчылдар төвүн тургускаш, ажылды чогумчалыг чорудар болза, бистин сорулгавыс боттанып болур. Көрүүр даан, «Буура» шыдыраа клубунуң амгы байдалында канчап бичин уругларны аная өөредирил? Олче уругларны кирерги безин коргунчуг — ишти соок, таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Аная турган стол, сандайларны ол ниити чурттаала бажыцының улузу оорлап аппарган. А райсорткомитет ону чеже садарыл?

Ам бистиң сорулгавыска доктаап көрейн.

Совхозтарга, суур бүрүзүнге, школаларга шыдыраа секцияларын, хоорайның ийи школазынга бир-бир классларны программа ёзугаар ажыдар. «Улуг-Хем» солунга шыдырааның ботөредилгелиг арнын парлап эгелээр. Кыдат чемпионкыс дугайында бистиң солунувусче бижиирин ССРЭ-ниң Шыдыраа федерациязындан дилээр.

Хоорайның «Буура» шыдыраа клубунга телевиралыг ажылдакчыларны тургузарын чедип алыр бис. Кожавыс Чоон-Хемчиктиң, Кызылдың башкы институдунуң шыдыраачылары-биле ужуражыр. Республикадан дашкаар маргылдааларже 2 спортчуну чорудар болгаш 1992 чылда спорт мастериниге бир кандидатты белеткээр сорулгалыг бис.

Салчак-оол ОНДАР.
Улуг-Хем районнуң шыдыраа федерациязының даргазы.

КИНО

НОЯБРЬ 28-ТЕ

«НАИЫРАЛ»: «Выходной» 9.00, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Восемь мечей желтого дьявола»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночыылды»** 9.00, 10.10, **«Пугало из чердачного окна»** 11.20, 12.30, **«Манкурт»** 14.00, **«Мой муж — инопланетянин»** 15.30, 16.50, 18.10, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Убить «Шакала»** 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (уэаткан) шактарда.

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕНИҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

1991 чылдың ноябрь 29, 30 хүннеринде

Е. ТАНОВА
«ТУТТУРБАЙН ЧОРЗА-ЧОРЗА...»
Амгы аныяктарже угландырган маадырлыг трагедия.
Баштайгы көргүзүү.
Эгелээри 17 шакта.

Декабрь 4-5-те Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, Барри Алибасовтуң киржилгези-биле «На-на!» болуктуң шоу-концерти болур. Эгелээри 17.00, 19.00 шактарда. Касса ында ажылдап турар. Коллективтиг чагыгларны 2-47-49 телефон-биле хүлээп алыр.

КРАСНОЯРСКИНИҢ ПОЛИТЕХНИКТИГ ИНСТИТУДУНУҢ КЫЗЫЛДА ФИЛИАЛЫНЫҢ БЕЛЕТКЕЛ САЛБЫРЫ

1991-1992 өөредилге чылында дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

I. ШУУТ ӨӨРЕДИЛГЕ.

Белеткел салбыры Красноярскиниц политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының **автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы** база **үлетпүр болгаш чурттала тудуу** деп мергежилдериниге кирери-биле дыңнакчыларны белеткээр.

Белеткел салбырына улус ажыл-агыйының кайы-даа адырынга соолгу чылда үзүктел чок бир чыл стажтыг база ийи чылдан эвээш эвес нинти күш-ажыл стажтыг ажылчыннарны, а ол ышкаш өөредилге черинде бүдүрүлгениң аразында специалист белеткел бөлүмүниц дугайында ийи талалыг керээ ёзугаар ол өөредилге черинге кирериниц экзаменин дужаап алган, конкурска эртпейн барган кижилерни күш-ажыл стажындан хамаарылга чокка хүлээп алыр.

Белеткел салбырынга кирерлер дараазында документилерни дужаар: ортумак эртеминиц дугайында документизи, № 086/У маалык ёзугаар эмчи шыпыллгазы, күш-ажыл депторунуң хоолгазы, ажылдап турган чериниң бижик, 3×4 см хемчээлдиг 8 фото-чурук.

Белеткел салбырынга ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң халашканнарны база хүлээп алыр. Курлаырже халашканнар шериг кезээнин суме бижиин көргүзер. Чепсектиг Күштерден декабрь-январьда халашканнар документилерин февраль 1-ге чедир киирип болур.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир хүлээп алыр. 1991 чылдың ноябрь 25-29 хүннеринде эртер беседалажыышкынарның түүнели-биле салбырга кирген деп санаар.

Кичээлдер декабрь 1-ден эгелээр. Дыңнакчыларга ай-да 96 рубль хемчээлдиг стипендияны төлөөр. **КРПИ-ниң Кызылда филиалының бажыңында үшкү каттта 302 өөрээлге келир.**

II. КИРИП ӨӨРЕНИР ӨӨРЕДИЛГЕ.

Белеткел салбыры ортумак школаларның, техникумнарның, ПТУ-ларның, ОПТУ-ларның доозукту класстарының Сибирьниң техниктиг болгаш технологтуг өөредилге черлериниге кирер күзелдиг өөреникчилериниге болгаш сургуулдарынга шуут база бот-өөредилгелиг хүлээп алышкынны чарлап тур.

Директорнуң адынга билдириишкиннерни дараазында адресче чорудар: **Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың № 4. КрПИ-ниң Кызылда филиалы, белеткел салбыры, «Абитуриент-92».**

Конкурстуг шилилгениң хуусаазының кысказы-биле холбаштыр билдириишкин киирерин дүргедедирин сүмелединис.

Конкурстуг шилилгени 1991 чылдың ноябрь 1-ден 9-ка чедир филиалга математикага болгаш физикага тестилерни база онаалгаларның үндезинниге эрттирер.

Өөредилгени математика, физика, химия, орус болгаш даштыкы дылларны өөрет-пишаан, шуут өөредилге-биле-даа, чорудуп берип турар программалар болгаш онаалгалар-биле бот-өөредилге база кышкы, часкы дыштанылгалар үезинде чедип кээрге болгаш чайын киреринин экзаменнеринин мурунда шуут өөредир аргалар-биле чорудар.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Төвүлели «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
Ч. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалың секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери: □ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кадаа ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 989.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№203 (14703) 1991 чылдың ноябрь 29, пятница

Садар өртээ 20 коп.

КЫШТАГЛААШКЫН

Аңгы үеде республиканың көдээ ишчилериниң мурнунда турун турар эң чугула соруглга болза мал кыштаглаашкының эки эрттирери, малдан алыр продукцияны бүдүрериниң хемчээлин кудулаттазы болур. Бүгү үзүн малды кыштап хүр ажырар дээш районнарның малчыннары бо хүннерде эрес шудургу ажылдан турар.

Республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш көдээ ажыл-агый органнарының харысалгалыг ажылдакчылары малда ажылдап турар кижилерге боттуг дузаны көргүзер дээш база-ла дээштиг хемчеглерни ап турар. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Оржактың эрткен хүннерде Эрзин, Тес-Хем районнарга чорун, малчын коданнарда чурттап турар кижилериниң ажыл, амыдыралы-биле таныжып, оларның негелде-хереглелин билип ап, чоңбиле чугаалажып чорун турганын солунувуска бижээн бис.

ЧУРУКТА: Ш.Д. Оржактың Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң № 2 хойжу бригадазының малчынары-биле ужуражып турганы.

В. САВИНЫХТЫҢ фотозу.

ЭРГЕ-ХООЙЛУГА ӨӨРЕДИР

ЧООКТА ЧАА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЮСТИЦИЯ МИНИСТЕРСТВОЗУНГА ЭРГЕ-ХООЙЛУ ПРОПАГАНДАЗЫНЫҢ БОЛГАШ ЭРГЕ-ХООЙЛУ ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДҮҮШТҮРҮЛГЕ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ БОЛГАН.

Аңаа ниити билиг школаларынга, профтехучилищелерге, дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге күрүне үндезиннерин болгаш эрге-хоойлу билиглерин өөредир турарының талазы-биле айтырыгны чугаалашкан.

Республиканың өөредилге черлеринге эрге-хоойлу өөредилгезин канчаар организастап турарының дугайында дыңнадыгны Юстиция министерствозунун башкарыкчы специализи Б. К. Свердюков кылган. Бо талазы-биле ажыл өөредилге черлеринге чорун турар-даа болза, чамдык школаларда өөредилге шактарын кызырып каапканы шын эвес деп, ол чугаалаан.

Хуралга Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозундан, хоорайның улус өөредилге килдизинден, № 4 профтехучилищеден келген ажылдакчылар санал бергеннер. РСФСР-ниң Улус өөредилге министерствозундан келген чагаада күрүне үндезиннерин болгаш эрге-хоойлу билиглерин өөредир шактарны дүжүрер дугайында айтыышкын дувурелди болдуруп турар деп, олар чугаалааннар. Ынчалза-даа бистиң республиканың онзагай байдалын барыгдаалап турган, эрге-хоойлу билиглерин өөредир шактарны кызырбас, харын-даа юрист эртемниглерни олче-шулу-биле хаара тудары чугула деп шиитпирни хүлээп алган.

Чөвүлелдиң келир чылдың бирги кварталда кылып чорудар ажылының планын бадылаан. Эрге-хоойлу билиглерин пропагандалаар талазы-биле ажылды күштелдирери-биле холбашкан хемчеглерни ында киргген.

Хуралды Тыва Республиканың юстиция министри, дүүштүрүлге чөвүлелиниң даргазы Ю. Т. Стал-оол түүнээн.

Владислав ХОВАЛЫГ.
Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң специализи.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРНИ ДЕТКИИР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы бурунгу хүн болуп эрткен.

Эрзин, Тес-Хем районнарда мал кыштаглаашкыны берге байдалдыг болуп турарын барымдаалааш, ол районнарга дуза көргүзериниң талазы-биле доктаалды хуралга ээлчег чокка хүлээп алган. Мал чемнери, хөмүр-даш, кывар-чаар материалдар, үлеттүр база аъш-чем бараанналры, эмнер, артык кезектер болгаш өске-даа чугула херектиг дериг-хереселдерни кыска хуусаада бо районнарга сөөртүп чедирери республика ужур-дузалыг организацияларга Министрлер Чөвүлели дааскан.

«Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларын күүседир талазы-биле улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунун ажылының дугайында» райкүүскомнуң даргазы К. А. Маспык-оолдуң илеткелин Президиум хуралына дыңнап, чугаалашкан.

«Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларын күүседир талазы-биле ажылды чорудуп өгелээнин демдеглээн. Районда 15 арат болгаш тараачын ажыл-агый тургустунган, беш арат ажыл-агый боду техникалыг. Оларда тарылга, мал кадарар шөлдерни быжыглаан. Арат, тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязын районда тургускан. Арат ажыл-агыйларны тургузарынга Ээрбек көдээ Соведи, «Ээрбек» совхозтуң администрациязы болгаш күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели деткимче, дузаны чедирип турар, ам ында чеди арат ажыл-агый бар, оларда черни быжыглаан.

Чер реформазының, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында хоойлуларны күүседир дээш райкүүском чамдык ажылдарны чорудуп келген-даа болза, үениң негелдезинге четпейн турарын Президиум кежигүннери шүүмчүлээн. Чер реформазын боттандырарынче шоолуг сагыш салбаан, ооң дугайында чурттакчы чон ортузунга тайылбыр ажылын чорутпайн турар. Совхозтарның, районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының чамдык удуртукчулары чер реформазын деткивээн.

Арат, тараачын ажыл-агыйларны хөйү-биле тургузарынче кошкак кичээнгейни райкүүском салган. Өөк, Сесерлиг көдээ Советтериниң девискээринде оларны шуут тургуспаан. Улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитеди арат, тараачын ажыл-агыйларны тургузар күзелдиг хамаатыларның билдиришкиннерин сайгарып көөрүнүң хуусаазын сагыйын келген. Арат ажыл-агыйларга эки черлерни, техниканы, үреезинни, уксаалыг малдарны, чээлилерни бербейн турар. Ооң өске-даа четпестер райкүүскомнуң ажыл-чорудулгазында, удуртулгазында барын хуралга илереткен.

Хурал чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Чер реформазының, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында Тыва Республиканың хоойлуларын амыдыралга боттандырар талазы-биле чүгле улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунун ооң сонгаар күүседир, кылыр ажылын ук доктаалда айыткан эвес, республиканың бүгү райкүүскомнарының, Агроүлетпүр эвилелиниң, Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязының болгаш өске-даа организацияларның сорулгаларын айыткан. Хүлээп алган доктаалды ёзугаар алырга, чер реформазының, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында хоойлуларны боттандырарын эң чугулага көрүп турар, оларның күүселдезинин хыналдазын шыңгыы контрольга алырын айыткан. Моон алгаш көөрге, бо хоойлуларны амыдыралга боттандырар дээш шыңгыы, тодаргай хемчеглерни алыры чугула болуп турар. Ук доктаалдың күүселдезин ийи ай болгаш хынап көөрүн Президиум хуралы шиитпирлээн. Ынды болганда ооң күүселдезин чедип алыр дээш организакчы ажылды чорудар апаар.

«Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде Тыва Республиканың кадык камгалалының ажыл-агый чорудулгазын чаа чурумче шилчидериниң дугайында» Тыва Республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы А. С. Тулиниң информациязын хуралга дыңнап чугаалашкан. Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде Тыва Республиканың кадык камгалалының ажыл-агый чорудулгазын чаа чурумче шилчидериниң концепциязын, чаа ажыл-агый механизминиң үезинде Тыва Республиканың эмнелге-профилактика албан черлериниң ажылының дугайында дүрүмнү хүлээп алган.

РСФСР-ге ат кырында хуужудулга счеттарының болгаш салыышкыннарының дугайында РСФСР-ниң Хоойлузун күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында доктаалды хурал хүлээп алган. Бо Хоойлуну күүседип эгелээргe, Тываның Ажаалга банкызының албан черлериниң четкизи калбарар, чаа ажылдаар олуттар херек, банкыга келген кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар болгаш өске-даа түүлдер чугула болу бээр. Ону боттандырарын доктаалда айыткан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан, ол талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Бо чылдың декабрь 5-те хоорай Совединиң VIII сессиязы болурун улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин президиуму дыңнадып тур.

Аңаа «Хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң ажылының дугайында» айтырыгны чугаалажыр. Ол талазы-биле илеткелди хооркүүскомнуң даргазы В. Х. Караоол кылыр.

Хооркүүскомнуң ажылынга хамаарышкан саналдарны болгаш шүүгүмчүлелдерни № № 3-31-06, 3-43-49, 3-13-81 телефоннар дамчыштыр дыңнадырын президиум дилеп тур.

Чуртувуста БӨ ХҮННЕРДЕ

АРМЕНИЯДА, АЗЕРБАЙДЖАНДА БАЙДАЛ ДУГАЯНДА

МОСКВА. Чурттуң Президентизи Михаил Горбачевтуң даргалаашкыны-биле Күрүне чөвүлелиниң хуралы ноябрь 27-де Кремльге болган. Россияның, Азербайджанның болгаш Арменияның президентилери Борис Ельцин, Аяз Муталибов, Левон Тер-Петросян олар Күрүне чөвүлелиниң хуралынга олурушкан. Оон аңгыда Беларусьтуң Дээди Совединиң Даргазы Станислав Шушкевичини, Таджикистанның Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Акбаршо Искандаровту Күрүне чөвүлелиниң хуралынга чалап олуруштурган.

ССРЭ-ниң даштыкы харылзаалар министри Эдуард Шеварднадзе, ССРЭ-ниң камгалал министри Евгений Шапошников, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Чиигине штабының начальниги Владимир Лобов, ССРЭ-ниң иштики херектер министри Виктор Баранников, айыл чок чоруктуң республикалар аразында албан чериниң даргазы Вадим Бакатин олар чалаанын ёзугаар хуралга база олурушкан.

Азербайджанның болгаш Арменияның аразында нарын байдалды Күрүне чөвүлелиниң хуралынга кичээнгейлиг чугаалажып көрген. Ийи республиканың аразында тургустунган нарын айтырыгларны, ылангыя Даг Карабахта байдалды тайбың арга-биле шиитпирлээриниче угланган доктаалды Күрүне чөвүлели хүлээп алган. ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачев, Азербайджанның президентизи Аяз Муталибов, Арменияның президентизи Левон Тер-Петросян олар доктаалга ат салганнар. Үш президент кады ат салган доктаалдар моон мурнунда хүлээп алдынмаан турган. Ам ол доктаалга үндезилээш, Азербайджанда, Армениядa байдалды экижидип болурунга идегел тургустунуп келген деп хуралга демдеглээн.

ИНГУШЕТИЯДА СӨӨЛГҮ БОЛУУШКУННАР

ГРОЗНЫЙ. Ингуш улустуң күрүне тургузуунун дугайында референдумну 1991 чылдың ноябрь 30-де эрттирерин шиитпирлээн деп, Ингушетияның Улусчу совединиң даргазы хоойлу-дүрүм эртемниериниң доктору Бексолт Сейнароев меделгээн. РСФСР-ниң составынга бодунуң автономнуг республиказын тургузарын, мурнунда хунааттырган черлерни дедир алырын ингуштар күзеп турар бе деп айтырыгны референдумга киирер дээн. Бир эвес Ингушетияның чону референдум үезинде ындыг шиитпирни хүлээп алыр болза, Россияның Президентизи Борис Ельцин Ингушетия айтырының талазы-биле чогуур шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг деп, Ингушетияның Улусчу чөвүлели санап турар.

Бо чылдың ноябрь 30-де эрттирер кылдыр чарлаан референдумга хамаарыштыр Ингушетияның бодунда политиктиг күштериниң аразында чаңгыс ийи бодал чок, а аңгы-аңгы саналонналдар бар. Чижээ, Ингушетияның девискээр айтырыгларын Соңгу Кавказтың даг чурттуг бүгү улустарының аразынга чөпшээрежилге ёзугаар шиитпирлээри эргежок чугула деп, «Ниасхо» («Чөптүг чорук») партияның удуртулгазы санал турар.

ПАРЛАЛГА ДУГАНЫНДА

МОСКВА. «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлу телевилелин Россия Федерациязының палаталарының аңгы-аңгы болгулаам хуралдарынга ноябрь 27-де чугаалажып көрген. Хоойлу телевилелиниң авторларының бирээзи — РСФСР-ниң парлалга болгаш информация министриниң оралакчызы Михаил Федотов мынды меделгел кылган: «Парлалга дугайында Эвилел Хоойлузу демократтыг романтизмни илертейлеп турар, а Россия Федерациязының Хоойлу телевилели демократтыг реализмге үндезилеттинип тургустунган».

Россияның Хоойлу телевилели, шынап-ла, массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазының практиказынга үндезилеттинген болгаш массалыг информация чепсектерин тургузарының, бүрүткээрниниң, оларның ажыл-чорудулгазын соксадырының чурумун ында тодарган айытkан. Парлалганың хостуун соора ажыттааны дээш харысалга чаа хоойлу телевилелинде база көрдүнген. Ол хоойлу телевилелин ам бир неделя болгаш Россияның парламентизинге ийги номчулга ёзугаар чугаалажып көөр.

ССРЭ-НИҢ КҮРҮНЕ БАНКЫЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

МОСКВА. 3 болгаш 1000 рубль үнелиг 1991 чылда үндүрген чаа акшалар дугайында ССРЭ-ниң Күрүне банкызының дыңнадыын чарлаан.

1901 чылда үндүрген 10 болгаш 25, 1991 чылда үндүрген 10, 50, 100 рубль үнелиг акшалар саарылгага моон сонгаар-даа хевээр киржир болгаш олар элегиже чедир ажыглаттынар. Ук акшаларны чурттуң бүгү девискээринде бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, колхозтар, совхозтар, тус-тус хамаатылар моондак чокка хүлээп алыр азы моондактаашкын чокка саарылгага киирер дугайында ССРЭ-ниң Күрүне банкызы дыңнаткан.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮҮШКҮН-БИЛЕ УТКААН

АЛМА-АТА. Суверенниг Күрүнелер Эвилелиниң (СКЭ) дугайында чаа Керээ телевилелин чоокта чаа чугаалажып көргеш, ук телевилелди суверенниг республикаларның Дээди Советтеринге чугаалажып көөр кыдыр дамчыдар база ук керээге бо чылын ат салыр дугайында шиитпирни Казахстанның ажылчы чону чүүлдүгзүүшкүн-биле уткаанын СЭТА-ның корреспондентизи ол республиканың найысылалы Алма-Ата хоорайдан дыңнаткан.

Суверенниг республикаларның аразынга экономиктиг дугуржулга-биле чергелештир оларның аразынга топчуткен политиктиг чаа эвилел эргежок чугула деп, республиканың дээди удуртулгазы санап турар. Ынчангаш керээ телевилелин аңаа ат салырын күзээн бүгү республикаларның парламентилери чугаалажып көргеш сөөлүнде, документиге ат салырынга Казахстанның дээди удуртулгазы белеңин бадыткаан.

(СЭТА).

Рынок болгаш амыдырал

ХӨМҮР-ДАШ. ООҢ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Кыштың чыккылама соогу эгелеп турар амгы хүннерде республика солуннарының арыннарынга чылыг-энергия станцияларының, котельнаяларның чедир сеттеттинмээнин болгаш коргунчуг соок үениң келирин сагындырган түүлдер болза үнүп келгилээр. Журналистериниң ындыг дувурели болгаш шүүгүмчүлели үндезиннинг болбайн аан. Ынчалза-даа кыштың соок айларында бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш чурттарга бажыңнарынга-даа чылыгны Кызыл болгаш Чадаана хоорайларының чанында хөмүр-даш разрезтери бээр дээрзин чыл санында-ла уттуптар даргалар бистиң бо демократтыг күрүневисте ам-даа эвээш эвес.

Бөгүн, даарта, келир 1992 чылда республиканы атомнуг энергия эвес, а хөмүр-даш чылыг-биле хандырар апаарын уттупкан удуртукчу кижилер база эвээш эвес. Ооң бадыткалы Кызыл хоорайдан ырак эвесте хөмүр-даш разрезинин хаалгазының чанында чүс-чүс автомашиналарның бот-боттарын баскылажып, ээлчег манап турары болур. А чайның изиг хүннеринде оларны аңаа ховар көөр турдувус. Ындыг байдал чыл санында-ла катаптап келген. Чогум-на ооң ужурундан республиканың кода-хоорайларынга кышкы үеларде бүдүрүлгелер ажылы соксап, чурттарга бажыңнары докуп турардыр.

Хереглекчилер эпти-ле хөмүр-даш чедишпезин чүгле республиканың одаар түүл сайгарар конторазынга эвес, харын база хөмүр-дашты казып, тып турар черни буруудадыр чаңчылдыг болгайлар. Оларның хөй кезии республиканың одаар түүл сайгарар конторазы-биле керээ чарар болгаш чогум-на ол контора оттулар түүлдү сөөртүп бээр ужурлуг деп бодап турар. Бо контораның ажыы чогум-чүү боор турарыл? Чижээ, ол контора-биле керээни чарташ, чогуур түүнү төлеп-даа каан болзунарза, хөмүр-дашты боттары сөөртүп ап турар болгай. Маңаа холбаштыр хой-ле түүлдер сагышка кирер.

Хөмүр-дашты казып тыппас болгаш хереглекчилерге сөөртүп чедирбес, ол хирезинде оларның-биле керээ чарар болгаш хөмүр-дашты Каа-Хем, Чадаана разрезтериниң сөөртүп алырын чөпшээрээр, өртек-холезизин алыр организацияның — республиканың одаар түүл сайгарар конторазының ажыы түл, ынчаш? Ынчаарга хөмүр-дашты улуг күш үндүрүп, казып тып турар разреатер «согур копеек-даа» албайн турар болгай.

Чогум-на ооң ужурундан «Каа-Хем» разрезтин күш-ажылчы коллективинин күзел-соруун ёзугаар, республиканың чазааның болгаш хөмүр-даш будүрүлгезиниң үстүкү чагырыкчыларының өршээгенинга соонда, одаар түүл сайгарар конторану ажа халааш, разрез садып алыкчылар-биле дорт-ла харылзажып, садыглажырын шиитпирлээн.

Республиканың одаар түүл сайгарар конторазы ол дугайын билип каан дораан-на дувуреп эгелээн. Ооң болунуң эрге-ажыынга өскенин, тодаргайлаарга, разрезтиң олча-ажыын ажыглаар чаңчылын камгалаар апаары черле билдингир. Чүге дээрге «Каа-Хем» разрез 1992 чылда ук конторага хөмүр-даш бээрин дыка кызырар болгаш хуу секторнуң хереглекчилери, эвээш хемчээлдиг мөөнгеп садып алыр будүрүлгелерге-ле четчир хөмүр-дашты бээрин шиитпирлээн. Дорту-биле чугаалаарга, 1992 чылда чогум кымга хөмүр бээрин, азы бербезин ол конторадан айтырбайн барган. Ооң ужурундан ындыг хомудал үнүп келген. Республиканың кара туразында аажылап турган Күрпланының хуваалда кылыр бүрүп эргезинин үеэн эрте бергенин конторанын удуртукчулары уттупкан боон чадавас. Чүгле кижилерже алгырып, кончуттунар болгаш дужаарындан өске чүү-даа билбес чамдык удуртукчуларның республиканын Министрлер Чөвүлелиниңен Москваже «депший бергенин» олар билбээчеп турар-дыр. «Каа-Хем» разрез күзээр болгаш күзеес-даа болза, рынок харылзааларының «чидиг-иштиг» хоойлу-дуруму ону бодунуң аспаанга адыштап алыры чайлаш чок апаар. Чогум-на ооң ужурундан коллектив ынчаар шиитпирлээш, одаар түүл сайгарар конторану дувуредипкен.

Рынок харылзааларының үезинде чүгле экскаваторларның безин магадылал кезектериниң өртектери разрезтиң ажылдакчыларын «чанагаш» артарынче албадаптар хире улуг апаар болгай. Ооң амгыда, аңаа электри энергиязы, кывар-чаар материалдар дээш, өске-даа түүлдер херек. Ол бүгүнү ынчаар-биле садып алырыл? Ол бүгү бок төгер черге чытпас. Оларны күш-биле ажылдап алыр апаар. Ындыг турбуже, республиканың одаар түүл сайгарар конторазы 1992 чылдың керээзин будүрүлгелер болгаш ажыл-агыйлар-биле туралаан-на хемчеңдерге чарып эгелээн-дир. Разрез аңаа мурнукузу ышкап эмге-хаяжок хой хөмүр-дашты бербес деп чүве билдингир турда-ла, ону кылып турардыр.

Чүү болганыл, ынчаш? Баштай-ла Күрплан дувуреп эгелээн. Чүге дээрге календарь Чаа чылдың дораан кээрин сагындырып. Соокирей чоокшулап келген болган! Эргидеги буянныг үеде ышкаш, чамдык сайыттарны болгаш чагырыкчыларны-даа республиканың Күрпланынга чыый шаапкаш, үстүнден айтыышкынны берген. Олар боттарының эвлүүнде чагырып турары адырларын болгаш ведомстволарының удуртукчуларын дужаарга, демгилери — районнарже телефоннар, сагындырып эгелээннер. Ынчаар-ла удурдедир айтыышкын бээри келир, 1992 чылдың төнчүзүнге чедир үргүлчүлээри чигзиниг чок. Чогум-на ооң ужурундан районнарда ажыл-агыйларның удуртукчулары келир чылын оттулар хөмүр-даш «Каа-Хем» разрез-биле дорт керээ ёзугаар чагыдып ап болурун ам-даа билбес, үстүртен айтыышкын манап олурары өлдептиг. Таптаашкын чылдарының чаңчылы ам-даа уттундурбааны ооң безин көстүп турар-дыр.

Үстүнде түүлдерни билип болгаш, «Каа-Хем» разрезтиң удуртукчулары, ылангыя киллис эргелекчиси Юрий Михайлович Евдокимов күш-ажылчы коллективтин шиитпирин ёзугаар, ооң эрге-ажыын камгалаап, республиканың районнарынче кол-кол хереглекчилерже 1992 чылдың чагынын кылырын үргүлчү сагындырып, дыңнадып турар. Чүге дээрге разрезтин хөмүр-даш садып алгаш, улуг өртектерге улаштыр сайгарар чиженнер моон сонгаар чидер, ол чүгле разрезтиң бодунга ажыктыг.

Бир эвес рынок харылзааларының үезинде разрезтиң коллективиниң күзелин ёзугаар продукция сайгарар болза, республиканың хереглекчилери чылыг-биле илеглелдиг хандыртынар. Хуу кижилерге хөмүр-даш садып алыры дыка таарымчалыг болу бээр. Олар одаар түүл сайгарар конторaже көрүп алгаш, дуза эрен олуроос апаар. Олар боттары разрезтен ону дорт садып ап болур. Ынчалза-даа рынок-тун шыңгыы негелделери улуг өртек-үнени база негей бээри билдингир. 1992 чылга керээ чарым, чагыг кылырындан ооалдаар болза, хөмүр-даштың өртээ элээн каш катап улгады берип болур. Чүге дээрге ооалдаан организацияларга болгаш будүрүлгелерге хөмүр-даш-ты чүгле пландан ашыр будүрүлгеннен бээр апаар.

Константин БУРДЕЛОВ.
«Каа-Хем» разрезтиң юрисконсультантызы.

Рынок болгаш амыдырал

ЭКРАННАР ӨШПЕЗИН ДЭЭШ

Кандыг-даа будурулге черинин ажылы коллектив кежигүннериниң билиг-мергежилинден болгаш кылыккай ажыл-ишчи чоруунган хамааржыр. Рынокче шилчиишкиниң болгаш ажыл-агыны башкарып чорударының чаа негелделериниң үезинде кижи бүрүзүнүң боттарынга шыдгыы харыысалгалыг боор, тывынгыр ёзу-биле ажылдаары негеттинер. Чүгле ынчан ажыл чеднишкиниг болур. Ол негелделер арында керээзин ёзугаар ажылдың үезинде улам улгадыры билдиңгир.

Кызылдың телерадиоаппаратуралар септээр арендалыг «Телеателье» будурулге 1991 чылдың эгезинден бээр арендаже шилчээн. Оон-биле холбаштыр коллективтиң мурнунга чаа сорулгалар тургустунган. Бистиң коллектив бо чаа аргаже шилчиир дээш чогуур белеткел ажылдарын чорусканы билдиңгир. Тускайлаг апарган болганывыста ким ирип алган орулгазыты боттарывыс баш мчиниш. будурулгениң материал-техниктиг суурун бызыглаар, херек материалдар-биле хандыртынар ужурлуг болгай бис. Чыл эгезинден бээр бо талазы-биле чамдык ажылдар кылдыганыл айтыр херек. Оон иштинде кижилериниң ажылдаар байдалдарын экижидип, алыр акша-шалыкып эки талазынче эде көрүп турар бис. Ол бүгүнүн түшелинде радиомеханиктериниң болгаш өске-даа специалистериниң харыысалгазы ужаткан, ажылдың шынары база экижээн деп чугаалап болур.

Моон мурнунда канчаар ажылдап турган бис? Арендаже шилчиириниң мурнунда бистер «Тыва телерадиорембыттехникага» хамааржып турдувус. Оон-биле кады бис республиканың бүгү районнарын харыылап, телерадиоаппаратураларны септээрин база харыылап турдувус. Бистиң радиомеханиктеривис районнар төптеринге баргаш, чагыларны боттары күүседир турган. Амгы үеде бистер коллуучда ацгы апарган болганывыста районнарда бо талазы-биле хандырылганыг элээн дорайтаан ужуру ынча боор турар. Оон бир чылдагааны — радиомеханиктеринин районнарда ам-даа чок боор турарыдыр. Чамдык районнар төптеринде бар-даа болза, оларның белеткели кошкак, чаа эгелеп турар кижилер болуп турар.

Бин-Хемниң Туран хоорайда үш радиомастер бар. Ынчаарга Кызыл. Мөнгүн-Тайга, Каа-Хем болгаш өске-даа районнарда радиомеханиктер чок. Оон ужурундан чеп боттарының телерадиоаппаратуралаың септедир черлер чок болурга, оларны Кызылче безин сөөртүр ужурга таваржып турар.

Ынчалза-даа кол-ла чылдагаан өңнүг, ылаңгыя ак-ла:

ҮНДҮРҮГ БОЛГАШ РЫНОК

Үндүрүг онаарының системазын үндезинин-биле чаартырының айтырыгларын Россияның парламентизинге шинтпирлеп, эчизинге чедир тодаргайлаарын ам-даа уламчылап турар. Россия Федерациязында үндүрүг талазы-биле амгы үеде күштүг хоойлужудулга тоталитарлыг, чагырып дужаар системаның үезинде ажылдап кылдынган болгаш сан-хөө курлавырларын кынчыктырбайн, хуваарынга үндезилеттинген төпчүткен экономикага дүгжүп турган.

Чаа байдалдарга, ылангыя рынок харылзааларынга ол хоойлужудулга көнгүс дүүшпес. Төпчүткен планныг экономикадан рынок экономиказыиче шилчээн байдалдарда социал-экономиктиг хөгжүлдеге күрүнеиң салдар чедиреринің арга-методтары чаартының база өскерлир апаар. Экономиканы быжыг болдуруп өкижидер болгаш социал чөптүг чорукту деткиир төлээде, ол чорудулганың кол утказы — салдар чедиреринің дорт айтыышкын бээр хевиринден колдуунда экономиктиг хевирлеринче шилчиири. Бо байдалдарның үезинде бараан бүдүрүкчүлериниң күрүне-биле экономиктиг харылзааларын таарыштырар эн чугула быраларның бирээзи — күрүнеиң үндүрүг системазы-дыр. Ол система рынок экономиказынга дүүшкен турар ужурлуг.

Амгы күштүг үндүрүг хоойлужудулгазының кол четпестери: эмин эрткен нарыны, будалчаа, үндүрүг төлекчилериниң чамдык бөлүктеринге хамаарыштыр кедергей хөй чингелдер, ынчаарга ол чингелдер бүдүрүлгениң ажыктыын бедидеринге, эртем-техниктиг депшилгени дүргедедиринге, мурнакчы, перспективтиг технологияларны шинтээдип нептередиринге, чонуун хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедиринге идигин бербейн турар.

Рынок харылзааларының байдалдарында чээли-акша механизми-биле холбаштыр ыын доктааттынган үндүрүглер болза бүдүрүлгелериниң болгаш ажык-тывыштыг, ажыл-чорудулганы хөгжүдеринге, ажыл-агый структуразынга база хемчээлинге салдар чедиреринің эп-не дээштиг чепсэ болур.

Үндүрүглер болза бүдүрүлгелериниң үүгле экономиктиг хөгжүлдезиниң эвес, харын хамаатыларының хуузунда орулгаларының таарыштырыкчызы болуп турарын онзалап демдеглээр хереек. Өнчүүнүн хевиринден хамаарылга чокка ажылдаарының бүгү структуралаарының күрүне-биле харылзааларынга леп сан-хөө байдалдарын хандырары бирги эдлегнин чугула сорулгазы болур.

Акшаның үнезинин кудулаанынга удур иделкейлиг политиканы үндүрүглер дамчыштыр боттандырар чугула сорулга амгы үеде салдынган. Өртектерни үндезин чокка бедиткениннден тыптып келир немелде артык орулганы чогум-на үндүрүглерниң дузазы-биле бюджетке киирип ап болур.

Үндүрүг хоойлужудулгазын быжыг туруштуг болдурары, үндүрүг төлекчилериниң харыысалгазын шынгыырадып бедидери үндүрүг системазының кол үндезини болган турар ужурлуг. Сан-хөөнүн хөй немелде курлавыраарын алырының, сан-хөө байдалын өкижиде-риниң улуг аргалары амгы күштүг үндүрүг хоойлужудулгазында база бар. Районнарда болгаш Кызыл хоорайда күрүнеиин үндүрүг инспекцияларының ажылының баштайгы түннелдери ол дугайын тодаргай хереченлеп турар.

Күрүнеиин үндүрүг инспекцияларының ажылдаар бажыннары амдыызында чок болуп, үндүрүг хоойлужудулгазында болгаш үндүрүг хемчээлдериниге өскерилгелер үргүлчү таваржып турза-даа, ол инспекцияларның ажылдап эгелээнинден бээр баштайгы айларда-ла республиканың бюджединге чүс-чүс мүн рубль немелде орулгалар киргеи.

Арыг орулганың түүнүн массалыы-биле эвээжедир айытканын, бот-үнеге хамаарыштыр чарыгдалдарны шын эвес киирип турарын, үндүрүг чиигелделерин хоойлуга чөрүштүг ажыглап келгенин, бухгалтер үчүдүүнүн чогум азы сандаргайын, саарылга болгаш орулгалардан үндүрүглерни шын эвес тыртканын, оон-биле бюджетке хөй мүн акшаны чедир киирбээнин үндүрүглер төлелгезинге холбаштыр чорутканын хыналда илереткен. Чижээ, бо чылдың эрткен он айларының дүргүзүнда күрүнеиин үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары чедир төлеттинмээн 2916 мүн рубльдин үндүрүүн бюджетке немей төлеттирип киирген.

Чедир төлеттинмээн хөй түүнүг үндүрүг Барыын-Хемчик районда илерээн. Ол районнуң он бүдүрүлгелеринге үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары хыналданы кылгаш, бюджетке оларның чедир төлевээн 333,1 мүн рубль түүнүг үндүрүүн илереткен болгаш 22,6 мүн рубльдин торгаалын онааган. Ол ышкаш Нефть продуктулар күркомунун Тывада эргелелиниң бүдүрүлгелериниң чедир төлевээни 223,4 мүн рубль түүнүг үндүрүүн бюджетке киирген.

Аныяктарның «Спутник» деп комплекизи 1990 чылдың июль 1-ден 1991 чылдың июль 1-ге чедир бешин чедир төлевээн үндүрүглери, орулга чажырганы дээш торгаалы каттышкаш 598 мүн рубль болган, оон иштинде чажырыпкан орулга түүү, 26,8 мүн рубль болган. Ол дээш 26,8 мүн рубль түүнүт торгаалга хоойлу бөлүгаар онаашкан. «Спутниктиң» санажылга агар санында ол хире түүнүг акша-хөреңги чок болган ужурунда үндүрүг инспекциязының айыткан түүү чедир тыртынмаан.

Рынок экономиказының тургустунар байдалдарында эрге-хоойлу болгаш организас-экономиктиг харылзааларга черле тыптын болур чөрүлдээлер улам чидигленген. Экономика талазы-биле кем-буруулуг үүлгедишкиннерниң структуразынга, биригээр чугаалаарга, ук үүлгедиглерниң иштин өдек тургузуунга шынар талазы-биле өскерлишкин болган: сан-хөө талазы-биле соора ажыглаашкыннар болгаш үндүрүг хоойлужудулгазынга хамаарыштыр эрге-хоойлу үрээшкиннери көрүдээн. Ынды үрээшкиннерниң хөй нуруузу кооперативтерге, бичежек бүдүрүлгелерге, хостуг саарылга магазиннеринге болгаш чаа тургустунган өске-даа черлерге хамааржып турар. Оларның кол нуруузу хөй орулганы кандыг-даа арга-биле чедип алыр дээш хоойлуга чөрүшкек хөделишкиннерни кылып, улус депутаттар Советтериниң күүскомнарының бадылап берген бодунун-на уставтарын сагыйын, үрен турар. Ынды бүдүрүлгелериниң хөй нуруузу ол уставтарны хоойлуга чөрүшкек дугуржулгаларны кылырынга, чер-чер Советтерин мегелээринге, банкылардан хөй чээлилерни алырынга, ук чээлилериниң хуузунда акшазы кылдыр хуулдурарынга ажыглап турар. Оон түннелинде алдынган чээли-биле түүү-даа садып албайн, түүү-даа бүдүрбейн турары ховар эвес. Чижээ, кооперативтерниң орулгаларының деннели, хемчээли оларның кылган ажылдарының, бүдүрген бараанларының болгаш чедирген ачы-дузазының деннелинге, хемчээлинге дүүшпейн, харын бедик болуп турар.

Касса саарылгаларын канчаар боттандырар дугайында, отчеттуг акша-хөреңгилерниң үчүдүн база отчёдун хандырар дугайында дүрүмнерни кооперативтерниң хөй нуруузунда үрен турарын хыналда илереткен. Чонуун хереглел барааннарын олар боттары бүдүргеш, садарының орнунга күрүне бүдүрүлгелеринге кылган ховар бараанларны садып алгаш, оларны улуг өртекке дедир садыглап турганы илерээн. Ынчаарга мындыг байдалдар турда, үндүрүг албаныын инспекциялары рынок экономиказының үезинде ол чижектиг чижек арга-биле кооперативтерниң алган орулгазын үндүрүг онааш-кынынан чажырарын долу хемчээлдин-биле илередип шыдавас дээрзи билдингир.

Күрүнеиин үндүрүг инспекцияларының эрге-хүлээлгелерин «Күрүнеиин үндүрүг инспекцияларының эрге-лериниң. хүлээлгелериниң болгаш харыысалгазының дугайында» Хоойлунун 1 үүлүнде тодаргайлап айытканы. Ынчаарга бүдүрүлгелериниң, организацияларының, кооперативтериниң, каттыжышкыннарының, ассоциацияларының болгаш еске-даа черлериниң албан-дужаалдыг кижилериниң талазындан удур хөделишкиннериниң, кажарлаашкыннарының уржуунда саарылгадан, орулгадан үндүрүг чажырар чорук ам-даа үргүлчүлеп турар. Оларның кол нуруузу хөй орулгаларны албышаан, оларны үндүрүг төлээринден чажырарынче чүткүп турар дээрзин демдеглээр хереек. Чамдык кооперативтерниң турар черлерин чүгле үндүрүг инспекторлары эвес, харын истелге органнары безин тып чадап турары ховар эвес.

Ынчангаш күрүнеиин үндүрүг инспекцияларының болгаш иштики херектер органнарының бо талазы-биле ажыл-чорудулгазын сырый холбаштырары негеттинип турар. Үндүрүглер дугайында хоойлужудулганың күүсеңдезинге хайгааралды прокуратура органнарының талазындан күштелдирери база күзенчиг.

Иштики херектер органнары күрүнеиин үндүрүг инспекцияларынга практиктиг боттуг дузаны чедиреринде, орулгаларны үндүрүг төлээринден улуг хемчээлге чажырар чорук кем-херек үүлгедишкиннериниге чоок-шулажып турарын сагындырары артык эвес.

Күрүнеиин үндүрүг инспекцияларының моон сонгаар дээштиг болгаш чедишкиннериг ажылдаарының, бюджетке немелде орулгаларны киирериниң бирги эдлегде эн чугула негелдези — ол дээрге оларның ажылдаар бажыннарын, черлерин дарый тывары, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны хандырары болуп турар. Күрүнеиин үндүрүг инспекцияларын тургусканыдан бээр ам ийи чыл ажып турар. Ынды болзаа-даа чер-черниң чамдык эргечагырга органнары үндүрүг инспекцияларының таарымчалыг ажылдаарынга байдалдарны тургузар, оларга бажыннарны азы өрээлдерни тускайлап бээр дугайында амга чедир сагыш салбайн келген.

Кандыг-даа күрүне болгунун бюджединиң күсели-биле чүттап болгаш хандырының турар болгай. Бистия республика база бодунун бюджединиң күсели-биле амыдырап турар болгаш моон сонгаар-даа амыдыраар, экономиказын, культуразын хөгжүдер, чонуун хереглелдерин хандырар апаар. Ынчангаш үндүрүг инспекцияларының ажылынче, оон ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазынче чогуур кичээнгейни угландырары чугула. А бюджет бүрүзү колдуунда үндүрүглериниң чыыылдарының, өске-даа төлелгелериниң күсели-биле тургустунуп, орулгаларны ап турар.

Амгы үеде хөй районнарда үндүрүг инспекцияларының ажылдаар бажыннары, эт-херекселдери, саналга техниказы, автотранспорту чок. Республиканың үндүрүг инспекциязының ажылдаар бажыны база чок, оон салбырлары хоорайның амгы-аңгы девискээлеринде өске организацияларның, албан черлериниң кабинеттеринде сынмарлажып турар, садып алган компьютер техниказын тургузар черн база чок. Склад кылыр бажыны база тыпааан. Амга чедир гаражка чединмээн. Мындыг байдалдарда үндүрүг инспекцияларының ажылының дээштин чавыс дээрзи кымга-даа билдингир.

Күрүнеиин үндүрүг инспекциязынга хамааржыр бодунун туружун бистия республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтери эде көргеш, оларга боттуг деткиччени көргүзери дыка күзенчиг. РСФСР-ниң компартиязының дүжүрткен рескомунун бажынынче республиканын Дээди Совети кожуп киргени-биле холбаштыр күрүнеиин үндүрүг инспекциязынга хосталган кабинеттерден чамдык ерээлдерни бээрин дыка манап, дилеп турган бис. Ынчалзажок бистиң идегеливис бүттүнмейн барган. Ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар чоокку үеде тургустунар болза, бистия республикада үндүрүг инспекциялары бодунун ажылын амгы үеиин негелделериниге дүүштүр эвилээдип болурунун аргалары бар.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.
Республиканың үндүрүг инспекциязының контроль кылдызының начальниги.

ФОТОИНФОРМАЦИЯ

МУРМАНСК. Совет-норвег каттышкан «Арктик фуд кампени» каттышкан бүдүрүлге «Атланта» деп аъш-чемге ажыглаар саржагны кылыр аргазын шинтээдип алган. Балык үзү — ындыг саржагны кылырының чиг эди. Балык үзүн тускай технология ёзугаар кылан кылдыр арыглаан соолундс аваа чем кезээн холуурга бедик шынарлыг саржаг болур. Ындыг саржагның амданы болгаш чыды аксаржагта домейзинээр. Ынчалзажок ооң шынары бедик: ында «А» болгаш «Д» витаминнер хөй болгаш холестерин чок. Ол бүдүрүлге черн ам дээрезинде хонукта 10 тоннаны бүдүрүп турар.

ЧУРУКТА: саржаг кылыр «Атланта» деп бүдүрүлге черн. Ында оператор Владимир Киреевтиң ажылдап турары.

С. МАЙСТЕРМАННЫҢ фотозу. (СЭТА).

МОСКВА. Каракка нарын кезип эмнээшкинин делегейде бир-ле дугаарында Карак аарыгларының бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунга чоокта чаа кылган. Ол нарын кезишкин аргалары согурартыр аарыглардан хөй кижилерни камгалап ап болур. Ам безин 80 аарыг кижиниң карааанга нарын келишкиннерни медицина эртемнериниң доктору Г. Е. Столяренко кылган. Кезишкиннериниң түннели боттуг идегелди берип турар.

Моон мурнунда кыш-даа ыылы көрбээн нарын кезишкиннерни караа аарыг кижилерге кылырынга ажыглаар болбаазыраалгай херекселдерни Г. Столяренко чогаадып кылган.

Г. Е. Столяренко медицина эртемнериниң доктору деп эртем адын бир чыл бурунгаар алган. Ол ам 37 харлыг. Карак аарыгларын кезип эмнээр, конструктор болгаш хөрөнги мөөнээр ажыл-чорудулганы эптиг холбаштырып турар.

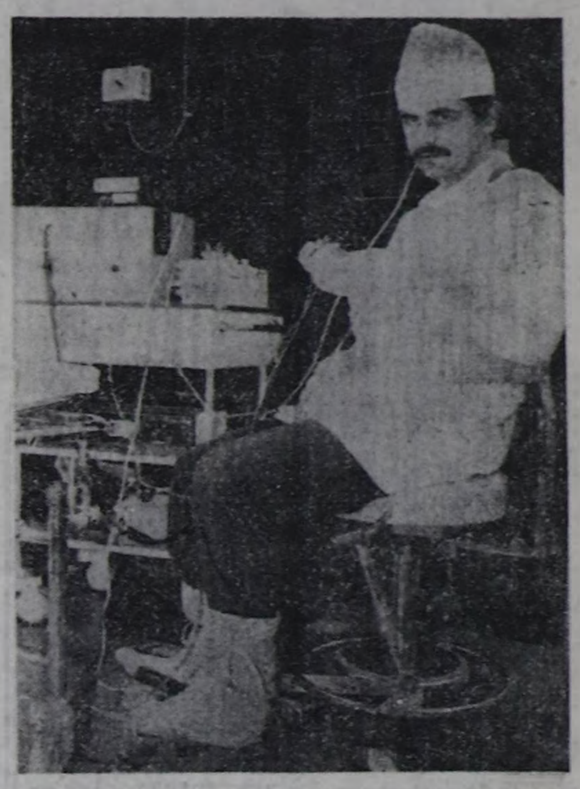

ЧУРУКТА: Г. Е. Столяренко, оон кезилде херекселдери, башкарылга блогу

А. МОРКОВКИННИН фотозу. (СЭТА).

Профэвилел амыдыралы

ХАНДЫРЫЛГА ЧЕТПЕС

ТЫВАНЫҢ УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ МУНУҢ VII ПЛЕНУМУ ЧООКТА ЧАА БОЛУП АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ ЭРТКЕН. ПРОФЭВИЛЕЛ РЕСКО.

Улус өөредилге ажылдакчыларының амыдырал байдалын улам эмнээдер болгаш оларның дыштанылгазын организастаар талазы-биле Таңды болгаш Кызыл районнарның улус өөредилге килдистериниң болгаш профэвилел райкомнарының кылып чорудуп турар ажылдарының дугайында айтырыгны ол пленумга чугаалашкан. Кызыл болгаш Таңды районнарда улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел райкомнарының даргалары **У. Д. Дүгержаның** болгаш **С. Х. Монгуштуң** ол талазы-биле илеткелдерин аная дыынаан. Илеткелчилериниң кайызыдаа тус-тус районнарда ол талазы-биле ажылдыыр турар ажылдарга, а ол ышкаш хөй кезиннде-ле черде кылдынмайн турар ажылдарга доктаап, ылангыя башкыларның амыдыралынче, оларны чурттаар бажыңбалгат-биле четпес хандырып турарынче кичээнгейниң кошкаан чугаалааннар.

Кызыл районда 11 школа, школа назы четпээннериниң 8 албан черлери ажылдап турар. Ниитизи-биле бо адырда 1 мүн ажыг кижи ажылдап турар дээрзин У. Д. Дүгержаа чугаалааш, улус өөредилгезиниң бо хөй санныг ажылдакчыларының чамдыктарының амыдыралында, ылангыя бажыңбалгат-биле хандырылгазында бергедээшкиннерге доктааган. Районнуң башкыларындан 58 кижи бажың айтырыының талазы-биле бергедээшкиннерде таваржып турар. Оларның чамдыктары ниити чуртталга бажыннарында, чамдыктары төрелдериниң бажыңнарында чурттап турарлар. А бажың-биле хандыртынган башкыларның бажыннарынга капитал септелге хөй чылларда кылдынмайн турарынга башкылар хомудап турар. Ылангыя Кызыл районнуң Кара-Хаак школазынга чаңгыс-даа бажың ындыг септелге эртпээн. Ол ышкаш берге байдал Черби, Шамбалыг школаларында база бар. Ол школаларда ажылдап келген аныяк башкыларның чамдыызы ала-нелериниң бажыңнарында олар-биле кады чурттавышаннар. Ындыг байдалдарда кичээлдерге эки белеткенири, классаан дашкаар ажылдар чорудары дыка берге дээрзи билдингир.

Школалардың башкылары бажың-балгатка чединмейн турда-ла, чамдык ажылчыларының удургучулары школа бажыңнары хосталы бээрге, ынаар совхоз ажылчыннарын киирип турары шуут шын эвес дээрзин илеткелчи-даа, санал берген эртем-даа пленумга шүүмчүлээннер. Ындыг байдалдарны Кара-Хаактан, Кур-Чер суурдан көрүп болур.

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларын, ылангыя башкыларны, одаар үүлбиле хандырарының айтырыы районнуң школаларында чедир шиитпирлеттинмейн турар. Кара-Хаак школазындан өске школаларда ажылдап турар башкылар-да хөмүр-даш чедир дужуртүнмээн. А Элегес-Аксының чаңгыс-даа башкызы хөмүр-даш албаан.

Таңды районнуң улус өөредилге системазында 15 школа, 26 уруглар садтары ажылдап турар. Башкылардан 50 ажыг кижи амыдырал байдалын эки-жидер дээш бажың алырын манап турар. Чамдык школаларның аныяк башкылары, ылангыя Кочетово школазында, ада-нелериниң бажыңнарында олар-биле кады чурттап олурарлар. Кочетово, Чал-Кежит, Арыг-Бажы школаларда башкылар бажыннарының септелгеи чылдан чылче кылдынмайн турар дээрзин С. Х. Монгуш бодунун илеткелиниге демдеглээш, башкыларны чурттаар оран-савабиле хандырарының айтырыынче кичээнгей районнуң ажыл-агыйларында аажок кошкак дээрзин чугаалаан. Ол-ла Кочетово суурда уруглар садын совхоз хандырып шыдавайн турар болгаш ону ам районнуң улус өөредилге килдизинче шилчидип бээриниң айтырын тургузуп турар.

Улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел рескомунун даргазы **М. Ч. Ооржак** пленумга чүве чугаалааш, профэвилел амыдыралында чаа үүлдерге доктааган. Башкы — келир үениң кижизиниң амыдыралын хевирлеп тургузуп турар кол кижи болганда, оон амыдырал-чуртталгазын улам эмнээдериниң айтырыглары база чугула черни эөлээр ужурлуг дээрзин чугаалааш, ол талазы-биле ажылдарның Бий-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем районнарда черле багай эвес чоруттунуп турарын демдеглээн. Оон-биле чергелештир республикада 700 ажыг башкы амыдырал байдалын эки-жидери-биле бажың алыр оочурда турун турарлар. А 100 ажыг башкы — аданезиниң бажыңнарында чурттавышаан. Кызыл районнуң Көк-Тей, Терлиг-Хая школаларында, Таңдының Кызыл-Арыг, Хову-Аксы, Балгазын школаларында күш-ажылдың сагылга-чурумунга хажыдыышкынарны болдурар бээр таваарылгалар бар. Ылаңгыя, башкыларның күш-ажыл дептерлери школа директорларында эвес, а Таңдының районо эргелекчизинде чыдып турары черле шын эвес. Башкыларны одаар үүл-биле хандырар талазы-биле чазактың доктаалың чамдык школа директорлары күүсеттейн турар-дыр. «Акша чок-тур, долгандыр турар арга-арыгдан ыыштап алыңар» — деп, Балгазын школазының директорумун чугаазын канчаар билзе чогуурул, ынчаш? Мындыг берге байдалга турган, ажыл совсадыышкынының дугайында чугааны үндүрүп кээринде кижи кайгаар чүве чок дээрзин М. Ч. Ооржак чугаалаан.

Башкыларның бо бүгү берге байдалдарын дарый эдери чугула дээрзин демдеглевишаан, келир 1992 чылды башкылар чылы кылдыр чарлаар дугайында санаалды деткиирин пленумун киржикчилерин ол кыйырган.

— Улус өөредилгезинде байдал амгы үеде дыка бергедээн. Ылаңгыя 1985-1991 чылдарда улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының талазынче чазактың талазындан колдуунда-ла ажыл угланмаан. Школалар эргижирел иргэн, башкылар школалардан чоруп турар-дыр — деп, Кызылдың № 1 школазының башкызы, хоорайның улус өөредилге ажылдакчыларының ажыл соксадыышкын талазы-биле комитединиң даргазы **В. Р. Фельдман** саналынга чүгаалаан. Оон чугаазы-биле алырга, күрүне албан черлериниң ажылдакчылары айда 1200 ажыг рубль шалыыны ап турар, а башкыларны оон дыка эвээш. Ынчангаш оларга 1200 рубльден эвээш эвес шалыыны доктаадыр херек. Башкыларга бажың чедишпес, оон уламыдан башкылар школалардан чоруп турар. А байдал мындыг турда, хөй-хөй профэвилел органнары ажылын эде тургуспаан-дыр, ынчангаш олар башкыларны камгалаар талазы-биле ажылдарны чорудары күзенчиг дээрзин демдеглээш, башкыларны чүгле эки ажылдап турар деп чырыдын турар парлалга ажылдакчылары боттарының ажылын база эде көрүп, амыдыралды шыны-биле чырыдары чугула дээрзин ол чугаалаан.

Ан-Довуракты № 2 школазының башкызы **А. К. Шыырап** Барыын-Хемчик районнуң улус өөредилге ажылдакчыларының мурнунда турун турар бергелерге доктааган. Ылаңгыя башкыларның уруглары уруглар албан черлериге тургузарда, олардан 2 мүн ажыг акшаны төлээрин негеп турар алганынга ол таарзынмаан. Шынап-ла, бир эвес олар акша негээр болза, оларның уруглары школага өөреткени дээш база акша негээр апаар эвес бе? Ынчангаш депутаттарыыс: ССРЭ-ниң Дээди Советиниң — Ю. Т. Комаров, Тыва Республиканың А. И. Ванжа болгаш оскелер-даа нажан аазаашкынындарны күүседир силер дээрзин ол айтырган.

Улус өөредилге ажылдакчыларының берге байдалдарын чайладыр талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Советинге, республиканың Министрлер Чөвүлелинге болгаш пленумнуң киржикчилеринге кыйтырыгны аная хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Професчовулелдиң парлалга төвүнүң удургучузу.

Бөмбүрзектиң судалы

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА-ның корр. Андрей Шитов). Совет Эвилелинде аъш-чем продуктуларының чедишпези хоочу апарган, ынчалзажок продуктуларның чедишпези болгаш аш — шуут-ла ийи аңгы үүлдер-дир. Ол дугайын сураглыг америк «Ньюсчик» журналда оон Москвада корреспондентиниң Керрол Богерт бижээн. Ол ССРЭ-де аштың демдектерин тывары-биле Россияның өлүмүн каш хоорайларын кедээн.

Алы-чоруктун маршрудун душпуже шилип алган. Богерт совет Кызыл Крестиң ажылдакчыларының аъш-чем талазы-биле эң таарымча чок деп көрген черлериниге чораан. Ол неделя иштинде аная адап берген черлериниң үш область төвүнге — Тулага, Калугага, Брянскиге четкилээн. К. Богерттиа бижип турары-биле, «продуктуларны тып ап болур». «Хөй кезиннде оларның шынары эки эвес, шилип алыр арга чок. Чүүдаа садып алыр дээр болзуза шак-шагы-биле оочурга турар ужурга таваржыр сен» — деп ында айыткан. Үш хоорай кайызы-даа дүвүреллиг манаашкында. Болу берип болур массалыг аштың кэрин кым-даа чедир бодавайн турар. Чеп болганда аш «чүгле биске эвес, ам-даа элек» деп чугаалаар.

Ынчалзажок журналда парлаттынган «Аш кажанылы?» деп үүлдүн автору Совет Эвилелинде аъш-чем кризизиниң шыгыы байдалын чиигеди коер бодавайн турар. Ында кедээ ажылагый продукциязын бүдүрериниң кудулаашкынының сан-түннерин бергилээн. Ынчалзажок ол кудулаашкын саннары будалчак, чүге дээрге колхозтар тараазын, зъдин (оон хемчээли билдинмес) келир чылын улуг өртектер тургустунгуже боттарында арттырып алган.

Үүлде бир кол черин Совет Эвилелинге америк дузаның дугайында айтырыг эелеп турар. Совет оочурларга авторнуң дыынааны «волка-биле дуваланар» дээнинден «биске шуут таарышас соя далганын чорутпайн көрүнер» дээн диледеерге чедир, шоколад конфеталар болза сук-сук дилеп чугааларны киирген. Оортан Богерттиң үндүрген түннели: АКШ-тың администрациязының амгы дуза программазы Совет Эвилелинге ачылыг эвес, а америк фермерлерге ажыкдузалыг боон турар.

ВАРШАВА. Поляк эртемденнер болгаш шинчилекчилер ажылын соксаткан СЭКП-ниң архивтеринче киреринин дугайында чөпшээрелди алырынга дыкала улуг сонуургалдыг деп, Польшаның күрүне архивтериниң кол директору профессор Мариан Войпеховский ПАП агентилелге медеглээн. Дүшкен СЭКП-ниң архивинде документилерге бистиң сонуургалывыс билдингир деп. Польшаның эртемнер академиязының төөгү институдунуң киллис удуртукчузу профессор Петр Носовский айыткан. Чүге дээрге чогум-на ында Польшаның болгаш Барыын Европаның салым-чолунун дугайында айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турганының дугайында материалдар ында чыдар. Совет империяның социалистиг лагерьниң чурттарын баткарып, кандыг аргалар-биле бодунун холунга тудуп турганының дугайында оон билип ап болур.

ЛОНДОН. «Амгы үүс чылдың эң-не мүнггалдыг революцияларының бирээзи — деп. Англияның премьер-министри Джон Мейджор. Совет Эвилелинге соолгу айларның болуушкуннарын тайылбырлап тура, чугаалаан. «Чурт 70 чыл иштинде турун келген ужур-дүрүм чок аажылаашкынны ап октаан» деп, ол демдеглевишаан, амгы үеде ында бир талазындан «күштүг націоналисчи шимчээшкин-биле» демиссел, а өске талазындан «төп тургузуглар ам-даа хевээр арттырарының эргежок чугулазын» медереп көөрү чоруп турар деп айыткан.

РИМ. Литва, Латвия, Эстония ында эртип турар КНО-нуң аъш-чем база кедээ ажыл-агый талазы-биле организациязының конференциязына оон кежигүнерге хүлээп алдынган. Конференцияга киришкен бүгү чурттарның делегациялары ол дээш чаңгыс үн-биле бадылаан.

Архив фото-чуруктарынын делегелгеннин «Советское фото» журналдын редакциясында организастаан. Кыно болгаш фото-чурук документилеринин күрүне архивинин берген 40 чуруктарында бистин үевистин үс чыгыныг эгезинден бээр болуушкуннарны көргүскен.

ЧУРУКТАРДА: балет артизи М. Ф. Кшесинская. 1890 чыл. К. С. Станиславский. 1901 чыл.

Чуруктарны А. Антонов катап тургускан.

(СЭТА-нын фотохрониказы).

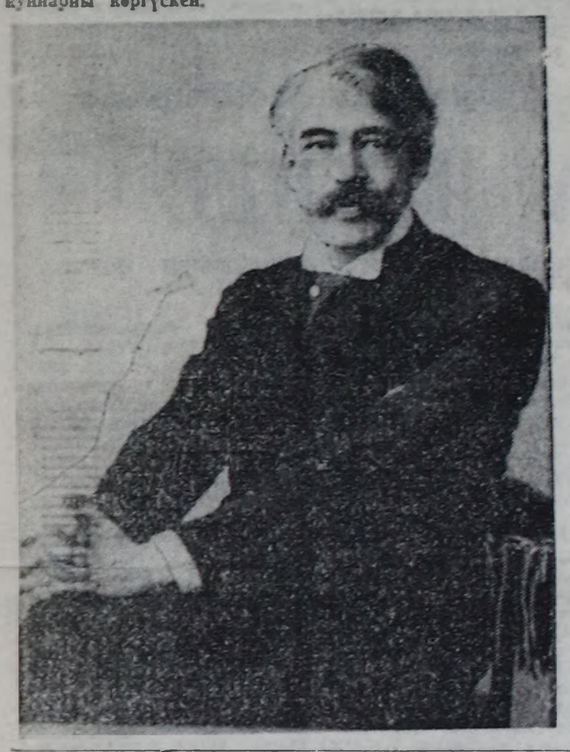

Чагаалардан

«ЧУРУКТАРЫН ЧОРУТ»

Мен бо чагааны солун дамчыштыр мээн күдээм Сергей Кэгел-ооловичи Оюнче бижип ор мен.

Мээн чүдүмам, Сергейнин кадайы чок болгандан бээр үш чыл чедип тур. Мынча чылдар эртсе-даа, күдээмден чагаа-даа албадым, оода «чуруктарын чуруун чорут» дег чаалаштым.

Мен бодум Бай-Тайганын Тээли суурунун Малчын кудумчузунда № 6 бажында чуртташ турар мен. Мени Нина Тас-ооловна Хертек дээр. Бис неделе төрүттүнгеде-ле өйи үгбашкы турган бис. Ам мен чаасканнарым. Мээнээ берге-дир, мээн бүгү байдалымны Сергей билир кижи болгай. Солун дамчыштыр аваа бүгү-ле ам үүлдерни күзедим.

Нина ХЕРТЕК.

(Гонорарын «Шын» солуунун агар саныне шилчидерин диледим. **Авт.**).

АЖЫЛ ЧОК АРТКАН

Сөөлгү үеде республиканын чамдык ажыл-агыйларында мал продуктуларынын саны оранчок кызырлыг, аш-чем программазынын шинтирлерине күүседири болдуушаан турар.

Чиргээлээрге Кызыл-Маадыктын сүт заводунга мунунда чылдарда сүт хайы-биле кирип турган. Чайны үеларде ай саныда 10-12 тонна кымын 5,5-6 тонна чедип турган болза, ам байдал чидин-биле кудулаан. Азы амгы байдал-биле алыр болза, барык-ла 2-3 тонна дөнгүп чедип турар. Оон ужурундан район төвүнүн сүт садар черлеринге чаш уруг-дарын эдерткеш, шак-шагы-биле ооччулаан иелерни бола көрүп болур.

Бо бүгүнүн кол чылдагааны билдингир — районнун сүт-бараан фермаларында болгаш Бай-Тайганын ажыл-агыйларында сүт саалдазынын кудулаанында.

Моон түннелинде сүт заводунун чамдык ажылчыннары амгы үеде ажыл чок арткан.

ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР

Өскен-төрээн хоорайым Шагаан-Арыг. Хой каат бажын-балгаттыг чалыг хоорайым хирлиг-даа болза, оюп эртпес хоорайым.

Районнуң төпчүткен банкызынче кирген, сагыш-сеткилим өөрү. Банк эрге-дөмүрчиннеден эгелээш коллективте ажылдап турар улус шупту амыын тыва кыстар болду. Чараштарын гынчаар! Баартактар артында шупту диве олургулап-чуртташ турар мен. Мени Нина Тас-ооловна Хертек дээр. Бис неделе төрүттүнгеде-ле өйи үгбашкы турган бис. Ам мен чаасканнарым. Мээнээ берге-дир, мээн бүгү байдалымны Сергей билир кижи болгай. Солун дамчыштыр аваа бүгү-ле ам үүлдерни күзедим.

Нина ХЕРТЕК.

(Гонорарын «Шын» солуунун агар саныне шилчидерин диледим. **Авт.**).

Айтырыңар, харыылап бээл

Мен Хөнделеп деп черде чурттаан чоруур мен. Ам амыдыралым аайы-биле өске суурже көшкеш, ында чурттай бердим. Бодум хар четпээн чаш уруг азыраан олурар кижи мен. Ынчангаш уругларымның акшазын Хөнделеп-ден ап турар мен, ону мээн төрелдерим болур улус почта дамчыштыр ап саныында чорудуп берип турар. Айтырыым мындыг: өске черже көже берген таварылгада ол пособие акшаны кандыг арга-биле ап болуруп?

Солангы САТ.
Кур-Чер суур.

Чүгле Солангы Сат эвес, а өске-даа иелер ындыг айтырыгларны бисче чорудуп, харыылап бээрин дилеп турарлар. Аваа харыы бээрин профресчевулелдин социал камгалал киргизинин структорузу **Эльвира ИРГИТТЕН** дилээн бис.

— Төрелдерилерни чорудуп берип турары база ажырбас. Ынчалза-даа дурум бөгүгаар алыр болза, ол чаарышпас. Чүгле дээрге уругларывардың пособиезин чүгле силерниң холуңарга бээр-ле болгай. Ынчангаш силер Хөнделекиңе бухгалтериязынга барып, мынчыг байдалыңарны чугаалаш, амгы ажылдап турар черинерге ол акшаны почта дамчыштыр шилчидип берип турарын дугуржуп алыр болзуңарза эки-дир. Өске черже көжүп чорум барган улустарынче почта дамчыштыр акша шилчидип чорудуп турар черлер бистин республикада эвээш эвес болгай.

Чыраа-Бажы школазында поварлап ажылдап турар мен. Аңдыызында чаш уруум азыраан олур мен. Баштайты өөм эзэн чок аваргаа соонда оглумнуң акшазын районнуң социал хандырылга черинден ап турдум. Ам оглум 5 харлыг. Эрткен чылга чедир-ле бот-не акшазын ап турдум, а бо чылын шуут чок, чүге дээрге, ийи дугаар өөм иштп-биле чурттаан олурар мен, а оглум ооң адында эвес, өөм иштп биле бадылал-даа чок мен. Бо таварылгада уруумнуң акшазын меңээ төлээр бе?

Өнермаа ООРЖАК.
Чөөн-Хемчик район.

— Бот-иелер уругларынга акшаны алыр эргелиг болгай, ону силер билир ужурлуг силер. А не кижи дугаар өглөнген-даа болза, ол акшаны алыр апаар.

МАҢАА АЖЫЛДАТСА ЧҮЛ?

Улус чонуң социал айтырыгларын үзе шинтирлээри нарын-даа, берге-даа, бо дугайында Кызылдың чурттакчызы Петр Топлуг-оол № 179 «Шында» чептүү-биле бижээнин деткип тур мен.

Шынап-ла, күш-ажылга эдип чазаар лагерьлерге хөрек эрттиргеш келген ооларның хой кезии дагын аар кем-херектерни үүлгедип, ажылга хөөн чок, хөөнү-туразы улуг болгулаар, ол дугайы амыдыралдан илереп турар. Ындыг ак сеткилдиг чурталгадан оспаксыраар, шуут шоокан кижилерниң бак үлегеринге, суртаалынга алыскан хып дээн чалыылар үрелчп турары тодаргай. Бо чайын болган бир ындыг таварылганы чижекке киирейн. Чээрбн ажыг хире хар аныяк ооң эзирик келгеш, бистиң бажыңывыс эжиктерин, соңгаларын соктап, бак сөстер эдип, чөнгээлеп туруп берди, а мээн кожаларым дүвүреп, мени чугаалажып (чазамыктап) кер деп диледилер, мээн дилээмге, ук эзирик ооңдуң харыызы бо:

— Мөөгө таакпы, арага бербес болзуңарза, шорунар, мен дээрге соңгаарга он чыл херек эрттиргеш келдим, кедерезе дүне келгеш, өөрүм-биле бажыңыларны өрттедиптер мен — деп каржы кыжанды.

Ону бодаарга, ук оол демги лагерьлерге эттинер хамаанчок, улам турамык, өртем-бардам аажы-чаага өөренип алганы ол-дур.

Ынчангаш херектеннерни ыяап-ла Саян артында эдипчазаар лагерьлерге октавайн, Тыва девискээринге хөрөөн эрттиреринге практикалап, бичин-даа бол, төрөөн черинге күш-ажылчы ажыдузазын ажыглаза кандыгыл деп саналдыг мен.

Амгы амыдырал-чурталганын нарыыдаан үезинде, ылангыя ажыл чок аныяктарны талазындан халас кежик дилээри көвүдөөн. Хып дээн чалыы тыва ооллар эрткен-дүшкеннерден диленири чаржынчыт-даа, кээргенчиг-даа апарган.

— Даай, таакпыц бөр бе, азы арагаа бар бе? — деп айтыртынарлар кижиниң сеткилин човадыр-дыр.

Оон ынай арага-дарыже чамдык улуг-даа, аныяк-даа кижилерниң сундулуун сөөлгү үеде кайган, хараадан чор мен. Сөөлгү акшазыбиле улуг өртектиг (49-84 рубльдин) арагаларын безин садып алырлар бар-дыр. Тыва улустуң шаандагы чаагай чаңчылдарын канчан ындыг дүрген уттуптар улус боор бис?

Дээди эртемниглерниң эки топтуг үлегер-чижээ, эртигээлдээ чалыы салгалга кажан-даа херек, ону оодаала интеллигентилер, ада-иелер кичээнгейге алыры ам негеттиниң турар-дыр.

Хөйну көрген, улуг назылыг кижи болгаш аныяк-ескенге чагыым-дыр, уругларым, эш-өөрүм — ынак Тывавыстың ат-алдарын бодаалыкар.

Саидан САНДЮ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

БАЗА БИР ЧЕМПИОН

РСФСР-ниң бирги чери дээш эллэди солдар арагынга хостуг хүреш маргылдаазы Донда-Ростов хоорайга болуп эрткен. Анда Россия Федерациязының республикаларында, крайларында, областларында үзэрби ажыг команданың үш үс ажыг могелери хүрешкен. Оларның хой нуруузу спорт мастерлери болгаш спорт мастерлеринге кандидаттар болган.

Тыва Республикадан беш кижи составтыг команда бо улуг маргылдаага киришкеш, багай эвес түнелдиг чаныг келген. Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күркомитединиң тренери Додо Ховалыг команданы удуртуп чораан.

Тываның могелери бо улуг хемчээлдиг, мергежилдиг, шыырак спортчулар киришкен маргылдаага хүрешкеш, боттарының эллэн белетелдиин көргүскенин команданың удуртукчузу мактап демдеглээн. 43 килограмм чедир дөзиге хүрешкен Кызылдың № 11 көдээ профтехучилищезинин сургуулу, спорт мастеринге кандидат Куулар Белек эрестиг, аваангыр, аргаларны билдилиг ажыглап турган, бодунуң онагларын шуптузун октаап, чемпион атка толептиг болган. «Шамбалыг» совхозтуң сураглыг могели Монгуш Аяс 97 кг чедир дөзиге хүрешкеш, эн-не күштүг, мергежилдиг могелернин санына кирген. Чурттуң шыырак могелериниң бирээзи Кемероводан келген спорт мастери Широковту безин он октаан. Аяс ийиги черни эллэн.

Бо ийи могени тренер Чадамба Оржак хынзмчалыг белеткеп, өөредип турарындан олар ындыг түнелди чедип алган.

Кызылдың № 9 школазының өөреникчизи Доржу Артыш (46 кг), агроуниверситеттиң студентизи Шойдун Александр (54 кг) олар бо маргылдаага чедиишкинниг хүрешмен, кайызы-даа үшкү шакналдыг черни алган. Олар тренери Александр Доржуның шудургу ажылынын ачызында мергежилдиин көргүскеннер.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СЫЛДЫСТАР СЫМЫРАНЫЫ

(Улаштызы. Эгези № 199, 200, 202 «Шында»).

АЪТ ЧЫЛДЫГЛАР (1942, 1954, 1966, 1978, 1990, 2002...)

Аът чылдыг кыс Бумба дээр шолбанныг, Кысчыгаш дээр сылдыстарлыг. Кайгамчык чараш, сонуурганыг, ынчалза-даа ындыг-ла эрестиг, тура-соруктуг эвес, ылчынаааш, кыжырымак талазы-биле кымга-даа аштырбас. Боду перук, ыдыычал. Оозун өске улустан чажырып ыдавас. Улус эскиттээр, оларны сурган, өөредиринге кончуг чүткүлдүг. Ажыл-агыйга аваангыры, угаан-сарыылдыы олче сагып салыр кылдыр оон туралыр кижилерин албаладаптар.

Ыт. Хой чылдыглар-биле өг-бүле болуру чедимче чок. Тоолай чылдыг кижибиле аажы-чаңын билчип, эптиг, найыралдыг чурттаар. Өг-бүле тударда болганчокла шаптараазынга таварышкылаар. Пар чылдыг кижибиле сагыш-күзели ханып, чоокшуламыр. Ынчалза-даа оон-биле садым-хуузун кадар болза баш мунгаш. Өг-бүле тудары чиик-даа болза, ол кедилиг болбас. Чылдаш кижилери-биле оон билчири берге. Бода мал азырап байыыр. Даа хаазының чүзүн-бүрү өнери дег каас-чараш эртиниин ээзи. Төрөөн чылының чүзүнүнге чүүлдеш мергилери чурталгазының уг-шинин башкарар оруктары болур.

Аът чылдыг эрниң шолбаны Бумба база Кысчыгаш дээр сылдыстарлыг. Аяс дүне дээрге-ле көрүп. Кысчыгаш сылдыстарны дилегзинип, өртегде аъдың кадарып хонгулаар. Ханы, бодамчалыг, угаанныг, бүдүжү кедергей оожум. Сүт дег ак сагыштыг, төлептиг, шынчызы бүзүрелдиг. Томаанныг, чыткан хой турбуспас. Чугаа-сооду ылап чиге. Назылап кырыза-даа, чалыы соруг, күчүзүн салбас. Бодал чок шолук чүве кылбас. Чамдыкта дүрген, далаш болгулаар. Чөптүг эвес чоруктарга дириг кара хөөнү чок. Корум-чуруп сагыырынга ынак, чүткүлдүг, хоойлу-дүрүмнү хажыдылга чок сагыырынга ынак. Ындыг-даа болза, авыяастыг, чашпаа чоруктарның үржүүнга болза алзы кагылаптар. Боду кажар, бүзүрукчу чоруктарны база кылгылай кааптар нийкпе киржи кагылаптар. Хүннээчел. Кадайын ужуп эрткен кушка адыр чагыта безин хүннегилээр. Четпес талаларын буянныг талалары чая базар. Ажылга кызымак, кырыыкке өөренирине күзелдиг, чонга хундүлүг. Чылгы мал азыраар болза, байыыр. Даа хаазының өөгүр чараш өнери дег эртинени эллээр. Улуг ан аннавас, өске аннарны хире-шаанче ашап чоруп болур болгаш балык-байлаа тударынга дыка чүткүлдүг.

Пар. Тоолай чылдыглар оон бүзүрелдиг эдеринчилери. Хаван чылдыта ужурашпайн, ойганы дээре. Күске чылдыг душтунка душса, оон карааныр сагышсеткили оожургавас, сагышсеткили хилинчектенир. Инек чылдыг кадай алза, ону бастып, дорамчылаар, ынчангаш оон ак сеткилдиг-биле чайлааны бачыт чок болур. Ол кандыг-даа мергилерге бүзүревес, чүгле бодунун угаан-бодалынга бүзүреп, изин башкартынар.

ХОЙ ЧЫЛДЫГЛАР (1943, 1955, 1967, 1979, 1991, 2003...)

Хой чылдыг кыс Баазан дээр шолбанныг, Селеңгиш деп сылдыстарлыг. Даштыкы бүдүжү аяныг, чараш. Аажы-чаңы топтуг-томаанныг. Кедер хеви каас, шиник. Аас-дыл, алгыш-кырыш үндүрер чоруккa хөөнү, туразы чок. Чурталгазы буянныг. Чөптүг, шыгыы. Шынны негээр дээш, эвин эртпир дорт, кадыг-ширини, килеңнээн, хорадаан, шыыккан-даа чоргулаар. Оон ындыг дүвүрээзиниери үе-шаанче эртип, чоорту чавырлыр. Бүдүштүг, томаанныг болза-даа, кажар, аажы-чаңы чаштарныы дег ыглаанааш, хыйылаш. Аар-саар дериг-херекселдерге ынак. Улус оны хундүлээринге туралыг. Боду-биле чөрүжер кижилерге хөөнү чок.

Бергелерге белен тоовас, шыдамыккай, аксы бооп эвес. Кижилерге чымчак сеткилдиг, хүндүүрек, багай чүвени хөрөөнге шыгжап чорбас, ол дугайын доораан уттуптар. Маргылдаалар тыптып келзе, эвичеву-биле шинтирлээр, ынчалза-даа бодунуң талазынче чаяр, кежээ, эрес аажы-чаңныг, амыдыралга соонуургак, чүткүлдүг, чаа-чаа сонуургаллар аваа дараалаштыр тывылгылап келгилээр. Хей-аъттыг, сорукküзелдиг, кызымак, кежээ.

Тоолай. Чылан. Дагаа. Хаван чылдыг кижилерге баар болза аас-кежиктиг. Оларны-биле бай, шыдалдыг, каас-шиник, уруг-дарыглыг, өөгүн хундүлүг ээзи болуп чурттаар. Пар чылдыглардан ойганы дээре. Ол чылдыг кижиге баар болза, кудараалдыг, шаптыктыг амыдырал-чурталганы кедиинде барып көрс бээр.

Кандыг-даа өөгүт эртиниерни эдилээр. Шоор малды колдадыр азыраза бай-шиник, толуг-догаа болур. Чылынга ону дүжүр аъдын каш мергилерлиг. Ол мергилер оон чурталгазында улуг салдарлыг болгаш оон сүзүк, соруу, хей-аъды олардан хамааржыр.

Хой чылдыг оол Баазан дээр шолбанныг, Селеңгиш деп сылдыстарлыг. Аажы-чаңы чымчак, оожум. Бодун көөрге аяныг, таарымчалыг, каас-чараш хеп кедер. Чурталгазы буянныг, аас-дыл, алгыш-кырыыка хоигүс-ле хөөнү чок, олардан оюп, былдап чоруур. Чөптүг сөстө күгүл чок дээш, чөптүг чорук дээнде шуут-ла бодун бердиниптер, шын дээш турушкаида эрес, шудургу, маадырлыг. Чаяттынган оожум, бүдүштүг аажы-чаңын ыыл дээш оскунгулаар, изиг, каржы болгулаар. Ынчангаш бодунуң бажыыче сугну кудуп болур. Бойдустуң янзы-бүрү өнерлиг чайгаар бүткен чараш, чаагай эртинелерин эдилеваанде сеткили ханнас. Шоор мал азырап малдааш сеткили чедер. Аңмеңге ында улуг тура-хөөн чок. Балык-байлаче ол сагыш, бодал-даа чок.

Күске, Инек. Улу. Пар, Чылан. Сарбашкын. Дагаа, Ыт чылдарлыг кыстар-биле салым-хуузун катган аныы чок. Тоолай. Хой азы оңчүлүг бай Аът чылдыг хеөрөөженнерге душса, өг-бүле амыдыралы чогумчалыг, ажы-төлдүг болур. Чылынга оон халаптарының өнерине дүжүр мергилерлиг болгаш оон хей-аъды, сүзүү олардан хамааржыр.

САРБАШКЫН ЧЫЛДЫГЛАР (1944, 1956, 1968, 1980, 1992, 2004...)

Сарбашкын чылдыг кыс Аңгырак биле Баазан деп ийи шолбаннарлыг. Шагар-Эзремчик дээр сылдыстарлыг. Бо чылда төрүттүнген кыстарның аажы-чаңы оожум, топтуг-томаанныг болбас. Эр кижи дег ширини, дошкун, Шупту чүвеге негеллеп улуг, эр кижилерни чагыырынче улуг сүвдүлүг. Өг-бүле тутканда ашаан улуг алган-дужаалга чедир дешилдиксээр, эргедужаалдыг кижиге барыысаар.

Чамдык хөрөөженнерниң аажы-чаңы өде-чара. Оваарымча чок болганы-биле хай-халапка бо-ла таваржы бээр. Душканы эр кижини ядарадып хоозурадыр. Бодунуң дужунда аас-кежиктиг, алдар-аттыг, чурталгазы дыш, шөлөөн, топтуг. Аажы-чаңы дүрген, бодал чок болганда, бажыыга халдаар бачыттарны бодуна тыпкан турар.

Күске, Ыт, Аът, Уду чылдарлыг ашактарга барып алза, аас-кежиктиг, сеткил ханган чурттаар болгаш далаш, дүрген бодаанмас чоруктары ашаанаң үржүүбиле чоорту чавырлыр. Ол чылдан өске чылдарда төрүттүнген өрлерге барбайн, олардан ырак, озалааш чорааны эки. Арга-эзиннерниң ан-мекиниң он-чүзүнү дег, эрээн-шокар эртине эдилээр, оон эргим хайыралыг ээзи. Туралаан-на мал-магаанын азырап, остурүп байыыр. Оон сорук-сүзүү, хей-аъды чылынга дүүшкек алаан каш өнерден тургустунар болгаш аваа чагыртыр, башкартын чурттаар.

Сарбашкын чылдыг оол Аңгырак биле Баазан деп ийи шолбаннарлыг. Шагар-Эзремчик дээр сылдыстарлыг. Олут орбас, чыдын чытпас, ажылгыр, кежээ, улуг тура-соруктуг. Оруунга таварышкан шаптараазынларга илдиптес, торулбас. Аажы-чаңы дошкун, шиирин. Кижи болганга ижиктес, доңгун, кадыг. Эки-бак чаңын чажырбас, дүргеи, сиилен болгаш бажыыче бачыттарны бодуна кутканчорууp. Бодун ап чорууру эдеп тыныызык, сагыш-сеткил, ишти-хөөнүн улуска ажыттас, хаалгак, оваарымчалыг болгаш өскелерни хундүлеевес, үнелеевес. Бажын соглаш кижини ала карааа-биле көрбестей бээр, аваа өскөргээр.

Таңды, тайгаларның шыгжамырында ховар дээн зине үнелиг, тайгаларның кустун башкы айында өнерни дег каас-чараш өнерни эртинени эдилээр.

(Артыкан чылдыглар дугайында дараазында парлаттынар).

Моңге САТ.

Чарлаалдар бюрозу

КОНКУРСКА КИРЖИНЕР

Саарылга төлээлекчизиниң (коммерсантының) албан-хүлээлгезинге ажылдакчыларны хүлээп алыр талазы-биле конкурсту «Тыва компосредкомпания» чарлаан.

Дээди эртемниг (аргалыг болза, экономика талазыбиле) болгаш садыг база хандырылга талазы-биле практиктиг ажыл сташтыг кижилер конкурска киржир.

Конкурска кириштирер дугайында дилегин хүлээп алыр хуусаазы — 1991 чылды декабрь 1-ге чедир.

Компаниянын адрезин: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажын № 17, кадрлар кылдыы. Телефоннары 4-15-26, 3-49-56.

КЫЗЫЛДЫҢ СҮТ КОМБИНАДЫ чурттакчы чонну сүт шилдерин дарый дужаал турарын дилеп тур. **САВА ЧОГУНУҢ ХАРААЗЫ-БИЛЕ СҮТТҮ САВАЛАП КУДАРЫ БЕРГЕДЕП ТУРАР.**

Шилдерин магазиннерге кандыы-даа хааржак-корзинларга хүлээп алыр. Сүт шилдерин хүлээп алдайн барганынын дугайын **4-17-89 азы 4-11-60** телефоннарже долганар.

КЫЗЫЛДЫҢ СҮТ КОМБИНАДЫНГА дараазында ажылдакчылар дарый херектиниң турар:

хандырылга талазы-биле инженер, туруг талазы-биле инженер (мастер), ол ачызынга овал-ондак чок чоруктарын дуруннеринин талазы-биле инженерлиг хүлээлгеми кады күүседи, эдикчи-спецсарыглар, будуруге пенинге ажылчыннар, электрокаанакчылар.

Комбинатта столовая, эмчи пунктузу ажылдап турар.

Келир адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 36; № 2, 10 автобустар-биле «Хлеб заводу» доктаар черден келиг; телефоннары 4-11-60, 4-12-00, кадр кылдыы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОННУҢ ХҮРЕШ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ 1991 ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 7-ДЕ ЧАДААНА ХООРАЙГА ТЫВА ХҮРЕШТИҢ УЛУГ БАЙЫРЛАЛЫН ЭРТТИРЕРИН ДЫННАДЫП ТУР.

Республика чергелиг тыва хүреш маргылдааларына шаналдыг черлерни ап чораан могелерни бир белүкке, а оон эрткен могелерни бо бир белүкке үзеп **ТЫВА ХҮРЕШ** маргылдаазы болуу.

Шаналга фондузу — 4 МУН рубль түнүг.

Телевидение

НОЯБРЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мульт. фильм. 9.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.00 «Эфирде музыка». 12.00 ТМА. 12.15—13.45 «Демократия». Фильм-шиг.

• • •

14.40 Улустуң аялгалары. 14.50 Мультфильм. 15.00 Биржалардан медээлер. 15.30 «Блокнот». 15.35 «Бридж». 16.00 «Байкалга күс». 16.15 «Тинлекчилер». 17.00 Ригага аныяктар фестивалы. 18.15 Сонуургаптарга. 18.30 ТМА. 18.45 «Танцы, танцы, танцы» 18.55 «Кижи болгаш хоолу». 19.40 «Улуг-хүн» Кыска метражтыг уран чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.30 «ВиД». 00.50 Телефильм. 01.00 ТМА. 01.15 Мультфильм. 01.35 — 02.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.50 Англи дыл. «Өг-буле альбому» (АКШ). 9.20 Эрудиттерге сула шимчээлкин. 9.50 Мультфильм. 10.20 Адам Смиттин акша-хөрөнгизи. 11.00 «Маргыыш чугаа». 12.45 «Кезенек». 13.15 — 14.20 Концерт.

• • •

17.00 Авторлар программалары.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.35 Медээлер. 18.45 Медээлер. 18.55 Чурттаар оран-сава болгаш бүдүүлгелерни хуужударының айтырыгларына турускааткан программа. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Алды сериялыг барымдаалыг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 4-ку сериязы. 21.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 Патрисия Каас Москвада. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Даарта агаар байдалы. 23.25 — 00.55 Патрисия Каас Москвада (улаштызы).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Адам Смиттин акша-хөрөнгизи. 18.40 В. Девятов. ырлаар. 19.00 Кикбоксинг талазы-биле делегей маргылдаазы. 19.55—20.00 Реклама.

КИНО

НОЯБРЬ 29-та

«НАНЫРАЛ»: «Взять живым или мертвым» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (уратkан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Восемь мечей желтого дьявола» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды» 9.00, 10.10, **«Пугало из чердачного окна»** 11.20, 12.50, **«Манкурт»** 14.20, **«Нет выхода»** (АКШ). 12.00, 15.50, 17.50, 19.50 шактарда.

Кызылдың эмчи училищезинин сургуулдарынын аданелерниң ишти хуралы декабрь 6-да 14 шакта болур. Ада-иелериниң келири албан.

Кызылдың эмчи училищезинге дипломнуг электрик дарый хереглеттинип турар.

Келир адреси: **Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 2, эмчи училищезинин кадр кылдыы.**

Кызыл хоорккүскомнуң культура кылдыы хоорайның бүдүүлгелериндеи болгаш организациялардан Чаа чыл утренниктерин болгаш дыштанылга кежээлерин эртиреринге чагыларны хүлээп ап турар. А ол ышкаш тус-тус чурттакчылардан уругларга бажыынарынга Чаа чыл байырын чедиреринин чагыларын хүлээп алыр. Телефони — дугуруушкынын бүгүүр.

Бистин адреснис: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, № 34-3, телефон 3-29-22.**

Кызылдың № 1 профтехучилищезинга 1976 чылдың август 10-да Сергей Кырынович Ховалыгның алыга тывыскан тракторист-машинистин № 578095 диплому читкенин барымдаалаан, ону күш чок деп саналыр.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуунун редакциялыг коллективи

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ приемная — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалын секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
☐ экономика кылдыстери:
☐ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ өөдө ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-34-57;
культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
☐ шинтилел политиктиг — 3-36-25;
☐ мергеннер болгаш спорт — 3-38-82; 3-41-23;
☐ чагда — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-39; 3-34-92;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн баргаанда — 2-32-75;
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 990.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын пинтилел-политиктиг солуну

1925 чылда пнозилеттинген

ШЫН

№ 204 (14704) 1991 чылдың ноябрь 30, суббота Садар өртээ 20 көп.

КЫШТАГЛААШКЫН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ДУЗА КӨРГҮЗЕР

1991-1992 чылдың кышкы үезинде Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның совхозтарынга дуза көргүзериниң хемчеглериниң дугайында доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели ол доктаалда адаан районнарда мал кыштаглаашкынында онзагай берге байдал тургустунганын демделээн. Улуг хар дүшкениниң, оон соонда ол эрээш донганы-биле холбаштыр, мал чемнериниң чедишпези база организас талазы-биле чедир кылдынмаан түүлдер мал бажын хоратпазынга болгаш малдан продукция алырынга багай салдарын чедирген.

Ындыг болзажок райкүүскомнар, агроүлетпүр каттыжышкыннарының болгаш совхозтарның удуртукчулары база специалистери байдалды экижидер талазы-биле бүгү болдунар хемчеглерни ап чорутпаан, мал чемнерин немей тыварының, чемгерериниң база ажаарының аргаларын албаан, маажым байдалда олуруп турар.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаатканы болза:

1. Тес-Хем болгаш Эрзин районнарының совхозтарынга кышкы үеде малдың өлүр чоруун болдурбазы-биле Тыва Агроүлетпүр эвилелинге (Оюн) дуза көргүзерин дагзыр, оон иштинде:

— бир неделя хуусаада Улуг-Хем, Бин-Хем, база Таңды районнарының немелде мал тудуп болур ажылагайларын тодарадыр болгаш Тес-Хем база Эрзин районнардан шлээр малдың чамдыызын оларга чедирер. Кышкы үеде чемгерер аргазы чок бода малдың молдурга-казыразын «Сукпак» совхозка азыралга киирер;

— Тес-Хем база Эрзин районнарның совхозтарынга бөдүүн болгаш хоолулуг чемнерни өске районнарның ажыл-агыйларындан тускайлап бээриниң база садарының аргаларын тывар;

— Убса-Нур шынаазындан хыыргыыш белеткелин организастаар, мал чемин белеткээр бригадаларны чурттаар оран-бажың, одаар түүл, аъш-чем-биле, эргежок чугула техника, артык кезектер-биле, кывар-чаар түүлдер-биле хандырар. Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчыларындан харыысалгалыг кижилерни томуйлаар;

— Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның совхозтарынга тракторларны, өргежок чугула дериг-херекселдерни база курлавыр кезектерни немей үндүрүп бээриниң аргазын тывар. Кызылдың болгаш Самагалдай септелге-техниктиг будүүрүлелеринге илчирбелиг тракторларны, бульдозерлерни, суг сөөртүр машиналарны септээрин, далбыйлар кылырын дарый организастаар;

— чогуур саныг тускай хепти болгаш эмнерни үндүрүп бээрин хандырар;

— үш хонук хуусаада автоколоннаны тургузар болгаш «Нарын», «Мөрен», «О-Шынаа», «Таңды сыны», «Кызыгаар» совхозтарга хөмүр-даш сөөртүлгезин организастаар.

2. «Тыва нефть продукт», «Тыва автотранс» каттыжышкынар (Ситников, Дьяков) 1991 чылдың декабрь 1-ге чедир «Нарын», «Мөрен», «Чаа орук», «О-Шынаа», «Таңды сыны» совхозтарже кывар-чаар материалдарның дорт чедирилгезин хандырар, хөмүр-даш сөөртүлгезинге дузаны көргүзер.

3. Тыванын электри четкилери (Сурков) совхозтарны электри энергиязы-биле үзүктелиишкин чок хандырар, ону бербейн баарының таварылгаларын болдурбас.

4. «Тыва сут медиорация» каттыжышкын (Жоголь) ажылдаавайн турар кудуктарны катап тургузар талазы-биле совхозтарга дүрген дузаны чедирер.

5. «Тыва тараа продукт» каттыжышкын (Григорьев) хуваалда өзүгаар хоолулуг мал чемнерин Тес-Хем болгаш Эрзин районнарының совхозтарынче саадал чок үдүрүп чорударын хандырар.

6. Тыва Респотребсоюз (Монгуш):

— аъш-чемни болгаш кышкы хепти Тес-Хем болгаш Эрзин районнарже чорудары-биле тывар болгаш немей чедирер.

— чурттакчы чондан мал садып алырын шалыпкын организастаар.

7. «Тыва агроүлетпүр банк» коммерция банкызы (Мурытина) Тес-Хем болгаш Эрзин районнарының совхозтарының берге саңы-хөө байдалы-биле холбаштыр мал чеми, техника, кывар-чаар материалдар садып алырыбыле эргежок чугула чөлилерни доктааттынган чурум өзүгаар оларга тускайлап үндүрүп бээриниң дугайында айтырыгны чугаалажып көөр.

8. Тес-Хем болгаш Эрзин районнарының күүсекчи комиттери (Ланчаа, Мен), улус депутаттарының кодээ Советтериниң күүскомнары:

— мал кыштаглаашкынын эрттирер талазы-биле орнизакчы ажылды күштелдирер, АУК-түн тускай эртемнигленнериниң болгаш ажылдакчыларының харыысалгазын база сагылга-чурумун бедидер, ажыл-агыйжы эвес чоруу дээш олардан шыңгыы негелдени тургузар;

— республиканың өске районнарындан, Красноярск крайның мурнуу районнарындан мал чеми тыштынын алырының немелде хемчеглерин алыр, хыыргыыш, будук-бүрү белеткээрин, оларларны далбыйлаарын организастаар, саар малдың тургузу азыралын хандырар;

— малчыннарның садыг болгаш медицина хандырылгазын, нинти аъш-чем хандырылгазын, автолавкаларның ажылын экижидер;

— хуу секторда турар малдың чеми-биле хандырылгазынче база оон эки кадагалаттынган турарынче коинчуг шыңгыы кичээнгейлиг угландырар;

9. Тыва респотребсоюз (Магеря), Чер реформазының болгаш тараачын (фермер) арат ажыл-агыйларны деткиириниң талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди (Сотпа), Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ассоциациязы (Шожат) хамаатыларга, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларынга хамааржыр малды хандырары-биле мал чемнерин Тес-Хем болгаш Эрзин районнарга тып бээр болгаш чедирер талазы-биле хемчеглерни алыр.

10. Тес-Хем болгаш Эрзин районнарга дуза чедирерин организастаар, ажылхеректи дүүштүрер оперативтиг бөлүктү дараазында составтыг кылдыр тургузар: К. Ш. Ялаков, А. В. Бахвалов, А. М. Монгуш, А. Т. Магеря, А. Т. Сотпа, Д. Б. Шожат, В. И. Осипов, И. М. Никитин.

Шак ындыг оперативтиг бөлүктерни райкүүскомнарга болгаш совхоз бүргүзүнге тургузар.

АЖЫЛЫВЫС БЕРГЕ

Мал эмчизи кижиниң ажылы берге. Чамдык кижилер шыдашпайн баргаш, өске ажылдарда ажылдап чоруур боор-дур. Ынчангаш моны шыдамык, кызымак, тура-соруктуг кижилер шыдаар. Ылангыя хөрээжен специалистерге суг дыка берге.

Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумун дооскаш, бис чыл бригадирледим, бой чыл комсомол организациязының хостаткан секретарынга, соолгу беш чылда мал эмчизи болуп, бодумнуң шилип алган мергежилим дээр ажылдап чоруурум бо. Ынчалза-даа бригадирге, секретарынга-даа ажылы арыг болдур ийин. Мал эмчизи кижи ышкаш довурак-доозунга борашпас, эмтаңчыдынга алыспас дээрим ол. Оон кадында оларда доктааткан шак бар эвес: дүне-даа, эртен эрте-даа мал арызынга турар, чай-шөлөөн бар боор ийикпе. Креолинзиг, дуставыг чыт симе берген ажылдап чоруур. Ол-ла ынчан чораан туберкулезтан-даа, бруцеллезтан-даа аарып чоруур мал эмчилери бар. Ол чажыт эвес чүве ышкажыл. Кыштың соогунда, чайның чаъс-чайыктыг хүннеринде чадагай машина кырынга бир турлагдан өске кыштаг азы чайлаг чедир силтидин кээрге, берге-ле болдур ийин. Орай дүне чаның келгеш, суг-биле эки чунуп аарынга-даа эмзиг чыдың чидер ийикпе. Кижилериниң шак мынчаар хилиичиктении чораан күүседи келген күш-ажылын чүгле стол артынга ажылдан келген удуртукчуларывыс, директорларывыс үнелевес таварылгалар бар боон турар.

Беш-ле минута иштинде мал эмчилериниң камгалал тарылга кылын каар чүвези ажыл эвес-тир ол, хей чүведир дээн бистиң директорувустуң чугаазын дыңнаан, сеткилиивис дыка-ла хомудаан. Бир неделя иштинде, оода бир хүн дургузында бистиң-биле кады бо соок хүннерде чадагай машина кырынга сиригейнин келир болза, ол ынча дивес-тир ийин деп, сөөлүнде шөөн эш-өөрүм чугаалап турдулар. Бир шак иштинде чадагай машина кырынга доңуп-дожап кээриниң орнунга, бир хүн иштинде чылыг конторага ажылдаары ана чыргал ышкажыл.

Мал эмчизиниң ажылы кара дериг төкпес болзуңза, бүдер эвес. Ылаңгыя сарлык, чылгы малды чазап, тарын алыры кайы хире берге ийик. Чамдык малчыннар безин дуулашпас, бистиң хөрээвис эвес-тир дижирлер болгай. Ынчангаш боттарывыс-ла муңчулуп чор бис.

Малда янзы-бүрү аарыглар бар. Бир-тээ, мал кижи ышкаш чугаалап албас чүве болгаша, оон аарыын тодарадыры дыка берге. Орта арга-дуржулга негеттиннер. Ону илередириге дуржулгалыг эмчилер коигус часпас боор чүве. Оон түүнели-биле ыйнаан: халдавырлыг аарыглардан мал улуг хоравайн турар. А оларны өске чылдагаашнардан өлүр чоруу хей болгай, ол чажыт эвес, шуптувус билир бис. Ынчангаш чайгы үеде малды эки семиртип алгаш, кышкы хүннерде оларны ажаалда, хайгааралын өнжидер, чнир чемниң курлавырын тургузуп алыр херек.

Николай ТҮЛҮШ.

Өөрү-район. «Эртинелиг» совхоз.

Чогаалчылар рынокче шилчилге үезинде

КАНЧААР ЧУРТТААРЫЛ?

Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңына Тыванын чаа тургустунган Чогаалчылар эвилелиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа чогаал бижип чоруурлардан аңгыда, эртемденнер, башкылар, чогаадыкчы эвилелдериниң төлээлери база киришкен. Бир онзагай болушкын болза хуралдың ажылынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак оларның киришкени болур.

Үк хуралга амгы экономиктиг харылзаалар, рынокче шилчилге үезинде республиканың амыдыралында берге байдалдарның тургустунуп келгенин, оон соңгар шинтпирлээр сорулгаларның дугайын, культура, улус өөредилге, чечен чогаалга хамаарыштыр ажык чугааны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак делгеренгей чугаазынга кылган. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы А. К. Бичелдей Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы деп хүндүлүг аттарны чогаалчылар М. Б. Кенин-Лопсанга, С. С. Сүрүп-оолга, Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы деп атты К. Ч. Черлиг-оолга байырлыг байдалга тывыскаш, профессионал болгаш бот-тывынгыр чогаалчыларга чогаадыкчы чедишкиннерни күүсүн.

Тыванын чогаалчылары амгы рынок, харылзаалар-ынче шилчилге үезинде канчаар чурттаарыл, ажылдаарыл, түүн кылза экил, кандыг-кандыг сорулгалар салдынганыл, чогаалдарының шынарын экижидериниче угланган кандыг хемчеглерни ап чорударын дээрзин Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы **Александр Даржай** бодунуң илеткелиниң кол өзөө кылдыр алган. Амгы үеде чогаалчы кижи бодунуң туружун тыпкан турар ужурлуг. Шынаа-ла, кашкаш чылдар дургузында Ленинни, Сталинни, коммунистиг партияны дээрге үндүр мактаар, алгап-өөрээр үеге чогаалчыларын чагыртып келгени чаныт эвес. Чогаалдар база партияның айтып дужаар чагыргалының адаанга турган-на болгай. Бо чылдың август үймээнинин соонда чогаалчы кижилериниң салым-чолу тодараттынган. Оон мурнунда үнүп турган чогаалдарны ам чон шинтпирлээр ужурлуг. Чүге өске-даа санал бергеннериниң чугаазы-биле алырга, амгы үеде ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чогаалчыларының аразында эрге-чагырга, сан-хөө хунаашкан маргылдаалар уламчылавышаан. Национал чечен чогаалды хөгжүдер дугайында айтыр уттундурган. Ынчангаш национал чогаалдарның орус дылче үнери бергедээн. Оон кадында саазын айтырыг база кызап келген. 1992 чылдан эгелеп РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери азы Москва биске чаныс көпеек-даа бербес. Ам тыва чогаалчылар канчаар чурттаарыл? Бо айтырыгны боттары шинтпирлээр ужурлуг.

Тыванын чазаа боттуг дузаны көргүзерин кызыдып турар. Бажың-балгатты, машина-техниканы берген. Акша-төгерик-биле дузалаарын аазаан. Тыванын чогаалчылары дээрден кежик манаавайн, боттары хөделир апаар, рынок экономиказының негелдези-даа ындыг. Чогаалчыларның баштаар чери бичин бүдүрүлге черлерин тургузуп, типография айтырыын шинтпирлеп, чогаалчыларның ажылдарын чонга чедирер талазы-биле хемчеглерни ап өгелээн. Район солуннары-биле дугурушкаш, чечек чогаал каттыжышкыннарының кижиктелериниң чогаалдарын тускай ном кылдыр гарлап турар. Ол ышкаш «Улуг-Хем» альманахты чылда алды катап үндүрер сет-күүл кылдыр үндүрериниң чугаалажып турар.

Каш-каш чылдарда бүрүткел чок турган республиканың чогаалчылар эвилелин тургускан. Оон-биле кады Тыванын чогаал ажылдакчыларының эвилели база бар. Ол ышкаш Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге хамааржыр хөрээжен чогаалчылар болүү ажылдап турар. Тыванын культура болгаш уран үүл ажылдакчыларынга хамаарыштыр хөөлү база камгалал чок болуп турары хомудаанчыг. Ажыы-биле чугаалаарга культура, улус өөредилгези, кадык камгалалы бо үш — чүгүлге ажык, оон кырынга экономиканы хайындырар апаар. Ынчангаш бүгү чогаалчылар бир демниг ажылдаарын үе негеп келген.

Тыванын ном үндүрер черинин директорунуң хүлээлгезин күүседи турар кол редактор Николай Куулар ном парлалгазынга хамаарыштыр эдеринчи илеткелди кылган. Ол амгы үеде типографияның дериг-херекселдер, ажылчын күш-биле чедир хандырылмайн турарындан, саазын чогундан дыка хей номнарның парлаттынмааны, рынок үезинде чаа байдал-биле ажылдаар деп турарын. Тывада чогаалчылар эвилелдериндеи шынарлыг чогаалдарны киириш эксээрин, саңхөөну тургузуп алыр талазы-биле кандыг ажылдарны чорударын чыылганнарга тайылбырлап берген.

Хуралга Тыванын Чогаалчылар эвилелинге кежигүн хүлээп алырының саавырын хүлээп алган болгаш ол талазы-биле 7 кижиден тургустунган комиссияны тургускан. Ол ышкаш тускай номнарлыг шулукчулер **Б. Чюдюк, С. Молдурга, С. Майнак, С. Комбу** оларга Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннериниң билеттерин тывыскан.

Илеткел талазы-биле санал-оналдарны Тыванын улустуң чогаалчылары **Салим Сүрүп-оол, Кызыл-Эник Кудажы**, чогаалчы **Кок-оол Чамыян**, Тыванын Күрүне архивиниң ажылдакчызы **Екатерина Саая**, Тыванын дыл, литература, төөгү эртем-шинчилел институтунуң директору **Юрий Аранчын**, «Шын» солуннуң киллис эргелекчизи **Шаңгыр-оол Суваң**, критиктер **Мария Хаданэ, Доржу Куулар** «Тувинская правда» солуннуң ажылдакчызы, шулукчу, **Светлана Козлова**, «Хемчиктиг сылдызы» солуннуң редактору, чогаалчы **Василий Хомушку**, шулукчу **Аракчаа Ондар**, «Сылдыс-чыгаш» солуннуң редактору **Александр Шоюн** олар берген. Кижи бүрүзү рынокче шилчилге үезинде Чогаалчылар эвилелдери канчаар ажылдаарын, боттары чүү кылырын, моон соңгаар чогаал ажылын хөгжүдерин бүгү тала-биле дузалажырын, ажыктыг, өөредиглиг, арга-сүмелерин саналдарынга илереткеннер.

Ол хуралга Тывада төөгүнү болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының Бүгү-россия пинтилелиниң өмүнээзинден төөгү эртемнериниң кандидады, Алдан-Маадыр аттыг чурттынчилел музейниң ажылдакчызы, чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсанга «Пинтилелдиг ажылынга идепкейлиг киржилгези дээш» деп хөрек дедээн Ю. Л. Аранчын тыпсып берген.

Тыва Республиканың Дээди Совединге, Министрлер Чөвүлелинге тыва чогаалчыларның мурнундан ажык чагааны чыылганнарга «Эне сөзү» солуннуң редактору, шулукчу Артык Ховалыг номчуп таныштырарга, чогаалчылар бир үн-биле деткип, хүлээп алган.

Тыва чогаалчыларның хуралы пинтизи-биле ажыкчарлыг организастыг байдалга болуп эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: хуралдың киржикчилери: шулукчу **Зоя Намзырай**, очулдурукчу **Мария Черноусова-Сарыг-оол** болгаш шулукчу **Светлана Козлова** оларның чугаалажып турары.

Чуртувуста БО ХҮННЕРДЕ

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНДА

МОСКВА. (СЭТА). Б. Н. Ельциниң дарталаашкынызыбиле Россия Федерациязының чазааның эрчеглиг хуралы ноябрь 28-те болганын РСФСР-ниң чазааның парлалга алган чери дыңнаткан.

Республика амыдыралының чугула айтырыгларын, РСФСР Президентизиниң чарлыктарын хуралга чугаалажып көрген. Өртектерни хостуг болдурар дугайында, реформаны хандырар норматив актыларын белеткөөр программаның болгаш ССРЭ-ниң даштыкы чурттарга төлөөр орезин-биле холбаштыр тургустунган байдал дугайында база 1992 чылда республикалар аразының болгаш ажыл-агыйның керээлерин чарар дугайында доктаалдарны хүлээп алган.

Рынокче шилчиир үеде Россияның чонунуң социал камгалалын хандырарынче угланган РСФСР-ниң Президентизиниң чаа чарлыктарын хуралга чугаалажып көрген. «Пенсияларны, пособиелерни, стипендияларны болгаш оске-даа төлелгелерни бедидер дугайында», «РСФСР-де куш-ажыл төлевириниң бетики хемчээлин доктаадыр чурумга өскерилгелерни киирер дугайында», «1992 чылда чонуң орулгаларын индексастаар чурумунуң дугайында» РСФСР Президентизиниң чарлыктары хүлээп алдынган.

Республикага боттандырар үндезин экономиктиг реформага болгаш чонуң социал камгалалынга хамаарышкан оске-даа айтырыгларны чазактың хуралынга база чугаалажып көрген.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНДЕ

МОСКВА. (СЭТА). Эвилел бюджединиң бо чылгы күүселдези-биле холбашкан чугула айтырыгларны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралынга чугаалажып көөрүн 1991 чылдың ноябрь 28-те үргүлчүлээн. 90,5 миллиард рубль чөлүнүн ССРЭ-ниң Саң министерствозунга чөпшээрээр дугайында ССРЭ Президентизи, а оон соолунде ССРЭ-ниң Республикалар аразының экономиктиг комитеди моон мурнунда дилээн турган.

Чурттуң Президентизиниң бо чылдың чайынында 68 миллиард рубль түүнүг ындыг хевирлиг чөлүн дугайында шинтпирлер бадылаарын депутаттарга база саналдаан. Бергедээн экономиктиг байдалды канчап-даа турган онзагай чарыгдалдарны кылыры негеттинин турар. Тургустунуп келген берге байдал-биле холбаштыр чурттуң Президентизиниң, Саң министерствозунуң болгаш Курбанкының адрезинге эвээш эвес шүүмчүлелдер болгаш. ССРЭ-ниң Курбанкызының даргазы В. Герашенкога идеревес чорук дугайында доктаал төлевилелин депутаттарга база тарадып берген. 68 миллиард чөлүн-биле парламент кежигүннери чөпшээрежир хөөнүүт, а 90,5 миллиард рубль түүнүг чөлүниң салым-чолу ам дээрезинде тодаргайлаттынмаан.

ИДЕГЕЛ ОГЛУНДА

Каа-Хем өрү чоктаарга, бичии хемчегештер-ле хей. Оларның биреези — Терек-тиг. Оон эрпинде сарыг-сарыг хавларлыг даг баарында «Совет Тыва» совхозтуң мурнакчы хойжузу Мартыйоол Хажытының кыштаа бар. Оон бажың-балгады, кажаа-хораазы — бүгү кодаңны ак-чайт. Сактырга, улуг ак өргөө-даа сагышка кирер. Кызымак, ажыл-херекчи малчын дең чүве ыя оон-на кидеп. Идегел оглунуң аалынга баарга, ижер-чиир аъш-чемни-даа элбек болур, ал боттары ажок хүндүлээчел улус. Ону чип, чооглап ора: «Салчактар харагаан карты чиир» деп. Салчак даргавыстың чонун бактаан, бодун көдүрген хоозун чугаазын сактып ордум.

Улуг-Хемниң Арыскан чурттуг чолаачы Владимир Сүрүп-биле ол аалга кулуг чораан, бо малчынның байшыдалдыг чурттап орарын магадаан бис. «Чиигге-тараа холуп каан арбай далганын сметана-биле холааш, чооглап алырга аштапас-тыр. Хүнзедир чем чиир хөөнүм чок болду» деп, бистер Арыскаңга чедип турувуста чолаачы чугаалады. «Кижилериниң аас-дылы, кылган ажылынын түннели, чурттап-амыдырап билири аңгы-аңгы болур чүве-дир ийин» деп аңаа харыыладым.

Барган малчынывыстың ийи кулаа дыңнавас-даа болза, үени мурнай база берген кижилериниң бирээзи ол. Арендатор болгаш, чамгыс граммның-даа өртээн, чаңгыс көпеектин-даа үнезин билир кижи. Аъш-чем айтырыы бергедээн деп чүвени билир: сес хырын чекпекти, ийи хырын саржагны белеткеп алган. Кандыг-даа ажыл-агыйның аңмаарында ындыг үүже чок чыгыы-ла болду бе?

«Саар инектери хей болгаш ындыг ыйнаан» деп, чолаачы база бир эскерген чүвезин чугаалай-дыр. «Бүгү-ле чүве кижиден хамаарыр апаар. Чалгаа кижилер саап ижер сүттүг чаңгыс инек азыраш, кадарар хамаан чок, ыт кагар ыяжы безин чок олурар ышкажыгай» деп кагдым. Чолаачы: «Чөгенчиг-ле аа» диди.

Мартай-оол Идегел оглу Хажытының кыштаанга чеде бээрге, 20 тонна хире сараатты кажаазының артында тургузуп каан турар. «Бо дээрге ам төрүттүнер чаш хураганнарым чемпдир» деп көргүстү. Кажаадан элээн озалаан инек, бызаа кажааларының чанында 12 тонна сиген бар. «Хуудалымын нормазы-дыр» деп, ол тайылбырлады.

Хойжу бодунга ыжыгыраан 400 ажыг хоюндан түс башка онааштыр 90-дан куду эвес хураганны чыл санында онча-менди дорукторуп келген. Ол өзүлүг-ла ажыл-ишчи кижи. Хой ооллдаашкынынын үезинде ол өске малчыннар дег негелде черле кылбас.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Материалым гонорарын солуннуң агар саныынче шилчидерин дилеп-дим — (Авт.).

ТЫВА БОДУ ЦЕМЕНТИЛИГ БОЛУР

Шагаан-Арыгда цемент заводунуп тудуу оожум темпилиг чорун турары-биле холбаштыр база республикага биче будүүрүлгелерни хөгжүдериниң программазынга дүүштүр Тыванын үлетпүр тудут материалдар будүүрүлге каттыжыышкыны Хову-Аксынга цемент будүрер бичин заводту тудар дугайында саналды киирген.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели ол саналды үүлдүгүнүп деткээш, «Тыва кобальт» комбинаттың чугай будүүрүлгезинин баазазынга бичин цемент заводун тудар дугайында доктаалды хүлээп алган. Заводтуп төлевилелин кылырынга, дериг-херекселдерни чагыдарынга, чиг этти шенеп көөрүнге чарыгдаар акша-хөрөнгүни Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитеди бо чылдың дөртү кварталында тускайлап бээр.

Бичин цемент заводун 1993 чылда ажыглалга киирер, чылда 20 мың тонна цементини будүрер күчүлүг болур.

Бистин корр.

МЭЭҢ ХОЙЛАРЫМ

Мал ажылынга сагыш-сеткилинден бердинген, кызымак ажылдап чоруурлар Өвүрде «Эртинелиг» совхозта эвээш эвес. Оон бирээзинге мал ажылынга 21 чыл ажа берген Кызыл-оол Сагаан хамааржыр. Малчын кижиге чылдың эң-не берге үези кыш деп ол санап турар.

Ынчангаш хоочун хойжу кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенген. Хей айтырыглар ону дүвүрештип чоруур. Хойларны эки семиртири, мал чемнерин белеткээри, кажааларны, чурттарга бажының септээри, бодунуң чиир аъш-чемнерин, кедер идик-хевин, одаар ыяжын белеткеп алыры болгаш өске-даа түүлдер аңаа хамааржыр. Бо бүгүнү чогуур үезинде кылып алыр дээш Кызыл-оол Түлушович чазын, чайын, күзүн сагыш амыравас.

Бо чылын малчын кыштаглаашкынга эки белеткенген. Кыштаанда 13 тонна сигечни, дөрт машина көк суланы дүжүрүп алган. Допчузу-биле чугаалаарга кыштаглаашкынче бүгү талалыг белеткелдиг кирген.

— Мээн кодаңымда 348 хей бар, оларны кыштан хүр ажырар, хойдан-на хураганны менди доруктурар дээш амгы үеде одарын, сугталын шым таарыштырып турар бис — деп, хойжу чугаалап турар.

Дамдын НАЙГЫН-ООЛ.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ВАШИНГТОН. РСФСР-ниң даштыкы херектер министри Андрей Козырев Американың Каттышкан Штаттарының найысылалы Башингтон хоорайга барып чораан үеде ону АКШ-тың президентизи Дж. Буш хүлээп алган. Россия-биле бүү талалыг харылзааларны быжыглаарынга АКШ соңуургалдыг деп, америк президент чугаалажыышкынар түннелдерининге хамаарыштыр медеглээн. Россия республикада болуушкуннар дугайында РСФСР-ниң даштыкы херектер министри тодаргай чугаалап бергени-биле холбаштыр өөрүп четтириишкинни президент илергейлээн.

НЬЮ-ЙОРК. Россия удуртулгазының амгы стратегиязының кол принциптерин АКШ-тың президентизинге тайылбырлап чугаалаан мен деп. РСФСР-ниң даштыкы херектер министри Андрей Козырев журналистерге медеглээн. Россияда боттандырып турар реформаларны АКШ-тың президентизи бедии-биле үнелээнинге холбаштыр сеткил ханыышкыны Россияның даштыкы политиктиг ведомствозунуң удуртукчузу илергейлээн.

АКШ-тың өске-даа күрүне ажылдакчылары-биле, бирги эвлешкеде АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер-биле чугаалажыышкынарым эки түннелдерлиг болган деп. А. Козырев чугаалаан.

САН-ФРАНЦИСКО. Калифорнияда «Монтгомери секьюритиз» фирма АКШ-тың акша аймаан Совет Эвилелинге хамыкты мурнай, бириге чугаалаарга, өске америк фирмаларны мурнай садып эгелээнин фирманың директору Сет Герш дыңнаткан. «Ол садыглаашкын дээрге, совет кижилер бодунуң акшазын даштыкы саарылгаже киирериниң баштайгы шенелдези болур» деп, Герш демдеглээн. Америк акша аймаан, үнелиг саазынарны, бирги эвлешкеде америк долларны Совет Эвилелинге бистин фирмавыс аппарып садыглаарга, совет кижилер даштыкыже үнмейн, бодунуң акшазын саарылгаже киирер аргалыг болур деп, ол чугаалаан.

БРЮССЕЛЬ. Европа ниитилежилгезинниң комиссия удуртулгазы-биле чугаалажыышкынарны ССРЭ-ниң күрүнелер аразының экономиктиг комитединиң даргазы Иван Силаев Бельгияның найысылалыынга кылган. Европа ниитилежилгезинниң дуржулгазын бүрүн ажыглаарывыс эргежок, чугула деп, СЭТА-ның корреспондентизинге ол медеглээн. Аыш-чем аймаан бистин чүүрүүс садып алырынга 500 миллион экю акша чаализин магадылаан дугуржулгага ат салдынганын Силаев оон ыңай дыңнаткан. Европа ниитилежилгезинниң комиссия даргазы Жак Делор-биле болгаш комиссияның өскеда удуртукчулары-биле чугаалажыышкынарны Силаев кылган. Европа ниитилежилгезинниң түргүүй биске чоок болгаш тааржып болурунга, оон дуржулгазын «он ийиннин ниитилежилге» механизмин түргузарынга үндезин болдурар арганың барынга бүзүредим деп, күрүнелер аразының экономиктиг комитединиң даргазы чугаалаан.

ЛОНДОН. Чоон Европа чүүрттарынга, оон иштинде Совет Эвилелинге чаолы тыысыры-биле түргүстүнган Европаның чаартылга болгаш хогаңылде банкызы Совет Эвилелинге ийи улуг тудуглар телевилелин боттандырарынга чаолинн тыысыр дугайында шиитпирин хүлээп алган. Банк чоокка үеде ол тудугларны акшаландырарынга 12 миллион 500 мүн доллары базарын шиитпирлээн.

МАНАГУА. Панаманың удуртукчузу түрүн генерал Норьеганы амгы үеде АКШ-тың суду Майамиде шиидип турар. Суд чорудулгазынга херечи болуп, чүве чугаалаарынга белеенин Никарагуаның президентизи турган Даниэль Ортега илергейлеп, медеглел кылган. Наркотиктер дээр кара-таакпы айыаан хоойлуга чоруштур садарынга Американың Каттышкан Штаттарының киржип турганының дугайында барымдаалар менде бар, ол барымдаалары судка чугаалап берип болур ийин деп. Д. Ортега дыңнаткан. Наркотиктерни садыглаан, оортан хой акша-хоренгилерни артык кончааны өскерде алыр кем-бурулуг үүлгедилерге Рейганың администрациязының киржилеп, суд чорудулгазы [illegible] президентизи

ТОКИО. Делегейнин валюта фондузунга Литваның кирер дээн күзелин Япония деткиир деп. Японияның сан министри Цутому Хата чоокта чаа Литваның премьер-министри Гедиминас Вагнорос Токиога барып чораан үеде оон-биле ужуражыышкынга медеглээн. Литвада амгы үеде боттандырып турар экономиктиг реформаларга, ылаңгыя рынок харылзааларынче шилчириңге Япония дузалажыр бодап турарын министр дыңнаткан.

ОТТАВА. Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козырев Канадага база барып чораан болгаш ол чүүрттүн чазааның, кол партияларының төлөөлекчилери-биле ужуражкан. Канаданың даштыкы херектер министри-биле Козыревтиң ужуражыышкынары оон Канадага барып чорааның кол черин ээлээн деп, СЭТА-ның корреспондентилери дамчыдып медеглээн.

ПРАГА. Чехословакияның найысылалында турар дипломаттыг корпустуң консул киллдистериниң ажылдакчылары-биле Чехословак Федеративтиг Республиканың даштыкы херектер, сам болгаш иштики херектер министерстволарының төлөөлекчилериниң ужуражыышкыны болган. Чүүрттүн садыг кодексизин (садыг-саарылга харылзааларын таарыштырар хоойлулар чыындызын) Чехословакияның парламентизи чоокта чаа хүлээп алган. Ол хоойлужудулга келир чылдың январь 1-де күштүг болуп эгелээр. Ынчаарга даштыкы капиталды чүрт иштинге кииреринге хамаарыштыр өртектерниң хостуг болуруңче кичээнгейни ужуражыышкын үеинде угландырган.

БОНН. 1991 чылдың декабрьда Европа чөвүлелиниң дээди дешпелге болур сессиязында белеткелдиг айтырыларын Германияның Федеративтиг Республиказының канцлери Гельмут Коль болгаш Англияның премьер-министри Джон Мейджор чугаалажып көрген. Европа ниитилежилгезинге ам боттандырар реформаларга хамаарыштыр ниити турушту ажылдап кылырынче кол кичээнгейни угландырганын ДДИ агентилел дыңнаткан.

ДАМАСК. Сирияның президентизи Хафез Асад Ливия революциязының удуртукчузу Муамар Каддафинин бижикин Дамаскиге хүлээп алган. Ливияның чазак баштыңы Абу Омар Дорда ол бижикти чедирип келген. Ливияның чазааның баштыкы элээн каш араб чүүрттарга баар бодап турар. Оон сорулгазы — ол чүүрттарның деткимчезин алыры: 1988 чылда америк пассажир самолёду Шотландияның агаар делгеминге халапка таварышкан турган. Оон буруузун Американың Каттышкан Штаттары Ливияның хамаатыларының кырынче чуй ааан, Ливияга удур каржы хемчеглерин алыр деп кыжаныр турар.

Х. Асад бодунуң харыы бижикин Ливияның чазак баштыңына тудускан болгаш Ливия революциязының удуртукчузунга дамчыдып бээрин дилээн. Харыы чаганын утказын чарлаваан.

ТОКИО. Рейхан агентилелдиң дыңнатканын бүүгаар алырга, «Көрей чартык ортулукка хамаарыштыр совет шериг политиказының өскерлиишкиннери болгаш ында чепсектиг күштерге контрольдуң айтырылары» деп темалыг семинар Мурнуу Көрейнин найысылалы Сеул хоорайга болуп эрткен шериг округунуң шериглериниң кол командылакчызы генерал-полковник Виктор Новиков ол семинарга киришкен болгаш Азия девискээриниң бодунуң чепсектиг күштеринден 200 мүн кижини ССРЭ-ниң кызырарын дыңнаткан.

БЕРЛИН. Саксонияның Питтау хоорайда экстремисчи кежигүннери судтаары доозулган. Олар бо чылдың май айда ында Бундесверниң дыштанылга бажыңынга эмнедил турган Чернобыль халавынга качыгаан совет уругларга халдаан. 18-тен 34 хар чедир 8 кижини амгы-амгы хуусаларга шииткен. А эн улуг хуусаалы-ла 15 ай болган. Чамдызын шенелдеге шииткен.

Герман суд херекти дыкала чиик көрген. Май 9-тан 10-че дүнеде эзирик неонацистер «Чернобыль уруглары» деп темалыг дыштанылга бажыңын дажап, оларны соксадыр дээн совет кижизидикчи бажыңын эттеп каан турган.

(СЭТА).

БАШКЫЛААРЫНЫҢ БЕРГЕЗИН

Мен школага 31 чыл дургузунда тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал башкылап келдим. Ам бо хүннерде удуртулга болдуруп ажылдап турар программаныс 1979 чылдыы болуп турар. Ол программаны 1989 чылда катап парлааш үндүрген, ында кандыг-даа чаа чүве чок, харыы-даа мурнунда программадан шынары куду дээр болза частырыг чок.

8, 9, 10, 11 класстарга тыва чечен чогаалды башкылаарының аай-бажы тывылбастаан. Чүге ындыгыл? Бо хүннерде ниитилелде эде тургустунуушкын, ажык-чарлыг чорук, демократия-биле холбашкан хайныышкынныг амыдыралбиле тыва чечен чогаалдың программазы шуут дүүшпестээн.

Колдуунда тыва чогаалчылар шуптузу Коммунистиг партияның үстүнден сы бөвүр айтыышкынының үеинде ажылдап чораан болгаш, партияны дээрге үндүр мактаваан чогаалчы черле чок. Кончуг ат-алдарлыг чончу чогаалчылар бөлүн партияны чангыс эвес, ийи эвес, а кончуг хой катап жанрлар аайы-биле алдаржыдып мактап каапкан-на болгай.

Шынап, чүвениң шыны херек, аная таварыштайн чаңыс-даа кичээл эртинмес дээр болза хөөрем эвес. Ону бо үеинин байдалы-биле эде тайылбырлап, таарыштырып турда-ла, 45 минута дээрге төнмес-батпас үе эвес-ле болгай, шак эртер. Өөреникчилерге тодаргай, быжыг билиг бөвүр шуут-ла болдунмайн баардыр. Өөреникчилер херекчок, хөй чылда ажылдап келген бо кижи бөлүн эдерел, хойтпакталып каар. Ынчаар тайылбырлавас дээрге база хоржок, үстүкү класстың өөреникчилери парлалгадан, радиодан, телевизордан шупту чүвени номмуп, көрүп, билип турар-да болгай. С. К. Токаны суг болза школага кончаар башкылаарыл че? Программадан шуут шиитип кааптар дээрге, ында эндере хой шак кардуунган болгай. Оон орнунга чүве киирип алыры база болдунмас. Тып-даа алгынмаз, ол ном өөреникчилерде чок, чүгле башкыда бар дээн шыкаш биллиннес айтырыглар эндерге.

Кол өөргөзү биллине берген боор. Бо бистин үеник байдалы-биле тыва чечен чогаалдың эрги программазын дүүштүрүп ажылдаары тергиин бергедир. Черле бо айтырыг 1 класстан 11 класска чедир бергедээн айтырыг деп шик байдалы-биле эде тайылбырлап, таарыштырып турда-ла, 45 минута дээрге төнмес-батпас үе эвес-ле болгай, шак эртер. Өөреникчилерге тодаргай, быжыг билиг бөвүр шуут-ла болдунмайн баардыр. Өөреникчилер херекчок, хөй чылда ажылдап келген бо кижи бөлүн эдерел, хойтпакталып каар. Ынчаар тайылбырлавас дээрге база хоржок, үстүкү класстың өөреникчилери парлалгадан, радиодан, телевизордан шупту чүвени номмуп, көрүп, билип турар-да болгай. С. К. Токаны суг болза школага кончаар башкылаарыл че? Программадан шуут шиитип кааптар дээрге, ында эндере хой шак кардуунган болгай. Оон орнунга чүве киирип алыры база болдунмас. Тып-даа алгынмаз, ол ном өөреникчилерде чок, чүгле башкыда бар дээн шыкаш биллиннес айтырыглар эндерге.

Кол өөргөзү биллине берген боор. Бо бистин үеник байдалы-биле тыва чечен чогаалдың эрги программазын дүүштүрүп ажылдаары тергиин бергедир. Черле бо айтырыг 1 класстан 11 класска чедир бергедээн айтырыг деп билип турар мен.

Аная немей мындыг чүүлдү бижийн. Коммунистиг партияның ажыл-чорудулгазын соксатканы-биле холбаштыр бодуун коммунистер дугайында айтырыг бар. Мен бо чылдың ноябрь 7-де үнген № 189 «Шын» солунга Сарыг-Сеп школазының башкызы Е. А. Монгуштун «Чаарты көрүп шимченир» деп ниити эгелиг чүүлге бижээнинге сагышсеткилимден каттыжар мен. Шынап-ла, бодуун, ажыл-ишчи коммунистерде кандыг бүрүү бар боор. Райкомдан эгелээн. Төп Комитетке чедир бүгү даргаларны бодуун коммунистер ашкарыл-чемгерин, хепкерин-сыңгарын келген-не болгай бис. Мен база бо башкы ышкаш 25 чыл дургузунда колдуунда эге организация секретарылап келдим. Ана ырмасынчыг чүве-ле болгай, та канчар шыдажып чораан чүве, кижи. Ылаңгыя кежигүн дадыыры дээн соонда, хей-ле, 0,01 копеек четпес-тир суг деп-даа чедип кээр-ле. Ол кежигүн дадыыры дээш организация секретарларын чылда та чеже кончуур чүве...

Коммунистиг партияның ажыл-чорудулгазын соксатканына каттыжар мен. Ажыл-агыйның бүгү адырларына бодуун коммунистер ол хире кызып ажылдап турда, ТК соора барганы ол-дур. Ам ындыг удуртулганын херээ чок харын. Чүнү канчаарыл? Менде мындыг тодаргай саналдар бар.

Када чүвел, «коммунистерниң кежигүн дадыырын эгидип бээр» деп тодаргай доктаал үндүргеш, ону херек кырынга боттандырар. Ол чүгле коммунистиниң-дир.

Чаа тургустунуп турар партияларга эрги партияның акша-хөрөнгизин дамчыдып болбас.

Амгы үеде Коммунистиг партияның ажыл-чорудулгазын ол хире шүүмүүдеп, сойгалап турда-даа түннел үндүрүп өөренип алгаш, чаа тургустунуп турар партиялар чаарты көрүп шимченири чугула.

Григорий НАМЗЫРАЙ.

Материалдың гонорарын «Шын» солунуң агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

ЧОЛААЧЫ

ЧУРУКТА: Өвүрүн Хаңгайты суурның кедээзинде бедик сыынар кыдыларында малчыныарын кыштаарынга чедип, оларга хөмүр-дашты болгаш чамдыкта иал чеиперин чедирип берип, ол-бо халдып турар чолаачы Сергей Тас-оолович Ховалыг-дыр. Ында «Коммунизмче орук» совхозтуң мурнакы чолаачыларының бирээзинге саналып келген. Машина-техника башкарып, ол 6 чыл четкен. Машинадын чылдын-на боду сеттен алыр. Даңгаар-ла бедиткен хүлээлгелерлиг, ону күүседиринче изиг чүүкүлдүг чоруур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ӨГГЕ КЫШТААР ӨГ-БҮЛЕ ЧОК

«Мурнакчы» совхоз ниитинин малынга мал чемин шаа-биле белеткеп алган. Ынчалза-даа сиген планын күүсеттээн. Совхозта шээр болгаш бода мал эвээш эвес. Оларны 135 малчын кадарып, ажаан турар. Малчыннар бажыңнарда кыштап турар. Өгге кыштаар өг-бүле чок. Шупту коданнарда электри чырын кииртен. Ону чүгле хойжу үш коданче шейбээн. Бо чылын чаңгыс аал чүүрттаар ийи бажыңны, бир кажааны, бир чунар-бажыңны ажыглалга кииртен.

Бо кышка удур белеткел ажылдарын чогуур хуусаалында эки шынарлыг чорукан малчыннар бар. Олар боттарының күжү-биле 10-15 тонна сигенин белеткээн, кыштагларында чедиргеп алган. Арбай-оол Хертек, Эрес-оол Донгак, Арыннаа Мандараа, Андрей Лопсан, Анчы-оол Куулар, Юрий Ооржак ниитинин малын бо кыштан хүр-менди ажырып ап шыдаар магадыладыг.

Совхозтуң бода мал фермазында чүүрттарга бажыңнарын, кажааларын, кызылбулуңну септеп кылган, күргаг эдекти четчири-биле белүп алган. Амгы үеде бир багай чүве — ында кудуктун ажылдаваан турары. Ону кылыр хемчеглер алдынып турар.

Совхозтуң малчыннары шупту бодун боду хандырарынче киирип, сүт-саан эдбен чайгы үеде ааржы, күрүт, саргыг, хөмгей болгаш өске-даа чем курлаарларын белеткеп алыр. Кыштап чиир эдин база күрлап алгылаан. Малчыннарның айда алыр шалыңын 50 хүү өстүргеш, оларга төлеп берип турар.

Малчыннарның хандырылгазында четпестер база бар. Оларга антосадыг хонар баар. Кларге-даа, чугула херек брезент, өзер, уругларга хевш, идиктер, аыш-чем аймаа, чигир, далган, хендир үзү чок болур. Районнуң хереглекчилер ниитилели келген бараанларын малчыннарга хуваалда бүүгаар шыңүлеп салыглаарынче кичээнгей салыры негеттиниг турар.

А совхозтуң дирекциязы черле эки-дир. Совхозтуң ажылчыннарының социал амыдыралын эмнидериниче үлгаан ажылдарны чорудуп, хемчеглерни ап турары даңш Николай Степанович Бүжүгетке өөрүп четтирериниң илереткениер.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ЧЕ, АЪТТЫГ АЖЫЛДААР-ДЫР

— Машина-техника чок үеде аъттың бүгү-ле ажылдарга ажыглап чораан бис. Кыварчаар материалдар чедишпес, оларны өртөө улгады берген үеде ажыл-агыйга аъттың ажыглаары чугула апарган.

Бистиң «Эртинелиг» совхозтуң специалистери аът мунуп алгаш, хойжу турлаглар, мал фермалары кезип, оларга четпейн турар. Мунар дээрге аът-даа чок, өзер-чүгеп тывылбас. Бо айтырыгларны совхозтуң дирекциязы шиитпирлептер чүве болза, ынчан аъттың ажылывыска ажыглаар апаар бис. Чеже-ле суг сөөртүр машиналар кабиназынга сыңмарлажып, чүүк машиналарының кузовунуң иштинге ыңай-бөвүр октадып кээр бис. Оларга аартыктатпайн, ынчаар ажылдааның дээрге. Машина-балгаттыг чораан, човаачыларның аайы-биле үрүлүү даламжып чоруур чүве болгай. Ынчангаш сагышсеткилдиг эчизинге чедир ажылдап шыдавас, мал-маганны-даа чедир эмнеп албас-тыр бис. Кымның эки, кымның багай ажылдап турарын-даа эки билбес, ону контрольдап шыдаваан турар бис.

Аъттың черле оода арадаштыр ажыглап, мунары ажыктыг деп бодаар мен. Эки аът эвзинин эрес-омаан кедүре бөвүр ышкажыгыл. Ынчангаш ала-чайгаар ырлап, хоомейлеп, сыгыдын бедиргеш каап чоруур апаар. Олутүп, олутпайланыр чоруктаг моон соңгаар хүштүүр болза эки бөвүр. Омак болур, ажы-төлду ажылга өөредир дээр болза малдан талбактанганы дээре. Ынчангаш шээр-даа, бода-даа малды ажыраар херек.

Чорук чоруур даанде, аът мунуп алыр болза, колоо ажыл-агый специалистериниге конгуг таарыжыр, ону болумнуң практикамдан билир мен. Бодум хүүмда аът мунуп алгаш ажылдаарындан чаным дүвес мен. «Эртинелиг» совхозтуң хөрөнгө-даа мал эмчилери аъттың мунуп шыдаарлар.

Аът чок болза, өске малдарны кадарып, азырап шыдавас бис. Ынчангаш өг-бүле бүрүү аъттыг болган болза деп-ле чүүлдүм бар.

Николай ТУЛУШ.
Өөр район,
«Эртинелиг» совхоз.

«Шынга» харыы

САЙГАРЫП ЧУГААЛАШКАН

Бо чылдың октябрь 9-та үнген № 169 «Шын» солунга парлаттынган «Хемчиис кадар деп барды» деп эгелиг М. Т. Опай-оолдуң чагаазы парлаттынган. Ук чагааны бо чылдың октябрь 25-те болган кедээ Советтиг сески сессиязынга сайгарып чугаалашкаш, тускай шиитпирни хүлээп алган.

Тыва Республиканың бөйдүс камгалалының талазы-биле комитединиң чөпшээрели чокка Хүүленин Чаңгыс-Кирши деп черден ыяш белеткеп кеверин түр када соксадырын. Хүүле хемнин үүнден ыяш белеткээрин эрээткеш, хем үну эвес эзимнерден белеткээрин Улуг-Хемнин ыяш ажыл-агый черинге сумелээн.

Бөйдүстүң байлаан чөп ажыглаар, оон ажыглалын экижидер, дириг амытаннарны камгалаар болгаш экологтуг айылы-халан болдурбас сорулга-биле Хүүленин орт машина оруун, Алаңгыыштан өөр чорбас кылдыр хаар дугайында шиитпирни үндүрүп улус депутаттарының рөөн Советинин күүсекчи комитединден болгаш Тыва Республиканың бөйдүс камгалалының талазы-биле комитединден дилээр.

Улуг-Хемнин ыяш ажыл-агыйының Шивээлиге турган, күрүнеге чедиргеп когаралын, тодаргайлаарга, кесеп, ажыглавайн ортаткан хой шивээн, хем бажыңын балык дүнчүзүн эгидер талазы-биле негелде хөрөөн көдүрүп районнуң бөйдүс камгалалының талазы-биле комитединин даргазы Г. Чашка сумелээр.

Сессиядан хүлээп алган шиитпирним хоолгаларын көдээ Советке дузалажып, чотуур хемчеглерни алыры-биле Тыва Республиканың бөйдүс камгалалының талазы-биле комитединче болгаш райкүүскомче чоруткан деп. **Арыг-Уулу көдээ Советинин даргазы Ш. Тюлюш** редакцияга дыңнаткан.

Кадыкшыл—байлаавыс

АЧЫ-ДУЗАНЫ ЭКИЖИДЕР ДЭЭШ

Районда эмчи кадрлар-биле хандырылга берге байдалда. Ажылдап турар эмчилерге онаажыр аарыг кижилер ковудеп турар болгаш, хөй үе-шак улуг күженишкин негеттинер. Мындыг чылдагаандан чонуң кадыын экижидер талазы-биле ачы-дуза чедирилгези чогуур деңнелге четпейн турар-дыр.

Бо тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, районда «Найырал» ассоциациязы, төп эмнелгенин удуртулгазы чогуур хемчеглерни ап турар.

Бир талазында чүүрттүн болгаш республика иштинде бедик мергежилдиг эмчилерлиг, үеник негелдели өзугаар хандыртынган дериг-хөрөкселдерлиг эмнелге коллективтери-биле дугуржулга кылып, оларның Шагаан-Арыгга болгаш суурларга чиүүшкүннүг солунун ажылдаарын чедип ап турар. Ынчангаш Новосибирскиниң «Ог-буленин кадыышкы» эртем-бүдүрүлге төвү-биле база Кызылдың «ЛИК» деп эмнелге бүдүрүлгези-биле дугуржулга чардынган.

Новосибирскидеш кээп турар эмчилер улуг-даа, бичин-даа улустун өкпе-хөрөк аарыгларының, ону кезип эмнээриниң, бүүрек аарыының болгаш диштер кызырының талазы-биле угланыышкынныг ажылдап турар. Аарыгны шын тодарадыр, ону эмнээриниң талазы-биле сумени район эмчилеринге берип турарвар. Аарыгны хандыр шиитпирни болгаш аарыг кижини эмнээрин «Фтизиопульмонология» эртем-бүдүрүлге катыжыышкынынын Новосибирскиде салбырының эртем чадалыг эмчилери, ол институттуң диагностика болгаш эмнээр парын хөрөкселдерин ажыглап турган чорудар. Ол салбырның поликлиниказында 12 кижи чыдар оруннарны райондан барган кижилерге берип турар. Кызылдың «ЛИК» эмнелге бүдүрүлгези районнуң чүүрттакчы чонунга иемелде эмчи дузаламчызын ботурулга-чарылга өзугаар чорудуп турар. Чыдып эмнедир аарыг кижилерни республика эмнелгезинге эккээр. Бо эмнелге бүдүрүлгези-биле район эмнелгезинин удуртулгазы, «Найырал» ассоциациязы бир чыл иштинде 130 мүн рубльдин эмчи дузазын чедирип эмнээр деп дугуржулга кылган.

Районга кээп ажылдаан соонда кылган ажылының дугайында акт өзугаар санашкаш төлээр.

Чижээлээрге, ушку кварталда Новосибирскиден педиатр, пульмонолог, хирург, терапевт, кардиолог, уролог, фтизиатр, гастро-энтеролог, эндоскопист тускай эртемниглер 56 уругларга, 129 улуг кижилерге консультацияны берген. Оон иштинде өкпе аарыг 22 кижини өске-даа аарыгларлыг, 14 кижини эндоскоп деп хөрөксел-биле шиичээн, 20 ийзы-бүрү ыжык болгаш ринитээн аарыгларлыг кижилерни лазер-биле эмнээн, 124 кижини бактериологтуг арга-биле шиичээн, 11 кижини Новосибирскиге эмнедири-биле киирген, ол хоорайның өске эмнелге албан черлериге 6 кижини эмнээн.

Октябрь айда Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазынга 1106 өөреникчилерге боттарының эккелгени чаңгыс катап ажыглаар шприцтер-биле туберкулёз аарыы тодарадыр шенелде тарылганы кылган. Шиитпирлеп уруглар аразында туберкулёз палочкалылар 48 хүү болган.

Уруглар эмчизи 160 уругларны шиичээн. Оларның аразында 26 кижи өкпе-хөрөк, ижин-шейдүү 11, халдавырлыг 39, думчук-кулак 12, холушкак 60 кижи аарыгларлыг болган. Бо аарыг уругларның дамзызын, эмнээр талазы-биле сумелерин фельдшерге берген.

Район төвүнүн 1200 ажыг өөреникчилиг улуг школазында эмчи ам-даа чок. Ол дээрге районнуң күүсекчи комитединиң, оон улус өөредилге киллизинин харыысалгалыг ажылдакчыларының дөрт шиитпирлээр айтырыы-дыр.

Ушку кварталда чедирген эмчи ачы-дузазының түүн чаа өртектер-биле — 44550 акша болган. «ЛИК» эмнелге бүдүрүлгези 3 дугаар кварталда электрокардиограф-биле 150, ультразвук-биле 387, эндоскоп-биле 98 кижини шиичээн.

Уродогтун, кардиологтун, неврологтун, хирургтун, ЛОР эмчинин, гинекологтун хүлээп алыышкынынга 62 кижи кирип, шиичиткеш, эмнедир талазы-биле сумелерин алганнар. Ук эмчилер Арыг-Уулу, Хайыракан суурларга база хүлээп алыышкын чорутканнар.

Чонга эмчи талазы-биле ачы-дуза чедирилгеин моондаа соңгаар экижидерин олар өөренип көрүп, чонуң кадыкшылын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр.

Эргим чонум! Бо ажылды чонга эптиг кылдыр оон соңгаар канчаар организастаа экил, боттарыларның санал-онаалыларны берип көөрүвүс дилеп-дим.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ,
Тыва Республиканың улус депутаты.

Теннис сывырындак артындан чагаага

хамаарыштыр

АШ ЧАРЛААР ДЭЭН-ДИР

Саян артында херек эрттирип турар оолдарны бөвүр, төрөөн Тывазынче шилчидер дугайында чагаалар силерниң солуңуларга парлаттынып тур. Мээн оглум 1987 чылда шеригже чоруткаш, 1990 чылда 5 чыл 6 айга шиитпирлеп алган. Дүүн оглумдан дуврениг чагаа келди.

Оглумнуң чагаазын силерге ак-кара чокка таныштырайн: «Авай, ачай. Өөрөн чүүрттагам бергедей бердим. Бо зонада хамаатты чазактар чүүрттага бербес-тир. Ынысеек ылгаар, чеже-даа кызарга, норма ажыр күүседи ажылдаарга-даа, бир-ле чылдагааннар тып алган, посылка-бандероль кадыыр, кедергее эттеп согар-дыр. Дубинилалары-биле ылаңгыя тыва оолдарны эттеер, шуут көрбес. Ынчангаш Тываның депутаттарынга чедип, мээн бо чагаамны номмуп турган, мени болгаш бүгү тыва оолдарны төрөөн Тываысче шилчидерин дилеп олур мен».

Шеригден кара-бажынче кирген кижи-дир. Аная базала базындырып турган, шыдаашайн, нация ылгаар чоруккан удур чогушка киришкен. Ол даанда шиитпирлеп алган. Ам Томск хоорайда № 8 отрядтың 49 дугаар бригадазында хөрөөн эрттирип турар.

Оглувустун бо мунгаранчыг, дуврениг чагаазын номмааш, када баарын, канчан оглувусту бөвүр шилчиттирип алырын аайын тыппас-тыр бис. Чаңгыс-ла оглувус чуве, ол улуу. Оон ийи бичии кыс дуймалары бар. Аныы аарыг, чүрөө багай, үрүлчү хоонуу кирер.

Ие кижи болгаш, төлүмнүн бо чагаазының соонда чүрөөм аарып, дүне-хүндүс үйгу-дыш чок бажым ыжыдыр ыглаарынга ой апардым. Өршээп көрүнер, Тываның улуг даргалары, депутаттары, оглувустун амытының камгалап алырынарны дилээр-дир мен.

Ол ам аш чарлаар мен дээн-дир, ынчаарга-даа болза эттеп, согарлар болгай. Бир эвес Тываже шилчиттирес болза, эттеп-соп чаан, «Боду астына бергенге» деп саазын доддуруп, каарын оглум бижип турар-дыр. Оон адын Геннадий дээр.

Зоя САНДАРА.
Сарыг-Сеп суур.

СОЦИАЛ АИТЫРЫГЛАР КИЛДИЗИНДЕН: Иенин редакцияже дуза дилеп бижээн бо чагаазын парлавас аргавыс чок болду. Херек эрттирип турар кижилериниң социал камгалалы база турар ужурлуг. Ол база демей-ле кижилер-дир. Хоруудал черлериниң алыс сорулгалы — берге частырыгларны, аар үүлгедилерни-даа кылган кижилерни эде кижилерни, оларның моон соңгаар төлептиг чүүрттаарына, бодаңы бөвүрүне салдаа чедирери. Ынчалдаа хоруудал адаанче киргеп спиртилерни эде кижилердиниң улуу, оларны оор чамдыкта араатан-адыгуудундан дора аажылап турары ам ажык-чарлыг ачыызы-биле чажыт эвес апаргаан. Эдип-чазаар колониялардын ажыл-чорудулгазы ниитилелдиң кичээнгейинден үнген турган. Ынчангаш ында шыдажыр аргажок берге ажылалдар, дорамчылаалар болгулап турар. Оон бир херечили—херектеннериин ында-мында аш чарлап, ажыл сөгсадыышкынарын организастап турары болур. Ол дугайында солун, сеткүүлде бижип турар.

Кызылда бир болгаш ийи дугаар эдип-чазаар кушажыл колонияларында херектеннер база аш чарлаан, ажыл сокдадыышкынын эгелээн. Бо талады-биле хынаалда чоруудаарыга Тыва Республиканың депутаттар болуун тургускан. Ынчангаш хоруудаттыганнарны негелделери кизеңгейге киирип эгелээч-дир. Ынчыг болганда Республиканың Дээди Совети соңгаар херек эрттирип турарларга хамаарыштыр база кандыг-бир хемчеглерни алыр дээрзи тодаргай.

А үстүнде автор З. Сандараны оглунче эки чагыгсеттуг, чазамыктыг чагаазы чоруудуп, хемчеглер алдынар дугайында дыңнадырын сумелээр-дир бис. Байдал черле өскеврлер үүлгүүр. Үе-шак болгаш ниитилелде өскерлиишкиннер-даа онуңнеп келген. Херектеннерниң социал камгалалынга хамаарыштыр тодаргай шиитпирлер черле хүлээп алдынар апаар.

УРАН ЧҮҮЛ ШКОЛАЗЫНДА

Уругларны хөгжүмүнүң «үжүглелинге» өөредип, чоорту аялгаларны хостуг ойнап күүседип турар апаарын чечип алыры—баштыларга белең эвес ажыл. Кызыл хоорайда уругларның уран чүүл школазында бүгү-ле башкылары чаштарга музыка билиглерин өөредип, оларны пианинога, балалайка, оон еске-даа хөгжүм херекселдеринге өөредип, талантылыг болуруңче үлап башкарып турарлар. Ол школаның өөренгиштилери пианинога бир кичээл үеликде өөренип турда, чурукту тыртырган.

Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЫЛДЫСТАР СЫМЫРАНЫЫ

(Төнчүзү. Этези № 199, 200, 202, 203 «Шында»)

ДАГАА ЧЫЛДЫГЛАР (1945, 1957, 1969, 1981, 1993...)

Дагаа чылдыг уруг Бүрбү дээр шолбанныг. Адыгжы дээр сылдыстарлыг. Эртежи, үйгу-чыдың билбес, ынчалза-даа өг-буле ажылынга уруг тура-сетпил чок. Шеңер, кылган ажылын кедилиг, бүүрелдиг кылыр. Эртем-номга чүткүлдүг. Сергелеп угаангыр хирезинде бодун ап чоруурга кыдыра, тавайыс, каадай. Ховар дээн чараш аажы-чаныг, ыры, хөгжүмге ынак. Дидим, түттунмас болгаш каржы. Борум-чурум талазыбиле барымда дээрбечиге чоок, даргалаар дужаалдыг албан хаакса-ар. Аныландан кырыже дээр аянчорек кылырынга сонуургалыг.

Бир. Хаван. Хой. Чылан чылдыг оон орутташ, аас-кежиктиг кижилери болур. Тоолай чылдыг кижээ барза, улуг бачыттарлыг болуп, эки чүве көрбес. Хой чылдыг кижи-биле бот-боттарын билчин, аразында хүндүлежип, ажыт-чажыт чоргулаар. Күске чылдыт-лар-биле алыс боду, аажы-чаны таарышпас. Ынчалза-даа ындыг чылдыг кижээ барын диттиниптер болза, оларның өг-бүлези хоюо аас-кежиктиг өг-бүленин санынга кирип, аас-кежиктиг, бай, каас-шиник чурттаар. Аяс дээрнип, аккан, хем, далайның сугларының өнери дег, янзы-бүрү каас-чараш өнерлиг эртинеи эдилээри аваа чаяан болган. Чылыбиле түүлдеш менгилеринге ол чагыртпас, бодунун туразы-биле чурттап, аажылап чаңнаар. Дагаа чылдыг хөрээженнер эрткен-барган чүвелерге бүүревес, тейлеп, чүдүүрүнге хөнү чок, уран, мергежилдиг кижилерге ынак болгаш оларны хүндүлээр.

Дагаа чылдыг оол Бүрбү дээр шолбанныг. Адыгжы дээр сылдыстарлыг. Ханы угаанныг, чайгылыш чок быжыг турушту. Чурталгазында аас-кежиктиг. Угаан-сарыылы сайзыраңгай, бодаан сеткилин кагбас, ону боттандырар дээш улуг чүткүлдүг. Угаан-бодалдыг хирезинде чамдыкта мырыңай мелегей түүлдерни кылгылаптар. Чурталгага турасоруу улуг, хей-аттыг болза-даа, улуг сайзыраңгай хөгжүлделерге хөнү чок, аваа тура чок. Дидим, каржы, чамдыкта бодун тутпуп шыдавас, ынчалза-даа угаан-медерели ону кагбас болгаш үе-шаанда доктаап берип, оожургап боданыр. Даштыкы хевир-сын талазыбиле аянныг, чараш, сонуургаңчыг. Оон сорук-күзели кезээде хей-аът киирип чоруур болгаш хөрээженнерге дыка таарымчалыг. Улустарны баштап, удуртуруга салымныг. Кижилер арызынга эм-не хүндүлелди ажык, эптиг чугаазы-биле чедип алыр.

Янзы-бүрү ужуралдарга ынак, аваа чүткүлдүг, эртем-номга салым-чаяанныг, назылап-кызыза-даа, ол аныяксыг хевээр артып, аянхевирлиг артар. Янзы-бүрү шинчилелдер кылырынга чүткүлдүг. Аал ажылынга кызымак, кежээ, үйгу-чыдын чок, шыдамык. Оон холдары уран-шевер, турааланын-на кылып болур. Ынчалза-даа ону кылырынга улуг тура чок, чалгаазымаар. Каңдыг-даа чүвени кылганда бүүрелдиг, идегелдиг бүдүрер. Хөглүг, ымак боор костүп чорза-даа, чамдыкта ол хөнүү карарган. Аажок мунгараан, хилинчектенип чоргулаар. Чамдыкта аваа чер кыры безин дыкпыш ышкаш апаргылаар, чуну канчаарын боду безин билбестей боор. Айнын айдыны дег, хүннүн херелдери дег онза, чараш эртинелерни өөрн. Ынчалза-даа оларның көвей кезин бүттүнмес. Тос чүзүн малды доозарын азыраш, байынар, каас-шиник чурттаар. Күске чылдыг кадай алза, ону ядарадып, түредир. Инек чылдыг кадай алза, оон чагыргазынга кирер, базындырар. Пар. Тоолай. Хаван чылдыглар ындыг-ла таарымчалыг, орукташ болбас. Улу азы Чылан чылдыг дүштүк тыпса, ол-даа чөрле чогумчалыг. Ынчангаш ындыг чылдыг хөрээжеңнерден салдынмаза чедиңнікпин.

Чылы-биле өннери дамей сорук киирер мөгилерлиг, ынчалза-даа оларны улуг хөрөкке албас, хүн бүрүде бодалдыг, күзел-бодалын чедип аар дээш бүгү-ле сагыш-сеткилин салыштып, мөгилерин үттүптар.

ЫТ ЧЫЛДЫГЛАР (1946, 1958, 1970, 1982, 1994...)

Ыт чылдыг кыстың шолбаны Санчир, сылдыстары Те. Угаангыр болгаш өжеш, ледир. Эм-не шыдамык, быжыг турушту. Ынакшылдаа, ажылдап-даа билир. Аажы-чаны чиге, чарт. Куруг чугаага үе чарыдаар хөнү чок. Бичиилел-даа болза, салган сорулгазын чедер дээш базымнап кылыштаар. Бодун тогдунар, улуургак сеткилдиг. Өг-бүленин үштап башкарар эзи. Доктун, ширнин аажы-чаны частырыгларга бо-да таварыштырар. Чугаа-сооду хагдынчак болганда оларнын-биле билчип, чугаалажыры берге. Чаңчыл, сүүкке ынак, бодал чоокн кандыг-даа шиитпир дүлээп албас.

Тоолай. Хой. Аът. Инек чылдарлыг кижилерге баар болза, эм-не таарымчалыг болуп, ында бар четпес аажы-чаны чоорту кагдынар. Сарбашкан чылдыгларга барбаанны-да дээре, оон-биле аас-кежик чок. Чеди чүзүн малды азыраза байып, амыдырал-чурталгазы экижиир, балдыры дыңзыр.

Арга-эзимнин чайгы шагда өөр дег, янзы-бүрү өннерлиг эртинеиин эдилекчизи. Бо чылда төрүттүнген хөрээженнер чонга хүндүткелдиг, чоргаар, турамык. Чылынга дүүшкен мөгилерин сагыыр дээш кызар. Ыйын халаптың көк чылыгда мөгизинин салдары элбек тараа-быдаа тарыырынче ону угландырар.

Ыт чылдыг оол Санчир дээр шолбанныг. Угаангырлаа болза, дедир, чөрүү. Шыдамыкай, ажылга кыымак. Ажык эвес, сагыш-сеткилин, ишти-хөнүүн чажырып билир. Бодунун дыжын хараар. белен-селен чүвеже думчуун суксап. Күзелин чедер дээш бүгү-ле күжүн салыптар. Бергелерге торулбас. Кажар, оптуг. Чаңчылдарны эки сагыыр болгаш ниитиниг корум-чурумун хүндүлеп сагыыр, дарга болуруңче чамдыкта сундүгүлаар. ынчалза-даа оон ол күзелдери боттанмас. Бижик-билигге улуг сонуургал чок. Хол-биле кылыр ажылга ынак. Улуг көрдүнер сеткилдиг аянзырак байдал ында база бар, дедир, маргышкаш, бодунун бажынга суг-даа кудуп болур. Бода, шаар-даа малды азырап малдаар, оон-биле байып, ажыл, амыдыралы экижиир, малга ынак. Төрүттүнген чылынга оон өнерлиг түүлдеш мөгилерлиг болза-даа, олар оон амыдырал- чурталгазынга кандыг-даа салдар чок болур. Тоолай. Хой. Аът чылдыг кадай алза, чедимчелиг.

ХАВАН ЧЫЛДЫГЛАР (1947, 1959, 1971, 1983, 1995...)

Хаван чылдыг кыс Сумыяа деп шолбанныг. Суттарыкты дээр сылдыстарлыг (чамдыкта ол сылдыстарны Сугчиничилер деп адап тургулаар). Овур-хевири аянныг, чараш, шевергин. Ажылга чүткүлдүг. Кандыг-даа ажылды кылганда быжырымчалыг, бүдүштүг кылыр. Чечен-мерген чугаа-домактыг. Өг-бүленин кедилиг, бүүрелдиг эзи. Аажы-чаны өскерлиичел, доктаамал эвес болур. Корум-чурум сагыырынга ынак эвес, аваа ачыгзынар. Тоолай. Хой. Даргаа. Инек. Сарбашкын чылдарлыг кижилерге баар болза, амыдырал-чурталгазы шиник-каас, бай-шыырак болур. Ол кижилерге баарга, кыста бар четпестерни ашаа болгаш эр кижи чоорту эдип аар. Чылан чылдыглар-биле бүдүү чоонгулаанып, сагыш-сеткилин билчин болур. ынчалза-даа ол өг-бүледен кедилиг эки чүве үнмес.

Күдай дээр азы суг-далай өннери дег, эртинеи эдилээр эзи болур болгаш челелээй, хөнелээр малдыг болуп, бай чурттаар. Чылыбиле түүлдеш мөгилери ону кезээде кыйгырып, башкарып чоруур.

Хаван чылдыг оол Сумыяа деп шолбанныг. Суттарыкчы дээр сылдыстарлыг. Дүрген аажы-чанныг, дескел чок, дыжын хараваас. Күзел, соруу улуг. Идепкейжи, ажылга түттүнгүр. Кижилерге эвлек, чымчак, сагыш чованыр. Холу куруг орбас, бир-ле чүвени кылган орар. Күзээн соруу чамдыкта боттанмайн-даа барылаар. Бодунга бүүревес. Кежээ, амылгыр-даа болза, кедиги барып чалгаа, чудуу амыдыралдыг-даа болу берип болур.

Сеткили биче, улуг көрдүнмес, болгаш шаа-биле эп чоруур, бай-даа, чединмес-даа чурттап чоруп болур. Бергелерге торулбас. Оларны чедишкиниг тиилеп ажар. Күске. Хой. Сарбашкын. Ыт. Хаван чылдыгларны кадайлаңыр болза, улуг аас-кежиктиг, амыдыралы шиник, бай, сеткил ханган чурттаар. Инек. Аът чылдыг кыстардан орук чайгаанны дээре. Оларга дужар болза, улуг ёрэ, бачытка таваржып. Дээрнин, сугдалайның чараш чаагай өнери дег, эртинеиин эзи болур. Хаван уктуг мал аянан болбас. Чеди чүзүн малды азыраан байып, каасшиник чурттаар. Чылынга түүлдеш өнерлиг мөгилерлиг, олар оны ырактан хайгаарап башкарып чоруур.

Мөнге САТ.

СПОРТ ● СПОРТ ● СПОРТ ● СПОРТ ●

БИИ-ХЕМЧИЛЕР ШЫЛГАРААН

«Динамо» спорт ниитилелиниң бирги черин дээш волейбол маргылдаазы Барыын-Хемчикке чоокта чаа эрткен. Аваа Ак-Довурак хоорайдан болгаш районнарның милиция салбырларындан база КАИ-ден — ниитизи-биле он команда киришкен.

Маргылдаанның түүнелинде Бии-Хемнин спортчулары эки ойнааш, бирги черни чаалап алган. Оларга шилчиир кубокту болгаш өске-даа белектерин тывыскан. Команданың капитаны Юрий Норбу. Барыын-Хемчиктің ийги командазы база багай эвес белеткелдиг болуп, аваа ийги черни эзлээн. Ак-Довурактың волейболистери үшкү шанналга телептир болган. Эрткен чылдың чемпиону турган Барыын-Хемчиктің спортчулары бо удаада шоолуг эки белеткеимейн, үүгле дертку черни эзлээр аргалыг болган.

Маргылдаага Бии-Хемден Шолбан Достай-оол эки ойнааш, «Эн шыырак халдакты» деп атты чаалап алгаш, түскай шанналды алган. Чөөн-Хемчиктен Каадыр Сат, «Эн эки кодурукчу» деп атка телептир болган. А Барыын-Хемчиктен Олег Хомушку «Эн эки камгалакты» деп шанналды алган.

Маргылдаанның түүнелинде «Динамо» спорт ниитилелиниң шилиндек командазын тургускан. Оон волейболистери удавас республиканың бирги черни дээш болур улуг маргылдаага белеткениң турар.

Валерий МЕХАНОШИН.

«Динамо» спорт ниитилелиниң ажылдакчызы, милицияның капитаны.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Фильм-шиниң баштайгы көргүзүү. 11.20 Футбол допчуулалы. 11.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. 12.00 ТМА. 12.20 «Марафон-15». 13.20 Телефильм. 13.50 «Телемикст». 14.35 «Блокнот». 14.40 Силерге ол херек бе? 14.50 Биржа ужудуучузу. 15.00 «Ол ынчан болган, болган...» 15.20 «54 харлай бээримге». Уран-чечен телефильм. 16.45 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 17.45 Рынок хоойлузун ёзугаар. 18.15 Футбол допчуулалы. 18.45 Фильм-шиниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Автор телевиденнези». 23.35 Теннис. Давистың кубогу дээш. 00.15 «Жовхар» ыры бөлүүнүн көргүзүү. 00.30 ТМА. 00.45 «ВиД». 02.15—03.25 Бал танцылары. Майнца (Германия) хоорайдан дамчыдылга.

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Итали дыл. 8.45 «Тураскаадыг». Телефильм. 9.00 Орус национал хөгжүм херекселдериниң оркестри ойнаар. 9.45 Фильм-концерт. 10.15 Мультфильмнер. 10.40 «Бедии-биле үнелеттинип бадылаттынган». Россияның тугу. 11.00 Барымдаалыг фильм. 11.10 Россияның меценаттары. 11.30 Т. Ин. Ко. 12.00 Камера эрткен үени шинчилеп тур. 13.00 Концерт. 14.25 Телефильмнер. 14.45—15.20 «Делегей улустарының чеваалыгазы».

• • •

17.00 Музыкалыг телеабонемент.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.15 «Хову-Аксы-91». 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Литература передилгези». Теледамчыдылга. 21.25 «Анна Андреевна бажыңында». 1-ги кезээ. 21.55 «Маргыжыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.25 «Маргыжыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 «Ада-чуртуң чалгыынары». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү фильм. 18.45 Депшиниинин аргалары. 19.00 «Республика» көргүзүп тур. 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55—20.00 Реклама.

Вторник

ДЕКАБРЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Финляндияның ТВ-зи көргүзүп тур. 9.30 «Анна Лиса». Уран-чечен фильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15—12.35 «Өпей ыры». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

13.55 «Телемикст». 14.40 «Блокнот». 14.15 Экономика агентилели. 15.15 Ольга Ивановамың кичээлдери. 15.30 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чурталгазы». Хой сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги фильм. 1-ги сериязы. 16.35 Уругларның музыка клуву. 17.35 Мультфильм. 17.45 Сонуургактарга. 18.00 Узелбодал. Конверсия айтыыглары. 18.30 ТМА. 18.45 «Ялта-91». 19.00 Финляндияның ТВ-зи көргүзүп тур. 19.25 «Анна Лиса». Уран-чечен телефильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Чажыт дайын». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. Бирги фильм. 22.40 Эстрада программазы. 00.15 Улустуң аялгалары. 00.30 ТМА. 00.45—01.50 П. И. Чайковский. «Манфред».

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.20 Мультфильмнер. 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.20 «Орус культура дугайында беседалар. 12-ги дамчыдылга. 11.00 «Маргыжыг чугаа». 13.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.30 Камерлиг музыка концерти. 14.40 «Силерге ынак турдум...» 15.10—15.40 Ритмиг гимнастика.

• • •

17.15 Баянистер дуэди ойнаар. 17.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Рынокче базымнар». 16.25 «Экивекер!». Информастыг программа. 18.55 Медээлер. 19.05 Чарлаалар, реклама.

МОСКВАДАН

19.15 Теледолчулал. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 СКВ. 20.45 Барымдаалыг фильм. 21.45 Музыка коллекциязы. 22.00 «Анна хүрээде». 2-ги кезээ. 22.25 Оортан. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.25 Актер Татьяна Ленникова.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ажыл-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар. 18.15—19.15 «Ала-чорукчулар клуву».

Среда

ДЕКАБРЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Финляндияның ТВ-зи көргүзүп тур. 9.35 «Паром». Уран-чечен телефильм. 10.35 Мультфильм. 11.00 Уругларның музыка клуву. 12.00 ТМА. 12.15—13.05 Концерт.

• • •

13.55 Биржалардан медээлер. 14.10 «Блокнот». 14.15 Партнер. 14.45 «Садыг одуруу». Коммерция медээчизи. 15.00 «Амыдыралдың кузу». 15.15 Камерлиг музыка концерти. 15.45 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чурталгазы». Хой сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги фильм. 2-ги сериязы. 16.55 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.55 Сонуургактарга. 18.10 Шаналдыг фильмнер. 18.30 ТМА. 18.45 «Келир үе дугайында сактыышкын». 19.30 Финляндияның ТВ-зи көргүзүп тур. 20.00 «Паром» Уран-чечен телефильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Чажыт дайын». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. Иийги фильм. 22.35 Декабрь кежээлери. 00.30 ТМА. 00.15—02.00 «Баркат пиво».

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 Менеджерлер школазы. 9.45 Мультфильм. 10.05 Авторлар программалары. 11.00 Мастерлер. 11.45 Фольклор. Билдинмес культуралар. 3-кү үндүрүлге. 12.30 Оортан. 13.00 Делегатскаяда музей. 13.30 «Эстрада көрүнчүүнде». М. Муромов. 14.10 Поэзия. 14.55—15.35 Телефильм.

• • •

16.45 «Радуница» ансамблдин көргүзүү. 17.00 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 1..30 Менеджерлер школазы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.20 «Намертон». 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.05 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «С. Ходорович болгаш өскелер-даа». 21.00 «Хоозун чугаалар». 21.25 «Аннушка садта». 3-кү кезээ. 22.00 Россия телевиденнезинниң баштайгы көргүзүү. «А. Сахаровтуң дүвүрелдери болгаш идегелдери». 1-ги кезээ. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.25 «А. Сахаровтуң дүвүрелдери болгаш идегелдери». 2-ги кезээ.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ужуражылга соотда ужуражылга. 18.30 Криминалдыг медээлер. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Авторнуң ыры концертинде. 19.55—20.00 Реклама.

Четверг

ДЕКАБРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.05 «Улустуң ырынга ынакпыл-биле». 10.45 Мультфильм. 11.05 «Өске ажыг-шужут тур. бас...». 1-ги фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң дынадыглары. 12.30 — 12.55 С. Прокофьев. Операдан фрагментилер.

• • •

13.50 «Телемикст». 14.35 Экономика агентилели. 15.05 «Бегун болгаш ынчан». 15.35 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чурталгазы». Хой сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги фильм. 3-кү сериязы. 16.40 Мультфильм. 15.55 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 17.55 ИХМ-ниң дынадыглары. 18.10 ТМА. 18.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.35 Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Кал редакторлар клуву. 22.25 Концерт. 00.10 Барымдаалыг фильм. 00.30—01.00 ТМА.

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.20 Орус чугаа. 9.50 Мультфильм. 10.10 Пластикалыг драма театры. 11.00 «Жданов—Сталиниң детки-чизи». 11.45 «Амыдыының ап, камгала». 12.35 «Чехословакияның кончаачылары — Россияның кончаачыларынга». 13.00 Фильм-концерт. 14.10 Телефильм. 14.30 «Бурунгу Эладаның танцылары». 14.50—15.20 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.15 Уругларга фильм. 17.25 «Тыва» ансамбль концерти. 18.25 «Экивекер!». Информастыг программа. 18.55 Медээлер. 19.05 Чарлаалар, реклама.

МОСКВАДАН

19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Юрий Башмет болгаш оон камерлиг оркестри. 1-ги фильм. 21.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.55 «Маргыжыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 —00.25 «Маргыжыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15—19.15 «Ырлаажылыынар, өөнүктер!».

Пятница

ДЕКАБРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 10.05 «Алия» еврей музыка ансамбли-биле ужуражылга. 10.35 Мультфильмнер. 11.05 «Өске ажыг-шужут турбас...» 2-ги фильм. 12.00 ТМА. 12.15—12.35 Барымдаалыг фильм.

• • •

14.10 Биржалардан медээлер. 14.40 «Блокнот». 14.45 Телебиржа. 15.15 Стадионга концерт. 15.45 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чурталгазы». Хой сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги фильм. 3-кү сериязы. 16.55 «Кижи. Бойдус. Ниитилел». Плакат таалазы-биле делегей конкурузу. 17.10 Уругларга фильм. 18.20 «Антреприза» студия көргүзүп тур. 18.30 ТМА. 18.45 Булуттуг хөлдерлиг болгаш чаңчылдарлыг чурт (Шотландия). 19.20 «Кижи болгаш хоойлу». 20.05 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.35 «ВиД». 23.35 «Мээн Алиям». Телефильм. 00.00 ТМА. 00.15 Чадаг-тергеге делегей чарыжы. 00.55—02.15 «ВиД».

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.50 Англи дыл. «Өг-бүленин альбому» (АКШ). 9.20 Мультфильмнер. 9.50 Эруди-тергге сула шимчээшкин. 10.20 Адам Смиттің акша-хөрөнгизи. 11.00 «Лаппедром». Шия. 12.05 «К-2» көргүзүп тур. 12.50 РСФСР-ниң кедээ ажыл-агый министри В. Н. Хлыстунов-биле беседа. 13.00 «Конурут». Телефильм. 13.50 «Шолаан ховуга селгүүстээшкин». 14.45 «Ока кырында бажың». 15.15—15.25 Киножурнал.

• • •

16.45 Карамзиниң эп кедгени. 17.30 Барымдаалыг фильм. 18.05 Адам Смиттің акша-хөрөнгизи. 18.45 Сос дилеп тур мен. 18.55 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.10 «Кижизидилге дугайында 20 минута». 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийги революция». Алды сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 21.30 «...Америкада». 22.30. РСФСР-ниң Дээди Совединин сессиязында. 23.00 Медээлер. 23.20—00.15 Фил Донахьюның программазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.10 «Геннадий Попов—рынокче улуг оруккa уптекчи-тонакчы». 19.55 — 20.00 Реклама.

Суббота

ДЕКАБРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Ритмиг гимнастика. 7.30 Мультфильмнер. 8.30 «Дириг амытаннар аймаа». 9.15 ТМА. 9.30 Хөглүг программа. 10.00 «Кадыкшыл». 10.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 10.50 Кижиниң мөгүшынары. 11.35 Фигурлыг чугулаашкын. ССРЭ чемпионады. 12.20 «Бурда мода» саналдап тур...» 12.50 «Шивээ». Музыкалыг программа. 14.05 Атлетизм. Делегей маргылдаазы. 14.50 Мультфильм. 15.00 ТМА. 15.15 Режиссер А. Калиниң фильмнери. 17.00 Экология хрониказы (ЭХ). 17.15 Рок-кичээл. 18.15 Мультфильм. 18.35 Екатерина Шаврина ырлаар. 19.05 «Майя ары». Хой сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 23-кү сериязы. 19.30 Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Петерс поп-шоу». 22.40 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 01.10 ТМА. 01.25—02.10 Чадаг-тергеге делегей чарыжы.

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35 «Тишина № 9». 9.35 Барымдаалыг фильм. 10.30 «ТелеЭКО». 11.00 «Арыг хөлчүкте бажың». 12.55 Коңга кагар чери. 13.10 «Ак каарган». 14.10 «Хөкчүт оюннар». 2-ги кезээ. 14.40 «Булуттуг болгаш чаашкынны бижип ор мен». 15.00 «Кадар он бир» кичээлдамчыдылга. 17.20 Чурукчу Марина Белькевич. 17.45 «Булгаковту долганган кужу». 17.00 Россияның парламент медээчизи. 17.15 Баскетбол талазы-биле делегей чемпионады. 18.15 РСФСР-ниң Конституция судунуң кежигүннери-биле ужуражылга. 19.15 С. Юрский «Кюхлядың шинде. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийги революция». Алды сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 21.30 Тараачылар айтырыы. 22.00 «...». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—02.25 «А» программа.

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.55 Ритмиг программа. 8.25 «Спортлото» тиражы. 8.40 Бистин садыыс. 8.55 ТМА. 9.15 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка баараан болуушкун». 10.45 «Гонг». 12.00 «Эртенги сылдыс». 13.00 «Ала-чорукчулар клуву». 14.00 Тараачылардга дамчыдылга. 14.45 Тхеквандо. ССРЭ чемпионады. 15.00 ТМА. 15.15 Хөглүг программа. 16.15 Уругларга театрларының делегей фестивалы (Евпатория). 17.35 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. 17.40 «Делегей панорамазы». 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.15 Дорт эфирге диалог. Украинаның президентизи. 20.00 «Ол эки-дир, дарга». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Спортчу телекежээ. Чаңсарда. (22.30) —ТМА. 22.45 Фигурлыг чугулаашкын. ССРЭ чемпионады. 23.40 Чадаг-тергеге делегей чарыжы. 01.20—02.40 Джаз портреттер.

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаас чыскаалымар! 8.15 Барымдаалыг фильм. 9.15 Спортчу программа. 10.15 «Берге салым-хуу...» 10.55 «Ыадыышкын», «Маннаашкын». «Герман». 11.55 Фестиваль. 12.05 Шия. 12.45 Камера эрткен үени шинчилеп тур. 13.55 Ыдыктыг болгаш мөнге. 14.15 Л. Андреев. «Сенатта аът». 15.00 Джаз фестиваль. 15.30 СКВ. 15.30 Эстонияның Европа чемпионады. 16.40 «Чаа эрге-чагыр. дыр». 2-ги дамчыдылга. 18.30 АКШ-тан неделя саныда программа. 19.15 Супер-оюн. Маргылдаа. 19.25 «Ставропольениң чери тааржыр ирги бе?». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 СКВ. 20.45 Кино кижилери. 22.00 «Елена болгаш Сергей». 22.30 РСФСР-ниң Дээди Совединин сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Криминалдыг дамчыдылга. 00.15 «Бедик шынарының уран чүүлү». 00.55—01.40 Эстрада программазы.

„Шынның" Аадаңы

Дыштаныр хүнге арын

АГААР БӨМБҮҮНГЕ ЧЕРНИ ДОЛГАНДЫР

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Рена Кузнецова). Аэронавтыларның каттышкан экипажы бо чылдың декабрь 15-тен 25-ке чедир хуусааның аразында ужудуп үнер. Ийи агаар бөмбүүден тургустунган аэростаттар системазын ажылдап кылырынга бүдүн чыл негеттинген. Амгы үеде экипаж капсулазын (боттарының чоруур кабинизин) чедир сайзырангайжыдарын уламчылап турар.

Чугаа үш дидим эрниң агаар бөмбүүнге Черни долгандыр ужудар деп шинтпирнин дугайында боор турар. Оң дээрге совет космонавт Владимир Джанибеков, АКШ-тын национал маадыры, ужар үүл баштайгылары деп медальдың эдилекчизи Ларри Ньюмен болгаш Японияның телеэзи. Башкартынар аэростатка ужудуушкунуң программазы «Черниң хаттары» деп тывызык аттыг.

— Мен орбитага беш удаа барып ажылдаан мен, ужудуушкун байдалы сеткилимге тааржыр — деп, В. Джанибеков чугаалаан. — Ынчалзажок бо таварылгада оон мүриундааларындан үшчок аңгы болур. База-ла шинчилеттинмэн, чаа үүлдүн солун романтиказы.

Эгелекчилер американнар болганы маргыш чок. Ынчалзажок орустар программага боттарының үлүүн киргеп. Черниң агаар каъдын болгаш озон каъды дээр кезээн шинчилээринин тодаргай планын киргеп. Чер чоогунуң агаар делгеминде радиациялыг байдалды база шинчилээр.

Америкчилер ужудуушкунуң техниктиг баазазын хаалырар. Аян-чорук үлүүн каш миллион доллар чарыгдалды болур. Ужудуушкун 9-12 километр бедикке эртер. Үш дидим Акрон хоорайдан (Огайо штат) ужудуп үнер.

— Чогум кайыгтады ужудуп эртеривисти билбес бис — деп. Ларри Ньюмен чугаалаан. — Үүге дээрге бистин шинчедикчивис хат болур. Ынчалзажок эртемденнерни үнелеп көргени-биле, «агаар хеми» барын үүктен чөөн чүүге соңгу широтаның 40-45 градус үезинде (ССРЭ-ниң кыры-биле) агып эртип турар.

Агаар бөмбүүнге Оожум океанны кежилдир ужуткан дурнуулгалыг капитан ужудуушкунуң аймыл чок болуунга бүүрел турар. Аэростат далайга-даа хонуп болуп, системага сугже кирбес арганы пенопласт карты бээр. Кара-даа хонуптар болза, экипаждың суг база аъш-чем курлавыры четчир. Аэростатта харылзаа тудар телефонну база тургускан.

ЭДЕР-КУЙ

(Тоолчургу чугаа)

«Төрээн черниң төөгүзүнүң
Дөзүн ылап билбес болза,
Өскүп, тенип соора баар» —
деп,
Өгбелерим чиге сөглээн.

Элегейни шаанда шагда
Эдер-Куй деп алаар дээрин
Кырган-ачам Хүлер ирей
Кыстарынга төөгүп берген.

Эрнин дургаар аалдар
чайлаар
Элегейнин шынаа орну
Этээртинмес ан-мен долган,
Эртер чер чок, аргалыг
дээр.

Ак салдыг Адайган дел
Ажы-төл чок боттан ашак
Чаңгыс-Дыттың чоогунга
Чадыр өглүг чурттап
чораан.

Чалбак-Мыйык өле инээн
Шары бодап мунуп алгаш,
Ажыг кышты өттүр аннаар
Амыр эвес анчы дижир.

Авыралдыг таңды кежиин
Аалдарга үлеп берип,
Элбер-самдар ажы-төлден
Эдлин-чемин харамнаимас.

Кек-Хөлге оттап чайлаан
Хөлчок сечис чаш инээ
Аанок улуг бызаа төлээш,
Амыдыдан чарлы берген.

Алайганнын эмистиктеп
Авырааны ала буга
Чаңгыландыр бустаптарга,
Чатым даглар буступ
турган.

«Өршээ далай! Оран-тандым,
Бөдей! Өөмүү камгала!» —
деп,
Балык-балык аймаа-биле
Өрү тейлеп, чанныш турган.

Эдер-Куюм, Эде-Куюм,
Эдекей... — деп,
Эде-хере каш янзы ойзу
сөглеп,
Адак соонда, ары чону,
хары угда:
«Авыралдыг, Элегей! — дээн.

Шак-ла ынчаар, олбук
ышкаш,
Чараш шыктыг Элегейнин
Эдер-Куйдан укталганын
Эргим чонга төөгүдүм.

Сарра КУУЛАР.

Гонорарын «Шынның» агар саныныче шилчидерин диледим. (авт.)

ТЫВЫЗЫКТАР

1. Дазыргай ак ховузундан
Таравас-даа, бөлүк чоруур.
Мүн ашкан кара хойну
Мурнап чоруур үш
кошкар.

• • •

2. Каттырбасты
каттыртыптар
Камзаазынныг аажылыг.
Үжен ашкан харлыг боду
Үелешпес кижизи чок.
Алдан харлыг кырган
дивес,
Аныяк-чалыы назын
дивес,
Чүрээн тутса бажын
алыр,
Чүден кара сагыжы бак.

• • •

3. Үш халышкынын
Үнер-кирер ажин үш
ангы.

• • •

4. Дагыл иштинде таңма
чүрек.

Самбуу КУУЛАР.

ЧЕДИГИ ЭГЕ

Бажыдан ийи хүн үнмээн мен. Чүнү-даа канчаар айын тыпшайн номчуттунуп чыттым. Бажымга янзы-бүрү бодалдар кирип турган. Өскээр ажылдап чоруй баар дээримге, техникумну доозарынга чедир каш-ла ай арткан. Механизация салбырының шылгалдалары думчукта келген. Аваа база белетканип эгелээн мен. Кол соруулга — ону доозары турган. Оон кадында, сагышка янзы-бүрү бодалдар база киргеш турупкан. Чалгаа-ранчыг-даа, мунгаранчыг-даа хүннер ол болган.

Ажыл чок чаңгыс-даа хүн эрттирери менээ чүден дора болган. Ынчангаш школага одакчылап кирип алдым. Одалга сезонгу төнерге, байдалды көөр ыйнаан деп бодап алган мен. Каш хондур ажылдап чоруп турумда, кол механик Ондар бажыңга чедип келди.

— Чүнү канчап тур сеңмоң, дом? Семээ ужуражыр херектиг келдим — деп, Ондар менден айтырды.

— Ажыл чок канчап олурар болур, техникум доозар шылгалдаларга белеткенмишаан, школада одакчылап тур мен.

— Ийе, ону дыңнадым. Ол ажылың-биле кады гаражка машинадан септеп корүүнге кандытыл?

— Ажыы-биле чугаалаттар мен, акым. Сайын Монгушович болгаш Белек Сайынович адашкылар турда, оларның холунга черле ажылдап шыдавас мен.

— Ийет, сээн оонда ужур-ла бар болдур ийин. Мен-даа аайын тыппас кижи-дир мен. Олар хамаан эвес, шыырак чолаачы чокта машина септээрге, шаптыктыы аажок чүве-дир. Сени үнүрген чылдагаанын эки билип шыдавас кижилир мен. Совхоз директору биле бөл оглу Белектин сени көрбес чылдагааны чүү чүвел, оол? Бир эвес чажыт эвес чүве болза, менээ чугаалап берип боор сеңе бе? Мен база аваа кайын олурар мен. Хоочун коммунист кижи ышкажыл мен.

— Ындыг-ла кончут комунист кижи болзунза, мында мени хей черге чулбаалап турда, чүнү көрүп олурганың ол ынчаш, акым?

— Адыр, адыр, дыка дадашка. Аныяк кижи дүргеп болбас чоор. Мен аваа сеңээ доп-дораан болчу бергеп болзумза, чүү болгу дег-дир. Баштай херектин ужурун билип алгаш, болур ышкажыгай. Бүгү техниктиг чөвүлел Сайын Монгушовичиин талазында барган турду. Чугле чамдык чолаачылар сеңээ болчур хөөнүүг болбадыве. Мен баштай олда бүгүнүң чылдагаанын билип алыр ужурлуг мен.

— Чылдагаан үүг боор. Олар эрге-дужаалын ажыглап алгаш, мени каракка көөлүдүр-ле кызып турары ол-дур.

— Ийе, ол билдингир. Сеңе совхозтун мурнакчы чолаачыларының бирээзи болгай сен. Чүү дээш кызып турарын черле аайын тыппас мен. Сеңе ону үүг дег болаар сеңе? — деп. Ондар улам сиңнигин айтырды.

Мен чылдагаанын чажырдым:

— Билбес мен. Канчаардаа кызып ажылдаарымга, олар хоржок-тур. Харын мени истелге чериче дужаап берипшиер дээримге, мынчага чедир шимээн чок барды ышкажыл.

— Истелге... истелге. Херек кырында олар истелге чериче дыңнатпадылар. А бир эвес шыырак истелге келген болза, ийиг дээрезиннбиле тодарадыптар турган ийик. Чоокта чаа гараж таңныылының мынча деп эзирик чулчурып олурганын дыңнадым: «Алдын-Херелдиң машиназын аваа тургузуп кааны шын үүве. Директорнуң оглу Белек чиик машинаныг шаан келгеш, таныважым бир эштиг гаражче кирген соонда, дыка үр болгаш бир сумка хөрекселлер алгаш үнгеинин көрдүм. Ол чүцерил дээримге, «Сеңээ хамаарышпас чүве-дир, ашак» — дээн-дир. Ынчангаш таныыл «Даргалар боттары-ла билир ыйнаан, оларны айтырары мээң хөрөөм эвес» деп олурганын дыңнадым. Таныыл ол чугаазы канчап-даа меге эвес. Ындыг аа?

Мен хөрөөм ойуп орзаа-даа, чүнү-даа ыыттавас деп шиитпирлеп алган мен.

— Эзирик таныыл чугаазын ыы билир боор. А мен канчап бодумнуң мунуп турган машинамны үптеп каалтар кижи мен. Ам моон соңгаар машина мунзумза, кежээ таныылга дорт хүлээдип казар мен. Ол дээрге бистиң шуптунустун чүрүм бөлбес чоруусетан үнүп турары ол-дур. Амдыыында оларны-биле маргыжып шыдавас мен. Чүге дээрге, кымның эргези улутул, оонуу шыныыг болур. А кажан-бир, орай-даа болза, мээнин чөптүг деп чүвени мээн эп-көрүм биле бээр.

— Ындыг-дыр, Алдын. Белектиң чүге ынчап турарының чылдагаанын менээ чугаалавадың. Бөлбес мен дээр-дир сен. Бистин ол эргеи бензин сөөртүр машинаныы шимчедип көрем че. Оон соонда бодун мунар сен.

Мээн сагыжымга база катап машина, делгем оруктар болгаш хоорай-суурлар кеступ келген ышкаш. Шынап-ла, бензовоз-даа болза хамаан эвес, кылып алгаш, мунуп көрөе деп бодал база катап кирип келген. Ынчалза-даа дадагалзадым.

— Дем-не чугааладың, акым. Сайын биле Белек адашкылар маңаа ажылдап турда, машина мунуп шыдавас мен.

— Элдеп чүве-дир але, оол. Оон чылдагаанын база чугаалавас-тыр сен. Чылдагаан турар ужурлуг. Чижээлээрге, сен техникумну доозар-дыр сен. Оон соонда ег-буле тудуп, кадайлангаш, мээн орнумга механиктээ сен. Техника билириң тергинн-дир. Оон ынай чүү хереглл? Белек канчап калай кудалаар деп турар дээр-дир — деп. Ондар менче кичээнгейлиг көрду.

— Кымны кудалаары ол, акым? — деп, оон айтырдым.

— Та, орта ужурун билбеним. Чылгычы Седиптиң уруу Серенмааны айтырар дээш, совхоз директору белеткенин турар диштилер. Ол уруг кайда чүвел? Өөренип турар чүве диди бе.

Мээн кырымче изиг суг чаңыпкан ышкаш апардым. Ынчалза-даа байты күжүм чыып алгаш, эскертпезин кызып ор мен. Бажында харын-даа аваам чок болган. Оон башка ол бир чүвени чугаалаар турган боор.

— Та, мен чылгычы Седиптиң уруун билбес мен — деп, чүнү-даа билбес кижи боорун оралдажып харылздым.

Ондар карманындан таакпызын уштуп, кыпсып алгаш, чугаалай-дыр.

— Аныяктар өгленип-баштанмайн канчаар. Менги көрдаан, ийишш чыл болгаш пенсиялаар ашак-тыр мен. Сеңе база техникумну доозуп алгаш, өгленип-баштаныр болза эки-дир, оол.

— Шыы харын, акым. Техникумну канчап-чоп-даа чыткаш, ыяап-ла доозуп алыр мен. Оон соонда чүнү канчаарын амыдырал боду көргүзе бээр ыйнаан. Сиилерниң ол бензовозуңар сүмелээннинер дээш четтирлим. Ону кылып-даа, мунуп-даа шыдавас мен.

(Уланчылыг).

Монгуш Көжелдей

ШАГДАГЫ ЧАСТЫҢ ЧЫЛЫ

Тоожудан үзүндү

СОНУУРГАКТАРГА

ДЕЛЕГЕЙДЕ КЫМНАР ЭҢ-НЕ БАЙЫЛ!

Делегей статистиказының медээлерин өскүүгаар алырга, японнар сөөлгү үш чылды улаштыр чырык өртемчейде эң хөй хөрөнгилиг болуп турар. Делегейнин ажаалга банкыларының Женева институдунуң медээлерин чоокта чаа чарлап парлаан. 1989 чылдың төнчүзүнде Японияның чурттакчылары-ның (кижи бүрүзүнүң) шыгжамыры ортумаа-биле 5 миллион 700 мүн иен акша болган. Ол дээрге 40 мүн америк долларга деннежир. Чугле чаңгыс эрткен чылын безин японнарның шыгжамыры 11 хуу немей ковудээн. Ийиги черде Швейцарияның чурттакчылары, оларның шыгжамыры 23 мүн доллар, үшкү черни Бельгияның чурттакчылары эзлеп турар. Американнар 14-кү черде, оларның кижи бүрүзүнүң шыгжамыры чүгле 10 мүн доллар.

ХҮН ИЗИИ АЙЫЫЛДЫГ

Австралияда Квинслендиниң чурттуун эң-не чылыг болгаш хүнээрек штады деп саналып турар. Оон чурттакчылары ындыг атка чоргаарланыр-даа. Изиг хүн херели кижилериниң кежиннге айыылдыг болуп турарын Квинслендиниң чурттакчылары чоорту билип эгелээн. Штаттың чурттакчылары кештиң рак аарының талазы-биле делегейде бирги черин ээлеп турар. Квинслендиниң үш чурттакчызының бирээзи-ле кештиң рак аарыындан качыгдап турар. Кижи кижиниң ажык черлери колдуунда ракты — кедергей изиг хүн хереллиниң уржуу ол.

ЯДЫЫЛАР «БАЙЛАР» БОЛУ БЕРГЕН

Перунуң ядыы чурттакчылары ам «байлар-миллионерлер» болу бердинис деп чугаалажып турар апарган. 1991 чылдың эгезинден бээр аъш-чем болгаш улетпүр бараанларының өртектери ол чуртта 7649 хуу бедээн. Лиманың чурттакчылары 1985 чылда шыырак бажыңны садып алыр акша-биле ам ийи чүвүр белин садып алыр аргазы чок болу берген. Ам чүгле америк долларга орнаштыр 500 мүн ажыг нитнин (Перунуң акшазы) берип турар. Акша үнези шак ыйчаар кудулаан болганда, Перунуң чурттакчыларының холунда, шынап-ла, эвээш эвес миллион нити акша бар.

(Парлалгадан).

Мөгелер дугайында

ИЙИ ТАВАРЫЛГА

Тываның каш дакпыр чемпионнары чораан Дапыл Ооржак, Апыш-оол Ооржак оларны билбес, дыңнаваан кижи бисте ховар. Мындыг ийи таварылганың дугайында мөгөө оларның чангыс чер-чурттуглары хөөреп берген чүве ийин. Ам оларны силер бүгүдеге дамчыдып берейн.

Дапыл Ооржак чылдың-на шөлөөзин төрүттүнген чери, маанык-торгу чаткан ышкаш кайгамчык Манчүрекке, кады төрээн ачызы алдарлыг малчын Доржу Аныянович Ооржактың аалынга эрттирер кижи-дир. Маңаа оон кылбас-ла чүвези чок. Хой кадарар, ыяштаар, хойтпак хайындырар, балыктаар, аннаар... Акызы Ак-Адыр биле Манчүрек хемнериң белдиринде чайлаанга чылдын келир. Хой-ешкүзү-даа, янек, малы-даа бо чуртка өөренген.

Бир-ле хүн алышкылар чеже будук одаар боор, сыралаар деп шиитпирлеп алган. Тура курганан сыраның оду-даа тергиин-не, арта көзү чаштавас. Достап (Доржуның чон аразында ады) оглу Славаны Чоржан-Доругну тудуп эккел деп айбылаан. Хой кадарып мунар аът ыраар эвес — дораан тудуп эккелген.

Сыра чүдүрерине эптиг кылдыр хамык чүүлдерин белеткээш, алышкылар-даа Адыр-Каытче аъдын четкеш, Славаны эдерткеш, кылаштажыпкан.

Манчүрек хемни кешкеш, Адыр-Каытче үнүпкеннер. Эдээн үр кылаштажып келгеннер. Ам-на ында-мында сыралар таваржып эгелээн.

Черле кижи сагыжынга кирбес. Чок-ла болза, хой будуктарлыг, чардынмас, чок болза ол болгулаан.

Ынчап чорааш алышкылар кезек дук шет аразында сулагай үнген, будуу ховар, хаг дег курган сыраны көрүп, каннар. Чугле берге чүве — канчап ажык чеже үндүр сөөртүп алыры. Ындыг болза-даа, дөртен кагарга, деңгүп шошкуур Чоржан-Доруг чок эвес! Бузуреллиг аът-ла болгай.

Алышкылар-даа ур-даа болбаанда сыразын ужургаш, ийи деп кылдыр одура хирээлеп алганнар.

Слава аъттың чедип аккелген. Алышкылар ийи чудукту аъттың ийи талазынга шыдалаапкан.

Слава аъдын шет аразындан үндүр четкен. Аът бир чүткээн, ийи чүткээн — чудуктар шимчээр боор бе, олда черинде хевээр. Үүп чадаан аът-биле чеже хинчектеннир боор, кандыг-бир ар-ректорнуң оглу Белек чиик машинаныг шаан келгеш, таныважым бир эштиг гаражче кирген соонда, дыка үр болгаш бир сумка хөрекселлер алгаш үнгеинин көрдүм. Ол чүцерил дээримге, «Сеңээ хамаарышпас чүве-дир, ашак» — дээн-дир. Ынчангаш таныыл «Даргалар боттары-ла билир ыйнаан, оларны айтырары мээң хөрөөм эвес» деп олурганын дыңнадым. Таныыл ол чугаазы канчап-даа меге эвес. Ындыг аа?

Мен хөрөөм ойуп орзаа-даа, чүнү-даа ыыттавас деп шиитпирлеп алган мен.

— Эзирик таныыл чугаазын ыы билир боор. А мен канчап бодумнуң мунуп турган машинамны үптеп каалтар кижи мен. Ам моон соңгаар машина мунзумза, кежээ таныылга дорт хүлээдип казар мен. Ол дээрге бистиң шуптунустун чүрүм бөлбес чоруусетан үнүп турары ол-дур. Амдыыында оларны-биле маргыжып шыдавас мен. Чүге дээрге, кымның эргези улутул, оонуу шыныыг болур. А кажан-бир, орай-даа болза, мээнин чөптүг деп чүвени мээн эп-көрүм биле бээр.

— Ындыг-дыр, Алдын. Белектиң чүге ынчап турарының чылдагаанын менээ чугаалавадың. Бөлбес мен дээр-дир сен. Бистин ол эргеи бензин сөөртүр машинаныы шимчедип көрем че. Оон соонда бодун мунар сен.

Мээн сагыжымга база катап машина, делгем оруктар болгаш хоорай-суурлар кеступ келген ышкаш. Шынап-ла, бензовоз-даа болза хамаан эвес, кылып алгаш, мунуп көрөе деп бодал база газын дилей бергеннер. Ынчап турда мөге Дапыл бирле бодал кире хонуп келгенинге амыраш, мырыңай алгырыпкан:

«Ындыг эвес, акым, мээн ийи колдуумга чудуктарны тутсувут» дээн. Акызы ынчаар кылган-даа. Күжүр эрдаа чүү боор, хая-дажын казырадыр, оъдун-көгүн туруулдур чудуктарны ажык черже үндүр сөөртүп эккелген-дир.

• • •

Алдыы-Ишкин бажыңга чыскаалдар шаанда үргүлүү болуп турган. Аваа ажылагый түннелдерин үндүрүп, мөге салып, аът чарыштырып, байырлап турган.

Кыдыг черге шүүлгеш, шаанал алыр дээн мөгелер кайыын-даа кээр турган. Ындыгларның бирээзинге мөге Апыш-оол Ооржак база хамааржы берген.

Келген хүнүнде хойтпак арагазы-шелипкеш, бажы аараан. Апыжың баш «эмнээр» аргазын дилеп, дерги садының эргелекчизи Долгар угбайга чеде берген. Шынап-ла, буфетте чүнү чок дээр. Кызыл өөнүг «Гымзалар», божа ышкаш болгар арагалар, арыг суг дег ак баштыг водкалар бо турганнар. Апыш-оол үжеиип көөрге, хайлыг, чаңгыс көпеек-даа чок боор-тур. Ам канчаар, думчукка тулганда, бызаа сугжу дээн ышкаш, дидимненип алгаш, садыгжы угбайга:

— Күжүр, угбай! Шүүлгеш төлеп бээр мен, бир шил водкадан - берем.

Долгар угбай Апышка бузурээш (шүүлбейн чоразн эвес) бир «ак-баштыгны» тутсупкан.

Суксаан мөге араганы ажыын-даа билбейн, чартыы чедир сорупкан...

Мөге салыкчылары бирги ээлчегни чарлапкан. Апышка арганызмаар, содак безин чок, чүвүрүн даап алган, ашаксымаар кижи таварышкан. Ооржак бүдүү амырап, девип бар чыткан.

Сегиржип алганнар. Ашактың кашпагайы-даа кончуг болган. Чеже ынчап турар, өөренген чаны-биле майгыпкан. Ындыг белен чүве кайда боор, куруг чер майгааш, боду кээп дүшкен!

Апыш Ооржакты кылаңкара октаан бе, азы ашак октаан бе деп чүве оон бодунга безин билдинмейн барган.

Долгар угбай-биле та канчап санашкан кижи...

Белек ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 Ритмиг гимнастика. 7.00 Мультфильмнер. 7.30 «Ажылдыр кижиниң суббота хүнү». 8.30 ТМА. 8.45 Хөгжүлүг программа. 9.15 Режиссер С. Колосовтуң фильмнери. 11.50 Менеджерлер конкурузу. 3-кү чадазы. 12.45 «Дем каттыжылга» видеодамчыдылга. 14.00 Бистиң садывыс. 14.30 «Музыка киоскизи». 15.00 ТМА. 15.15 «Пи» демдекчиле. 16.10 «Тэквондо болгаш хөрөөженнер». 16.20 Мультфильм. 17.50 «Москва хоорай кайгамчык». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм. 6-гы фильм. 18.25 Фигурлуг чүцүлаашкын. Бүгү-эвилелдиң телерадиокомпаниязының шаналы дээш делегей маргылдаазы. 19.25 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 22-ги сериязы. 19.50 «Шыламык эр». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Көк чагаа хазы». 22.35 Теннис. Дэвис-тин кубогу дээш. Чаңсарда (23.35) — ТМА. 00.30 «Европа кадар». 01.30—03.05 «Бүгүдеге — четтирдиванс...» Уран-чечен телефильм.

ИЯИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Информас-публицистиг программа. 9.00 Мультфильм. 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.50 «Орнамент» ансамбльдиң коргузуу. 11.00 «Кадар он бир» видеодамчыдылга. 13.00 «Москва — Бостон» телекөвүрүг. 14.00 Конга азар черн. 14.20 Капитал. 14.50 «Виктор Ворошильский». Демдеглел. 15.05 Амы-тыныг ап, камгала. 15.55 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 16.25 З. Фрейд дугайында фильм. 17.15 М. Трест. 17.45 Музыкага хандыышыл. 18.10 Булгаковту долгандыр. 1-ги дамчыдылга. 19.10 АКШ-тан неделя санында программа. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.35 Ол-ла олчаандырзын. 21.35 Коррупция. 22.05 «Тверскаяга кибилей». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Лаарта агаар байдалы. 23.25—00.55 Эстрада программазы.

Өөренирин күзээннерге

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Иштики херектер министерстволарының өөредилге черлеринге курсантыларны шилип алыр Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу чарлап турар. Дээди школаларга өөренириниң хуусаазы 5 чыл, ортумак школаларга — 2 чыл. Тыва Республиканың иштики херектер органнарынга ажылдаар кадрларны бистиң республикадан өөренип чоруурларны ол школаларга белеткээр. Совет Армиязга шерит албанын эрттирген-даа, эрттирбээн-даа эр кижилерни школаларга хүлээп алыр.

Өөренирин күзээннер киреринниң шылгалдаларын орус дыл, литературага бижимел-биле, ССРЭ төөгүзүнге — аас-биле дужаар, а дээди школаларга кирерлер — күрүне болгаш хоойлу үндезинниериниң талазы-биле немелде шылгалданы дужаар.

Киреринниң шылгалдаларын колдуунда ол школалар июль, август айларда хүлээп алыр. Бистиң республикадан курсантыларны барын өөренири школалар — Барнаулда, Бишкекте, Краснодарда турар. Аваа киреринниң шылгалдаларын февраль 10-да чорудар, кичээлдер март 1-де эгелээр.

Киреринниң күзээннер Тыва Республиканың ИХМ-ниң кадрлар кылдызынге дараазында документилерни алгаш келир: кадыкшылының дугайында эмчи шынызылгазы, биллиниң дугайында аттестат азы диплом, шерит биледи, сөөлгү ажылдап турган черинден характеристика болгаш 3×4 хемчээлдиг 4 база 9×11 хемчээлдиг бир фото-чуруктар, күш-ажыл дептериниң хоолгазы.

Киноениң шылгалдаларын дужаар кижилер өөредилге черинге халас чедер, а кажан өөренип киринкенде, халас чемненилге, чурттаалга шолу-биле оларны хаалырар, хепти бээр, ай саныда 120 рубль хемчээлдиг стипендиямы тыпсыр.

Барнаулда, Бишкекте, Краснодарда тускай ортумак школаларга өөренирин күзээннер документилерни 1992 чылдың январь 15-ке, оон өске школаларга өөренирлер — май 15-ке чедир дужаар.

Тайылбыр алыры-биле ИХМ-ниң № 206 кабинединге келир азы 2-16-35, 92-3-29 телефонларны ажыглаар.

Ужуражылга болур

1991 чылдың декабрь 7-де Политиктиг чырыдыышкын бажыңында концерт болур. Аваа филармониянын коллективтери киржир.

Программада: Ырның болгаш танцының «Саян» күрүне ансамбли, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүү, «Аян» бөлүү, филармониянын ыраажылары.

Артистерниң көрүкчүлер-биле чогаадыкчы ужуражылгазы база болур.

Концерт 15 шакта эгелээр.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңында болгаш филармонияда кассалар ажылдап турар.

КИНО

НОЯБРЬ 30-де

«НАЙЫРАЛ»: «Взять: живым или мёртвым» 9.00 11.00, 13.00, 15.00, **«Дина»** (к/с Кинком) 17.00 (киновечер).

ВИДЕОЗАЛ: **«Если бы...»** (Индия, 2 сериялыг) 11.40, 14.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: Да здравствует Серваш!» 9.00, 11.50, **«Принцесса Павлин»** 10.10, 13.00, **«Нет выхода»** 14.40, 16.40, 18.40, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мой муж — инопланетянин» 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ДЕКАБРЬ 1-де

«НАЙЫРАЛ»: «Взять: живым или мёртвым» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Если бы...»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эгрета из слоновой кости» 11.00, **«Мой муж — инопланетянин»** 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: Да здравствует Серваш!» 9.00, 11.50, **«Принцесса Павлин»** 10.10, 13.00, **«Нет выхода»** 14.40, 16.40, 18.40, 20.40 шактарда.

ДЕКАБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Время слуг» (Чехословакия, 16 харга чедир) 9.10, 11.30 **«Дина»** (к/с Кинком) 13.50, 15.40, 17.30 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Отряд фантастического назначения»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кыночылынды 9.00, 12.10, **«Акваланги на дне»** 10.20, 13.30 **«Нет выхода»** 15.20, 17.40, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мой муж — инопланетянин» 12.40, 16.20, **«Манкурт»** 14.30, 18.10 шактарда.

«Өгбелернин изи» Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуун редакция коллективи

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
Редактор — 3-43-34;
приемная — 3-34-26;
оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17
харыысалгалыг секретарь 3-34-92
оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
экономика килдистери:
үлетүр — 3-34-49; 3-36-73
кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
сонгал айтырыглар — 3-34-57;
культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98
политиктиг политиктиг — 3-36-25;
меңгелер болгаш спорт — 3-38-82; 3-41-23
чагаа — 3-39-03;
очулга — 3-34-39, 3-34-92;
корректорлар — 3-34-19;
үндүрүкчүлер — 2-27-41;
солун келбейн барганда — 2-32-75
бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыт № 991.

Бодал

АКСЫ КЕЖЭЭЛЭЭРИНИҢ ОРНУНГА

Сөолгү үеде аныак-чарлыг чорукка сылдап алгаш, ону соора ажыглап, ылаңгыя коммунистерни база удуртукчу турган коммунистерниң адрезинге хөйле чүве шуугаар кижилер тыптып келген. Ийе, харын, коммунистиг партиз берге үеларде ажылдап, чүрттап эртип келгеш, ону башкарып келген удуртукчуларныңг улуг төптен эгелеп алгаш, соора, частырыглар-лыг уштап-баштап келгенни кижи бүрүзү билир апарган. Бодүүн коммунистер үениң негелдезиби-биле хөй-хөй ажылдарны кылып келгеш, орну чок чүүлдерни тургузуп, хамыктың мурнунда Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде, гитлержи фашизмнин аг-шерии хөй-хөй чүрттарны эжелеп алган турда. Совет Эвилелиниң 300 миллион коммунистери мурнуку одуругга от ажыдып, маадырлыы-биле киргеш, фашистиг аг-шеригни чылча шапканын Францияның даштыкы херектер министри безин чоокта чаа чугаалап турганын солундан номчудувус. Херек кырында ада-чурт дээш хөй-хөй коммунистер, комсомолчулар маадырлыы-биле бажын салганнар.

Амгы үеде бистиң тыва черивистиң, чонувустуң бурунгаар хөгжүлдезинге берге үе тургустунуп келгенин ол чүгле бисте эвес, бүгү чүртта болуп турарын билир бис. Ынчалза-даа чамдык кижилер ат болган, аштап-суксаар боор бис деп чүве хөөктүрер кижилер арбыдап орар-дыр бо. Херек кырында ол чугаа хооктүрер кижилер чүгле эки ажылдаар болза, ынчан эки түннел үнер ужурлуг. Кижи бүрүзү онаашкан ажылын, планын ак сет-килдиг күүседир, студентилер, школачылар довгуп-ле хун эрттирип турбайн, эртем-билигни ылап билип, чедип алыр ужурлуг. Бисте ындыг эвес, ажыл орта кылбас кижилер хөй. Өөренгеш орта өөренмес, ажылдап үнер-кирер, улуп-тоолар, кем-херек үүлгедир ажыктөлүкүс эдип-чазап шуут чадажып туруп өөрдивис. Мону чүге күш четпес улус бис, оорларны, хулиганнарны тударынга чүге дем чок бис, шак бо бүгүнү даргаларныңг херээ дижир, удуртур башкарар улустуң улуг буруузу дептле чарбыттының орбайн, чүрт-суур аайы-биле кижилерниң, ылаңгыя аныактарныңг даңзызын туртускаш, хамааржыр организациязы, оон ада-иези, төөлдери кым, кайда өөренип азы ажылдап турарыл, кым кайда тоолап чиде бергенин өнчалапкаш, оларны кынчыктырбайн холга алыр болза, боттарыныстың-на ажы-толувус кайнаар баар деп.

Оон ыкай, шоолуг чүведаа кылбас, ажыл-даа кылып чорбаан, чүгле аксы кежээ кижилерниң ажыы чок. Херек кырында кым-бир кижи бир-ле ажылга ажыл-агыйжы чоруун көргүзүп, кандыг-даа ажылдан ылгалып коступ үнүп келир, малчыл, саанчы, удуртукчу-даа кижилерни чоп көруп, оларны үнелей бээр.

Бистиң республикада чаа-чаа өскерлиишкиннер болган болгай. Ылаңгыя Дээди Советтиң Даргазынга ажылдуржулгазы чок-даа болза, эртемден аныак чаа кижини улуг идегел-биле соңгуп алдывыс. Ам базала ол даргавысты бактай бербейн, деткип, дузалажып, сүмележип, ажылагыйны көдүрери ажылчы чондан хамааржыр деп бодаар мен. Ам удавас Тыванын Президентизин соңгуур деп турар бис. Анаа кандыг кижи негеттинерил дээр дугайында билип алган болгай бис.

Мээн саналым мындыг. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты Президентиге соңгун алза ажырбас деп бодаар мен. Ол Москваның Тимирязев аттыг кедээ ажылагай академизиниң доосканы. Тыванның эң хөлүдап калган «Шекпээр» совхозунуң ажылын экижиткен. Оон Барыын-Хемчик районуң кожуун даргазынга үр эвес ажылдаан, ол районну өрү тырткан кижи деп, ук черниң чому чугаалажып турар. Оон соонда партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга ажылдаан, бөгай эвес талазын көргүстү. Республикага ажылдап келгеш, үр болбаан-даа болза, улус ажыл-агыйының бурунгаар хөгжүлдезинге чаа-чаа базымнарны кылып эгелей берген. Депутат округунга чаа-чаа планнарны тургузуп, чоннуң чагыларын күүседип-биле бар-ла күжүн билинн бараалгадын чоруурун чон үнелеп турар.

1991 чылдың чайынында Тываның 70 чыл (малчыннар Наадымы-биле катай) оюн демдеглээн бис. Ол Ш. Д. Ооржактың ботидепкейи-биле кедээ малчыннарның соңуургалынга таарымчалыг чүүлдерни шаннал мөгөлдарны, ылаңгыя дыка хөй мурнакчы малчыннарны чиик машиналар талоннары-биле шаннап, үнелээни оларныңг ажылдаарынга идиглиг болган. Оон ынай малчыннарга чаа гостиницаны тударын, реском эмнелгезин малчыннарга таарыштыр тургусканы. Кылыл хоорайда даргаар дачазын уруглар алган черлеринге шилчиткенин чон үнелеп турар.

Ынчангаш Ш. Д. Ооржактың президент кандидатуразынга депшидери чүүлүг деп бодаар мен. Ол Тыванын чонунуң амыдыралы дээш Москваже база чоокта чаа-даштыкыже чоруп, бүгү чүвени тыптыпып чоруп турар.

Б. МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Гоноварын «Шынга» арттырарын диледим. (**Авт.**).

Дилег

ШИНЧИЛЕП БЕРИП КӨРҮҢЕР

Ноябрь 5-те үнген 187 дугаарлыг «Шында» Кошкар-оол Богатырның «Кадыым экижиде» деп үүлүн номчуп сонуургадым. Тыванын аржаан суглары оон экономиказынга биче эвес дузалыг болуру черле чептүг.

Бистиң Улуг-Хем районда шинчилеттинген, шинчилеттинмээн-даа аржааннар бар. Улуг-Хемниң Кызыл-Дуруг аржаанынга мен база чораан мен. Анаа дыка хөй, ынзы-бүрү аарыглары-ны эмнээр шынарлыг черчүве. Чижээ, чүрек дамыры алгаан улус экирип бээр чораан. Ону Совет Эвилелинде чүгле кезип эмнеп турар болгай.

Бистиң Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү суурда 25 орунлуг чыттырып эмнээр эмнелге чөгүнда, оон 50 метр черде үнүп чыдар аржаан бар, ону улус чаала ижип эгелээн, суу соокдаа болза, ангиналыг улус ижерге, тоовас болгай. Бо аржаанны шинчилеп бээр болза, эмнелгеге-даа дузалыг болур. Маная курортдаа кылып болгай. Бо аржаан артында эмнелгениң адаандан чугуг үнүп чыдар. Бо аржаанны шинчилеп бээрин солун дамчыштыр диледим. Мээн хууда бодалым: чамдык эки аржаанларны курорт кылдыр чүве кылып болбас деп. Шыдаар кижилер Тывада база бар. Столоваа-даа ажыдып берзе, эмнедип келген чонга өөрүнчүг-ле болгай.

Маннай-оол ОПАЙ-ООЛ.

ОЛЧАЗЫ ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗА, ОРУЛГАЗЫ АРБЫН БОЛУР

Бо чылдың күскү, кышкы аныыр сезону эгелээни-биле «Хемчик» аныыр-тывып ажыл-агыйының штаттыг болгаш эки туранын 400 ажыг анчызы ан-олук дужаар керээлерин 149 мун рубльге чаргаш, тывыштыг тайгаларже аттангылаан.

Анчыларның башкылыы олча-омактыг кээп эгелээн. Ноябрь 14-ке чедир олар 11 мун 112 даннин, 6 кинти, бир дырбактыгны дужаагаш, 152 мун рубльдин орулгазын киргеп.

Анчылар Николай Куулар, Чыраа-Бажыдан Чимит-оол Куулар, Александр Сарыглар, Эрес-оол Донгак, Чадаана хоорайдан Октябрь Түлүш, Бора-Тайгадан Мочак-Кара Монгуш, Шемиден Даңзы-Белек Монгуш олар тус-тузында хөй олукту дужаап, чаргаш керээлерин ажыр күүсеткеннер.

Бо сезонда өлүк өртээ өскени-биле аная анчыларны сонуургалы бедип, тывыш ажылынга идепкейлиг киришкеннер. Ан-өлүүн дужаапкан анчылар тайгаларже база катап үнүпкен.

Кештин шынарын экижидер, өлуктүн үзүн, чаан эки аштаар, хан кучук черлерни сувурер дугайында тайылбыр ажылын анчыларга «Хемчик» аныыр-тывыш ажыл-агыйының специалисте чоруткан.

Арагачы ДОНГАК

Чөөн-Хемчик район

Чадаана хоорай.

ХАЛАП-ЛА ХАЛАП...

Мурнуу Осетияга хөй үрелиишкиннерлиг улуг чер шимчээшкининиң болганының соонда чартык чыл эрткен. Ынчан эң улуг үрелиишкиннерге район төвү Джава суур таварышкан, бүдүн арткан бажыд шуут чок чыгыы. Бузундулар болган бажынларны селип-селиптээри, арыылап, таарыштыр кылыр ажылдар материалдыг хөренгилерини, эргежок чугула техниканың чедишпезиндеи колдуунда кылдыңмайн турар. Тус черниң чурттакчылары боттарының кылып алганы чадыр-бажыннарында болгаш майгынарда чурттап турар. Кижилер үрелген эт-севи, бажың-балгады дээш камгаладының байтык, шалын акшазын бөлүп албайн турар. Даштыкыдан болгаш чурт иштинден боже гуманитарлыг дузаламчы шуут четпейн гурар. Бо-ла бүгүнүн кол чылдагаамы — Грузия биле Мурнуу Осетиямың аразында тургустунган чөрүүдээлер. Мурнуу Осетиямың төвү Цхинвалиге болгаш Джаза районга барык бүдүн чыл соксатпайн үргүлчүлеп келген онза байдалды чоокта чаа дүжүргени бичии идегелди оттуруп турар.

ЧУРУКТАРДА: маная чер шимчээшкининиң мурнунда партия райкомунуң бажыңы турган. Ам ында чүгле турасхаал арткан. Зоя Гаглоева (солагай талазында) биле Лиана Санакоева боттарының кылып алганы чадырда чурттап турарлар.

В. ВЕЛЕНГУРИННИН фотолары. (СЭТА-лың фотохрониказы).

Парлалга арыннарындан

ВАСИЛИЙ БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР-ДАА

«Советский патриот» солун бо чылдың 46-гы номериниде «Ада-чурттуң Улуг дайынының полководчулары» деп рубриканың адаанда ужар үүлүүн кол маршалы чораан А. Е. Голованованың сактыышкынарын В. Чуевтиң билээни-биле берген. Маршалдың бодалдары амгы үеде неотерээп түүнелдеп биле дүшпейн турар-даа болза, номчукчуларны сонуургалын хаара туда бээр.

Ынчангаш оон кыска үзүндүү бердивис.

— Сталиниң хууда амыдыралы таарышпайн барган кижи —деп, Голованов сактып чугаалаар. — Кадайы боду боолаттыны берген болгай, уруглары оон чаныңга чурттап шыдавайн барган. А оглу Василий дээрге мораль талазы-биле бузалчак, мун-даа кижиге четчир бак ажы-чаныг төл болган. Адазы кайы хире кристалл дет арыг болдур (чугаалаанны-ла ындыг оглу, ол хире бүжар, төвек баштыг хей болган. Оон бажын билир кижи чүгле чаңгыс ачазы турган. Адазындан ол сотан артык коргар, ынчалзажок улам-на турамык, ужур-дүрүм чок хөөнүг үүлгедигленин уламчылап турган.

Василий фронтуга баштай лейтенант турган, бир чыл эрткенде, майор апарган болду, оон —полковник. Ол дээрге Шериг-Агаар Күштерниң (ШАК) Кол командылакчызы турган Жигаревтиң кылып турган херээ-дир. Ол ШАК-тың штавыңа Пироговкада чаа бажың көрүп кааш, ону алыксаан, ыштангаш Василийни көгүткен. «Ачаны чугаалажып бээр болзуңза, полковник болур сен »—деп, ол ону күткээн. Василий ачазынга ындыг дилеглиг баарындан сезиннген. Ынчангаш Жигарев баштай Политбюро кежигүнерниң аттарын телефонилге, ачам чөпшээрешкен чүве деп турган, салдырып алырын аңаа сүмелээн. Василий, ыынап-ла, ынчаар кылган, оон ачазынга баргаш, шупту-зу чөпшээрешкенин чугаалаан. Ынчалдыр Василий полковник апарган, а ол бажың ам-даа ШАК-тың штавы боор турар.

Василий чүгле Совет Эвилелиниң Маадырларындан чыып, туртускан полкту командылап турган. Олар эвээш ужудуп, командири баштадыр кол кезиинде арагадарылап, куруг үе эрттирип турганнар. Сталинге ындыг чүүл дыңналы берген. Ол Жигаревтан айтырган:

— Полкта чоп шуптузу Маадырлар чүвел, а командири Маадыр эвезил?

— Бис киирип турдувус, а силер, эш Сталин, ону даңзылардан каш катап шыйып кааптын турдунар.

Сталин полкту дүжүргеш, Маадырларны аңгы-аңгы кезектерже чорударын, Василийниң эргезин майор кылдыр бадырарын дужааган.

Василий мун-не чүгээртеп, чүрумнуг апарган, ынчалзажок ачазының килеви чидип, чымчай бээрге, үй-балайлаашкынын катап эгелей берген.

Ынчан адазының килеви шуут-ла эриин ашкап. Василийни эргезин аңаа дайынны кылдыр дүжүргеш, Сибирьже чорудуптар деп шиитпирлээн. Василий менээ шуут-ла ыглап чедип келген. Оон кажар оптуун, шупту кижилер ону бастып турарын шынзыдып, Сталиниң оглу болурунуң бергезин чугаалады. «Ачамче долган көрүнер, ол силерге хөлчок ынак, силерни дыңнаар боор!»—деп диледи.

Мен Сталинче бодум кажан-даа телефоннап турбаан мен, колдуунда ол менче долгаар чүве. Бо таварылгада Василий олурда-ла, долгадым. Сталин дыка элдепсине берип: «Кандыг-ла-бир чүве болду бе?»—деп айтырды.

Мен Василийге болчуп, ону ынчаар улуг кезетпезин диледим: «Ол ам-даа угаан кирбээн аныяк кижи ышкажыл, а ону долгандыр ону бодунуң сорулгаларынга ажыглаксаар кижилер-ле эдерик».

Сталин: «Эш Голованов, мен болумнуң оглумну кымдан артык билир мен, өскелерниң өг-буле херектериге киржирин сүмелевейн туй мен» — дээш, телефонуң салып кайты.

Ол кадында Василий менде-ле келди: «Четтирдим, силер мени камгалап кагдыңар!»

Куурумну чүве, ачазының аңгы-аңгы тергиин билир турганы ол!

Шыынап-ла, ол Сибирьже-даа барбаан. Сталин оон эргe-дужаалың чаңгыс эвес бадырып, бажың хоругдалынга-даа олуртун турган...

Бир-ле катап Сталин Василийниң бажыңында кинооператор Кының кадайы чурттап турарын, ону салбайн турарын билип алган.

Сталин чиигине прокурорну кыйгыртып келгеш: «Үй-балай үүлүүтү хөөлү өөрүгаар шиидер» —деп айтыышкын берген.

Оозу Василий-биле беседалашкан.

— Силерде К-ның кадайы чурттап турар бе?

— Ийе, чурттап турар.

— А ол чүге ында чурттап турары ол?

— Бодум безин билбестир мен.

— Силер ону чоп чорутпайн турарынар ол?

— Чоруй барзын, менде чүү боор!

Адазынга ол дугайында плеткээрге, ол ур-ле бажын кылып, бодаңгаш, мындыг айтыышкын бижээн:

«1. Ол херээженни К-га эгиглер.

2. Полковник В. Сталинни 15 хонукта шыңгыы хорудалга олуртур.

Сталин маршал Тимошенконуң уруун Василийге калай кылдыр бээрин диледи, чугаалажып алган:

— Силерниң өг-бүленер тергиин эки болгай, уруунар аная салдар чедирер чадавас. Бир эвес кандыг-бир чүве таарышпас болур болза, бодунар шиитпирлеңер, сеңеме-даа билзин.

Голованованың сактыышкынарынга И. В. Сталиниң азыранды оглу Артем Федорович Сергеевтиң чугаазын киириседи. Василий фронтудан ачазынга чагаа бижээш, буфетке болгаш чаа офицер форма хеп даарадып алыр акша чорударын дилээн. Ачазының харыызы ол-ла чагаада айтыышкын кылдыр бижиттинген:

«1. Мээн билирим-биле КА-ның ШАК кезектериниде дайынчы паек четчир.

2. Эш Сталиниңи Кызыл Армияда оглунга тускай форма хеп көрүнмээн».

Ам база бир документ. Ол дээрге Сталиниңи бодуунуң холу-биле бижээн чагаазын чара тырттырып кааны:

«Башкы эш Мартышкинге.

Василий Сталиниңи школада үүлгедиглериниң дугайында чагааларыны алдым. Чагаа дээш четтирдим. Ажыл чай чогу-биле оозалап харыылап ор мен. Буруудадырын диледим.

Василий —өртумак угаанмедерелдиг, кежиктерге амдажаан ол болдур ийин, чаңгырга чок барган, шала сулда «удуртукчуларны» бастыксаар, чөрүү чаныг, боду улуг-ла тура-сорук чок чүве.

Болганчок-ла «Сталиниңи оглу ышкажыл» дигилээр лизы-бүрү «кудалар» ону амдажыдып каапкан.

Силерниң үүрүүнерде мен Василийден өскелерге дең негелделерни сальп, школаныңг нинти чүрумунга чагыртырын негеп турар бодун хүндүлеп билир башкының барынга өөрүп тур мен. Силерниң бижээнилер ышкаш директорлар, школага чаглатпас ужурдут ыңдыг ылбай кижилер Василийни өлемчидип, улам дорайтадып турар болгай, ол турамык чүве мынчага чедир бодун кара довурак алдынче кинрбээн, ол дээрге бистиң чүртүвүстө ындыг чөрүү чассыгбайларга дужуп бербес чамдык башкыларның барының ачызы-дыр.

Мээн сүмем: Василийдеи шиңгыы негенер, «богунда бээр мен» дээр хоозун кыжанынга алыспанар.

Бо талазы-биле мээн деткиччем ол силер.

Василий-биле бодум өскежип аргам чогу хараадаанчыг-дыр. Ынчалзажок ону питкезиндеи ой-ойлеп силгап турарымны аазап каайн.

Байыр-биле!

И. СТАЛИН.

8. VI. 38 чыл».

Василий Сталин ужар чүүл школазынга өөренип турда, оон башкыларының бирээзиниң И. В. Сталинге чагаазынга оон харыызы ындыг болган. Бо чагааны бистиң оон ыңайгы баштыңчыларывыстың бижимел ажылдарының чаныңга, олар боттары бижизейн, алап, углап баштап-даа турган бижиктериниң чаныңга салып көрзе...

В. ЧУЕВ.

50 чылдар бурунгаар

Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) байырлалын бежен-алдан чылдар бурунгаар июль 7-де демдеглээр турган. ТАР-ның 15 чылынга холбаштыр 1936 чылда ССРЭ-ниң «Известия» солунунга кинооператор Борис Невылитскийниң «Тыва Арат Республикте» деп орук демдеглели парлаттынган. Ону орузундан очулдурган, ынчаарда «Шын» солунга база парлаан. Орук демдеглелин болгаш өске-даа чамдык бичии медээлерни оларның сөсдомаан өскертпейн, моок адаанда парладывыс.

Делгем шөлээн санитар чычааны төп Азийниң соңгу талазында совет кызыгаарын ашкаш, Минусинскийнин уунче чорупкан. Кызылдан келген машиналар Москваның кино ажылдакчыларын манап турган. Ол машиналарда чүүрген чүүмү эптиг чедирер дээш Тыва арат республиктиң чазаа кино ажылдакчыларыче олурарда эптиг, халыптыг санитар машиназын чоруткан. Ол ажылдакчыларга Тыва арат республиктиң дугайында бир дугаар кинону кылыңар деп дааскан.

Ийи айның дөрттүн хүнүнде ук чычаан Минусинскийден келген оруунче дедир эзи үнүпкен. Саян тайганы ажылдыр Уустун эргы оруубиле чоруп келген. Минусинскийдеи кызыгаар чедир үш чүс километр орукту каш-ла шак иштинде эрткен. Революс мурнунуң үеинде ол оруктап эртери кончуг берге турганын чодаачы кижи бодунуң пассажирлери: кинохроника деп эвиледдин кино ажылдакчызы эш Невылитскийге Хоорайның чурттакчылары-даа чаас-чараш хевин кеттинин чаапкан. Оон эртеннде июл айның 5-те тус республиктиң 15 чыл болган ойунуң байырлалы эгелээн.

Улуг Октябрьның революциязы Кыдаттың дүжүметтериниң эрге-чагырганынга алдынга чагыртып, оон ынай эрги хаанның орустуг колониялаар политиниңи аарыг-ны эмнээр шынарлыг черчүве. Чижээ, чүрек дамыры алгаан улус экирип бээр чораан. Ону Совет Эвилелинде чүгле кезип эмнеп турар болгай.

Бистиң Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү суурда 25 орунлуг чыттырып эмнээр эмнелге чөгүнда, оон 50 метр черде үнүп чыдар аржаан бар, ону улус чаала ижип эгелээн, суу соокдаа болза, ангиналыг улус ижерге, тоовас болгай. Бо аржаанны шинчилеп бээр болза, эмнелгеге-даа дузалыг болур. Маная курортдаа кылып болгай. Бо аржаан артында эмнелгениң адаандан чугуг үнүп чыдар. Бо аржаанны шинчилеп бээрин солун дамчыштыр диледим. Мээн хууда бодалым: чамдык эки аржаанларны курорт кылдыр чүве кылып болбас деп. Шыдаар кижилер Тывада база бар. Столоваа-даа ажыдып берзе, эмнедип келген чонга өөрүнчүг-ле болгай.

Маннай-оол ОПАЙ-ООЛ.

«ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКТЕ»

Тыва Арат Республиктиң найысылалы Кызылды кызыл туктар-биле шимепкен турган. Тыванын улузунуң баштыңчыларының болгаш Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин, Димитров, Тельманның чуруун шупту черлерге чуруп аскан. Оон ынай тус республиканың күрүне сүлде демдээн чураап, аскылап каан. Сүлде демдектиң ортузунда Тыванын чуртунуң чуруун чураап, оон ортузунда халдып торуур аттыг кижи чуруп каан. Республиканың кырыбиле хүнүүн херели Москванын уунче дээп олурар кылдыр чуруп каан. Мун чурукта тараа кадыыры чуруп каан болгаш алаанда «ТАР» деп үш үжүк чуруп каан, ол болза: Тыва арат республик дээни ол.

Хоорайның чурттакчылары-даа чаас-чараш хевин кеттинин чаапкан. Оон эртеннде июл айның 5-те тус республиктиң 15 чыл болган ойунуң байырлалы эгелээн.

Улуг Октябрьның революциязы Кыдаттың дүжүметтериниң эрге-чагырганынга алдынга чагыртып, оон ынай эрги хаанның орустуг колониялаар политиниңи аарыг-ны эмнээр шынарлыг черчүве. Чижээ, чүрек дамыры алгаан улус экирип бээр чораан. Ону Совет Эвилелинде чүгле кезип эмнеп турар болгай.

Бистиң Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү суурда 25 орунлуг чыттырып эмнээр эмнелге чөгүнда, оон 50 метр черде үнүп чыдар аржаан бар, ону улус чаала ижип эгелээн, суу соокдаа болза, ангиналыг улус ижерге, тоовас болгай. Бо аржаанны шинчилеп бээр болза, эмнелгеге-даа дузалыг болур. Маная курортдаа кылып болгай. Бо аржаан артында эмнелгениң адаандан чугуг үнүп чыдар. Бо аржаанны шинчилеп бээрин солун дамчыштыр диледим. Мээн хууда бодалым: чамдык эки аржаанларны курорт кылдыр чүве кылып болбас деп. Шыдаар кижилер Тывада база бар. Столоваа-даа ажыдып берзе, эмнедип келген чонга өөрүнчүг-ле болгай.

Маннай-оол ОПАЙ-ООЛ.

Тыва Арат Республиктиң найысылалы Кызылды кызыл туктар-биле шимепкен турган. Тыванын улузунуң баштыңчыларының болгаш Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин, Димитров, Тельманның чуруун шупту черлерге чуруп аскан. Оон ынай тус республиканың күрүне сүлде демдээн чураап, аскылап каан. Сүлде демдектиң ортузунда Тыванын чуртунуң чуруун чураап, оон ортузунда халдып торуур аттыг кижи чуруп каан. Республиканың кырыбиле хүнүүн херели Москванын уунче дээп олурар кылдыр чуруп каан. Мун чурукта тараа кадыыры чуруп берге дарладын эдилеп чораан. Тыванын улузунга хосталганы берген. 1921 чылда Совет эрге-чагырга эрги хаанның орустуг Тываны эжелеп чагырып турганын чок кылган. Бүгү улустуң хуралы (Улуг-Хурал) Араттын республиканы кылдыр чарлаан.

15 чылдың ойун байырлаары бир чеди хонукта үргүлчүлээн. Кино ажылдакчылары хөй кижи чыылган йармарканы, 128 моге хөрешкен хөрешти, 20 километр черде чарыштырган аат чарыжын — шупту-зуу тырттырган. Ук аат чарыжынга дааган аргы 13 харга чедир ооллар кирип, ол ооллар ыраакы-даа ыраакы-даа ыраакы-даа

ӨШКҮ БИЛЕ СЕРГЕ

БАСНЯ

Кырган Өшкү үстери
аарып,
Кылаштаары
баксыраштыы,
Өөрүүн сөөлүүге
Өндеңейнип калгыр
оргаан.
Кээргээр туржук, семис
Серге
Херлип-херлип чаа-ла
үскен.
Хөөкүй Өшкү ийин куду
Хөкпеннедир чүглү берген.
Балдыры арай кошкай
бээрге,
Бастыр, халдаар
«сергелер» бар.

Биче-оол ДОЮНДУП.

БҮТПЭЭН КҮЗЕЛ

Салгын-хаттыг шөк ол
кежээ
Сагыжымга артыш калган.
Ажыр чыткан хүнүүн
чырыы
Амга чедир уттундурбаан.
Салымывыс кадын аал деп
Сыналымга чөпшээрешпейн,
Бажыр чайып, куду көргеш,
Базып чоруй барган ийик
сен.
Кежээки хүн хаазынга
Караам чажы бүлденнеди.
Күзелгинин бүтпээнинге
Күскү ол хүн бүдүүлүг бе?

Байыр КАЛЧАН.

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮК

Чалаганның хөөнүн билип,
Чажы дивейн ойнап
чорааш,
Сеткилдерни кыйбыннадыр
Сергелип кээр ураннар хөй.

• • •

Суксун ханыр, таалап келир
Чүлүк ышкаш чогаалдарны
Чүректерже шоерн дег.
Шүүттүү, берге үүле турбас.

Сарыг-оол КУУЛАР.

САДЫГЛАП ӨӨРЕНИИЛИ

Бурунгу тыва черниң кады-даа булуңнарында рынок деп сөстү амыдыралга калбаа-биле ажыглап турар бис. Ынчаарга рыноктүү алдын хоолдуларыныс бирээзи садыглап өөренири болур. Рыноктуң шимчедикчи күжү — садыг. Чаагай амыдыралдыг чурттаар дээр болза, кижи бүрүзү садыглап, сайгарлып, эң-не ажылгыр болурун оралдажыр апаар бис. Мээн эскерген чүүлдерим.

Совхозтуң суурунда ийи кожалар он-он чылдарда чурттап келгеннер. Ак-оол алды саар инектиг, ажылгыр-ла кижи. Кара-оолдуң ыды безин чон. Тываларныс экиргек чанчылынга оорталангаш, амдажаан Кара-оолдар хүнүүн-не Ак-оолдардан сүттеп алыр. Рынокту эгелээни-биле Ак-оолдар саггаан сүдүн совхозтуң сүт чыыр машиназы келиргеле дужааптар болу берген. Кожаларныс арызында дүшкүүрлүг байдал тургустунган. Садыглап өөренир деп чүве моон эгелээр.

Рынок үезинде кижи бүрүзү-ле садар чүвелиг болур дээш чүткүүр, оралдажыр. Кара-оолдар чээли алгаш, инек садып ап, сааныыр болу бергеш, боттары база сүт садып эгелээр болза, амыдыралдың шын ак орууниче киргени ол болур.

Чогум рынокта чижек деп билиг чок. Кыштың соогунда, чайның изинде малды азырап алган кижи зүүн кандыг өртекке садып олурарында чижек чүве чок. Ол ышкаш өске-даа барааннар ыңдыг. Амгы хүннерде чугаалап турарыс дег «хостуг өртек» деп чүве ол-ла болгай. Садыглап өөренириниң база бир үлегери бо-дур.

Рынок «алды аргалыг, беш мегелиг», ол чокка рынок шимчеп шыдавас. «Тывалар чуду-кара-даа болза, садар эъди семис, шынарлыг» деп орус дылдыглар чугаалажыр. Ол чүл дээрге, эт садарда, арыг, ак халаттыг, ал-боду силиг болур дээш ол. Хаван эъдин 1 килограммны-ла 12 акшага садып турда, бир садып алыкчы келгеш, «шуптузун алыр мен. 1 килограммны-ла 10 рубльге алыр мен» дээр. Эъттиң өөн чөпшээрешкеш, доп-дораан садыптар. Мында мөөнеп садар, үүрмектеп садар деп дүрүмнү ажыглап турары ол-ла болгай. Садыглап өөренири ол-дур.

Бистиң чуртувуста рынокту чаа эгелеп турары-биле оон чогум ачы-дузазын ам-даа билгелек бис. Чоннуң калбак массазы рынокту чүгле аар өртектер-биле эскерип турар. Мурнап сайыраан чурттарының чижектериннен алырга, рынокту баштайгы чылдарында өртектер албан аар турар: ону рынокту алдын хоолдуу дээр. Оон бараан-саран чоорту арбыдап, элбеп эгелээрге, өртектер ойлуг-кызыгаарлыг болу бээр.

Тываларнын «демниг саскан тевс тудуп чиир» деп мерген угаанныг чугаазы рынокту дазылы болур. Ажылды кылырда демнежип алыр бис. Чижээлээрге, Хову-Аксы кобальтылыг комбинат рынок үезинде чурттаар аргазы чок болу бергени-биле чоорту хагдыныр турар-дыр. Мен бодаарымга, бо черге мал азыраар МАЭ-дер тургузар болза, амыдырал катап саглаайны бээр. Ол тускай тема-дыр.

Түүнелинде чүл дээрге, кижи бүрүзү садыглап өөренирин рынок негээр. А садар чүвелер кызыда-даа бар. Чүгле эде-хере боданыр. Сагынгыр-тывынгыр болур.

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксы суур.

ФОТООБЪЕКТИВТЕ

ГФР-ниң чөөн талакы чаа черлеринге Германия каттышкан сөөлүнде шинтиирлээри негеттинин келгеннарын хөй айтырыглар тургустунган. Өнчүү болгаш эт-хөренгини күрүнеден аңтылаарының ниити чорудулгазының кезээ болур чер участоктарын оларның эелеринге эгидип бээри — ол нарын айтырыгларның бирээзи.

Ийи чүс чыгам ыызыгуртан кижилер ниитизи-биле 157 гектар паркларны, садтарны, 49 турлагларны хуваажын турар. Ол черлерни сентээрниге база ажаарынга күрүнеден эвээш эвес акшахөренгилерни сөөлгү 40 чыл дургузунда киргеп. Берлин чамында улуг парк байларын сонуургалын болдуруп турар. Ол паркты 1764-1813 чылдарда тудун турган.

ЧУРУКТА: парк девискээринде бурунгу шагның базыны.

АДН—СЭТА-ның фотозу.

ТЫВЫЛБААН ХОЛ

БОЛГАН ТАВАРЫЛГА

1930 чылдарның ортаүезинде «Чаа орук» совхозтуң № 3 хойму бригадазының хойжузу Онер Кокей чайын Сөөл-Черниң Хамыр-Деспезиге чайлап турган. Ол үеде машина-техника хөвар. Малчыннар кызын-даа, чайын-даа көжерде аът, шары ажыглап чораан. Хой кадарарда база аът шары.

Оларның улуг оглу Маадыр, оон биеэн Баткар нелээн хүнүүн-не шары мунуп алгаш хой кадарар. Бир-ле хүн дүүш үезинде хойларын аал коданынче дезээледип киирип ора. Сөөл-Черниң суундан хойларын суттарын алгаш, хемин кежирипкен. Хойлары аал коданынче киирипкен.

Сөөл-Черниң суу шапкын чер-ле болгай. Шарызынга ушкаштыг ийи алышкы сугну кежери-биле шарызын кымчылаптар орта, оозу эриктн ажа халыырга, ийи алышкы суг ортузунга аалардың калган.

Сугдан туро халдып көөрге, дүүмазы Баткар турган «Холумнуң бирээзи чок-тур» деп ыглап чугаалаан.

Акызы дүүмазының чугаазын дыңнап кааш, ыяш тудуп алгаш, хемни куду дүүмазының холун дилеп, сугну ыяш-биле булгап, эриктер адаан чүкшүп, диеп маннап турган. Ол көзек черден дүүмазының холун тып чадаан. Дүүмазы ыглавышаан. Оон дүүмазынга маннап келгеш, холунче көөрге, хөйлеминиң ченнинн иштинде халаадынып турар болган.

Дүүмазын чедип алгаш, өөнге келгеш, аразынга ол дугайын чугаалаарга, аразы оглунуң хөйлеминн үжүлгаш көөрге, холу сына берген, халаадынып турган.

Аразы кожазында акызы Мамайны чалап экелгеш, сынган холду эмиче киир туттургаш, ыяш-биле чаткаладып казн. Бичии кижиниң соогу эттиничел болган үр болбаанда эттине бергеп.

Ол дугайында, ыңдыг хол дилеп турган чугаа ол чоок малчыннардан эгелээш, район иштинге катты ырычыг чугаа болуп тараан.

Ам ол алышкылар кайызы-даа дөртен хар ажа бергеп. Акызы Маадыр Эрзинде АКМК-да ажылчын, дүүмазы Баткар ол-ла совхозуңуң ол-ла бригадада хой малдап ажылдап чоруур.

Оон дугайында ол алышкылар-биле чугаалажырга, каттыржып чугаалаарлар болгай.

Николай СОЯН.

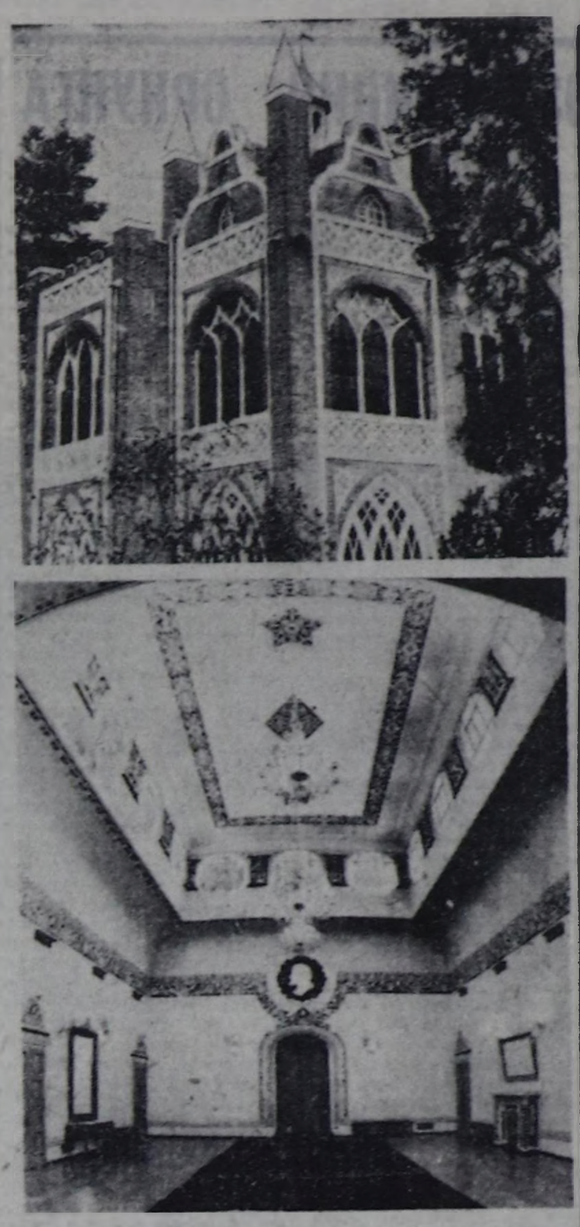

Төөгүлүг Тегеран конференциязы болган бажыңның бир ораалында.
В. ЗУФАРОВТУҢ фотозу.

Чарлалдар

Телевидение

ДЕКАБРЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Финляндияның ТВ-зи көргүзүп тур. 9.30 «Анна Лиса». Уран-чечен фильм. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15—12.35 «Өпей ыры». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

13.55 «Телемикет». 14.40 «Блокнот». 14.15 Экономика агентилели. 15.15 Ольга Ивановаңың кичээлдери. 15.30 «Дон Кихоттуң болгаш Санчоның амыдырал-чуртталгазы». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги фильм. 1-ги серизы. 16.35 Уругларның музыка клуву. 17.35 Мультфильм. 17.45 Сонуургактарга. 18.00 Үзел бодал. Конверсия айтырыглары. 18.30 ТМА. 18.45 «Ялта-91». 19.00 Финляндияның ТВ-зи көргүзүп тур. 19.25 «Анна Лиса». Уран-чечен телефильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Чажыт дайын». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. Бирги фильм. 22.40 Эстрада программазы. 00.15 Улустуң аялгалары. 00.30 ТМА. 00.45—01.50 П. И. Чайковский. «Манфред».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.20 Мультфильмнер. 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.20 «Орус культура дугайында беседалар. 12-ги дамчыдылга. 11.00 «Маргыжыг чугаа». 13.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.30 Камерлиг музыка концерти. 14.40 «Силерге ынак турдум...» 15.10—15.40 Ритмиг гимнастика.

• • •

17.15 Баянистер дүүдү ойнаар. 17.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Рынокче базым-нар». 16.25 «Эквивекер!». Информастыг программа. 18.55 Медээлер. 19.05 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.15 Теледопчулал. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 СКВ. 20.45 Барымдаалыг фильм. 21.45 Музыка коллекциязы. 22.00 «Анна хүрээде». 2-ги кезээ. 22.25 Оортан. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.25 Актер Татьяна Лениникова.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.00 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чанчылдар. 18.15—19.15 «Аян-чорук-чулар клуву».

КЫЗЫЛДЫҢ СҮТ КОМБИНАДЫНГА дараазында ажылдакчылар дарый хереглеттинип турар:

хандырылга талазы-биле инженер, тудуг талазы-биле инженер (мастер), ол ачылга озал-ондак чок чорудуп дурумнериниң талазы-биле инженерниң хүлээлгезин кады күүседир, эдикчи-слесарьлар, бүдүрүлге цехиге ажылчыннар, электрокаканакчылар.

Комбинатта столовая, эмчи пунктузу ажылдап турар.

Келир адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 36; № 2, 10 автобустар-биле «Хлеб заводу» доктаар черден келир: телефоннары 4-11-60, 4-12-00, кадр кылдызы.

КИНО

ДЕКАБРЬ 3-те

НАҢЫРАЛ»: «Время слуг» 9.10, 11.30, «Дина» 13.50, 15.30, 17.30 (уратканы) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Отряд фантастического назначения» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыыны 9.00, 12.10, «Аквалангистер на дне» 10.20, к/к «В мире приключений «Тысячилетие» 14.40, «Взять живым или мертвым» 16.50, 18.50 (уратканы) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Манкурт» 12.40, 14.30, 16.20, «Нет выхода» 18.10 шактарда.

Мөңгүн Көкшелдей

ШАГДАГЫ ЧАСТЫҢ ЧЫЛЫ

Тоожудан үзүндү

(Төнчүзү. Эгези № 204 «Шында»).

Механик кезек када ыыт чок таакылап олур. Аваа оон ымай чүүү-даа ыыттаваан мен. Кижим үүүн чоруурда сагыжымга чугаа четпейн барганы илдеп, хөөнүүт-хөөн чок үүүптү. Кижим бакыдан ырай бээрп билек, тура халып келдим. Чүүү канчаар чоор. Клубта аныяктар-биле чугаалажып, Белек шынап-ла Серемааны кудалап алыр деп турары шын бе дээрзин билип алыксаанымны чүте деннээр.

Ийе, оон оозу шын болган. Харын-даа Белек Сайыновичиниң ада-иезин Серемааның ада-иезинге барып, уругну айтырып чорааны каш хонганда дыңналы бергеп. Ынчан Серемаа Улан-Удэге хевээр турган. Ыңдыг янзылыг Серемааны Белек кудалаар кылдыр товун айтырып алган деп чугаа суурга дыргын тарай бергеп.

Ол-ла бүгүүү Серемааже дыңнадып бижидим. Ол ажыг хонганда, оон харызы менээ чедип келди: «Бичии-даа мунгарава, мен баргаш оларга чогуур харызыны бериптер мен. Кижи чүүү-даа дыңнаваан-да аваа тудуп бээр мал өвес, чүүү-даа тоова. Аваа-ачам сугче база ону тайылбырлап бижидим. Ам удавас чеде бээр мен. Мени Чадаанага утпып аар сен» деп бижээн болган. Оон ыңай мээн ажылдан үндүртүүнүмни база дыңнаткан болду: «Чоор сен. Олар чүү деп-даа кызып турза, кажан-даа багай чүве болава. Мен канчап сөөн мурнунга өскерлиг кижи мен. Чайын мен чете бергеш, бүгү чүвени башкарып алыр бис. Кедереге мен бот-өөредилгеже шилчилип алгаш, кады чурттай бээр бис. Сен баштай техникумуп доозуп ал...»

Серемааа болунуп берген сөзүнге шынчы болган. Ол Белекче база арынчыр чок, мелегей чоруун сойгалап, чагатчы бижээн. Серемааның ада-иезя Сайын Монгушовичиге ужурлаан тайылбырлаан болган. «Уруг өөренир мен дээш чара шоу-тур. Мен силерниң өглүнар-биле чурттаарын бодавайн-даа турар мен. Чурттаар дээн эштиг кижи мен. Оглунарга өске душтуктан-на кудалап берип көрүнер дээш, хоржок-тур, кудалар» деп харыны бергеп база катап суурга дыргын тарай бергеп.

Ол бүгүнү Серемааже дыңнадып бижидим. Харын-даа телефон дамчыштыр чугаа чагыдып алгаш, чугаалашкан-даа бис.

Ол бүгүнүн соонда, кезек када оожургай бергеп мен. Апрель айның төнчүзүнде техникумну чедишкинниг доостум. Ам өскээр ажылдап чоруурун шинтирлеп алгаш турдум. Мени бирле хүн контораже кел дээн. Ынчан совхоз директору шолээге турган. Кол инженер Белек билиг бедидер курсче чоруткан. Совхоз директорунуң орнунга кол механик Ондар ажылдап олур.

— Че, дүүмам. Часкы хову ажылы келди. Мыпдаагы бензовозту үндүр бижээн чүве-дир. Чаа бензовоз алдывыс, ону мунуп көр. Техниктиг чөвүлелге сүмелештивис. Чүү деп бодаар сен? — дей-дир.

Кезек боданып олур мен. Машина база чаа. Даргалар шупту дилеп турар Төрээн чериниден өскээр чоруурун авам база чөпшээреевейн турар.

— Адыр, баштай авам-биле харылзажып, оон айтырып көрейн — дидим.

—Авам чөпшээрежир болза, бензовозту мунар мен.

Авам-биле чугаалажырымга:

— Бодум-на бил, оглум. Доозар черин база доозуп алган-дыр сен. Ам шоу эртем-билигиг апарган кижи болуп шинтирлезиизе чүл? Мен-даа тоовас мен. Сен каяа-даа ажыдаар болзумза, деткиир мен, оглум.

Оон кадында Кызылдан телеграмма келген. Кедээ ажыл-агый министерство-зу мени келдирипкен. Чеде бээримге. Өөүр райониун бир совхозунга ажылдаарым сүмелээн. Кол инженер хереглеттинин туурар. Ажылды дораан хүлээп алыр апаар. Кандыгдаа ажыл берге болгай. Ону кылып шыдавазымны, практика логумну, төрээн болгаш оон чонун таныры кончуг кижи болган. Харыя мээн кожам кысты база таныыр болган. Оон бажыңынга кирип, чугаалажып-даа турар кижи болган.

Ам чүгле Серемааның келири артган. Ынчалза-даа бүгү чүве мээн бодап алгаанным ышкаш болбаан. Серемаа Өөүрже барбас мен дээш тепкеш чыдыпкан. Амыдырал мынчаар дедир болу бээр деп чүвени сагынмаандаа мен. Бо чорук мээн чуртталгамга эң-не аас-кежик чок чоруктуң бирээзи болган. Чайын суурга чедип келгеш, үр-даа болбайн, Серемаага клуб чаныңга таваржы бердим.

— Экии, Серец. Сени келген боор дээш чедип келдим.

Кижим арны ак тос дег агара берди.

— Экии Серец деп! Амырдыр бо! Сени ыңдыг мелегей деп бодаваан мен. Ыңдыг ийи арынныг деп билбээн мен. Сээ ыңдыг самыңсадарыңны билген болзумза, шагда-ла арныче дүкүүрүптер ийик мен. Ыңай ыра! Сени көөр хөөнүм чогул! — дээш, кижим ыглапкаш, мелээ чаңгыс сес-даа ыыттапайн, маннап чоруй барды, Көжээлеп берген туруп калдым. Кырымче чаныңа дүжүпкен-биле дөмей болган. Элээн болганда, соондан чоокшудады маннап чеде бердим.

—Адыр, мана. Чүү болду? Чүүү ынчан турар кижи сен? — деп чедип чадай-чадай алгырдым.

— Кижи соондан маншава! Ол Солчур чурттуг, солун кызын-биле мээн караамга кажан-даа көзүлбе! Самыын чүве! — деп алгыргаш, арны коргунчуг кылдыр хорадай бергенин өскерген мен. Ол доктаавайн-даа ырап чоруй барды. Мен ыыт чок өөрүп туруп калган мен. Ам хамык чүве буурааан. Бажыы дескинин келген. Мелээ бүзүреес, чаңгыс сес-даа дыңнавас, ыңдыг кенен, ыңдыг кыдыра, ыңдыг чөгенчиг болганы ол бе? Чүнүн-биле шынаныдып болдурул? Башка үеңдаян бодалдар кирип эгелээн.

Багай авамның бажыңына чедип келгеш, ыыт чок олур мен. Авам менче хыйыртай аарак көргеш:

— Шын чүве бе, мегге чүве бе, сени Солчур чурттуг кыс-биле кымга-даа ыыттаваайн олурмун алган деп чүзүл, оол?

— Чок, чо-оок, Маная кым ыңдыг чүве тарадыпкан чүвел?

Авам мээн айтырыымны дыңнаваш, кайгай-ла берди.

— Мындаа Өөүр ажыл чораан улус ынчап келген. Ону дыңнаваан-на кижи чок. Өөүр чурттуг кончуг чараш эмчи кыс-биле чурттай берген-дир. Ам сени кым-даа ынча деп билип алган. Серемаа маная ону дыңнап алгаш, халып келгеш: «Ийи арынныг оглуң Өөүрде баргаш кадай тып алган-дыр, ам амыраан сен, кадай. Маная көөримге бүгү улустуң чугаалашкан чүвези олдур»-дыңы.

Мен аваага чүүү-даа ыыттаар аайын тыпайн баргам мен. Чон аразынга бир кижи мege чугаа тарадыптарга ыңдыг кончуг чүве-дир деп чүвени ынчаар билген мен. Баштайгы хүннерде мege чугаа дыңнаваш, аваа бүзүрей бээр деп. Серемааның ыңдыг чөгенчиг деп бодаваан мен. Бир эвес кижи бүрүзүнүң ынакшылы ыңдыг хөөрек чүве болза, кижи дириг чораан хөрээ бар бе деп-даа бодангылаар мен. Дамчыыр чугаа чүден дора.

Ажылдыг кижи аваа ынчан турар эвес, оон даартазында кымга-даа ужурашпайн, Өөүрже ажып келген мен. Аажок муңгарган ойдалдыг ажылдап чоруп турган мен. Кожам кысты көргеш, кылыым хайныр турган. Аваа ону-даа ыыттаваан мен. Удаваанда ол бажыңга мege-шыырааа кирип, диртнара эр көстүп келген. Боду Хандагайтының уругларның спорт школазында бокс секциязы башкылап турар, спорт мастериниге кандидат эр болган. Оларның кудазынга база олурушкан мен. Эң-не хомудаңчыг чүве, ол аудага олурумда, чурукка тыырттырааннар. Чадамба (чаа өглөнген комманың ады ол чүве) мени ыый деп алгаш, стол баңынга олуртуп алгаш, кадайы-биле кады чурукка тыырттырган. Мен дуумаалайлыг кыстың бир талгы ыдыныга олурган мен. Ол чурук каш-ла хонганда бистин суурувуска база чедип келген болган. Чүте дээрге ол-ла бүгү Белектиң белеткеп каан үүлгедин деп соолуңде билдингеп.

Күзүн Серемаа Улан-Удэге өөрөнүп чоруур деп турда, Алдын-Херелдиг кудазы болган. Оон душтуу-биле кады тыырттырган чүвү ол-дур деп чүвени Серемаага өске кижи дамчыштыр чедирген чораан. Ыйдымла-ла хорадаш ыыдыы чаңылбайн чораан Серемаа ону көргеш, дүкүүрүпкеш, черже октаган чораан. Ол хөй тараан каш айлар Серемаага эң-не кударичыг хүнер болган. Соолуңде билип алганым мынчыг чүве. Ынакшылы бүүраан деп соора билип алгаш даржылып чораан Серемаага Самагалдай чурттуг аныяк ool санаа киргеп. Ол чүүү-даа бодавайн, оон-биле киноларга, селгүүстеп эгелээн. Ол ool кедээ ажыл-агый институдун дараазында чыдын доозуп алгаш, Серемаа-биле Тес-Хемче чоруй барган. Ол-ла чылын Серемаа божуп алган. Ам-даа ында чурттап чоруур.

Мени Солчур чурттуг уруг-биле өглөнип алган деп мege чугааны болгаш кудага чуруктарны Белек дамчыштыр боор турганын соолуңде билип алган мен. Серемаа мээн дугайымда шыны-ны билип алгаш, бажын ыжыды ыглаанын үр болгаш дыңнаан мен. Каш чыл улаштыр Серемаага ужурашпаан мен. Чадгыс катап Кызылга ашаа-биле кады аалчылар бажыңына каш хондур чорук кылып чурттап турда, ужурашы бергеп мен. Чүвени ынап албайн кыдыра бодап алгаш, чазыг кылганын мөзээ минип чугаалаан. Мен Серемааның ажыын ажып, он ажыг чыл иштинде чааскаан чурттап чораан мен. Серемаа мөзээ чеже-даа чылдар иштинде кандыг кончуг изиг ынакшылы мени бүргеп алгаш чораан чоор деп бодаан мен. Ол мөзээ ону чугаалаарга, чүрээмнин ханызында артып калган аар кударал бичии-даа болза чымчаш дээн ышкаш кыныыр кээр.

Хой чылдыр иштинде оот чорааш, олчаан өг-бүле чок артып каар чоор бе, деп бодап чораан мен. Кижи чаасканн чурттап чаңчыга бээр чүве. Ынчалза-даа чылдар эрткен тудум авам улам кыраваш, мени үргүлчү чемелээр апарган. Өөүрге каш чыл ажыглааным соонда, төрээн суурумга катап чедип келген мен. Ол аразында элээн эскерилгелер болгулаан. Сайын Монгушович пенсиялааш, халажы бергеп. Белек Сайынович шагда-ла өглөнип алгаш, өске районче чоруй барган.

Мен соолгу чылдарда совхозка болгулаан чаартылгаларны магадаар-дыр мен. Каш чыл иштинде кол механик боп ажылдадым. Ам бистин совхозта ажыл-иштин адыр бүрүзү эде тургустунуп, чаартылып эгелээн. Ферманың ажыл-ижи улам нарыылаан. Ында бүгү чүве долу механизастаттын ан. Оон эргелеччидге ыяап-ла техниканы эки билир кижи негеттинге бергеп. Мени эвес ажылдаары-биле партком сүмелээрге, күзелдиим-биле чөпшээрештим. Фермаыста байдал чогумчалыг апар чыдар. Ынчалза-даа ак-даа эде ыыт, чаартыр чүүлдериис базын ашкан. Бо ажылга улам мегеенин, сонуургалым ыыткан. Ажылывыс хүтбүр эвеин олурарынга өөрүп чоруур мен.

Ужуражылга болур

1991 чылдың декабрь 7-де Политиктиг чырыдышкын бажыңынга концерт болур. Аваа филармониның коллективтери киржир.

Программада: Ырның болгаш танцының «Саян» күрүне ансамбли, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүү, «Аян» бөлүү, филармониның ыраажылары.

Артистернин көрүкчүлер-биле чогаадыкчы ужуражылгазы база болур.

Концерт 15 шакта эгелээр.

Политиктиг чырыдышкын бажыңында болгаш филармонияда кассалар ажылдап турар.

КЫЗЫЛДЫҢ СҮТ КОМБИНАДЫ чурттакчы чоңну сүт шилдерин дарый дужаан турарын дилеп тур. **САВА ЧОГУНУҢ ХАРААЗЫ-БИЛЕ СҮТТҮ САВАЛАП КУДАРЫ БЕРГЕДЕП ТУРАР.** Шилдерни магазиннерге кандыг-даа хааржак-корзиналарга хүлээп алыр. Сүт шилдерин хүлээп албайн барганының дугайын **4-17-89 азы 4-11-60** телефоннарже долганар.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОННУҢ ХҮРЕШ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ 1991 ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 7-ДЕ ЧАДААНА ХООРАЙГА ТЫВА ХҮРЕШТИҢ ҮЛУГ БАЙЫРЛАЛЫН ЭРТТИРЕРИН ДЫҢНАДЫП ТУР.

Республика чергелиг тыва хүреш маргылдааларынга шаннадыг черлерни ап чораан мөгелерин бир бөлүкке, а оон арткан мөгелерни база бир бөлүкке үскен **ТЫВА ХҮРЕШ** маргылдаазы болур.

Шаннал фондузу—**4 МҮН** рубль түүнүг.

Кызылдың эмчи училищезинге дипломнуг электрик дарый хереглеттинип турар.

Келир адреси: **Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 2. эмчи училищезинин кадр кылдызы.**

Кызыл хоорқуусқомнуң культура кылдызы хоорайның будүрүлгелериниң болгаш организацияларындан Чаа чыл утренниктерин болгаш дыштанылга кежээлерин эрттирериниге чагыгларны хүлээп ап турар. А ол ышкаш түс-түс чурттакчылардан уругларга бажыңнарынга Чаа чыл байырын чедирериниң чагыгларын хүлээп алыр. Телевизин — дүгүрүшканы өскүүр.

Бистин адресивис: **Кызыл хоорай Кочетов кудумчузу, № 34-3, телефон 3-29.22.**

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор
З. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ приемная — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-83;

КИЛДИСТЕР:
☐ экономика кылдызы 3-39-15
☐ улетчур — 3-34-49; 3-36-73
☐ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-34-57;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
☐ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98
☐ пинтилел политиктиг — 3-36-25
☐ мөзээлер болгаш спорт — 3-39-92; 3-41-23;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-39; 3-34-92;
☐ корректорлар — 3-34-19
☐ ундүрүкчүлер — 2-27-41
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75;
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном ундүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектерниң талазыбяле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амалы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 992.